

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים ושבעה, התשס"ה



ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר-אשר

מזכיר המערכת: חיים א' כהן

עריכה לשונית והתקנה לדפוס: נחמה ברוך

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם



כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשס"ה

סָדָר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
טל' 02-6493555, פקס' 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

תוכן העניינים

	מאמרים	
7	יואל אליצור	"מול" = 'אצל', 'למרגלות', 'בצד של'
375	רבקה בליבוים	בין סיבה לתכלית
45	משה י' ברנשטיין	"כלכל" שמשמעותו 'יכל'
	עמיקם גיא	למקור יידוע צירופים מסוג "שער העליון", "לולב
59		הגזול" ודומיהם
65	קרן דובנוב	התפתחות ההסגרים המציינים רגש בעברית החדשה
	ברכה דלמצקי-פישלר	עגנון לשיטתו וילון לשיטתו: טפח וטפתה או
367		טפה/טפת
	ברק דן	התרחצתי (איוב ט, ל): שריד נוסף לבניין התפעל
143		בעברית המקרא
	אליקים וייסברג	הלשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בתלמוד
301		הבבלי (ב)
147	נח חכם	לזיקתו של סרך היחד לתרגום ארמי לישעיהו
241	מירב טובול	שמות בסיומת ם שריבוים "ות" במקרא ובמשנה
	אלכסיי (אליהו)	
	יודיצקי	התנועות החטופות בתעתיקי הטור השני של
121		המשושה (Hexapla)
	מרדכי כסלו	הערות על אחדים ממוצרי הגורן: קוטעים ותבן,
293		מוץ וקטניות
	מלכה מוצ'ניק	בחזרה אל המקורות: על תרגומו של דן אלמגור למחזה
79		"כטוב בעיניכם"
	אורי מור	אֵילֹו וְאֵילֹו: ניקוד המיליות ו-, ב-, כ-, ל- במעמד
271		פרה-טוני במשנה על פי כתב יד קאופמן
331	אהרן מונדשיין	עוללות לסדר "הסדרן והמסדר"

161	על שורשי הניקוד של כתב יד אַרפורט של התוספתא	מרדכי מישור
	שקיעים של מסורת לשון עברית במילון התרופות	זהר עמר וירון סרי
179	של אלדריסי	
167	פיוט ארמי שומרני לא ידוע מן הסוג "אוכחור"	משה פלורנטין
153	המהדרין מן המהדרין	שמא יהודה פרידמן
21	ענות וחברותיה	אלישע קימרון
27	מילים וענייני לשון מצפוני מדבר יהודה	מנחם קיסטר
	מחלקות פעלים אחדות בעברית: תצורה, ערכיות,	יצחק קירטצ'וק-הלוי
347	דיאתזה, אספקט, סמנטיקה, פרגמטיקה	
49	"לאמצע" (εις μέσον) – לעין כול	דניאל שוורץ
195	פה וכאן בעברית הדבורה	נמרוד שתיל

ביקורות

101	על הזמר העברי בראשיתו	משה אזור
225	על מחקרים בלשון ט	משה אזור
105	פרקים במחקר לשונות היהודים	משה בר-אשר
93	מחקר על העברית של התלמוד הבבלי	מרדכי מישור
399	המסורה המצרפת ומלאכת המילים	יוסף עופר
219	על חקר השיח של העברית המקראית	תמר צבי
415	על הארמית של יהודי כּוּי סנִג'ק	אולגה קפליוק
393	על חקר לשון חז"ל בלשון הצרפתית	מיכאל ריז'יק

113	הנחיות למסירת מאמרים ל"לשונו"
421	ספרים שנתקבלו במערכת

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לַעֲשׂוֹנֵנִי

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים ושבעה, חוברת ראשונה
כסלו התשס"ה



ירושלים התשס"ה

”לשוננו” יוצא לאור בסיוע הקרן על שם זאב שמחה ומלכה זאלצמאן
והקרן על שם מיכאל ומרי וילנסקי

עריכת לשון והתקנה לדפוס: נחמה ברוך

ISSN 0334–3626

© כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשס”ה

הפקה: ליזה מוהר

סֵדֶר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
לוחות: מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
הדפסה: דפוס ”גרפית” בע”מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, ת”ד 3449, ירושלים 91034
טל’ 02–6493555, פקס’ 02–5617065
דואר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

לשוננו

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר-אשר

מזכיר המערכת: חיים א' כהן

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

לְשׁוֹנוֹ

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט-תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני ז"ל (תרצ"ד-תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן-חיים (תשט"ו-תשכ"ה)
בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו-תשל"ב)
בידי פרופ' ש' אברמסון ז"ל (תשל"ג-תש"ם)
בידי פרופ' י' בלאו (תשמ"א-תשנ"ט)

כתבי היד הנמסרים למערכת ייערכו על פי ההנחיות המתפרסמות בחוברת זו,
עמ' 113-114.

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים ושבעה, חוברת א, התשס"ה

תוכן העניינים

	מאמרים
7	יואל אליצור "מול" = 'אצל', 'למרגלות', 'בצד שלי'
21	אלישע קימרון עֲנוֹת וחברותיה
27	מנחם קיסטר מילים וענייני לשון מצפוני מדבר יהודה
45	משה י' ברנשטיין "כלכל" שמשמעותו 'כל'
49	דניאל שוורץ "לאמצע" (εις μέσον) – לעין כול
	עמיקם גיא למקור יידוע צירופים מסוג "שער העליון", "לולב
59	הגזול" ודומיהם
65	קרן דובנוב התפתחות ההסגרים המציינים רגש בעברית החדשה
	מלכה מוצ'ניק בחזרה אל המקורות: על תרגומו של דן אלמגור למחזה
79	"כטוב בעיניכם"
	ביקורות
93	מרדכי מישור מחקר על העברית של התלמוד הבבלי
101	משה אזור על הזמר העברי בראשיתו
105	משה בר־אשר פרקים במחקר לשונות היהודים
113	הנחיות למסירת מאמרים ל"לשוננו"
I	תקצירים באנגלית

‘מול’ = ‘אצל’, ‘למרגלות’, ‘בצד של’

תחיית הדיבור העברי הרימה בלי ספק תרומה ניכרת לקשר שבין הישראלי בן זמננו לבין המקורות. ילד ישראלי מן השורה יכול כיום, בניגוד לבני דורות רבים לפניו ובניגוד למיליוני מאמינים נוצרים המעריצים את התנ"ך אבל אינם יודעים את שפתו, להבין בנקל את מרבית קטעי הפרוזה שבמקרא ללא עזרת מתרגם או מפרש. הדיבור הטבעי מאפשר לדובר העברי "לחוש" את הטקסט ולפעמים לשלול על הסף פירושים מלומדים שאינם הולמים את רוח הכתוב. מצד אחר, יש גם סכנה בדיבור העברי החופשי; הדובר עשוי להקיש, ביודעין או בלא יודעין, מן העברית המודרנית השגורה בפיו על המקורות ולפרשם שלא כהלכה. הדברים אמורים בראש ובראשונה על מילים ועל ביטויים המשמשים בעברית החדשה במוכּן שונה ולעתים אף מנוגד למובנם המקורי,¹ אך גם על היבטים עדינים יותר כמו אבדן היכולת להבחין בין תדיר ובין שאינו תדיר באוצר הלשון.² במאמר זה ברצוני לדון כמילת היחס מול, אשר לדעתי לא הובנה כראוי כבר בחלק מהתרגומים והפרשנות הקלאסית ונתקבעה בעברית החדשה במשמעות שגויה המשבשת את "הבנת הנקרא" במקרא.

* ראשיתו של מאמר זה בהרצאה בקונגרס העולמי הי"ג למדעי היהדות בירושלים בקיץ תשס"א.
1. ראה E. Y. Kutscher, *A History of the Hebrew Language*, Jerusalem–Leiden 1982, § 321, 199–200. עמ' 199–200. הדוגמאות שהוא מביא (מוקש ורצון) הן מילים המשמשות במוכּן שונה מזה ששימש בדרך כלל במקרא. דוגמה למילה שמשמעותה בעברית החדשה הפוכה ממש משימושה המקראי היא השתולל. פועל זה ידוע פעמיים במקרא (יש' נט, טו; תה' עו, ו) ובשני המקרים מלמד ההקשר בבירור שפירושו 'נאלם דום ולא יכול לזוז'. בעברית החדשה הוא מביע דווקא תנועה נמרצת ונלהבת (כנראה בהשפעת אטימולוגיה מיושנת ודחוקה של כמה מהפרשנים הקלאסיים: של'ל/של", לשון שיגעון וטירוף דעת). מאלפת כאן ההשוואה בין מילון בן־יהודה (ח, עמ' 7175), שפירש אל נכון "היה נעדר [...] או משולל יכלת, גָּטלו חושיו", לבין אבן־שושן שהיה ער רק למוכּן שבעברית החדשה: "השתולל, התהולל, התנהג בטרופן הדעת".

2. מילים יחידאיות כמו מטאטא, משק, נמרצת או שמירה טריוויאליות בעיני הקורא העברי של ימינו ואין הוא מעלה בדעתו שפירושה עשוי להיות שונה מן הרגיל בעברית שבפיו, קל וחומר שאין הוא מעבב את שטף קריאתו כדי לשקול אפשרות של נוסחה אחרת או כוונה ספרותית מיוחדת. במקרים כאלה, קורא המקרא בדורות עברו או הקורא הנכרי המלומד בן זמננו יכולים לחוש את רוח המקרא טוב ממנו.

מילת היחס מול אינה ידועה בשום שפה שמית זולת העברית. במסגרת העברית אין היא קיימת בלשון השירה המקראית, לא בלשון ימי בית שני שלאחר חתימת המקרא³ ולא בלשון חז"ל (שלא בהקשר מקראי).⁴ לעומת זאת, היא שכיחה בלשון הפרוזה המקראית (36 פעמים),⁵ ובעקבותיה בעברית החדשה. המילה מצויה במקרא בכמה צורות: מול (11x), מול (1x), אֶל-מול (14x), מִמול (8x), מִמְלִי (1x), לְמֹאֵל (1x). מן העיון נראה לי שאין מכנה משותף של ספר או של תקופה לגרסאות השונות ויש לראות בהן וריאנטות חופשיות ומקבילות. גם אין נראית לי ההבחנה של כמה חוקרים, שלפיה בחלק מההיקריות ואולי אף ברובן מול היא שם עצם ולא מילת יחס. פרשנות כזאת אפשרית באופן עקרוני בכל מקום שלפני המילה באה מילת יחס נוספת – אל-, מ-, ל-, וכן בפסוק "היה אתה לעם מול האלהים" (שם' יו, ט). לטעמי, עדיפה הגישה של "העמד דבר על חזקתו", ועד שלא יוכח אחרת יש לראות בכולן מילות יחס.⁶

3. לפי וכולדר ואבג *B. Z. Wacholder and M. G. Abegg, A Preliminary Edition of the Unpublished Dead Sea Scrolls: The Hebrew and Aramaic Texts from Cave Four*, 2, Washington D. C. 1991, עמ' 190) מול מופיעה אולי פעם אחת במגילות ים המלח (4Q525, קטע 10, שורה 2): "ממול רוח שפת[יכה]". אולם לפי *E. Puech, Qumran grotte* (4Q525, קטע 18, שורה 2), יש לקרוא "ממול רוח שפת[יכה]", וראה שם, עמ' 138, שלוש מקבילות לביטוי זה בספרות קומראן.
4. בלשון חז"ל יש שלוש ברייתות שבהן משמש שם עצם מול במשמע 'צד אחורי'. בשתיים מתוך השלוש המילה באה בתוך פרשנות הלכתית לפסוק המכיל את מילת היחס מול: "מול הוראה את העורף" (ספרא, דיבורא דחובה, פרק יח ומקבילה בחולין יט ע"ב), "עשה לה מול ופנים" (ספרי במדבר נט), ובשלישי בהקשר עצמאי: "אתה אומר פנים כנגד פנים או מול כנגד פנים" (ספרי במדבר לט). בן-יהודה (עמ' 2843) חשב את המילה הזאת לשם עצם מקורי עתיק שממנו נשתלשלה מילת היחס מול. לעניות דעתי מסתבר קשר הפוך. בשניים מתוך שלושת ההקשרים שבהם מופיעה המילה מדובר בפרשנות לפסוק בתורה הכולל את מול, ולפיכך יש מקום לסבור שזו היא מילה מלאכותית בלשון חז"ל שראשיתה בפרשנות למילה המקראית. מכוח הפסוק בויקרא ה, ח נוצר גם הצירוף השלישי – "מול כנגד פנים".
5. באחד או בשניים מן המקומות שבהם נזכרת המילה (מל"א ז, ה ומיכה ב, ח) ההקשר בפסוק קשה להבנה, ויש מקום לבעל הדין לטעון שמול הנזכרת בהם היא מילה אחרת שפירושה שונה. כנקודת מוצא לדין נראה לי שעדיף להעמיד את המילה בכל מקום על חזקתה. נתון מזור שאיני יודע להסבירו מצאתי במילון KBL (בגרמנית: L. Köhler and W. Baumgartner, *Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament*³, 2, Leiden 1974, עמ' 527; באנגלית: L. Köhler and W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, 2, Leiden–New York–Köln 1995, עמ' 556). במילון זה נכתב שהמילה מופיעה בתנ"ך כשישים פעם, כמעט כפליים מהמספר האמתי. בדרך זו הלך בן-יהודה (עמ' 2843) בנייתו המקורות המקראיים. קרובים אליו (F.) BDB Brown, S. R. Driver and C. A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford [n.d.] עמ' 557) הסוברים שרק בצירוף "ומול מחזה אל מחזה"

מה הוא פירושה המדויק של מול?

נראה שהדרך הנכונה היא להעדיף את ההקשר על פני האטימולוגיה. דרך זו היא המומלצת לדעתי בכל שאלה פרשנית, קל וחומר במקרה שלנו שבו נשברו קולמוסים בניסיון למצוא את הרקע האטימולוגי של המילה והוצעו הצעות רבות, שאף אחת מהן אינה פשוטה ומשכנעת.⁷ העיון האטימולוגי נחוץ בדרך כלל כאשר עוסקים במילה נדירה שהקשריה מעורפלים. בנידוננו מדובר במילה שכיחה שרוב הקשריה נהירים. כדי להגיע לתוצאות טובות יש לבודד את הפסוקים שבהם ההקשר ברור וחד-משמעי, להסיק מהם את המסקנה הראויה ואחר כך לדון בפסוקים הברורים פחות.

הקשרים חד-משמעיים

א. הקשר מובהק מאוד הוא התיאור של שדה הקרב במלחמת מכמש: "ובין המעברות אשר בקש יונתן לעבר על מצב פלשתים שן הסלע מהעבר מזה וכן הסלע מהעבר מזה ושם האחד פוֹצֵץ ושם האחד סָנָה. השן האחד מְצוֹק מצפון מול מכמש והאחד מנגב מול גִּבְעָה" (שמ"א יד, ד-ה). גבע ומכמש נשתמרו בשמן העתיק והן מזהות בוודאות משני צדדיו של נחל מכמש המצוקי (ראה מפה, עמ' 19). חוקרים במאה הי"ט ציינו בהשתאות את ההתאמה המושלמת שבין נתוני השטח לבין נתוני המקרא.⁸ מכמש שוכנת מצפון לוואדי וגבע שוכנת בדרומו. לפי ההקשר הכרח לפרש: השן האחד מצוק מצפון, ליד / למרגלות / בצד של מכמש, והאחד מנגב, ליד / למרגלות / בצד של גבע.

ב. "וכל ישראל וזקניו ושטרים ושפטים עמדים מזה ומזה לארון [...] חציו אל מול הר גרזים והחציו אל מול הר עיבל" (יהו' ח, לג). דבר אחד נעלה מכל ספק: אין שום אפשרות להבין כאן את מול כמובן 'נגד'. אילו היה כן, היה פירוש הדבר שהכתוב קורא לאותם שעל הר גרזים "אל מול הר עיבל" ולאותם שעל הר עיבל "אל מול הר גרזים", והדבר בלתי אפשרי כמובן. אם נפרש שוב את מול כמובן של 'ליד' /

במלכים א' ז, ה יש שם עצם. ברם הואיל ותוכן הפסוק ותחבירו קשים והפסוק חוזר על הביטוי שבפסוק הקודם בתוספת מול, נראה שאין להסיק מסקנות לקסיקוגרפיות מפסוק זה.

7. ראה במילונים, וכן J. Reider, "The Etymology of Hebrew *mūl* or *mōl* and its Bearing on *tmōl* and '*etmōl*", *HUCA* 12-13 (1937-1938) on עמ' 89-96. ריידר מונה חשע דעות שונות להסברת הרקע האטימולוגי של המילה. הצעה עשירית הציע בן-יהודה (ראה הערה 4 לעיל).

8. E. Robinson and E. Smith, *Biblical Researches in Palestine, Mount Sinai and Arabia Petraea*, 2, London 1841, pp. 116-117; C. Ritter, *The Comparative Geography of Palestine and the Sinaitic Peninsula*, Edinburgh 1866, pp. 221-222 ו' גרן, תיאור ארץ ישראל, ג: יהודה, תרגם מצרפתית ח' בן-עמרם (לפי מהדורת 1868), ירושלים תשמ"ג, עמ' 43-44.

'למרגלות' / 'בצד של', יהיה פירוש הפסוק שהטקס נערך בבקעה שבין הר גרזים ובין הר עיבל והעם עומד למרגלות ההרים או במדרונותיהם, וכדברי המשנה: "הכהנים והלוים והארון עומדים מלמטה באמצע הכהנים מקיפים את הארון והלוים את הכהנים וכל ישראל מיכן ומיכן שנ' וכל ישראל וזקיניו ושוטרים ושופטיו וגו'" (סוטה ז, ה).⁹

ג. בלק מלך מואב שולח אל בלעם: "הנה עם יצא ממצרים הנה כסה את עין הארץ והוא יושב מִמְלִי" (במ' כב, ה). מן הפרשה אנו יודעים שבני ישראל חנו "בערבות מואב מעבר לירדן ירחו" (שם שם, א), ובלק ושריו צפו בהם מראשי הרי מואב שמעליהם (שם שם, מא; כג, יד; כד, ב). שוב מוכיח ההקשר את אותה משוואה: מול = 'ליד' / 'למרגלות' / 'בצד של'. במושגים של העברית המודרנית לא הגיעו ישראל אל מול ארץ מואב אלא לאחר כיבוש כנען!

ד. נאמר בחטאת העוף: "ומלק את ראשו ממול ערפו ולא יבדיל" (ויק' ה, ח). אילו היה מול 'נגד', הייתה המליקה בצוואר כמו כל שחיטה, ומה הטעם לציין מקום מיוחד למליקה? גם תמוה הדבר לכנות צוואר "מול העורף" במקום לכנותו בשמו. מסתבר אפוא שגם כאן מלמד התוכן על ביאור המילה: ממול = 'בצד של', ונראה שהמילה ממול כאן באה להדגיש שאין צורך להקפיד על נקודה מדויקת שהיא עורף, אלא כל צד העורף כשר למליקה. חז"ל היו ערים לכל זה. המשנה מציינת בפירוש "שכל העורף כשר למליקה וכל הצוואר כשר לשחיטה, נמצא הכשר בשחיטה פסול במליקה, הכשר במליקה פסול בשחיטה" (חולין א, ד), והברייתא בספרא מבארת: "ומלק את ראשו ממול ערפו ממול הרואה את העורף וכן הוא אומר והוא יושב ממולי" (דיבורא דחובה פרק יח). ברייתא מקבילה המובאת בבבלי (חולין יט ע"ב) מוסיפה: "ואומר כי פנו אלי עורף ולא פנים", והתלמוד מסביר שכוונת הברייתא לומר שמקומו המדויק של העורף בלשון המקרא הוא כנגד הפנים, וכדי להכשיר את כל הצד האחורי "הרואה את העורף" הוסיפה התורה ממול.

ה. מול ביריעות המשכן: השכבה השנייה של יריעות המשכן עשויה יריעות של עור עזים ובה אחת-עשרה יריעות שאורכן שלושים אמה ורוחבן ארבע אמות, בסך הכול 30 × 44 אמה (שם' כז, ז-יג). שלושים האמות מתאימות לממד הרוחב: חלל המשכן רוחבו עשר אמות וגובהו הקרשים עשר אמות מזה ומזה. בממד האורך יש צורך בארבעים אמה לשלושים אמה (אורך החלל) ועשר אמות גובה הקרשים. ארבע

9. סוטה ז, ה; הנוסח לפי כ"י קאופמן. את הכתוב בדברים כז, יב-יג, "אלה יעמדו לברך את העם על הר גרזים [...] ואלה יעמדו על הקללה בהר עיבל" פירשו בתלמוד בבלי על פי פשוטו של מקרא: "מאי על על בסמוך כדתינא ונתת על המערכת לבונה וזה רבי אומר על בסמוך אתה אומר על בסמוך או אינו אלא על ממש כשהוא אומר וסכות על הארון [את הפרוכת] הוי אומר על בסמוך" (סוטה לו ע"א. עיקרון פרשני זה יושם בתלמוד גם בנושאים אחרים ונפסק להלכה במשנה תורה לרמב"ם; ראה מנחות סב ע"א וצח ע"א, רמב"ם תמידין ומוספין ה, ב; ח, יא).

האמות הנותרות מתחלקות לפי הכתוב לשני חלקים: האחד בקדמת המשכן – "וכפלת את היריעה הששית אל מול פני האהל" (שם' כו, ט), והאחר בצד האחורי – "וסרח העדף ביריעת האהל חצי היריעה העדפת תסרח על אחרי המשכן" (שם שם, יב).¹⁰ ההקשר כאן מחייב כי מול פירושה 'בצד של'.¹¹

ו. הציץ היה נתון על מצח אהרן מתחת לחלקה הקדמי של המצנפת. הכתוב מגדיר את מקומו במילים "אל מול פני המצנפת" (שם' כח, לו) ובמקום אחר – "אל מול פניו" (של אהרן; ויק' ח, ט).

ז. "ויהי כשמע כל המלכים אשר בעבר הירדן בהר ובשפלה ובכל חוף הים הגדול אל מול הלבנון" (יהו' ט, א). פסוק זה מונה את האזורים הטופוגרפיים שבעבר הירדן המערבי. "אל מול הלבנון" מתקשר בפשטות אל "חוף הים הגדול", ויש לפרשו: וכל חוף הים הגדול עד מרגלות הרי הלבנון, אזור צידון וכירות. במפות ובספרי גאוגרפיה עבריים בני זמננו, "מול הלבנון" הוא התרגום של Antilibanus – רכס ההרים הגבוה שממזרח לבקעת הלבנון, שגוש החרמון מצוי בדרומו. מונחים אלה הולמים את מול במובן 'כנגד' כפי שמקובל בעברית המודרנית, אבל אין הם מתאימים למונחי המקרא. מקור השיבוש הזה כבר בתרגום השבעים ליהושע ט: $\pi\rho\acute{o}s\ \tau\hat{\omega}\ \text{Antilibanon}$.¹²

המסקנה מתוך חלק זה של הדיון היא חד-משמעית. בכל מקום שההקשר במקרא ברור, פירושה של מול הוא 'ליד' / 'למרגלות' / 'בצד של'. ככל הנראה, אין שום דוגמה משכנעת שבה ההקשר מחייב את הפירוש 'נגד', 'נוכח'.

10. חשבון סכמטי זה הולם יפה את הדעה שהקשרים משופעים ואין להם עובי משמעותי בחלקם העליון ("א"ר נחמיה הקרשים מלמטן עוביין אמה ומלמעלן כלין והולכין עד כאצבע [...] ר' יהוד' או' מלמטן ומלמעלן עוביין אמה", ברייתא דמלאכת המשכן א; בשבת צח ע"ב הדעות הפוכות).

11. חוקרים שסברו שמול פירושו 'מנגד' הסתכסכו כאן. ראה הורוויץ V. Hurowitz, "The Form and Fate of the Tabernacle", *Jewish Quarterly Review* 86 (1995) עמ' 137) המשיג על ר"א פרידמן שפירש opposite the front, כלומר בצד האחורי. הורוויץ עצמו מסכים כנראה שהמשמעות המילונית של מול היא בדרך כלל opposite the front, אבל סובר שבמקרה זה אין להבין את מול באופן מילולי, אלא יש ללכת אחר ההקשר ולפרש: in front of the tent.

12. נראה כי בלשון המקרא גם האנטיליבנוס נכלל ב"הלבנון" (השווה לשם הערבי ג'בל אללבנאן אלשרקי). ראה שופטים ג, ג: "והחוי יִשָּׁב הר הלבנון מִהָרָה בעל חרמון עד לבוא חמת". "הלבנון" הנזכר בגבול ההבטחה (דב' יא, כד; יהו' א, ד) בין "המדבר" (המדבר הסורי שבמזרח עבר הירדן) לבין "נהר פרת" (הברך הצפונית של נהר פרת) הוא כמסתבר האנטיליבנוס וכך תרגמו אותו בצדק השבעים בשני המקומות האלה. המקרה המובהק ביותר של "הלבנון" שהוא האנטיליבנוס הוא שיר השירים ז, ה: "אפך כמגדל הלבנון צופה פני דמשק". במקביל שימשו גם השמות "שריון" ו"שניר" וכנראה גם "חרמון" ככינוי לכל רכסי האנטיליבנוס (ראה דה"א ה, כג).

פרשנות במקראות אחרים

משנתבררה משמעות המילה בכמה וכמה הקשרים בטוחים, סביר להניח כנקודת מוצא שהמילה משמשת באותה משמעות גם בשאר המקומות. הבא לטעון שיש למילה משמעות אחרת בפסוק כלשהו – עליו הראיה ועליו חובת ההסבר. להלן ביוררים אחדים:

א. יתרו יועץ למשה: "היה אתה לעם מול האלהים" (שמ' יח, יט). נחלקו כאן פרשנים. רב סעדיה גאון: "מן ג'ה' אללה", וכן אבן עזרא: "מפאת השם", אבל רמב"ן: "נגד האלהים".¹³ לפי הדעה הראשונה משה מייצג את האלוהים לפני העם; לפי הדעה השנייה הוא מייצג את העם לפני ה'. עיוננו תומך בשיטתם של רס"ג וראב"ע.

ב. חיבור החושן אל האפוד נעשה בעזרת שרש(ר)ות, עבותות, משבצות וטבעות. הפרטים הטכניים אינם נהירים לגמרי ולא אכנס כאן לנבכייהם. חשוב רק לציין שהכתוב משתמש כאן במול שתי פעמים שהן ארבע – בציווי ובתיאור הביצוע. אנו מוצאים כאן את שני קצות שתי העבותות הניתנות על שתי המשבצות: "על פתפות האפוד אל מול פניו" ועוד שתי קבוצות של שתי טבעות זהב, שתיים על שני קצות החושן – "על שפתו אשר אל עבר האפוד בִּיתָה" – ושתיים "על שתי כתפת האפוד מלמטה ממול פניו לעֶמֶת מחברתו ממעל לַחֲשֹׁב האפוד" (שמ' כח, כה–כז; לט, יח–כ). גם כאן נחלקו פרשנים. לשונם של רס"ג ושל רש"י מלמדת שהם תופשים את מול במובן של 'בסמוך', 'בצד של'. מדברי חזקוני משתמע 'בצד המנוגד'. לפי מחקרנו עדיפה עמדתם של רס"ג ורש"י.

ג. בלוחות השניים נאמר: "גם הצאן והבקר אל ירעו אל מול ההר ההוא" (שמ' לר, ג). לפי מונחי העברית החדשה הכוונה להר שכנגד הר סיני, בדומה למשנה "לא יקל אדם את ראשו כנגד שער המזרח" (ברכות ט, ה). ברם נכון יותר לבאר את המקרא מתוך עצמו, דבר הלמד מעניינו. בלוחות הראשונים נאמר "והגבלת את העם סביב לאמר השמרו לכם עלות בהר וְנִגְעַ בַּקֶּצֶהוּ", "ויתיצבו בתחתית ההר" (יט, פסוקים יב, יז). מסתבר לפיכך שגם כאן האזהרה היא שלא לרעות במורדות ההר. תן דעתך גם לתוכן הפסוק שלנו עצמו: "ואיש לא יעלה עמך וגם איש אל יֵרָא בכל ההר גם הצאן והבקר אל ירעו אל מול ההר ההוא". הכתוב משווה כאן אדם לבהמה (כפי שהשווה אדם לבהמה בלוחות הראשונים: "אם בהמה אם איש לא יחיה"; שמ' יט, יג), ללמדך שמחיצת שניהם שווה; שניהם אסורים להיות בכל ההר. ד. "אל מול פני המנורה יאירו שבעת הנרות. ויעש כן אהרן אל מול פני המנורה העלה נרֹתֶיהָ" (במ' ח, ב–ג). לא קל להבין במדויק את כוונת הפסוק וניתנו לו פירושים שונים. ואולם יהיה אשר יהיה הביאור במובן הטכני, יש לתת את הדעת

13. הרמב"ן לשיטתו מפרש אף את האמור בשמות לר, ג: "אל מול ההר ההוא" – מנגד, ועיין פירושו המסובך ל"אל מול פני המצנפת" (שמ' כח, לז).

לכך שבהיבט הלשוני התורה עצמה מפרשת את כוונתה. בפרשה מקבילה בספר שמות מוצאים אנו: "והעלה את נחתי והאיר על עבר פניה" (שם' כה, לו). המקרה המעניין ביותר המתבאר ביאור חדש ושונה בזכות הבנה נכונה של מול הוא פרשת מזבח בני גד ובני ראובן בספר יהושע: "ויבאו אל גלילות הירדן אשר בארץ כנען ויבנו בני ראובן ובני גד וחצי שבט המנשה שם מזבח על הירדן מזבח גדול למראה. וישמעו בני ישראל לאמר הנה בנו בני ראובן ובני גד וחצי שבט המנשה את המזבח אל מול ארץ כנען אל גלילות הירדן אל עבר בני ישראל" (יהו' כב, י-יא). הדעה הרווחת מבינה "אל מול ארץ כנען" – בצד המנוגד לארץ כנען, כלומר בעבר הירדן המזרחי, נתון ההולם לכאורה גם את ההיגיון שבסיפור.¹⁴ הרי בני שני השבטים וחצי השבט נחשדו בכך שהם בונים במה לעצמם במקום להשתתף עם שאר השבטים במזבח ה' אשר לפני משכנו בשילה. דומני שגם המפרשים הרבים העוברים בשתיקה על שאלת מקום המזבח, חזקה עליהם שהבינו שהמזבח היה במזרח הירדן.¹⁵ ואולם לפי מה שלמדנו במאמר הנוכחי, הכתוב אומר את ההפך בדיוק: "אל מול ארץ כנען" פירושו בצד של ארץ כנען!

14. לראשונה בתרגום השבעים. השבעים גרסו בפסוק יא "גלעד" במקום "גלילות" ואת "אל עבר בני ישראל" הם מתרגמים $\text{ἐν τῷ πέραν υἱῶν Ἰσραὴλ}$ – 'בצד שמעבר לבני ישראל' (כפסוק י הם גורסים גבול במקום מול, אך אין לפרט זה השפעה ישירה על שאלת מקום המזבח). דעה זו משתמעת גם מדברי יוסף בן מתתיהו (קדמוניות, ה, 100) אף כי אינה אמורה במפורש (המילה הפותחת את המשפט – διαβᾶσα – היא צורת בינוני ועשויה להיתרגם "משעברו" אך גם "בעברם", "כשבאו לעבור", אולם בהמשך נאמר שהמזבח נועד להיות מצבת זיכרון וסימן לקרבת הדם עם היושבים בעבר האחר, וכן מתיאור המאורע בספר החיצוני המאוחר קדמוניות המקרא (פסידרופילן; א"ש הרטום, הספרים החיצוניים, קדמוניות המקרא, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 64–66). לפרשנות ולמחקר הביקורתי בעת החדשה ראה ר' גולדשטיין, "יהושע כב, ט-לד: סיפור כוהני מימי שיבת ציון", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום יג (תשס"ב), עמ' 43–81 וההפניות שם. חוקרים מסוימים אף הציעו איתורים ספציפיים למקומו של המזבח בעבר הירדן המזרחי. יש שקישרו אותו בדרך זו או אחרת אל יגר שהדותא-גלעד של בראשית לא (ראה הפניות אצל גולדשטיין, עמ' 68–71). חופרי תל סוכות (דיר עלא), ובעקבותיהם חוקרים נוספים, סברו שהמקדש הישראלי שבתל דיר עלא הוא המשתתף ביהושע כב (ראה H. J. Franken, *Excavations at Tell Deir 'Allā*, 1, Leiden 1969, pp. 7–8; J. G. Vink et al., *The Priestly Code and Seven Other Studies*, Oudtestamentische Studiën, 15, Leiden 1969, pp. 73–74; O. Eissfeldt, "Monopol-Ansprüche des Heiligtums von (Silo)", *Orientalistische Literaturzeitung Journal* 68 [1973], pp. 327–333), ואילו בנימין מזר (חפירות ותגליות, ירושלים תשמ"ז, עמ' 139) שיער שהמזבח היה בסמוך לאדם העיר והוא מוצא רמזים במקרא לפולחן ישראלי במקום זה.

15. כל הפרשנים היהודים מימי הביניים שותקים באשר למקומו של המזבח או שלשונם אינה בהירה. שים לב לרש"י, אשר בפירושו ליהושע אינו מעיר דבר על מקום המזבח, אולם בפירושו לתלמוד (זבחים קא ע"ב) הוא כותב כמסיח לפי תומו: "(פינחס) ששם שלום בין השבטים – בימי יהושע בשבט בני גד ובני ראובן שבנו את המזבח בעבר הירדן". גם

לאמֶתו של דבר אפשר היה להגיע למסקנה זו גם בלי מול. הפסוקים מגדירים את המקום בחמש הגדרות: (1) "גלילות הירדן אשר בארץ כנען"; (2) "על הירדן"; (3) "אל מול ארץ כנען"; (4) "אל גלילות הירדן"; (5) "אל עבר בני ישראל". הגדרות 2 ו-4 ניטרליות, אבל הגדרות 1 ו-5 מגדירות את המקום בפירוש בעבר הירדן המערבי. מחברים שונים הבחינו בדברים אלה, בכולם או בחלקם, אבל בדרך כלל לא הציעו הסבר מניח את הדעת לשאלה מדוע מזבח בני גד ובני ראובן אינו בשטח נחלתם.¹⁶ כמה וכמה מן החוקרים שכתבו על פרק זה מבינים שיש כאן סתירה מיניה וביה בין "אשר בארץ כנען" (עבר הירדן המערבי) שבפסוק י לבין "אל מול ארץ כנען" (עבר הירדן המזרחי) שבפסוק יא. מעניין לעקוב אחרי מגוון הפתרונות היצירתיים שהם מציעים ל"סתירה" זו. יש שראו בה עדות לגיבוש ולעריכה לקויים של הפרק;¹⁷ מ"ד קאסוטו התנסח בספקנות: "בניין המזבח על ידי שבטי עבר הירדן אחר מלחמת הכיבוש בגלילות הירדן (לא ברור האם נבנה על

רד"ק, העובר בשתיקה על פסוקים י-יא ביהושע כב, כותב בספר השרשים שלו: "מול האלהים – נגד האלהים [...] אל מול אחר [...] ובחולם תמורת השורק מול סוף ובאל"ף נחה אחר הו"ו והתודה השנית ההולכת למואל, כולם ענין נגד ועומת" (ספר השרשים לרד"ק, מהדורת ביונטל-לברכט, ברלין 1847, עמ' 187). מכלל דבריו יש ללמוד שלדעתו "אל מול ארץ כנען" מתכוון לעבר הירדן המזרחי.

16. כמה מהפרשנים החדשים עמדו על משמעותה של מול בדומה למה שהעליתי כאן ואף הפנו לחלק מן הראיות שבמקרא לשימושה של המילה (G. A. Cooke, *The Book of Joshua*, Cambridge 1918, עמ' 203; י' אליצור ו"א זיידמן, ספר יהושע, ירושלים 1953, עמ' 100; י' קיל, ספר יהושע, דעת מקרא, ירושלים תש"ל, עמ' רה; ש' אחיטוב, יהושע: מקרא לישראל, פירוש מדעי למקרא, בעריכת מ' גרינברג וש' אחיטוב, תל-אביב וירושלים תשנ"ו, עמ' 354-356), אבל בדרך כלל אין הם מסבירים כראוי את שורש הבעיה שבפרק ומתקשים במיוחד בפסוק יט: "ואך אם טמאה ארץ אחזתכם". חוקר שמסקנותיו קרובות למסקנותיי הוא סניית N. H. Snaith, "The Altar at Gilgal: Joshua XXII 23-29", *Vetus Testamentum* 28 (1978), עמ' 330-335) שעמד על כך שלפי ההגדרות הגאוגרפיות שבכתוב, המזבח היה בעבר המערבי של הירדן, וביאר היטב בתוספת ראיות לדבר, שלפי השקפת המקרא עבודת ה' צריכה ויכולה להיעשות רק בארץ ה', לפיכך בנו שבטי עבר הירדן את מזבחם (שהיה אכן מיועד לעולות וזבחים) בארץ המקודשת במקום הקרוב ביותר לנחלתם. הוא מוסיף בצדק שהתירוץ של מזבח לזיכרון הוא מלאכותי ולא בא לעולם אלא בגלל התנגדות השבטים. סניית ממסך לסיפור שביהושע כב את ההזכרות השונות של מקום פולחן בגלגל בכל רחבי המקרא, ומשער שתמיד היה זה מרכז דתי של ראובן, גד וחצי המנשה. הנקודות החלשות במאמר של סניית הן בעיקר: (א) אין הוא החלטי בענין מול ואין הוא מנתח את המקומות האחרים שבהם מילה זו משמשת; הוא מסכים עם הדעה הרווחת שפירוש המילה במקרים אחרים הוא opposite ורק מרשה לעצמו לצורך יהושע כב להרחיב את opposite עד לכדי close in front of; (ב) בסופו של דבר הפרשה כולה אינה מוסברת במאמרו. אין זה ברור על מה ולמה נועקו השבטים ומה פשר ההתלבטות שבכתוב אם טמאה ארץ אחוזתם אם לא. ראה פראנקן ואייספלט (הערה 14 לעיל).

הגדה המזרחית),¹⁸ ולדעת הרצברג מדובר בשני אתרים, אחד במזרח הירדן ואחד במערבו, שהמסורת התקשתה להכריע ביניהם.¹⁹ הפתרון של יאיר זקוביץ הוא תיקון הנוסח בפסוק י: "דומה כי הנוסח המקורי של הכתוב היה 'אל גלילות הירדן אשר ממול ארץ כנען'".²⁰ יש שפנו לכיוון הספרותי. בולינג ורייט ניסו לראות בסתירה כביכול שבין שני התיאורים של מקום המזבח שיטה מכוונת של ערפול,²¹ ואדוארד נורט מציע לאחרונה לראות כאן התפתחות הדרגתית בעלילת הסיפור: הדיווח האובייקטיבי של המספר הוא על מזבח שנבנה בתוך הארץ המקודשת אבל מחוץ למקום המיועד לקרבנות. השמועות שהופרחו והסעירו את הרוחות ("וישמעו בני ישראל לאמר...") היו שהמזבח נבנה אף מחוץ לתחומי הארץ המקודשת, על אדמה טמאה.²² אחרים הצליחו למצוא ניסוחים שלפיהם כל הלשונות שבכתוב מתכוונות לעבר הירדן המזרחי.²³

פרק כב הוא פרק מיוחד במינו בספר יהושע ובמקרא בכלל. הוא חורג מן המבנה השיטתי של ספר יהושע (12 פרקי כיבוש, תשעה פרקי התנחלות ושני פרקי סיכום), יש בו עצמה וסערת רגשות בלתי רגילות המסתיימות בקול דממה דקה ויש בו ביטויים יוצאי דופן. בדעתי לדון בפירוט במסגרת אחרת בפרק זה ובקשרו המיוחד אל פרשת בני גד ובני ראובן שבספר במדבר פרק לב. לצורך הדיון הנוכחי אציין רק שלפי דעתי מקום המזבח הוא המפתח להבנה נכונה של כל הסיפור.

קריאת הפרק מעוררת כמה תמיהות. הקושי הבולט ביותר כאן הוא לדעתי הסתירה שבין האווירה שבפרק (עד לשלב הפיוס) לבין העובדות כהווייתן.

18. אנציקלופדיה מקראית, ג, ערך "יהושע".

19. H. W. Hertzberg, *Das Bücher Josua, Richter, Ruth*, Göttingen 1953, עמ' 125.

20. י. זקוביץ, יהושע, עולם התנ"ך, פירשו: ג' גליל ו' זקוביץ, תל-אביב 1994, עמ' 202.

21. R. G. Boling and E. Wright, *Joshua: A New Translation and Commentary*, New York 1982, עמ' 505.

22. E. Noort, "Der Streit um den Altar: Josua 22 und seine Rezeptionsgeschichte", *Kult, Konflikt und Versöhnung* 2 (AOAT 285), ed. R. Albertz, Münster 2001, 174–151.

23. M. Noth, *Das Buch Josua*, Tübingen 1938, עמ' 100–105. נות מתרגם את מול – gegenüber ('נוכח', 'כנגד'), ואת "אל-עבר בני ישראל" – jenseits des Gebietes der Israeliten ('מעבר לתחומם של הישראלים'). לגבי "אל גלילות הירדן" הוא מעיר כי אף בהקשר זה אינה חידמשמעית, אולי משהו כמו 'נגד' ('נוכח'). "קריפמן (ספר יהושע, ירושלים 1976, עמ' 240–241), בדברי הקדמה לפסוקים ט-יא, מתלבט: 'הספור בקטע זה אינו ברור כל צרכו. מפסוק י אפשר ללמוד, שבנו את המזבח עוד בהיותם בדרך לארצם, 'בארץ כנען'. אבל בפסוק יא המזבח הוא 'מול ארץ כנען', בעבר הירדן. אולם, הדעת נותנת שבנו את המזבח בארצם. מפסוק יט נראה, שהיתה כוונתם לקדש את ארץ אחוזתם במזבח הזה. לפי זה יש לבאר גם את ט-י". בפירוש הסודר מיד אחר כך הוא מוסיף את המילה מול לכל ההגדרות שבכתוב: "אל גלילות הירדן – אל מול גלילות הירדן [...] שם – מול הגלילות, על הירדן – על שפת הירדן ממזרח [...] אל גלילות – אל מול גלילות, אל עבר – אל מול עבר".

האווירה שבפרק מעוררת רושם של שבר שאינו ניתן לריפוי. בני גר, ראובן וחצי המנשה עשו מעשה איום ונורא, מרד ומעל באלוהי ישראל, עוונם כבד כעוון בעל פעור, וכדי שלא תיספה כל העדה בעוונם יש לגייס את כל העם ולהכריעם מעל פני האדמה. לעומת זאת, על פי העובדות יש כאן עברה לכאורה על איסור הבמות. בכל המקרא איסור הבמות לשם ה' נחשב לאיסור שאינו חמור. דברים יב, שהוא המקור המובהק לאיסור זה, מטעים שהבמות היו רצויות כל עוד לא הגיע העם אל המנוחה ואל הנחלה. כאשר יזכה העם לשבת בטח תרוכו עבודת ה' במקום אשר יבחר ה', ובמקומות אחרים תותר רק שחיטת חולין. ספר מלכים מדגיש את איסור הבמות בסקירה שהוא סוקר את מלכי יהודה וקורותיהם. מלכים כשרים כמו אסא, יהושפט ויהואש זוכים לדברי שבח בספר מלכים: "ויעש הישר בעיני ה'", לצד ההסתייגות "רק הבמות לא סרו". אין זו דרך התבטאות הולמת אילו היה מדובר בכפירה בעיקר. יש להסיק מכאן שפרק כב אינו מדבר על איסור במות. אכן, אילו הרחיקו בני גר וראובן את מזבחם קילומטר או שניים מזרחה והיו בונים אותו מעבר לירדן, לא היה כאן אלא איסור במות ולא היה יוצא עליהם הקצף. בניית המזבח במערב הירדן דווקא, מחוץ לארץ שבה הם יושבים, היא בעלת משמעות אחרת לגמרי. מזבח זה מלמד שהם רואים בארצם ארץ טמאה שאינה ראויה למקום שכינה, והוא הופך על פיו את ההסכם שנעשה עמם במדבר פרק לב. אם ארצם ארץ טמאה, זאת אומרת שאין הם חלק מעם ישראל, אלא לכל היותר שבטים ממוצא עברי כדוגמת שבט הקיני למשל, הרועים את צאנם בארצות סמוכות לארצם של בני ישראל והחפצים להשתתף עם ישראל מפעם לפעם בעבודת אלוהיו. קרע עמוק כזה הוא מרד ומעל שאין עליו ויתור ולא סליחה.

מתרגמים, פרשנים, מדקדקים ומילונאים

התרגומים הארמיים (אונקלוס וירושלמי לתורה, יונתן לנביאים, התרגום השומרוני לתורה) אינם תורמים הרבה לדינונו מאחר שהם מתרגמים את המילה בדרך כלל במילה קבל (וכן לקבל, מקבל, מן כל קבל), שהיא עצמה אינה חד־משמעית. דומה המצב בפשיטתא (בדרך כלל לוקבל).²⁴ תרגום השבעים והוולגטה אינם עקיבים בתרגום המילה, אבל הם נבדלים זה מזה. אצל השבעים התרגום הרגיל הוא על יד, אצל (ἐξ ἐναντίας, ἐχόμενος, ἐγγύς, σύνεγγυς), והחריג כנגד (ἐξ ἐναντίας) בשני מקומות, ועליהם יש להוסיף את מול הלבנון – Ἀντιλίβανος ואולי את ἐκ μέρους κατὰ πρόσωπον, κατὰ πρόσωπον המתרגם בשבעה מקומות את אל מול פני). לעומת זאת, היירונימוס בוולגטה מעדיף לתרגם על פי רוב contra – 'כנגד', ומשנה ממנהגו במקומות שהקשר מחייב תרגום אחר (כגון "אל מול פני האהל"

24. אבל מבחינה פרשנית ראה יהושע כב, יא: "לוקבל ארעא דכנען בגלגל דעל גנב יורדן בארעא דבני איסריל". המתרגם מיקם את המזבח בפירוש בצד המערבי.

in vicina filiorum – 'בקרבת בני עמון', 'מול בני עמון' – in fronte tecti Ammon – 'בקרבת בני עמון', 'אל מול הר גרזים [...] אל מול הר עיבל' iuxta montem Garizim iuxta montem Hebal – 'על יד הר גרזים/עיבל', 'עם הגבול מול יפרו' – respicit Ioppen – 'המשקיף על יפרו'. האופי הבלתי מילולי של תרגומו אפשר לו במקרים אחדים לוותר על המילה או אף לדלג על המשפט המכיל אותה. רב סעדיה גאון מתרגם תמיד את מול במובן של 'סמוך', לרוב במילים "אלא מא ילי" או "ממא ילי", במקרים מיוחדים "מקאבל", "מן מקדמהא" וכפי שהוזכר לעיל, גם "מן ג'ה'ה אללה" – 'מצד האלוהים'.

בתרגומים מודרניים ניתן למצוא ייצוג גם למול 'נגד' וגם למול 'על יד'; לעתים נוקט המתרגם פעם כך ופעם כך.²⁵ מן הפרשנים בעת החדשה ראוי להזכיר כאן את מלבי"ם המדגיש בבהירות: "וכבר ביארתי גדר מלת מול שמציין השטח הסמוך לאיזה דבר באורך בענין שמשקיף עליו ורואה אותו".²⁶ בספרי דקדוק ומילונים, ישנים וחדשים, בדרך כלל מוצגת המילה מול יחד עם הפירוש 'נגד', 'נוכח', 'gegenüber, opposite'.²⁷

25. בדקתי לדוגמה כמה תרגומים לאנגלית. במהדורת The Open Bible Containing Old and New Testaments, Authorized King James Version, Lynchburg 1975 מול מיתרגמת בדרך כלל over against (בשמות לד: before; ביהושע כב נרשם בסוגריים ובאותיות נוטות: in the forefront). כוונת המתרגם לפירוש ענייני ל-over against, שהוא כביכול התרגום המילולי. מנגד עומדת מהדורת Toronto-New York-Edinburgh 1952 המתרגמת את מול – at the frontier of, in front of, before. ערפול מסוים או חוסר קביעות ניכר במהדורות The New English Bible, Oxford-Cambridge 1970 (ביהושע ח וכב: facing, בשמות לד: within sight of, בכמדרב כב: and are settling at my very door) ובמהדורת Holy Bible, The New King James Version, Nashville 1982 (יהו' ט: toward, שמ"א יד: opposite).

26. אוצר הפירושים על תנ"ך, פירוש המלבי"ם, התורה והמצוה על חמשה חומשי תורה, ב, ירושלים תשי"ז, עמ' 1212.

27. מחברת מנחם (מהדורת צ' פיליפוסקי, לונדון ואדינבורג 1854, עמ' 1116): "ענינו קרוב מלעומת"; ספר השרשים לר' יונה בן ג'נאח (A. Neubauer, The Book of the Hebrew Roots, Oxford 1875, עמ' 367): "מול האלהים. אל מול פני המנוה. מול סוף מזה ב חלם وتفسير ذلك تجاه كذا وكذا (بمعنى نגד) [...] اي تجاه وقباله منونا", וכתרגום יהודה אבן חיבון (מהדורת ב"ז באכער, ברלין תרנ"ו, עמ' 256): "זה בחלם ופירושו עד כך וכך [בעניין נגד] וכמהו אע"פ שנכתב באלף והוא גם כן בחלם והתודה השנית ההולכת למול כלומר לנגד ולעומת"; רד"ק, ספר השרשים (הערה 14 לעיל); סעדיה אבן דנאן (גרנדה, המאה הטר"ו), ספר השרשים (ed. M. J. Sánchez, Granada 1996, עמ' 193): מול האלהים – חד'א (جذاء = 'נגד', 'במקביל אל'). במילונות המודרנית: גוניוס (W. Gesenius, Neues hebräisch-deutsches Handwörterbuch über das Alte Testament, Leipzig 1815, עמ' 335) הביא שני פירושים למילה: (1) לפני; (2) gegenüber 'נגד'. בדרך זו המשיך מילון גוניוס-בול F. Buhl, W. Gesenius' Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das

לסיכום, למדנו כאן:

- א. מול היא מילת יחס שכיחה בלשון הפרוזה של העברית המקראית ואינה ידועה בשאר רובדיה הקדומים של העברית או בשפות שמיות אחרות. להבנת רקעה האטימולוגי הועלו הצעות רבות, אך אף אחת מהן אינה משכנעת.
- ב. לפי הקשריה של המילה במקרא, פירושה 'אצל', 'בסמוך', 'למרגלות'. אין שום ראיה לשימוש קדום במילה במובן של 'מנגד'.
- ג. חוסר הבנה של עניין זה גרם לסיבוכים רבים בפרשנות המקרא, החל בימי תרגום השבעים ועד המחקרים החדשים ביותר. מחברים אחדים הבחינו בפירוש הנכון של המילה, אבל בדרך כלל לא הגיעו לידי מסקנה כוללת.
- ד. העברית המודרנית חידשה את המילה במשמעות הפוכה מזו שהייתה למילה במקורה.

Alte Testament, עמ' 404–405), אלא שהוא הוסיף גם את ההגדרות *unterhalb* 'מתחת ל-',
 in der Richtung nach 'בכיוון אל'. את יהושע כב הביא כדוגמה לנגד. בן-יהודה מפרש את
 המילה (עמ' 2843 הערה 2): "מה שכנגד דבר מהדברים כמו שאחורי הראש הוא כנגד הפנים"
 (אך בגוף הערך הוא מביא גם: "מִכּוֹן לצד פני הדבר, *gegen; vers; towards*"). וראה פלש
 (1959) (J. I. Palache, *Semantic Notes on the Hebrew Lexicon*, Leiden) המפרש בעמ'
 44, *opposite*, in front of ובעמ' 47 בקיצור *opposite*; מילון KBL (הערה 5 לעיל) מבחין
 בין מול שהיא לדעתו שם עצם ופירושה front לבין מול שהיא מילת יחס ופירושה *opposite*.
 דברים דומים נכתבו כבר במילון KB (L. Koehler and W. Baumgartner, *Lexicon in*)
 1985 [1953] (*Veteris Testamenti Libros*, Leiden), עמ' 502). מיוחד הוא מילון BDB בכך
 שאין הוא מפרש את מול בשום הקשר מהקשריה במשמעות 'נגד', אלא במשמעות של
 front וכיו"ב. בכך הוא עושה את חצי הדרך בין ה-*opposite* של שאר המילונים לבין
 מסקנות מאמר זה.

עֲנוֹת וְחִבְרוּתִיהָ

א

הפועל משורש ענ"י, 'להיכנע, להסתגף', שימש בעברית הקדומה בבניין קל, למשל יַעֲנֶה (יש' לא, ד). בעברית המקראית של ימי הבית השני הוא מופיע בנפעל, למשל נַעֲנִיתִי (תה' קיט, קז).¹

העדפת הנפעל בימי הבית השני תואמת את דרכה של העברית להמיר את בניין קל בבניין נפעל או בבניינים אחרים לציון פעולה עומדת.² בהתאם לנטייה הזאת מסורות העברית מעדיפות את הבניינים הנגזרים במקומות שהטקסט מאפשר קריאה כזאת. מן החילופים שבין המסורות ומדיוק בהוראת הכתוב ניתן לשחזר את צורות הקל הקדומות. התמורות לבניין קל שבמסורות העברית מעניינות משום שהן משקפות מגמות ותהליכים בעברית הקדומה המתגלים בטקסטים עבריים שמימי הבית השני ואילך. שורש ענ"י יפה במיוחד להדגים את השינויים האלה, והצורה עֲנוֹתוֹ (תה' קלב, א) תסייע לנו לברר פרק בתולדות העברית שעניינו הדרך של העברית לסמן בתנועת u את עמידותם של פעלים שמעיקרם שימשו בבניין קל.

ב

הצורה לַעֲנֹת (שמ' י, ג) אינה מתאימה לטקסט העיצורי. במקרא הה"א שבמקור הנפעל נשמרת, ובדין הוצע לקרוא כאן *לַעֲנֹת.³ ההצעה הזאת כבר איננה סברה בעולם שכן מסורת שומרון קוראת lānot. ניקוד המסורה מכון לנטיית הלשון המאוחרת להמיר את הקל העומד בנפעל. בפועל הזה השימוש המפורש בנפעל מופיע רק בימי הבית השני. המסרנים שהושפעו מלשון הבית השני ומלשון חז"ל לא נמנעו מלהרכיב את הנפעל על צורת מקור חסרת ה"א, שכן צורות מקור כאלה שכיחות בחטיבות הלשון הללו.⁴

1. ענ"י בבניין פיעל משמש כפועל יוצא ובהתפעל כפועל חוזר.
2. ראה ח"א גינוברג, "מבעד למסורת", תרביץ ה (תרצ"ד), עמ' 216; ד' טלשיר, "האם כתובת יהואש אמתית? בחינה פילולוגית", לשוננו לעם נד (תשס"ג-תשס"ד), עמ' 5-6.
3. עיין במילונים, בדקדוקים ובפירושים למקרא, למשל בפירושו של שד"ל.
4. השווה גינוברג (הערה 2 לעיל), עמ' 215-216.

מסורת שומרון קוראת lānot בקל גם בבמדר ל, יד ("לענת נפש"). מסורות היהודים קוראות לְעֵנָה בפיעל.⁵ כאן הקריאה בפיעל אפשרית שכן התיבה נפש התוכפת עשויה להיתפס כמושא. להלן נראה שהקריאה בקל עדיפה.

ג

בויקרא כג, כט גורסות מסורות הניקוד של היהודים בניין פועל: "כי כל הנפש אשר לא תִעָנָה בעצם היום ונכרתה מעמיה". השומרונים קוראים tiyyanna שהיא מעין התפעל.⁶ קריאתם אינה מתאימה ללשון המקרא שאינה מבליעה את תי"ו ההתפעל אלא בעיצורים שיניים. הבלעת התי"ו גם בעיצורים האחרים אופיינית למקצת מניבי הארמית ומופיעה לפעמים בלשון חז"ל. אמנם הצורה השומרונית הולמת את ההקשר ואין תמה שמגילת המקדש (טור 25, שורה 12) המביאה את הפסוק הזה גורסת תתענה.⁷ מסורות הניקוד היהודיות אינן מתאימות להקשר משום שפועל משמש במקום שהנושא הענייני חסר ואילו כאן הוא נזכר (הנפש). וכבר הרגיש בכך הראב"ע האומר בפירושו למקום: "זה מהבנין שלא נקרא שם פועלו וזה אות כי מי שנדע שאינו שומר זו המצוה כאשר נשמרנו נכריחנו להתענות". נראה לי שהכותב כיוון לצורה *תִעָנָה בקל עומד, והשימוש המקורי הארכאי לא שרד במסורת הקריאה.

גם הפועל שבצורה עִנִינִי ("טוב לי כי עִנִינִי למען אלמד חקך", תה' קיט, עא) תמוה. הרי אין מדובר כאן בעיניו שאחרים עינו את המשורר. מגילת תהלים ממערה 11 גורסת ענינתי והנושא הוא אלוהים. הואיל והסביל שבנוסח המסורה אינו מכוון לאלהים, מסתברת דעת רד"ק ובעל המצודות שפירשו שבעיניו עצמי וביגייעה הכתוב מדבר. להלן נראה שהפירוש הזה אינו מנוגד לניקוד, שכן בעברית המאוחרת פעלים בתנועת u עשויים לציין פעולה עומדת ולא דווקא נושא סתמי. במזמור מאוחר זה אפשר שהצורה מקורית ואין צורך להניח שהכותב כיוון לבניין קל כמו במקרה הקודם.

5. ייבין מעיר על ההקפדה בסימון הדגש של בניין פיעל בשורש הזה דווקא, ואינו מפרש (ראה י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה [להלן ייבין], עמ' 727). נראה לי שהדגש בא למנוע עירוב עם בניינים אחרים שכן צורת לעֵנָה בלא דגש במסורת בכל היא חלופה גרפית של לעֵנָה מבניין קל, וצורת תִעָנָה (שם, שם) היא חלופה גרפית של תִעָנָה מבניין הופעל.

6. ראה ד' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כךך ה: לשון תורה, ירושלים תשל"ז, עמ' 86–85.

7. וכך התרגומים הארמיים. ואין לומר שהם מכוונים לציין סביל דווקא.

ד

מאלפת במיוחד הצורה הבודדת עֲנוֹתוֹ (תה' קלב, א). השימוש כאן מתבאר היטב מהמשך המזמור כפי שפירש הרד"ק: "וזכור לי מה שעניתי עצמי בעבורו כי גזלתי שנתי מעיני מרוב מחשבתי עליו [על בניין המקדש] ונדרתי ונשבעתי שלא אנוח עד שאבנהו ולא הייתי מוצא קורת רוח בביתי ובמשכני אחר שלא היה בית המקדש נבנה". הפועל משורש ענ"י בזיקה אל גִּדְר המכוון לסיגוף עצמי נזכר בבמדבר ל, יד (ראה לעיל, ב).

הצורה עֲנוֹתוֹ פורשה כמקור של הבניין שלא נקרא שם פועלו.⁸ אולם אף כאן אין מדובר בעיניי שאחרים עינו את דוד אלא בהסתגפות (עצמית). יש אפוא מקום לפקפק במקוריות מסורות הניקוד של היהודים. אולם לצורה היחידה עֲנוֹתוֹ נמצא חבר במגילות מדבר יהודה: "בצרת נפשני לוא עזבתני ולן"א הסתרתה פניך מן תחנוני וכול יגוני ראיתה ועוֹנוֹתַי [זכרתה]" (4Q437, קטע 2, טור 1, שורות 6–7).⁹ ואם ההקשר הקטוע נותן מקום לפקפק בעדות הזאת, יבואו צורות דומות מפעלים אחרים לסייע. במגילות מדבר יהודה נמצאו עוד שלושה פעלים מגזרת ל"י בבניין קל שבצורת המקור שלהם יש וי"ו אחרי פה"פ והם ובמולואת (סרך היחד, טור 7, שורה 20 וכיו"ב בעוד מקומות),¹⁰ וברוכות (סרך העדה, טור 1, שורה 19), כגולוֹת] (4Q300, קטע 2, שורה 5; עותק של אותו חיבור ממערה 1 [4Q27, קטע 1, טור 1, שורה 5] גורס כגולות).¹¹

במסורת הניקוד הבבלי משמשת הצורה מְלֹאֵת (כנגד מְלֹאֵת שבמסורת הטברנית) וייבין לא קישר אותה אל עֲנוֹתוֹ. הוא סבר שהשורוק משקף את התנועה המקורית של מקור הקל בגזרת ל"י, ואילו את עֲנוֹתוֹ רשם בבניין פועל.¹² לטעמי כל הצורות האלה שוות. הרי כולן משתייכות לפעלים עומדים ולא מצאנו כדוגמתן בפעלים יוצאים. כולן מתחלפות במסורות העברית בצורות הרגילות: עֲנוֹת,¹³ מְלֹאֵת, רְבוֹת, גְּלוֹת.

8. ריב"ג, ספר הרקמה, עמ' קפג; ראב"ע, צחות, סח ע"ב; רד"ק, ספר השרשים, בערכו.

9. פירוש הצורה ככתיב חסר במקום עוֹנוֹתִי (ראה M. G. Abegg, Jr., *The Dead Sea Scrolls Concordance*, Leiden 2003, ערך "עוֹנוֹת") מפוקפק לא רק משום שכתב היד עקיב בסימון תנועת ו, אלא גם משום שהשם הזה אינו הולם את המילים המקבילות: צרה ויגון. ראה דברי המהיררים M. Weinfeld and D. Seely, *Qumran Cave 4.XX: Poetical and Liturgical Texts*, Part 2, DJD, 29, Oxford 1998, עמ' 315–316.

10. נמצא חילוף עד מולואת (סרך היחד, טור 8, שורה 26), עד מלאות בכתב יד ד ממערה 4.

11. המילה בחוליותיו (מגילת ישעיהו לח, ט) מתחלפת בצורת המקור בְּחֻלָּתוֹ שבנוסח המסורה. הווי"ו שאחרי החי"ת מתאימה לצורות הנידונות כאן. אולם בגלל הווי"ו שאחרי הלמ"ד נראה לי לפרש את המילה כחולי+ות. הצורה בהיות (סרך היחד, טור 4, שורה 13) עשויה להיות אחות לצורות הנידונות במאמר, אך גם הפירוש המקובל כבינוני אפשרי.

12. ייבין, עמ' 669–670, 729.

13. השווה למשל: "ובענות נפשו לכול חוקי אל יטהר בשרו" (סרך היחד, טור 3, שורה 8);

ה

מה טיבה של תנועת u בצורות המקור האלה? יוסף יהלום הראה כי הפייטנים הקדומים מרביתם להשתמש בצורות פועל והופעל בהוראה שונה מהוראתן במקרא. צורות הבניינים האלה כוללות פעלים עומדים חסרי מושא ישיר ותנועת u מציינת את העמידות,¹⁴ למשל "שולמה השעה" במקום שְׁלֹמֶה השעה.¹⁵ בדיון בצורות הפועל הוא כותב: "בדרך כלל אין ליד צורות הסביל שראינו צורות פועליות אקטיביות מן הבניינים הכבדים (פיעל והתפעל) וקשה משום כך להניח שצורות הפאסיב נגזרו מצורות אקטיב לציון הסבילות. אבל גם כאשר מקוימות לצד צורות פועל מחודשות בפיוט צורות פיעל ניתן להראות שאין צורות הפועל מתייחסות אל צורות הפיעל כהתייחס פועל סביל אל פועל פעיל".¹⁶ הוא משווה את החידוש הזה בנטייה ההולכת וגוברת של העברית הקדומה לסמן את הפעולה העומדת ואומר: "מסתבר שהוא מעוגן בלשון בשעת חיותה".¹⁷

תגליתו החשובה וסברתו הנוצעת של יהלום מתאשרות מן העדויות שנידונו לעיל, ובמיוחד מן העדויות שבלשון המגילות. העובדה שבלשון המגילות תנועת u לציון עמידות מופיעה בצורות מקור מלמדת שהשימוש בתנועת u לציון עמידות הוא משני. הרי בצורות המקור לא הייתה מלכתחילה הבחנה בין סוגים של פעולה וצורה אחת שימשה לכל סוגי הפעולה.¹⁸ השימוש הזה בתנועת u כבר נמצא במקרא על פי

"ובעונות נפשו לוא יגעל[נה]" (4Q525, קטע 9, טור 1, שורה 19). הצורות האלה הן לדעת מקור קל כמו בביטוי המקביל *lānot nāfāš* בקריאת השומרונים (במ' ל, יד). מסתבר פחות לפרש אותן כמקור פיעל כמו בכתוב "יום צנות אדם נפשו" (יש' נח, ה) שהנושא הסתמי מסומן בו. השימוש בפיעל בביטוי שלנו מחייב מבנה מעין "ובעונות את נפשו".

14. י' יהלום, "הפסיכ בפיוט", לשוננו מה (תשמ"א), עמ' 17–31.

15. שם, עמ' 21.

16. שם, עמ' 21.

17. שם, עמ' 30. בן-חיים מעיר בעניין הפועל המציין עמידות: "וזו הרכבה חדשה לגמרי על הפועל שבמקרא" (במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 25).

18. ראה למשל ג' ברגשטורסר, דקדוק הלשון העברית, תרגם מגרמנית מ' בן-אשר, ירושלים תשל"ב, חלק ב, עמ' 401, §11f. בדרך אחרת הולך א' דותן, "המקור של בניין פועל", חקרי עבר וערב מוגשים ליהושע בלאו, בעריכת ח' בן-שמאי, ירושלים תשנ"ג, עמ' 225–232. דותן אינו מכיר בטיבן המשני של צורות המקור הסבילות המסומנות. לשיטתו, צורת לְיָסֹד (דה"ב לא, ז) נוצרה מבידול תנועות, מן *לְיָסֹד (מקור נטוי של פועל או של סביל קל). הוא דוחה את הפירוש המקובל שלפיו לְיָסֹד צורה פעילה היא, והשם הערמות שלפניה ("החלו הערמות ליסוד") הוא מושא (ולא נושא). לטענתו לא נמצא מושא החוצץ בין שני חלקי הנושא המורחב. את המבנה המקביל בפסוק י הוא פוסל (ראה עמ' 227 הערה 13 ועמ' 230 במאמרו). אולם בארמית המקרא המבנה הזה מצוי: דניאל ד, טז; ה, פסוקים ח, טז (שלוש פעמים). הצורה פָּסְדוּ (עז' ג, יב), שהוא טורח להתאימה לשיטתו (עמ' 231), אינה קשה לשיטת המכירים בכך שמלכתחילה צורות המקור הבלתי מסומנות שימשו גם כסביל. דותן העיר בדיון

מסורות הניקוד, כגון הַפֶּס (וי' יג, פסוקים נה, נו), הַשֶּׁמָה (שם כו, פסוקים לד, לה; דה"ב לו, כא), בְּהַשֶּׁמָה (וי' כו, מג).¹⁹ מסתבר שהוא משקף את העברית של ימי הבית השני.²⁰

ולבסוף אומר שגם בניין נופעל (ובמגילות) כולל בעיקר פעלים

שצורות בשתי תנועות אחוריות בהברות סמוכות נדירות בעברית, משום שדין התנועות האלה להתבדל זו מזו (עמ' 226). העובדה שדווקא בצורות המקור מעין צנות לא התבדלו התנועות מתפרשת יפה בהנחה שהצורות הללו משניות ונוצרו מן הסתם לאחר שפג תוקפו של חוק הבידול הזה.

19. במגילות מדבר יהודה מופיעה צורת המקור הלא מסומנת בהשמה (= בְּהַשֶּׁמָה 4Q387, קטע 1, שורה 8; 4Q389, קטע 6, שורה 2; במסורת שומרון āšāmā). ראה דוגמות נוספות למקור בתנועות u אצל ריב"ג, ספר הרקמה, עמ' קפג. לרשימה הזו יש להוסיף את הצורה הר' (יש' נט, יג), שעליה העירני תלמידי מר' א' ידיצקי. לצורות המקור מן הבניינים הנגזרים בתנועות u יש להוסיף את "ואח[ר] ה[זו]תו את מימ[י] הנדה" (4Q512, קטע 1-6, שורה 7). הפועל מושרש נז"ה בבניין הפעיל הוא פועל יוצא (כרגיל במבנה "הָזָה על פלוני") או עומד במשמע 'קיבל הזיה'. השימוש הכפול מודגם יפה בתוספתא טהרות ח, יב: "עם הארץ שבא להזות אין מזין עליו ועל כליו אלא לאחר שלשה ימים אבל חבר שבא להזות מזין עליו ועל כליו מיד". והשווה: "וביום השלישי יזה ויכבס בגדיו" (מגילת המקדש, טור 50, שורה 14). במובאה יידן מתאימה צורת ההפעיל העומד, כלומר הַזוֹתו. ואף על פי שאפשר לקרוא "ואח[ר] הַזוֹתו", קריאת המהדיר מתאימה יותר לשרידים ולרוחב הלקונה. ההופעל מן נז"ה נדיר ומיוחד בעברית שלאחר המקרא לציון הזיה על כלים. אף הכינוי אינו מתאים להופעל הסביל שהרי הוא מציין את עושה הפעולה. מסתבר שתנועות u בצורה הזאת משנית היא ובאה לציון את העמידות. כיצא בדבר הצורה המקראית הַ(ו)לָדַת (+את; בר' מ, כ; יח' טז, פסוקים ד, ה). אף זו צורת הפעיל מעיקרה כעדות מסורת שומרון (ūlādat, ולא ulādat*; והתרגום שלהן: "אתילד"). תנועת u שבנוסח המסורה מציינת את הנושא הסתמי יש בה עדות לטשטוש התייחסים שבין העמידות לסבילות. מסורות הניקוד יודעות מקרים ספורים של שימוש משני בתנועת u לציון העמידות גם בפעלים מפורשים. ראה צורת עֲיִיתִי שנידונה לעיל, הַעֲכֹ (דעכו, תה' קיח, יב), שְׁחַפְרָה (תה' קכב, ג), חֲבָאִי (חבא', איוב כד, ד; מעיקרה צורת קל כמו חֲבִי, יש' כב, כ; חבו במגילת ישעיהו), קָלוּ (כלו, תה' עב, כ). השווה: "כלו בעשן כולו" (פסח תהלים מקומראן, 4Q171, קטע 3-4, טור 3, שורה 7 [=קָלוּ בעשן קָלוּ, תה' לו, כ]), זָרְמוּ (זרמל, תה' עז, יח), חֲרָבוּ (חרבו, שופ' טז, ח), יָיַד (איוב כ, ח). שימוש זה שכיח בספר בן-סירא: יכוסה (יב, ח), יחבור (יג, טז), תפוחה (מב, י; בגיליון תפתה ובמגילה במצדה: תחל), יורם (י, ט), השפלו (יא, ו), [ה]שחתו (ט, ח) מתוך 19 צורות סביל פנימי מפורשות (אני מודה למר חיים דיהי שסיפק לי את הנתונים מבן-סירא). במגילות מדבר יהודה מצאתי: הוגשתי (הודיות, טור 14, שורה 18 = טור 6, שורה 29), "עופלה לוא יושרה" (פסח חבקוק, טור 7, שורה 14 = עֲפֹלָה לא יִשְׁרָה, חב' ב, ד), יוחר (ירמיהו ממערה 4, כ"ז א יא, יט = יָחַר E. Ulrich et al.).

20. אף על פי שהסבילים הפנימיים מתמעטים בעברית הבתריקלאסית, לא פגה חיותם בימי הבית השני. בלשון המגילות אף נוצרו צורות חדשות בבניינים האלה (נוסף על צורות המקור הנידונות כאן), כגון הוּזו (ברית דמשק, כ"ז ד, קטע 8, טור 2, שורה 4 J. M. Baumgarten). הנידונות כאן, The Damascus Document (4Q266-273), DJD, 18, Oxford 1996, עמ' 131).

עומדים. נראה לי שתנועת u באה בו לציון העמידות ומשם נגררה לפעלים סבילים.²¹ ילון, שגילה את בניין נופעל בלשון חכמים, סבר שהצורות ישנות מאוד.²² סברה זו מתאשרת לא רק מצורות נופעל הספורות בלשון המגילות אלא גם מדרכה של לשון המגילות לסמן את הפעולה העומדת בתנועת u.

21. אני חוזר בי מדברים שכתבתי על תולדות בניין נופעל במאמרי "מקורו של בניין נופעל", לשוננו נב (תשמ"ח), עמ' 178–179. הצעתי שם שבניין נופעל הוא שריד ממערכת הסבילים הפנימיים ולא הבחנתי בין המבנים בתנועת u לציון הנושא הסתמי לבין מבנים בתנועת u לציון העמידות, כמוצע כאן. מר יודיצקי העירני שהצורה נתיואשו אף היא מתפרשת לשיטתי. צורות בווי"ו: נתיואשו, תתיואש נמצאו בכתב יד קאופמן, בפיוטים ובעוד מקורות קדומים (ראה ח' ילון, קונטרסים ב [תרצ"ח–תרצ"ט], עמ' 35). ברוב הצורות נמחקה הווי"ו בידי מתקנים שהצורה הישנה הייתה זרה להם.

22. ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 159.

מילים וענייני לשון מצפוני מדבר יהודה

[א]

במזמור על החכמה והחכמים אנו קוראים:

יראי אלוהים יצורו דרכיה ויתהלכו ב]

חוקיה ובתוכחותיה לא ימאסו נבונים יפיקו]

הולכי תמים יטו עולה וביסוריה לוא ימאסו]

יסיבלו ערומים יכרו דרכיה ובמעמקיה יק] [4Q525, קטע 5, שורות 9–12)¹

על המילה יסיבלו כתב המהדיר: "זהו פיעל שנכתב ביו"ד, כפי שאירע בלשון חכמים (צורה של שפעל מן נחי פ"ו: wabalu)".² איני יודע לאיזה כתיב של המילה בלשון חכמים הוא מכוון. מורגנשטרן כותב על הצעה זו:

אין דרך לפרש את הצורה "יסיבלו" כ"כתיב של פיעל, כזה הנמצא במשנה", כפי שטוען פואש. המילה "יסיבלו" (גם אפשר לקרוא "יסיבלו") באה במקביל לצירוף "יכרו דרכיה". נראה לי לפרש אותה כמונח בנייה, כמו שמצאנו בעזרא ו 3 'ואשוהי מסובלין'.³

אולם הקריאה יסיבלו ביו"ד נראית בטוחה, שכן כתב היד נוטה להבחין בין יו"ד לבין וי"ו.⁴ המילה בעזרא יחידאית ועניינה מסופק מאוד.⁵

- * אני מודה לשרגא אסיף ולפרופ' אלישע קימרון שקראו מאמר זה והעירו הערות מועילות.
1. E. Puech, *Textes Hebreux, Qumran Grotte 4.XVIII*, DJD 25, Oxford 1998, עמ' 131.
 2. פואש (הערה 1 לעיל), עמ' 134. נראה שפואש מציג שתי הצעות חלופיות: סבר בבניין פיעל, או שפעל של ובל (ראה הערה 5 להלן). פואש מתרגם il (sup)portent (שם, עמ' 132), ובדומה גרסיה-מרטינו וטיכלאר (F. Garcia Martinez and E. J. C. Tigchelaar, *The Dead Sea Scrolls Study Edition*, Leiden 1998, עמ' 1055) מתרגמים they bear מ' מורגנשטרן, ביקורת על ספרו של פואש, העברית ואחיותיה ב-ג (תשס"ב), עמ' 318–319.
 3. אני מודה לפרופ' קימרון על שברך לבקשתי את כתב היד ואפיין את אותיותיו.
 4. ראה בפירושים ובמילונים המקראיים. לאמתו של דבר יש כאן שלושה ספקות: (1) האם יש לגרוס בכתוב אשוהי [יטודותיו] או שמא אשוהי [אשיו]? הפועל מסובלין הוא הנשוא, וצריך יהיה לייחס לו משמעות שונה לפי כל אחת מן הקריאות; (2) האם המילה מסובלין היא מן השורש סב"ל, או שמא היא ספעל (שפעל) מן השורש וב"ל? (3) האם זו מילה ארמית מקורית

מסתבר בעיניי שיש כאן צורה מקבילה לצורה הסורית סיבר, הרחבה של הפועל סבר⁶ באמצעות הוספת יו"ד לאחר פ"א הפועל.⁷ עניינו של הפועל בסורית 'לשאת', ואחד משימושי הרווחים הוא המובן 'לשאת ייסורים', 'לעמוד בניסיונות'.⁸ מובן זה מתאים מאוד לאמור בשורה הקודמת, שהחכמים אינם מואסים בייסורי החכמה, אלא עומדים בייסוריה. קשרו של השורש העברי והארמי הקדום סב"ל עם השורש הסורי סיב"ר ברור למדי: משמעות שניהם באופן בסיסי היא 'לשאת', ומכאן גם 'לכלכל' וגם 'לעמוד בייסורים'. בארמית גופה מתחלפים סבל בסיבר, סובר; דרך משל בפסוק 'ולא יכלה ארץ מגוריהם לשאת אותם' (בר' לו, ז). המילה לשאת מיתרגמת "למסבול" בגרסה בגיליון כתב יד נאופיטי, ובדומה "למסבל" בתרגום השומרוני כתב יד J, "לסוכרא" בתרגום אונקלוס (ובתרגום המיוחס ליונתן), "למסיברו" בפשיטתא.⁹ בדומה לכך בא בכתובות יהודיות הפועל סובר במקום שבמסמכי יב בא הפועל סבל.¹⁰ לעניין נשיאת עוון משמשים בארמית השומרנית סב"ל וסובר.¹¹ הצורה המתועדת בסורית היא סיבר, ואילו בארמית היהודים מתועדת סובר.¹² והנה עתה מצטרפת הצורה שלפנינו לצורה הסורית של הפועל.

- H. G. M. Williamson, *Ezra, Nehemiah*, Waxo ראה האכדיה? ראה לאחרונה [WBC] 1985 Texas, עמ' 71 הערה 3b. זאת ועוד, המילים הבאות בשורה 12, "ערומים יכור דרכיה", מכוונות ככל הנראה לפעילות סלילת דרכים (או שמה חציבת דרכי מנהרות) בהרים, ואין זו פעילות של בנייה במובן הפשוט של המילה. לאור כל ספקות אלו קשה מאוד לקשור את הפועל שבקטע זה עם הפועל הארמי שבצורה.
6. לעניינו, שורשו של פועל זה הוא *סב"ר II, שכן ההוראה 'לשאת' ככל הנראה אין מוצאה שווה לשורש סב"ר I = שב"ר (לראות, לחשוב, להתבונן, לקוות). השווה, C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*², Halle 1928 עמ' 457 (אלא שהאטימולוגיה שלו לשורש זה אינה נראית לי, וראה להלן הערה 10). אולם הרחבה כזו של הפועל משמשת בדיאלקטים ארמיים גם למשמעיו של סב"ר I. ייתכן שהשורש הערבי صبر ('לשאת סבל') קשור לשורש סב"ר II, שנצטרף לשורש صبر הערבי, מקבילו של צב"ר העברי; וצריך עיון.
7. על תצורה זו ראה Th. Nöldeke, *Compendious Syriac Grammar*, London 1904 עמ' 131 §180.
8. ראה ברוקלמן (הערה 6 לעיל); R. Payne-Smith, *Thesaurus Syriacus*, 2, Oxford 1901 עמ' 2511-2512.
9. במקום מאלף זה רמז א' טל, לשון התרגום לנביאים ראשונים ומעמדה בכלל ניבי הארמית, תל-אביב תשל"ה, עמ' 120-121.
10. ראה A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine: A Cairo Genizah Study*, 1, Tel Aviv-New York 1980, pp. 170-171; J. C. Greenfield, *'Al Kanfei Yonah*, Leiden-Jerusalem 2001 עמ' 919 הערה 35. גרינפלד מעיר בקצרה שסובר היא הצורה הארמית-יהודית המאוחרת של השורש סב"ל.
11. ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ג, חלק ב, 'ירושלים תשכ"ז', עמ' 206. וראה עתה א' טל, מילון הארמית של השומרונים, ב, ליידין 2000, עמ' 562.
12. ראה, M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the*

מסתבר שצורה זו במקור שלפנינו בקומראן נשאלה מן הארמית או מניב ארמי שבו עצמו הורחבה הצורה סבל לצורה *סיבל,¹³ או שהצורה סיבל היא בבואה עברית של הצורה הארמית סיבר (ונראה לי יותר לשון אחרון). נראה שהמהדיר הבין נכונה את הפועל, אם כי קשה להסכים לניתוחו הדקדוקי. אבל במקרה זה דווקא הניתוח הדקדוקי הוא החשוב, שכן הוא מורה לנו על קיומה של צורה ייחודית, המתועדת דווקא בסורית, וקרוב להניח שאף כאן צורה זו שאולה מן הארמית.¹⁴ נמצא שהמקור שלפנינו מוסיף צורה חריגה לצורות הפועל של העברית ותורם לתיעוד הפועל הסורי סיבר, בצורתו זו, בזמן קדום.

[ב]

בטקסט שירי אנו קוראים:

בר[ו]ב צרתם לא עזכם וכיד עריצים לא נתנם ועם רשעים לא שפטם ועברתו לא ה[ו]קד עליהם ולא כלם בחרונו ולא יעף כל חרוני חמתו¹⁵ ובאש קנאת¹⁶ לא שפטם (4Q434, קטע 1, א, שורות 4-6)¹⁷

המהדירים מתרגמים את המילים "ולא יעף כל חרונו [!]" חמתו ובאש קנאת לא שפטם" כך: "Though all his fiery anger was not exhausted, in the fire of his zeal he did not judge them", ומעירים: "המטפורה של חימה בצירוף 'יעף' אינה מופיעה במקרא. וכהולדר ואבג קוראים: 'זעף', אבל נראה לנו שהאות [הראשונה] היא יו"ד ולא זי"ן".¹⁸ המהדירים, וגם מתרגמים אחרים,¹⁹ מניחים שהשורש יע"ף עניינו עייפות, ושהמשפט הוא משפט ויתור (כלומר, אף על פי

Byzantine Period, Ramat-Gan 1990, p. 369; idem, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic*, Ramat-Gan 2002, עמ' 791.

13. את הצורה יסיבלו אפשר לפרש או כדיפתונג ay או כתנועת e שהתכווצה מן ay.

14. M. Kister, "Some Observations on Vocabulary and Style in the Dead Sea Scrolls", *Diggers at the Well: Proceedings of a Third International Symposium on the Hebrew of the Dead Sea Scrolls and Ben Sira*, ed. T. M. Muraoka and J. F. Elwolde, Leiden 2000, עמ' 146-137.

15. כך צריך לקרוא, ולא "חרונו חמתו" (כקריאת המהדירים), שאין לו מובן מבחינה תחבירית. כנראה צריך להיות קנאתו.

16. M. Weinfeld and D. Seely, *Poetical and Liturgical Texts, Part 2, Qumran Cave 4XX*, DJD 29, Oxford 1999, עמ' 270.

17. שם, עמ' 272, 277.

18. רומש (1997), G. Vermes, *The Complete Dead Sea Scrolls in English*, London 1997, עמ' 417 מתרגם: "While all His furious wrath was not growing weary, he has not judged them in the fire of His ardour".

שחרונו לא נח,²⁰ לא שפט את הבחירים באש קנאתו). ואולם לדעתי סביר יותר שפסוק זה, הפותח במילה ולא, שווה לשאר המשפטים שלפניו ולאחריו.²¹ הפעלים הנשללים קשורים לפעולות קשות של האל ("עובם", "נתנם ביד עריצים", "שפטם עם רשעים", "כלם" וכו'). שלילתם של פעלים אלו פירושה שהאל שופט את הצדיקים במידת הרחמים דווקא. ראוי לציין שכתוב זה קשור לפסוק "והוא רחום יכפר עון ולא ישחית והרבה להשיב אפו ולא יעיר כל חמתו" (תה' עח, לח). המילים "ולא יעף כל חרוני חמתו" קרובות ביותר ללשון הפסוק, יעף כנגד יעיר.

והנה, הפועל הערבי וגף עניינו 'למהר' וגם 'להתייגע'.²² לדעתי בטקסט שלפנינו עניינו של יעף דווקא המהירות ולא העייפות, כלומר האל לא מיהר להביא על הצדיקים את חרונו. כך בדיוק מתרגם תרגום תהלים את המילים "ולא יעיר כל חמתו" – "ולא יוחי בהון כל חמתיה", לשון מהירות.

בדניאל אנו קוראים: "ועוד אני מדבר בתפלה והאיש גבריאל אשר ראיתי בחזון בתחלה מעף ביעף נגע אלי כעת מנחת ערב" (ט, כא). כמה תרגומים קדומים מתרגמים את המילה ביעף – במהירות; כך תרגום השבעים (τάχει), הוולגטה (cito) ורס"ג ("בסרעה").²³ פרשנות קדומה אחרת ראתה ביעף כאן אחיז של עו"ף, כך הפשיטתא ("פרח מפרח וטס ואתא מן שמיא") ויונה אבן ג'נאח.²⁴ אבן עזרא (על אתר) פירש ביעף לשון עייפות. גם המפרשים והמילונאים החדשים מתלבטים בפירוש המילה במקום זה. כבר ראשוני הבלשנים החדשים העירו על קשרו של ביעף (ואולי גם של מַעַף) לשורש הערבי וגף.²⁵ ואולם חוקרים הטילו ספק במהימנות

20. בחרתי בכוונה בצירוף זה. בחירתם של המהירים במילה exhaust מוצלחת במיוחד בגלל כפל המשמעות שלה באנגלית (התשה מזה ומיצוי מזה). גוון סמנטי כזה לשורש יע"ף אינו בלתי אפשרי, אולם רחוק מלהיות מובן מאליו. ואף זה שיקול לדחיית כיוון זה של פרשנות ותרגום.

21. אמנם שלא כשאר הפעלים אין כאן כינוי מושא לנסתרים. אפשר לתרץ זאת בדרכים שונות.

22. ראה لسان العرب, ערך וגף.

23. מסורת פרשנית זו למילה ביעף נקלטה, כידוע, בעברית החדשה.

24. יונה אבן ג'נאח, כתאב אלאצול, מהדורת א' נויבאור, אוקספורד 1875, עמ' 289. לפי ריב"ג משמעות השורש 'גובה', אבל לעניין הפסוק שלפנינו הוא משתמש במילה טיראן ('מעוף'). גם המסורת הפרשנית הרואה ביעף לשון מעוף מצאה לה מקום בעברית החדשה בצורה יַעַף ובצורת המשנה יַעַף.

25. J. D. Michaelis, *Supplementum ad lexica hebraica*, Göttingen 1792, עמ' 1128. מונטגומרי מעיר שבעקבותיו הלכו חוקרים אחרים בני המאה ה"ט ובראשם H. A. C. Hävernick, *Commentar über das Buch Daniel*, Hamburg 1832, עמ' 349–351 וכן J. A. C. von Lengerke, *Das Buch Daniel*, Königsberg 1835, עמ' 425–426. ראה Montgomery, *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Daniel*, Edinburgh 1927, עמ' 372. בין המילונאים ראה E. König, *Hebräisches und aramäisches Wörterbuch zum Alten Testament*, Leipzig 1910, עמ' 155, הערך "יעף" (הוא תוהה אם מַעַף ב' אינו תולדתו של מַעַפ ב').

מסורת הפירוש של תרגום השבעים,²⁶ ומילונים חשובים ומפרשים העדיפו לפרש את המילה לשון עייפות או תעופה (שאותה כרכו לעתים שלא כדין עם המהירות);²⁷ יש אפילו שהגיהו את הטקסט בדניאל.²⁸ ואולם מכל מקום ברור שתרגום השבעים הכיר משמעות של שורש יע"ף (מהירות), המוכרת גם מן אחד ממובניו של השורש הערבי وُغِف, ועתה גם מן הטקסט מקומראן שפירשנו זה עתה, ועל פי שניים עדים ועל פי שלושה עדים יקום דבר.²⁹ שימוש הלשון במגילה מחזק מאוד את עדותו של תרגום השבעים לדניאל ומאשש את אחד הפירושים שהוצעו לפרשנותה של מילה במקרא.

26. ראה 1912 S. R. Driver, *The Book of Daniel*, Cambridge עמ' 134, ואלו דבריו: "התרגום 'במהירות' [...] אף על פי שהוא מצוי בתרגומים העתיקים (שבעים, וולגטה) הוא פרפרזה מוטלת בספק. המילה השנייה [ביעף] יכלה להתהוות מחזרה מוטעית של המילה הראשונה".

27. C. Siegfried and B. Stade, *Hebräisches Wörterbuch zum Alten Testamente*, Leipzig 1893, p. 262; F. Brown, S. R. Driver and C. A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1907, p. 419; L. Köhler, W. Baumgartner and J. J. Stamm, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, 2, Leiden 1995 עמ' 421. במילונם של קלר, באומגרטן ושטאם נאמר: "II Y'F – alternative form of I 'WP; Arb. W'gf to run, hurry" ויעף מתפרש 'מעוף'. הקישור לשורש עו"ף אינו מצוי במהדורה הקודמת של המילון (L. Köhler and J. Fürst, *Hebräisches und chaldäisches Lexicon in Veteris Testamenti libros*, Leiden 1958 עמ' 389–390), אך כבר הועלה במילונם של פירסט (*Handwörterbuch über des Alte Testaments*³, 1, Leipzig 1876 עמ' 527) אולם זה מן הנמנע, שכן (כפי שציין מילון קלר–באומגרטן–שטאם עצמו בערך "עוף" [שם, עמ' 800]), לשורש עברי זה מקביל באוגריתית עפ, בערבית عوف, ואי אפשר לקיים כאחת אטימולוגיה משני סוגי העי"ן שהתאחדו בעברית בתקופה מאוחרת יחסית, עי"ן ועי"ן. לפירושים הגזרים מילה זו (בצורות שונות) בעקבות פירושו של אבן עזרא ראה R. M. Charles, *The Book of Daniel*, Edinburgh 1903, p. 103; J. J. Collins, *Daniel: A Commentary on the Book of Daniel* (Semeia), Minneapolis 1993 עמ' 352–351. במילונם של קלר ובאומגרטן משנת 1958 (עמ' 390) המילה יעף מסופקת ולא הוגדרה. ההיסוס ניכר מאוד גם במילון חדש אחר, D. J. A. Clines, *The Dictionary of Classical Hebrew*, 4, Sheffield 1998 עמ' 245, שבו ניתנו למילה יעף שבפוסקנו שני ערכים ("יעף א" – עייפות; "יעף ב" – מעוף).

28. "מעופף כעוף" תחת "מעף ביעף". ראה L. K. Hartman, *The Book of Daniel: A New Translation with Notes and Commentary* (AB), Garden City NY 1978 עמ' 243, 239.

29. לאור העדות הברורה למשמעות זו של השורש, דומני שמן הראוי לפרש את ביעף בפסוק בדניאל לשון מהירות, ואולי אף מעף הסמוך לו באמת אינו אלא כתיב חסר של מועף (בכניין הופעל), כלומר המלאך "מועף", כלומר מזורז ביעף, כלומר במהירות.

[ג]

בספר ירמיהו אנו קוראים:

נלאיתי הכיל	ואת חמת ה' מלאתי
ועל סוד בחורים יחדו	שפך על עולל בחורף
זקן עם מלא ימים (יר' ו, יא)	כי גם איש עם אשה ילכדו

הכוונה כאן לחמת ה' שתישפך על ירושלים באמצעות הבבלים כַּעַת לכידת העיר בידיהם. הנחה ברורה של המפרשים לפסוק זה היא שמלא ימים הוא זקן (השווה במיוחד: "לא יהיה משם עוד עול ימים וזקן אשר לא ימלא את ימיו", יש' סה, כ).³⁰ הבעיה בדבר פשר זיווגן של מילים הנראות מקבילות, "זקן עם מלא ימים", הניבה כמה תשובות: רודולף מגיה ללא סֶמֶך, "עם לא מלא ימים";³¹ הולדיי, בפירושו לספר ירמיהו,³² מזכיר גם הצעות שגילו של מלא ימים שונה מזה של זקן, או שזקן הוא בעל מעמד חברתי גבוה ואילו מלא ימים הוא מי שהגיע לגיל זקנה ממש;³³ ואולם הולדיי עצמו, וכן רוב הפרשנים והמתרגמים למקום, רואים בזקן ומלא ימים מילים נרדפות פחות או יותר: זקן עם רעהו הזקן. ואולם הצלע הקודמת, העשויה בדיוק באותו דפוס, מדגישה שהנשמידים יהיו מסוגים שונים, איש עם אשה, ואף בתחילת הפסוק, במילים "על עולל [...]" ועל סוד בחורים, יש ניגוד בין בני גיל שונה. קשה להניח שבסופו של הפסוק יסטה המחבר ממתכונתו הסגנונית וימנה שניים שהם אחד.

30. השווה גם: "כי ימלאו ימין ושכבת את אבתיך" (שמ"ב ז, יב); "את מספר ימין אמלא" (שמ"ב, כו); "מלאו ימינו כי בא קצינו" (איכה ד, יח). בכתובים אלו, וגם בישעיהו סה, כ, הכוונה לכך שהימים שהוקצבו לאדם מלאו (אבל הצירוף "מלא ימיו" נותר בלשון המקרא צירוף חופשי, גם לעניינים אחרים, כגון "מלאו ימי ואבואה אליה" [בר' כט, כא], כלומר קצבת הימים שהוסכמה ביניהם).

31. W. Rudolph, *Jeremia*, Tübingen 1968 (HAT) 44. עמ' 44. לכאורה הולכת אף הפשיטתא בכיוון זה בתרגומה "מלא ימים" טלא יומֶתא' (כך W. McKane, *A Critical and Exegetical Commentary on Jeremiah*, 1, Edinburgh 1986, עמ' 146), אולם לדעתי אין טלא בפשיטתא אלא שיבוש גרפי בסורית מן מלא (במהדורת מפעל המקרא לספר ירמיהו [בעריכת ע' טוב, ש' טלמון וח' רבין, ירושלים תשנ"ז, עמ' לד] נדחת סברה זו: "ל[א] ס[ביר] ס[ורי]-פנימי → מלא"). ואם כך הוא, נוסח הפשיטתא אף אינו מעיד על כיוון פרשני קדום של המתרגם לסורית. מורי שרגא אסיף מעיר לי שהביטוי "טלא יומֶתא/יומֶין" מופיע גם בפשיטתא לישעיהו סה, כ ולדברי הימים ב יג, ז (הייתכן כי דווקא משום כך הפכה תיבת מלא לטלא?). W. L. Holladay, *Jeremiah 1: A Commentary on the Book of Jeremiah 1-25*, Philadelphia 1986, עמ' 215.

32. J. MacDonald, "The Status and Role of the Na'ar in Israelite Society", *Journal of Near Eastern Studies* 35 (1976) 168. עמ' 168.

פתרון אפשרי לבעיה זו מזומן לנו במגילת מלחמת בני אור ובני חושך. שם אנו קוראים:

כול הרכב היוצאים למלחמה עם אנ[שי] הבנים סוסים זכרים קלי רגל ורכי פה וארוכי רוח ומלאים בתכון ימיהם [...] והרוכבים עליהם אנשי חיל למלחמה מלומדי רכב ותכון ימיהם מבן שלושים שנה עד בן חמש וארבעים (ו, 10-13)

ידין אומר על המילים "מלאים בתכון ימיהם": "המלה 'תכון' [...] משמעותה [...] 'מידה' (גם עבור גיל) [...] מכאן, שהסוסים הנ"ל הם מבוגרים למדי, לפי הגיל הקבוע לצרכי המלחמה".³⁴ אכן, על עצם העניין לא יכולה להיות מחלוקת: מדובר בסוסים בוגרים מתאימים למלחמה. בקרב מתרגמי המגילות היה מי שהבין את המילה מלאים כאן כמכוונת אל תכון, כאילו נאמר ממלאים את מידת (ימיהם), בגיל המתאים וכיו"ב,³⁵ ואולם פירוש זה נראה לי דחוק. מיד בהמשך תכון ימיהם משמעה בדיוק 'גיל', ולפיכך גם כאן "מלאים בתכון ימיהם" משמעו 'מלאים בגילם', 'בוגרים למלחמה', לא צעירים מדי ולא זקנים מדי. וכך אכן הבינו מתרגמים אחרים.³⁶ ויש להשוות לשימוש הלשון בלשון חז"ל: "[אדם הראשון] עופר עלם על מליאתו נברא [...] חוה על מליאתה ניבראת" (בראשית רבה יד, ו [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 130]), כלומר בחור שהגיע לבגרות, ולהשוות לשימוש המילה τέλειος ביוונית לחיות בוגרות.³⁷ לאור כל אלו יתפרש בנקל הביטוי "מלאים בתכון ימיהם" כ'בוגרים בגילם'.

הבנה כזו יפה עד מאוד לפסוק בירמיהו; "זקן עם מלא ימים" יתפרש, לפי הבנה זו, 'זקן עם מי שהוא במיטב שנותיו', כמלוא ימיו.³⁸ ואולי נוכל אף למצוא טעם

34. י' ידין, מגילת מלחמת בני אור ובני חושך ממגילות מדבר יהודה, ירושלים תשי"ז, עמ' 297.

35. קרמיניאק וגילברט (J. Carmignac and P. Guilbert, *Les textes des Qumran*, 1, Paris) 1961, עמ' 102) מתרגמים, conformes à l'âge réglementaire, מילולית: remplissant la norme de leur âge. ורמש (הערה 19 לעיל, עמ' 170) מתרגם of the required age.

36. גרסיה-מרטינו וטיכלאר (הערה 2 לעיל, עמ' 123) מתרגמים כראוי in the fullness of their days; וייז, אבג וקוק (M. Wise, M. Abegg and E. Cook, *The Dead Sea Scrolls: A New Translation*, San Francisco 1996, עמ' 157) מתרגמים: mature. אמנם דרכם של המתרגמים בתרגום זה להרכות בפרפרזות.

37. H. G. Liddel, R. Scott and H. S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1940, עמ' 1769.

38. ולא מי שנתמלאה מכסת ימיו, כמו "זקן אשר לא ימלא את ימיו" בישעיהו סה, כ. לפי פירושונו מלא כאן הוא בשל, בוגר, והצירוף דומה מצד צורתו ל"עול ימים" בישעיהו סה, כט (= 'עולל', 'עויל', 'עולי' סתם), בעוד שבביטוי "אשר לא ימלא את ימיו" מלא משמש כפועל יוצא הכרוך בהכרח במילה ימים.

נוסף בדברי ירמיהו: בחור איש מלחמה הוא³⁹ ואילו עולל אינו נלחם; איש נלחם אבל לא אָשָׁה; מלא ימים – כלומר מי שהוא במיטב שנותיו – נלחם, אבל לא זקן.⁴⁰ בכל זאת תבוא חרב הבבלים על כולם, על הנלחם ועל מי שאינו נלחם כאחד. לפי זה לפנינו צמדים-צמדים, וסופו של פסוק יא אינו נבדל כלל משאר רכיביו. כך אנו למדים ממגילה בקומראן פירוש חדש בעברית המקראית.

מאחר שאין לראות קשר טקסטואלי או ענייני בין הפסוק בירמיהו לזה שבמגילה, ומאחר שיש לשימוש זה במלא מקבילות סמנטיות בלשון חז"ל וביוונית, אפשר בהחלט ששימוש זה היה קיים בעברית מימי ירמיהו ועד לימיה של המגילה. אם צדקנו בדברינו, ביאור הצירוף "מלאים בתכון ימיהם" שבמגילת המלחמה מלמד על פירושו של הפסוק בירמיהו.

[ד]

במקרה הבא נראה איך קטע מקומראן עשוי לסייע בהבהרת נוסח מקורי בספרות חז"ל. בטקסט חכמה מקומראן, שפורסם לא מכבר, אנו קוראים:

אביון אתה אל תתאו זולת נחלתכה ואל תתבלע בה פן תסיג גבולכה (4Q416, קטע 2, טור ג, שורה 8).

עניינם הכללי של הדברים ברור: לכל אדם יש "נחלה" שנועדה לו מן האל, מה שראוי להיות שלו בתחום הרוחני והמוחשי כאחד. היצירה שלפנינו מדגישה כמה פעמים כי אל לו לאדם לעבור את גבולות הנחלה היעודה לו. אם יעשה כך, סופו להיענש.⁴¹

סטרנל והרינגטון, המהדירים, כבר עמדו על כך שהמילים אביון ותתאו היו דומות במבטאן והן מעידות שהווי"ו בוטאה כבי"ת רפה.⁴² חוקרי תלמוד ולשון, ובראשם י"נ אפשטיין, הביאו כמה וכמה דוגמאות לחילופי וי"ו-בי"ת בספרות

39. Z. Weisman, "The Nature and background of BAHUR in the Old Testament", *Vetus Testamentum* 31 (1981), עמ' 441-450.

40. הצעתו של מקדונלד (הערה 33 לעיל, עמ' 167-168) לפרש צירופים כגון "מנער ועד זקן" (יהו' ו, כא; דב' כח, נ; יר' נא, כב; איכה ב, כא) fighting men, younger and veteran אינה נראית לי.

41. על רעיונות אלו ראה לאחרונה M. Kister, "Physical and Metaphysical Measurements Ordained by God", *Proceedings of the Seventh International Symposium of the Orion Center* (בדפוס); ולענייננו ממש M. Kister, "A Qumranic Parallel to 1Thes 4:4? Reading and Interpretation of 4Q416 2, ii, 21", *Dead Sea Discoveries* 10 (2003), עמ' 365-370.

42. J. Strugnell and D. Harrington, *Sapiential Texts, Part 2, Qumran Cave 4. XXIV*, DJD 34, Oxford 1999, עמ' 116.

התלמודית.⁴³ נראה כי ראשיתה של התופעה בימי בית שני.⁴⁴ דוגמאות מועטות ביותר לתופעה פונטית זו מצויות כנראה גם במגילות (כפי שמודיעני ידידי, פרופ' אלישע קימרון).⁴⁵ ואולם יש להוסיף ולהעיר על משחק המילים אביון-תתאזה שדומה לו מצוי בספרות התלמודית. אלא שבעדי הנוסח של הספרות התלמודית חלוקות הגרסאות. בכמה מדרשים נדרשת המילה אביון – 'שהוא מתאזה לכל':

1. ויקרא רבה לד, ו (מהדורת מרגליות, עמ' תשפג): מתאזה – כך הנוסח בגוף מהדורת מרגליות, לפי כ"י לונדון, אבל בכתבי יד אחרים (לפי חילופי הגרסאות במהדורת מרגליות): תאיב (כך כ"י מינכן 117; לפי כ"י אוקספורד 2335: תאב) או מתאב (כ"י אוקספורד 147, כ"י וטיקן 32, כ"י ירושלים 245). אולם השימוש בבניין פיעל בשורש תא"ב (במשמעות שלפנינו) אינו מוכר לי ממקום אחר בספרות חז"ל,⁴⁶ ונראה שגרסה זו היא תולדת הרכבה של תאב ומתאזה.

2. באבות דר' נתן נו"ב פרק מג בכתבי היד פרמה 327 ורומי 303: "שהוא מתאזה לכל". בלקט האגדות מאבות דר' נתן שבכ"י מינכן 222: תאב. בציטוט בפירושו של ר' יו"ט ו'ן צהלון⁴⁷ שנוסחו קרוב בדרך כלל לזה של כ"י פרמה וכ"י רומי, הרכבה של שתי הגרסאות: "שהוא תאב ומתאזה".⁴⁸

43. י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 1223–1225; א"ש רוזנטל, "לשונות סופרים", יובל שי: ספר היובל לש"י עגנון, רמת-גן תשי"ח, עמ' 308 הערה 127; ד' רוזנטל, משנה עבודה זרה: מהדורה ביקורתית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א, עמ' 257–259; מ' כהנא, אקדמות להוצאה חדשה של ספרי דברים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ב, עמ' 136; מ' קיסטר, עיונים באבות דר' נתן: נוסח, עריכה ופרשנות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 228 הערה 6.

44. המחלוקת בין חכמים לבין ר' אליעזר [בן יעקב] בברייתא שבבבלי, אם היו אומרים בסוכות "יופי לך מזבח" או "ליה ולך מזבח" (סוכה מה ע"ב). מקור זה לא היה כלול בעיקר משנתנו; ראה י"נ אפשטיין [הערה 43 לעיל], עמ' 928–929. ראה עוד תוספתא סוכה ג, א' ו' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ד, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 871) נעוצה קודם כול בהגיית וי"ו (לעתים) [v] ולא [w], וההגה [v] יכול להתחלף בקלות בהגה [f]. לכן יכול היה "יופי לך" להישמע דומה ל"יה ולך", וכאן יש, בפי תנא קדום (אמנם בברייתא שנשתמרה בתלמוד הבבלי בלבד), תיעוד של הצליל כפי שנהג בימי בית שני.

45. לאחרונה העיר חנן אשל על כמה דוגמאות לחילוף פונטי בין וי"ו לבי"ת במגילות. אחד מהם הוא המקום שאנו דנים בו כאן, אחרים (פרט לפשר נחום ב, 4) מסופקים לדעתי (ראה ח' אשל, "ארבעה מזמורים אלף-ביתיים מימי הבית השני המתועדים במגילות שנמצאו בקומראן", וזאת ליהודה: מחקרים בתולדות ארץ ישראל ויישובה מוגשים ליהודה בן פורת, בעריכת בן-אריה וא' ריינר, ירושלים תשס"ג, עמ' 51 הערה 32).

46. במשמעות זו אין הוא מתועד במאגר של המילון ההיסטורי.

47. על עדי נוסח אלו ראה מ' קיסטר (הערה 43 לעיל), עמ' 233, 237, וכן עמ' 81–94.

48. חילוף דומה מצוי בדרשה אחרת באבות דר' נתן נוסח א', פרק כ (מהדורת שטר, עמ' 71): "בזמן שאדם מתאזה" – כך דפוס ראשון וכ"י ניו יורק 25, אבל כ"י אוקספורד 408 ומדרש הגדול (לדברים כח, מז, מהדורת פיש, עמ' תריט): "בזמן שאדם תאב"; כ"י וטיקן 44: "מבקש" (בהמשך הדרשה הדפוס וכ"י ניו יורק גורסים במטבע לשון דומה: "בזמן שאדם

3. במדרש משלי כב גורסים כל כתבי היד מתאווה (לפי מהדורת ויסוצקי, עמ' 155).⁴⁹

4. במדרש לויקרא ששרד בגניזה: "אביון שהוא תואב לכל".⁵⁰

5. ולבסוף, במדרש תנאי, הקודם לכל המקורות שנמנו, אנו גורסים: "עני תאב מנין, ת"ל 'לא תטה משפט אביון בריכו'" (מכילתא דר"י, משפטים כ, מהדורת הורביץ-רביץ, עמ' 326).

בעדי הנוסח של הספרות התלמודית יש אפוא תיעוד טקסטואלי לשני מדרשי השמות: מן השורש תא"ב (בקל או בפיעל) ומן השורש או"ה (בבנין התפעל). אמנם קל יותר להבין את הגזירה של אביון מן מתאווה, בהנחה שהבני"ת והווי"ו נהגו הגייה זהה או קרובה, שכן בפועל תאב יש אות יתרה, תי"ו, המפריעה למדרש המילה; ברם ספק אם בכוחו של שיקול זה להכריע מה הנוסח המקורי. מצד שני, הגרסה תאב מתועדת בבירור במקור קדום (מכילתא דר"י), ואילו הגרסה מתאווה נחוצה בתיעודה.

והנה, עתה בידינו הוכחה שמשחק מילים זה עתיק הוא, כבר מימי בית שני, שכן בטקסט מקומראן שהבאנו בראש דברינו יש ניסוח קרוב במילותיו (והפוך במשמעו) של האמור במדרש השם אביון בספרות האגדה. מכאן שגרסת מקצת כתבי היד בספרות חז"ל, התולים את מדרש השם של תיבת אביון דווקא בפועל התאווה – בווי"ו! – יש לה סמך קדום.⁵²

גם המשכו של הפסוק, "ואל תתבלע בה פן תסיג גבולכה", טעון ביאור. המהדירים משווים בדין למקום אחר ביצירה שלפנינו שבו נאמר:

ואתה ליחד עם אשת חיקכה כי היא שאר ער[ותכה] ואשר ימשול בה זולתכה
הסיג גבול חייה (4Q416, קטע 2, ד, 5-6).⁵³

יבא" [אולי צריך להיות "יבא", השווה תה' קיט, קלא, והשורש יא"ב בסורית!]; מדרש הגדול במהדורת פיש: "תאוי" [ואולי צריך להיות "תאיו"?] וכנגדם גורס כ"י וטיקן גם כאן: "מבקש".

49. כך גם בפרפרזה של מדרש זה במנורת המאור לר' ישראל אלנקאווה (מהדורת ענעלאו, א, עמ' 81). על מקום זה העיר מרגליות במהדורתו לויקרא רבה.

50. ל' גינצבורג, גנזי שכתור, א, ניו יורק תרפ"ח, עמ' 89. על מקור זה העיר ויסוצקי במהדורת מדרש משלי.

51. מעניין שאין במקורות שלפנינו דרשה מן השורש אב"י, שאינו רחוק במשמעותו מן או"י, הוא השורש שממנו אכן נגזרת המילה אביון.

52. ראה עוד מ' קיסטר, "לפירושו של ספר בן-סירא", תרכ"ץ נט (תש"ן), עמ' 349 הערה 166; וצריך עיון.

53. סטרגל והרינגטון (הערה 42 לעיל), עמ' 123. המהדירים קוראים: חייהו, את הקריאה חייהו הציע לי פרופ' קימרון.

המהדירים מתרגמים במקומנו: Lest thou displace thy boundary, ולהלן has displaced the frontier marker of his life.⁵⁴ בשני המקומות הם רואים בביטוי זה מטפורה לא־שמירת החוק, לא־הבנה של החטא וכיו"ב (כמו בברית דמשק א, שורה 16; יט, שורות 15–16 ועוד), והם תוהים, בין השאר: "כלום השם בעל הכינוי החבור 'גבולכה' עומד בניגוד ל'גבול רעך' בדב' [יט, יד]? מה המשמעות המטפורית כאן? [...] שמא כאן מטפורה פשוטה יותר (ופרימיטיבית יותר), 'גבולכה' משמעו פשוט חוק החל עליך".⁵⁵ ויש מי שכולל את הפירוש בתרגום ומתרגם בפשטות את סופו של המשפט שבו אנו עוסקים: lest you cross the boundaries of the Law.⁵⁶

ברם הפירוש אחר. האיסור "לא תסיג גבול רעך" (דב' יט, יד) נתפרש למחבר כאיסור להסיג לאחור (מן נס"ג!) את גבול השכן (ובכך להקטין ולצמצם את נחלתו), וכך "פן תסיג נחלתך" פירושו שסופך להסיג לאחור את גבול נחלתך, כלומר להקטין אותה. המחבר מכוון לומר שמי שמתאווה למשהו זולת נחלתו שלו, סופו להקטין את נחלתו שלו. יש כאן אפוא מידה כנגד מידה: אם תאמר להסיג (לאחור) את גבול רעך, סופך שתסיג (לאחור) את גבולך שלך. כך יש להבין גם את הביטוי "הסיג גבול חייה" בטור ד: גם שם מדובר במי שמסיג את גבול רעהו ביחסיו החוקיים של זה עם אשתו, וסופו של מסיג גבול כזה לצמצם את גבול הנחלה של חייו (כלומר, ככל הנראה לקצר את חייו). הסגת הגבול היא אכן מטפורית כאן, אולם משמעותה של המטפורה שונה לגמרי מזו שבברית דמשק.

מתרגמי המגילות מתרגמים את המילה תתבלע במילים consumed⁵⁷, devoured⁵⁹. ברם, המשמעות הפשוטה של המילה התבלע בלשון חז"ל – ושל אחותה אתבלע בארמית – היא 'ניזוק', 'אבד', 'נעלם',⁶⁰ ואף בטקסט שלפנינו

54. שם, עמ' 125. המהדירים אינם מעירים דבר על השינוי בתרגומם במקום זה לעומת תרגומם במקומנו.

55. שם, עמ' 116–117.

56. אבג, ויז וקוק (הערה 36 לעיל), עמ' 384. ורמש (הערה 19 לעיל, עמ' 406) מתרגם change your boundary, וקשה לדעת איך הוא תופס את הביטוי.

57. סטרנגל והרינגטון (הערה 42 לעיל), עמ' 112, 116.

58. אבג ויז וקוק (הערה 36 לעיל), עמ' 384; גרסיה־מרטינו וטיכלאר (הערה 2 לעיל), עמ' 851.

59. ורמש (הערה 19 לעיל), עמ' 406.

60. ראה "בלע" שנחבלעו דיוריה" (בראשית רבה מא, ה [מהדורת תאודור–אלבק, עמ' 410]); "בלע" שנחבלע ממני" (שם צג, ז [עמ' 1164], והשווה שם, צד, ח [עמ' 1179]). והשווה עוד "ואל תבלע ממנו את כל מומנו" (אבות דר' נתן נוסח א, כ"י ניו יורק 25; כ"י אוקספורד 408 ודפוס: "ואל תקח ממנו את כל ממונו"). לארמית ראה פיין סמית (הערה 8 לעיל), עמ' 538; טל (הערה 11 לעיל), עמ' 100; סוקולוף, מילון הארמית היהודית הארץ־ישראלית (הערה 12 לעיל), עמ' 105.

הכוונה כנראה אל תינזק (או תאבד) בהתאוותך לחלק שאינו נחלתך. אמנם לא מן הנמנע שהמחבר השתמש דווקא בפועל זה גם משום שהוא יכול להביע את הרעיון של מידה כנגד מידה: מי שבולע מה שאינו נחלתו⁶¹ סופו להתבלע.

[ה]

בסרך היחד אנו קוראים:

ובכול היותי חוק חרות בלשוני לפרי תהלה ומנת שפתי אזמרה בדעת וכל נגינתי לכבוד אל וכנור נבלי לתכון קודשו וחליל שפתי אשא בקו משפטו (י, שורות 8–9)

כך במגילת סרך היחד השלמה ממערה 1,⁶² וכך בקטע מאחת ממגילות סרך היחד ממערה 4 (ושם הגרסה העדיפה "[ו]אכה נבל[י]" תחת "וכנור נבלי" שבמגילה השלמה).⁶³ כתבי כל המתרגמים והמפרשים שראיתי מסיימים את המשפט לאחר המילים "ומנת שפתי", ופותחים את המשפט הבא במילים "אזמרה בדעת".⁶⁴ ואולם לדעתי מתבקש פיסוק שונה. אני מציע לפסק כך:

ובכול היותי חוק חרות בלשוני לפרי תהלה
ומנת שפתי אזמרה בדעת
וכול נגינתי לכבוד אל
וכנור נבלי לתכון קודשו
וחליל שפתי אשא בקו משפטו

61. השווה "רצועה היתה יוצאת מחלקו של יהודה ונכנסת בחלקו של בנימין [...] והיה בנימין הצדיק מצטער עליה בכל יום לבולעה" (מגילה כו ע"א; בנימין מתאוה אפוא כאן ל"זולת נחלתו" לבלעה).

62. לפרטי הנוסח ראה: E. Qimron and J. H. Charlesworth, *The Dead Sea Scrolls: Hebrew, Aramaic and Greek Texts with English Translations*, 1: *Rule of the Community and Related Documents*, Tübingen 1994, עמ' 44. ראה עוד בדיונים של אלכסנדר וורמש (הערה 63 להלן).

63. 4Q258 קטע 5, א, שורות 7–9. ראה קימרן וצ'רלסוורת (הערה 62 לעיל), עמ' 80, 82. תרגומו של צ'רלסוורת למילה אכה (how, כלומר 'איכה'; ראה גם שם, עמ' 91 הערה 5) מוטעה כמובן, ואין אכה אלא צורת גוף ראשון בעתיד, לשון הכאה שעניינה נגינה. תן דעתך למשחק המילים "אכה... לתכון"; P. S. Alexander and G. Vermes, *Serekh ha-Yahad and Two*, DJD 26, Oxford 1998, עמ' 121–124, ושם הערה גם על נוסחה של מגילת סרך היחד השלמה.

64. הדבר בולט במיוחד במהדורת ליכט (י' ליכט, מגילת הסרכים ממגילות מדבר יהודה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 211, 215), שבה נחלקו המילים בין שתי "פרשות" שונות, ומפרידים ביניהן ארבעה עמודים.

כיום, עם פרסומו של חומר חדש מקומראן, יש חיזוק ניכר לפיסוק "ומנת שפתי אומרה בדעת" מן האמור ב"שירות עולת השבת":

זמרו לאלוהי עז במנת רוח רוש ל[]ר בשמחת אלוהים וגיל בכול קדושים לזמרות פלא בשמחת עול[מים] (4Q403, קטע 1, א, שורה 40)⁶⁵

מכאן עולה שהמילים מנת שפתי קשורות למילה אומרה בסרך היחד כשם ש"מנת רוח"⁶⁶ היא הכלי של הזמרה בחיבור זה. ייתכן שמטבע לשון קרוב לזה שבסרך היחד נמצא גם בקטע ליטורגי מקוטע שבו נאמר:

[מעשי כבודו ומשמיע]

[°° ובלשוני מנות הודות (4Q446, קטע 1, שורה 4)⁶⁷

אמנם, כפי שהעיר המהדיר, המילים בקטע זה קרובות אל האמור במגילת ההודיות "ותתן בפי הודות ובלשוני תהלה" (הודיות יא, שורה 34)⁶⁸ וגם לקטע שהבאנו בתחילת דברינו מסרך היחד. ואולם המילה מנות יכולה להתפרש לא רק כשם עצם ברכים, אלא גם כצורת מקור, כלומר המשוור אומר שלא יוכל למנות את התודות שהוא חייב להודות לאל.

קטע ששייכותו למילה שלפנינו מסופקת עוד יותר נמצא אף הוא בשורה אחרת מ"שירות עולת השבת": "ורוממוהו ראשי נשיאים במנה פלאיו" (4Q403 קטע 1 ב, שורה 20). למהדירה נתפרש "מנה פלאיו" על דרך "מנת שפתי"⁶⁹ אולם אם כך נפרש, נקבל צורה מוקשה מבחינה דקדוקית. אפשר אפוא שיש לפרש מנה כאן כשם עצם שעניינו מניין.

נחזור אל הכתוב בסרך היחד, שבו פתחנו. כל המהדירים פירשו את הצירוף מנת שפתי ודומיו לשון מנה וחלק של שבו של האל.⁷⁰ ואולם ברצוני להציע שהמשפט "ומנת שפתי אומרה בדעת" עומד כנגד "וחליל שפתי אשא בקו משפטו". מנת שפתי עומד אפוא כנגד חליל שפתי ולפנינו צורת היחיד של המילה המוכרת לנו מן

65. C. Newsome, in: *Poetical and Liturgical Texts: Qumran Cave 4.VI*, DJD 11, Oxford 1998, עמ' 269.

66. אם יש לקרוא רוש ולפסק "מנת רוח רוש", צירוף זה אינו ברור, יהא אשר יהא פירושה של מנת. תרגומה של המהדירה, ובעקבותיה של החוקרים האחרים, with the choicest (spiritual portion) (הערה 65 לעיל, עמ' 272), דחוק הוא. נראה יותר שהמילה רוש (אם אכן כך יש לקרוא) שייכת למילים הבאות, שאותן אי אפשר לקרוא.

67. E. Tigchelaar, *Poetical and Liturgical Texts, Part 2, Qumran Cave 4.XX*, DJD 29, Oxford 1999, עמ' 385–386.

68. טיכלאר (הערה 67 לעיל).

69. ניוסם (הערה 65 לעיל), עמ' 279, וראה תרגומה ופירושה בעמ' 282, 287.

70. קרמיניאק וגילבר העלו את האפשרות להגיה מנחת תחת מנת משום הקרבה לתרומה (הערה 35 לעיל, עמ' 71 הערה 60). לאור החומר החדש מקומראן אפשרות זו אינה סבירה כלל.

העברית המקראית ברבים: מָנִים (תה' קנ, ד).⁷¹ בסורית צורת היחיד מָנָא, מְנָתָא, רבים: מְנָא.⁷² לפי הצעה זו המשורר אומר שהוא מזמר בכלי המיתר של שפתיו, בנבלו ובחליל שפתיו. "חליל שפתיו" ו"מְנָת שפתיו" יהיו שני דימויים המדמים את שירתו ושבתו של המשורר לכלים שונים, כלי נשיפה וכלי מיתר; כיוצא בזה הציורף "מְנָת רוח". אף המילים "מנות הודות" יוכלו להתפרש על דרך זו, אם כי קשרן לכאן אינו בטוח, כאמור לעיל.⁷³

בדומה לרעיון וללשון שבסרך היחד אנו קוראים אצל משורר סורי, יעקב מסרוג:

תא מרי צידי ואיתא חננא דבסימותך, רוס על מני ונהללן לך בזמית'הין. תא מרי ואלהי ואיך דבקניא ספיקא פוח בי ואתל קלא בזועא דחובא דלא דוודא.⁷⁴

[=בוא, אדוני, אליי והבא רחמי נעימותך, הזה על מיתריי ויהללו אותך בזמירותיהם. בוא, אדוני ואלוהיי, וכמו בקנה חלול נפח בי ואתן קול בזיע האהבה בלא בלכול.]

עדיין נותרת תמיהה מדוע מדובר בסרך היחד על מוצא שפתיו של אדם כמיתר, ביחיד, ולא "מני שפתיו"? אפשר לראות את היחיד כשם קיבוץ,⁷⁵ אולם אפשר גם שהכוונה כאן לכלי נגינה שבו מיתר אחד, שלנגינתו מדמים את שירת השפתים. כלי נגינה בני מיתר אחד היו קיימים בעולם העתיק.⁷⁶

71. במקרא רק ברבים; לפי מילון BDB (הערה 27 לעיל, עמ' 577) ומילוני מקרא אחרים צורת היחיד המשוערת היא מֵן, אולם זו אינה אלא השערה. לפי הסורית היה צריך לשער מְנָה; היו שצירפו לכאן "מני שמחוך" (תה' מה, ט). השווה גם תרגום השבעים לנחום ג, ט, שגם "מני אמון" (במקום "מנא אמון" שבנוסח המדורה. הגרסה "מני אמון" היא תולדת הגרסה "מנו אמון"), ואת המילה הראשונה, מני, תרגם ἡχορδῶ.

72. ברוקלמן (הערה 6 לעיל), עמ' 393–394; פיין-סמית' (הערה 8 לעיל), עמ' 2163.

73. לאור צורות ריבוי נקבה שאנו מוצאים בלשון חז"ל, ובמיוחד אם צורת היחיד הייתה צורת נקבה (מְנָה, סורית מנְתָא), לא יפתיע שנגזרה ממנה צורת ריבוי האופיינית לצורת הנקבה, אף על פי שהן הסורית הן המקרא נוקטים את הריבוי מְנָא, מְנִים.

74. S. P. Brock, "Jacob of Serugh's Verse Homily on Tamar", *Le Muséon* 115 (2002) עמ' 280. איני טוען שיש קשר גנטי בין ההודיה מקומראן לבין השיר הסורי.

75. השווה לכאן "מְנִי שמחוך" (תה' מה, ט [ראה הערה 71 לעיל]): אם יש לקשרו לכאן עניינו כנראה שם קיבוץ לכלי מיתר.

76. M. Bröcker, "Monocord", *Die Musik im Geschichte und Gegenwart*, 6, Basel and Weimar 1997, עמ' 458–459. כלי מיתר חד-מיתרי המשמש עד ימינו הוא הרבאבה (ראה הערך "Rebab", פרי עטו של N. Beyer באנציקלופדיה הג'נל', כרך 8 [1998], עמ' 109). המונוקורד הוא כלי עתיק שהיה בשימוש בעולם היווני הרבה קודם למגילות מדבר יהודה (תודתי לר"ר רות הכהן על שכיוונה אותי לכלי זה), ואילו הרבאבה ידועה, כנראה, רק מתחום התרבות הערבית (מן המאה התשיעית, אולם לא מן הנמנע שהיא קודמת לזמן זה).

קטע אחר בקומראן מציג לנו חידה. אנו קוראים בו:

[רננו צדיקים] *vacat* באלוהי פלא ולישרים תהלי כבודו
 [י]רוממוהו כול תמימי דרך *vacat* בכנור ישועות
 [יפת]חו פה לרחמי אל ידרשו למנו *vacat* הושיעה אלוהים
 [נוצר? חס]ד באמת לכול מעשיו (4Q511, קטע 10, שורות 7-10)⁷⁷

המהדיר, מוריס ביי (ואחרים אחריו), פירשו למנו מלשון מן, מאכלם של בני ישראל במדבר. אף על פי שהיה בימי בית שני מי שפירש את המן כמאכל רוחני, קשה לתלות פרשנות אלגורית זו במילה אחת במזמור, שאינו מרמז כלל בכיוון זה. אילו היה כתוב "לרחמי אל ידרשו במנו [או: במני]" היה מתבקש לפרש מילה זו כמקבילה ל"כנור ישועות". ואולם בקריאת האותיות אין כל ספק, ואת הגרסה שלפנינו קשה לפרש כך בלא הגהה. לפיכך נראה שלפנינו מילה בלתי מוכרת שעניינה 'מתנה, חסד' כעניינה של המילה מן בערבית (מילה שבה מובע גם החסד האלוהי). מנו הוא לפי זה מילה נרדפת ל"רחמי אלהים". והשווה לשורות שלפנינו: "חסד ואמת מן ינצרהו, כן אזמרה שמך לעד" (תה' סא, ח-ט).

[י]

אחד הטקסטים מקומראן כולל עניינים שונים בהלכה ובאגדה שקשה לעמוד על הקשר ביניהם, אולם כולם קשורים במספר. ייתכן אפוא שקטע זה הוא דוגמה קדומה ולא מושכללת לסידור חומר לפי קריטריונים חיצוניים, ובעיקר לפי מספרים, כמוכר לנו היטב מקבצי "ספורות" רבים בספרות התנאים ומקבצים שסידור עריכתם אינו ענייני אלא חיצוני בספרות זו.⁷⁸ ענייננו כאן השלמתן של כמה שורות בטקסט זה ומשמעותן הלשונית. אנו קוראים כאן:

vacat בשבוע הראיש]
 אשר לא הובא אל גן עדן ועצם]
 [ה]יה לה עד אשר לא הובאה אצ]
 [כי] קדוש גן עדן וכול האב אשר בתוכו קודש]על כן כתוב כתוב אשה כי
 תלד זכר]
 וטמאה שבעת ימים כימי נדת דותה תטמא ושל[שים ושלשת ימים תשב
 [בדם]

77. M. Baillet, *Qumrân Grotte 4.III (4Q482-4Q520)*, DJD 7, Oxford 1982, עמ' 226.

78. קטע 7, שבו נעסוק, כולל שתיים-שלוש הלכות שבת מקוטעות ביותר: תחום שבת - 2000 אמה, איסור אכילת שחיטה - 30 ריס מן המקדש, עצת היחד - 15 איש, דיני יולדת: 14/7 ימים, 80/40 ימים.

טהרה vac ואם נקבה תלד וטמאה [שבעים כנדתה וששים יום וששת ימים]
[תש]ב בדם טוהרה בכול קודש [לא תגע ואל המקדש לא תבוא עד מלאת...]
79 (4Q265, קטע 7, שורות 11-17)

יוסף באומגרטן, מהדירו ומפרשו של הקטע, דן באריכות בקרבנו של הקטע
שלפנינו לספר היובלים ג, ח-יג. מתוך כך ברור עניינו הכללי של הטקסט. עיקרן של
ההשלמות בשורות האחרונות ברור מתוך ההקבלה לחוק המקראי (ויק' יב, א-ו) וגם
(במידה פחותה) לספר היובלים. השלמתן של השורות הראשונות קשה יותר,
וקשורה בניסוחו של ספר היובלים. במהדורה הראשונה לטקסט זה השלים
באומגרטן את השורות הראשונות כך:

vacat בשבוע הראשון נברא האדם וכל קודש לא היה לו עד
אשר לא הובא אל גן עדן ועצם [מעצמיו לקחה לאשה ושם ? לא]
[ה]יה לה עד אשר לא הובאה אצ[לו בשבוע השני]
[כי] קדוש גן עדן וכול האב אשר בתוכו קודש [על כן אשה אשר ילדה
זכר]⁸⁰

בפרסום מאוחר יותר⁸¹ משלים באומגרטן בדרך אחרת, במיוחד בשורות 12-13:

vacat בשבוע הראשון נברא האדם וקודש לא היה לו עד
אשר לא הובא אל גן עדן ועצם [מעצמיו לוקחה לאשה וקודש לא]
[ה]יה לה עד אשר לא הובאה אצ[לו אל גן עדן אחר שמונים יום]
[כי] קדוש גן עדן וכול האב אשר בתוכו קודש [לכן]⁸² אשה אשר ילדה זכר

באומגרטן הבחין כי בשורות 12-13 מופיע דפוס לשוני אחיד: "היה לו עד אשר לא
הובא", ושטבע הלשון "עד אשר לא הובא" עניינו קודם שהובא, כמו בלשון
חכמים ובארמית.⁸³ מתרגמים אחרים לא הבחינו בעיקר הזה והשתבשו מאוד

79. J. Baumgarten, *Qumran Cave 4.XXV: Halakhic Texts*, DJD 35, Oxford 1999, עמ' 70.

80. J. Baumgarten, "Purification after Childbirth and the Sacred Garden in 4Q265 and Jubilees", *New Qumran Texts and Studies: Proceedings of the First Meeting of the International Organization for Qumran Studies*, ed. G. J. Brooke and F. García Martínez, Leiden 1994, עמ' 3-10 ובמיוחד עמ' 3.

81. באומגרטן (הערה 79 לעיל), שם.

82. ההשלמה "על כן" נראית עדיפה; ראה מ' קיסטר, "על שני מטבעות לשון בספר היובלים", *תרכיץ ע* (תשס"א), עמ' 293 הערות 22, 23. וראה להלן, הערה 90.

83. ראה באומגרטן (הערה 80 לעיל), עמ' 4; והשווה "בטרם לא יבוא עליכם חרון אף ה'" (צפ' ב, ב; היה מי שטעה בהבנתו של ביטוי זה [ראה תרגומו של R. L. Smith בפירושו לצפניה בתוך *Word Biblical Commentary* 32, Waco Texas 1984, עמ' 129], והביטוי בלשון חכמים ובארמית מלמד על הביטוי המקראי).

בתרגומם.⁸⁴ ואולם המקבילה בספר היובלים והשורות בהמשך בקטע שלפנינו אינן מאפשרות לא את ההשלמה הראשונה ואף לא את ההשלמה השנייה של באומגרטרן. עלינו להניח שהמילה היה (+ל+כיניי גוף) עשויה לשמש גם לציון מלאת זמן מסוים. השווה לשימוש נדיר זה בספרות חז"ל הקלאסית: "כבר היה לאלהיה ז' שנים משנגז" (סדר עולם רבה, פרק יז).⁸⁵ ובמדרש מאוחר: "ולא היו למרים אלא חמש שנים" (שמות רבה א, יג, מהדורת שנאן, עמ' 56), כלומר מלאו למרים חמש שנים בלבד.⁸⁶ בסדר עולם אנו רואים אי התאמה במין ובמספר בין הנושא, ז' שנים לבין הפועל היה (גוף שלישי זכר יחיד). תופעה זו מתאשרת מן המגילות: "ולא הוה יומין א[רבעין עד...] (טוביה א, כב).⁸⁷ לפי הנחה זו נשלים את השורות בפשטות ובלא כל דחק. הקטע כולו עוסק בחישוב זמנים, כמו מקבילתו בספר היובלים). וכך בערך נשלים:

vacat בשבוע הראיש[ון] נברא האדם וארבעים יום היה לו עד]
אשר לא הובא אל גן עדן ועצם [מעצמיו בנה בשבוע השני ושמונים יום]
[ה]יה לה עד אשר לא הובאה אצ[לו] ולקץ שמונים יום הובאה אל גן עדן]
והשווה אל האמור בספר היובלים: "בשבוע הראשון נברא האדם והצלע אשתו
ובשבוע השני הראהו אותה⁸⁸ [...] ויהי כאשר מלאו לאדם ארבעים יום על
האדמה אשר בה נברא ונביאהו אל גן עדן [...] ואת אשתו הביאו ביום השמונים
ואַחַר באה אל גן עדן" (ג, ח-ט).

84. ורמש הולך בעקבות השלמותיו של באומגרטרן בפרסומו הראשון, אך סטייתו מתרגומו של באומגרטרן בתרגום הביטוי "עד אשר לא" יוצרת טקסט בלתי מובן; ורמש מתרגם: "In the first week [Adam was created... until] he was not brought to the Garden of Eden... but she (Eve) had [no name(?)] until she was not brought to [him...] [הערה 19 לעיל, עמ' 155]. גרוע מזה תרגומם של וייז, אבג וקוק (הערה 36 לעיל, עמ' 280): "In the first week [...] because he was not brought to the Garden of Eden and [this] very [man...] It was her witness [sic!] that she was not brought .with him"

85. Ch. J. Milikowsky, *Seder Olam: A Rabbinic Chronography*, PhD Thesis, Yale University, New Haven 1981, עמ' 326.

86. שימוש מעין זה ("יש ל-", "היה ל-") מצוי בספרות הרבנית (ראה למשל "ואז היה לו מסתמא ב' שנים" [כלומר: מלאו לו שנתיים], תוספות תמורה טו ע"א ד"ה "ושלשים ושש"); אולם זו, כמובן, מרוחקת בזמן ובמקום מספרות קומראן.

87. 4Q196, קטע 2, שורה 3 *Qumran Cave*, Part 2, Fitzmyer, *Parabiblical Texts*, 4, XIV, DJD, 19, Oxford 1995, עמ' 8.

88. נראה לי שזה מדרש על המילים "ויבן ה' אלהים" (בר' ב, כב), והמילה ויבן נתפרשה כאן לשון ראייה (השווה י' ידן, מגילת בן-סירא ממצדה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 26, הערה לשורה 23).

מובן שאיני קובע מסמרות בפרטי ההשלמות,⁸⁹ אולם עצם הקביעה כי לפועל הרגיל היה יש כאן גון משמעות ייחודי (מלאת יחידת זמן) נראית לי קרובה לברי.⁹⁰

89. לעתים מוצאים במחקר המגילות אי-הבנה למהותה של השלמת הטקסט – פעמים רבות מטרתה של ההשלמה לקבוע את כיוון המחשבה וההתבטאות, ובמקרים אלו אפשר להמיר מילה במילה, לקצר או להאריך לפי הצורך הנתון, שכן ההשלמה בדרך כלל אינה מתיימרת לשחזר את הטקסט המקורי בדיוק כפי שהיה.
90. לאחר כתיבת הדברים נדפסו כמה מאמרים שיש בהם עניין לקטע זה, ושלושתם באותו כרך: (1) ניסיון השלמה של הקטע בידי קימרון ("לתקנת המהדורות של מגילות מדבר יהודה", מגילות א [תשס"ג], עמ' 135–137; מאחר שההשלמה שהוא מציע היא בעקבות משא ומתן בינינו [שם, עמ' 135], התפיסה הכללית בהשלמה דומה לזו המוצעת כאן. אף על פי כן השלמותינו שונות במידה ניכרת. אם נכונה קריאתו של קימרון, המומחה הגדול לקריאת אותיות המגילות, בשורה 13: "עד אשר לא הובאה אצלו בן", יש לשנות, כמובן, במידת מה את השלמתי המוצעת לעיל; כגון "ב[יום] השמונים". בשורה 14 קימרון מצליח לקרוא "על כן"]" (ראה לעיל הערה 82); (2) לעניין עצם היחס בין קטע זה לבין ספר היובלים (אבל לא לעניין ההשלמה) עיין מ' סיגל, "סיפורת וחוק בספר היובלים: עיון מחדש בסיפור הכניסה לגן עדן", שם, עמ' 111–125; (3) ולעניין זה עיין גם מאמרי שם, "סינקלוס ובעיית המקורות בפרק ג של ספר היובלים: בשולי מאמרו של מ' סיגל", שם, עמ' 127–133.

"כלכל" שמשמעותו 'יכל'

ב-4Q185 (חיבור חכמתי), קטע i 2-1, שורות 7-9 מצאנו:¹

לזעם] ואין כח לעמוד לפניו ואין מקוה]
[ומי יכלכל לעמוד לפני מלאכיו כי כאש
להבה ישפטו]

אף שהטקסט קטוע, קריאתו של המשפט "ומי יכלכל לעמוד לפני מלאכיו" אינה מוטלת בספק וכדאי לעמוד על שתי תופעות בו. הראשונה, שאפשר שהיא חשובה פחות, היא תחביר המילים. למיטב ידיעתי, לפני תקופה זו (וגם לא אחריה) הפועל כלכל אינו מופיע במבנה של "כלכל לפעול"²; משום כך הדוגמה הזאת מעניינת מנקודת המבט התחבירית.

התופעה השנייה נוגעת לסמנטיקה: התחביר המשונה הזה, הסוטה מתחביר המקרא ומתחביר הספרות הבת-מקראית הקדומה (וגם המאוחרת), מעלה שאלה מעניינת יותר בדבר משמעות הפועל כלכל כאן. השורש כלכל הוא צורה מרובעת

1. הטקסט פורסם לראשונה על ידי ג'מ אלגרו (4Q158-) *Qumran Cave 4.1* (J. M. Allegro, DJD 5, Oxford 1968), *4Q186*). כידוע, השימוש במהדורה זו דורש זהירות רבה וגם היזקקות לביקורת המפורסמת של ג' סטרוגנל: J. Strugnell, "Notes en marge du volume : 5 des 'Discoveries in the Judaean Desert of Jordan'", *Revue de Qumran* 7 (1970) עמ' 163-276. לאחרונה הוציא ליכטנברגר מהדורה חדשה של הטקסט: H. Lichtenberger, "Der Weisheitstext 4Q185: Eine Neue Edition", *The Wisdom Texts from Qumran and the Development of Septennial Thought*, ed. C. Hempel, A. Lange and H. Lichtenberger, Leuven 2002, עמ' 127-150.
2. בשני קטעים של "שירות עולת השבת", 4Q405, קטעים 20, ii 22-21, שורה 2 ו-11Q17, קטעים 17-18 vii, שורה 4, אנו קוראים: "בחקק יתכלכלו לשרת". איני בטוח אם הביטוי שם תואם בדיוק את זה שב-4Q185, מפני שההקשר חסר בשתי התעודות וגם כוונתו של בניין ההתפעל איננה ברורה. אבל ייתכן שגם שם נוכל לראות שיש שימוש במקור של פועל אחרי כלכל (אם כי בהתפעל). וגם אם כל שלושת אלה, שהם באמת רק שניים, מצביעים על השימוש הזה, איני מוצא עוד כמותם בספרות מאוחרת יותר. (בטקסט אחר מקומראן מצוי שימוש דומה; ב-4Q511, "שירת החכם", קטע 1, שורות 6-8, אנו קוראים: "ורוחי רשע לו יתהלכו בם כיא הופיע כבוד אלוהי דעות באמריו וכול בני עולה לוא יתכלכלו". לראבוננו, המילה שאנו מעוניינים בה מסיימת את השורה, את העמוד ואת הקטע. אבל ייתכן שאחרי יתכלכלו היה מקור + ל-).

של השורש כו"ל המופיע פעם אחת במקרא בבניין קל ("פִּל" – "פָּל" בשליש, יש' מ, יב, ובשכתוב של קומראן [4Q511 קטע 30, שורה 5]: "יכול") ואחת-עשרה פעמים בבניין הפעיל. בדרך כלל המשמע הבסיסי של השורש הוא ³to hold, take או hold of, contain.⁴ יש המתרגמים את כלכל במילים כמו maintain, sustain או endure, contain⁵; contain או sustain (with food)⁶; וכן hold in, contain, hold in, provide for, restrain או sustain.⁷ תרגומים כאלה מתאימים כמעט לכל הופעות המילה במקרא. כלכל נקריה בעשרים וחמישה מקומות וברובם הגדול הופעל מתורגם יפה על ידי sustain או support.⁸ נראה שלדוגמאות אלה מן המקרא אין קשר לטקסט מקומראן.

אבל בשלושה מקומות מקבילים במקרא אנו מוצאים "השמים ושמי השמים לא יכלכלוך" (או "יכלכלהו"), והופעל מתורגם לפי המילונים במילה contain.⁹ נראה שהמשמעות במקומות האלה קרובה יותר למובן הבסיסי של הופעל משורש כו"ל. שימושים דומים מאוד לאלה מצויים גם במלאכי ג, ב: "ומי מכלכל את יום בואו ומי העמיד בהֶרְאוֹתוֹ"¹⁰ ובכן סירא מג, ג: "בהצחירו ירתיח תבל לפני חרבו מי

3. L. Köhler, W. Baumgartner et al., *Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, Leiden–Boston–Köln 2001 (להלן: HALOT), עמ' 463. אני מסתפק בהפניות למילונים באנגלית. התמונה העולה מהמהדורה הגרמנית של HALOT דומה. לדיון על משמעות שורש זה בהקשר קומראני אחר ראה A. Rofer, "A Neglected Meaning of the Verb כול and the Text of IQS VI:11–13", *Sha'arei Talmon: Studies in the Bible, Qumran and the Ancient Near East Presented to Shemaryahu Talmon*, ed. M. Fishbane and E. Tov, Winona Lake 1992, עמ' 321–315.
4. D. J. A. Clines (ed.), *The Dictionary of Classical Hebrew*, 4, Sheffield 1998, p. 371 (להלן: DCH).
5. F. Brown, S. R. Driver and C. A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1906 (להלן: BDB), עמ' 465.
6. HALOT, שם.
7. DCH, עמ' 372.
8. בר' מה, יא; מז, יב; ג, נ; כא; שמ"ב יט, לג–לד; כ, ג; מל"א ד, ז (פעמיים); ה, ז; יז, פסוקים ד, ט; יח, פסוקים ד, יג; זכ' יא, טז; תה' נה, כג; רות ד, טו; נח' ט, כא. שני המילונים, BDB ו-HALOT, כוללים את כל ההופעות האלה במסגרת אחת: nourish, support, sustain או sustain; מילון DCH איננו מסווג את המשמעויות השונות של הצורה המרובעת.
9. מל"א ח, כז; דה"ב ה, פסוקים ו, יח. השווה פירוש רש"י למלכים א ח, כז, "לא יכלוך". לפי שני המילונים גם האמור בירמיהו כ, ט כלול במסגרת הזו, אף שמילון BDB מתרגם בדרך שונה במקצת: hold in, restrain.
10. מעניין שמילון HALOT כולל את הדוגמה הזאת עם הדוגמאות ממלכים ח ומדברי הימים ב, לעומת מילון BDB המביא אותן במסגרת אחרת. עם זאת, בכולם מופיע התרגום endure בנוגע לפסוק זה. ראו להצביע על שינוי נוסח בלתי צפוי ביואל ב, יא המופיע ב-4QXII^c. במקום "כי גדול יום ה' ונורא מאד ומי יכלנו", הטקסט הקומראני כותב "ומי יכללנו". לפי המהדיר של הקטע הסופר המקורי הוא שתלה את הלמ"ד. ראה R. E. Fuller, *Qumran Cave*

יתכלכל".¹¹ בשלוש הדוגמאות (מל"א ח, כז; דה"ב ב, ה; ו, יח) ניתן לראות שבפועל זה טמון גם רעיון היכולת וכדאי להעיר כי התרגום הארמי לפסוק במלכים הוא "לא יכלון לסוברא" (יכלין בשלוש עדויות נוסח לפי מהדורת שפרבר) והנוסח בדברי הימים מתורגם "לית אפשר דיסוברון". שניהם מוסיפים אפוא את רעיון היכולת באמצעות יכל או אפשר.¹² נראה שעניין היכולת בולט יותר כשמשמשים בפועל בשלילה, כמו "לא יכלכלון" שבמקרא. גם במלאכי ג, ב ובבן סירה מג, ג השורש כלכל מכיל את רעיון היכולת, ונראה שמשמעות השאלה "מי מכלכל/יתכלכל" היא 'אין מי שיכול לכלכל'.¹³ עם זאת, בכל המובאות שהוזכרו עדיין נותרת בפועל כלכל המשמעות הבסיסית, contain או endure יחד עם היכולת.

נראה שבטקסט הקומראני חלה עוד התפתחות במשמעותו של השורש הזה, התפתחות שגרמה לשינוי בתחביר שהצבענו עליו בתחילה. בטקסט זה איבדה המילה את משמעותה הבסיסית והפכה לפועל עזר, בדומה לפועל יכל. המחבר משתמש במילה יכלכל במובן של 'יכול' או 'יוכל' ומשום כך ברור לנו מדוע בא אחריו מקור + ל. "מי יכלכל לעמוד" פירושו 'אין מי שיכול לעמוד'. השוואת הטקסט מקומראני עם הכתוב במלאכי מבליטה בבירור את השינוי הזה. המילים כלכל ועמד במלאכי עומדות בתקבולות; בקומראן, לפי הבנתי, עדיין לא היו המילים סינונימים במילון של המחבר והשימוש בהן השתנה.¹⁴

בתרגומים לאנגלית הכוללים את הטקסט הזה אנו מוצאים who can endure to

דיי 4.X: The Prophets, DJD 15, ed. E. Ulrich et al., Oxford 1997 עמ' 244. על ידי

ה"תיקון" הזה יצר הסופר, בידועים או בלא יודעים, משפט מקביל לזה שבמלאכי (אני מודה לד"ר מיכאל סיגל על שהפנה את תשומת לבי לטקסט הזה).

11. כ"י ב מן הגניזה. בכתב היד ממצדה הקריאה יתכולל מסופקת.

12. גם בירמיהו י, י, "ולא יכלו גוים זעמו", מרחיב התרגום הארמי באופן דומה את הנאמר במלכים א ובדברי הימים ב, בכתבו "ולא יכלון עממיא לסוברא רוגזיה". אין זה ברור לגמרי אם התרגום מפרש יכלו כמו יכלכלון והתוספת היא יכלון או שמא הוא מפרשו כאילו נוקד יכלו והוסיף לסוברא לשם פירוש. הגישה הראשונה נראית סבירה יותר. גם האמור בירמיהו ו, יא, "נלאיתי הכיל", תורגם "לאיתי לסוברא ולא יכילית", אבל שם סביר שהמתרגם הושפע מימיהו כ, י, "ונלאיתי כלכל ולא אוכל", המתורגם "ולאיתי לסוברא ולא יכילית". מלבד בירמיהו כ, י, כול/כלכל מופיע עם יכל בעמוס ז, יא ובדברי הימים ב ז, ז (והשווה מל"א ח, סד).

13. בתרגום הארמי למלאכי ג, ב קוראים רק "ומאן יסובר", בלי תוספת המילה שנמצאת במלכים ובדברי הימים.

14. ההבדל הדק הזה, על אף חשיבותו, נעלם מעיני מחבר מילון DCH, המפנה את הקורא לכתוב במלאכי ולטקסט הקומראני (בשניהם נושא הפועל הוא מי). עוד הוא מוסיף שבשתי ההופעות של הפועל בא גם הפועל עמד stand. ככל הנראה התחביר השונה בשני המקרים לא עורר את תשומת לבו של כותב הערך הזה במילון.

15 stand ו־who can stand.¹⁶ ראוי להעיר שנראה כי התרגום הראשון תפס את משמעות המילה בדומה ל־endure שבטקסטים המקראיים והוסיף עליה את פועל העזר can. השני תרגם את המילה כ־can. השוני בין שני התרגומים מלמד על החידוש בטקסט הנדון כאן, ונראה לי כי תרגומו של קוק הוא המדויק יותר. אם הסבר זה לכתוב ב־4Q185 נכון, יש לשאול עוד שאלות אחדות שעליהן בוודאי אי אפשר לענות בבירור. האם המעתק הפעוט הזה במשמעות כלכל המתועד בטקסט זה הוא פרי הידמותם של השורש התלת־עיצורי יכ"ל והשורש המרובע כלכ"ל? האם היה גורם לשוני נוסף לשימושים שראינו במלכים, בדברי הימים, במלאכי ובבן סירא שהשפיע על מחברו של 4Q185 (ושל מחבר שירות עולת השבת) להשתמש בכלכל במשמעות יכ"ל? האם לראות בתופעה זו תופעה "קומראנית"? בהיעדרן של עדויות נוספות לתופעה הזאת על שאלות אלה להישאר בצריך עיון.

15. זה היה תרגומו של אלגרו במהדורתו (הערה 1 לעיל, עמ' 86). מקורות נוספים גורסים אף הם כך, בוודאי על פי אלגרו. ראה F. García Martínez, *The Dead Sea Scrolls Translated: The Qumran Texts in English*², tran. W. G. E. Watson Leiden–Boston–Cologne 1996, p. 380; F. García Martínez and E. J. C. Tigchelaar (eds.), *The Dead Sea Scrolls Study Edition*, Leiden 1997; D. W. Parry and E. Tov (eds.), *The Dead Sea Scrolls Reader*, Leiden 2004.
16. M. Wise, M. Abegg, and E. Cook, *The Dead Sea Scrolls: A New Translation*, New York 1996, עמ' 242. תרגום הקטע הזה הוא של קוק.

"לאמצע" (eis μέσον) – לעין כול

לזכר פרופ' שמואל ספראי ז"ל

העובדה שיש – לפעמים או אפילו בדרך כלל – השלכות מעשיות לפעולה המתוארת על ידי מילה מסוימת אינה מלמדת, כמובן, שהשלכות אלה הנן חלק מפירושה של המילה, שכן אפשר שהן נגזרות מן ההקשר. כך לדוגמה, העובדה שהמילים "וקראת אליה לשלום" בדברים כ, י פירושן המעשי דרישת כניעה, כפי שעולה מן הפסוק הבא שם, אינה מלמדת שכן הוא גם בפסוק "ודָּבַר שלום לגוים" (זכ' ט, י), היינו, שהמושיע העתידי יקרא לגוים להיכנע.¹ כך גם, כפי הנראה, במקרה שלהלן.

א. ברייתא ופירושה בתלמוד הבבלי

מצאנו בבבלי, בבא קמא קטז ע"ב:

תנו רבנן: שיירא שהיתה מהלכת במדבר ועמד גייס וטרפה ועמד אחד מהן והציל, הציל לאמצע, ואם אמר "אני אציל לעצמי" הציל לעצמו.

פירש רש"י על אתר, ד"ה "הציל לאמצע": "כל אחד מכיר את שלו ונוטל". שאול ליברמן, אשר העיר על סוגיה זו, קיים את פירושו של רש"י: "ובהכרח שכן הבין רב אשי את לשון הברייתא".² ליברמן לא הסביר מדוע מחויב פירוש זה, אולם נראה שעיון קצר בסוגיה מאשש אותו. עיון זה נחוץ כאן כי אחריו אראה שליברמן הביע תמיהה על פירוש המילה לאמצע. לאחר מכן אציע את הסברה שהפירוש של הבבלי מסתבר לא רק בהתחשב במקבילות הברייתא ולמרות המקורות האחרים שעליהם הסתמך ליברמן אלא גם בהתחשב במובנו של ביטוי יווני מקביל.

* תודתי נתונה לד"ר רבקה בליכום, לפרופ' ירחמיאל ברודי, לד"ר יוחנן ברויאר ולד"ר פנחס מנדל על עצותיהם ועל הערותיהם בשלבים שונים של הכנת המאמר.

1. דוגמה זו נבחרה כמחאה נגד תרגום התנ"ך החדש של ה-Jewish Publication Society (1988) *Tanakh – The Holy Scriptures*, Philadelphia–New York–Jerusalem. האומר בזכריה (עמ' 1092) He shall call on the nations to surrender תוך הפניה בהערה לדברים כ, י-יב. שם (עמ' 306) מתורגם דווקא offer it terms of peace ואלו call on it to surrender מוצע כחלופה בהערה בלבד. עולם הפוך.

2. ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ט (נזיקין), ניו יורק תשמ"ח, עמ' 271.

הסוגיה מורכבת משאלה אחת ושלוש תשובות חלופיות. שאלת הגמרא, שבה נפתח הדיון, תמחה על טעמה ותוקפה של אמירת המציל ("אני אציל לעצמי"), שהרי "אי דיכול להציל אפילו סיפא נמי לאמצע [וגם אם אמר המציל 'אני אציל לעצמי' לא אמר כלום] ואי דלא יכול להציל אפילו רישא נמי לעצמו [והרכוש יהיה שלו גם אם לא הצהיר כך מראש]". כלומר, אחת משתיים: האמירה אין לה תוקף או שאין היא נחוצה. שאלה זו מניחה שרכושו של אדם הוא שלו ונשאר שלו (ואם נלקח על ידי אחר באופן שאין הדבר מחייב ייאוש וקם אחד והצילו, ברור שעליו להחזירו לבעליו), אך מכיוון שזהו הדין הרגיל של בעלות וייאוש, יש לתמוה מדוע מוזכר כאן דיבורו של המציל. כדי להתמודד עם קושיה זו מציעים שלושה אמוראים לשנות אחת מהנחותיו של המקשה:

אמר רמי בר חמא הכא בשותפין עסקינן וכגון זה שותף חולק שלא לדעת חבריו. אמר – פליג. לא אמר – לא פליג.
רבא אמר הכא בפועלין עסקינן, וכרב, דאמר רב פועל יכול לחזור בו אפילו בחצי היום [...] ³
רב אשי אמר כשיכול להציל על ידי הדחק. גלי דעתיה – לעצמו, לא גלי דעתיה – לאמצע.

שתי האוקימתות הראשונות חולקות על הנחת המקשה באשר למשמעות המשפטית של האמירה "אני אציל לעצמי". המקשה חשב שהאמירה נועדה להפקיע רכוש מבעליו (ותמה על כך), אך אמוראים אלו סוברים שהאמירה נועדה לחלק רכוש משותף (שכבר שייך למציל) או לאפשר לפועל להתפטר (ובכך לזכות לעצמו מן ההפקר). ואילו האוקימתא השלישית, של רב אשי, מקיימת את הנחת המקשה בדבר טעם האמירה, אך קובעת שהמציאות מורכבת יותר מכפי שסבר. המקשה הניח שיתכנו רק שני המצבים הברורים והקיצוניים שמנה ("אי דיכול להציל [...] ואי דלא יכול להציל") אשר בהם אין האמירה מועילה או נחוצה, אך האמת היא שתיתכן אפשרות שלישית, שאינה ברורה, ובה יש לאמירה טעם כי היא מבררת אם אכן התייאשו הבעלים: אם הם שומעים את אמירת המציל ואינם מוחים, בכך הם מגלים שהתייאשו.⁴

עינינו הרואות אפוא שהנחתה הבסיסית של הסוגיה היא שהברייתא אינה מדברת על שותפים.⁵ רק באורח משני, כדי לפתור את הבעיה המתעוררת לאור הנחה זו,

3. כפי שמסביר רש"י, הכוונה למקרה שאינם יכולים להציל; הפועל, הזוכה מן ההפקר, מבטיח על ידי אמירתו שהוא זוכה לעצמו ולא לבעליו.
4. הסבר זה נתן רש"י, ד"ה "אמר לעצמי" ("ושמעו בעלים ושחקו ולא מסרו עצמן אסח דעתייהו וגלו דאייאוש [...]") ואף מצוי בעדים שונים לנוסח הגמרא עצמה.
5. מסקנה זו נכונה לא רק לגבי האפשרות שמדובר בשיירה שחבריה נקשרו מראש ובמפורש בקשרי שותפות, אלא גם לגבי האפשרות (העשויה לעלות על הדעת) שכוננת הברייתא לומר

מכניס רמי בר חמא לברייתא את עניין השותפות, אך רב אשי מוצא דרך להימנע ממצע זה. אבל אם בני השירה לא היו שותפים לפי פשוטה של הברייתא, אין סיבה שרכוש מוחזר יתחלק בשווה, אלא יש להניח, כבכל מקרה של השבת אבדה, שכל אחד מכיר את שלו ונטול. לכן, כנראה, התכוון ליברמן כאשר כתב, כאמור לעיל, ש"בהכרח שכן הבין רב אשי את לשון הברייתא". עם זאת, אחרי שהסכים שכן פירש רב אשי את לשון הברייתא, תמה ליברמן:

אבל הלשון "לאמצע" בין במשנה, בין בתוספתא, בין בבבלי (עין בקונקורדנציות) פירושו שכולם חולקים בשווה. וכן בירושלמי, קידושין פ"א סה"ד, ס' ע"ג, ב"ב פ"ט ה"ו, י"ז ע"א, ועוד בכ"מ. ובירושלמי ב"ק פ"ד ה"א, ד' ע"א: אבל דבר שדרכו לחלק מביאין לאמצע וחולקין, ובמקבילה בכתובות פ"י ה"ד, ל"ג ע"ד: לשכר ולהפסד כולהן חולקין בשווה, והיא היא. וכן להלן בסמוך: מה שמחלו מחלו לאמצע. ובכל מקום נמצא דיבור זה בשותפין, או באחים. והואיל ובירושלמי אין זכר לאוקימתות של הבבלי שם, הרי מסתבר שבשותפין עסקין, וכמו שהעמידה רמי בר חמא בבבלי שם, וממילא פירושו של "לאמצע" הוא כמו בכל מקום, והיינו בשווה לכל השותפין.⁶

כך נותן ליברמן למשמעות הפרגמטית הרגילה של לאמצע להכריע בפירושה של ברייתא זו. אמנם בדרך כלל מצווים אנחנו להניח לשימוש הרגיל של מילים להדריך אותנו, ובייחוד כאשר מדובר במונחים משפטיים, אולם יש להניח מצד אחד שגם האמוראים הכירו מקורות רבים המשתמשים במילה לאמצע, כפי שגם רש"י הכיר, כמובן, את הביטוי ואת המובן האחר שהציג ליברמן כמובנו של הביטוי בכל מקום. כך לדוגמה בבבלי, כתובות צג ע"א–ע"ב, "אמר שמואל שנים שהטילו לכיס זה מנה וזה מאתיים השכר לאמצע", פירש רש"י "חולקין בשווה". אם לא פירשו כך האמוראים ורש"י במקרה זה, אפשר שהבינו את הביטוי הבנה שונה במשהו מזו של ליברמן. מצד אחר, אם ברייתא המסדירה נושא של חלוקת רכוש אינה מודיעה לנו שכוונתה לשותפים, עלינו להיזהר מן ההנחה הפזיזה שבכל זאת כך כוונתה ושפרט חשוב זה אמור להיות מובן מאליו. לכן יש מקום לחזור ולדון בסוגיה זו.

שחברים בשיירה נידונים – אולי בשל סכנות הדרך המחייבות אותם בסולידריות מיוחדת – כאילו היו שותפים. גם אפשרות שנייה זו הייתה מייתרת את האוקימתא של רמי בר חמא. וראה עוד להלן, הערה 7.

6. ליברמן (הערה 2 לעיל). וראה (אגב תוספתא כתובות י, ד [עמ' 91]) הנ"ל, תוספתא כפשוטה, ו-1 (נשים), ניו יורק תשכ"ז, עמ' 346 והערה 14 שם. לתגובה למקום האחרון, המבקשת לסייג את קביעתו של ליברמן על הברייתא בכתובות (אך ללא דיון בברייתא שלנו), ראה הערה 14 להלן.

ב. מקבילות הברייטא

מכמה שיקולים אנו מהססים לקבל את מסקנתו של ליברמן שהברייטא – בוודאי כפי שהיא בבבלי, אשר בו אנו דנים כאן – מתכוונת לשותפים:

1. כאמור, פרט חשוב כזה ראוי היה שייאמר בפירושו.
2. לפי ברייתא הנפתחת כפי שנפתחת הברייטא שלנו (בבא קמא קטז ע"ב; תוספתא, בבא מציעא ז, יג [עמ' 101]), "שיירה שהיתה מהלכת במדבר ועמד עליה גייס לטורפה מחשבין לפי ממון ואין מחשבין לפי נפשות". כלומר בני השיירה, המנסים להימנע משוד על ידי תשלום דמי חסות, אינם נחשבים כשותפים, אלא כל אחד ואחד נדון לפי רכושו הפרטי.⁷ ברייתא זו דנה בבירור באותה מציאות כמו זו שלנו, רק בשלב מוקדם יותר של הסיפור, לפני שהתבצע השוד. אם סבר ליברמן שיש לתת לשימוש הרגיל בלאמצע להדריך אותנו, הרי לפחות באותה מידה של סבירות יש לתת לברייטא ההיא להדריך אותנו בבואנו לפרש את זו שלנו, הדומה לה כל כך בניסוחה.

3. ליברמן כתב את דבריו במסגרת פירושו לברייטא שלנו כפי שהיא מופיעה בתוספתא (בבא מציעא ח, כה [עמ' 108]) והסתמך – בנוסף לדבריו על השימוש הרגיל במילה לאמצע – על העובדה שהירושלמי, אשר גם בו מופיעה הברייטא (בבא מציעא ו, ד [יא ע"א]), אינו מציע אוקימתות דוגמת אלה שבבבלי. נראה שטיעון זה לקוי משלוש בחינות, אחת במתודה ושתיים בשל הבדלים בין נוסח הברייטא כפי שהיא בתוספתא ובירושלמי מכאן ובבבלי מכאן: (א) העובדה שהירושלמי איננו מציע אוקימתות אפשר שהיא מלמדת שבעלי הירושלמי חשבו שפירושה של הברייטא פשוט. אך מניין לנו שהפירוש 'חלוקה שווה בשווה' הוא שהיה פשוט בעיניהם? רק משום שזהו הפירוש המשתמע (לדברי ליברמן) מן השימוש הרגיל בלאמצע? אולי דווקא חשבו בעלי הירושלמי שהפירוש הפשוט משתמע מן הברייטא האחרת בדבר "מחשבין לפי ממון"? לשון אחר, העובדה שהירושלמי איננו מציע אוקימתות איננה יכולה להעיד מהי האוקימתא המקובלת עליו; (ב) הברייטא שלנו, כפי שהיא מובאת בתוספתא (ובירושלמי), ממקמת את האמירה של המציל בבית דין: "שיירה שהיתה באה במדבר ונפל עליה גייס ועמד אחד והציל, מה שהציל הציל לאמצע, ואם התנה עליהן בבית דין – מה שהציל הציל לעצמו". אמנם אפשר שמדובר במציל שכנס בית דין והתנה בו אחרי השוד ולפני יציאתו להציל, אולם במציאות של שוד ורדיפה אין תמיד פנאי לעשות כן. ואכן, מי שקורא את הברייטא כפי שהיא מופיעה בבבלי ("...") ועמד גייס וטרפה ועמד אחד מהן והציל"), מתרשם שמדובר בשרשרת קצרה ומהירה של מאורעות,

7. לפי דרכנו נסיף שהברייטא היא תומכת אפוא בדחיית האפשרות שהברייטא שלנו מתכוונת לומר שבני שיירה נידונים כאילו היו שותפים גם אם לא סיכמו כך מראש; ראה הערה 5 לעיל.

ומכל מקום אין בה זכר לבית דין.⁸ לכן, גם אם בתוספתא ובירושלמי יש מקום להבין שמדובר בשותף המתנה מראש שאם במקרה מיוחד כזה יסתכן ויתאמץ, לא יחול עליו הדין הרגיל של שותף, אין יסוד לפירוש כזה בבבלי (אף אם אינו בלתי אפשרי). הרי מי שלא הסכים מראש להיות שותף לא הייתה לו סיבה להתנות תנאים מראש בדבר היקף השותפות; (ג) יש לשים לב לכך שהתוספתא והירושלמי מצמידים למקרה שלנו עוד שני מקרים:

חמרין שהיו מהלכין בדרך ונפלו עליהם ליסטים ועמד אחד מהן והציל, מה שהציל הציל לאמצע, ואם נתנו לו רשות – מה שהציל הציל לעצמו. השותפין שמחלו להם מוכסין מה שמחלו מחלו לאמצע, ואם אמרו "בשביל פלני מחלנו", מה שמחלו מחלו לו.

צירופם של שני מקרים אלו מקשה על ההנחה שיש לראות בבני השיירה שותפים, אולי לפי התוספתא והירושלמי ומכל מקום לפי הבבלי. העובדה שמצוין בפירוש שמדובר בשותפים במקרה של המוכסים שמחלו מלמדת שאין המצב כך במקרה של בני השיירה (ואם נסבור להפך, שהצמדת המקרה של השיירה למקרה של שותפים מלמדת שגם בני השיירה שותפים הם,⁹ הרי יש לשים לב לכך שהבבלי אינו מצמיד לברייתא שלנו את שני המקרים האחרים).

ג. "לאמצע"

כעת נפנה לשיקולו העיקרי של ליברמן: קביעתו שפירוש הביטוי לאמצע הוא ("בכל מקום") "שכולם חולקים בשוה". כדי לתמוך בקביעה זו הפנה ליברמן באופן כללי לקונקורדנציות וגם ציין שלוש דוגמאות מן הירושלמי:¹⁰ קידושין א, ד (ס ע"ג); בבא בתרא ט, ו (יז ע"א); וההשוואה שבין בבא קמא ד, א (ד ע"א), "אבל דבר שדרכו לחלק מביאין לאמצע וחולקין", לבין מקבילתו בכתובות י, ד (לג ע"ד): "לשכר ולהפסד כולהון חולקין בשוה". נראה שלדעת ליברמן הדברים על חלוקה ועל חלוקה בשווה מפרשים את הביטוי לאמצע.

אולם דווקא הדוגמה האחרונה מראה לא רק שהניסוח החד-משמעי "חולקין

8. "וכתב רבינו אבא מארי זצוק"ל דסוגיא דשמעתת' משמע אפילו שלא בב"ד" (שו"ת מהר"ח אור זרוע, ליפסא תר"ך, סימן רו, עמ' סח – צוין על ידי ליברמן [הערה 2 לעיל]).

9. נראה שזאת כוונתו של ליברמן, שם, המפנה גם למקרה של המוכסים כדי לתמוך בפירוש בעניין השיירה: "וכן להלן בסמוך: מה שמחלו מחלו לאמצע".

10. אשר בזמנו לא הייתה בידנו קונקורדנציה בשבילו. הפירוש שקבע ליברמן אכן כך הוא בְּצֶרֶךְ "לאמצע" בקונקורדנציה למשנה: ח"י קאסאווסקי, אוצר לשון המשנה, ג, ירושלים תשי"ט, עמ' 1158 ("מה שתופס במובנו שותפות וחלוקה שוה לאלה שהדבר שייך להם בשוה"). כך גם בן-יהודה (א, עמ' 289–290), דווקא בעניין הברייתא שלנו (לפי נוסחה בירושלמי): "שתפות, שוה בשוה".

בשוה" ולא סתם לאמצע נבחר בירושלמי כתובות כאשר רצו לציין חלוקה בשווה, אלא גם שכאשר (בירושלמי בבא קמא) השתמשו בלאמצע לא נאמר סתם לאמצע – כמו בברייתא שלנו ובמקומות רבים אחרים – אלא "מביאין לאמצע וחולקין". וכך הוא גם בדוגמה הראשונה שהזכיר ליברמן (בירושלמי קידושין א); שם חוזר כמה פעמים הצירוף "מביאין לאמצע וחולקין". ניסוח זה תופס את המונח אמצע במובן לוקטיבי – וכך נדרש כנראה גם בסוגיה שלנו בבבלי, שכן עלינו לתאר לעצמנו שהמציל יניח את הרכוש באמצע מחנה השיירה כדי שכל אחד יוכל להכיר את שלו וליטול.

אכן נראה שהמילה אמצע מובנה הבסיסי לוקטיבי: היא מציינת דבר שבין קצוות, לפעמים דווקא במרחק שווה ביניהם.¹¹ אמנם המילה עשויה לקבל הוראה מיוחדת בצירוף מיוחד, כגון לאמצע, אולם אם זהו מובנה הבסיסי, ואם גם חכמי הבבלי, כפי שאנו רואים, היו מוכנים לדבוק בו במקרה מסוים, עלינו לעיין היטב בטרם נוותר על פירוש זה.

זאת ועוד, יש לציין שגם כאשר הביטוי לאמצע מופיע סתם (כלי ההבהרה "חולקין [בשוה]") ולמעשה חולקים שווה בשווה, נראה שאין זה פירוש המילה אלא שיקוף של ידע נוסף. נזכיר לדוגמה את המקרה שציטטנו לעיל, שבו גם רש"י פירש "חולקין בשוה" (בבלי, כתובות צג ע"א-ע"ב):

אמר שמואל שנים שהטילו לכיס זה מנה וזה מאתיים השכר לאמצע. אמר רבא מסתברא מילתיה דשמואל בשור לחרישה ועומד לחרישה, אבל בשור לחרישה ועומד לטביחה זה נוטל לפי מעותיו וזה נוטל לפי מעותיו. ורב המנונא אמר אפילו שור לחרישה ועומד לטביחה השכר לאמצע.

אילו הצבנו "חולקין בשוה" במקום "לאמצע" בדברי שמואל (ורב המנונא), היינו משנים את מובן הדברים שכן הביטוי לאמצע מכונן לשלב הקודם לחלוקה: אפשר שהשותפים יחזרו וישקיעו את הרווח ולא יחלקוהו ביניהם. פירושו של הביטוי לאמצע כאן הוא שיש להפקיד את הרווח בקופה המשותפת ולא נאמר מה ייעשה בכסף, גם אם ברור לנו שכאשר יחלקו את הכסף יעשו כן שווה בשווה. ודוק: עמדתו של רבא מנוסחת כך שהשכר לאמצע כל עוד קיים השור, שהוא מקור הרווחים ומושא השותפות, ואילו כל אחד נוטל "לפי מעותיו" כאשר מתחסל מקור הרווחים ולכן, כך הוא מניח,¹² מתחסל עצם השותפות ויש לחלק את אשר נותר

11. כך בלשון חכמים, כמו היום. דוגמאות: "נותנין פאה מתחלת השדה ומאמצעה" (פאה א, ג); "הזורק מרשות היחיד [...] לרשות היחיד ורשות הרבים באמצע" (שבת יא, א); "אין אחר חליצה כלום – בין בתחלה, בין באמצע, בין בסוף" (יבמות ה, ו); "חטאת מכאן ועולה מכאן וסתומה באמצע" (קנינים ב, ה); "כתב בין בתחלה בין באמצע בין בסוף 'משום מתנה' דבריו קימין" (בבא בתרא ח, ה).

12. ועליו חולק רב המנונא.

בקופה. כל עוד קיימת השותפות אין מדברים על חלוקה, וכאשר מדברים על חלוקה אין משתמשים בלאמצע. כך גם לפי דוגמה אחרת, בבבא בתרא ט, ג:

הניח בנים גדולים וקטנים, השביחו הגדולים את הנכסים – השביחו לאמצע. אם אמרו: "ראו מה שהניח לנו אבא, הרי אנו עושים ואוכלין" – השביחו לעצמם. וכן האשה שהשביחה את הנכסים – השביחה לאמצע. אם אמרה: "ראו מה שהניח לי בעלי, הרי אני עושה ואוכלת" – השביחה לעצמה.

גם פה אין לאמצע מורה שיש לחלק אלא שיש להפקיד, להניח בקופה המשותפת. אמנם ברור לנו שכל היורשים וזכויותיהם שוות במה שהופקד, ולכן אם יבואו לחלוק – יחלקו בשווה. אבל הדבר ברור לנו לא מתוך הביטוי לאמצע כשלעצמו אלא מדיעתנו את דיני ירושה הנוגעים בדבר. למשל, אם לא ידענו אם בכור יורש פי שניים בשבח נכסים לאחר מיתת האב, האם היינו מעזים להסיק תשובה שלילית מן המשנה הזאת? דומני שלא,¹³ כי אנו מבינים שהשימוש בלאמצע במשנה זו בא רק כדי להבהיר שהשבח אינו "לעצמם", כלומר כדי לשלול זכות מיוחדת של המשביחים. העובדה שבמקרים רבים מה שהביאוהו לאמצע סופו להתחלק שווה בשווה איננה מלמדת שכך יהיה בכל מקרה אחר.¹⁴ הצד השווה של כל לאמצע הוא רק שהוא מנוגד (במפורש או במשתמע) לאפשרות אחרת, המכונה "לעצמו", אבל אופן הניגוד – חלוקה שווה בשווה או "כל אחד מכיר את שלו ונוטל" או כל אופן אחר – איננו חייב להיות אחיד.

ד. εἰς μέσον

מלבד ענייני פרשנות אלה נציין שתי תכונות של הביטוי לאמצע, המפתיעות לאור השימוש הרגיל במילה אמצע:

1. הביטוי משמש באורח סתמי, בלא לציין גוף כלשהו. עיון במקורות שהוזכרו בהערה 11 לעיל מעלה כי בדרך כלל המילה אמצע מציינת מקום בין קצוות שצוינו

13. ואכן אין הגמרא מציעה ללמוד דבר ממשנה זו בדיונה בשאלה ההיא. הדיון מופיע בפרק אחר (בבלי, בבא בתרא קכד ע"א) ונסב על ברייתא העוסקת בנושא מפורשות (תוספתא, בכורות ו, טו [מהדורת צוקרמנדל, עמ' 541]).

14. ודוק: במאמרו "חולקין", 'חולקין לאמצע', 'מביאין לאמצע וחולקין' (תרביץ נב [תשמ"ג], עמ' 510–514) הצביע י' פרנצוס על ברייתא בתוספתא, כתובות י, ד (עמ' 91) אשר בה נראה, לפי ההיגיון והמקבילות, שעלינו להבין "מביאין לאמצע וחולקין" כהוראה שח חלוקה לפי מעות ולא שווה בשווה. אמנם הוא הציע שיש לראות כאן כלל, אשר לפיו הניסוחים "לאמצע" ו"חולקים לאמצע" פירושם "שווה בשווה" ורק "מביאין לאמצע וחולקין" שונה ועשוי לרמוז לחלוקה אחרת, אולם לפי דברינו על הברייתא שלנו נראה שאין הצדקה לכך, אלא כפי שמדגיש פרנצוס (עמ' 511) לגבי חולקין כך גם לגבי לאמצע – אופי החלוקה נגזר בכל מקרה ומקרה מן הנסיבות ומן הדין הנוגע בדבר ולא מן המינוח עצמו.

במפורש או הידועים לפי ההקשר. בלשון חכמים, כמו היום, האומר "הלכת לאמצע" או "הבאתי משהו לאמצע" בלא לציין אמצע של מה וההקשר אינו מציין אמצע של מה, אמר משפט תמוה. אך כך הוא בכל המקרים של לאמצע בענייני ממון, אשר בכולם פירוש הביטוי הוא שיש להעמיד את הממון לעיני האנשים הנוגעים בדבר, אך אין ציון לאמצע של מה יש להביאו כדי לעשות כן. אמנם, במקרה השיירה יכולנו לשער בקלות שמדובר באמצע של מחנה בני השיירה, אך במקרים אחרים אכן אין ידוע לאן להביא את הממון. מתקבל הרושם שאין הדבר חשוב (ואפשר שמדובר באמצע "וירטואלי"¹⁵).

2. הביטוי לאמצע אין פירושו המרחק הפיזי בין הממון ובין האנשים הנוגעים בדבר אלא היותו נגיש לכולם. אם המילה אמצע מצביעה על דבר שמקומו במרחק שווה בין הקצוות, אין יסוד כזה בשימוש של חז"ל בביטוי לאמצע.

לאור תכונות אלה של לאמצע, ומאחר שהמילה העברית אמצע זהה במובנה ודומה בצלילה למילה היוונית μέσος¹⁶, ראוי לשקול את האפשרות שהתנאים, שחיו באזור שהיוונית לא הייתה זרה בו כלל ועיקר, שאלו ממנה את הביטוי המיוחד לאמצע או הבינוהו לאור השימוש בביטוי המקביל ביוונית – אשר בה, כפי שנראה עתה, אכן מקובל היה להשתמש במונח המקביל ללאמצע סתם, מבלי לציין של מה, ולהדגיש נגישות ולא מיקום. כדי לבדוק כיצד הובן הביטוי היווני על ידי יהודים בני הארץ, נפנה לספר "חיי יוסף" ליוסף בן מתתיהו (פלוויס יוספוס), ספר אוטוביוגרפי

15. כניסוחו של ד"ר יוחנן ברויאר, אשר סייע לי להבהיר עניין זה.

16. בעבר היה מקובל לחשוב שהמילה אמצע נשאלה מן היוונית, אולם כינתיים התגבשה העמדה שהמילה העברית נשתלשלה דווקא מן הארמית (ראה י' קוטשר, "מבעיות המילונות של לשון חז"ל [לרבות בעיית השוואת לשון חז"ל ללשון המקרא]", ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א, בעריכת י' קוטשר, רמת-גן תשל"ב, עמ' 65). אולם המילים זהות במובנן ודומות בצלילן, ואפשר בהחלט שהשימוש האידיומטי בשפה האחת השפיע על זה באחרת בקרב דוברי עברית שהכירו את הלשון היוונית. בעצם, קשה לחשוב שלא היה כך; הרי יש כידוע מקרים רבים של בבואות לשוניות (calques) שבהן מילה עברית שיש לה מובן אחד של מילה בשפה אחרת מקבלת גם את מובניה האחרים. כאן המקרה סביר עוד יותר בשל הדמיון הפונטי בין המילים. השווה להשפעה של בימה היוונית על במה העברית, להשפעת appease על לפייס, להשפעת tourist על תייר (אשר בעת העתיקה היה דווקא מורה דרך ה"תור" לפני המחנה. ראו ברייתא בבבלי, בבא קמא קטז ע"ב, מעט לפני הברייתא שלנו), ולהשפעת tag על תג (וההופכת לנגד עינינו ממילה המציינת רק עיטור של אות בספר תורה או גרש המסמן קיצור למילה המציינת גם – כמו באנגלית – חתיכת בד המצורפת לכובע, למדים או למוצר "מותג"); על תייר ולפייס ראה י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"ח, עמ' 69–71. אשר ללאמצע ההצעה צנועה יותר כי אינני מציע שמובן של מילה עברית השתנה, אלא רק שמובן המילה לא השתנה למרות הוספת מילת יחס (ל). זאת לא רק מפני שאין סיבה שהוספת מילת יחס דווקא תשנה את מובן המילה אלא גם מפני שהמילה שמרה על מובנה הבסיסי גם בצירוף היווני המקביל, אשר תכונותיו מופיעות גם בשימוש בביטוי העברי.

המוחזק כחיבור שמחברו, אשר נולד, התחנך וחי (עד גיל 30 ויותר) בירושלים באמצע המאה הראשונה, כתבו במו ידיו.¹⁷ כאן אנו מוצאים קודם כול שהמונח μέσος מובנו הבסיסי אכן לוקטיבי. אחרי טביעת אנייה בילה יוספוס את הלילה באמצע (κατὰ μέσον) הים האדריאטי (15§), וכך נמצאת ציפורי ממש באמצע (ἐν εἰς) τῷ μεσαιότῳ הגליל (346§).¹⁸ אולם בייחוד מעניין שימוש בצירוף לאמצע (μέσον) עצמו:

1. שלוש פעמים (251, 134, 37§§) מתייצבים אנשים "לאמצע" (εἰς μέσον או εἰς μέσους) כדי לנאום לציבור, כלומר הם התייצבו לפני כל הציבור.
2. פעם (255§) עומד יוספוס בפני קהל ומציג מסמך "לאמצע" (εἰς μέσους), כלומר לעיני כול.
3. פעם (359§) מאשים יוספוס את מתחרהו, יוסטוס איש טבריה, שלא "הביא" את ספרו "לאמצע" (οὐκ ἔφερε εἰς μέσον) סתם, כלומר שלא הוציא לאור כל עוד חיו אנשים שיכלו להפריך את דבריו.
4. ופעם (334§) מספר יוספוס סיפור המזכיר את הברייתא שלנו: אחרי שחייליו בזזו רכוש בטבריה, "ציוותי את אלה שהיה להם [רכוש בזוז] 'להביא' את הכול 'לאמצע' (εἰς μέσον πάντα φέρειν) [ולא נאמר של מה] [...] חפצים רבים נאספו, והחזרתי לכל אחד מאנשי טבריה את מה שזיהה [כשל]". כמו במקרה הראשון והשלישי, כך גם פה מתבטא יוספוס באורח סתמי על לאמצע ואינו מציין אמצע של מה או של מי, אך ברור שהכוונה להצגת הדברים לעיני הציבור הנוגע בדבר כדי שכל אחד יוכל להכיר את שלו וליטול.

בכל המקומות האלה נשמר המובן הלוקטיבי הבסיסי: כל הנוגעים בדבר יכלו לראות את מה שהובא כעת "לאמצע". ונעיר לפי דרכנו על כך שבשני המקומות האחרונים הביטוי מופיע לצד הפועל φέρω, שהוא התרגום הרגיל של להביא בתרגום השבעים. כן נציין שההקשר המקומי, אשר לאמצעו הובאו הדברים, אינו מוגדר אלא מובן מאליו, כמו בשימוש בלאמצע בלשון חכמים. אך שימוש של יוספוס בביטוי זה אינו סוטה מן הרגיל ביוונית, לרבות זאת של סופרים בני זמנו.¹⁹ גם אצלם

17. מסקנה זו עולה מבדיקת אוצר המילים של הספר, שהוא שונה ודל מאוצר המילים הרגיל בספריו שבהם נעזר בעזורים "למען השפה היוונית" (כדבריו בנגד אפיין א, 50). גם התחביר שלו פשוט למדי ואין רמתו כרמה הכללית של ספריו האחרים. ראה H. St. J. Thackeray, *A Lexicon to Josephus*, 1, Paris 1930, p. ix; idem, *Josephus*, 1, Cambridge, Mass., 1926, עמ' xv–xv.

18. וראה גם 318§ "באמצע הלילה" (περὶ μέσον νύκτα).

19. ראה הערכים על εἰς μέσον אצל H. G. Liddell and R. Scott, *A Greek–English Lexicon*⁹, ed. by H. S. Jones, et al., London 1940, p. 1107b: "publicly [...] common to all"; W. Bauer, *A Greek–English Lexicon of the New Testament and*

פירושו שיש להביא או לשים את הדבר לעיני כול. והנה, כפי שרואים במקרים שהובאו מיוספוס, מה שאמור להיעשות בדבר שהובא לאמצע משתנה ממקרה למקרה לפי העניין: מקשיבים לנואם שהתייצב "לאמצע", קוראים ספר שהוצג "לאמצע", מביטים במסמך שהוצג "לאמצע" ומתבוננים ברכוש שהוצג "לאמצע" ונוהגים בו לפי הדין המחייב לפי הנסיבות. אמנם במקרה של ביזה בטבריה חייב הדין שכל אחד מכיר את שלו ונוטל, אולם ברור שייתכנו גם מקרים אחרים ונסיבות אחרות, אשר בהם הדין המחייב ידרוש חלוקה שווה בשווה.

יש להניח שהוא הדין לתנאים ובשימושם במונח העברי המקביל, לאמצע, וגם זאת לעתים בצירוף הפועל להביא. כאמור, היוונית רווחה מאוד באזורנו, החכמים הכירורה במידה רבה ואף שאלו ממנה מילים ומונחים רבים. גם אם הרבו להשתמש במונח לאמצע בקשר לאחים ושותפים אשר לפי הדין חולקים שווה בשווה, קשה לחשוב שיכלו להתעלם מן העובדה שיש למילה מובן לוקטיבי בסיסי, מה גם שעל פי הביטוי המקביל ביוונית יש להביא את הדברים לפני הציבור הנוגע בדבר כדי שיעשה כראוי להם, דבר דבר ודינו.

*Other Early Christian Literature*², trans. and ed. W. F. Arndt and F. Gingrich, Chicago-London 1979, p. 507b; D. Wyttenbach, *Lexicon Plutarchum*, 2, 1019-1018 עמ' (המתרגם את הביטוי בכל הצירופים באמצעות מופיע יחד עם האאוריסט של φέρω (εἰς τὸ μέσον ἐνεγκεῖν); ראה A. Mauersberger, *Polybios-Lexicon*, 1/4, Berlin 1975 (המתרגם כאן publik machen). לעתים מיודעת התיבה μέσον בצירוף זה, כמו במובאה האחרונה מפוליביוס, ולעתים לא, כשם שהיא עשויה לבוא גם בריבים, כמו בכמה מקרים המובאים מיוספוס לעיל. נראה שאין הבדלים אלה משנים את משמעות הדברים.

למקור יידוע צירופים מסוג "שער העליון", "לולב הגזול" ודומיהם

את דעתו של זאב בן־חיים לשאלת מקור יידוע צירופים מסוג "שער העליון", "לולב הגזול" ודומיהם¹ מסכם משה בר־אשר סיכום תמציתי:² "המבנה שם עצם + ה"א הידיעה + שם תואר, בדגם יום השישי, לולב הגזול, הוא מעיקרו פסוק זיקה שנתגלגל למבנה של שם ותוארו (גרעין ולוואי)". רשימה זו מבקשת להציע הסבר אחר למקור אותה תופעה.³

בעברית המקראית, כבשאר השפות השמיות, משמשות שתי דרכים ראשיות לתיאור השם: (1) שם תואר מלווה⁴ – "עם גדול", "ערים גדולות"; (2) שם עצם סומך – "עץ פרי", "כתנות עור", "יום סגריר". שתי דרכי תיאור אלה זהות בתפקידן:

"ארץ רחוקה" (דב' כט, כא) – שם תואר מלווה, ולעומתו "ארץ מרחק" (יש' יג, טו) – שם עצם סומך.

"משפטים צדיקים" (דב' ד, ח) – שם תואר מלווה, ולעומתו "משפטי צדק" (יש' נח, ב) – שם עצם סומך.

"ועל תנוך אֶזן בניו הימנית ועל ידם הימנית ועל פהן רגלם הימנית" (שמ' כט, כ) – שמות תואר מלווים, ולעומתם באותו הקשר, לאחר שני פסוקים, "שוק הימין" – שם עצם סומך.

1. ז' בן־חיים, "מן הדקדוק ומן המילון", מחקרים בלשון ב-ג (ספר היוכל לאבא בן דוד; תשמ"ז), עמ' 99–109, פרק א – "לולב הגזול ושופר..." (עמ' 99–103).

2. מ' בר־אשר, "על כמה לשונות בעברית של קומראן", לשוננו סד (תשס"ב), עמ' 7–25 בהערה מס' 56 (עמ' 17).

3. חלק גדול מהדברים בהמשך אינם חדשים, כבר אמרתי אותם בעבר בזמנים שונים ובמסגרות שונות, והראשונה בהן היא עבודת הדוקטור שלי, תאורים אדנומינליים בשפות שמיות, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ח. אולם דברים אלה, שהם הבסיס להבנת תופעות רבות בתחום תחביר השם ומתאוריו, הם גם הבסיס להבנת מקור היידוע של צירופים מסוג "שער העליון", "לולב הגזול" ודומיהם, ולכן ראוי לחזור עליהם בקצרה.

4. הנחה מקדימה לטענה זו היא ששם התואר הוא קטגוריה נפרדת ושונה משם העצם (לא בשל משקלים שנתייחדו לו אלא בשל התנהגות תחבירית ייחודית). עיסוק בנושא זה אין כאן מקומו, וראה לאמארי "The Category Adjective in Semitic Languages", *Journal of Semitic Studies* 40 (1995), עמ' 1–9.

דוגמה מאלפת היא הצירוף "גוי קדוש" (שמ' יט, ו). מצד אחד תכונת הגוי כקדוש מובעת על ידי שם תואר מלווה, ולעומתו "אדמת קדש" (שמ' ג, ה), אותה תכונה עצמה, מובעת על ידי שם עצם סומך. מן הצד האחר, הצירוף הוא מחציתו השנייה של המבוע "ממלכת כהנים וגוי קדוש" שבו עומדים זה ליד זה שני שמות עצם (ממלכה, גוי) המתוארים בשתי דרכי התיאור השונות: "ממלכת כהנים" – שם עצם סומך, ליד "גוי קדוש" – שם תואר מלווה, ויחס המשמעות של שני המתארים לשני המתוארים מקביל.⁵

יש להבחין בין שני סוגים של סומכים: (1) סומך מתאר; (2) סומך משייך.⁶ התכונה המבחינה העיקרית בין שני סוגי הסומכים היא יכולת הסומך המשייך לציין בנפרד את יידוע הסומך והנסמך, דבר שאין יכול לעשות הסומך המתאר. סמיכות בעלת סומך מתאר היא מיודעת כולה או בלתי מיודעת כולה. עצמאות היידוע של הנסמך והסומך בסמיכות בעלת סומך משייך מתבטאת בשתי תכונות תחביריות הבאות לידי ביטוי באפשרות המרה: (1) צירוף הסמיכות כולו יכול להתחלף בצירוף הנקרא "סמיכות פרודה" ("מזמור לדוד" שמבחינה פורמלית כבר איננו סמיכות); (2) הסומך יכול להתחלף בכינוי גוף. למרכיבי הסמיכות בעלת הסומך המתאר אין שתי יכולות התחלפות אלה.

דוגמאות לסמיכות בעלת סומך משייך לעומת סמיכות פרודה:

בן ישי (שמ"א כ, כז) – בן לישי (שמ"א טז, יח)
כהן און (בר' מא, ג) – כהן לאל עליון (בר' יד, יח)
צאן אביהן (שמ' ב, טז) – הצאן אשר לאביה (בר' כט, ט)

דוגמאות לסומך משייך לעומת כינוי גוף:

בעל השור (שמ' כא, כח) – בעליו (שם, כט)
שולי המעיל (שמ' כח, לד) – שוליו (שם, לג)
מסלת המנחה ומשמנה (וי' ו, ח) – מסלתה ומשמנה (וי' ב, ב)

המרות כאלה אינן אפשריות בסמיכות בעלת סומך מתאר. "חרש אבן" (שמ' כח, יא), למשל, אינו יכול להתחלף לא ב*חרשה ולא ב*(ה)חרש אשר לאבן. תכונה מבחינה אחרת בין שני סוגי הסומכים היא יכולת נטיית המספר של הסומך. סומך מתאר יבוא בצורת יחיד או בצורת רבים, אבל בצורתו זו הוא קבוע.⁷ לעומתו סומך משייך יכול לשנות את מספרו.

5. קו התייחסות בין שתי דרכי התיאור (שאיננו קו חד אלא פס רחב במקצת) אינו מעלה ואינו מוריד בשאלה הנדונה כאן.

6. הסומך המשייך איננו מנוגד לסומך המתאר אלא הוא מקרה פרטי שלו. מטעמי קיצור ונוחות פרגמטית אני מרשה לעצמי את חוסר הדיוק בהצגתם כשני סוגי סומכים מנוגדים זה לזה.

7. הדברים אמורים בעברית המקראית הקלאסית. על העברית המאוחרת יותר ראה בהמשך.

דוגמאות לסומך משייך הבא הן ביחיד הן ברבים:

ראש הפר (שמ' כט, י) – ראש הפרים (במ' ח, יב)
דברי הנביא (דב' יג, יד) – דברי הנביאים (מל"א כב, יג)
בני המלך (שמ"ב יג, כג) – בנות מלכים (תה" מה, י)

דוגמאות לסומך מתאר שאינו משתנה במספרו:

חית השדה (שמ' כג יא), ערי השדה (שמ"א כז, ה)
כלי עור (ויק' יג, מט), כתנות עור (בר' ג, יב)
בגד פשתים (ויק' יג, מז), בגדי פשתים (יח' מד, יז)⁸

היעדר האפשרות ליידע את הסומך המתאר או לשנות את מספרו משווים אותו לשם התואר המלווה לא רק בתפקידו כמתאר את שם העצם (הנסמך), אלא גם בקטגוריות שבו. צירוף של שם + שם תואר מלווה ושל שם + שם עצם סומך זהים גם

8. ארחיב כאן מעט בדבר ההבחנה בין סמיכות בעלת סומך מתאר לסמיכות בעלת סומך משייך. אכן אין הדבר תורם במישרין לשאלה הנדונה כאן ואולם יש לה חשיבות בתחומים אחרים, ואביא שתי דוגמאות: עדה ורטהיימר (בחיבורה סמיכויות כפולות ואחרות בחבשית, בסורית ובעברית, עבודת גמר, אוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ז, בסעיף 3.2.3.3 א – "פירוט החומר שממנו עשוי הנסמך") אומרת שסמיכות שבה הסומך מציין את החומר שממנו עשוי הנסמך ("בקבוק זכוכית", "כד חרס" וכו') אינה ניתנת להמרה בסמיכות כפולה ("ארמונו של המלך"), ומסכמת סעיף זה במילים: "הסמיכות הכפולה אינה מופיעה כלל בהקשר זה [...] כיוון שאין כאן כל תוכן של בעלות" (עמ' 259). היא גם קושרת מניעה זו לכך שהסומך אינו מידוע. דבריה נכונים, אולם הם נכונים לא רק לגבי סמיכויות שבהן הסומך מפרט את "החומר שממנו עשוי הנסמך" אלא גם לגבי סמיכויות אחרות, כגון "בגדי עבודה", "שמלת שבת", שבהן הסומך מציין את סוג הנסמך; "מברשת שֶׁער", "שיני חלב", שבהן הסומך מציין את מושא הפעולה של הנסמך; "מפעל דשנים", שבה הסומך מתאר לא את החומר שממנו עשוי הנסמך אלא דווקא את החומר שהנסמך מייצר; "תפילת הערב", שבה הסומך מציין את זמן הנסמך וכו'. מניעת ההמרה בסמיכות כפולה שהבחינה בה ורטהיימר נכונה לגבי סמיכויות בעלות סומך מתאר, ו"החומר שממנו עשוי הנסמך", בהיותו אחת המשמעויות שסומך מתאר יכול להביע – ולרשימת משמעויות זו אין גבול – הוא מקרה פרטי של הכלל המלא. הבחנתה שמניעה זו קשורה לכך שהסומך אינו מידוע גם היא נכונה, אולם גם היא מקרה פרטי של אי-היות הסומך המתאר מידוע.

גם תיקון הלשון בעברית החדשה המורה להמיר צירופים מסוג "בני ובנות הכיתה", "חייל ומפקדי היחידה" ב"בני הכיתה ובנותיה", "חיילי היחידה ומפקדיה" אינו אפשרי בכל הסמיכויות. ביטויים מסוג "נעימות וישרי מחול", "בני ובנות תשחורת", אינם ניתנים להמרה ב"נעימות מחול וישריו" או "בני תשחורת ובנותיה". גם פה המפתח להבנת התופעה הוא ההבחנה בין סמיכויות בעלות סומך מתאר או משייך: המרה כזאת אפשרית רק בסמיכויות שבהן הסומך הוא סומך משייך; בסמיכויות שבהן הסומך הוא סומך מתאר המרה זו אינה אפשרית, ואין מנוס מלחזור פעמיים על הסומך: "נעימות מחול וישרי מחול", "בני תשחורת ובנות תשחורת".

בקטגוריות שבמתאר, והראשונה שבהן – מספר.⁹ המתאר בצירוף הסמיכות, כלומר הסומך, אין לו נטיית מספר, אולם גם שם התואר בתפקידו כמתאר מתאים במספר לשם המתואר ללא יכולת בחירה וללא יכולת התחלפות. לכן נטיית מספר זו, שהיא מותנית, אינה בעלת פונקצייה. הצירוף כולו הוא בעל מספר ולקטגוריה זו יש טבלת התחלפות, אבל סמן המספר (של הצירוף כולו) הוא צורן מפוצל:

מלך גדול
מלכים גדולים

כך גם לגבי קטגוריית היידוע: בצירוף הסמיכות בעלת סומך מתאר אין אפשרות יידוע עצמאית של חלקי הצירוף השונים, וכך הצירוף עשוי להיות כולו בלתי מיודע או כולו מיודע, וצורן היידוע נמצא בין שני המרכיבים: "בגדי קדש" – "בגדי הקדש". כך הדבר גם בצירוף שם + שם תואר מלווה: בצירוף זה מתאים שם התואר המלווה לשם המתואר ביידוע, כך שהוא חסר פונקצייה. כך, האפשרויות הן שהצירוף כולו יהיה מיודע או שהצירוף כולו יהיה בלתי מיודע, אלא שצורן היידוע הפעם מפוצל ומופיע לפני כל חלק מחלקי הצירוף. כך, בשתי דרכי התיאור המתאר אינו עצמאי לא ביידוע ולא במספר, אלא שבאחד צורן היידוע מופיע פעם אחת, בין חלקי הצירוף, ובאחר – פעמיים, לפני כל חלק משני חלקיו.

כך, בשלב זה בחיי השפה יש אי-סימטרייה – שני מבנים תחביריים, בעלי אותו תפקיד ובעלי אותן קטגוריות (מספר ויידוע) אך מובעים בדרכים שונות; בלשונו של דה-סוסיר: שני מבנים תחביריים, השווים ברמת ה-*langue* אך שונים ברמת ה-*parole*. בשלב מאוחר יותר בחיי השפה חל תהליך האחדה, ובו הידמה אופן הבעת המספר של צירוף הסמיכות לזה של הצירוף שם + שם תואר, ולעומתו הידמה אופן הבעת היידוע של הצירוף שם + שם תואר לזה של מבנה הסמיכות. וכך, כשם שבצירוף שם + שם תואר מובע הריבוי פעמיים, על ידי צורן מפוצל, כך גם צירוף הסמיכות מביע אותו פעמיים על ידי צורן מפוצל:

מלך גדול	מלכים גדולים
גבור חיל	גבורי חיילים
בית כנסת	בתי כנסיות

לעומת זאת, כשם שבמבנה הסמיכות מובע היידוע פעם אחת וצורן היידוע נמצא בין שני חלקי הצירוף, כך גם בצירוף שם + שם תואר:

בגדי קדש	בגדי הקדש
יום חמישי	יום הששי

9. קטגוריית המין המשולבת עם קטגוריית המספר איננה חשובה לענייננו.

וכן

שער העליון
פתח הבבלי

הכלל חל גם על הבינוני בהיותו שם תואר, וכך גם

לולב גזול לולב הגזול

בלשון חז"ל שני המבנים בעלי התפקיד המקביל – תיאור השם – גם מקבלים את צורני הריבוי והיידוע בדרך מקבילה:

מלך גדול	מלכים גדולים	שער העליון
גבור חיל	גבורי חילים	בית הבד

אעיר על הגזרה השווה שגזור בן-חיים מדרך ההבעה בארמית, "עלימתא דמארסא", ל"שער העליון" בלשון חז"ל. בארמית הבינוני הפועל הוא בעל אופי פועלי חזק¹⁰ והוא משמש (בסורית לפחות) רק בתפקיד של נשוא. הוא יכול לשמש כמתאר שם רק בדרך עקיפין, כנשוא של משפט זיקה (מצומצם), "אילנא דמהלכין", שבו לא הבינוני מתאר את השם אלא משפט הזיקה כולו שהבינוני הוא נשואו, ודרך התקשרות זו לשם המתואר נוהגת גם בבינוני הפעול. תכונת פועליות זו איננה נכונה בהכרח לגבי שמות תואר סתם (בלתי מאופיינים), ולכן שמות תואר עשויים ללוות את השם גם ללא ד' משעבדת וזוהי דרך התקשרותם הרגילה לשם. הבדל זה בין שם התואר הבלתי מאופיין והבינוני נראה אפילו מדוגמאותיו של בן-חיים עצמו. פרט לתקיף שב"ערובא דתקיף" שהוא שם תואר שאיננו בינוני (התי"ו בפתחא), כל שאר המתארים השמניים המשועבדים על ידי דל"ת – משיח, מכירא, מ(א)רסא, מתרבה – הם צורות בינוני (בינוני פעול בדרך כלל). לעומת זאת, בצירופים "כהנא רבא", "ערובא תקיף", "ערב יקיר" המכילים שמות תואר בלתי מאופיינים, אין מקום לדל"ת המשעבדת והיא איננה.

המבנים בארמית ובעברית אינם מקבילים וזאת משלוש סיבות: (1) בארמית הבינוני הוא שמתאר את השם הקודם לו כמשפט זיקה מצומצם בתיווך הדל"ת המשעבדת, אולם שם התואר הבלתי מאופיין אינו נזקק לדרך התקשרות זו לשם המתואר והוא יכול להתקשר אליו ישירות. בעברית, לעומת זאת, גם כשהשם מתואר על ידי שם תואר בלתי מאופיין, יידוע הצירוף נעשה באמצעות ה"א יידוע אחת לפני המתאר – "שער העליון". כך גם צירוף של שם ובינוני: בהיות הבינוני סוג של שם תואר, מקבל גם הוא את יידועו כשם תואר, "לולב הגזול" על דרך "שער העליון";

10. ראה מאמרי "The Twofold Nature of the Deverbal Noun in Ancient Semitic Languages", *ZDMG* 146 (1996), עמ' 278–316, הפרק על הסורית, § 1.4 עמ' 284 ואילך, ובעיקר § 1.4.3.2 עמ' 286.

(2) בעברית ה"א הידיעה מופיעה לפני שם התואר המתאר רק כשהצירוף מיודע, לעומת זאת בארמית הדל"ת המשעבדת מקשרת תמיד בין השם המתואר והבינוני המתאר; (3) ההבדל העיקרי, ששני ההבדלים הראשונים הם ביטויים עקיפים שלו, הוא שבעברית אין לבינוני אופי פועלי דווקא, ולכן הבעיה הניצבת בפני הארמית, שמשפט זיקה מצומצם ("עלימתא דמארסא") הוא הפתרון לה אינה קיימת בעברית, ואין לשפה צורך לתאר את השם באמצעות משפט זיקה מצומצם. אין בעיה – אין פתרון.

אשר להקבלה בין המבנה "שער העליון" בעברית למבנים דומים בשפות שמיות אחרות, אולי אפילו איזוגלוסה, הרי מבנה תחבירי דומה נמצא בדיאלקטים אחדים של הערבית, שהיא והעברית הן השפות השמיות היחידות שיש בהן יידוע והן שמרו עליו לאורך כל התפתחות השפה.¹¹ את המבנה התחבירי הזה משמרים שמות יישובים ערביים בארץ כגון מזרעה א(ל)-שרקיה, עצירה א(ל)-שמאליה ועוד.

11. S. Hopkins, *Studies in The Grammar of Early Arabic*, London Oriental ראה Studies, 37, Oxford 1984, §186, ושם הפניות לספרות עשירה בנושא.

התפתחות ההסגרים המציניים רגש בעברית החדשה

1. המושגים "הסגר" ו"תיאור משפט" בחקר העברית

ב"מילון למונחי בלשנות ודקדוק" מוגדר ההסגר (parenthesis): "מילה או קבוצת מילים במשפט הבאה לציין רעיון צדדי, שאינו שייך לגוף המשפט".¹ בהגדרות אחרות של המונח parenthesis מודגשים היעדר הקשר הדקדוקי בין ההסגר לבין אחד מחלקי המשפט² ושלמות המשפט מבחינה דקדוקית גם בלעדי ההסגר.³ תכונות אלה מודגשות בדרך כלל גם בהוראת המושג "הסגר" בבתי הספר.⁴ בשיעורי התחביר, לאחר שלמדו לזהות את חלקי המשפט הפשוט – הנשוא, הנושא, המושאים והתיאורים המתקשרים אל הנשוא, הלוואים והתמורות המתקשרים לחלקי המשפט האחרים, יתוודעו התלמידים למשפטים טיפוסיים, כגון "לדעתי הגשם נגמר" או "לצערי איחרתי". יוסבר להם שלצירופים לדעתי ולצערי אין קשר מובהק אף לאחד מחלקי המשפט האחרים ותינתן הנחיה לניתוח. למעשה, על פי גישה כזו גבולות ההסגר רחבים מאוד ומאפשרים לכנות בשם זה מבנים שונים, חלקם ארוכים למדי. כמה ממבנים אלה נדונים במחקרי הלשון העברית העתיקה. חלקי משפט אלה מתכנים שם על פי רוב בשם "מאמר מוסגר" ולא דווקא "הסגר", אולי בשל האורך הבלתי מוגבל ובשל המבנה המגוון.

בחיבורו על העברית המשוערכת בימי הביניים ייחד משה גושן-גוטשטיין סעיף למאמרים מוסגרים ובו כמה דוגמות מתרגום אבן תיבון ל"מורה הנבוכים" לרמב"ם, למשל: "וכבר ביאר אונקלוס הגר, והאמת מה שביארו, כי אמרו [...]" (מורה הנבוכים בתרגום אבן-תיבון, א, ב; כא). בדוגמה זו המאמר המוסגר הוא

* מאמר זה הוא עיבוד של פרק מתוך עבודת דוקטור, שנושאה "תרגומי שאילה מבניים ברובד המוקדם של העברית החדשה", הנכתבת בחוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית בירושלים בהדרכת פרופ' משה בר-אשר.

1. א' וורדיג-שורצולד ומ' סוקולוף, מילון למונחי בלשנות ודקדוק, אבן יהודה תשנ"ב, עמ' 160.

2. R. R. K. Hartmann and F. C. Stork, *Dictionary of Language and Linguistics*, London 1976, עמ' 163.

3. S. Chalker and E. Weiner (eds.), *The Oxford Dictionary of English Grammar*, Oxford 1996, עמ' 280.

4. ראה למשל ר' קבלי, ידיעת הלשון, ב, ירושלים 1990, עמ' 57: ההסגר הוא אחד "החלקים הבלתי תלויים" והוא "מבטא את עמדתו או את רגשותיו של הדובר".

למעשה משפט שלם. על פי השוואת התרגום לנוסח המקור מסיק גושן-גוטשטיין שתחביר הלשון הערבית שימש כאן ובדוגמות נוספות השראה למבנה המשפט העברי.⁵

יונתן יואל, שעסק בתחביר לשונו של רלב"ג,⁶ מצא שימושים אחדים בביטויים מוסגרים המכונים בבלשנות המודרנית "קישוריים", כגון סוף דבר, ודרך משל. ממחקרו של שמעון שרביט על ביטויי הברכה לאדם שנפטר⁷ עולה כי הביטויים המוסגרים המסורתיים המוספים לשם של אדם בנסיבות ידועות, כגון זכרו לברכה, נוחו עדן ומנוחתו כבוד, נתפשטו בעיקר בתקופת הגולה, וגד בן-עמי צרפתי⁸ משער כי לא נתפשטו אלא בהשראת הערבית. בספרות העברית המוקדמת יותר יש ביטויים מוסגרים ספורים מן הסוג הזה; המפורסמים שבהם הם זכרונו לברכה והריני כפרת משכבו הנאמרים לאחר הזכרת האב שנפטר (קידושין לא ע"ב). מכל מקום, ביטויים כאלה קשורים קשר הדוק למילה מסוימת במשפט ואינם חלים על המשפט כולו. ואולם במחקרי העברית העתיקה לתקופותיה לא נוכל למצוא דברים על אודות ההסגרים הרווחים מאוד בימינו, כגון לדעתי, כנראה או לצערי.⁹ לעומת זאת, במחקרי העברית החדשה נאמרו דברים מפורטים למדיי על ביטויים כאלה. חיבורים אחדים – מאמרו של אליעזר רובינשטיין,¹⁰ פרק בספרם של משה חן וזאב דרור,¹¹ עבודת הדוקטור שכתבה זהר לבנת¹² ועוד – עניינם ניתוח סינכרוני מובהק ומקורם המתודולוגי בעיקר במחקרי תחביר העומק של הלשונות האירופיות, האנגלית בפרט. נציגי האסכולה הזאת מורים על ההבחנה שבין ביטויים הקשורים לאחד מחלקי המשפט ובין תיאורי משפט. כשם שתואר הפועל האירופי, למשל האנגלי או הרוסי, עשוי לתאר את הנשוא לבדו או את המשפט כולו,¹³ מבחינים אנשי אסכולה זו בין

5. מ' גושן-גוטשטיין, תחבירה ומילונה של הלשון העברית שבתחום השפעתה של הערבית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשי"א, §253.

6. יואל, תחביר ספר מלחמות ה' לרבי לוי בן גרשום, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ג, עמ' 310.

7. ש' שרביט, ביטויי ברכה לאדם שנפטר, בלשונות עברית 48 (תשס"א), עמ' 81–90.

8. גב"ע צרפתי, "ביטויי ברכה כהסגרים", לשוננו לעם נג (תשס"ב), עמ' 80–83.

9. על התפקוד התחבירי של ודאי בלשון חז"ל ראה מ"צ קדרי, תחביר וסמנטיקה בעברית שלאחר המקרא, א, רמת-גן תשנ"א, עמ' 93–109. זה המחקר היחיד על העברית העתיקה שמצאנו בתחום זה (וראה הערה 16 בהמשך).

10. א' רובינשטיין, "תיאור הנשוא ותיאור המשפט ומעמדם התחבירי", לשוננו לה (תשל"א), עמ' 60–74.

11. מ' חן ו' דרור, מבוא לדקדוק תיצורני עברי, תל-אביב 1976.

12. ז' לבנת, תיאורי המשפט המוסגרים בעברית החדשה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשנ"ה.

13. למשל, Е. Л. Рудницкая, *Сентенциальные наречия в русском языке*, Москва 1993; S. Greenbaum, *Studies in English Adverbial Usage*, London 1969.

ביטויים עבריים החלים על חלק מן המשפט לבין ביטויים החלים על המשפט כולו.¹⁴ לפי השיטה הזאת יובלט, למשל, ההבדל שכתפקיד הצירוף לדאבני בשני המשפטים האלה:

גיליתי לדאבני שהספרייה סגורה – לדאבני הספרייה הייתה סגורה

לפי שיטה זו, במשפט הראשון יש קשר תחבירי בין הצירוף לבין נשוא המשפט, לכן ייחשב הצירוף לתיאור; במשפט השני הצירוף חל על המשפט כולו ולכן הוא ייחשב לתיאור משפט. ואולם אפשר להתווכח על חשיבות ההבחנה.

תיאורי המשפט זכו במחקרים מודרניים אחדים למיון סמנטי. המפורט שבהם בא בעבודתה של לבנת:¹⁵

א. צייני אמתות: כמובן, בוודאי, כנראה, בלי ספק, מן הסתם ועוד.

ב. צייני אמתות קישוריים: למען האמת, בעצם, למעשה ועוד.

ג. מתחמי אמתות: לדעתי, לפי דעתי, לדבריו, ככל הידוע לי ועוד.

ד. צייני רגש: למזלי, לצערי, להפתעתי ועוד.

ה. תיאורי משפט ביצועיים: ברצינות, למען השם, במחילה ועוד.

ו. תיאורי משפט ביצועיים קישוריים: ליתר דיוק, לשון אחר, נניח ועוד.

העובדה שהדיון בהסגרים במחקרי העברית העתיקה מתרכז בעיקר בספרות מימי הביניים ובקשר להשפעת הערבית איננה מקרית. אפילו תיאורי המשפט השכיחים ביותר בימינו, אלה המציניים את מידת הסבירות של הנאמר במשפט (צייני אמתות ומתחמי אמתות על פי המינוח של לבנת), נדירים מאוד בספרות חז"ל.¹⁶ התבנית של צירופי הסגר, כגון לדעתי וכנראה, מצויה במשנה,¹⁷ בתוספתא ובמדרשים קדומים, אבל במשפטים המיוצגים במקורות אין תפקידה הסגר.

אשר להסגרים מקבוצות סמנטיות אחרות, נפוצים יותר או נפוצים פחות בתבנית ובתמנית בעברית בת ימינו, הרי רובם ככולם אינם מיוצגים בטקסטים עבריים מתקופה כלשהי פרט לספרות החדשה. לא נמצא במקורות את תיאורי המשפט למען השם, ככל הזכור לי, למיטב ידיעתי ורבים אחרים.

14. על כן לא עסקה לבנת (הערה 12 לעיל), שהתמקדה בתיאורי משפט, בצירופים כמו נרו יאיר או יימח שמו (כפי שהעירה במבוא, עמ' 9).

15. מובאת כאן רק החלוקה הראשית של תיאורי המשפט שנעשתה בעבודתה של לבנת, בלא להוסיף את החלוקה הפנימית בכל קבוצה וקבוצה (שם).

16. מ"צ קדרי (הערה 9 לעיל) הראה שתפקידה התחביריים של המילה ודאי בלשון חכמים אינם דומים בדרך כלל לתפקידה בלשון ימינו (וגם חלו שינויים ניכרים במשמעה). מן הדוגמות שהביא נראה שהמילה לא שימשה בלשון חכמים כתיאור משפט, אך לפעמים אפשר להציע ניסוח כזה למשפטים הכוללים את המילה בוודאי.

17. למעשה, צירוף היחס לדעתי מוכר עוד מן המקרא: "ולבך תשית לְדַעְתִּי" (מש' כב, יז), אלא שגם כאן, כמובן, אין תפקידו הסגר.

קבוצת תיאורי משפט גדולה במיוחד נבחרה במחקר זה לבירור היסטורי מפורט – קבוצת צייני הרגש. להלן תיבחנה כניסתם של הביטויים לשמחתי, לצערי, לאסוני, לתדהמתי, למזלי, לדאבוני, לאושרי, להפתעתי, למרבה המזל ואחרים לעברית, העדפת צירופים אחדים על אחרים בתקופות מסוימות ובעיות דקדוק הכרוכות בהם. נראה שמרבית תיאורי המשפט מלבד צייני הרגש התפתחו אף הם בעת החדשה, במאות התשע-עשרה והעשרים. קבוצת צייני הרגש מייצגת חידוש תחבירי רחב הרבה יותר: היא נבחרה בשל שכיחותה בכל משלבי העברית החדשה הכתובה והמדוברת ובשל אחידות המבנה (סמיכות או שם עצם ככינוי קניין), המקנים נוחות יחסית בבדיקה בקורפוס ספרותי גדול.

2. ההסגרים הראשונים בעברית המציינים רגש¹⁸

הבעת רגש כלפי הנאמר במשפט בתוך המשפט עצמו, בביטוי צמום הכולל את מילת היחס ל- ושם עצם משדה סמנטי מסוים, כגון לצערי או לשמחתי, בוודאי נשמעת טבעית מאוד באוזניהם של דוברי העברית, אולם לא נמצאה כל עדות למבנה זה במאגרים הממוחשבים של הספרות העברית העתיקה.¹⁹ לא זו בלבד שאין זכר לביטויים כאלה בלשון חכמים, אלא שגם בספרות ההלכה והפרשנות מימי הביניים ואפילו בשו"ת האחרונים עד המאה השמונה-עשרה לא מצאנו להם כל דוגמה.

לפני הצגת תיאורי המשפט הרגשיים המוקדמים ביותר בספרות העברית ראוי לומר דברים אחדים על אודות המבנה המקביל להם בלשונות הגולה החשובות ביותר ששימשו את היהודים האשכנזים, אשר מקרבם באו סופרי ההשכלה מחדשי ספרות החול ואף רוב ציבור דוברי העברית החדשה בראשיתה: הגרמנית, הרוסית והיידיש. הרוסית תשמש כאן כנציגה מובהקת של קבוצת לשונות כיוון שהתופעה מצויה גם בלשונות סלאביות אחרות הידועות ליהודים, למשל באוקראינית.

הן בגרמנית הן ברוסית יש קבוצה גדולה למדי של שמות עצם שמשמעם רגש, העשויים להרכיב צירוף הסגר. השמות באים בצירופים כאלה אחרי מילת היחס zu בגרמנית, и в ברוסית, ביחסת הדאטיב. מרבית הצירופים מצריכים שם עצם או כינוי קניין המציין את בעל הרגש (כגון "לצערי", "לשמחתי אחי"), אך צירופים אחדים עשויים לבוא גם בלי השלמה כזאת: ברוסית к сожалению ("לצערי"), к счастью

18. על פי מאגרי המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, הכוללים יצירות מקוריות ומתורגמות.

19. הכוונה בעיקר לשני מאגרים, הנבדלים זה מזה הבדלים מרובים בהיקף, במדיניות בחירת הנוסח, ברמת הדיוק ובשיטת החיפוש: תקליטור פרויקט השו"ת של אוניברסיטת ברא-אילן ומאגר מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית. המפעלים האלה מוכרים זה כבר לציבור החוקרים ולא כאן המקום להציגם ולהשוותם.

zum Glück (‘לאִאִשׁר’) ו-несчастьем (‘לאִי-אִשׁר’),²⁰ ובגרמנית בעיקר zum Glück (‘לאִאִשׁר’) לבדו.²¹ הנה דוגמות אחדות בגרמנית וברוסית במקביל ותרגומן לעברית החדשה:²²

1. Zu meinem Schrecken war der Palast völlig verlassen.
К моему ужасу, дворец был совершенно заброшен.
לחרדתי היה הארמון נטוש לחלוטין.
2. Zu unserer allgemeinen Freude hat der Sohn eine Braut gefunden.
К нашей общей радости, сын нашел себе невесту.
לשמחתנו המשותפת הבן מצא לו כלה.
3. Zur Begeisterung der Kinder hat sich der Bär auf die hinteren Pfoten gestellt.
К восторгу детей, медведь встал на задние лапы.
לצהלת הילדים נעמד הדוב על רגליו האחוריות.
4. Zum allgemeinen Erstaunen hat sich der Geiger als ausgezeichnet erwiesen.
К общему удивлению, скрипач оказался великолепным.
לתדהמת הכול הכנר התגלה כמעולה.
5. Zum Verdruss der Eltern wählen die Kinder oft den eher unerwarteten Weg.
К огорчению родителей, дети часто выбирают неожиданный путь.
למגינת לב ההורים הילדים בוחרים לעתים קרובות בדרך בלתי צפויה.
6. Zum Glück sind die Hunde angebunden.
Собаки, к счастью, привязаны.
למרבה המזל הכלבים קשורים.

מבנה משפט מסוג זה חדר במידה מסוימת גם ליידש, לפחות לחלק מניביה. ביידש הספרותית קיים, למשל, הביטוי צום באדויערן (‘לצער’) המשמש גם בלי שם

20. פירוש המילים Unglück בגרמנית, אומגליק ביידש ו-несчастье ברוסית הוא ‘אסון’, ‘מקרה רע’, ואין הוא כאחד הרגשות כגון שמחה, צער, תמיהה ואחרים. אפשר להסביר את השימוש המרובה בהסגרים המכילים לקסמות אלה בהקבלה למילים Glück, גליק ו-счастье – ‘אִשׁר’, שמהן נגזרו בהוספת תחילית השלילה. בהמשך תידון השפעת צמד זה על העברית.

21. ראה דוגמה 6 להלן.

22. תודה לגב’ קורדליה הסטרמן על בדיקת הדוגמות בגרמנית.

קניין או כינוי קניין, כמו הצירוף к сожалению המקביל לו ברוסית ולא כמו zu [meinem] Bedauern הגרמני. ויינרייך מעיד במילונו גם על הימצאות הביטוי **צום אומגליק** ('לאסון'),²³ וביידיש המדוברת יש עוד ביטויים הבנויים כך. נשוב עתה אל העברית. השימוש בהרכב הסגר המכיל את מילת היחס ל- ושם עצם או צירוף סמיכות המציין רגש החל, ככל הנראה, בספרות ההשכלה, באמצע המאה התשע-עשרה. הרי כמה דוגמות:

1. כאשר פקד גרמאניקוס את עונו עליו בצע פיזה את רשעתו וישקהו כוס מוות וימת [טיכריוס] למגנת לב כל בני רומה (מ"א גינצבורג, תולדות בני האדם,²⁴ וילנה 1835, עמ' 239).
 2. אך אחרי עשותו מעשה צדקה חמק עבר [העלם] ממנו לדאבון נפשי, ואנוכי הגיתי בכל פועלו ובמעשה צדקתו (א' מאפו, אהבת ציון, וילנה 1853, עמ' 44).
 3. צר לי מאוד, ענהו זרח, צר לי על ספר אהבת ציון אשר קראתיו פעמיים ושלוש, ובטרם שבעה בו נפשי וימצאהו ר' גדיאל וישרפהו באש לדאבון נפשי, שם ראיתי את תמר חמדת בנות ציון בימי כתבנית אלישבע בעת חיה, כי כן דימיתה (א' מאפו, עיט צבוע, וילנה 1857, עמ' 37).
 4. ובשובי לבית משכני בעוד רגעים אחדים, עם הציפור בכפי, לא מצאתי, לתימהון לבבי, גם פול אחד (ש"י אברמוביץ' [מנדלי מוכר ספרים], תולדות הטבע,²⁵ גרסה א, זיטומר 1866, עמ' 51).
 5. פעם החזיק אפרים באוזני כלב, המשתרע לרגלו בידידות, ופעם לקח את חתולו הקטן שאהבה נפשו, ויטמנהו בחול עד צוואר, לשמחת לב אחיו הצעיר (ש"י אברמוביץ', האבות והבנים, גרסה ב, אודסה 1868, עמ' 159).
- שימוש לשון זה עדיין נדיר ביצירות המשכילים הראשונים. גם בספרי מאפו לא נמצאו אלא שתי הדוגמות שהוזכרו (2 ו-3 לעיל), ואילו ביצירותיו המוקדמות (משנות השישים של המאה התשע-עשרה) של מנדלי מוכר ספרים יש למעלה מעשרים דוגמות. מן הדוגמות המובאות נראה כי תפקידם התחבירי של הצירופים לתימהון לבבי, לדאבון נפשי וכדומה הוא תיאור משפט ממש.
- תכונה חשובה אחרת של הרכבים כאלה בתקופה של ראשית השימוש בהם באה לידי ביטוי בתבניתם – תבנית מקראית מובהקת של צירוף הסמיכות. בתקופה הזאת כמעט אין חורגים מארבע מטבעות הלשון האלה:
- א. לדאבון נפשי) – על פי 'ונתן ה' לך שם לב רגז וכליון עינים ודאבון נפש' (דב' כח, סה).

23. ראה א' ויינרייך, יידיש-ענגליש וורטרוך, ניר-יוק 1968, עמ' 771.

24. תרגום הספר הגרמני K. H. L. Politz, *Handbuch der Weltgeschichte*, Leipzig 1805.

25. גם במקור הגרמני יש צירוף הסגר: H. O. Lenz, (ראה) zu meinem Erstaunen, *Gemeinnutzige Naturgeschichte*, p. 49.

ב. לתימהון לבב(י) – על פי "יִכְכָּה ה' בשגעון ובעורון ובתמהון לבב" (שם שם, כח).
ג. לשמחת לבב(י) – על פי "השיר יהיה לכם כליל התקדש חג ושמחת לבב כהולך
בחליל" (יש' ל, כט), או לשמחת לב(י) – על פי "ביום חתנתו וביום שמחת לבו"
(שה"ש ג, יא).

ד. למגינת לב(י) – על פי "תתן להם מגנת לב" (איכה ג, סה).

ואולם בעיתון העברי "המגיד" בעריכת אליעזר ליפמן זילברמן שימשו כבר
באותה תקופה (בשנת תר"ז, 1856–1857, השנה הראשונה לצאת העיתון, המתועדת
במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית) צירופים מין הסוג הזה
כתיאורי משפט לכל דבר לצד שימושם כתיאורים, ולעתים בתבניות שונות מעט מן
התבניות המקראיות, כגון "לדאבון רוחנו כמעט נשתכחה השפה הנחמדה ההיא
[העברית המקראית] ברוב ארץ אשכנז" (גיליון 4, עמ' 15), "הנה זה הגיעו לפה
שמועות נוראות אבל – לדאבון לבבנו – גם מקימות, מכל הנעשה ע"י נעני סאהיב
לפני אשר נתנו בידו מסוגרי עיר קאוונאפרי [בהודו]" (גיליון 45, עמ' 178). גם
תדירות הסגרי הרגש ב"המגיד" גבוהה מאוד יחסית לכל יצירה ספרותית בתקופתו –
למעלה משלושים פעם בגיליונות של שנה אחת. לא ייפלא כי עיתון, שעיסוקו
בענייני יום-יום וכתבתו נעשית בחיפזון, מרבה להשתמש במבנה תחבירי שאלו בכל
תפקידיו האופייניים ללשונות הסביבה ואף נותן דעתו פחות ופחות למטבעות הלשון
המקראיות לעומת המשכילים יוצרי הספרות היפה ומתרגמי ספרי העיון שרחשו
חיבה יתרה למקרא.²⁶

באוטוביוגרפיה "חטאות נעורים" שיצאה לאור בשנות השבעים של המאה
התשע-עשרה השתמש המחבר, משה לייב ליליינבלום, בכמה הסגרים המבוססים על
המילים אושר ואסון, למשל "לאסוני"²⁷ ו"לאושון של בני משפחתי".²⁸ באותה
תקופה הייתה האוטוביוגרפיה סוגה חדשה בספרות העברית,²⁹ ואין מפתיע חופש
הסגנון הרב הנקוט בה. אין המחבר מנסה לנקוט בהכרח מטבעות לשון קדומים אלא
משתמש במילים שהוראתן קרובה ביותר לצמד המילים גליק ואומגליק ביידיש,
לשון אמו, несчастье ו-счастье ברוסית. לפעמים נראה בבירור על פי הקשר
המשפט שההסגר לאסוני מביע רגש של צער ואין משתמע ממנו שבעקבות הדברים
המתוארים במשפט קרה אסון. לדוגמה: "זה כשנה אשר ברוח בינתי וברעת נפשי
נואשתי מהשיג חפצי; אך לאסוני לא יתנוני רגשותיי ואהבת עצמי להשמיד

26. הצירוף דאבון לב (דאבון לבב) כשלעצמו איננו חדש בעברית של תקופת ההשכלה. מבדיקה
במאגרי הספרות העתיקה של המילון ההיסטורי עולה כי הוא מצוי בחיבורים מן המאה
העשירית, כגון ספר יוסיפון ופרקי הפוקרט.

27. מ"ל ליליינבלום, חטאות נעורים, ב, וינה 1876, עמ' 28, 57 ועוד.

28. שם, עמ' 126.

29. ככל הנראה, היצירה של ליליינבלום היא האוטוביוגרפיה השנייה בתולדות הספרות העברית.
את הראשונה ("אביעזר") כתב מ"א גינצבורג כעשרים שנה קודם לכן.

חזיונותי³⁰. כך משמשות במבני הסגר גם המילים המקבילות שפירושן אסון בלשונות אירופה המשפיעות על העברית. צמד ההסגרים לאושרי-לאסוני, לאושרנו-לאסוננו לציון רגשות חיוביים ושליליים כלפי הנאמר במשפט היה רגיל עוד כמה עשרות שנים אחרי פרסום האוטוביוגרפיה של ליליינבלום. בין היתר הוא שימש בכתיבתו הפובליציסטית של אחד העם בסוף המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים.³¹ ההסגרים בדרך כלל מתבדלים משאר המשפט בפסיקים, על פי כללי הפיסוק בגרמנית וברוסית.

חיים נחמן ביאליק השתמש בהסגרים בחופשיות בסיפורים שכתב בשנים האחרונות של המאה התשע-עשרה ובשנים הראשונות של המאה העשרים. אין הוא מקפיד לכתוב לתימהון לבו או לתימהון לבו כמו קודמיו סופרי ההשכלה, אלא נוקט לשון קצרה לתימהוןנו, לתימהונם, למשל: "במקום הזה קיוונו למצוא אנשים משלנו יוצאים לקראתנו, כמו שהותנה עוד לפני הנסיעה, אבל לתימהוננו לא היה שם איש" ("החצוצרה נתביישה", עמ' 160³²). אין צריך לומר שהקיצור יוצר הקבלה מלאה יותר להסגרים ביידיש וברוסית: צו אונזער דערשטוינג, к нашему удивлению. שם העצם הבסיסי לבניית הסגר המביע רגש שלילי בסיפורי ביאליק הוא צער, כמו בימינו, ולא אסון – אולי בהשראת ההסגר הרווח ביותר ביידיש צום באדיערן, כגון "לצער, נמצאת האורווה נעולה" ("מאחורי הגדר", עמ' 330³³). את ההסגר לאסוני מוצאים ברשמי הדרך המאוחרים שלו "איש הסיפון" (1931) בהקשר של דריחות: "לאסוני הכפול משועבד אני לדיאטה כפולה: לזו של הרופא ולזו של הר סיני" (עמ' 104). בתקופה הזאת צירופי שמות המציינים רגש במילת היחס ל- כבר רווחו בכתיבה העברית לסגנונותיה, הן בתפקיד תיאור הן בתפקיד תיאור משפט.

3. הסגרים המציינים רגשות בספרות המתורגמת מרוסית בתחילת המאה העשרים

3.1 המקורות הנבדקים

אחת הדרכים לבדוק התהוות של תופעה תחבירית חדשה שנתפשטה ככל הנראה בהשראת לשונות אחרות היא השוואת מבנה של משפטים המתורגמים מאותן לשונות למבנה של המשפטים המקבילים בנוסח המקור. עוד במאה התשע-עשרה

30. חטאות נעורים (הערה 27 לעיל), עמ' 28. ודאי כי אי אפשר לקבוע בכירור בכל מקרה ומקרה אם אכן התכוון המחבר שבסופו של דבר נגרם אסון בעקבות הדברים המתוארים במשפט או שמא רצה רק להביע צער על דברים אלה.

31. לדוגמה: "אבל, לאסוננו, הנה חינוך עברי יותר עמוק ויותר מתאים עם השכלת זמננו הוא על פי הרוב בלתי אפשרי במצבנו עתה, מטעם פשוט: מחסרון מורים הגונים" ("אמת מארץ ישראל", ב, גיליון 176, עמ' 1).

32. על פי כנסת, דברי ספרות, בעריכת ח"נ ביאליק, אודסה תרע"ז.

33. השילוח כא (אודסה תרס"ט-תר"ע).

תורגמו לעברית עשרות ספרים מלשונות אירופה, ספרי עיון בעיקר, אך גם כמה מיצירות הספרות היפה.³⁴ בתחילת המאה העשרים פרחו הספרות העברית החדשה וקמו קבוצות של סופרים בארץ ובנכר, נוצרו זרמים ספרותיים ונוסדו כמה הוצאות ספרים חדשות. יצירות מופת אירופיות רבות זכו לנוסח עברי, בייחוד מן הספרות הרוסית. סופרים עבריים מוכשרים, מחברי ספרים חשובים בעצמם, עסקו גם בתרגום ספרים מרוסית לעברית. הם ידעו רוסית היטב ולא נזקקו לעזרה שוטפת בעבודת התרגום. כמעט באותו זמן – בסביבות שנת 1920 – שקדו שלושה יוצרים עבריים על תרגום הרומנים הרוסיים הגדולים מן המאה התשע-עשרה והם יצאו לאור בעברית בהוצאת "שטיבל" שבוורשה. המשורר דוד שמעוני תרגם את "גיבור דורנו" מאת מיכאיל לרמונטוב (ורשה תרפ"א), יצירת פרוזה מעולה של מי שהתפרסם בעצמו כמשורר בעיקר. יוסף חיים בנר, שהרבה לעסוק ביצירתו העברית בנבכי הנפש של דמויותיו, היה מתרגמו הראשון של "החטא ועונשו" מאת פיודור דוסטויבסקי (ורשה תר"ף), רומן שתורגם מאז ועד היום עוד ארבע פעמים לפחות. יוסף אליהו טריווש, שישב עד מותו בוילנה, היה סופר ופובליציסט והתעניין בייחוד בהיסטוריה, עבד על תרגום הרומן ההיסטורי הארוך והמורכב במיוחד "מלחמה ושלום" מאת לב טולסטוי (ורשה תרפ"א). ולדימיר קורולנקו, שהיה בן זמנם של סופרים עבריים אלו ויצר בסוף המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים, היה ידוע פחות מטולסטוי ומדוסטויבסקי, אך רבים מסיפורי תורגמו לעברית, בוודאי בשל מאבקו הציבורי למען זכויות האדם ובפרט למען זכויות היהודים.³⁵ "בלי לשון", מסיפורי הארוכים והמרתקים ביותר, על קורותיו של איכר רוסי שנתגלגל לארצות הברית, תורגם בידי אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ ("אז"ר) באמצע שנות העשרים.³⁶ השימוש בהסגרים מציניים רגש בארבע היצירות האלה בנוסחן העברי הראשון נבדק בהשוואה לנוסח המקור.

3.2 תרגומי בבואה ותרגומי פרפרזה

בשלושה מתוך ארבעת התרגומים – "החטא ועונשו", "גיבור דורנו" ו"בלי לשון" – נעתק ההסגר מן המקור לנוסח העברי כתבניתו (בסך הכול 14 פעמים ב"החטא ועונשו", שמונה פעמים ב"גיבור דורנו" וחמש פעמים ב"בלי לשון"). כל התרגומים האלה נעשו בארץ ונראה שבשנות העשרים כבר נתקבע מבנה זה בעברית החדשה

34. אולי המפורסם שבהם הוא תרגום קלמן שולמן לרומן *Les mystères de Paris* של Eugene Sue (מסתרי פריס, וילנה תרל"ו).

35. לקורולנקו הייתה השפעה מכרעת במשפט בייליס שהיה עלילת הדם המפורסמת ביותר ברוסיה.

36. תל-אביב תרפ"ח.

הכתובה ומן הסתם גם בעברית המדוברת. לעומת זאת, בתרגום לרומן "מלחמה ושלום", שלא נעשה בארץ, הומצאה להסגר שבמקור פרפרזה למשפט מאוּחָה ככמחצית המקרים, למשל:

князь Андрей [...] к удивлению своему замечал, когда к нему или к отцу его приезжали люди свежие из Петербурга, из самого водоворота жизни, что эти люди, в знании всего совершающегося во внешней и внутренней политике, далеко отстали от него, сидящего безвыездно в деревне.

בתרגום מילולי: "הנסיך אנדרי [...] לתדהמתו נתן דעתו שכאשר באו אליו או אל אביו אנשים 'רעננים' מפטרבורג, מעצם מערבולת החיים, שהאנשים הללו פיגרו הרבה אחריו היושב בלי לצאת בכפר בנוגע לכל הנעשה בפוליטיקה החיצונית והפנימית". בתרגום טריוויוז: "הנסיך אנדרי [...], כשבאו אליו או אל אביו אנשים חדשים מפטרבורג, ממקור זרם החיים, ראה ויתמה כי האנשים האלה נופלים הרבה ממנו בידיעת כל מה שנוצר ונעשה בפוליטיקה החיצונית והפנימית, ממנו, היושב ישיבת קבע בכפר" (כרך ב, חלק שלישי, עמ' 4).

האיבר השני של המשפט המאוּחָה, הבא לתרגם את ההסגר, פותח כרוכ המקרים בפועל בצורת וֶיקְטֵל ובקצת המקרים בצורת עבר רגילה או בעירוב של שתיהן:

Вернувшись поздно вечером, Соня вошла в комнату Наташи и, к удивлению своему, нашла ее не раздетою, спящею на диване.

בתרגום מילולי: "בשובה מאוּחָה בלילה נכנסה סוניה לחדרה של נטשה ולתדהמתה מצאה אותה בבגדיה, ישנה על הספה". בתרגום טריוויוז: "סוניה שבה בשעה מאוּחָה ובבואה אל חדר נטשה מצאה אותה ישנה בבגדיה על דרגש ותתמה על זה" (כרך ב, חלק חמישי, עמ' 63).

Разговорившись раз с матерью о сестре, он, к удивлению своему и отчасти к удовольствию, нашел, что мать точно так же в глубине души иногда недоверчиво смотрела на этот брак.

בתרגום מילולי: "לאחר שפיתח שיחה עם אמו על אחותו הוא מצא, לתימהונו ובמקצת לשיעוֹת רצונו, שאמו כמוהו בעומק נשמתה הביטה בזיווג זה בספקנות". בתרגום טריוויוז: "ובדברו פעם אחת עם אמו על אודות אחותו, ראה ויתפלא, ובמקצת גם שמח, כי גם אמו מפקפקת לפעמים במעמקי לבה בקיומו של השידוך הזה" (כרך ב, חלק רביעי, עמ' 7).

ואולם טריווש נהג להמיר את המבנה הקיים במשפט מאוחה רק כשהיה במשפט המקורי צירוף היחס к удивлению המביע פליאה או תמיהה.³⁷ הסגרים אחרים תורגמו כתבניתם: "לשמחתו ולגאוותו של כל החיל" (כרך א, חלק שלישי, עמ' 82), "לדאבון נפשו" (שם, שם, עמ' 84), "לשמחת לב איש משחקו" (כרך ב, חלק שלישי, עמ' 76).

3.3 בחירת שמות העצם לצירופי הסגר

מעניין שבתרגום ההסגר к удивлению (своему) המביע פליאה או השתוממות על הנאמר במשפט לא הציע איש מן המתרגמים ביטויים כגון לפליאתו, לתמיהתו, בוודאי לא לתדהמתו, כמנהג העברית הכתובה בת ימינו,³⁸ אלא לתימהון לבו (על פי המטבע המקראי) או לתימהונו (כעין קיצור של אותו הביטוי). תרגום ההסגר к счастью המביע הערכה חיובית של הנאמר במשפט אצל ברנר, אצל שמעוני ואצל אז"ר הוא לעולם מילולי – לאושרי, לאושרו, לאושרנו, ואילו טריווש מתרגמו לטוב לה:³⁹

Но к счастью ее она почувствовала, что глаза ее разбегались: она ничего не видела ясно, пульс ее забил сто раз в минуту, и кровь стала стучать у ее сердца.

תרגום: "אך לטוב לה הרגישה, כי עיניה התחילו מרוצצות: דבר לא נראה לה כמו שהוא, דופקה התחיל דופק מאה פעמים ברגע, ודמה התחיל הולך והולם בלבה" (כרך ב, חלק שלישי, עמ' 56).

הצירוף למזלי, שתפס את מקומו של לאושרי בעברית החדשה המאוחרת יותר, לא נמצא כלל בתרגומים אלו, אף לא בספרות העברית המקורית משנות העשרים.⁴⁰ הצירוף לאסוני (או לאסונו) נמצא כנגד к несчастью במקור בכל התרגומים, למעט התרגום של "מלחמה ושלום" שבו ההסגר הזה תורגם לצערה.

3.3 כינויי תווית היידוע

כאמור, תיאור המשפט המביע רגש, הנגזר מן המילים 'אושר', несчастье 'אי-אושר', 'אסון' – сожаление 'צער', עשוי לבוא ברוסית גם בלי ציון בעל הרגש בשמו ובלי כינוי הקניין (ויש תופעה מקבילה בהיקף מצומצם יותר בגרמנית

37. וגם בזאת לא היה עקבי לגמרי ובשני מקומות נקט "לתמהונו הרב" (כרך ב, חלק ראשון, עמ' 32), "לצערה ולתמהונו" (שם, שם, עמ' 42).

38. נראה שהמילה תדהמה עדיין לא שימשה כלל באותה תקופה.

39. הדוגמה המצוטטת היא השימוש היחיד בביטוי к счастью ב"מלחמה ושלום".

40. גב"ע צרפתי התחקה על גלגול המשמעות של המילה מזל במאמר "תהליכים ומגמות בסמנטיקה של העברית החדשה", לשוננו נד (תש"ן), עמ' 115–125.

ובידידש). בעברית המתחדשת של שנות העשרים לא התפתחה תבנית "סתמית" לבבואה מילולית מדויקת של ביטויים אלו. לפיכך כשנתקלו בהסגרים חסרי כינוי קניין בטקסט המקור, צירפו המתרגמים את כינוי הקניין הסביר ביותר על פי ההקשר לביטויים לאושר, לאסון ולצער. הנה דוגמה אחת מני רבות מתוך "גיבור דורנו":

К счастью, по причине неудачной охоты, наши кони не были измучены.

בתרגום מילולי: "לאושר⁴¹ מסיבת ציד לא מוצלח לא היו סוסינו מעונים". בתרגום שמעוני: "לאושרנו, מסיבת הציד שלא הצליח, לא היו סוסינו עייפים" (עמ' 37). יש שבחירת כינוי הקניין קשה יותר, בייחוד בתרגום ההסגרים **к сожалению** 'לצער', המביע לעתים מעין צער כללי, שכל המין האנושי עשוי להרגישו, ו**к несчастью** 'לאסון', המביע מעין צירוף מקרים לא טוב לאנושות כולה. במקרים אלה בדרך כלל יצמיד המתרגם לתבנית ההסגר את כינוי הקניין של מדברים. כך למשל ב"בלי לשון":

К несчастью, случай, один из тех, которые, конечно, могут встретиться во всяком городе этого штата, во всяком штате этой страны, во всякой стране этого мира (где всегда будут богатство и бедность, что бы ни говорили опасные утописты) – такой случай внес особенное возбуждение в настроение этой толпы.

בתרגום מילולי: "לאסון מקרה מאלה היכולים ודאי להיקרות בכל עיר של המדינה, בכל מדינה של ארץ זו, בכל ארץ של העולם הזה (שתמיד יהיו בו עושר ועוני, מה שלא יאמרו האוטופוסטים המסוכנים) – מקרה כזה הכניס להט מיוחד במצב רוחו של הקהל הזה". בתרגומו של אז"ר: "לאסוננו הכניס מקרה אחד – מאלה המקרים שהיו יכולים לקרות בכל מקום ובכל הארצות (ששם תמיד יהיה עושר ועוני למרות המסוכנים של האוטופיים) – מהומה מיוחדת במצב הרוח של ההמון" (עמ' 129). בתרגום "החטא ועונשו" מופיעה חריגה אחת מהשיטה של התאמת כינוי הקניין מתוך ההקשר. בתרגום ההסגר הרגיל **к сожалению** ('לצער') נקט ברנר "לדאבון הלב" – צירוף סמיכות מידוע חסר כינוי קניין⁴²:

меня, собственно, не эта часть вашей статейки заинтересовала, а некоторая мысль, пропущенная в конце статьи, но которую вы, **к сожалению**, проводите только только намеком, не ясно.

41. כידוע, ברוסית אי אפשר ליידע שם באמצעים פורמליים, לפיכך מוצעים כאן תרגומים מילוליים בלתי מידועים, כגון "לאושר", "לצער".

42. נראה שאין שימוש כזה בעברית בת ימינו.

תרגום: "אותי עניין לא אותו החלק שבמאמר, כי אם אותו רעיון שנאמר בקיצור בסוף המאמר, שלדאבון הלב אין הוא מביעו בפירוש, אלא רק ברמז, אי-ברור" (עמ' 265). אולי בשל הצורך ביידוע מובהק (כדרך ההסגרים חסרי כינוי הקניין ביידיש, כגון צום באדויערן) בחר כאן ברנר בצירוף סמיכות, שהרי בסיפוריו, גם באלה שקדמו לתרגום "החטא ועונשו", היה משתמש על פי רוב בלשון קצרה: לצערי, לדאבוני.⁴³ אבל סביר יותר שמטעמים פרוזודיים נבחר כאן צירוף ולא שם בן מילה אחת, כדי למנוע את לשון לצער הנשמע "חסר" ומפגיע בקוצרו. דרך אגב, בסיפור "הנגן העיוור" מאת קורולנקו בתרגום אלתר דרויאנוב (1900) נבחר אותו צירוף, לדאבון לב, כנגד к сожалению, אך בלא תווית היידוע.⁴⁴ נראה שבעברית בת ימינו התמלאה משבצת ההסגר הסתמי על ידי הצירופים למרבה הצער, למרבה המזל וכדומה.

מן הדוגמות שהובאו כאן ומרבות אחרות נראה שמרבית התבניות של תיאורי המשפט נתהוו בעברית המאוחרת שבגולה, בעיקר בהשראת לשונות אירופה. במחקר זה תוארה התפתחותם של צייני הרגש, אך גם התפתחותן של קבוצות אחרות של תיאורי המשפט ראויה באותה מידה לבדיקה בלשונית היסטורית.

43. ראה למשל מכאן ומכאן, ורשה תרע"א, עמ' 116 ועוד דוגמות רבות.

44. בסיפור הזה בא רופא לבדוק את הילד, הגיבור הראשי, שהוריו חששו שהוא עיוור. הרופא אמר לאמו בזה הלשון: К сожалению, сударыня, вы не ошиблись: בתרגום מילולי: "לצערי, גברתי, לא שגית". דרויאנוב, מתרגמו הראשון של הסיפור, ניסח את המשפט כבמקור, בלא יידוע: "לדאבון לב, גברתי, לא שגית" (עמ' 5). גם בגרסה השנייה של התרגום, אשר נכתבה בשנת 1920, לאחר שהשתקע דרויאנוב בארץ, נשאר נוסח זה.

בחזרה אל המקורות: על תרגומו של דן אלמגור למחזה "כטוב בעיניכם"

1. הקדמה

שתי דרכים אפשריות עומדות לרשות המתרגם: אדקוויטיות, כלומר נאמנות מרבית לטקסט המקורי, או קבילות, דהיינו התאמת התרגום אל הלשון הקולטת מתוך התחשבות בגורמים תרבותיים.¹ לשון אחר, כאשר מונחת לפני המתרגם יצירה קלאסית, עליו לבחור בין לשון קלאסיציסטית, הקרובה למקור, לבין לשון מודרנית, הקרובה לקהל היעד. בתרגומי הספרות והדרמה לעברית במחצית הראשונה של המאה העשרים שימשה לשון גבוהה המושתתת על המקורות הקלאסיים. לעתים היה משלב התרגום אף גבוה מזה של היצירה המקורית ומזה ששימש בספרות העברית.² מגמה זו נחלשה והלכה עד כי נעלמה כמעט כליל. בשנים האחרונות התקבלה נורמת תרגום הקרובה ללשון הדיבור, בעיקר במחזות המיועדים להעלאה על הבימה.

רבין מעלה את השאלה בדבר הלשון הראויה לתרגום טקסטים קלאסיים: האם על המתרגם לבחור במשלב שאליו התכוונו הכותבים או בזה המיוחס להם בעת שנעשה התרגום. הוא מזכיר כי בתרגום יצירה של שקספיר לגרמנית נקט המתרגם גרמנית גבוהה, אך לא ארכאית, והפך אותה לטקסט מודרני לכאורה וכך היא הייתה לנחלתם של חוגים רחבים יותר מאלה של קוראי המקור באנגלית.³ הקושי בתרגום יצירות ספרות גדול אף יותר כאשר מדובר במחזה המיועד להצגה בפני קהל ולא לקריאה בלבד. במקרה זה המתרגם חייב להתחשב לא רק בנורמות הכתיבה אלא גם בנורמות הדיבור המקובלות בתקופה שבה המחזה מוצג.⁴

יצירותיו של שקספיר הן אתגר למתרגם לעברית המתלבט בין "הקפאת השפה", כלומר שימוש בלשון הקלאסית, לבין רענון השפה על פי המקובל בימינו. במאמר זה אנתח את לשון התרגום של אלמגור לקומדיה "כטוב בעיניכם" (*As You Like It*)

1. ראה הולמס, מתורגם; טורי, תרגום.
2. ראה טורי, נורמות; בן-שחר, לשון הדיאלוג; ויסברוד, מגמות; ויסברוד, נורמות.
3. ראה רבין, הערות, עמ' 397.
4. לתרגום מחזות ראה לינק, תרגום. לשיקולים בתרגום "שירה" לש"י עגנון והתאמת היצירה להצגה בפני קהל דובר אנגלית ראה שלזינגר, תרגום, עמ' 301–306.

מאת שקספיר. מחזה זה ראה אור בשנת 1623, אך משערים שהוצג כבר בשנת 1599. זוהי סאטירה חברתית חריפה הבאה לידי ביטוי בלשון רווית אירוניה ושובבות, ונראה כי בשל אופייה המיוחד התאפשר תרגומו של אלמגור בלשון היתולית. בהמשך אדגים את השינויים שחלו בתרגומי היצירה תוך השוואת גרסותיהם של לאה גולדברג (1962), של אברהם עוז (1990) ושל דן אלמגור (2000).⁵ שני הראשונים ניסו להיות נאמנים למקור השקספירי; לעומתם שמר אלמגור על רוח הדברים אך התרחק מן המקור האנגלי. הדבר מתבטא לא רק בבחירת הפריטים הלקסיקליים אלא גם בשינויים מרחיקי לכת, כגון הפיכת פרוזה לשירה בחרוז ואף הוספת קטעים שלא היו במקור. אולם הדבר הבולט ביותר בתרגומו של אלמגור הוא השימוש בפסוקים הלוקחים מן המקורות העבריים.

2. השימוש במקורות ביצירות ספרות

שיבוץ פסוקים וקטעי פסוקים מן המקורות ורוח מאוד בספרות מתקופת ההשכלה. בכתבים מתקופה זו אפשר למצוא תכונות של הלשון הקדומה, הכוללת את המקורות העבריים והארמיים השונים, לצד תכונות של הלשון מתקופה מאוחרת יותר. לשון מעורבת זו תוארה בדרך כלל כלשון חיקוי, המשתמשת בשברי פסוקים ובמליצות נבובות. ואולם אף שיש בה היבטים משעשעים, אפשר לראות בה דווקא את היצירתיות של הכותבים, את שליטתם בלשון המקורות ואת כושרם לשבץ את הפסוקים בטקסט מודרני.⁶

דוגמה לשיבוץ לשון המקורות בספרות מראשית תקופת הסגנון העברי המודרני הן יצירותיו של מנדלי מוכר ספרים.⁷ גם כאשר תרגם מנדלי את יצירותיו שלו מן היידיש, הוא לא נקט תרגום מילולי; הוא כתב את היצירות מחדש תוך ניצול מרבי של המקורות העבריים.⁸ לשונו של מנדלי שימשה כדגם לסגנון כתיבה חדש היונק מכל רבדיה של הלשון העברית והמנצל את כל אוצרותיה. אין זה סגנון הנוקט רק שיבוץ ועירוב של צירופי לשון מן המקורות השונים, אלא מלאכת היתוך המעשירה את הכתוב.⁹

הלשון המושתת על רבדים היסטוריים שונים מכונה בדרך כלל "עברית סינתטית" ובמאה התשע-עשרה היא שימשה סופרים במזרח אירופה. לדברי רבין

5. גולדברג, שקספיר; עוז, ויליאם שקספיר; אלמגור, כטוב בעיניכם.

6. ראה פרוכטמן ואלון, פרקים, עמ' 203.

7. מנדלי השתמש במילים מרבדיה השונים של השפה העברית – המקרא, המשנה, האגדה, התפילה, ספרות ההגות של ימי הביניים, ספרות הרבנים, החסידים והמשכילים – וכן בביטויים מן השפה הארמית.

8. ראה בן-אור, תולדות, א, עמ' 358–363; ב, עמ' 5–6.

9. ראה מירקין, מנדלי, עמ' 203.

אין בלשון זו סינתזה אלא עיצוב אמנותי ייחודי שלא היה קיים לפני תקופת הספרות העברית המודרנית.¹⁰ מאז החל מנדלי להשתמש בסגנון זה קיבלו גם סופרים אחרים כמובן מאליו את העיקרון של עירוב חומרי הלשון מכל המקורות, אף כי בימינו אין זו אותה מזיגה ששימשה את מנדלי.¹¹ קוטשר מעיר כי ככל שהמקור מופר לדוברים כך גוברים סיכויי להתקבל על דעת הכול. לדוגמה, בלשונו של מנדלי שימשו ביטויים הלקוחים מפירושו של רש"י, מן המדרשים, מן התפילה ומן ההגדה של פסח, ולשונו התקבלה בטבעיות על ידי קוראיו.¹²

גם בספרות המאוחרת יותר שימשו המקורות מרכיב חשוב בלשון הסופרים, ובייחוד ביצירות של עגנון ושל הזו¹³ ובשירת ביאליק,¹⁴ אולם ברור שנומרה זו השתנתה בימינו.¹⁵ בתקופת ההשכלה תורגמו הטרגדיות של שקספיר בעברית מקראית והתרחקו מן המקור האנגלי. לא נאמנות לתרגום עמדה לנגד עיניהם של המתרגמים אלא רצון להוכיח שניתן להביע את מחשבותיו של שקספיר בלשון המקרא. גם ביאליק תרגם את שירת שקספיר בדרך דומה ולשונו בתרגומו אלה שונה מלשון שירתו. תרגומיהם של שלונסקי, של אלתרמן ושל גולדברג אינם כתובים בלשון שאפיינה את דורם אלא בסגנונו של ביאליק, תוך הסתמכות על לשון המקרא בעיקר. גם אברהם עוז השתמש בתרגומו בלשון האופיינית לבני דור הכותבים שקדם לו, כלומר דורו של אלתרמן. במקרה זה הלשון קלאסית פחות, אך עדיין ניכר עקרון ההתרחקות מלשון דורו. בדרך זו המתרגמים אמנם יוצרים ריחוק בין הלשון המדוברת בתקופתם לבין זו שהייתה מדוברת בעת כתיבת המחזה, אך ריחוק זה אינו הופך את הלשון לארכאית יתר על המידה.¹⁶

3. השוואה בין התרגומים

השוואה של שלושת התרגומים למחזה "כטוב בעיניכם" מלמדת על שימוש תכוף של אלמגור במקורות ועל הניחוח היהודי שהוסיף ליצירה. לדוגמה, הרקולס המקורי הופך לגלית וקרב היאבקות מכונה בשם "חזיון-העצמות-הנשברות". שם הכומר, Sir Oliver Martext, תורגם בידי גולדברג ל"סר אוליבר שֶׁפֶּשֶׁתָּא" ובידי עוז ל"מר אוליבר שֶׁפֶּשֶׁת", ואילו בלשונו של אלמגור הוא הפך ל"כומר תִּבְקָבִיק". מי שכונה

10. ראה רבין, מה הייתה, עמ' 370–371.

11. ראה רבין, עיקרי תולדות, עמ' 49–50.

12. ראה קוטשר, תולדות, עמ' 189–191.

13. ראה למשל קדר, ש"י עגנון, עמ' 30–37; ברזל, חיים הזו, עמ' 9–51.

14. ראה שקר, ספרות, עמ' 203–221.

15. מעניין לבדוק אם לשון המקורות משמשת בתרגומים לעברית, ובעיקר בתרגום היצירות הקלאסיות.

16. ראה גולומב, קלאסי.

Monsieur Traveller ותורגם כ"מְסִיָּה בעל-המסעות" (גולדברג) או "איש-המסעות" (עוז), נקרא בתרגומו של אלמגור "אדון-עולם". לאורך כל המחזה סטה אלמגור מן המקור, המרוחק מן התרבות הישראלית, והעניק ליצירה אופי יהודי, כעין פיצוי לקורא העברי.¹⁷ אולם יש להדגיש כי התופעה ייחודית למחזה זה ואין היא מצויה בתרגומי הרבים האחרים של אלמגור.¹⁸ להלן אדגים את שלוש גרסות התרגום תוך השוואה ביניהן.¹⁹

1. ג: חיי, נשיקותיו כולן מצאצאיו של איש-קריות הן. [III, ד]
 ע: בחיי, כל הנשיקות שלו יוצאות ישר מפיו של יהודה איש-קריות.
 א: נאה מבטיח, אבל נאה שוכח לקיים.²⁰
2. ג: כי כל הסופרים תמימים הם, ש-"ipse" פירושו "הוא". והנה אתה אינך ipse, כי אני הוא הוא! [V, א]
 ע: שכן כל הסופרים כולם נמנו וגמרו ש"הוא" בלטינית פירושו "הוא". והנה אתה אינך "הוא". כי אני הוא הוא.
 א: כמו שאמר החכם באדם במשפט ההוא, המפורסם: / "קחו לי חרב, וגזרו את הילד החי לשנים"²¹ / [...] בקיצור: שני ניצין אוחזין בציצין.²²
3. ג: הרי אני פה אתך ועם עזיך הגועות, כאובידיוס בשעתו [...] בין אנשי גות. [III, ג]
 ע: אני שרוי אתך ועם ראשי העז, כמו ראש המשוררים, אובידיוס, בין עם לועז.
 א: וגר תיש עם עז, ויצא מעז מתוק / ויטיפו התיישים עזיו, וכל העזים תתמוגגנה.²³

17. לסוג זה של פיצוי ראה טובין, חקר, עמ' 234–235.
18. נראה שהסיבה לכך היא היותה של יצירה זו קומדיה רווית אירוניה, המאפשרת להשתעשע בלשון. כשנה לאחר תרגום "כטוב בעיניכם" תרגם אלמגור קומדיה אחרת מאת שקספיר, "חלום ליל קיץ", ובדיקת לשונה לא העלתה כלל אפיונים כגון אלה המוצגים כאן.
19. בסוגריים מרובעים מובא המקום במחזה: ספרה רומית מציינת את מספר המערכה ואות עברית מציינת את מספר התמונה. הקיצורים מציינים את שמות המחברים: ג = גולדברג, ע = עוז, א = אלמגור. בהערות שוליים מובא המקור שעליו הסתמך אלמגור. המילים המודגשות בדוגמות 1–3 מצביעות על שיוך לתרבות רחוקה ועל כן הוחלפו בתרגומו של אלמגור.
20. על פי "נאה דורש ונאה מקיים" (תוספתא יבמות ח, ד).
21. מל"א ג, כד.
22. על פי "שניים אוחזין בטלית" (בבא מציעא א ע"א). על השימוש בצורת הריבוי יין על דרך הארמית ולשון חז"ל ראה בהמשך.
23. על פי "יגר זאב עם כבש" (יש' יא, ו), "מעז יצא מתוק" (שופ' יד, יד) ו"והטיפו ההרים עסיס וכל הגבעות תתמוגגנה" (עמ' ט, יג).

אלמגור משבץ פסוקים ושברי פסוקים ומשבש אותם במכוון. ניתן היה לשער שהקהל בימינו יתקשה להבינם בשל ריחוקו מלשון המקורות, אולם בהשוואה לתרגומיהם של גולדברג ושל עוז מתברר כי לשונו של אלמגור לא רק מובנת אלא אף נראית חיה ותוססת מלשונם. גולדברג השתמשה בַּמבנה של לשון המקורות אך לא בפסוקים הלקוחים מהם ולכן לשונה נשמעת היום ארכאית. עוז נקט לשון הקרובה ללשון הדיבור בימינו, אך בכך איבד לעתים את הפיוטיות שבדברים. לעומת זאת, אלמגור משתמש בפסוקים ידועים שצלילים מוכר למאזין בימינו, והוא מתאים אותם לצרכיו. לדוגמה:

4. ג: אתה שְׁמוֹעַ תשמעני. [I, א]

ע: אתה תשמע לי.

א: שמע, אחי, מוסר אחיך.²⁴

5. ג: אהבתן עזה מאהבת שתי אחיות. [I, ב]

ע: כי אהבת השתיים יקרה מאהבת שתי אחיות מטבע.

א: נפלאתה ידידותן מאהבת דויד ויהונתן.²⁵

6. ג: מזלזל אתה בכל הברכה שבארץ מולדתך ואין בלבך אהבה למכורתך.

[IV, א]

ע: מזלזל בכל יתרונותיה של ארץ ואין בך כל אהבת מולדת.

א: לך-לך מארצך וממולדתך; תוציא את דיבת הארץ.²⁶

בצד הפסוקים מן המקרא משמשים בתרגומו של אלמגור גם פסוקים וכיטויים מן המשנה, מן התוספתא ומן ההגדה של פסח, ולעתים הם רק מרומזים. לדוגמה:

7. ג: מעיין דבריהם, אין להם תחבולה טובה מנשיקה. [IV, א]

ע: המוֹצָא הטוב ביותר בשבילים הוא לנשק.

א: סייג לשתיקה – נשיקה.²⁷

8. ג: אל-נא תדבר בו עוד. [I, ב]

ע: מספיק. אל תוסיף לדבר בו.

א: אל תפתח פה לשליט.²⁸

24. על פי "שמע בני מוסר אביך" (מש' א, ח). ראוי לשים לב לשימוש בפנייה "אחיי" המקובלת כיום בסלנג.

25. על פי "נפלאתה אהבתך לי מאהבת נשים" שבקינת דוד על יהונתן (שמ"ב א, כז).

26. על פי ב' יב, א ו"ליציאו דְּבַת הארץ" (במ' יג, לב).

27. על פי "סייג לחכמה שתיקה" (אבות ג, יג).

28. על פי "אל יפתח אדם פיו לשטן" (ברכות יט ע"א).

9. ג: אנא סלסלו בשיר, ביקשתיכם. [II, ה]

ע: בבקשה מכם, התחילו לציין!

א: פתח פיך, וישירו דברייך!²⁹

לעתים משתמש אלמגור ביסודות ארמיים המזכירים את לשון חכמים, בין לצורך חריזה ובין לשם שעשועי לשון ולשם הוספת ניחוח מן המקורות. למשל, בולט השימוש בצורך הריבוי יין.³⁰ סיומת זו מקובלת בימינו רק במילים שאין להן צורת יחיד או במילים שמשמעותן ביחיד שונה מזו שברבים.³¹ אולם אצל אלמגור אנו מוצאים ריבוי יין במקום יים בשמות כגון שנין, חגיין, שירין ובצורות הבינוני מסובין ומשבחין.³² בראש מציין את מיעוט השימוש בארמית בימינו ואת העובדה שהדוברים אינם מכירים ביטויים ארמיים.³³ ויסברוד גורסת כי אף שבעבר שימשה הארמית לשון דיבור, היא נתפסת כיום כלשון גבוהה הקשורה למקורות הקלאסיים.³⁴ להלן דוגמות:

10. ג: שמונה שנים, להוציא שעות האכילה והשנה. [III, ב]

ע: שמונה שנים, להוציא את שעות ארוחת-הצהריים, ארוחת-הערב ושעות השנה.

א: במשך שמונה שנים, / בלי שבתות וחגין.

11. ג: ואין בארץ נוי וחין, / מלבד חנה של רוזלין. [III, ב]

ע: ואין בארץ עוד פנים / אשר ישוו לרוזלינד.

א: כשושנה בין החוחין / שיר השירין לרוזלין.³⁵

12. ג: והמוצא שושן עדין / מוצא חוחיך, רוזלין. [III, ב]

ע: השושנה ריחה עדין / אבל קוציה – רוזלינד.

א: שני עופרין, שני גוזלין הם שני שדייך, רוזלין. [...] הלילה הזה כולנו מסובין³⁶ ומשבחין את רוזלין.

29. על פי "פתח פיך ויאירו דברייך" (ברכות כב ע"א).

30. תופעה דומה מצייה בתרגומיו של כרמי. ראה ויסברוד, נורמות, עמ' 127.

31. לדוגמה: אירוסין, מוניטין, חולין, שיטין, תפילין ועוד. ראה שורצולד, פרקים, עמ' 100.

32. המטרה היא ליצור חריזה ולהביע אירוניה וכך גם בדוגמה 2 לעיל: "שני ניצין אוחזין בציצין".

33. ראה בראש, מקומה, עמ' 44–45.

34. אפשר לראות זאת גם אצל קסטל-בלום, רדיקלים, בסיפורה "משרוקיות": "אין השלטונות מפרסמין דבר המחסן [...] ומותירין אותו נסתר [...] אין תמה שעד הלום תוהה הקורא על מה מדברין עמו. על מה מטרידין את דעתו" (עמ' 7–8), וגם כאן המטרה היא ליצור אפקט של אירוניה.

35. על פי "כשושנה בין החוחים" (שה"ש ב, ב). השימוש בצורך הארמי בולט כאן לצורך החריזה עם השם רוזלין.

36. על פי "שני שדיך כשני עפרים" (שה"ש ד, ה; ז, ד) ו"מה נשתנה" שבהגדה של פסח.

אברהם עוז כותב על הקושי בתרגום יצירות שקספיר לעברית ומדגיש את בעיית הבחירה בפריטים לקסיקליים ואידיומטיים.³⁷ הוא מייחס זאת למצב הבלתי רגיל של השפה העברית, שחל בה קיפאון מתקופת הלשון הקלאסית ועד להתחדשות הדיבור. לדבריו, מאז סוף המאה התשע-עשרה התפתחה העברית במידה ניכרת, בדומה להתפתחות האנגלית מימי שקספיר ועד ימינו. משום כך קשה לדעתו לקבוע מהו הרובד בעברית המקביל לרובד ההיסטורי של האנגלית האליזבתנית. זאת ועוד, בסוף המאה התשע-עשרה, כאשר תורגמו יצירות שקספיר לעברית, הן לא כוונו להצגתן בפני קהל אלא נועדו לשמש תרגום ספרותי בלבד. משום כך לא התלבטו המתרגמים בהתאמת המחזה להבנתו של הקהל הרחב.

גולדברג ועוז השתמשו ברמת לשון אחידה בתרגומיהם (גולדברג נקטה לשון ספרותית ועוז נקט לשון יום-יום). לעומתם, אלמגור משתמש במשלבי לשון שונים, מלשון המקורות הקלאסיים ועד לשון ימינו, ויוצר בכך אפקט אירוני חזק במיוחד.³⁸ השימוש בסגנון גבוה מהמקובל מנוגד לעלילה הטרוויאליט ומשום כך הופך אותה למגוחכת. תחבולה זו בולטת במיוחד בתרגום של אלמגור, בקטעים שאינם מצויים במקור או בתרגומים שקדמו לו. באמצעות העלאת המשלב מושג פער אירוני בין התוכן לבין רמת הלשון והאסוציאציות שהביטויים מעוררים, למשל:

13. ג: איזוהי סופת-לב חתמה שפתי? [I, ב]

ע: איזו סופה חסמה את לשוני?

א: איך דבקה לשוני לחיכי?³⁹

14. ג: מה חשקה נפשי לחזות במחזה הזה. [III, ג]

ע: אני משתוקק לחזות בפגישה הזאת.

א: וכל העם רואים את הקולות.⁴⁰

האפקט האירוני מושג לא רק בשל עירוב המשלבים והיעדר התאמתם לסגנון הכללי, אלא גם בשל שינוי הפסוקים ועיוותם המכוון. שיבוץ פסוקים משמש גם אצל מגד, בדומה למקובל בלשון ימי הביניים. מלבד פסוקים מן המקרא ומן המשנה משבץ מגד קטעים מן הספרות החדשה, ובעיקר מכתבי ביאליק. השלמת המובאות בידי הקורא יוצרת אירוניה או אפקט הומוריסטי. פרוכטמן רואה בכך דרך לספיגת מורשת ספרותית לשונית קדומה ומאוחרת תוך הסתייגות אירונית. היא מכנה את

37. ראה עוז, תרגום.

38. השימוש בלשון המקורות המעורבת בלשון היום-יום הוא תחבולה הקרויה mock epic או mock heroic, כלומר לשון היתולית ולעגנית שתפקידה להביע אפקטים קומיים ואירוניים (ראה ויסברוד, נורמות, עמ' 123–131).

39. על פי "תדבק לשוני לחיכי" (תה' קלו, ו).

40. על פי שמ' כ, יד.

התופעה "גרירה", שכן חלק מן המילים המוזכרות גוררות את שאר המילים הצמודות אליהן בהקשר ספרותי כלשהו.⁴¹ גרירה זו מצויה גם בתרגומו של אלמגור. האסוציאציות מובילות אותו הן למקורות העבריים הן לשירה הן לפזמונים החביבים עליו. להלן דוגמות הנסמכות על המקורות:⁴²

15. ג: קופצת הנערה בראש לפני שיפתח הכוהן את פיו. [IV, א]

ע: כי מחשבתה של האישה קופצת בראש לפני מעשיה.

א: אבל אצל אישה לפעמים המחשבה בסוף, והמעשה תחילה.⁴³

16. ג: כאשר ישיאני יוצרי, או כאשר ישיאני ייצרי. [V, ד]

ע: כי הנישואים מהדקים את הקשר אבל הדם מתיר את השקר.

א: כי יצר לב־האדם מושך אותו מנעוריו לתפוס את המרובה, / ונדמה לי שכל המרבה להרביע הרי זה משובח.⁴⁴

נראה שבבואו לתרגם את המחזה הכיר אלמגור את התרגומים שקדמו לו, של גולדברג ושל עזר. אולם מעניין שגם כאשר היה בהם אזכור מן המקורות, לא פעם שינה אלמגור את הפסוק והחליפו בפסוק אחר בדרך של גרירה. לדוגמה:

17. ג: לקחתי אבן מאסו הבונים.⁴⁵ היושר [...] מתגורר כאותו כילי בבית אביון.

[V, ד]

ע: לקחת לי אבן מאסו הבונים; הצניעות [...] שוכנת כקמצן בבית עלוב.

א: להרים דווקא אבן שאין לה הופכין.⁴⁶ היהירו בבנות עניים.⁴⁷

18. ג: מזווג אתה מין ושאינו מינו,⁴⁸ עזים וכבשים. [III, ב]

ע: אתה מזווג שׁיות ואיילים.

א: וגר אייל עם כבש? וטלה עם גדי ירבץ?⁴⁹

41. ראה פרוכטמן, השפעתם.

42. המילים המודגשות מצביעות על היסודות הגוררים זה את זה בין בתוכם ובין בצליליהם.

43. על פי "סוף מעשה במחשבה תחילה" ("לכה דודי" לר' שלמה אלקבץ).

44. על פי "כי יצר לב האדם רע מנעוריו" (בר' ח, כא), "תפסת מרובה לא תפסת; תפסת מועט תפסת" (יומא פ ע"א) ו"וכל המרבה לספר ביציאת מצרים הרי זה משובח" (הגדה של פסח).

45. על פי תה' קיח, כב.

46. על פי סנהדרין יד ע"א.

47. על פי "היהירו בבני עניים שמהן תצא תורה" (גדרים א ע"א). ייתכן שבגלל המילית מהן שונה המקור מ"בני עניים" ל"בנות עניים".

48. על פי "מין בשאינו מינו" (ביכורים ג, י).

49. על פי "וגר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירבץ" (יש' יא, ו).

לעתים משתמש אלמגור באסוציאציות אישיות שאינן קשורות בטקסט, מעין "גרירה עצמית". גם במקרה זה הוא עשוי לשנות את הטקסט המקורי או להוסיף עליו. לדוגמה:

19. ג: איש מבעלי-החלומות הבזויים האלה לא ידיחני מכהונתי. [III, ג]
ע: אין דבר. אף אחד מהנוכלים המשוניים הללו לא יקפח את הכהונה שלי.
א: ככל שיענו אותי – / כן ארבה, וכן אפרוץ⁵⁰ [פורץ את קופת הצדקה].

20. ג: המרה השחורה שלי, כולה שלי היא. [IV, א]
ע: זוהי מרה שחורה שכולה משלי.

א: התוגה שלי – כולה שלי; תוגה שאיננה תלויה בדבר.⁵¹

קטעי השירה והפזמונים מעניקים לתרגומו של אלמגור קצב מוזיקלי. לעומת זאת, לשון המקור ולשונם של התרגומים הקודמים היא פרוזה או שירה ללא חרוזים ברובה. אלמגור תרגם את המחזה כולו כשירה, הרבה בחריזה והוסיף אפקט פרוזודי עשיר. מעניין במיוחד שיבוץ קטעים משיריהם של ביאליק, של רחל ושל חנה סנש וכן מפזמונים מוכרים. הנה דוגמות לקטעי שירה ששולבו בתרגומו של אלמגור:

21. ג: הן הוא אוהב ממש כמוני! [...] אבל אהבתי הולכת ומחמיצה במקצת.
[II, ד]

ע: ואהבת לבו כמו שלי. / וגם שלי. אבל אהבתי הולכת ומחמיצה לי.
א: היא מאוהבת... הוא היה מאוהב... ובינתיים, מי יצילנו מרעב?⁵²

22. ג: כל דבר בטבע הוא בן-מוות [...] האוהב עד מוות הוא שוטה מטבעו.
[II, ד]

ע: כל דבר בטבע הוא בן-מוות, [...] כל האוהב עד מוות הוא שוטה מטבעו.

א: ואולי לא היו הדברים מעולם? / ההיו, או חלמתי חלום?⁵³ / אין גבול לשטויות, שעושה בן-אדם מאוהב.

23. ג: אמור יום ואל תאמר נצח. [IV, א]

ע: אמור יום אחד ואל תאמר נצח.

א: ועוד יום. שלא ייגמר לעולם.⁵⁴

50. על פי "וכאשר יענו אותו כן ירבה וכן יפרץ" (שמ' א, יב).

51. על פי "כולה שלי" (כבא מציא א ע"א) ו"כל אהבה שהיא תלויה בדבר בטל דבר בטלה אהבה, ושאינה תלויה בדבר אינה בטלה לעולם" (אבות ה, טו).

52. על פי "הורה אהבה" לחיים חפר ו"שיר העבודה והמלאכה" לח"נ ביאליק.

53. על פי שירה של רחל, "ואולי לא היו הדברים".

54. מתוך שירה של חנה סנש, "הליכה לקיסריה".

כידוע, אלמגור הוא חובב פזמונים, מפיצם ואף כותבם בעצמו. השימוש בהם במשולב עם לשון המקורות ולשון משוררים הופך את תרגומו לחדשני יותר ומוסיף לו נופך ישראלי.⁵⁵ לדוגמה:

24. ג: הן גם אני אי־אז אהבתי. [II, ד]

ע: הלוא אי פעם גם אני אהבתי.

א: הלוא גם אני התגלגלתי פעם על הגורן בליל־לבנה.⁵⁶

25. ג: רוצי, אודרי, רוצי! אני הולך ובא, הולך אני ובא! [V, א]

ע: רוצי, אודרי, רוצי. אני בא, אני בא.

א: פזזי, עֲזִית־פְּזִיזִית, זְרִיזִית. / חלֹ, חלֹ, חוללו זמר / שירו שיר לגו / עוד נגיע אל מימי הנחל / הכבשים צמאו בין ההרים.⁵⁷

26. ג: לֶךְ־נָא מִזֶּה, הֲרֹעָה [...] ואם לא עם כל הכבודה, הרי בכל הכבוד. [III, ב]

ע: רועה יקר, גש הצדה [...] ואם לא עם כל הכבודה, לפחות עם כל הכבוד.

א: רועה, צא בעקבי הצאן [...] שה וגדי, גדי ושה, נצא יחדיו אל השדה.⁵⁸

אחת התכונות הבולטות בלשון הזמר והפזמונים היא הגבהתה הסגנונית באמצעות רכיבים מקראיים הבאים בצד רכיבים מרובדי לשון אחרים.⁵⁹ ייתכן שזו הסיבה לשיבוץ קטעי פזמונים בטקסט שלפנינו, אולם בתרגום היצירה "כטוב בעיניכם" בולט במיוחד הפן הפרוודי, המאפשר לשחקנים לשיר קטעים מן המחזה. השילוב של קטעי זמר עממי יוצר ניגוד ללשון המקורות שהודגמה לעיל ומשווה לטקסט אופי היתולי מובהק.

4. סיכום

מאמר זה עוסק בתרגומו הייחודי של דן אלמגור למחזה "כטוב בעיניכם" מאת שקספיר תוך השוואתו לתרגומים קודמים לאותה יצירה. בדוגמות שהוצגו וברכות אחרות התרחק אלמגור מן הטקסט המקורי והפך אותו לטקסט הקרוב ללשון המקורות היהודיים ולתרבות הישראלית. מדובר בשימוש אינטר־טקסטואלי עשיר ומגוון המוכר מתקופות שונות.⁶⁰ בצד המקורות הקלאסיים השתמש אלמגור בקטעים מן השירה ומן הפזמונים. בדרך זו הוא השיג לא רק אפקט אירוני הנובע מן

55. על לשון הזמר והפזמונים ראה אסיף, מי מפחד; רשף, הזמר; רשף, שימוש; רשף, דגמים.

56. מתוך "על הגורן בליל־לבנה" (מילים: אביגדור רוזנצווייג).

57. מתוך "שיר הנוקדים" (מילים: משה דור).

58. מתוך "שה וגדי" (מילים: מתתיהו שלם).

59. ראה רשף, הזמר, עמ' 305–306; רשף, שימוש, עמ' 107–108.

60. דרך זו החלה לשמש בשנים האחרונות גם בתרגום הפוסט־מודרני. ראה ויסברוד וחמו, תרגום.

הריחוק בין משלביהם של הטקסטים המוצבים זה ליד זה, אלא גם הצליח לקרב את הקהל הישראלי בן-ימינו לגרסה מובנת וקרובה ללבו. בניגוד לתרגומים הספרותיים של קודמיו, הנאמנים למקור והכתובים בלשון אחידה, אלמגור מיעד את תרגומו להצגה בפני קהל ומשתמש בעירוב מכון של רבדים ושל משלבים. קטעי הטקסטים המאוזכרים בתרגומו לקוחים מן העולם המוכר לצופה הישראלי ומשום כך הם מעניקים לו חוויה תרבותית עשירה וייחודית. מעניין יהיה לבדוק בעתיד אם לפנינו תופעה חד-פעמית או שמא מדובר בשינוי נורמות של כתיבה ושל תרגום, המחזיר אל הלשון העברית החדשה את ניחוח לשון המקורות.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אלמגור, חלום ליל קיץ = ד' אלמגור (תרגום), חלום ליל קיץ, תל-אביב 2001
אלמגור, כטוב בעיניכם = ד' אלמגור (תרגום), כטוב בעיניכם, תל-אביב 2000
אסיף, מי מפחד = ש' אסיף, "מי מפחד מדקדוק מקראי?", לשון ועברית 1 (תש"ן), עמ' 18–20

בן-אור, תולדות = א' בן-אור (אורינובסקי), תולדות הספרות העברית החדשה, א-ב, תל-אביב תש"ר

בן-שחר, לשון הדיאלוג = ר' בן-שחר, לשון הדיאלוג בדראמה העברית המקורית ובדראמה המתורגמת מאנגלית ומצרפתית בשנים 1948–1975, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב תשמ"ג

בר-אשר, מקומה = מ' בר-אשר, "מקומה של הארמית בעברית החדשה", הלשון העברית בהתפתחותה ובהתחדשותה, בעריכת י' בלאו, ירושלים תשנ"ו, עמ' 14–69

ברזל, חיים הזז = ה' ברזל, חיים הזז: מבחר מאמרי ביקורת על יצירתו, תל-אביב תשל"ח

גולדברג, שקספיר = ל' גולדברג (תרגום), שקספיר: קומדיות, תל-אביב תשכ"ב
גולומב, קלאסי = H. Golomb, "'Classical' Versus 'Contemporary' in Hebrew Translations of Shakespeare's Tragedies", *Poetics Today* 2 (1981), pp. 201–207

הולמס, מתורגם = J. S. Holmes, *Translated: Papers on Literary Translation and Translation Studies*, Amsterdam 1988

ויסברוד, מגמות = ר' ויסברוד, מגמות בתרגום פרוזה מעברית לאנגלית 1958–1980, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב תשמ"ט

ויסברוד, נורמות = ר' ויסברוד, "נורמות הלשון הגבוהה וה-Mock Epic בתרגום הספרותי לעברית", העברית שפה חיה, ב, בעריכת ר' בן-שחר וג' טורי, תל-אביב תשנ"ו, עמ' 123–133

ויסברוד וחמו, תרגום = ר' ויסברוד ומ' חמו, "תרגום בעידן הפוסט-מודרני",
העברית שפה חיה, ג, בעריכת ר' בן-שחר וג' טורי, תל-אביב תשס"ג, עמ'
134-119

טובין, חקר = י' טובין, "חקר השיח ותהליך התרגום הספרותי", עיונים בחקר
השיח, בעריכת ש' בלום-קולקה, י' טובין ור' ניר, ירושלים תשמ"ב, עמ'
261-213

טורי, נורמות = ג' טורי, נורמות של תרגום והתרגום הספרותי לעברית בשנים
1945-1930, תל-אביב תשל"ז

טורי, תרגום = G. Toury, *Descriptive Translation Studies and Beyond*, =
Amsterdam-Philadelphia 1995

לינק, תרגום = F. Link, "Translation, Adaptation and Interpretation of
Dramatic Texts", *The Languages of Theatre: Problems in the
Translation and Transposition of Drama*, ed. O. Zuber, Sydney 1980,
pp. 24-50

מירקין, מנדלי = ר' מירקין, "מנדלי מוכר ספרים ותרומתו ללשון העברית", לשוננו
לעם מ-מא (תש"ן; קובץ לשנת הלשון), עמ' 207-201
עוז, ויליאם שקספיר = א' עוז (תרגום), ויליאם שקספיר: כטוב בעיניכם, תל-אביב
תשנ"א

עוז, תרגום = א' עוז, "תרגום שקספיר לעברית: פירוים משולחנו של מתרגם",
העברית שפה חיה, א, בעריכת ע' אורנן, ר' בן-שחר וג' טורי, תל-אביב תשנ"ג,
עמ' 268-261

פרוכטמן, השפעתם = מ' פרוכטמן, "השפעתם של המקורות הקדומים והספרות
החדשה על לשונו של אהרן מגד ב'החי על המת'", הספרות א, 4-3
(1968-1969), עמ' 725-723

פרוכטמן ואלון, פרקים = מ' אגמון-פרוכטמן וע' אלון, פרקים בתולדות הלשון
העברית, החטיבה המודרנית, יחידה 8, תל-אביב תשנ"ה

קדרי, ש"י עגנון = מ"צ קדרי, ש"י עגנון רב סגנון, רמת-גן תשמ"א
קוטשר, תולדות = E. Y. Kutscher, *A History of the Hebrew Language*, =
Jerusalem 1982

קסטל-בלום, רדיקלים = א' קסטל-בלום, רדיקלים חופשיים, ירושלים 2000
רבין, הערות = ח' רבין, "הערות בלשוניות לבעיית תרגום דברי ש"י עגנון ללועזית",
חקרי לשון, בעריכת מ' בראשר וב' דן, ירושלים תשנ"ט [תשי"ח], עמ'
403-391

רבין, מה הייתה = ח' רבין, "מה הייתה תחיית הלשון העברית?", חקרי לשון,
בעריכת מ' בראשר וב' דן, ירושלים תשנ"ט [תש"ם], עמ' 376-359
רבין, עיקרי תולדות = ח' רבין, עיקרי תולדות הלשון העברית, ירושלים תשל"ז

רשף, דגמים = "דגמי הבחירה הלקסיקלית בזמר העברי כגילוי לתהליכים של ריבוד לשוני", העברית שפה חיה, ג, בעריכת ר' בן-שחר וג' טורי, תל-אביב תשס"ג, עמ' 287-310

רשף, הזמר = "רשף, הזמר העברי ביישוב החדש בארץ-ישראל: בחינה בלשנית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ט
 רשף, שימוש = "רשף, "על השימוש בצורות פועל מקראיות בזמר העברי", לשוננו סג (תש"ס-תשס"א), עמ' 107-129

שורצולד, פרקים = א' (רודריג) שורצולד, פרקים במורפולוגיה עברית, תל-אביב תשס"ב

שלזינגר, תרגום = מ' שלזינגר, "על תרגום 'שירה' (המחזה) לאנגלית: שיקולים סגנוניים בתרגום 'עגנונית'", העברית שפה חיה, א, בעריכת ע' אורנן, ר' בן-שחר וג' טורי, תל-אביב תשנ"ג, עמ' 301-308

שקספיר, כטוב בעיניכם = W. Shakespeare, *As You Like It*, London-New York 1971 [1926]

שקד, ספרות = ג' שקד, ספרות אז, כאן ועכשיו, תל-אביב תשנ"ג

ב י ק ו ר ו ת

מרדכי מישור

מחקר על העברית של התלמוד הבבלי

יוחנן ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי: לפי כתבי היד של מסכת פסחים,
הוצאת מאגנס, ירושלים תשס"ב, 310 עמודים

ההישג המתודולוגי החשוב ביותר בחקר לשון חכמים ביוכל השנים האחרון היה ההכרה שלשון הטקסטים השתנתה במהלך מסירתם, ושעל המחקר לתור אחר הרובד הקדום ביותר שידנו משגת, הוא הנוסח של כתבי יד מהימנים. המחקר התמקד בלשון ארץ ישראל, הן בחיבורים שנערכו בה הן בנוסח מסירתם. כדי להבליט את האופי הארץ-ישראלי של הממצא הושוו התוצאות עם לשון הבבלי. אלא שבחקר לשון חכמים של ארץ ישראל פותחה מתודולוגיה מחמירה, וכל יסוד מיסודות הלשון היה עליו לעבור את מסלול המשוכות של ביקורת הנוסח על פי עיון מדוקדק בכתבי יד; ואילו לחקר לשון הבבלי לא פותחה שיטת מחקר מקבילה, ומתוך כך התקבל נוסח הדפוס של הבבלי כאספקלריה מוסכמת של "לשון הבבלי", אף על פי שההכרה בליקוי המתודולוגי בנוהג זה הייתה גלויה וידועה לכול.

עובדה זו לא מנעה להעלות כבר בשלב מוקדם יחסית של המחקר המודרני הבדלים טיפולוגיים עקרוניים העומדים גם היום בפני הביקורת, ואף להסיק מסקנות על גיוונה של לשון חכמים בזמן עריכתם של חיבורי התורה שבעל פה. בינתיים טופחה שיטת המחקר של לשון חכמים והצמיחה פרות מבורכים, והוחל בעיבוד המילוני של קורפוס התורה שבעל פה במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, שהביא לעולם קונקורדנצייה של ספרות חז"ל על פי כתבי יד. על ידי כך נסללה הדרך למחקר המדעי של לשון הבבלי. דרך זו נפרצה לרווחה בשנת תשנ"ג, בעבודת הדוקטור שכתב יוחנן ברויאר בהדרכת פרופ' משה בראשר על העברית שבתלמוד הבבלי. עבודה זו העמידה את חקר העברית של הבבלי על בסיס מתודולוגי איתן, ועל פיו נבדק קורפוס נרחב – מסכת פסחים של התלמוד הבבלי. על בסיס עבודה זו נכתב הספר שלפנינו, ומעתה כל מי שנוקק ללשון הבבלי לא יוכל להתעלם ממנו. אגב תיאור העברית של הבבלי מובהרות סוגיות שונות בלשון חכמים בכלל, ובמקרים רבים נפתרות שאלות הכרוכות בהתפתחויות שונות בלשון. ראה, למשל, על היחס בן/בר בשמות החכמים (עמ' 255–262), על היחס על כורחו / בעל כורחו (עמ' 221, שם הערה 297), על צמיחת הביטוי ראשי העיר

(עמ' 237 הערה 400). מתוך הדיון מתברר לא אחת שמה שיוחס להבדל טיפולוגי בין ענפים או טיפוסים אינו אלא הבדל בין נוסח מקורי לנוסח משובש, כגון בזוג הצורות תרנוגלין/תרנוגלין (עמ' 249–250). המחבר העלה את העברית של התלמוד הבבלי על מפת המחקר והעניין לשוחרי הלשון ש"י עמודים של עיון מקיף ומעמיק. בספר מבוא נרחב ושלושה פרקים של תיאור הלשון: הכתיב, ההגה, סוגיות בצורות ושימושיהן. לתועלת המשתמש נספח מפתח למילים שנדונו. הספר משופע הערות ביבליוגרפיות מעודכנות. הוא כתוב בבהירות, ועל פי רוב ניכרת בסוגיות השונות מתכונת משולשת: החומר, דיון, סיכום.

במבוא מצוירת תמונת לשון חכמים על טיפוסיה. הבסיס לחלוקה לטיפוסים הוא מאמרו של משה בר־אשר, "הטיפוסים השונים של לשון המשנה", תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 187–220. בספרו של ברויאר שוכללה החלוקה לטיפוסים והותאמה למחקר המעשי של הקורפוס. לפי ברויאר, שלושה זוגות של ניגודים הם: ניגוד גאוגרפי – הענף הארץ־ישראלי כנגד הענף הבבלי; ניגוד היסטורי – לשון התנאים כנגד לשון האמוראים; ועליהם מסורות הלשון של הסופרים. מעתה, כל תופעה בקורפוס צריכה בדיקה לאיזה תחום היא מיוחסת. מקום מיוחד תופסים חילופי הנוסח התלויים בטיב המסירה, כלומר במידת עמידתה של לשון המקור בפני השפעות חיצוניות (המקרא, הארמית, התפתחויות פנימיות בלשון). בפרק המבוא המחבר ממחיש את סבך הבעיות הקשורות בהערכת כל תופעה בדוגמאות מאלפות, על פי אופיין של התופעות.

כל תופעה נדונה בספר על פי מגוון הגרסאות שבכתבי היד, וכך מובלט הייחוד של כל כתב יד (או קבוצה של כתבי יד) ביחס לכל תופעה. ראה, למשל, הסיכום על צורות הבינוני בצירוף כינוי הנושא של גוף ראשון (עמ' 175). עמדה זו עומדת בסתירה לגישתו של פרופ' יחזקאל קוטשר, שיש לבסס את תיאור הלשון הנחקרת על כתב יד אחד, המוחזק להיות נאמן ללשון המקורית בזמן חיותה ("אב טקסט"). בדרך פרדוקסית, כתב היד של מסכת פסחים המהימן ביותר ללשון הבבלי, לדעת החוקרים, הוא המאוחר ביותר, כ"י אנלאו 271, תימני, שנכתב במחצית השנייה של המאה השש־עשרה, כשבעולם כבר שלט נוסח הדפוס, המשקף את הגלגול האחרון של הטקסט. יוער שבמפעל המילון ההיסטורי ניתנה עדיפות לכתב יד זה, והוא הבסיס לקונקורדנצייה למסכת פסחים של הבבלי. אין בספרו של ברויאר דיון בייחודי הלשון שבקטעי הגניזה של הבבלי או שמתייחסים לטקסט של הבבלי, פרט להערות כוללניות (עמ' 6 הערה 21).

שאלת מהימנות הנוסח חוזרת ונשאלת על כל תופעה ותופעה. בהשוואה לעבודת הדוקטור העומדת בבסיס הספר, ניכר שינוי במקומם של מעט המקורות האפיגרפיים העבריים שנתגלו בבבל – העברית המשוקעת בקערות ההשבעה. בעבודת הדוקטור, בדיון על העקרונות לקביעת טיבו של כתב יד, העניין הוכרע בנחרצות: "במחקר לשון ארץ ישראל מסייע בידינו חומר אפיגרפי, אך בלשון הבבלי סיוע זה אינו קיים"

(עמ' 10); בספר שלפנינו עובדה פסקה זו מחדש והמשפט הזה הושמט. לעומת זאת, בפרק הדין בדרך לגלות הבדלים בין לשון בבל ללשון ארץ ישראל מוצגים ארבעה עקרונות, ובהם "הוכחה מן האפיגרפיה הבבלית" (עמ' 7). לעיקרון הזה אין הקבלה בפרק המקביל בעבודת הדוקטור (עמודים 289–291). כך, למשל, קיבלה חיוק מלשון ההשבעות צורת עתיד מדבר של בניין פיעל באלף צרויה, כגון ואינשכנו (עמ' 168), הצורה אותיות, ריבוי של אות ('סימן כתב'), בלשון הבבלי, לעומת אותות בענף המערבי (עמ' 241), ועוד (ראה עמ' 73 הערה 361; עמ' 163 הערה 646).

הפרק על הכתיב (עמ' 24 ואילך) מפורט מאוד. מן העיון בטקסט על פי כתיבי היד השונים אפשר לצייר תמונה של "כתיב הבבלי" (ראה, למשל, דברי ברויאר בעניין כתיב חסר בחיריק בהברה סגורה לא מוטעמת, עמ' 45). אבל מסתבר, כפי שהמחבר עצמו טוען, שתמונה זו משקפת בפרטים מסוימים נוהג שאינו מקורי, תוצאה של סטנדרטיזציה מאוחרת (עמ' 26–27, 37). אפשר להוסיף שעובדה זו עולה גם מבדיקת מנהגי הכתיבה שבקצרות ההשבעה (ודווקא בעניין ייצוג החיריק בהברה סגורה לא מוטעמת). ואמנם כאן מתגלה היעדרם של קטעי הגניזה, שהיה בהם כדי להעמיד על גיבוש הנוסח של הבבלי בשלבים הראשונים להעלאתו על הכתב. אם כן, מלבד עצם התיאור השיטתי של אחד מטיפוסי הכתיב העברי הנהוגים בבבלי – שאין להמעיט בערכו – מה עיקר התועלת בפרק על הכתיב? עיקר התועלת הוא בבירור דיוקי הקריאה. אביא שלוש דוגמאות מתוך הספר: (א) לפי כלל סדיר בלשון הבבלי, במשקל קְטֹלָה של שורשי ל"י היה צפוי שהיסוד השלישי של שורש יהיה מיוצג באל"ף (לחריג היחיד רָאִיָּה יש הסבר לעצמו), ומכאן מסיק המחבר שהכתיב הניה/הנייה (במקום הנאה הצפוי) משקף את הקריאה הַנִּיָּה (במשקל קְטִילָה); הכתיב ביו"ד כפולה, תופעה סדירה אחרי חיריק, מסייע לקריאה זו (עמ' 63, וכן 134); (ב) חיריק לפני אות דגושה עשוי להיות מיוצג ביו"ד. אכן, כך נכתב הבינוני של נתפעל של טמ"א על פי רוב ביו"ד: מיטמאין. לעומת זאת, העבר נכתב לעולם נטמא, בלא יו"ד. מכאן מסיק המחבר שהעבר משקף בניין נפעל ולא נתפעל (עמ' 41 הערה 131). אם נכון הדבר, יש בכך משום הקבלה למסורת אשכנז, שבה בניין נפעל בשורש זה דחק את בניין נתפעל בעבר, ולא זו בלבד אלא שהשתלט על ניקוד הבינוני: מְטָמָא (ראה הערתו של ח"י קוסובסקי, אוצר לשון המשנה, ירושלים תרע"ד, בערכו); (ג) שם המקום בית יני נכתב בצורות שונות (ביתואני, בתיוני, בייטני ועוד). ברוב הנוסחאות הכתיב בלא אל"ף לפני היו"ד הסופית, ולכן מסתבר, לדעת ברויאר, שהנו"ן חרוקה (עמ' 69). השיקול נכון בהחלט, אלא שהיה עליו לדייק ולהוסיף: או צרויה. והנה, ניקוד בנו"ן צרויה נמצא בכ"י ארפורט של התוספתא, שביעית ז, יד: בִּיתְאִנִּי. די בדוגמאות האלה להיווכח שהעיסוק בכתיב חשוב ביותר לחשיפת דיוקי גרסה, גם בלא יומרה לכוון לכתיב של הנוסח ה"מקורי" של התלמוד הבבלי. כמובן, אין זה פוטר את החוקר מלשאול לאיזה רובד הקריאה העולה

משויכת: לעריכה המקורית של הבבלי? למסורת הבבלית? למסורת הסופר? להשפעה חיצונית?

אגב הכתיב של מחיצה, עלתה השאלה אם עמד לפני האמוראים נוסח כתוב של המשנה. בדיון של הגמרא, בבלי בבא בתרא ב ע"א-ע"ב, על פירוש המילה מחיצה בתחילת מסכת בבא בתרא של המשנה, מביא ברויאר (עמ' 45-46) את דעתו של י"נ אפשטיין (ושל ש' אברמסון אחריו), שלפני בעלי הסוגיה עמד נוסח כתוב של המשנה, והמחלוקת בין האמוראים הייתה בעצם הקריאה: מְחִיצָה או מְחַצָּה; על פי הבנה זו יש להעמיד את הנוסח מחצה, בחיריק חסר (=מחצָה), על חזקת מקורי, כי רק זה יכול להיקרא גם מְחַצָּה. אמנם ברויאר עצמו מעלה ספק בהסבר זה, שהרי "למעשה יש כאן שני נתונים נעלמים: מתי נכתבה המשנה ומתי נתחברה הסוגיה" (עמ' 46 הערה 159), אבל אינו מציע חלופה, ונראים הדברים כאילו ההסבר מקובל עליו, באין אחר יפה ממנו. לגופו של עניין, נראה שאילו הייתה מחלוקת בנוסח, מן הסתם הייתה השאלה מנוסחת בלשון "מחיצה או מחצָה". השווה השאלה "עוממות או אוממות" (בבלי פסחים עה ע"ב), המוזכרת אצל ברויאר לעניין חילופי הגרוניות (עמ' 103). גם השאלה על מדלין – לשון השקיה (דל"י) או לשון עקירה (דל"ל) – מנוסחת בלשון "מאי מדלין" (בבלי מועד קטן ד ע"א), והכוונה לפירוש ולא לגרסה, משמע ששני בני הפלוגתא הסכימו על צורת התיבה (על פי הניקוד בכ"י ששון של "הלכות פסוקות" שניהם גרסו מְדַלִּין), וההסכמה על הפירוש הושגה לאחר שהובא לשון אחר, "מדלין מים", כנגד "מדלין" סתם בברייתא שבגוף הפלוגתא (אגב, מדבריו של ברויאר בעמ' 202 הערה 187, לא ברור מה גרסו ואם אכן הסכימו על הגרסה). במקרה זה יש לנסות ולפרש את הסוגיה בלא להזדקק לראיה הבנויה על נוסח כתוב של המשנה. אני שואל, האם בהגייה הבבלית או באחד מגילוייה יכלה הקריאה של המילה מְחִיצָה (בלי דגש דווקא, משורש חו"ץ, על דרך חִיץ) לשקף גם מְחַצָּה (כך, בחיריק, בניקוד בבלי במקרא, כגון בפסוק המובא שם: במדבר לא, מג; י' ייבין, מסורת הלשון המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה [להלן: ייבין], עמ' 1018) – אם על ידי נשילה גמורה של החי"ת (מְחַצָּה/מְחִיצָה < מִיצָה), אם על ידי מעתק הרצף חיריק-שווא לשווא-חיריק (מְחַצָּה < מְחִיצָה), שאמנם אינו נוהג כשהעיצור השני חי"ת, אבל הוא מצוי כשהעיצור הוא עי"ן (ייבין, שם, עמ' 325).

הפרק על ההגה (עמ' 80 ואילך) מבטל את מצב המחקר מעיקרו. דעה רווחת שבבבל חל ערעור גורף של הגרוניות ושאפשר לראות בתופעה קו תיחום בין ארץ ישראל לבבל, כלומר ייחוד טיפולוגי בבלי. הפרק בספרו של ברויאר (עמ' 80-108) הדין במצב הגרוניות מערער את הסברה הזאת, שנבעה, ככל הנראה, מגזרה שווה למצב בארמית הבבלית, ומעמיד את הדברים על דיוקם: אכן חל ערעור ההבחנה בין חי"ת לה"א (לטובת הה"א), אבל בשאר הגרוניות אין הדברים שונים בעיקרם מן המצב בארץ ישראל. אשר ליחס בין עי"ן לאל"ף, ברויאר מעלה את הסברה שאמנם

חל ערעור מסוים בין שני ההגאים, אבל לאו דווקא לטובת האל"ף, ומתוך כך התגבשה במילים מסוימות ההגייה המיוצגת בעי"ן (ראה הסיכום בעמ' 104–108). שוב, מצד הטיפולוגיה, הכתיב קרצול, בצד"י, מוחזק להיות מזרחי, אבל כתיב זה נמצא בכ"י ארפורט של התוספתא ועובדה זו "מקשה על ההבחנה" בין מזרח למערב (עמ' 113). אכן, הסופר של כ"י ארפורט של התוספתא הרבה בהגהות על פי הבבלי, ובכמה וכמה מקומות אף הבליט את ההגהה על ידי ניקוד, כגון "היה מְזֻמֵּן לִי זֶקֶן" (סוטה יג, ח), כבבלי יומא לט ע"ב = מנחות קט ע"ב (כנגד כ"י וינה: "נכנס עמי"); "אין מעברין את השנה אלא אם כן היתה תקופה חסירה עד רובו של חודש" (סנהדרין ב, ז), כבבלי סנהדרין יב ע"ב – יג ע"א (כ"י וינה: "אלא על רובו של חדש"); "הפרת נדרים מעת לעת" (נדרים ו, א), כבבלי שבת קנו ע"א (כ"י וינה: "הפר"; על יחס המשקלים הפעל/הפעלה ראה בספר שלפינו, עמ' 180 ואילך), ועוד הרבה. אף יש שהסופר התחיל לכתוב את הנוסח הארץ-ישראלי וחזר בו תוך כדי כתיבה, מחק מה שכתב וכתב בהמשך את נוסח הבבלי: "(אף) זָכָה עָמִי במחתה" (כיפורים א, יא), כבבלי יומא כה ע"ב (כ"י וינה: "אף את למחתה"). די בדוגמאות אלו להחשיד את הסופר של כ"י ארפורט בנקיטת נוסח לקטני, שאין ללמוד ממנו על טיפוס לשון מסוים דווקא.

יפה ההבחנה שהמחבר מבחין בטיב החילופים אל"ף/יו"ד בין תנועות: מעתק אל"ף מקורית ליו"ד נובע מחילוף מורפולוגי (גזרת ל"א < ל"י), ואילו כשהמעטק הוא מיו"ד מקורית לאל"ף, החילופים נובעים מגורם פונולוגי (עמ' 132).

הדיון בעיצורים חותם בטבלה מסכמת המציגה בצורה ברורה ושקופה את ייחודי לשון הבבלי (חוץ מהגורונויות, שיוחד להן סעיף ארוך בפני עצמו, ראה לעיל), לפי סוגי התופעות ולפי מידת הוודאות של החלוקה בין בבל לארץ ישראל (עמ' 147). הפרק על צורות ושימושיהן (עמ' 170 ואילך) מתאפיין במגמה להבחנות מדוקדקות בגיבושי צורות ובהתפתחות בשימושיהן, ומכאן עשויות לעלות מסקנות טקסטואליות. למשל, הכינוי הָלָה מוגדר במחקר: כינוי רמז לרחוק. ברויאר מוכיח שהגדרה זו אינה מדויקת; אין זה מציין נושא רחוק אלא נושא שהוא מתחלף ואינו זהה לנושא המשפט הראשון (עמ' 214). מכאן שהנוסח הלה בדפוס בפסחים צד ע"א (כנגד הלא, הוי בכתבי היד) מוטעה. מתוך ניתוח הטקסט עולה הגדרה מחדשת ומדויקת יותר של ערכי מדרש, כגון הָיִי – פתיחת תשובה, כנגד הָיִי אומר – מסקנה נוספת; במהלך המסירה הָיִי אומר התפשט על חשבון הָיִי, וטיב המסירה נבחן על פי כושר העמידה של ההבחנה המקורית (עמ' 265–267).

מתוך הגדרת שימושיהן של צורות עולים ענייני תחביר וסגנון. כאן עמד ברויאר על הבחנות התלויות בהבדל בין אגדה להלכה, כגון הצירוף אין אתה כנגד אי אתה (עמ' 122–124), או הצירוף קוטל אני כנגד קוטלני (עמ' 170–175). כן מובהרות התפתחויות שחלו בלשון הבבלי, לעתים בהשוואה ללשון הירושלמי, כגון שימוש של הביטוי זאת אומרת (עמ' 210) ושימוש כינוי הרמז אותו (עמ' 213).

יש להבליט במיוחד את חשיבות הסעיפים הדנים בשימוש מילות היחס (עמ' 217–226) ובחילופי צורות (עמ' 250 ואילך), כגון בית הקברות / בין הקברות (עמ' 252–253), שתיִּיל / שְׁתִּיל (עמ' 285), תורגמן / מתורגמן (עמ' 288–289).

לסיום, כמה הערות נקודתיות לפי סדר הספר:

לעמ' 22 הערה 103: התאריך של כ"י אנלאו 271 כבר הוזכר קודם לכן אצל A. Marx, "A New Collection of Manuscripts", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 4 (1933), עמ' 146; ראה א' וייסברג, במאמר המוזכר שם בעמ' 23 הערה 105.

לעמ' 51 שורה 17: בשם סרחון הסמ"ך כנראה חרוקה: סָרְחון; כך, על כל פנים, במסורת תימן (על פי "עמר, תלמוד בבלי: מנוקד על פי מסורת יהודי תימן, ירושלים תש"ם).

לעמ' 54 הערה 224: בעניין חוסר עקיבות גמורה בכתיבת השם יוסי/יוסה יש להזכיר את הכתיב יוסי בקמע מארץ ישראל (J. Naveh and Sh. Shaked, *Magic Spells and Formulae*, Jerusalem 1993 [להלן: נווה ושקד], קמע 16, שורה 10 ושורה 20).

לעמ' 55 שורה 5: בעצם, גם מי שקורא על דרך לשון מקרא עשוי לטעות ולקרוא בִּיתָךְ וכיו"ב.

לעמ' 55 שורה 12: יו"ד אם קריאה לסגול סופי אינה מסתברת בניקוד בבלי או תימני, ומן הסתם היא משקפת קריאה בצירי, כנראה על דרך הארמית (מִשְׁקִי וכיו"ב; ראה שם, הערה 231).

לעמ' 79: בעניין הפרדת של אין להתעלם מקהלת ח, יז: "בשל אשר יעמל". לעמ' 82: דיגוש ח"ית, מחוי – הואיל וזו הדוגמה היחידה שבריאיר מביא לדיגוש ח"ית, יש בו משום ספק ספקא. ייתכן, כמובן, שמשתקפת כאן מסורת תימנית, אבל שמא אין זה אלא כתיב של מִחוי, בתשלום דגש, והנוסח משקף הגייה בבלי; השווה ייחוד, נְחומים (ייבין, עמ' 859); גם בכ"י קאופמן הניקוד בצירי.

לעמ' 96: על הכתיב איכן אפשר להוסיף: וכך גם בכתובת רחוב, שורה 25. לעמ' 101–102, וכן 118–119: בקי/פקיע ייתכן שמשקפים שני שורשים שונים ולא חילוף פונטי. ראה ז' בן-חיים, "מן הדקדוק ומן המילון", מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז), עמ' 107.

לעמ' 117 שורה 16: למעשה, עצם הלשון "אל תהא קורא" מלמד שאין זה חילוף פונטי אלא קריאה חלופית.

לעמ' 119 שורה 4: גב"ב < כפ"ף – צ"ל: כפ"ף < גב"ב.

לעמ' 154 שורה 9: במסורת תימן הדגש של שותף, שותפות הוא דגש קל. ראה ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 62.

לעמ' 157 שורה 15: עבר < בינוני – צ"ל: עתיד < בינוני.

לעמ' 160 שורה 8: צוין, אל נכון, שבמשנה (כ"י קאופמן) בביטוי "כדי אכילת פרס" הדל"ת תמיד צרויה, אבל בהערה 619 נוסף: "כך עולה גם מן הכתיב: כתיב ביו"ד כפולה אין אלא בנפרד (במשמעות 'ראוי')"; למען דיוק הניסוח, בבבא קמא ה, ה הסופר כתב פעמיים: "שהוא כד"י להמית" והנקדן מחק את היו"ד השנייה והטיל צירי. עוד, השווה הניקוד בכ"י א של בן-סירא יא, יא: "וכדי כן". לעמ' 168 הערה 617: אירחם (בהשבעות הבבליות) – צ"ל: אירחים. לעמ' 215 שורה 12: יוער שכיניו הרמז הללו מתועד בתעודות נחל חבר 45 ו-46 משנת שלוש למרד בר-כוכבא: תללו (=את הללו).

לעמ' 230 הערה 360: משמרות במשנה תענית ב, ד שויכה בקונקורדנצייה של המילון ההיסטורי לערך "משמרת" בשל ההתאם התחבירי בכתב היד: "עשרים וארבע משמרות". ראה קובץ העזר "רמיזות לערכים – קובץ משלים" הנלווה לתקליטור "מאגרים", האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"א, ערך "מִשְׁמֶרֶת".

לעמ' 240 הערה 412: לדעת ז' בן-חיים, עֲרָבִי (לשון יחיד) נוצר כנראה על פי לִילִי; ראה "השורש ערב, מחברת לדוגמה", לשוננו מו (תשמ"ב), עמ' 227. לעמ' 241 הערה 425: להשלמת הסימטרייה אפשר להוסיף שחזקת ארץ ישראל של אותות קיבלה אף היא חזוק ממקור אפיגרפי: אותות (ראה נווה ושקד, קמע מספר 19, שורה 5); קרי אותות.

לעמ' 243: בטבלה, בשורה של כתבי יד א ב – יש להזיז משבצת אחת ימינה את בירה ואת בירות, וזו צ"ל בורות (לפי הפירוט בעמ' 242). לעמ' 269 הערה 583: יש להעיר שההיקרות היחידאית של הכתיב מהו בכ"י קאופמן (ידיים ד, ח) נמצאת בחלק שהושלם ביד השנייה.

לעמ' 281 הערה 670: עמ' 343 – צ"ל עמ' 380. לעמ' 282 הערה 677: בקונקורדנצייה של המילון ההיסטורי, הכתיב שבע (שִׁבְעֵ) / שִׁבְעֵ) במקורות לא מנוקדים שויך לערך "שִׁבְעֵ", וערך זה מייצג את שִׁבְעֵ ואת שִׁבְעֵ כאחת. ראה "רמיזות לערכים – קובץ משלים" (ראה לעיל בהערה לעמ' 230), ערך "שִׁבְעֵ".

על הזמר העברי בראשיתו

יעל רשף, הזמר העברי בראשיתו, מוסד ביאליק בשיתוף עם מרכז בן-יהודה לחקר תולדות הלשון העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשס"ד; 390 עמודים (הכוללים ארבעה נספחים, ביבליוגרפיה ומפתחות)

הספר עוסק, כהגדרת המחברת, ב"זמר העם שנוצר והתגבש ביישוב העברי החדש בארץ-ישראל מראשיתו ועד להקמתה של מדינת ישראל" (עמ' 9). הוא פותח בפרק קצר מאוד (פחות מחמישה עמודים) המסביר את עניינם של חוקרי הלשון בתיאור לשון הזמר. המחברת סבורה שהזמר תפס מקום מרכזי במערכת התרבותית שנוצרה ביישוב העברי בארץ ישראל, ונוסף לתפקידו החינוכי-האידאולוגי הוא אף היה "אחד מגילוייה המוכרים ביותר של לשון התרבות בקרב ציבור דוברי העברית" (עמ' 10). יש בו, לדעתה, גם עניין לשוני בשל היותו סוגה לעצמה, בעלת קווי לשון המיוחדים לה בלבד. קווי לשון אלה זוהו על פי שתי אמות מידה: בחינת התכונות המשותפות לטקסטים מתחום הזמר ובחינת התכונות המבדילות את אותם טקסטים מגילוייה האחרים של הלשון (עמ' 12). רשף צמצמה את תיאור לשון הזמר והיא עוסקת בתחומי הלשון שבהם עומד לרשותנו מידע המאפשר להעריך את מעמדם של קווי הלשון של הזמר במערכת הלשונית בת זמנו. תחומי הלשון שזכו בספר לתיאור מקיף הם מערכת ההגייה, מערכת הפועל, ענייני תחביר – בעיקר בתחום הצירוף השמני – ומילים דקדוקיות ("מילות תפקיד" במינוח של המחברת).

הפרק השני עניינו קביעת קורפוס המחקר. מסכים אני עם קביעתו של פרופ' משה בראשדן בדבריו תחת הכותרת "עם הספר": "צריך לציין בהדגשת יתר את עבודת השדה המושכלת שקדמה למחקרה של רשף: ריכוז הנתונים הרבים, איסוף השירים ובירור נוסחאותיהם הם מעשה מחקרי ראוי המוסיף לטיבו המשובח של החיבור שלפנינו". אכן מחשבה רבה ומאמץ מחקרי רב הושקעו כדי להגיע אל השירים המודפסים, אל שירים שנכתבו בכתב יד ואל האינפורמנטים (המסרנים) המאשרים את חיותם ואת נוסחם של השירים כזמר עברי חי בתקופה הנידונה. תחקור המסרנים כאמצעי נוסף לקביעת קורפוס המחקר ונוסח השירים מקנה לו ערך מוסף הנעדר מרשימות קודמות של הזמר העברי.

תחת הכותרת "קווים עיקריים בהתפתחות הזמר" (עמ' 15–20) מסבירה המחברת

את צביונו של הזמר העברי כשיר עם או כמקבילה העברית לשיר העם המסורתי (עמ' 15), את תהליך מיסודו מאמצע שנות העשרים של המאה העשרים (עמ' 17) ואת שינוי פניו עם הקמת מדינת ישראל. המשך הפרק עוסק בקורפוס המחקר ונכללו בו, כהגדרת המחברת, אך ורק "שירים שהושרו במסגרת מאורגנת כמו גן הילדים, בית הספר, תנועת הנוער, חוגי שירה בציבור וכדומה" (עמ' 23), יהא מקורם של השירים אשר יהא, ובלבד שנכתבו בעברית או תורגמו לעברית בתקופה המודרנית והושרו בציבור לאורך זמן. לכן החליטה המחברת להעדיף את גרסת המסרנים על גרסת המקורות הכתובים בכל מקרה של חוסר בהירות, וזאת כדי להבטיח שבקורפוס המחקר ייכללו הטקסטים בגרסה שאכן הושרה (עמ' 30).

הפרק השלישי עוסק ב"רקע הלשוני בתקופה המכוננת בהתפתחות הזמר" (עמ' 32–45), ובייחוד על רקע "שימוש הלשון הניטרלי בשפה" (עמ' 32). הוא פותח בתיאור מחלוקת הבלשנים בדבר צורת הלשון שיש להחשיבה כלשון הניטרלית של קהילת דוברי העברית בארץ ישראל. "ההתבטאויות בוויכוח זה הן הן אחד המקורות העיקריים שמהם אפשר ללמוד על מצב הלשון ועל האווירה הלשונית שעל רקעם התפתח הזמר" (עמ' 33). המחברת מסיקה שהמרחק בין הלשון הכתובה הרשמית ובין לשון היום-יום היה אחת מתכונותיה המהותיות של המערכת הלשונית שבה נוצר הזמר, וכי עיקר המידע על תכונותיה של העברית המדוברת בתקופה זו מצוי בתיעוד שמובא בחיבורי תיקוני הלשון (עמ' 49).

הפרק הרביעי מוקדש ל"הגייה ופרוזודיה" של הזמר (עמ' 53–108). מורכבות הסוגיה הזאת נובעת לא רק מ"אילוצי התבנית הפרוזודית והאילוצים המלודיים שמקורם בלחן" (עמ' 54) הקיימים בכל קורפוס של שירים מושרים, אלא גם ממצב הלשון באותה תקופה ובמעבר מההגייה האשכנזית להגייה הארץ-ישראלית. גם המעבר של שירת התחייה משיטת השקילה הסילאבית לשיטה הטונית-סילאבית מסבך את תיאור ההגייה והפרוזודיה. עיקר הפרק עוסק בתיאור מפורט מאוד של החריזה, ההטעמה (המלודית והפרוזודית, הנסוג אחור, האשכנזית וההגייה המלעילית הארץ-ישראלית בקטגוריות מסוימות), השוואים והחטפים, הגיית אותיות השימוש והגיית בכ"פ שלאחר מילה המסתיימת בתנועה. דברי הסיכום לפרק זה מדגישים את ייחודו של הזמר בפי המסרנים: "הגיית המרכיב המילולי בזמר אינה כפופה במישורין לכללים הפונטיים והפונולוגיים התקפים במערכת הלשונית בכללותה" (עמ' 107). הדבר בא לידי ביטוי במקום ההטעמה, באופן מימוש השווא הנע הדקדוקי ובאופן הגייתן של אותיות השימוש ושל בכ"פ שאחריהן (שם). המחברת מציינת שהזמר הקדים את השירה במעבר ממערכת ההגייה האשכנזית למערכת ההגייה הארץ-ישראלית (שם).

הפרק החמישי יוחד כולו לפועל (עמ' 109–160), וביתר דיוק לבחירה בין צורות פועל מתחרות. נבדק השימוש בצורות ההפסק ובצורות המוארכות המקראיות, ונמצא כי תפוצתן הנרחבת של צורות הפועל המקראיות המלעיליות היא אחד מקווי

הלשון שבהם נבדל הזמר מן השירה (עמ' 120). כן נבדק השימוש בדרכי תצורה אחרות שמקורן ברבדים ההיסטוריים של הלשון: בצורות וְקָטַל, וְיָקַטַל, המקור המוחלט, המקור הנטוי בלי ל-, צורת הבינונית קוֹטְלָה, בניין נתפעל ועוד. סיכום הדברים בסוגיה זו הוא: "החריגה מגבולותיה של מערכת הפועל של העברית החדשה מתבטאת רובה ככולה בניצולם של קווי לשון בעלי צביון מקראי מובהק [...] צורות פועל מובהקות מלשון חז"ל וצורות פועל שמקורן בעברית החדשה, ובייחוד ברובד של לשון הדיבור, נעדרות ממנה כמעט כליל" (עמ' 158).

הפרק השישי עוסק במילים דקדוקיות ובכמה דרכי הצטרפות של השם עם הלוואי שלו (עמ' 161–204). נזכיר בייחוד את הכינויים למיניהם, את הסמיכות ותחליפיה, את דרכי השעבוד של פסוקיות הזיקה ופסוקיות התוכן ואת מילות השלילה. המסקנה היא שבזמר נמנעים משימוש בלשון המדוברת ושולטים בו "שימושי לשון טיפוסיים לרובד הלשון הכתובה" (עמ' 201).

הפרק השביעי דן באוצר המילים, הנבחן מההיבט ההיסטורי, מההיבט הדקדוקי ומההיבט הסגנוני (עמ' 205–261). מתברר שתפוצתו של הרכיב המקראי בזמר נרחבת לעומת קורפוסים אחרים, ובייחוד בולט הדבר בשמירת המשמעות המקראית של המילים ואף בשימוש ביסודות מקראיים מובהקים, ברמיזות טקסטואליות ובפראגמטיקה מקראית (עמ' 223). לעומת זאת, משקלו של הרכיב המודרני בזמר קטן בהרבה ונדירים בו נאולוגיזמים (עמ' 232). רשף מבחינה בין מילים המשתייכות לקטגוריות התצורה העיקריות בלשון לבין המילים המשתייכות לקטגוריות תצורה שוליות, "שאינן מציינות ציות מלא לכללים המורפופונמיים השולטים במערכת הלשונית בכללותה" (עמ' 235). בסוג האחרון מצויות המילים השאולות, שמות פרטיים ושמות מקומות, וכן "קולות וצלילים" שנקלטו באוצר המילים של הלשון. רשף בחנה גם את החלופות הסמנטיות (המילים הסינונימיות; עמ' 247), את החלופות המורפולוגיות בתחום השם והפועל (עמ' 248) ואת מבנה הבינום והתקבולת (עמ' 256). הפרק מסתיים בדברי סיכום שלפיהם גם בתחומי דקדוק, משמעות וסגנון אלה הזמר נוטה לפנות למורשת הלשונית של העברית הכתובה בכלל וללשון המקרא בפרט ולהתרחק מלשון היום-יום של תקופתו (עמ' 259). דברי הסיכום לחיבור כולו (עמ' 262–268) מעלים את הנקודות העיקריות האלה:

(1) לשון הזמר שנבדקה מעדיפה קווי לשון מורשים מתוך התרחקות ברורה וחד-משמעית מקווי לשון שנתפסו אופייניים ללשון בת הזמן (עמ' 262–263); (2) קווי הלשון המורשים שבזמר רובם ככולם מקורם במקרא; (3) קווי לשון המזוהים במובהק עם הלשון הכתובה מועדפים על פני הלשון המדוברת (עמ' 264); (4) הזמר היווה סוגה לעצמו בתוך לשון התרבות, ו"היה באפשרותו לשמש אפיק מרכזי להפצת ההיכרות עם לשון התרבות בקרב הדוברים" (עמ' 265).

הספר מעמיד לרשותנו תיאור בהיר, שיטתי ומקיף של תחומי הלשון המרכזיים המאפיינים ואף מייחדים את הזמר העברי בתקופה החשובה של התפתחות השפה

העברית משפה כתובה ומלינגואה פרנקה לשפה מודרנית עוטפת כול, מגוונת ומרובדת למשלבי לשון ולסוגות כתיבה. שיטות העבודה שנקטו, הצגת הנתונים, מהלך הרצאת הדברים, ההסתמכות המושכלת על ספרות המחקר הענפה והבין-תחומית, סיכומי הביניים הרבים ואף הנחוצים – כל אלה משכנעים את הקורא שהספר הזה על כל פרטיו ומסקנותיו מצייר תמונה ברורה, מגוונת ורבת צבעים היסטוריים, סינכרוניים והשוואתיים של הקורפוס הנחקר, המשקפת נאמנה את לשון הזמר העברי החי בשנים ההן. הספר ראוי לשמש דגם מתודולוגי לחקר סוגות נוספות של כתיבה באותה תקופה, כגון הכתיבה המשרדית.

ראוי לציין שלא נתקלתי בספר בשום טעות מכל סוג שהוא שכדאי להעיר עליה. גם בעריכה הלשונית ובהתקנת הספר לדפוס הכול נקי ללא רבב.

פרקים במחקר לשונות היהודים

N. S. Serfaty and J. Tedghi (eds.), *Présence juive au Maghreb: Hommage à Haïm Zafrani*, [Paris]: Editions Bouchene, 2004, 604 pp.

הספר "נוכחות יהודית במגרב", שנועד לכבד את פרופ' חיים זעפרני המנוח בגבורותיו, ראה אור בפריז¹ למרבה הצער יום אחד לאחר פטירתו, בי' בניסן תשס"ד² בשל תקלות טכניות ומכשלות אחרות נתעכבה הופעתו של הספר למעלה משנה. משפחתו ומקיירי זכרו של חיים זעפרני מצאו נחמה פורתא בעובדה שהוא ראה עלי הגהה של הקובץ בימי חוליו, שבועות אחדים לפני שהלך לבית עולמו. לאחר הקדמה קצרה של שני העורכים³ מוצעת רשימת פרסומי המפורטת של חיים זעפרני (עמ' 17–34). זו כוללת 196 פריטים, 194 מהם ראו אור בשנים 1948–2003. ברשימה 20 ספרים, 139 מאמרים, 10 ערכים באנציקלופדיות, 20 סקירות וביקורות על ספרים וחמש הקדמות לספרי אחרים. ויש שני מאמרים נוספים (פריטים מס' 195–196) הנמצאים עדיין בדפוס.

בקובץ 40 מאמרים שכתבו חבריו, עמיתיו ותלמידיו של ח"ז. הללו מובאים בארבעה מדורים, המשקפים היטב את תחומי עיסוקיו: היסטוריה – 15 מאמרים (עמ' 37–242), בלשנות – 10 מאמרים (עמ' 245–388), שירה ומוזיקה – 10 מאמרים (עמ' 393–506) וחמישה מאמרים באים במדור ספרות רבנית ופילוסופיה (עמ' 509–596).

מטבע הדברים קוראי "לשוננו" ימצאו עניין בעיקר בחטיבה השנייה, המציעה כאמור עשרה מאמרים בבלשנות. תשעה מהם עוסקים בלשונות היהודים, וליתר

1. יש לשבח את המו"ל על ההוצאה הנאה של הספר, אך משום מה נתרשל ושכח לציין את מקום הדפסתו, לפיכך הובאה לעיל המילה Paris בין סוגריים מרובעים.

2. חיים זעפרני נולד בא(ל)סוריה (המוכרת גם בשמה הצרפתי Mogador) בי"ד בסיוון תרפ"ב (10 ביוני 1922) ונפטר לבית עולמו בפריז בט' בניסן תשס"ד (31 במארס 2004).

3. אף שהעורכים ציינו בשער הפנימי של הספר ארבעה אנשים ששימשו מועצת מערכת – הם עצמם וכן אנדרה קאקו המנוח וכותב השורות הללו – הפְּזָקָה על עריכתו נוקף כולו לזכות שניהם בלבד, ובמיוחד לפרופ' יוסף תדגי, שהוא ממשיך דרכו המוכשר של ח' זעפרני בצרפת בחקר יהדות המגרב. אף שאינו תלמידו של זעפרני, טרח תדגי הרבה בעשיית הספר הזה. שני חברי המועצה האחרים הרימו אך תרומה שולית שהצטמצמה בעיקר לעצה ולעידוד.

דיוק, בערבית היהודית של ימי הביניים, בערבית היהודית המגרבית החדשה ובספרדית היהודית, לרבות עיונים במרכיב העברי שנשתקע בהן. אבל אף מאמרים אחרים שנכללו במדורים אחרים עשויים לעניין גם חוקרי לשון ופילולוגים. כאלה הם למשל מאמריהם של סאלם שאקר, חוקר הברברית ("עקבות של יהודים בקאביליה: הצורך במחקר שיטתי", עמ' 95–102), של רוברט אברהם הטל ("קינה בערבית יהודית תוניסאית על האיש [=היהודי] שנרצח במרוקו בשנת 1900", עמ' 393–400), של יוסף שיטריט ("מפגשים יהודיים ומוסלמיים בלשונות הדיבור ובשירה העממית במרוקו", עמ' 425–449), של פול פנטון ("קצידיה היסטורית על גירוש יהודי העיר והראן ב-1669", עמ' 451–466) ושל מאיר נזרי ("הקשרים בין הקצידיה העברית לערבית, השייכת לסוגת המלחון, במרוקו", עמ' 479–487). ויש עוד כיוצא באלה.

נבוא עתה לומר דברים אחדים על מרב המאמרים הבלשניים, ונוסיף דברים מועטים על המאמרים האחרים שהזכרנו.

מאמרו של יעקב בן טולילה עוסק בדפי עזר לתלמידים שכתב מורה בישיבה בתטואן שבצפון מרוקו בשליש הראשון של המאה העשרים (עמ' 257–273). המעניינים שבדפים אלו הם הדפים המכילים חומרים הכתובים ספרדית יהודית (ס"י) או אלו הכתובים עברית וס"י כאחת. בחלק ניכר מהם הועתקו דינים הלקוחים משולחן ערוך ומנושאי כליו (כגון בעל "מגן אברהם"). יב"ט התחקה על מוצאם של הדפים ואיתר את בית המדרש שם נכתבו ואת המורים שעשו בהם שימוש. עיקר חשיבותו של החומר הזה בתוספת טקסטים מן הס"י במגרב (=החפיתיה) ובבירור המעמיק של החומר הזה. הרשימה המדגימה את אוצר המילים לרבות היסודות העבריים (המוצעת בעמ' 265) ובירור דרכי התעתיק של הס"י שבדפים הללו (סעיפי 4 בעמ' 268–271) מראים בצורה מצוינת מה ניתן להפיק מעיון מלומד בחומר הזה. מאמרו של אנדרה קאקו, "הערות פילולוגיות על תרגום רס"ג לשיר השירים" (על פי מהדורת הר"י קאפח משנת תשכ"ב; עמ' 276–281), הוא מועט המחזיק את המרובה כדרכו של איש אשכולות זה. הוא מגיש לקורא הצרפתי הערות מהערות שונות להבנת תפסיר הגאון, כגון הערותיו על חלופות התרגום למילים עבריות שונות שרס"ג משתמש בהן בשל שיקולים רטוריים ואסתטיים כתרגומה של המילה זָפָה (שה"ש א, טו⁴): בצלע א של הפסוק היא תורגמה במילה גמילה ובצלע ב היא מתורגמת במילה חסינה. או השם דוד (שם ה, ט), שתורגם פעם במילה ודיד (=אהוב) ופעם במילה כ'ליל (=ידיד). אנדרה קאקו המנוח סיפר לי שבחורף תשס"ד גמר לתרגם לצרפתית את תפסיר הגאון לתהלים וליווה אותו באלפי הערות. יש לקוות שהמופקדים על עיזבונו הספרותי ידאגו לפרסום הספר לתועלתם של קוראי צרפתית בצרפת וחוצה לה.

מאמרם של ג'ורג'ט בן-סימון-שוקרון ואהרן ממן, "ברכת המזון בערבית יהודית של פאס" (עמ' 295-312), הוא עיון יסודי ומעמיק המציע ניתוח פונולוגי של העיצורים והתנועות בטקסט המוקלט. כמו כן מוצג בו תעתיק פונטי מלא של כל הברכה. לדעתי, אפשר היה להסתפק בתעתיק פונטי בלבד; סוגי ה-a למשל (ä ו-a) הם פונמה אחת, כשם ש-i ו-e הן פונמה אחת; סוף כל סוף אין המאמר מכון ללמד ערבית אלא לנתח את הטקסט ניתוח בלשני. כן מובא במאמר תרגומו של הטקסט לצרפתית ובירור סמנטי לקסיקלי בהיר ומלומד של אוצר המילים לרבות המרכיב העברי המשמש בו. המחברים עומדים יפה על הרכיבים של לשון הדיבור מכאן ושל הלשון הגבוהה מכאן (משום מה הם נוקטים את הכינוי "ערבית קלאסית" במקום "ערבית גבוהה" כמתבקש). אין ספק שמאמר חשוב זה מרים תרומה להכרת הערבית המגרבית כלשון תרגום.

מאמרו של משה כהן, "סעדיה אבן דנאן – בלשן ומשורר בדור של גירוש ספרד" (עמ' 313-326), מביא לפני הקורא הצרפתי תקציר של עניינים שנידונו בעבודת הדוקטור שלו *La tradition linguistique de Rabbi Sa'adya Ibn Danan*, שכתב בהדרכתו של פרופ' חיים זעפרני.⁵

מאמרו של שלמה אליקים אינו מאמר בלשני אלא סקירה המציעה כמה עניינים מ"נוסח ההגדה [של פסח] במחזור פאס" (עמ' 327-335) על פי כתב יד לידן 94. למעשה, במאמר קצר זה מעיר אליקים על עניינים אחרים במחזור ולא דווקא על ההגדה. עיקר תרומתו היא ביסוס הדעה שנוסח התפילה של "התושבים" בפאס (שלא כנוסח "המגורשים") קרוב לנוסח שבסידור רב סעדיה גאון. וכבר טענתי שעקבותיו של נוסח זה הילכו עד דורותינו במרוקן, לפחות במחזור תאפילאלת.⁶ מאמרה של מריה אנכילס גאלק-גרסיה ממדריד, "המיון של הערבית היהודית" (עמ' 337-349), נעזר במחקריהם של חוקרים רבים לשם אפיון של הערבית היהודית בימי הביניים (בעיקר על פי עבודותיו של פרופ' יהושע בלאו) ושל הערבית היהודית החדשה בימינו (כאן היא עושה שימוש רב במחקריהם של חוקרים רבים של הערבית המגרבית). מאמר חשוב עוד יותר בסוגיה זו הוא מאמרו הנזכר לעיל

5. עבודתו של משה כהן ראתה אור כספר בעברית בשם ספר השרשים לרבי סעדיה בן מימון אבן דנאן, ירושלים 2000.

6. ראה למשל מאמרי, "חיקון פסח מתאפילאלת שבמרוקן", שנה בשנה מא (תשס"א), עמ' 147-161. בעמ' 153-156 הובא הפיוט "ידידים יוצאים מפרך ענמים" המשותף למחזור פאס ולמנהג תאפילאלת עד לדור האחרון לשיבת היהודים שם; אף נידונו שם כמה מלשונותיו של הפיוט הזה. גם הנוסח "למשומדים אל תהי תקוה" וכו', המצוי במחזור פאס (כפי שמציין כאן אליקים בעמ' 329), נתקיים בפי "חכמי תאפילאלת" עד לדור האחרון (אף שרוב הקהל נטש את הנוסח הזה והלך בעקבות הסידורים הספרדיים המהלכים, חכמים החזיקו בנוסח "למשומדים" וכו'. יש בידי עדויות מוצקות שזה הנוסח שאמר בתפילתו רבי ישראל אביחצירא, הידוע בכינויו "באבא סאלי", עד יומו האחרון).

של יוסף שיטתית, המלווה כדרכו עיונים תאורטיים מושכלים והצגת חומרים ממשיים מפורשים כדבעי.

צריך כוח איפוק גדול כדי לא לכתוב את כל מה שיש לומר על מאמרו של חיים וידאל ספיחה, "שרידים מספרד בת שלוש הדתות [המשתקפים] במקרא בלאדינו (הבבואה של הספרדית היהודית)" (עמ' 351–362). אתאפק ואסתפק בדברים אלו: הרוצה ללמוד משהו על אופיו של מאמר זה כמאמרים אחרים של חו"ס ילך אל סופו, אל הביבליוגרפיה בת כארבעה עמודים (מתוך כ-12 עמודים) החותמת אותו. מוצעים כאן אחד ושישים פריטים ביבליוגרפיים שכתב המחבר עצמו. נראה שגם הוא כרעי איוב סבור שעמו תמות חכמה. זכר אין כאן לפרסומיהם של מלומדים אחרים בארץ ובחו"ל בתחום זה.⁷ מה שבא לפני הביבליוגרפיה בשמונת עמודי המאמר ידוע כמעט כולו מפרסומיו הקודמים של חו"ס. מן הסתם, היכרותו רבת השנים של חו"ס עם פרופ' זעפרני המנוח היא שעמדה לו בעיני העורכים. מחיר כזה הוא מן המחירים שעורכי ספרי יובל ועורכי ספרי זיכרון משלמים...

חותם את החטיבה הבלשנית מאמרו המצוין של יוסף תדגי, "ענייני⁸ הלוח העברי בלהגי הערבית היהודית במגרב" (עמ' 363–388). כאן מתגלות יכולותיו של תדגי כחוקר שדה מעולה. הוא מצליח להגיע לדוברים רבים של להגים רבים, ער מאוד לחילופי נוסחאות ועינו היא עין בוחנת המפרידה את התבן מן הבר. תדגי אסף 105 ביטויים בערבית יהודית מגרבית ששמות החודשים משמשים בהם, בחלקם הגדול ביטויים מחורזים הם, כגון אלול – סמא מחלול (= [ב]אלול השמיים פתוחים), אדר – יכלי אדייאר (= אדר מחריב את הבתים). המאמר מלווה הערות דקדוקיות ועיונים סמנטיים מבוררים כראוי עם מצע ביבליוגרפי נרחב. רק לעתים רחוקות נשמט מעיניו פרט כלשהו שהובא בספרות המחקר, כגון הפרט השולי הנוגע לביטוי טבת קבל תמוז (= טבת לפני תמוז, כלומר תחילה בא הקור העז של חודש טבת ובסוף יבור החום הגדול של חודש תמוז), ביטוי שכל כולו צמח מקריאת הדיוטות משבשת של שלוש המילים "אף תכון) תַּבֵּל בַּל תָּמוּט" בפסוק המקראי (תה' צג, א; צו).⁹

7. אפילו ספר יסוד כספרו של דוד בונים (*A Lexicon of the Hebrew and Aramaic Elements*), *in Modern Judezmo*, Jerusalem 1993, שהוא מן ההישגים החשובים של מחקר לשונות היהודים, לא הוזכר בידי חו"ס.

8. העדפתי לתרגם את המילה rémanences (= שרידים), המופיעה בכותרת מאמרו של תדגי, תרגום לא מילולי ונקטתי את המילה "ענייני(ם)". שכן אין השם "שרידים" הולם את החומרים המובאים במאמרו של תדגי. הוא מציע פרישה נרחבת מאוד של שימושים רווחים בשמות החודשים העבריים בפתגמים, באמירות ובביטויים עממיים מחורזים ולא מחורזים, שהוא מצא בשפע בלהגי הערבית היהודית המגרבית החדשה.

9. ראה ספרי, מסורות ולשונות של יהודי צפון אפריקה, מהדורה שנייה מורחבת, ירושלים תשנ"ט, עמ' 258.

כבר רמזתי לעיל שגם מאמריהם של א' הטל, של פ' פנטון, של מ' נזרי ושל י' שיטריט יש בהם עניין רב לחוקר הלשון, ובמקרה דנן חוקר הערבית היהודית של המגרב. במאמרים אלו מתפרסמים טקסטים מעניינים בשירה הכתובה ערבית יהודית. כל המלומדים הנזכרים מוחזקים בצדק רב כמהדירי טקסטים מומחים. הרי דוגמה אחת: הטקסט, שפנטון מציע (בעמ' 456–460) ולאחריו מובא תרגומו לצרפתית (בעמ' 461–465), מדגים יפה את הערבית היהודית המקומית הנוהגת בשירה העממית בעיר והראן במאה השבע-עשרה; צורות גבוהות וצורות להגיות עם מילים עבריות ומילים מלשונות אחרות משמשות בה בכפיפה אחת. הנה שני קטעים קצרים מתוך השיר הזה:

פי שהאר ניסן כאן אנופיאן

פי נהאר אלהד כאן האד אלהורבאן

באש יכרגו אליהוד מן ואהראן (שלוש השורות הראשונות של בית א).

זה שיעור הדברים בערבית:

בחודש ניסן היה הגירוש / ביום ראשון היה החורבן הזה / שהיהודים יצאו מ[העיר] והראן.

ואדא תגיב אשמש נתפכר צארי ווטני

ומנחה וערבית ושנוגה ותהלים מן אלעשיא (שתי השורות הראשונות של בית יד).

וזה תרגום הדברים לעברית:

וכאשר השמש שוקעת אני נזכר בביתי ובמולדתי / ומנחה וערבית ובית הכנסת ו[קריאת] תהלים בשעות הערב.

מצויות כאן מילים מהלשון הגבוהה, כגון אנופיאן, וטני, ומילים מן הלשון המדוברת, כגון באש, אלעשיא, וכן משולבים בלשון השיר יסודות שאולים, עבריים בעיקר, כגון ניסן, מנחה, ערבית, תהלים, ומצויה כאן גם מילה ממוצא ספרדי: שנוגא (synagoga > snoga).

הרוצה לברר פרק בדקדוק הלהג של והראן ובמילונו ברובד הלשוני שנהג לפני כ-250 שנה יש לו כאן בקעה להתגדר בה. יתרה מזאת, הקטע הזה מלמד שהלהגים המגוריים (למזער להגי החטיבה המערבית הכוללת את מערב אלג'יריה ואת מרוקו) מגלים יציבות רבה במשך מאות בשנים. כל היודע פרק בערבית היהודית של הדור האחרון לישיבת היהודים במערב אלג'יריה ובמרוקו יגלה שתמונת הערבית של והראן במאה השבע-עשרה המשיכה להתקיים בעינה, כמעט בלא כל שינוי, עד המאה העשרים. מי שישווה טקסטים שנכתבו בה באמצע המאה העשרים לשיר שפנטון מפרסם יגלה שהשינוי היחיד שחל בה הוא תוספת נכבדה של מילים צרפתיות שנכנסו לאחר הכיבוש הצרפתי בשנת 1830. לשון אחר: אוצר המילים

נתרחב, אך הדקדוק עמד בעינו וגם אוצר המילים הקודם לא נדחה על ידי אוצר המילים הצרפתי הרב שחרר ללהגים אלו.

אבוא לומר מילים ספורות על מאמרו הנזכר של סאלם שאקר ("עקבות של יהודים בקאביליה" וכו'), המופיע בקובץ שלנו במדור היסטוריה. שאקר, חוקר חריף וזהיר כאחד, מביא שתי תעודות; אחת מהן, המתפרסמת לראשונה במאמרו, מדברת על נוכחות יהודית באזורים הקאביליים באלג'יריה. המאמר מביא גם חומר לשוני מעניין: אישה קאבילית בת השליש הראשון של המאה התשע-עשרה מדברת על אוכל טָרֹפּ בעיני היהודים. טָרֹפּ היא המילה המשמשת באלג'יריה היהודית כנגד טָרֹפּ או טָרֹפָה של קהילות אחרות כידוע זה שנים.¹⁰ עד כה הכרנו את המילה בערבית היהודית של אלג'יריה; החומר ששאקר מפרסם מתעד אותה בהקשר של דיבור בברברית-יהודית (או שמא יש לדייק ולנקוט לשון אחר: בחברה יהודית דוברת ברברית), וזה חידוש חשוב.

וגם זאת, שאקר מציע בזהירות רבה לשקול את האפשרות שהשם העברי יַנְיִי/ינאי הוא שנתגלגל אל השם הקאבילי yanni (בשמו של השבט at Yanni = בני יַנְיִי) באזור שאנשיו מוחזקים להיות ממוצא יהודי. אם תתאמת ההשערה הזאת, על אף כיוון הדו־תנועה (i < ay), נמצא השם הזה מצטרף לשמות יהודיים מובהקים ששאקר מזכיר במאמרו, מימון ויעקב, ששימשו באוניומסטיקון הברברי ואינם ברבריים כל עיקר. אם כך הוא, היקרותו של השם (יַנְיִי/ינאי <) יַנְיִי רומזת לקשרים יהודיים ברבריים בתקופה קדומה. מן ברור הוא שהדברים הללו מצריכים ביסוס יתר על יסוד נתונים נוספים כפי ששאקר עצמו כותב במאמרו.

בשולי דבריי אוסיף הערה בעלת אופי עקרוני. רובם המכריע של המאמרים הכלולים בקובץ בארבעת מדוריו הם מאמרים מחקריים, בכללם לא מעט מאמרים חדשניים ומלאי עניין. אך נכללו בו בקובץ גם מקצת מאמרים מסוגים אחרים, שיש להם מקום בספר יובל כמעשה שלכתחילה, אבל מקומם אינו בגופו של הספר בתוך המאמרים המחקריים המובהקים, אלא אחרי הקדמת העורכים כחלק מהצגתו של האיש, שהספר נכתב לכבודו או לזכרו. כאלה הם מאמריהם של שמעון לוי ואמי בוגאנים.

וביתר פירוט: מאמרו של ש' לוי ("חיים זעפרני מצילה של מורשה בת אלף שנה", עמ' 133–142) הוא מאמר הערכה על פועלו רב השנים של ח". זה מאמר מלומד, אם כי אינו נטול הטיות ופניות (בהתאם להשקפותיו הנודעות של מחברו). מאמרו של א' בוגאנים ("מוגדור של היהודים", עמ' 69–93) הוא רשימה הכתובה בחן רב, בפרוזה פיוטית ובכוח תיאור מרשים. המחבר סוקר את תולדות העיר מוגדור ומתאר

10. ראה שם, עמ' 211, 275, 290 ועוד. שאקר הפנה לספרי הצרפתי, *La composante hébraïque du judéo-arabe algérien (Communautés de Tlemcen et Aïn-Temouchent)*, Jérusalem 1992, עמ' 120–121 ועוד.

את נופיה מאז ייסודה ועד כינון הקהילה היהודית שלה. התיאור פותח בפעולתו של המלך מוחמד השלישי בגיוס של עשרה יהודים מן העילית שבערים אחרות לשירות בית המלוכה, מדבר על יסוד המלאח (הרובע היהודי), סוקר עליות ומורדות בתולדות הקהילה, מאפיין כמה מדמויותיה בזמן החדש ומסיים בעובדה ש"ח' זעפרני מן המפורסמים שבחוקרי יהדות המגרב נולד בעיר" (זה תרגום חופשי של משפט הסיום בעמ' 99).

כאמור, ראוי היה ששני המאמרים הללו יבואו אחרי ההקדמה ולא בגוף הספר, אבל לא מאמר זה ולא מאמר זה פגמו בטיבו של הקובץ לכבוד ח' זעפרני; שניהם הוסיפו ממד המתבקש בקובץ כזה וקוראים רבים של ספר זה ימצאו עניין בהיבטים שהביאו שני המחברים במאמריהם.

בחתימת דבריי אני מבקש לומר מילים אחדות על עבודתו של ח' זעפרני בחקר הלשון. זו ניבטת היטב מספרו על הספרויות הדיאלקטיות והעממיות של היהודים במרוקו.¹¹ בחיבור זה הוא כינס מאמרים שנתפרסמו באכסניות שונות ועיבד אותם מחדש. לפי דעתי, ספר זה הוא מן הטובים בחיבוריו של ח"ז, אם לא הטוב שבהם. בשנים-עשר פרקיו מוצעים עיונים וטקסטים רבי עניין, מבוארים ומתורגמים לצרפתית. כאלה הם הפרק השני על "לשונות היהודים במרוקו" והפרק השלישי המביא פרקי מקרא בשרח המגרבי לפי מסורות מקומיות שונות כשהם מתועתקים, מוערים ומתורגמים. יש לקבוע כי ח"ז הקדים את כל החוקרים בעיסוק שיטתי בשרח המגרבי. אף שלא דן מעולם בשאלות היסוד של הספרות הזאת, יש בעבודתו תרומה להכרת לשונה. משום כך יפה עשו עורכי הספר שנתנו ביטוי גם לחקר הלשון בקובץ שיצא לכבודו ולזכרו.

סוף דבר: יש להחזיק טובה מרובה לעורכי הקובץ על המלאכה הטובה שהם עשו, ובזה הציבו יד לחיים זעפרני תמ"ך, חוקר יהדות המגרב.

11. H. Zafrani, *Litteratures dialectales et populaires juives en occident musulman*, ראה, Paris 1980.

הנחיות למסירת מאמרים ל"לשונונו"

המבקשים להציע מאמר ל"לשונונו" מתבקשים לערוך אותו ולהגישו על פי ההנחיות המפורטות להלן:

א. אופן המסירה

המאמר יוקלד בתכנת Word, יימסר על גבי תקליטון כקובץ RTF ובצירוף שני עותקים מודפסים ברווח כפול ובגופן 12 לפחות (ההערות בכלל זה). כן יצרף המחבר את הפרטים האלה: שם מלא, כתובת, מס' טלפון ופקס וכתובת דוא"ל.

לאחר שיקבל המחבר הודעה על קבלת מאמרו לפרסום ימסור למערכת קובץ מעודכן בצירוף עותק מודפס אחד. כן ימסור את תקציר מאמרו באנגלית (עד 300 מילים) – עותק מודפס ועותק אלקטרוני.

ב. הפניות וקיצורים ביבליוגרפיים

שיטת ההפניות והקיצורים הביבליוגרפיים – כנהוג בפרסומי האקדמיה ללשון העברית. דוגמאות לשיטה זו אפשר לראות בכל אחת מחוברות "לשונונו" של השנים האחרונות (וראו למשל בחוברת זו, עמ' 89–91; להלן יודגמו מקצת הכללים על פי עמודים אלו).

ואלו עיקרי השיטה:

1. הפניה למקור ביבליוגרפי תיעשה בדרך של קיצור המקור ובו שם המחבר ומילה הרומזת לכותר המחקר או לתאריכו (קוטשר, מחקרים או קוטשר, תשל"ז. יש לבחור באחת השיטות). אם המחבר מופיע ברשימה על פי חיבור אחד שלו בלבד אפשר לוותר על ציון הכותר או השנה.
2. הרשימה הביבליוגרפית תהיה משותפת לעברית וללועזית. קיצור ביבליוגרפי, גם של פריט לועזי, יבוא בעברית ויופיע ברשימה במקומו האלפביתי העברי (ראו עמ' 90, קוטשר, תולדות).
3. דרך רישום הפריט הביבליוגרפי:

ס פ ר: הקיצור, סימן שוויון, קיצור שם פרטי, שם משפחה, שם הספר, מקום ושנה. אם בשער הספר נרשמה שנה עברית תירשם שנה עברית בלבד (ראו עמ' 90, קדרי, ש"י עגנון). שם ההוצאה לא יירשם אלא במקום שבשער הספר לא צוין מקום הפרסום.

מ א מ ר: הקיצור, סימן שוויון, קיצור שם פרטי, שם משפחה, שם המאמר בתוך מירכאות כפולות, שם כתב העת מס' כרך (שנה), עמ'. (ראו עמ' 91, רשף,

- שימוש). מספר הכרך (באוויות או בספרות) והשנה (עברית או לועזית) יירשמו כשיטה הנוהגת בכתב העת המצוטט.
4. חלקי הרישום יופרדו זה מזה בפסיקים ולא בנקודות.
 5. שם ספר או כתב עת בעברית יבוא באות רגילה (לא מובלטת ולא נוטה); שם ספר או כתב עת בלועזית – באות נוטה.
 6. שם כתב עת לועזי יובא במלואו (*Jewish Quarterly Review* ולא *JQR*).
 7. חיבורים שיש להם עורך (למעט כתבי עת) יצוינו ברישום שם העורך או העורכים (ראו עמ' 90, רבין, הערות).
 8. ציון עמודים ייעשה בלועזית הקיצור עמ' בעברית ו־pp בלועזית. רישום עמודים בעברית – מימין לשמאל (3–17).
 9. אין לכלול ברשימה הביבליוגרפית פריטים שלא נזכרו במאמר.
- ג. ציון מראי מקומות
1. שמות ספרי המקרא יצוינו בקיצוריהם המקובלים (וכמצוין ברשימת הקיצורים שבראש כל כרך מכרכי האנציקלופדיה המקראית). שם הספר יבוא במלואו כאשר הוא חלק מן המשפט גופו (כגון: רש"י לשמות א, א).
 2. שמות מסכתות התלמוד יובאו במלואם (ברכות, מועד קטן).
 3. מראה המקום למקרא ולמשנה – הכול באותיות ובפסיק ורווח בין פרק לפסוק או למשנה: שם' כא, א; ברכות א, א. ציון לפסוקים אחדים לא רצופים ייעשה כך: שמות כא, פסוקים ג, ו, ט.
 4. מראה מקום לתלמוד הבבלי: ברכות ב ע"א; לירושלמי: שביעית א, ז (לג ע"ג).
- ד. ענייני כתיב, פיסוק, התקנת פסקאות וכד'
1. הכתיב הנוהג הוא הכתיב חסר הניקוד בכלליו שנקבעו על ידי האקדמיה ללשון העברית.
 2. מובאות מן המקרא יובאו ככתיבן במקרא. אין חובה לנקד אך יש להוסיף ניקוד מסייע במקום הצריך לכך (כגון "נחל אֶרְנָן").
 3. במובאות מן המקרא לא יסומן המקף אלא במקום שהוא נדרש, אם מצד גופו של עניין אם מצד הניקוד המשתנה בעטיו (כגון "יִתְּן-לוֹ").
 4. המירכאות תהיינה כפולות. מירכאות בתוך מירכאות – יחידות.
 5. מובאה שאורכה עולה על שלוש שורות תובא בהזחה ובלא מירכאות. מראה המקום יובא בסופה ובסוגריים.
 6. יש למעט ככל האפשר בשימוש בראשי תיבות.
- המערכת לא תוכל לטפל במאמרים שיוגשו שלא על פי הנחיות אלו.

Summaries

Yoel Elitzur

מול: 'Near, Below, On the Same Side As'

The preposition מול does not exist in any Semitic language except Hebrew. In Hebrew itself, it is not known in either rabbinic or Qumranic language, and does not appear in the poetic parts of the Bible. It does, however, occur thirty-six times in biblical prose.

As for the meaning of the word, according to the verses in which the context is unequivocal, clearly מול means 'near', 'below' or 'on the same side as', rather than 'opposite' as it is commonly understood. On this basis, it is reasonable to interpret other occurrences of מול in the same way. This conclusion impacts significantly on several issues related to both biblical exegesis and geography. The most interesting case is that of Josh. 22:11, in which the altar of the tribes of Reuben, Gad, and half of Manasseh, was built מול ארץ כנען, i.e., on the western side of the Jordan, outside their territory. Hence, the point of this story is not the 'centralization of cult', as is commonly maintained. By erecting an altar there, the two-and-a-half tribes evinced that they considered their own land unclean, not an integral part of the Land of Israel, meaning that they were about to separate themselves from the nation of Israel. Against this background, the grave atmosphere reflected by this chapter is understandable.

Elisha Qimron

עָנוּת and Its Kindred Forms

The form עָנוּתוֹ 'his sufferings' (Ps. 132:1) has been understood as a passive infinitive. This form is unique in Tiberian Hebrew. Babylonian Hebrew attests to the form מָלֵאת and the Hebrew of the Dead Sea Scrolls has no less than four such infinitives: עוֹנוֹת, מוֹלֵאת, רִיבוֹת, גּוֹלוֹת. The

author notes that all four Dead Sea Scrolls verbs are intransitive and suggests that in early Hebrew the vowel *u* is used not only to indicate the passive but also the intransitive.

Menahem Kister

Lexical and Linguistic Gleanings from the Dead Sea Scrolls

This article suggests new interpretations for Hebrew phrases from Qumran works:

1. The Hebrew word **יסיבלו** (4Q525 5, 12) is interpreted in the light of the Syriac verb **סיבר**, a variant of the Aramaic and Hebrew root **סב"ר**, meaning 'endure (suffering)'.

2. The phrase **ולא יעף כל חרוני חמתו** (4Q434 1 i 6) is interpreted in light of the biblical **ולא יעיר כל חמתו** (Ps. 78:38), the root **יע"ף** meaning 'to hasten'. This is the meaning of the cognate Arabic root *wgf*, which is attested in ancient translations of Dan. 9:21. Its use in this sense in the scrolls indicates a similar plain meaning for the verb in Daniel.

3. The expression **מלא ימים** (Jer. 6:11) is interpreted as denoting 'mature, full-grown', on the basis of **מלאים בתכון ימיהם** in 1QM 6:12 ('mature', lit.: 'in the fullness of their days').

4. Also examined here is the sentence **אביון אתה אל תתאו זולת נחלתכה ואל תתבלע בה פן תסיג גבולכה** (4Q416 2 iii 8).

(a) The wordplay between **אביון** and **תתאו** attests to a pronunciation of [v] for *waw*. Moreover, its occurrence at Qumran supports the authenticity of this reading as found in a similar wordplay in some rabbinic manuscripts.

(b) The word **תתבלע** should be interpreted here like its MH and Aramaic cognates: 'harm'.

(c) The idiom **תסיג גבולך** should be translated 'withdraw your (own) boundary'.

5. It is suggested that the expression **מנת שפתי** (1QS 10:8) means 'the cord of my lips' (referring either to a string instrument or, more specifically, to the monochord); cf. BH **מנים**, Syriac **מנתא**, **מנא**. The expression **מנת שפתי** would accordingly be an exact parallel of **חליל שפתי** (1QS 10:9). The expression **מנת רוח** (4Q403 1 i 40) should be interpreted similarly: 'the

cord of my spirit'.

The word למנו (4Q511 10 9) may perhaps be taken as meaning 'His (i.e., God's) grace'; cf. the Arabic root *mn* and Ps. 61:8–9, after which the Qumran verse may be modeled.

6. A new reconstruction is suggested for 4Q265 7 ii 11–13: וְאַרְבַּעַיִם יוֹם [וְשִׁמּוֹנִים יוֹם הָיָה לָהּ עַד אֲשֶׁר לֹא הָיָה לָהּ עַד] אֲשֶׁר לֹא הוּבָא אֶל גֵּן עֵדֶן הוּבָא. The word הָיָה in this context means 'have come to an end' (applied to a period of time). Similar usage is attested in MH and in the Dead Sea Scrolls (*Tobit* 1:21, 4Q196 2 3).

Moshe J. Bernstein

כָּלֵל in the Meaning of 'יָכֹל'

The essay discusses the employment in the Dead Sea Scrolls of the quadriliteral כָּלֵל followed by an infinitive as the equivalent of יָכֹל 'be able'. A possible source for such usage in biblical Hebrew is noted, together with a suggestion of how the semantic development proceeded from 'endure, contain' to 'be able'.

Daniel R. Schwartz

***La'emtza* (εἰς μέσον) – Before the Public**

In rabbinic literature the directive *la'emtza* (lit.: 'to the middle') is frequently applied to property to be divided equally among its recipients – such as heirs or partners. However, in BT *B. Qam.* 116b, with regard to property stolen from a caravan by robbers and subsequently retrieved, its meaning is that the property is to be placed before all of the members of the caravan and that each shall claim his property. It appears that this case indicates that the basic meaning of *la'emtza* (which conforms to the basic meaning of *'emtza*) is 'before the public'; although this is frequently a preliminary to splitting the property into equal parts, it need not be the case. The basic meaning of *la'emtza* would thus seem to be the same as that of the Greek εἰς μέσον, of which it is a calque reinforced by the phonetic resemblance.

Amikam Gai

On the Origin of the Determination-Marker in Collocations of the שער העליון Pattern

In biblical Hebrew – as well as in other Semitic languages – there are two means of noun modification: adjectival modification (ארץ רחוקה – Deut. 29:21; משפטים צדיקים – Deut. 4:8), or construct-state modification (ארץ מרחק – Isa. 13:5; משפטי צדק – Isa. 58:2). Both constructions carry the same meaning and function; they differ, however, in how they indicate determination. In cases of adjectival modification of nouns, the definite article appears twice – before the noun and before the adjective (המלך הגדול) – whereas in construct-state modification, the *nomen rectum* alone is marked for determination (בגד הקדש). Thus, two constructions, identical on the level of *langue*, differ on the level of *parole*. Tannaitic Hebrew unified these constructions according to the construct-state model, marking the article only before the second component of the collocation in both adjectival modification (שער העליון) and construct-state modification (בגד הקדש).

The same process can be noted for the adnominal plural in tannaitic Hebrew, but in the opposite direction. In biblical Hebrew the plural of a noun with adjectival modification is marked twice (מלכים גדולים), whereas in construct-state modification the plural is marked only at the end of the *nomen regens* (בגדי קדש). Tannaitic Hebrew unified both constructions according to the adjectival model, marking the plural at the end of both parts of the collocation: בתי כנסיות, גבורי חילים. Thus, in tannaitic Hebrew we find parallelism in the two constructions modifying the noun with regard to determination and plurality as demonstrated below:

מלך גדול	מלכים גדולים	שער העליון
גבור חיל	גבורי חילים	בית הבד

Qeren Dubnov (Medvedev)

The Development of Parenthesis with Emotional Meaning in Modern Hebrew

In the modern meaning of the term, parenthesis, or an inserted clause, is modestly represented in ancient Hebrew literature. In modern Hebrew, on the other hand, it is an important part of the syntactic structure of both written and spoken language. The gradual development of one of the most important parenthetical groups, namely expressions semantically related to feelings, like *לאושרי, לצערי, לתמהוני*, is described in this paper. The Hebrew expressions are compared to German, Yiddish, and Russian ones, by which they were influenced. The study is based on the corpus of the Historical Dictionary Project of the Academy of the Hebrew Language, Modern Literature Section, and on the author's corpus of Russian literature in early Hebrew translations.

Malka Muchnik

On Almagor's Translation of Shakespeare's *As You Like It*

Shakespeare's comedy *As You Like It* has been translated into Hebrew several times. This article compares three versions, one by Lea Goldberg (1962), another by Abraham Oz (1990) and a third by Dan Almagor (2000). Both the Goldberg and Oz translations remain faithful to the original, but whereas Goldberg uses literary language, Oz prefers a more colloquial style. Almagor presents a totally different version, adding many segments to the original and making significant changes. In his translation, Almagor uses different registers and strata, switching from biblical and mishnaic language to contemporary Hebrew. Since his translation was designed for the stage, he attempted to make the comedy more relevant to the Israeli public. The use of classical verses, modern poetry, and folksongs, all widely known, adds a more Jewish and Israeli touch to Shakespeare's play and provides the Israeli audience with a rich and unique cultural experience.

Mordechay Mishor

A Study of the Hebrew Language of the Babylonian Talmud

Yochanan Breuer, *The Hebrew in the Babylonian Talmud, according to the Manuscripts of Tractate Pesahim*, Jerusalem: Magnes Press, 2002, 310 pp.

This book is an elaboration of the author's doctoral thesis (1993) on the Hebrew of BT *Pesahim*, written under the supervision of Prof. Moshe Bar-Asher. It consists of an introductory section treating the methodological principles applied to the present research, and a description of the orthography, phonology, and morphology of Babylonian Hebrew. The chapter on morphology, entitled "Selected Forms and Their Use", deals mainly with syntactic and stylistic subtleties. Every linguistic phenomenon is examined according to all the manuscripts of the tractate. A new picture of the Hebrew in the Babylonian Talmud emerges from this study, one quite different from the conventional picture known from the printed editions.

Moshe Azar

Yael Reshef, *The Early Hebrew Folksong: A Chapter in the History of Modern Hebrew*, Jerusalem: Bialik Institute, 2004, 390 p.

This book, which studies the folksongs created or current in the New Yishuv from its beginning until the founding of the State of Israel, views folksong as a major component of the cultural fabric created by the Hebrew-speaking community in Palestine, representative of the cultivated Hebrew disseminated among Hebrew speakers. The description is restricted to areas for which the data enable assessment of the status of folksong's linguistic characteristics in contemporary Hebrew. Chapter one explains the importance of the description of the language of folksong for the study of Hebrew. The second chapter, which defines the corpus, is a remarkable methodological achievement. Not confined to printed songs alone, the author devoted considerable time and effort to locating hand-written songs and reliable informants. Chapter three treats the linguistic background of the period, especially so-called neutral

Hebrew, which is neither too cultivated nor too colloquial. The fourth chapter is dedicated to the complex issue of the pronunciation and prosody of the songs, the result, *inter alia*, of the language conditions in that period, in which the (mostly) Sephardic pronunciation replaced the Ashkenazi one. In the fifth chapter, devoted entirely to the verb – more specifically, to the selection of competing forms – the author convincingly demonstrates the existence of a preference for marked biblical forms. Chapters six and seven deal with grammatical and lexical issues respectively, and their main finding is that almost no colloquial words or forms entered the songs; their overall linguistic and stylistic characteristics are markedly biblical.

This book places at our disposal a clear, systematic, and comprehensive description of central linguistic areas that characterized Hebrew folksong during the critical period of the development of Hebrew from a written and oral *lingua franca* into a modern language, used in all domains of life and characterized by different registers and genres. The meticulous method of data-gathering, together with its careful and clear synchronic and diachronic descriptions, make this book a model for the investigation of other written genres from the same period.

Moshe Bar-Asher

Nicole S. Serfaty and Joseph Tedghi (eds.), *Présence juive au Maghreb: Hommage à Haïm Zafrani*, [Paris]: Editions Bouchene, 2004, 604 pp.

Different disciplines are represented in this important festschrift devoted to North African Jewry. The review relates primarily to articles appearing in the volume's linguistic section. It also reviews articles from other sections containing philological or linguistic material.

English summaries edited by Dena Ordan

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים ושבעה, חוברת שנייה
אדר ב' התשס"ה



ירושלים התשס"ה

**"לשוננו" יוצא לאור בסיוע הקרן על שם זאב שמחה ומלכה זאלצמאן
והקרן על שם מיכאל ומרי וילנסקי**

עריכת לשון והתקנה לדפוס: נחמה ברוך

ISSN 0334-3626

**© כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשס"ה**

הפקה: ליזה מוהר

**סֵדֶר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
לוחות: מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
הדפסה: דפוס "גרפית" בע"מ, ירושלים**

**האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
טל' 02-6493555, פקס' 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>**

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר-אשר

מזכיר המערכת: חיים א' כהן

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

לְשׁוֹנֵנוּ

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט-תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני ז"ל (תרצ"ד-תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן-חיים (תשט"ו-תשכ"ה)
בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו-תשל"ב)
בידי פרופ' ש' אברמסון ז"ל (תשל"ג-תש"ם)
בידי פרופ' י' בלאו (תשמ"א-תשנ"ט)

את כתבי היד המוצעים למערכת יש למסור על פי ההנחיות המתפרסמות
בלשוננו סז (תשס"ה), חוברת א, עמ' 113-114.

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

לְשׁוֹנֵנוּ

כרך שישים ושבעה, חוברת ב, התשס"ה

תוכן העניינים

מאמרים

אלכסיי (אליהו)

יודיצקי

התנועות החטופות בתעתיקי הטור השני של

121 המשושה (Hexapla)

התַרְחֻצָּתִי (איוב ט, ל): שריד נוסף לבניין הַתְּפִּיעַל ברק דן

143 בעברית המקרא

147 לזיקתו של סרך היחד לתרגום ארמי לישעיהו נח חכם

153 המהדרין מן המהדרין שמא יהודה פרידמן

161 על שורשי הניקוד של כתב יד אַרְפוּרְט של התוספתא מרדכי מישור

167 פיוט ארמי שומרני לא ידוע מן הסוג "אוכחו" משה פלורנטין

זהר עמר וירון סרי שקיעים של מסורת לשון עברית במילון התרופות

179 של אלאדריסי

195 פה וכאן בעברית הדבורה נמרוד שתיל

ביקורות

219 על חקר השיח של העברית המקראית תמר צבי

225 על מחקרים בלשון ט משה אזור

I

תקצירים באנגלית

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

מר אלכסיי (אליהו) יודיצקי, רח' החיד"א 59/19, באר שבע 84757

מר ברק דן, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034

ד"ר נח חכם, החוג להיסטוריה של עם ישראל, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים 91905

פרופ' שמא יהודה פרידמן, מכון שכטר למדעי היהדות, ת"ד 16080, ירושלים 91160

ד"ר מרדכי מישור, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034

פרופ' משה פלורנטיין, החוג ללשון העברית וללשונות השמיות, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 69978

ד"ר זהר עמר, המחלקה ללימודי ארץ-ישראל, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900

מר ירון סרי, המחלקה לערבית, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900

ד"ר נמרוד שתיל, קיבוץ שניר, ד"נ הגליל העליון 12250

ד"ר תמר צבי, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905

פרופ' משה אור, החוג ללשון העברית, אוניברסיטת חיפה, חיפה 31905

התנועות החטופות בתעתיקי הטור השני של המשושה (Hexapla)

לזכר אבי מורי, יעקב בן אברהם לבית יודיצקי

1. מבוא

1.1 היחטפות התנועות הקצרות

ידוע שהתנועות הפרוטושמיות הקצרות נחטפו בעברית בהברה פתוחה בלתי מוטעמת.¹ תנועת ה־a הקצרה הקדומה נחטפה בריחוק של שתי הברות ויותר מן הטעם, ואילו ה־i וה־u הקצרות הקדומות נוטות להיחטף אף בהברה הסמוכה לטעם לפניו. בצורות ההקשר הפועליות ובצורות הנסמך של שם העצם כל התנועות הקצרות עשויות להיחטף בהברה הסמוכה לטעם לפניו. התנועה החטופה הייתה קצרה מאוד עד שלפעמים לא הורגשה כלל.² גם כשנשמעה התנועה לא השתמר גונה המקורי.³

בעברית נוסח טבריה (להלן: ענ"ט) ההיחטפות מסומנת בסימן השווה המציין גם היעדר תנועה. מתברר כי במסורת הזאת דמיון התנועה המקורית לגון השווה הנע מקרי הוא.⁴ העברית נוסח בבל (להלן: ענ"ב) מסמנת את המקרים האלה בשווה הנע

* אני מודה מקרב לב לפרופ' אלישע קימרן על הערותיו החשובות ועל סיועו בעיצוב המאמר. תודותיי נתונות גם לד"ר אביב מלצר שעזר לי בהגהת המאמר, ולפרופ' דוד טלשיר ולפרופ' חיים כהן על הערותיהם.

המאמר זכה בפרס ע"ש פרופ' שלמה מורג ז"ל המוענק בידי המכון למדעי היהדות שבאוניברסיטה העברית.

1. במאמר זה היחטפות משמעה השתנות לתנועה קצרה מאוד, ממורכזת, שטיבה אינו ניתן לזיהוי. ההיאלמות המוחלטת של התנועה תכונה "התאפסות".

2. ראה עדויות מדקדקי ימי הביניים שהביאו חומסקי (עמ' 89 הערה 7) ושניידר (עמ' 159 הערה 2).

3. תנועה סתמית זו חסרת הגיוון האיכותי נקראת בפי המדקדקים "שווא נע" (גוניוס, §10; באואר ולאנדר, עמ' 106; ברגשטרסר, עמ' 218; סגל, עמ' 46; שניידר, עמ' 163).

4. בכללי הגיית השווה הנע בענ"ט דנו חוקרים רבים (גוניוס, §10; באואר ולאנדר, עמ' 106; ברגשטרסר, עמ' 218, סגל, עמ' 47; שניידר, עמ' 166; חומסקי; אלדר, עמ' 140–143). הרי הכללים: (א) ככלל השווה הגוי כפתח; (ב) לפני יו"ד השווה הגוי כחיריק; (ג) לפני גרונית איכות השווה כאיכות תנועת הגרונית.

כמהות פונטית שאיכותה אינה ברורה, אולם אינה מקפידה לסמנו תמיד.⁵ בעברית נוסח שומרון (להלן: ענ"ש) אין תנועות חטופות, אך פרופ' זאב בן-חיים הראה כי התנועות הקצרות נחטפו לפניו⁶ ובמקומן קמו תנועות חדשות.⁷ נראה שבשל שכיחותה של היחטפות התנועות בעברית לניכיה נטו החוקרים שדנו במסורת התעתיקים היווניים לדמותה לאחיותיה ובכך הם עצממו את דמותה.

1.2 התנועות החטופות במשושה⁸

לעתים תכופות לא סומנה התנועה החטופה במשושה, כגון $\alpha\mu\rho\upsilon$ = אֶמְרוּ (לה), כא⁹, $\phi\lambda\alpha\gamma\alpha\upsilon$ = פִּלְגִּי (מו, ה), $\zeta\chi\omicron\rho$ = זְכָר־ (פט, מח) ועוד הרבה.¹⁰ לעתים היא סומנה ב-ε, כגון $\zeta\epsilon\rho\omega\theta\alpha\iota$ = זְרֻעֹתַי (יח, לה), $\beta\epsilon\epsilon\iota\rho$ = בָּעִיר (לא, כב); לעתים ב-α, כגון $\sigma\alpha\beta\alpha\omega\theta$ = צָבָאוֹת (מו, ח), $\beta\alpha\epsilon\zeta\rho\alpha\theta\iota$ = בָּעֲזָרְתִּי (לה, ב), ויש שסומנה ב-ο, כגון $\mu\omicron\sigma\sigma\alpha\upsilon\epsilon$ = מְשֹׁה (יח, לד), ואף ב-ι, כגון $\chi\iota\sigma\sigma\upsilon\varsigma$ = כָּסוֹס (לב, ט). לפעמים אתה מוצא חלופות: $\beta\eta\iota$ = בְּנִי (מו, א) לעומת $\beta\alpha\upsilon\eta$ = בְּנִי (יח, מו); $\sigma\iota\epsilon\beta\alpha\iota$ = אוֹיְבֵי (יח, לח) לעומת $\sigma\iota\upsilon\beta\alpha\upsilon$ = אוֹיְבָיו (פט, מג); $\mu\epsilon\sigma\iota\omega$ = מְשִׁיחוֹ (כח, ח) לעומת $\mu\sigma\iota\alpha\chi$ = מְשִׁיחָךְ (פט, לט). החלופות האלה מעידות על אי יציבות בסימון התנועה שדינה להיחטף.¹¹

1.3 דעות החוקרים

המדקדקים נחלקו בשאלת איכות התנועה המסומנת בתעתיקים. הם ניסו לפרש את הממצא על פי מסורת טבריה, ואף השתמשו במונח "שווא". במחקרו החלוצי השווה מרגוליס את ביצוע התנועות בהברות הפתוחות במשושה

5. ראה ייבין, עמ' 398.

6. ראה עואנ"ש, ה, עמ' 39.

7. לרוב איכותן a או e. ראה בהרחבה מאמרו של פלורנטיין; הוא מדגיש כי לעתים קרובות טיב התנועה שצמחה מן השווא נקבע כהיקש לתנועה השלטת בנטייה, אך פעמים הוא מושפע מן הגורמים הפונטיים והסמנטיים (עמ' 269). וראה הערה 50 להלן.

8. כלומר, כנגד שווא נע של ענ"ט אין באה שום תנועה בתעתיק. אלה הן ראיות מוצקות לכך שהשווא הנע לא נהגה בכל המקרים, ולעתים התאפס לגמרי, שלא כסכרת ברונו.

9. המקור החשוב היחיד של תעתיקי אוריגנס הוא כתב היד O39 מן הספרייה אמברוזיאנה שבמילנו המכיל קטעים מספר תהלים. מחקר התעתיקים מושתת על עדות כתב היד הזה וגם כל מצאי התעתיקים היווניים שבמאמר שאוב מכתב יד זה; לפיכך ההפניות כאן הן לספר תהלים אלא אם צוין אחרת. הקריאה של התיבות לפי המובא ב-J. Mercati, *Psalterii Hexapli Reliquiae*, Vatican 1958. לעתים התיבות משוכשות אך לא תיקנתי אותן כי אם במקומות החשובים לעניין הנידון במאמר. כדי להקל על הבנת הכתוב היווני הובאה לצד גרסת המשושה התיבה כפי שהיא במסורת טבריה, אך יש לשים לב כי לפרקים הגרסה היוונית מכוננת לצורה שונה מן הטברנית. כוכבית שבתיות מן התעתיקים מסמנת אות שקשה לזהותה בכתב היד.

10. ראה ברונו, עמ' 322-324.

11. אבל ראה הערה 28 להלן.

לכללי ענ"ט המנוסחים בהערה 4 לעיל, ולא מצא התאמה בין הכללים. כך התעתיק $\beta\epsilon\epsilon\zeta\delta\alpha\chi^{12}$ = בְּחֶסֶדְךָ (לא, ח) עולה בקנה אחד עם כלל ג של ענ"ט, אולם $\beta\alpha\epsilon\zeta\rho\alpha\theta\iota$ = בְּעֶזְרְתִּי (לה, ב) עומד בסתירה לכלל זה. לטענתו, הגיית השווה לא הייתה ברורה: לפעמים התנועה החטופה התאפסה ולפיכך לא צרינה, לפעמים היא סומנה ב־ α ולפעמים ב־ ϵ . מכך מסיק מרגוליס כי השווה נשמע למתעתק כתנועה בעלת איכות בלתי יציבה, וברצף הדיבור התחלפו אפס תנועה והתנועות a ו־ e באורח חופשי כמנהג מסורת ההגייה האשכנזית. גם יאנסנס (עמ' 94) טוען שהשווא סומן במשושה באותיות α ו־ ϵ^{13} או לא סומן כלל, ללא התניה ברורה. דעה דומה מביע בלאו בביקורתו על ספרו של יאנסנס.¹⁴

ברונו מרחיב בנושא זה.¹⁵ לדבריו, השווה הנע נֶהֱגָה ככלל¹⁶ אך לא סומן בעקיבות, ויוכיחו החילופים כגון $\beta\alpha\eta\eta =$ בְּנִי (יח, מו) – $\beta\eta\eta =$ בְּנִי (מו, ג). לשיטתו, בצורה כגון $\iota\epsilon\phi\phi\omicron\lambda\upsilon =$ יָפְלוּ (יח, לט) השווה המסומן באות \omicron טיבו כשווא הנע של ענ"ט. כדי לתרץ את השוני בין סימון התנועה לבין ביצועה למעשה, מניח ברונו שבמקרים מעין אלה המתעתק הושפע מן הכתיבים $\beta\alpha\eta\eta$, $\iota\epsilon\phi\phi\omicron\lambda$ * וכו', שבהם התנועות רשומות כדין. אם כן, לדעתו התעתיקים משקפים את הגיית השווה הנע הזהה לכללי ענ"ט, אולם בכתב עתים סימונו כ־ α , ϵ או \omicron ועתים הוא לא סומן כלל.¹⁷

1.4 גישה חדשה

אני מציע לקבוע את כללי ההיחטפות על פי השוואת התנועות בהברות המרוחקות מן הטעם לתנועות שבהברה המוטעמת או בזו שלפניה, כגון $\beta\alpha\eta\eta/\beta\eta\eta/\beta\alpha\eta\eta$. כאשר אין עדות בתעתיקים לתנועה המקורית אסתייע במסורות האחרות של העברית ובלשונות השמיות.

12. בדיוני התעלמתי מסימני הטעם במשושה של טופס מרקאטי מכיוון שסימונם אינו תואם לכללי ההטעמה המקובלים ביוונית העתיקה (ראה ברונו, עמ' 428). סוגיה זו דורשת דיון נפרד.
13. הרי הדוגמאות שהביא (לעתים השווה מיוצג ב־ ϵ): $\sigma\epsilon\rho\upsilon\phi\alpha =$ צְרֹפָה (יח, לא) ומקורו ב־ a ; $\omicron\iota\epsilon\beta\alpha\iota =$ אוֹיְבִי (יח, לח) ומקורו ב־ ϵ ; $\iota\epsilon\sigma\alpha\upsilon\upsilon =$ יִשְׁעָנָה (יח, מב) ומקורו ב־ u . הוא הדין אשר ל־ α : $\nu\alpha\kappa\alpha\mu\omega\theta =$ נִקְמֹת (יח, מח) ומקורו ב־ a ; $\iota\omega\sigma\beta\alpha\beta\epsilon\eta\eta\upsilon\varsigma =$ יְסֻכְכְּנוּ (לב, י) ומקורו ב־ ϵ ; $\mu\alpha\lambda\alpha\mu\epsilon\delta =$ מְלֻמֵּד (יח, לה) ומקורו ב־ u . אשר ל־ $\iota\epsilon\phi\phi\omicron\lambda\upsilon =$ יָפְלוּ (יח, לט), יאנסנס רואה ב־ \omicron הראשונה תנועה חטופה שלא איבדה את איכותה כמו הקמץ המניע את הקו"ף בקדשים בענ"ט, ואין כתיב זה היקש ל־ $\iota\epsilon\phi\phi\omicron\lambda$ *.
14. ראה י' בלאו, "ספר חדש על הטור השני במשושה של אוריגניס", לשוננו מח–מט (תשמ"ה), עמ' 76–80. בלאו סובר שככלל השווה נֶהֱגָה כ־ α , כלומר כתנועה שאיכותה בין a ל־ e , ולפני הגרונית איכות השווה זהה לאיכות תנועת הגרונית.
15. ראה עמ' 326–341 ובייחוד עמ' 339–340.
16. כך גם שפרבר (עמ' 132), המעיר שבמילה $\lambda\chi\omicron\upsilon =$ לָחוּ (מו, ט) מן ההכרח שתבוצע תנועה חטופה אחרי העיצור הראשון. כן הוא סבור ש־ ϵ אינה מייצגת שווה בתעתיקים.
17. דומה לזאת דעתו של סאנז־בדיליוס (עמ' 84).

מתברר שיש זיקה בין התנועות החטופות לתנועות המלאות המתאימות¹⁸ ואפשר לתת פירוש מניח את הדעת למקרים החריגים. הדמיון הזה עשוי לשקף צורות מקוריות או להיות פרי היקש לצורות האחרות של הפרדיגמה. מעיון בכלל העדויות נראה לי שרק הפירוש הראשון יש בו כדי לבאר את כל העדויות.

2. העדויות במשושה

את רוב החומר הנוגע לייצוג התנועות שדינן להיחטף במשושה ימצא המעיין במאמרו של מרגוליס ובספרו של ברונ.¹⁹ כאן אדון רק במילים שבהן נשמרה התנועה הראויה להיחטף על סמך הכללים הפונטיים של מסורות העברית האחרות.²⁰ מבדיקת התעתיקים עולה שהתנועה שדינה להיחטף מסומנת בתנועה 82 פעמים:²¹ 31 פעמים כתובה האות ε;²² 42 פעמים כתובה

18. הרווינין בחן את שאלת איבוד האיות של התנועות הקצרות בהברות הפתוחות הלא־מוטעמות בתעתיקי היירונימוס ללטינית. אמנם הוא טוען כי בתעתיקים אלו מצוי שווא נע, אך בו בזמן הוא מצביע על כך שהתנועה אשר נחטפה בענ"ט, סיבה נשמר בתעתיקים בלמעלה ממחצית המקרים (הרווינין, היחטפות, עמ' 171). לאור הממצאים האלה יש לדעתי לערוך בחינה מחודשת של דקדוק תעתיקי היירונימוס.

19. ראה ברונ, עמ' 254, 271–272, 320 ואילך.

20. ברור שבתעתיקים γαβρ = גְּבֵר (יח, כו), κoδς = קֹדֶשׁ (מו, ה), γαδρωθας = גְּדֻלְתּוֹ (פט, מא), ιαρoσoυ = יָרִצִּי (מט, יד), μεμαστωρ(ω)θεειμ = מְמַסְגֵּרֹתֵיהֶם (יח, מו), αχαμωθ = חֲקָמוֹת (מט, ד), οσαναυαθαχ = וְעֲנֹתָךְ (יח, לו), βααδαρεθ = בְּהִדְרָת (כט, ב), οιεββαι = אִיבִי (ל, ב), λεββαβεχεμ = לְבָכְכֶם (לא, כה), λααpαpι = לְהָרִי (ל, ח), εμαpαθ = אֶמְרַת (יח, לא) אין עדות להיחטפות התנועות הקצרות במשושה, שכן הם משקפים צורות השונות מאלו של ענ"ט ולפיהם אין היחטפות התנועה צפירה על פי כללי ענ"ט. כך למשל במילה οιεββαι התנועה ε נמצאת בהברה סגורה לכן אין דינה להיחטף; למילה κoδς משקל שונה ממשקלה בענ"ט ואף בה על התנועה להישמר, וכיוצא באלה.

21. לא נכללו צורות בעלות תנועה ארוכה כנגד שווא בענ"ט כגון μηηρα = מְהֵרָה (לא, ג), שכן התנועה הארוכה אינה נחטפת בענ"ט. 19 צורות כגון ιδαββερ = יְדִבֵּר (מט, ד) לא נכללו בדיון כי אין הכרע אם התנועה ι מייצגת את העיצור y חסר התנועה או שמא היא תעתיק של הדיפתונג yi. כמו כן מצויות 26 צורות בעלות עיצור גרוני כגון σωλ = שְׁאֹל (מט, טו), ובהן אין לקבוע על פי תעתיק המילה מה דינה של התנועה הראשונה, שכן אין לדעת אם תנועתה הראשונה התאפסה, נחטפה או הירמחה לתנועה שהניעה את העיצור הגרוני שנאלם לאחר מכן (השווה ברונ, עמ' 341). לפיכך אין הן יפות להעיד על היחטפות התנועות הקצרות. כמו כן אינני דן בתנועה שלפני הכינויים החבורים, α בשמות (זולת λεββαβεχεμ = לְבָכְכֶם [לא, כה]) ε בפעלים, הואיל ומקורה בעברית נתון לוויכוח (ראה בן־חיים, כינויים) ואין הן מעניין המאמר. אף לא אדון בתנועות הבאות אחרי העיצורים הגרוניים, כגון ε ראשונה במילה εελλελεχ = אֶלְלֶלְךָ (לה, יח) המתנהגות באופן ייחודי להן במסורות השונות של העברית ולפיכך הן דורשות דיון נפרד.

22. כגון οιεββαι = אִיבִי (יח, לח), ουμασαννεαι = וּמַשְׁנְאִי (יח, מא), ιεσoυoυ = יִשְׁעוֹ (יח, מב), λεβoυci = לְבוּשִׁי (לה, יג). כל העדויות יידונו בגוף המאמר.

האות α ; ²³ 7 פעמים כתובה האות σ ²⁴ ופעמיים כתובה האות ι . ²⁵ 134 פעמים ²⁶ התנועה אינה מסומנת כלל. ²⁷

3. קריאות המתבררות מתוך מסורת התעתיקים

בהיקריות הנזכרות התנועה מסומנת בתעתיק על אף שדינה להיחטף לפי כללי ענ"ט. זהות התנועה המסומנת לתנועה המקורית מתבררת מן הצורות האחרות של המשושה. ²⁸

3.1 צורות הנסמך

בשמות במעמד נסמך צפוייה היחטפות התנועה הראשונה של צורת הנסמך, אולם תנועה זו מסומנת בתעתיק.

צורות בלי תנועה: $\beta\eta\iota =$ בְּנִי (כט, א; מו, א) ועוד.

צורות הנסמך בעלות התנועה: $\beta\alpha\eta\iota =$ בְּנִי (יח, מו), $\chi\alpha\beta\omega\delta =$ כָּבוֹד (כט, ב), $\sigma\alpha\lambda\omega\mu =$ שְׁלוֹם (לה, כז).

צורות הנפרד: $\beta\alpha\eta\alpha\upsilon =$ בָּנָיו (פט, לא), $\chi\alpha\beta\omega\delta =$ כָּבוֹד (כט, א), $\sigma\alpha\lambda\omega\mu =$ שְׁלוֹם (לה, כ).

3.2 הצורות בעלות הסיומת

במילים אלה צפוייה היחטפות התנועה בהברה הפתוחה הלא-מוטעמת, אך תנועה זו מסומנת במשושה:

הצורות בעלות הסיומת: $\sigma\iota\epsilon\beta\alpha\iota =$ אוֹיְבֵי (יח, לח), $\sigma\upsilon\sigma\iota\epsilon\beta\alpha\iota =$ וְאוֹיְבֵי (יח, מא), $\omega\epsilon\beta\eta =$ אוֹיְבֵי (לה, יט), $\alpha\beta\beta\omega\tau\epsilon\epsilon\iota\mu =$ הַבְּטָחִים (מט, ז).

הצורות חסרות הסיומת: $\omega\eta\beta =$ אוֹיֵב (לא, ט), $\sigma\upsilon\alpha\beta\beta\omega\tau\eta =$ וְהַבְּטָחָה (לב, י).

23. כגון $\nu\alpha\kappa\alpha\mu\omega\theta =$ נְקָמוֹת (יח, מח), $\mu\alpha\lambda\alpha\mu\mu\epsilon\delta =$ מְלָמֵד (יח, לה), $\beta\alpha\alpha\phi\omega =$ בָּאֶפֹ (ל, ו), $\beta\alpha\alpha\eta\phi\eta =$ בְּחַנְפִּי (לה, טז). רוב העדריות יידונו בגוף המאמר.

24. $\sigma\upsilon\iota\epsilon\rho\sigma\gamma\upsilon =$ וְיִתְרָגֹ (יח, מו), $\iota\epsilon\phi\omega\lambda\omega\upsilon =$ יָפְלוּ (יח, לט), $\lambda\omega\sigma\mu =$ לָחֶם (לה, א), $\mu\sigma\sigma\alpha\upsilon\epsilon =$ מְשֻׁהָ (יח, לד), $\sigma\upsilon\theta\epsilon\zeta\sigma\eta\eta\upsilon\iota =$ וְתַאֲזָרֵי (יח, מ), $\theta\omega\sigma\iota\sigma\eta\upsilon\iota =$ תּוֹצִיאֲנִי (לא, ה), $\theta\epsilon\sigma\sigma\sigma\eta\eta\upsilon\iota =$ תַּצְרִינִי (לב, ז).

25. $\alpha\mu\iota\mu\iota =$ עֲמִים (יח, מח), $\chi\iota\sigma\upsilon\sigma\varsigma =$ כְּסוּס (לב, ט).

26. מתוכם 36 במילות יחס. לא כללתי את 58 ההיקריות שבהן התנועה אינה מסומנת אחרי וי"ו החיבור. זוהי השיטה בתעתיקים.

27. כגון $\sigma\upsilon\beta\alpha\lambda\eta =$ וּבְצִלְעִי (לה, טו), $\sigma\mu\alpha =$ שְׂמֵעַ (ל, יא), $\tau\alpha\mu\iota\upsilon\upsilon =$ טָמְנוּ (לא, ה), $\sigma\eta\phi\eta =$ עֲבָרִי (פט, מב), $\sigma\eta\phi\omega\upsilon =$ חָרְפוּ (פט, נב). דוגמאות רבות יובאו בגוף המאמר.

28. השווה $\sigma\alpha\eta\epsilon =$ שָׁנִי, יח' טו, ד (שָׁנִים) $\sigma\alpha\eta\epsilon\iota\mu =$ שָׁנִים, חב' ג, ב, אבל $\sigma\alpha\eta\epsilon =$ שָׁנִי (שָׁנִים) יח' טו, ד בתעתיקי היירונימוס אשר הזכיר ברגשטרסר (עמ' 106). וראה הרוויינן, היחטפות, עמ' 167, ושם דוגמאות נוספות, וכן שפרבר, עמ' 266.

29. דומה שהמתעתק תפס הן את המילה הנדונה הן את הצורה המקבילה $\sigma\omega\eta\iota =$ שָׁנְאִי כצורות

3.3 מילות היחס

במילות היחס התנועה חסרה ב־45 מקרים, כגון $\beta\sigma\epsilon\theta\rho$ = בֶּסֶתֶר (לא, כא), $\chi\varphi\alpha\rho\delta$ = כֶּפֶרֶד (לב, ט) ועוד.³⁰ עם זאת, נמצאו 23 היקרויות שבהן מסומנת בתעתיק תנועת מילת היחס α^1 המקבילה לשווא בענ"ט, כגון $\lambda\alpha\mu\alpha\lambda\chi\eta$ = לְמַלְכִי (פט, כח). מקוריותה של a מסתברת מניקוד הצורות הקמוצות לְנוּ, פָּהֶם וכיוצא באלה, המשמרות את איכות התנועה הקדומה בהברה שלפני ההברה המוטעמת, וכך גם במשושה: $\beta\alpha\chi$ = בָּךְ, (לא, כ), $\lambda\alpha\nu\upsilon$ = לָנוּ (מו, ח) ועוד.³²

4. הקריאות המתאימות לשאר מסורות העברית

בהיקרויות שלהלן מקוריות התנועה בהברה הפתוחה הלא-מוטעמת מתבררת מעיון במסורות השונות של העברית.

4.1 צורות הנסמך

4.1.1 צורות השם³³

כלי תנועה: $\beta\eta$ = בְּנִי (מו, א) ועוד.

בתנועה: $\varphi\alpha\nu\eta$ = פָּנִי (יח, מג); $\kappa\alpha\sigma\epsilon$ = קָצָה (מו, י').

נסמך, בעוד שבענ"ט שתי המילים בעלות כינוי הקניין הן בגוף ראשון יחיד. המסורות חלוקות בגרסותיהן מאחר שמשמע הצלע הראשונה של הפסוק אינו ברור דיו; השווה איכה ג, נב. לדעתי, צירופי הסמיכות אוֹיְבִי שָׁקֶר, שׁוֹנְאֵי חָנָם עדיפים מבחינה מורפ־סינטקטית על אוֹיְבִי שָׁקֶר, שׁוֹנְאֵי חָנָם, ולכן אין זה מן הנמנע שאף הכתיב שונאי משקף את נסמך הרבים. השווה "דְּמֵי חָנָם" (מל"א ב, לא), אבל ראה גם תה' סט, ה. המדקדקים תיקנו את $\omega\epsilon\beta\eta$ ל־ $\omega\iota\epsilon\beta\eta$ כדי להשוות היקרות זו להיקרויות האחרות של המילה במשושה בעלות דיפתונג $\omega\iota$. לדעתי התיקון מיותר, שכן במגילות מדבר יהודה מצויים כתיבים חריגים כגון אואב, אואבים, שהיו"ד הבין־תנועית שבהם מומרת באל"ף. כתיבים אלה אופייניים לכתיב יד מרושלים (ראה קימרון, דיפתונגים, עמ' 263). וכבר פרצל (עמ' 16) תירץ את התעתיק חסר ה־ו־ בהיאלמות היו"ד. הצורה $\omega\epsilon\beta\eta$ אפוא אותנטית בעברית ואין לתקנה. השווה $\alpha\omega\nu$ = עֶזְרָא (מט, ו) ללא ו אחרי α , לעומת $\alpha\omega\nu\alpha\nu$ = עֶזְרָא (פט, לג). חילופי כתיב אלה הם עדים לתהליך דומה, היינו היו"ד הבין־תנועית נעתקה לאל"ף לפני תנועה אחורית, ועיין קימרון, שם, עמ' 268.

30. ראה ברנון, עמ' 219.

31. החריגים יידונו בסעיף 6 להלן.

32. ראה ברנון, עמ' 225, לדין על אודות התצורה. כן ראה א' קימרון, "ההטעמה בעברית של מגילות מדבר יהודה", בלשונות עברית 33–35 (תשנ"ב), עמ' 89.

33. אולי אפשר להוסיף לקטגוריה זו את $\kappa\alpha\theta$ = קָרֶב (לב, ט) עם תיקון התעתיק ל־ $\kappa\alpha\rho\omega\beta$. הצורה השתבשה בהעתקה בגלל דמיון האותיות α ו־ θ . ברור שהתנועה a בהברה הראשונה מקורית היא בצורת המקור הפרוד; כך בכל המסורות (ראה ייבין, עמ' 487; עואנ"ש, ה, עמ' 153).

בשמות הללו נשמר גון התנועה המקורית ותעדנה על כך צורות הנפרד פנים וקצה המצויות במסורות האחרות.³⁴

4.2 הצורות שבהן אין התנועה נחטפת בהברת מלעיל³⁵

4.2.1 צורות הפועל

בלי תנועה: $\kappa\epsilon\rho\sigma\sigma\upsilon =$ יִקְרְצו (לה, יט), $\iota\omega\mu\rho\upsilon =$ יֵאמְרו (לה, כה), $\zeta\chi\omicron\rho =$ יִזְכֶּר (פט, מח).

בתנועה: $\iota\epsilon\phi\phi\omicron\lambda\omicron\upsilon =$ יִפְלו (יח, לט), $\iota\omicron\upsilon\chi\alpha\lambda\epsilon\upsilon =$ יִכְלו (יח, לט), $\omicron\upsilon\mu\alpha\sigma\alpha\nu\nu\epsilon\alpha\iota =$ וּמְשַׁנְּאִי (יח, מא), $\omicron\upsilon\iota\epsilon\rho\sigma\omicron\gamma\omicron\upsilon =$ וַיִּזְחֲרוּ (יח, מו), $\zeta\omega\mu\epsilon\rho\upsilon =$ וַיִּמְרוּ (ל, ה), $\theta\epsilon\sigma\sigma\omicron\rho\eta\nu\iota =$ תִּצְרְנִי (לב, ז), $\epsilon\epsilon\lambda\lambda\epsilon\lambda\epsilon\chi =$ אֶהְלֶךְ (לה, יח).

במילים אלה התנועה בהברה שלפני האחרונה מקורית היא, כפי שעולה מן הצורות חסרות הסימית שבהן התנועה המקורית נשמרת בהברה המוטעמת: יפל, יכל, *משנא,³⁶ *יחרג,³⁷ *זמר,³⁸ תצור, אהלל.

4.2.2 צורות השם

בלי תנועה: $\omicron\iota\beta\alpha\upsilon =$ אוֹיְבָיו (פט, מג), $\alpha\sigma\sigma\omega\mu\rho\iota\mu =$ הַשְּׂמָרִים (לא, ז).
בתנועה: $\sigma\epsilon\mu\omega =$ שָׁמוֹ (כט, ב).

ε תואמת לתנועה המקורית לפי עדות הצורה הגרורה שם.

4.3 הצורות שבהן אין היחטפות בהברה שאינה סמוכה לטעם³⁹

4.3.1 צורות הפועל

התנועה מתקיימת לפני למ"ד הפועל

בלי תנועה: אולי $\theta\epsilon\sigma\phi\eta\nu =$ תִּצְפֶּנָּם (לא, כא).

בתנועה: $\alpha\mu\mu\alpha\alpha\zeta\epsilon\rho\eta\nu =$ הַמֵּאֲזֲרִנִי (יח, לג), $\omicron\upsilon\theta\epsilon\zeta\omicron\rho\eta\nu\iota =$ וַתֵּאֲזֲרִנִי (יח, מ),
 $\omicron\upsilon\epsilon\theta\alpha\zeta\epsilon\rho\eta\nu\iota =$ וַתֵּאֲזֲרִנִי (ל, יב), $\phi\epsilon\lambda\lambda\epsilon\tau\eta\nu\iota =$ פִּלְטִנִי (לא, ב).

בפעלים האלה השתמרה התנועה המקורית כבצורות חסרות הסימית כמו *תאזר, *פלט.⁴⁰ הפועל $\omicron\upsilon\theta\epsilon\zeta\omicron\rho\eta\nu\iota$ בא בבניין קל במשקל יִקְטֹל.⁴¹

34. ראה ייבין, עמ' 766, 773; עואנ"ש, ד, עמ' 226, 250. אמנם קצה בענ"ש נהגית qissā, אך הדעת נותנת שאין זו צורה מקורית אלא גזורה מן המילה קץ = qes, שהרי אין הכפלת ש בקצה.

35. הבדלתי בין ההיקריות כי ייתכן שההטעמה במסורת התעתיקים נשתמרה לעתים בהברה שלפני האחרונה והתנועה המקורית לא נחטפה.

36. במקרא באה צורה זו תמיד עם סימיות, אך ניתן לשחזר אותה על פי המשקל של בינוני פיעל.

37. המילה יחידאית, אולם זוהי הצורה הצפויה לפי משקל העתיד של בניין קל.

38. השווה בהפסק, זמרו בצירי.

39. לכל הדעות התנועה במעמד זה אינה מוטעמת.

40. בענ"ט מצויה רק הצורה המוקפת בעלת הסגול בהברה האחרונה (ראה מנדלקרן, עמ' 950).

41. בעוד שבענ"ט בניינו פיעל, והשווה "ואתה תִּאָזֵר מִתֵּינִי וקִמַּת וּדְבַרְתָּ אֵלַיהֶם" (יר, א, יז).

תחילית הפועל בבניין פיעל

בלי תנועה: ουθνελετην = וְתִנְהֲלֵנִי (לא, ד), ἰδαββερ = יִדְבֵּר (מט, ד) ועוד.
בתנועה: ἰσσαιου = יִשְׁעוֹ (יח, מב), οὐιδαββερ = וְיִדְבֵּר (יח, מח),⁴²
οὐισσαμου = וְיִשְׁמְחוּ (לה, כז).⁴³

ברונו (עמ' 72) רואה בתנועה הראשונה את השתקפות השווא הנע. כך סובר גם יאנסנס (עמ' 95), ולדבריו התנועה המקורית של התחילית הייתה u כבערבית.⁴⁴ אולם בענ"ב האל"ף התחילית מונעת בצירי בעוד שהיו"ד התחילית מנוקדת בחיריק. מסתבר שבענ"ב התנועה המקורית שמרה על איכותה הן אחרי הגרונית הן בסביבת העיצור יו"ד.⁴⁵ גם בענ"ש מצויה e כתנועת התחילית של צורות העתיד בבניין פיעל.⁴⁶ מסורות העברית האלה יפות להעיד כי התנועה הקדומה של התחילית בצורות העתיד מבניין פיעל היא i e אשר מסומנת בתחיליות של התעתיקים הנדונים בעזרת האות ε.⁴⁷

תחילית הבינוני של בניין פיעל

בינוני פיעל בא לרוב בתנועה, ואולי יש עדות לחסרונה רק בצורה αμμηαλιμ = הַמִּיחֲלִים (לא, כה).

בתנועה: αμμααζεσην = הַמְאָזְרֵנִי (יח, לג), μάλαμμεδ = מְלַמֵּד (יח, לה),
ουμασαννεαι = וּמְשַׁנְאֵי (יח, מא), λαμανασση = לְמַנְצֵחַ (לא, א; לו, א; מו, א;
מט, א).

42. ברור שהתעתיק משקף את הצורה של בניין פיעל. השווה "ותקם וְתִדְבֵּר את כל זרע הממלכה" (דה"ב כב, י). הפועל דבר במשמע 'חיסל' נדיר במקרא ומצויה אך היקרות אחת נוספת בהפעיל: "יִדְבֵּר עִמָּם" (תה' מז, ד) בהקשר דומה. נראה שמפאת תפוצת הפועל משורש זה בהוראת 'שוחח', חל בידול סמנטי: עניין השממה הובע בצורות מבניין הפעיל בעוד שלמשמע 'שוחח' שימש בניין פיעל. עם זאת, על סמך ההיקרות בדברי הימים ראוי לפרש את גרסת המשושה כפועל מבניין פיעל.

43. אפשר שמילה זו היא פועל בבניין פיעל. אמנם הפועל משורש ש"ח בפיעל אינו משמש בדרך כלל כפועל עומד, אך אתה מוצא גם וְיִשְׁמְחֵם עֲלֶיךָ אוֹיֵב" (איכה ב, יז). כן חסרה הכפלת μ אולם נמצא σεμεθ = שְׁמַחְתָּ (ל, ב). אפשר גם לפרש את הצורה כנגזרת בבניין קל בתוספת תנועת העזר אחרי פ' הפועל כשתנועת ע' הפועל נחטפה, כמו יַעֲבֹדוּ הַטַּבְרִי. והשווה οισεμου = יִשְׁמְחוּ (לה, כד) וְיִשְׁמְחוּ בענ"ב (השי"ן בחיריק; ראה ייבין, עמ' 452).

44. בעקבות באורד ולאנדר ואחרים.

45. ראה ייבין, עמ' 522–523. ייבין סבור כי תנועת החיריק אחרי היו"ד התחילית היא תוצאה של התפתחות פונטית.

46. ראה עזאנ"ש, ה, עמ' 82; אבל ראה גם הערות 7 ו-50.

47. כך טוען שטיינר. ראה מאמרו R. C. Steiner, "Yuqattil, Yuqattil or Yuqattil: D-Stem Prefix-Vowels and a Constraint on Reduction in Hebrew and Aramaic", *Journal of American Oriental Study* 100 (1980), עמ' 513–518. בעמ' 515–516 הביא שטיינר היקרויות של התנועה ε בתחילית העתיד בפיעל מתעתיקי אורייגס בצורות המדבר בלבד, כגון εδαλλεγ, אבל במסורת הזו אין הבדל בין תחילית המדבר לתחילית אחרות.

ברונו (עמ' 84) אומר כי תנועת המ"ם התחילית בהיקריות הללו משקפת את השווה וזהותה לתנועה המקורית a מקרה הוא.⁴⁸ יאנסנס (עמ' 95) מניח שמקור תנועת התחילית ב-u קדומה, ולכן α התחילית אינה אלא תעתיק השווה הנע. בענ"ט ובענ"ב תנועת התחילית חטופה בדרך כלל, לכן ספק אם ניתן למצוא בהן עדות לאיכות התנועה המקורית.⁴⁹ אך יש מסורות עבריות המעידות על תנועת a קדומה. כך בענ"ש,⁵⁰ ואף אצל היירונימוס⁵¹ צורן זה מונע תמיד ב-a, כגון lamanasse = למנצח, manaem = מנחם, maphate = מפתח. כך אף בשמות פרטיים מתרגום השבעים, כגון Μανασση = מנשה וכיצא בזה.

4.3.2 צורות השם

בלי תנועה: φλαγαι = פִּלְגִּי (מו, ה), λσ*νωθ = לְשֹׁנוֹת (לא, כא).
בתנועה: νακαμωθ = נְקָמוֹת (יח, מח), σαβαωθ = צָבָאוֹת (מו, ח; מו, יב),
βσεβωθαμ⁵² = בְּשִׁמוֹתָם (מט, יב), λσαχηναυ = לְשִׁכְנֵי (פט, מב).
התנועות שבתעתיקים מתאימות לתנועות המוטעמות שבצורות היחיד צָבָא, שָׁם, שִׁכְנִי.⁵³ נָקָם.⁵⁴

48. כבר באואר ולאנדר (עמ' 327) סברו שהתנועה המקורית של תחילית בינוני פיעל היא a.
49. בענ"ב מצוי פתח כניקוד התחילית של בינוני פיעל כגון מדבר; ראה ייבין, עמ' 520. ייבין סובר שמקור ניקוד זה בטעות. אף בענ"ט יש מילים בניקוד מיוחד כגון מַהֲלִים. המדקדים ראו בהן עדות להיחלשות פ' הפועל הגרונית, היינו תנועת התחילית נחטפה ואת מקומה תפסה תנועת הגרונית. ראה למשל י' לרנר, "ערעור עיצורים גרוניים במערכת הפועל הטברנית", לשוננו מז (תשמ"ג), עמ' 155-158. עם זאת, אפשר שבצורות אלו השתמרה תנועת התחילית דווקא; כוונתי לתהליך מעין *mahallekīm < *mahall'kīm < *mahal'kīm < mahl'kim. ייתכן שהגרונית גרמה להנמכת התנועה i המקורית אולם אף הצורות כגון מַפְרִיחִים, מְזַמְּנִין בלשון חז"ל פורשו בידי הנמך כבינוני פיעל (ראה ש' שרביט, "נסירת תנועה לפני גרונית", לשוננו נא [תשמ"ז], עמ' 169-170). בצורות אלה פ' הפועל אינה גרונית; לפיכך אם צדק הנמך בניתוחו, יש להניח שהפתח משקף את תנועת a המקורית של תחילית הבינוני בבניין פיעל.
50. בתחילית של בינוני פיעל באה ā. אפשר שהיא צמחה מן התנועה החטופה (ראה עואנ"ש, ה, עמ' 142), אולם מאלפת העובדה כי תנועות התחילית של בניין פיעל בענ"ש תואמות את התנועות הקדומות המשוערות, היינו תנועת התחילית של העתיד היא e שמקורה ב-i, ותנועת התחילית של הבינוני היא ā שמקורה ב-a. אמנם לדעת פלורנטין (עמ' 263) מקרה הוא שבענ"ש בבניין פיעל תנועת התחילית של העתיד היא e ותנועת התחילית של הבינוני היא ā. שתיהן התפתחו מן השווה הנע, אך לא מן הנמנע שתנועות אלו מעולם לא התאפסו וטיבן השתמר.
51. ראה הרוויינן, היחספות, הערה 11.
52. צורה זו כנראה משובשת ויש לתקנה ל-βσεμωθαμ. ואפשר שחל בה חילוף העיצורים השפתיים b ו-m.
53. וכמותן בכל המסורות. ראה ייבין, עמ' 442, 767, 938; עואנ"ש, ד, עמ' 234, 288, 285. והשווה semoth = שְׁמוֹת (יח, מח, א) אצל היירונימוס (ראה שפרבר, עמ' 264). אמנם בענ"ש לצד šem מצוי גם šam, אך בנטייה מופיע šem בלבד. המשקל של שִׁכְנִי במסורת זו הוא qitil מקורי וחילופי משקלים כאלה נפוצים בענ"ש (ראה עואנ"ש, ה, עמ' 140).
54. לפי הצורה הזכירת; השווה "כי יום נָקָם בלבדי" (יש' סג, ד) כנגד "יום נָקָם להִנָּקֵם מצרי"ו

5. צורות שאינן מתבארות על סמך מסורות העברית

5.1 משקל קטול

בלי תנועה: אולי ισουωθ = יְשׁוּעוֹת (כח, ח).
 בתנועה: γεδουδ = גְּדוּד (יח, ל), veoussa = נְחוּשָׁה (יח, לה), ζερουωθαι = יְרוּעָתִי (יח, לה), λεβουσι = לְבוּשִׁי (לה, יג), ισσο*αθ = יְשׁוּעָתִי (פט, כז).
 בשמות אלה התנועה הראשונה חטופה היא במסורות העברית.⁵⁵ אשר לצורות גִּדּוּד ולבוש טענה גורדון שמשקלן הקדום הוא qutūl הממשש כריכוי השבור בעברית.⁵⁶ במילים אלו תפקידו לציין שם עצם קיבוצי.⁵⁷ מכל מקום, העיצור הראשון בענ"ט ניקודו שווא שמקורו ב־i קצרה קדומה או ב־u קצרה קדומה.⁵⁸ תעתיקי היירונימוס תומכים בגיזרון זה, שכן אתה מוצא בהם gedud = גְּדוּד (מיכה ד, יד), gebul = גְּבּוּל (עוב' כ), zebub = זְבוּב (מל"ב א, ב) ועוד.⁵⁹ הן ידוע שבמגילות מדבר יהודה המתייחדות בכתובן המלא התנועה הקצרה u מסומנת במקרים רבים באות וי"ו.⁶⁰ עם זאת, המילים הנדונות כתובות תמיד גִּדּוּד, לְבוּשׁ.⁶¹ שלוש מסורות העברית מעידות אפוא שבשלהי תקופת הבית השני התנועה הראשונה במילים גִּדּוּד ולבוש נהגתה כ־e, וכך סימונה בתעתיקים.⁶²

- (יר' מו, י') וכיוצא באלה. וכך הניקוד בענ"ב (ראה ייבין, עמ' 938). בענ"ש כתנועה הראשונה בצורת הזכר באה e (ראה עואנ"ש, ד, עמ' 186). דומה שיש לדונה כמשקל אחר, ואפשר שהתנועה הראשונה נחטפה ובעקבות תזוזת הטעם צמחה e (ראה עואנ"ש, ה, עמ' 189).
55. על γεδουδ = גְּדוּד (יח, ל) ראה ייבין, עמ' 915. בענ"ש נתפסה הצורה בבראשית מט, יט כמקור של בניין קל (ראה עואנ"ש, ד, עמ' 64). לפי באואר ולאנדר (עמ' 473) אין לדעת מה משקל המילה, אך סביר שהתנועה הראשונה הייתה a קדומה שנחטפה. אולם בהברה פתוחה שלפני הטעם תנועת a הקדומה מתקיימת בענ"ט כקמץ, בעוד שבגודד נחטפה התנועה הראשונה. אשר ל־ λεβουσι = לְבוּשִׁי (לה, יג) ראה ייבין, עמ' 916. בענ"ש התנועה הראשונה של המילה היא e (ראה עואנ"ש, ד, עמ' 151). אפשר שהיא מקורית, אבל ייתכן שהיא צמחה מן התנועה החטופה – ראה עואנ"ש, ה, עמ' 190, הגזור את המשקל המקורי מ־ lubūšu האכדית. באואר ולאנדר (עמ' 473) משייכים את המילה ל־ qatūl הקדום ומציעים התפתחות תמונה של $\text{lubūš} < *labūš$ כדי להסביר את היחטפותה של התנועה הראשונה.
56. ראה C. W. Gordon, "Qatūl Nouns in Classical Hebrew", *Abr-Nahrain* 39 (1991) עמ' 83–86.
57. והשווה lubūš(u) באכדית. גם המשקל qitūl קיים באכדית, כגון kilūb(u) = כלוב, המצוי בתעתיק במכתבי תל אל-עמרנה.
58. ה־a הקצרה נשמרה במעמד זה וסומנה בענ"ט כקמץ.
59. ראה הרוויינן, היחטפות, עמ' 169.
60. ראה למשל קוטשר, עמ' 106. במקרא רק u ארוכה קדומה מיוצגת באות וי"ו.
61. במגילות יש שמונה היקרייות של גִּדּוּד ושתי היקרייות של לְבוּשׁ, כולן ללא וי"ו אחרי העיצור הראשון (ראה אבג, עמ' 171, 400).
62. מותר להניח שכין שתי התנועות האחוריות חל הבידול $\text{qitūl} < \text{qutūl}$ הרגיל בעברית (ראה בהרחבה קוטשר, עמ' 356–391).

אשר למילה ישועה, היא באה בשווא אחרי יו"ד בענ"ט ובענ"ב ובתנועה e בהברה הראשונה בענ"ש.⁶³ אין ביטחון שהנעת המילה בענ"ש מקורית כי התנועה הראשונה רחוקה מן הטעם⁶⁴ ואפשר שמקורה בשווא הנע.⁶⁵ היירונימוס מתעתק את המילה lajesua = לִישׁוּעָה, חב' ג, יג,⁶⁶ אבל גם כאן אפשר להניח שההידמות של ה־a לעיצור השורק s או לעיצור y גרמה לשינוי התנועה. מכל מקום, אם התנועה המקורית היא i אזי ε מופיעה בתעתיק כדין, ואם לאו – אזי התנועה הקצרה המקורית נעתקה ל־e בשל הידמותה לעיצור השורק שלידה⁶⁷ או מפאת הידמותה לעיצור y.⁶⁸

אשר ל־veoussa = נְחוּשָׁה (יח, לה), לפי ההקשר אין היא צורת נקבה יחידה של בינוני פעול אלא שם העצם ממשקל קְטוּלָה, המקביל הנקי של קְטוּל. שכיחה יותר החלופה בעלת הסיומת -i, נְחֻשֶׁת.⁶⁹ לדעת ברונז (עמ' 189) משקל המילה אינו בינוני פְּעוּל, אבל הוא סבור שהתנועה הראשונה מקורה ב־a, כנראה, בשל ההיקרות נְחוּשׁ בהוראה זהה באיוב ו, יב. אפשר שהדין עמו, אך לדעתי נחשת שונה מנְחוּשָׁה בסיומת הנקבה בלבד, כדרך האלומורפים של בינוני קל: אֶכְלֶת-אֶכְלָה. ניכר שהתנועה הראשונה המקורית בנחשת הייתה או i קצרה קדומה או u קצרה קדומה משום היחטפותה בהברה שלפני הטעם.⁷⁰ הן נחושת, כמו המילים הנזכרות לעיל, כתובה במגילות מדבר יהודה בלי וי"ו אחרי העיצור הראשון,⁷¹ על כן קרוב להניח שאף העיצור הראשון של נְחוּשָׁה הונע ב־i.⁷²

63. ראה עואנ"ש, ד, עמ' 132.
64. בענ"ש בא הטעם במילה זו בהברה האחרונה ולא בהברה שלפני האחרונה כרגיל.
65. ראה עואנ"ש, ה, עמ' 190.
66. ראה שפרבר (עמ' 229), המביא גם היקרות בעלת צירי בהברה הראשונה של מילה זו מן הטקסט המנוקד בניקוד הארץ-ישראלי.
67. תופעה זו תידון להלן בסעיף 6.1.
68. תופעה זו תידון להלן בסעיף 6.4.
69. זהות במשמע המילים מסתברת, למשל, מן התקבולת "וגיד ברזל ערפך ומצחך נְחוּשָׁה" (יש' מח, ד). אף הנקדנים סברו כך, שהרי בפסוקנו כתוב קש־נְחוּשָׁה בהקפה, והקפה כמעט אינה מצויה בצירופים של שם העצם ושל שם התואר. לכן על כורחנו עלינו להניח שזהו צירוף סמיכות שבו נחושה הוא הסומך.
70. בענ"ש מצוי kânāšša (ראה עואנ"ש, ד, עמ' 178), אך הדעת נותנת שזוהי צורת ההיקש ל־nāššet = 'נחשת' הנפוצה יותר. ב־nāššet ה־o הקצרה נעתקה ל־a קצרה (ראה עואנ"ש, ה, עמ' 59) וגברה על התנועה הראשונה אחרי היאלמות הגרוניות.
71. במגילות יש 14 היקרויות לפחות וכן שלוש היקרויות של נחושה, כולן בלא וי"ו אחרי הנו"ן (ראה אבג, עמ' 510).
72. אשר להתפתחות ההיסטורית, אתה מוצא בערבית nuḥās ובארמית נְחָשׁ שבה מקור השווא ב־u לאור הצורה הערבית – כן על פי באומגרטנר ושטאם, כרך 2, עמ' 691. במכתבי תל אל-עמרנה המילה נמצאת כגלוסה nuḥuštu, שבה התנועה השנייה מייצגת את המעטק הכנעני

ולבסוף ζερουωθαι = זְרֻעָתִי (יח, לה). צורת המילה במשושה אינה זהה לזו של ענ"ט.⁷³ לענייננו חשובה איכות התנועה הראשונה בלבד; בענ"ט ובענ"ב היא חטופה, ובענ"ש היא ā.⁷⁴ לדעת באואר ולאנדר (עמ' 473), התנועה הראשונה של המילה הייתה i על סמך הצורה הערבית.⁷⁵ במגילות מדבר יהודה המילה כתובה בלי וי"ו אחרי העיצור הראשון,⁷⁶ כלומר לא הייתה במקום תנועת u או o. אם התנועה המקורית היא i, אזי ε מופיעה בתעתיק כדין, ואם היא a או u, אזי התנועה המקורית הפכה ל-e בשל הידמותה לעיצור השורק שלידה.⁷⁷

6. החריגים

6.1 ההידמות לעיצור השורק

הידמות התנועה הקצרה לעיצור השורק שלידה נקריה במשושה לעתים מזומנות,⁷⁸

ā < ū. לדעת סיון משקל המילה הוא qutāl (סיון, גלוסות, עמ' 89), ואין הוא מביא אותה כדוגמה למעתק הכנעני (שם, עמ' 29–30). דעתו מסתברת, מפני שלא מצאנו עדויות בטוחות לייצוג התנועה ā הקדומה בווי"ו שרוקה בענ"ט – היא מיוצגת בחולם מלא או בקמץ. אמנם יש חילופים מְרוּץ–מְרוּצִים וכיוצא באלה, אולם הם מצויים בצורות משורשים עלולים ואין הדבר כך במקרה הנדון. ניתן אפוא לשער התפתחות דומה למילים גדוד ולבוש, כלומר niḥūša < nuḥūša מחמת הבידול בין שתי התנועות האחוריות.

73. אפשר לתרץ את הצירוף -ouou- בתעתיק היווני בהיאלמות העיצור הגרני שבמקומו צמח עיצור המעבר w (כלומר ō < ow) המסומן ב־ט, וכך מוסברים הכתיבים כגון אלוים = אלוים במגילות מדבר יהודה (ראה קימרון, דיפתונגים, עמ' 273). אבל התפתחות פונטית זו קשה משני צדדיה. מחד גיסא הכתיבים כגון βεεζδαχ = בְּחֶסֶדְךָ (לא, ח), χεεβλ = כְּחַבֵּל (לה, יד) הם עדים שהגרונית במסורת התעתיקים הייתה הגויה כהלכתה, שאם לא כן היה הסופר רושם η לציון התנועה הארוכה במקום הצמד εε המציין שתי תנועות קצרות. הואיל וכך, מדוע דווקא בצורה זְרֻעָתִי נאלמה הגרונית? מאידך גיסא התנועה הראשונה ō, שמקורה לפי הסברה ב־ā ארוכה, מיוצגת בתעתיק ב־o הקצרה ולא ב־ω הארוכה כצפוי, מה גם שטיבה של התנועה העומדת לפני הגרונית שנאלמה להתארך. עדיף אפוא לראות את הדיגרף ou כייצוג ū ארוכה שנוצרה מבידול שתי תנועות ō ארוכות, היינו ō < ū-ō. ראה גם ברונז, עמ' 170, 363, וכן עיין בהערה הקודמת.

74. מייצג גם את a־ה הקדומה (ראה עואנ"ש, ד, עמ' 90).

75. בערבית אתה מוצא dīrā' ובארמית *דִּרְעָ, וסוברים שמקור הצורה הארמית בצורה במשקל הערבי. ברם באשורית החדשה מצויה המילה durā'u שנשאלה מן הארמית, כמסתבר מהיעדר המעתק z < d (ראה באומגרטרנר ושטאם, כך, 1, עמ' 280 ושם מראי המקומות). בהסתמך על צורה זו ניתן אפוא לפרש את השורא בארמית כהיחטפות של ה־u הקדומה.

76. במגילות יש שלוש היקרויות ובכולן חסרה הווי"ו אחרי הווי"ן (ראה אבג, עמ' 248).

77. תופעה זו תידון להלן בסעיף 6.1.

78. על תופעת ההידמות לעיצור השורק בתעתיקי אוריגנס כבר הצביע פרצל (עמ' 8). ברונז (עמ' 299) דחה את הטענה הזאת. יאנסנס (עמ' 67, 115) מכיר בהידמות התנועה α לשורק שלידה

ובשל כך התנועה המקורית הפכה ל- e . חוקרי העברית כבר עמדו על תופעה זו בתעתיקי היירונימוס,⁷⁹ בלשון חז"ל⁸⁰ ואף בענ"ט.⁸¹

6.1.1 בינוני פעול

$\sigma\epsilon\rho\upsilon\phi\alpha$ = צְרֹפָה (יח, לא): מילה זו צורת פועל היא כפי שעולה מן ההקשר.⁸² לכן התנועה הראשונה הצפויה היא a , שהרי בצורת הזכר צְרֹף בהברה הראשונה בא הקמץ המשקף את ה- a הקצרה הקדומה,⁸³ וכך פירשו את הצורה ברונו ויאנסנס,⁸⁴ בטענה כי ϵ מייצגת את השווא הנע. לדעתי יש לתרץ את החילוף של ה- a ב- ϵ בהידמות של התנועה הקצרה a לשורק שלידה.

6.1.2 משקל קטיל

$\mu\epsilon\sigma\omega$ = מְשִׁיחו (כת, ח): המסורות מראות על פי הצורה הגרודה מְשִׁיח כי a צפויה להופיע בהברה הראשונה של $\mu\epsilon\sigma\omega$.⁸⁵ הרעת נותנת שהתנועה הראשונה הידמתה לעיצור השורק שלידה והפכה ל- e .⁸⁶

בתחילית μa - של שמות עצם בלבד. הרווינין (ווקליזם, עמ' 62–63) הוסיף דוגמאות ספורות אך לא עמד על היקף התופעה. לדעתי תופעת הידמות התנועה לעיצור השורק רחבה למדי במשושה. כך המ"ם התחילית של שמות העצם מונעת בה ב- a . ליד שורק אתה מוצא צורות בעלות ι כגון $\mu\iota\sigma\gamma\alpha\upsilon\beta =$ מִשְׁגָּב (מו, ח; מו, יב), $\mu\iota\sigma\chi\nu\theta\alpha\mu =$ מִשְׁכָּנוֹתָם (מט, יב) אשר הוכרו בידי יאנסנס. אני סבור שאף בצורות $\sigma\upsilon.\nu\alpha\zeta\epsilon\rho\theta\iota =$ וְנִצְוֹתָי (כת, ז), $\nu\epsilon\rho\pi\epsilon\sigma\theta\iota =$ נִגְרֹתָי (לא, כג), $\lambda\alpha\mu\epsilon\sigma\alpha\lambda =$ לְמָשָׁל (מט, ה), $\lambda\alpha\rho\epsilon\sigma\alpha =$ לְרָשָׁע (לו, ב), ואולי גם $\beta\epsilon\epsilon\zeta\delta\alpha\chi =$ בְּחִסְדָּךְ (לא, ח), $\epsilon\zeta\alpha\alpha =$ חֲזָקוֹ (לא, כה), $\sigma\epsilon\omega\theta\iota =$ שְׁחֹתִי (לה, יד), $\sigma\iota\mu\sigma =$ שְׁמוֹת (מו, ט), $\kappa\epsilon\sigma\theta =$ קֶשֶׁת (יח, לה), $\sigma\upsilon\alpha\iota\alpha\lambda\epsilon\zeta =$ וַיַּעֲלֶז (כח, ז) ועוד יש לפרש את התנועה ϵ שליד העיצור השורק כתוצאה של ההידמות. על התעתיקים הללו יש להוסיף את הצורות שתידונה להלן.

79. ראה הרווינין, היחטפות, עמ' 169, ושם הפניות ודוגמאות, למשל $selua$ = שְׁלוּחָה (בר' מט, כא). השווה $massa$ = מִשָּׂא (יש' יט, א) לעומת $messa$ = מִשָּׂא (יש' יג, א) ראה זיגפריד, עמ' 52–51.

80. ראה מ' בראשר, פרקים במסורות לשון חכמים של יהודי איטליה, עדה ולשון, ו, ירושלים תש"ס, עמ' 120, ושם דוגמאות מארמית ומלשון חז"ל.

81. ראה סיון וקימרן, עמ' 27.

82. השווה "אמרת ה' צְרֹפָתָהּ" (תה' קה, יט).

83. כך כל המסורות (ראה ייבין, עמ' 445; עואנ"ש, ה, עמ' 147). אמנם בענ"ש לצד המשקלים בעלי ה- a בהברה הראשונה מצוי המשקל בעל ה- e בהברה הראשונה, אולם e זו אינה מקורית אלא נתהוותה מן השווא הנע.

84. ראה ברונו, עמ' 64; יאנסנס, עמ' 94.

85. ראה ייבין, עמ' 891; עואנ"ש, ה, עמ' 192. צורת הנפרד מְשִׁיח אינה מצויה בתורה, לכן היא חסרה בענ"ש.

86. השווה $messio$ = מְשִׁיחו (עמ' ד, יג) בתעתיקי היירונימוס. ראה הרווינין, היחטפות, עמ' 169, האומר שהתנועה הראשונה הידמתה לשורק.

6.1.3 מילות היחס

בהיקריות $\beta\epsilon\sigma\alpha\upsilon\epsilon\iota$ = בְּשׁוֹעֵי (לא, כג), $\chi\iota\sigma\tau\upsilon\varsigma$ = כְּסוּס (לב, ט) יש לראות את תנועת המילית כתולדת ההידמות לעיצור השורק התוכף.⁸⁷

6.1.4 צורת הפועל

$\iota\epsilon\zeta\epsilon\beta\omicron\upsilon$ = יַעֲזְבוּ (פט, לא): תנועת \omicron (u מקורית) הידמתה לעיצור השורק שלפניה.

6.2 ההידמות לעיצור השפתי

$\mu\omicron\sigma\alpha\upsilon\epsilon$ = מְשׁוּה (יח, לד): העדויות להידמות התנועה לעיצור השפתי הסמוך מצויות בשפע בלשון מגילות מדבר יהודה, בלשון חז"ל, בניבים ארמיים⁸⁸ ובתעתיקי היירונימוס,⁸⁹ והיא חלה גם במילה הנדונה. \omicron מופיעה בהברה הראשונה במקום α .⁹⁰

6.3 ההידמות לעיצור קו"ף

בהיקריות $\beta\epsilon\kappa\omicron\rho\beta$ = בְּקָרֵב (לו, ב) ו- $\beta\epsilon\kappa\omicron\delta\sigma\iota$ = בְּקָדְשִׁי (פט, לו) תנועת המילית הקדומה α הומרה ב- ϵ . לדעתי התרחש החילוף בשל הידמות התנועה המקורית לעיצור קו"ף התוכף.⁹¹

6.4 ההידמות לעיצור יו"ד

אפשר שהתעתיק $\lambda\epsilon\rho\iota\alpha\chi$ = לִירְאִיָּה (לא, כ) משקף את הידמות תנועת המילית α ל- ι שלידה.⁹² כך יש לפרש אף את התנועה הראשונה ב- $\omicron\upsilon\epsilon\mu\iota\nu\alpha\chi$ = וַיִּמְנֶה (יח, לו), שבה נשל העיצור γ החלש (אם אין זה תעתיק מוטעה).⁹³

87. התנועה המקורית של המיליות האלה היא α (ראה לעיל סעיף 3.3).
88. ראה למשל קוטשר, עמ' 391–393, וכן מ' בר-אשר, "שתי תיבות מורכבות שלא הוכרו", לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 188–189, ושם הפניות.
89. אפשר שההידמות משתקפת ב- $\theta\phi\alpha\epsilon\rho\tau$ = תִּפְאֶרֶת (יח' טז, יב) וב- $\mu\epsilon\lambda\omicron\mu$ = מִלְכָּם ועוד (ראה זיגפריד, עמ' 51, 61).
90. השווה $\beta\epsilon\alpha\lambda\omicron\upsilon$ = בְּשָׁלִי (ל, ז), $\beta\epsilon\gamma\omicron\upsilon\alpha\theta\omega$ = בְּנִצָּתוֹ (מו, ד). סבורני שהתעתיק מצביע על הידמות התנועה הקצרה לוו"ו השפתית, והדיגרף $\omicron\upsilon$ אינו מסמן תנועה ארוכה אלא דיפתונג.
91. אמנם הידמות מעין זו אינה ידועה לי ממסורות אחרות, אולם אתה מוצא במשושה $\sigma\epsilon\alpha$ = שָׁק (לה, יג), $\kappa\epsilon\rho\upsilon$ = קָרָאוֹ (מט, יב), $\rho\epsilon\alpha$ = רָק (לב, ו), $\lambda\alpha\beta\epsilon\kappa\rho$ = לְבָקֶר (מט, טו). אין לתרץ את הצורה האחרונה כחילוף המשקל, שהרי תמצא גם $\beta\omicron\kappa\rho$ = בָּקֶר (מו, ו), והמילה הזאת ידועה ושכיחה. והשווה $\beta\epsilon\kappa\rho\beta\alpha$ = בְּקָרְבָּה (מו, ו) לעומת $\beta\epsilon\kappa\omicron\rho\beta$ = בְּקָרֵב (לו, ב).
92. אולי על פי כלל ב בענ"ט (הערה 4 לעיל).
93. התנועה אינה משקפת בהכרח את השווה הנע, שכן קיים חילוף של תנועות מלאות ב- $\beta\iota\epsilon\delta$ = בִּיד־ (לא, ט) לעומת $\iota\alpha\delta\omega$ = יָדוֹ (פט, כו). והשווה $\kappa\iota\epsilon\iota\omicron\upsilon$ = קִיעִיזִן (יונה ד, ו) בתעתיקי היירונימוס (ראה זיגפריד, עמ' 42).

6.5 ההידמות לתנועה שליד העיצור הגרוני

ידוע שהתנועה הקצרה בהברה הפתוחה שלפני העיצור הגרוני נוטה להידמות לתנועת העיצור הגרוני, וכך דינו של השווא הנע שלפני הגרונית בענ"ט.⁹⁴ מסתבר שתהליך זה התרחש לעתים גם במשושה, אם כי הוא חל על התנועות המלאות.⁹⁵ בבניין פיעל מצויים התעתיקים $\text{o}u\text{b}v\text{e}\ell\eta\text{v}i = \text{וְתַנְהִלְנִי}$ (לא, ד) ו- $\text{e}\ell\lambda\text{e}\lambda\text{e}\chi = \text{אֶהְלֶךְ}$ (לה, יח), וכן $\text{a}\alpha\lambda\text{e}\lambda = \text{אֶחָלֵל}$ (פט, לה). הדעת נותנת שהתנועה המלאה שלפני הגרונית הידממה לזו שאחריה ולהפך; שהרי במשקל צורות העתיד בבניין פיעל במשושה התנועה הראשונה היא e והשנייה היא a, כגון $\text{e}\delta\alpha\lambda\text{e}\gamma = \text{אֶדְלֶג}$ (יח, ל). אבל אין הידמות זו בחזקת כלל שכן אתה מוצא תעתיקים כגון $\text{b}\alpha\text{e}\mu\text{o}u\text{n}\alpha\text{v}\text{a}\text{t}\text{i} = \text{בְּאִמּוֹנָתִי}$ (פט, לר), $\text{b}\alpha\text{e}\zeta\text{p}\alpha\text{v}\text{a}\text{t}\text{i} = \text{בְּעִזָּרָתִי}$ (לה, ב) ועוד.⁹⁶

6.5.1 צורת הפועל

$\text{t}\text{o}\omega\text{s}\text{t}\eta\text{v}\text{i} = \text{תּוֹצִיאֲנִי}$ (לא, ה): התעתיק עשוי לשקף את צורת העתיד של בניין הפעיל ללא היאלמות הה"א התחילית. לפיכך אפשר שה-o הראשונה היא התנועה המקורית בעתיד של ההפעיל,⁹⁷ או אולי היא תוצאה של הידמות תנועת התחילית שלפני הגרונית לזו שאחרי הגרונית. אולם צורות הפעיל בעלות ה"א השבה ועולה לאחר נשילתה מופיעות בספרי נביאים וכתובים בלבד.⁹⁸ לפיכך סברתו של ברונז שהתעתיק משקף את הצורה הפרוטו-עברית מפוקפקת. מוטב להניח שבצורה הנדונה התפצלה התנועה הארוכה.⁹⁹ מן התעתיק אין לדעת אם התקיים העיצור הגרוני החוצץ בין התנועה הקצרה המסומנת ב-o לבין הארוכה המסומנת ב- ω .¹⁰⁰

94. ראה הערה 4 לעיל, ולמשל קוטשר, עמ' 393–396.
95. השווה אֶרֶץ, אבל הָאָרֶץ בענ"ט, וכן צורות כגון יִתְנַחֵם (ראה בהרחבה י' בלאו, "על גלגוליה של החלשת הגרוניות כתופעה חיה", לשוננו מה [תשמ"א], עמ' 32–39, בייחוד סעיף 5).
96. ברור שאין תנועת a משקפת כאן יידוע שהרי אלו הן צורות נטריות.
97. כך סוברים באואר ולאנדר (עמ' 329) וברגשטרסר (עמ' 493) על סמך הערבית והחבשית. לדעת באואר ולאנדר התנועה a הקדומה הפכה ל-u. אולם באוגריתית, בבניין הגורם שפעל, התחילית מונעת ב-a, בעוד שבאכדית תנועת התחילית בשפעל היא u. אשר לאוגריתית ראה D. Sivan, *The Grammar of the Ugaritic Language*, Leiden 2001, עמ' 90, ואשר לאכדית ראה G. Buccellati, *A Structural Grammar of Babylonian*, Wiesbaden 1996, עמ' 124. אלו אפוא ראיות מוצקות לכך שתנועות התחילית של הפועל שונות מלשון ללשון, ועל כן אם חסרה עדות חד-משמעית מן העברית, אין להסיק מסקנות על אודות תנועת התחילית בעברית הקדומה משפות שמיות אחרות.
98. ורובן בספרים המאוחרים (ראה למשל גוניוס, §53q).
99. ראה דיון מפורט אצל א' קימרן, "ראש ואחיתיה", לשוננו סה (תשס"ג), עמ' 243–247, בייחוד הערה 17.
100. מקור הקושי בכך שהגרוניות אינן מסומנות בתעתיק ואי אפשר לסמן תנועה בעלת אורך של

6.5.2 משקל מְקָלָה

התחילית בלי תנועה: $\mu\sigma\sigma\delta\omega\theta$ = מצודות (לא, ג).

בתנועה: $\mu\epsilon\theta\theta\alpha$ = מְחַתָּה (פט, מא).

אפשר שה־ ϵ הראשונה ב־ $\mu\epsilon\theta\theta\alpha$ מקורית והצורה שקולה במשקל של מְסָבָה, בעלת התנועה הראשונה המקורית e, כפי שעולה מצורת הזכר מְסָב. עם זאת, הואיל ומשקל בעל התחילית mi- נדיר בעברית,¹⁰¹ ייתכן שתנועת התחילית הייתה a והתנועה הראשונה שלפני הגרונית הידמיתה לזו שאחריה כמו בצורות האחרות שבסעיף זה.

6.5.3 מילות היחס

במילים $\beta\epsilon\epsilon\delta\alpha\chi$ = בְּחֶסֶדְךָ (לא, ח), $\beta\epsilon\epsilon\iota\rho$ = בְּעִיר (לא, כב), $\chi\epsilon\epsilon\beta\lambda$ = כְּאֶבֶל־ (לה, יד) התנועה המקורית של התחילית הידמיתה לתנועת הגרונית שלידה. במשושה תנועת המילית אינה נחטפת בדרך כלל לפני גרונית.

6.5.4 צורת הציווי

$\lambda\sigma\sigma\mu$ = לָחֵם (לה, א): יש לפרש את $\lambda\sigma\sigma\mu$ כציווי של בניין קל, ומשערים שמשקלו הקדום היה בעל שתי תנועות זהות.¹⁰² כן ידוע כי בפועלי ע"ן גרונית המשקל הנפוץ הוא qatal, ואכן בענ"ט הצורה הנדונה באה בפתח. אפשר שב־ $\lambda\sigma\sigma\mu$ חלה אנלוגיה לצורות הפועל הרגיל הנוטות לרוב על פי המשקל qutul.¹⁰³ אף לא מן הנמנע כי העיצור השפתי μ הוא שהביא למעתק התנועה השנייה ל־o (ראה 5.2§) והתנועה הראשונה הידמיתה לשנייה. ושמא התעתיק משקף את הצורה המקורית.¹⁰⁴

6.6 תנועת העזר

6.6.1 צורות הפועל

$\theta\sigma\omega\beta\alpha\beta\epsilon\eta\eta\iota$ = תְּסֹבְבֵנִי (לב, ז), $\iota\sigma\omega\beta\alpha\beta\epsilon\eta\eta\iota\sigma$ = יְסֹבְבֵנוּ (לב, י). בצורות האלה בין שני עיצורים זהים באה התנועה α בעוד שהתנועה המקורית

שלוש תנועות קצרות (o קצרה ו־ ω ארוכה השווה באורכה לשתי קצרות) בסימן אחד. לכן אולי נותרה תנועה ממושכת ולא התפצלה.

101. מחקרם של סיון וקימרן עוסק בתנועות המקוריות של המשקל. לפי סברתם, במשקל מקטל העברי הקדום הונעה התחילית בדרך כלל ב־a. אבל בארמית נפוץ המשקל בעל ה־i המקורי בתחילית – ראה סיון וקימרן, עמ' 21 הערה 62, וכן הדוגמאות שהביאו למשקל זה בעברית אשר מצויות בגורות ע"ע וע"ו, כגון מְסָב, מְרוץ. כן ראה ייבין, עמ' 996 ואילך; עראנ"ש, ה, עמ' 207 ואילך.

102. דהיינו qutul או qatal או qitil, ראה למשל באואר ולאנדר, עמ' 304; ברגשטרסר, עמ' 447.

103. תופעה זו ידועה בלשון חז"ל ובניבים ארמיים (ראה קוטשר, עמ' 262, ושם דיון במילה הזאת).

104. כלומר המשקל המקורי של המילה הוא qutul שכן בענ"ב הצורה הנדונה באה לרוב בחולם. בציווי נוכחים של שורש לח"ם התנועה הראשונה היא חולם (ראה ייבין, עמ' 485). ענ"ב שומרת אפוא על התנועה o בצורת הציווי מבניין קל של לח"ם, כפי שצוין ברונן (עמ' 50).

המשוערת היא e, כך בענ"ט ובענ"ש.¹⁰⁵ אולם בענ"ט לעתים תכופות בא חטף-פתח בין העיצורים הזחים אם התנועה הקודמת להם ארוכה, כך וִימְרָהוּ (בר' מט, כב) וכיצא בזה.¹⁰⁶ אף בענ"ב אחרי עי"ן הפועל בבניין פיעל מצוי לפעמים פתח בהברה הלא-מוטעמת, כגון ארומלִמְךָ, וייתכן שאין הוא תולדת "חוק פיליפי" החל בהברה מוטעמת בלבד. יש שבין העיצורים הזחים בא קמץ, כגון ירופֹפו,¹⁰⁷ וורדאי שאין מקורו ב-e.¹⁰⁸ דומני שיש יותר מדרך אחת להסביר את הניקוד התמוה הזה. אולי מלכתחילה בבניין פיעל של גזרת ע"ע היו שני משקלים, האחד בעל e מקורית והאחר בעל a מקורית; בתעתיק משתקפת הצורה בעלת a, ובמסורות האחרות חלה אנלוגיה למשקל בעל e הנפוץ יותר,¹⁰⁹ אך מפאת מיעוט העדויות בענ"ב וחוסר עקיבותן יש להניח כי צורות אלה הוקשו לצורות בעלות פתח בהברה המוטעמת שבהן חל חוק פיליפי כדן. הן שכיחות בענ"ט¹¹⁰ ועל אחת כמה וכמה בענ"ב. יש אפוא לפרש את התנועות α במילים הנדונות כתנועות עזר שתפקידן להקל את הגיית שני העיצורים הזחים הרצופים, כמו בענ"ט,¹¹¹ ונמצא גם ασσα = עֶשְׂשָׁה (לא, י), ללא תנועת העזר.

105. ראה עואנ"ש, ה, עמ' 117.

106. כבר מדרק'י ימי הביניים העידו על כך. ראה ח' ילון, "גלגולי כללי השווא שבאותיות הדומות", לשוננו כז-כח (תשכ"ד), עמ' 84-95.

107. ראה ייבין, עמ' 576.

108. והשווה metnosasoth = מתְנוֹסָסוֹת (זכ' ט, טז) בתעתיקי היירונימוס (ראה הרווינגן, היחטפות, עמ' 170), אך אפשר שאין זו ראיה שכן התנועה האחרונה הקדומה של בניין התפעל היא a.

109. השווה להיקש בבניין התפעל: התנועה המקורית של ע' הפועל היא a, אבל מחמת ההיקש לבניין פיעל e מופיעה בדרך כלל במקומה בהשפעת המשקל של בניין פיעל.

110. ראה למשל ברגשטרסר, עמ' 472.

111. אני סבור שאין השווא הנע ותנועת העזר היינו הך. במסורות העברית השווא הנע מייצג תנועה קצרה מאוד שהצטמצמה בריחוק מן הטעם או בקרבתו, אך תנועת העזר באה לפעמים במקום התנועה שנתקצרה ולפעמים במקום אפס תנועה. מטרת תנועת העזר להקל את ההגייה בסביבה הדורשת הקלה כזאת, כמו כאן, בין שני עיצורים זחים. לראיה, בענ"ב אין חטפים כלל ובמקומם מסומנת תנועה מלאה או שווא או אין כל סימון. גם בכתר ארם ציבא בין שני עיצורים זחים מסומן חטף שהוא תנועת עזר, לעתים קרובות יותר מבכתיב היד האחרים. אין מקורו של חטף זה בתנועה שנחטפה אלא ברייה חרשה הוא. לכן בכל המסורות זהו לרוב חטף-פתח או פתח, על אף שהתנועה המקורית היא לעתים מזומנות i קצרה או u קצרה, כגון בבניין פיעל מגזרת ע"ע. כן מוסכם על הכול שבצורת *יַעְבְּדוּ < יַעְבְּדוּ הפתח השני אינו שווא נע אלא תנועת עזר. עדויות נוספות לכך מצויות במשושה, למשל ασεμου = יִשְׁמְחוּ (לה, כד) ועוד. גם בענ"ב תנועת העזר i באה בפועל שמח בדומה לתעתיק של המשושה (ראה ייבין, עמ' 388). אם כן, גם בשלוש ההיקריות שהבאתי בגוף המאמר אין α ו-i מייצגות את התנועות החטופות אלא הן תנועות עזר שנולדו כדי להקל את הגיית העיצורים הזחים הרצופים.

6.6.2 צורות השם

αμυμ = עמים (יח, מח): מילה זו נקריה במקרא גם במשקל qalal, כגון וַעֲמִמִּים (נח' ט, כב). המשקל הזה נפוץ למדיי בשמות מגזרת ע"ע, וכמוהו המשקל qalil, כגון תם-תמים, אל-אליל. יש קושי להניח שהמילה הנדונה היא שם עצם במשקל qalil משורש עמ"ס, שכן לא מצאנו בעברית את צורת היחיד עמים. לדעתי המילה שקולה במשקל qalal המקראי, והתנועה השנייה התקצרה במעמד הקשר; השווה לצורת הריבוי הארמית עַמְמִין.¹¹² כך בוצעה גם הצורה הנדונה כשבין שני עיצורים זהים באה תנועת העזר i.¹¹³

7. מסקנות

העדויות שלעיל מלמדות שאין אף היקרות אחת בטוחה לשינוי התנועה הקצרה לאותה מהות תנועית קצרה שאיכותה אינה ברורה המיוצגת בענ"ט בשווא הנע. אמנם בתעתיקים כגון βεεζδαχ = בְּחֶסֶדְךָ (לא, ח), βεκοδοσι = בְּקֶדְשִׁי (פט, לו), μεσιω = מְשִׁיחוֹ (כח, ח) וכיוצא באלה מצויה תנועה שאיננה מקורית, אך אין היא תנועה חטופה שאיבדה את איכותה שכן אתה מוצא שינוי זהה באיכות התנועה בהשפעת הסביבה הפונטית גם בתנועות המלאות.

נראה אפוא כי ככלל בתעתיקי אוריגנס התנועה שדינה להיחטף לפי כללי המסורות האחרות, מתנהגת באופן ייחודי לה: לרוב היא מתאפסת וחסרה בתעתיק, ובכשליש מן המקרים היא נשמרת, ואז איכותה זהה לתנועה הקדומה, או שאיכותה שונה אך השינוי נקבע לפי כללים פונולוגיים ידועים החלים גם על התנועות המלאות, כפי שהוסבר והודגם בגוף המאמר. במשושה אפוא אין ראיות של ממש לקיום המהות התנועית הלא-ברורה מבחינת האיכות המסומנת במסורות אחרות בשווא.

ברונו טען כי המערכת גרמה לכך, למשל באנלוגיה לצורת הנסתר תאזר בתנועת o

112. משקל הריבוי הזה אינו רגיל בעברית. באואר ולאנדר (עמ' 506) מזכירים את אֲשָׁפוֹת וְחֻכְמוֹת, אולם לפי ההקשר מילים אלה מובנות כצורות היחיד, כגון "חֻכְמוֹת בְּנֵהָ בֵּיתָה" (מש' ט, א). אולי התעתיק αλμοθ = עֲלָמוֹת (מו, א) משקף את משקל הריבוי המיוחד הזה, ואפשר שהוא משקף את המשקל המקורי ומשמע המילה הוא כלי נגינה. השווה עֲלָמוֹת (תה' ט, א). כך גם γαδρωθας = גְּדָרְתִּיו (פט, מא), אך יש גְּדָרוֹת (במ' לב, טז ועוד), וכן גְּדָר (בנסמך; יח' מב, י). כן ראוי להזכיר את הצורה εσδαχ = חֶסֶדְךָ (פט, נ). המילה שאחריה, הראשונים, מתועתקת עם סיומת ריבוי, לכן מתבקשת המסקנה ש-εσδαχ היא צורת הריבוי על דרך הארמית. כך גם αβδαχ = עֲבָדְךָ (פט, נא), אבל בהיקרות זו תיתכן גם צורת היחיד לפי ההקשר. בצורות εσδαχ ו-αβδαχ דן בִּי־חיים (כינויים, עמ' 78), ודעתו שהן נוטות על דרך הארמית.

113. ושוא תהליך דומה חל גם ב-εφικιδ = אֶפְקִיד (לא, ו?) והשווה tēfēdi = תִּפְּדָה וכיוצא בזה בענ"ש (ראה עואנ"ש, ה, עמ' 120).

המתקיימת בהברה המוטעמת הגו אף $\sigma\upsilon\theta\epsilon\zeta\omicron\rho\eta\nu\iota$, היינו, כוח הפרדיגמה השפיע על ההגייה. אולם ההסבר הזה אין כוחו יפה לצורות כמו $\sigma\upsilon\iota\epsilon\delta\alpha\beta\beta\epsilon\rho$, $\gamma\epsilon\delta\omicron\upsilon\delta$ ועוד, שבהן התנועה הראשונה אינה נשמרת במסורות האחרות אף לא בצורה אחת של הנטייה.

ניתן להסיק כי במסורת ההגייה של העברית המשתקפת בתעתיקי אוריגנס התנועות שמרו עדיין על איכותן גם בהברות הפתוחות הלא-מוטעמות. עם זאת, ניתן לשער שהן היו קצרות מאוד בדרך כלל,¹¹⁴ שהרי ברוב ההיקריות אין הן זוכות לייצוג גרפי.¹¹⁵

הקיצורים הביבליוגרפיים

M. G. Abegg et al. (eds.), *The Dead Sea Scrolls Concordance*, 1, = אבג
Leiden 2003

אלדר = א' אלדר, תורת הקריאה במקרא, ירושלים תשנ"ד
W. Baumgartner and J. Stamm (eds.), *Hebrew and* = באומגרטנר ושטאם
Aramaic Lexicon of the Old Testament, 1–5, Leiden–Köln–New York
1994–2001

H. Bauer and P. Leander, *Historische Grammatik der* = באואר ולאנדר
hebräischen Sprache des Alten Testamentes, Halle 1922
בן-חיים, כינויים = ז' בן-חיים, "צורת הכינויים החבורים", ך , ך , ך במסורתיה של
הלשון העברית, ספר אסף, בעריכת מ"ד קאסוטו, י' קלוזנר ו" גוטמן, ירושלים
תשי"ג, עמ' 66–99

ברגשטרסר = ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית,² תרגם מגרמנית מ' בן-אשר,
ירושלים תשל"ב

114. כלומר קצרות או קצרות מאוד בכמותן.

115. לכאורה נשאלת השאלה מדוע חילק המתעתק את מידותיו ולא נקט שיטה עקיבה: מדוע פעמים התנועה החטופה מסוימת ופעמים אינה מסומנת? מסתבר שבעל התעתיק דיבר בלשון שאינה "מחטיפה" (יוונית), היינו הגה את כל התנועות כהלכתן אף בריחוק מן הטעם. לעומתו, הקורא העברי החטיף את התנועות בהברות הפתוחות הלא-מוטעמות, כלומר אף שהוא התכוון לבצע את התנועה כהווייתה, הרפיון שהוא גילה באימוץ איברי הדיבור הביא לטשטוש איכותה ולהתקצרותה עד כדי התאפסותה במקרים רבים. המתעתק כתב אות כנגד תנועה אם התאמץ הדובר להגות את התנועה כהלכתה, אך אם לא התאמץ הדובר בהגייתה נפקדה האות מן התעתיק. המתעתק לא תמה על חוסר העקיבות ברישום התנועות מפני שמלאכתו נסתכמה ברישום ההגאים כפי שנהגו ובדיקת בייצוג הפונטי שלהם. כאשר שאלתי פונטיקאי, דובר ילידי של האנגלית, האם הוא הוגה את התנועה e במילה mathematics, הוא הרהר דקות אחדות ולא הצליח להכריע לכאן או לכאן. מתוך כך מסתבר עוד שלא לחינם בחרה מסורת טבריה לסמן הן את אפס התנועה והן את התנועה החטופה בסימן שווא.

- E. Brønno, *Studien über hebräische Morphologie und Vokalismus* = ברוננו
auf Grundlage der Mercatischen Fragmente der zweiten Kolumne der
Hexapla des Origines, Leipzig 1943
- E. Kautzsch, *Gesenius' Hebrew Grammar*, ed. A. E. Cowley, = גזניס
 Oxford 1910
- T. Harviainen, "On Vowel Reduction in Hebrew", = הרוויינן, היחטפות
Orientalia Suecana 33–35 (1984–1986), pp. 167–174
- T. Harviainen, *On the Vocalism of the Closed* = הרוויינן, ווקליזם
Unstressed Syllables in Hebrew, Helsinki 1977
- C. Siegfried, "Die Aussprache des Hebräischen bei = זיגפריד
 Hieronymus", *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 4
 (1884), pp. 34–83
- W. Chomsky, "The Pronunciation of the Shewa", *Jewish* = חומסקי
Quarterly Review 62 (1971), pp. 88–94
- J. Janssens, *Studies in Hebrew Historical Linguistics Based on* = יאנסנס
Origen's Secunda, Leuven 1982
- יבין = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה
 מנדלקרן = ש' מנדלקרן, קונקורדנציה לתנ"ך, ירושלים³ תשט"ו
- M. L. Margolis, "The Pronunciation of Shewa according to the = מרגוליס
 New Hexaplaric Material", *American Journal of Semitic Languages* 26
 (1909), pp. 62–70
- סגל = מ"צ סגל, יסודי הפונטיקה העברית, ירושלים תרפ"ח
- D. Sivan, *Grammatical Analysis and Glossary of the NW* = סיון, גלוסות
Semitic Vocables in Acadian Texts of the 15th–13th C.B.C. from Canaan
and Syria, Neukirchen-Vluyn 1984
- סיון וקימרן = ד' סיון וא' קימרן, "חילופי התנועות פתח וחיריק בהברה סגורה
 לא-מוטעמת", לשוננו נט (תשנ"ו), עמ' 7–38
- A. Saenz-Badillos, *A History of the Hebrew Language*, = סאנז-בדיליוס
 Cambridge 1993
- עואנ"ש = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, א-ה, ירושלים תשל"ה-תשל"ז
 פלורנטין = מ' פלורנטין, "לדרכי הגיית השווא בעברית השומרונית ובמסורות
 אחרות", מחקרים בלשון העברית העתיקה והחדשה לכבוד מ"צ קדרי, בעריכת
 ש' שרביט, רמת-גן תשנ"ט, עמ' 259–269
- O. Pretzl, "Die Aussprache des hebräischen nach der zweiten = פרצל
 Kolumne der Hexapla des Origines", *Biblische Zeitschrift* 20 (1932),
 pp. 4–22

קוטשר = י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט

קימרון, דיפתונגים = א' קימרון, "על דיפתונגים והגאי מעבר במגילות מדבר יהודה", מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז), עמ' 259-278

שניידר = מ"ב שניידר, תורת הלשון בהתפתחותה, וילנה תרפ"ח

A. Sperber, "Hebrew Based upon Greek and Latin = שפרבר Transliterations", *Hebrew Union College Annual* 12-13 (1937-1938), pp. 103-274

הַתְּרַחֲצָתִי (אִיּוֹב ט, ל): שְׂרִיד נוֹסֵף לַבְּנִיין הַתְּפַעֵל בַּעֲבְרִית הַמִּקְרָא

בשחזור מערכת הבניינים של עברית המקרא מקובלת ההבחנה בין בניינים פעילים, בניינים סבילים ובניינים חוזרים. אם לא נביא בחשבון בניינים מסופקים ונדירים, מדובר בשלושה בניינים פעילים – פֻּעַל (בניין קל), פֻּעַל (ע' הפועל דגושה בדגש חזק, כלומר מוכפלת) וְהִפְעִיל; בשלושה בניינים סבילים פְּנִימִים – פֻּעַל (הסביל של קל, חֹסֶר דגש בע' הפועל, להלן: "פֻּעַל הקל"),¹ פֻּעַל (הסביל של פֻּעַל, ע' הפועל דגושה בדגש חזק) וְהִפְעִיל (או הִפְעִיל, הסביל של הִפְעִיל); ורק בשני בניינים חוזרים² – נִפְעַל (של קל) וְהִתְפַּעֵל (של פֻּעַל, ע' הפועל דגושה בדגש חזק, להלן: "התפעל הכבד").

את הבניינים הסבילים הפנימיים בעברית מאפיין רצף התנועות a–u, ובעיקר התנועה הקצרה הראשונה u. מקובל להסביר את הכפלת ע' הפועל של פֻּעַל הקל ברצון לשמור על התנועה המאפיינת של הסביל, שאם לא כן היה דין התנועה – הבאה בהברה פתוחה לא-מוטעמת – להתקצר. כידוע, כבר בעברית המקרא אנו עדים להתמעטות השימוש בסביל הפנימי של קל, והבניין החוזר נִפְעַל הולך ותופס את מקומו.

סימנו של הבניין החוזר של קל (נִפְעַל) הוא נו"ן, ואילו סימנו של הבניין החוזר של פֻּעַל (הַתְּפַעֵל) הוא תי"ו. ואולם דוגמה ידועה אחת מלמדת על בניין חוזר לקל שסימנו תי"ו, בניין המקביל בצורתו לבניין הארמי הַתְּפַעֵל (להלן: "התפעל הקל"):³ הפועל הַתְּפַקֵּד בא במקרא ארבע פעמים,⁴ ובכולן ע' הפועל אינה מוכפלת ופ' הפועל קמוצה.⁵ במקרה זה שימש התפעל הקל לצד בניין נִפְעַל, אבל בהוראות שונות. הַתְּפַקֵּד משמעו 'סָפַר את עצמו', והוא חוזר אל הפועל פָּקַד במשמעות 'סָפַר'.

- לבניין זה דוגמאות לא מעטות אף ש' הפועל בהן דגושה, ועל כן אינני רואה בו בניין מסופק או נדיר. צורות כגון יִלֵּךְ, לָחָץ; אָכַל, יוֹלֵךְ, לָחָץ; יָקַח, יָקַם, יָחַן – די בהן לשחזר את נטייתו של הבניין כך: פֻּעַל (זמן קטל), יִפְעַל (זמן קיטל), פֻּעַל (בינוני).
- לשרידים מסופקים של בניין חוזר לְהִפְעִיל ראה בלאו, עמ' 77–80.
- שופ' כ, טו (פעמיים), יז; כא, ט. כן יש ארבע היקרויות של הפועל הַתְּפַקֵּדו (במ' א, מז; ב, לג; כו, סב; מל"א כ, כז), מעין צורה סבילה של התפעל הקל, אם כי קשה לעמוד על ההבחנה בין הוראת הַתְּפַקֵּד להוראת הַתְּפַקֵּד.
- יש שראו בהַתְּפַקֵּד פועל בבניין התפעל הכבד (למשל קניג, א, עמ' 198–199; גוניוס–קאוטש, §54) או פועל בבניין החוזר של בניין פֻּעַל (גושן-גוטשטיין, עמ' 86 הערה 75). על

האם בכך מסתכמות הדוגמאות לבניין הַתְּפַעֵל? ברגשטרסר⁵ העלה את האפשרות שאחדים מן הפעלים המנוקדים כהתפעל הכבד היו במקורם התפעל הקל, כגון הַתְּנַדֵּב החוזר אל נַדֵּב. בהצעה זו הוא מסתמך על שלד האותיות. אך נראה שיש דוגמה נוספת העולה אף מן הניקוד, ועל הרוב לא הבחינו בה מדקדקים ומילונאים כאחד.

הפועל רָחַץ רגיל במקרא, והוא בא בבניין קל למעלה משישים פעמים, למשל: "וַיִּרְחֹץ בְּשׁוּרֵי מַיִם חַיִּים וְטָהַר" (וי' טו, יג); "אִם רָחַץ אֶדְנִי אֶת צֵאת בְּנוֹת צִיּוֹן" וגו' (יש' ד, ד); "רָחַצְתִּי אֶת רַגְלִי אִיכָכָה אֶטְנַפֵּם" (שה"ש ה, ג). חוץ מהיקריותו בבניין קל באים עוד שלושה פעלים מן השורש רח"ץ במקרא: "וּמִלּוּדוֹתֶיךָ בְּיוֹם הַוֹּלָדֹת אוֹתָךְ לֹא-כָרַת שִׁנָּף וּבַמַּיִם לֹא רָחַצְתָּ לְמַשְׁעִי" וגו' (יח' טז, ד); "דוֹר טָהוֹר בְּעֵינָיו וּמִצָּאתוֹ לֹא רָחַץ" (מש' ל, יב); "אִם הִתְרַחֲצְתִּי בְּמֹו [קרי: בְּמִי] שֶׁלֹּג וְהִזְכּוֹתִי בְּכֹר כְּפִי" (איוב ט, ל).

מאחר שהפועל רָחַץ רווח מאוד אבל אינו נקרה ולו פעם אחת בבניין פֻּעַל, ומאחר שהפעלים רָחַץ, רָחַצְתָּ משמשים כהוראתם כסביל של רָחַץ,⁶ ברור שדוגמה נוספת לפנינו לבניין פֻּעַל הקל.⁷ הַתְּרַחֲצְתִּי הוא הפועל החוזר (רחצתי את עצמי), ופ' הפועל שלו מנוקדת קמץ.⁸ בעבר ראו בו בדרך כלל פועל בבניין התפעל הכבד,⁹ ובקמץ ראו תשלום דגש, כלומר הארכה – אם כי חריגה – של תנועת פ' הפועל בעקבות אי-הכפלת ע' הפועל.¹⁰ ברם בבניינים הכבדים נדיר מאוד תשלום דגש לפני חית"ת, ובבניין התפעל הכבד זאת לכאורה הדוגמה היחידה.¹¹ אין זאת אלא שהַתְּרַחֲצְתִּי כמוהו כהַתְּפַקֵּד, ולא בתשלום דגש מדובר, אלא בשריד נוסף לבניין התפעל הקל. הדבר ניכר לא רק בניקוד אלא גם בהוראת הפועל ובמערכת המשולשת שהוא משלים: רָחַץ (פעיל), רָחַץ (סביל פנימי), הַתְּרַחֲצְתִּי (חוזר).¹²

בניין הַתְּפַעֵל (נְתַפְעֵל/נְתַפְעֵל) כלשון חכמים ראה מורג, תשי"ז, עמ' 353 ואילך; מורג, תשי"ח, עמ' 556; בראשר, עמ' 134, 137; על הבניין במסורת שומרון ראה בן-חיים, ה, עמ' 86–87.

5. ב, 181§. הוא גם כורך כאן את שמות המקומות אֶשְׁתָּאוֹל וְאֶשְׁתָּמוֹעַ. וראה גם באור–לאנדר, 38f§.

6. ראה למשל הקשר הענייני של רחיצת הצואה או רחיצה מצואה בין ישעיהו ד, ד למשלי ל, יב.

7. הוא הדין בפועל כָּרַת, הבא לפני רָחַצְתָּ ביחזקאל טז, ד.

8. כך גם במסורת הניקוד הבבלי (ראה ייבין, א, עמ' 552).

9. ראה למשל מילון בד"ב, מילון ק"ב ומילון רדי-רבין. רק במילון צורל מובאת בסוגריים האפשרות שהפועל שייך להתפעל הקל.

10. ראה למשל גוניוס–קאוטש, 64d§; ברגשטרסר, א, 28a§.

11. הפתח נשמר (או מתגונן לסגול לפני קמץ) בפעלים הַתְּאַחֵד, הַתִּיחַשׁ, הַתְּפַחֵשׁ, הַתְּלַחֵשׁ, הַתְּנַחֵם.

12. לפי טורי-סיני, עמ' 104, הפועל בא כאן בבניין התפעל בהשפעת הארמית.

הַקִּיצוּרִים הַבִּיבְלִיּוֹגְרַפִּיִּים

- H. Bauer, P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache des alten Testamentes*, Halle 1922
 בִּלְאוּ = י' בִּלְאוּ, "מַחְקָרִים בַּמִּבְנֵה הַתְּפַעֵל הַמִּקְרָא", עִיּוֹנִים בְּכַלְשֹׁנוֹת עִבְרִית, יְרוּשָׁלַיִם תִּשְׁנ"ו, עמ' 77–84
- F. Brown, S. R. Driver, C. A. Briggs, *Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1907
 בִּרְאִשׁוֹ = מ' בִּרְאִשׁוֹ, "מַעֲרַכַת הַבְּנִיִינִים בְּלִשׁוֹן הַתְּנַאֲמִים (עִיּוֹן מוֹרְפּוֹלוֹגִי)", מַחְקָרִים בְּלִשׁוֹן ה־ו (סֵפֶר הַיּוֹבֵל לְיִשְׂרָאֵל יִיבִין; תִּשְׁנ"ב), עמ' 123–151
- G. Bergsträsser, *Hebräische Grammatik*, 1–2, Leipzig 1918–1929
 בֶּן-חַיִּים = ז' בֶּן-חַיִּים, עִבְרִית וְאַרְמִית נֹסַח שׁוֹמְרוֹן, א-ה, יְרוּשָׁלַיִם תִּשְׁי"ז–תִּשְׁל"ז
- M. H. Goshen-Gottstein, "The System of Verbal Stems in the Classical Semitic Languages", *Proceedings of the International Conference on Semitic Studies*, Jerusalem 1969, pp. 70–91
- E. Kautzsch, *Gesenius' Hebrew Grammar*, trans. A. E. Cowley, Oxford 1910
 טוֹר-סִינִי = נ"ה טוֹר-סִינִי, סֵפֶר אִיּוֹב, יְרוּשָׁלַיִם תִּשְׁל"ב
- יִיבִין = י' יִיבִין, מַסּוֹרֶת הַלִּשׁוֹן הָעִבְרִית הַמִּשְׁתַּקְפָּה בְּנִיקּוּד הַבְּבִלִי, א-ב, יְרוּשָׁלַיִם תִּשְׁמ"ה
- מֹרֶג, תִּשְׁי"ז = ש' מֹרֶג, "בְּנִיִין פְּעֵל וּבְנִיִין נִתְּפַעֵל", תְּרַבִּיץ כֹּז (תִּשְׁי"ז), עמ' 349–356
- מֹרֶג, תִּשְׁי"ח = ש' מֹרֶג, "עוֹד לַעֲנִין פְּעֵל וְנִתְּפַעֵל", תְּרַבִּיץ כֹּז (תִּשְׁי"ח), עמ' 556
- F. Zorell, *Lexicon Hebraicum et Aramaicum Veteris Testamenti*, Roma 1954
- L. Koehler, W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, 1–4, Leiden–New York–Köln 1994–2000
- F. E. König, *Historisch-kritisches Lehrgebäude der hebräischen Sprache*, 1–2, Leipzig 1881–1897
- רִדִּי-רִבִּין = צ' רִדִּי וְח' רִבִּין, הַמְלֹן הַחֲדָשׁ לַתִּנְכְּ, א-ג, יְרוּשָׁלַיִם 1989

לזיקתו של סרך היחד לתרגום ארמי לישעיהו

נפש

לנשמת אמי מורתי הכ"מ

דבורה בת לונה

נלב"ע כ"ב בטבת תשס"ה

לפני שנים אחדות העלה משה בראש את הרעיון שרכיבים ארמיים בלשון העברית של מגילות מדבר יהודה אינם מעידים על לשון הדיבור אלא נובעים מזיקה ליצירות הכתובות בארמית.¹ הוא הציג שתי דוגמות של מילים ארמיות במגילות מדבר יהודה, הנובעות לדעתו ממסורת של תרגום ארמי למקרא, שהייתה מוכרת למחברים.² את דבריו סיכם בראש בתקווה כי דוגמות נוספות שיימצאו במגילות יחזקו את ההשערה שתרגומים ארמיים למקרא היו קיימים עוד קודם לזמן חיבורם המשוער של התרגומים המצויים בידינו. במאמר זה אני מבקש להציג דוגמה נוספת של הסתמכותן של מגילות מדבר יהודה על תרגום ארמי למקרא.

* מאמר זה נכתב בעת שהותי כעמית מחקר בתר-דוקטורט במרכז אוריון לחקר מגילות מדבר יהודה והספרות הקרובה להן, האוניברסיטה העברית בירושלים. תודתי לנועם מזרחי שסייע בידי בהכנתו, ולפרופ' חנן אשל ולד"ר דניאל שטוקל בן-עזרא שנועצתי בהם בעניינים שונים.

1. M. Bar-Asher, "A Few Remarks on Mishnaic Hebrew and Aramaic in Qumran Hebrew", *Diggers at the Well: Proceedings of a Third International Symposium on the Hebrew of the Dead Sea Scrolls and Ben Sira*, ed. T. Muraoka and J. F. Elwolde, Leiden, Boston and Köln 2000, עמ' 15–19; מ' בראש, "על כמה לשונות בעברית של קומראן", לשוננו סד (תשס"ב), עמ' 17 והערה 55.
2. הדוגמות הן: "לוב בסעדך" (4Q385a, קטע 17, טור 2, שורה 7), המקבילה לנחום ג, ט; "שדך" (4Q386, קטע 1, טור 2, שורה 7). וראה קיסטר (Some Observations on Vocabulary and Style in the Dead Sea Scrolls", *Diggers at the Well* [הערה 1 לעיל], עמ' 137) המביא דוגמה נוספת ("עם החביב", המופיע ב-4Q462, שורה 11, הוא תרגום מקובל ל"עם סגלה", כגון באונקלוס על דברים ז, ו); בראש, כמה לשונות (הערה 1 לעיל), עמ' 17, הערה 55 בשם ד"ר מרדכי מישור: "[וח]רפת ארמלותך", 4Q176, קטעים 8–11, שורה 6, המקביל לישעיהו נד, ד; אולם אפשר שכאן מדובר בהשפעה של לשון הדיבור ולא דווקא בעדות להשפעת תרגום כתוב.

בתיאור אופייה המקודש והיציב של עצת היחד נאמר בסרך היחד (ח, שורות 8-7): "היא חומת הבחן פנת יקר בל יזדעזעו יסודותיהו ובל יחישו ממקומם".³ ניכר לעין שמשפט זה הוא פרפרזה, מעין פשר, על דברי ישעיהו הנביא (כח, טז): "הנני יִסֵּד בציון אבן, אבן פִּחָן פִּנָּת יִקְרָת מוֹסֵד מוֹסֵד המאמין לא יחיש". על פי הפירוש המוצע לפסוק זה בסרך היחד, עצת היחד היא אותה "אבן בחן" ו"פנת יקרת" יציבות ומוצקות שעליהן דיבר הנביא. על אף המילים המציניות מקום במשפט זה, יסודותיהו וממקומם, מסתבר שקביעת הנביא שהאבן תיוסד בציון אינה נתפסת לפי סרך היחד במובן הגאוגרפי. הרי עצת היחד היא "בית קודש לישראל וסוד קודש קודשים לאהרון", כלומר תחליף למקדש, המצוי בעם, בקבוצה הנבחרת, ולא במקום גאוגרפי. אם כן, גם האבן בציון הנזכרת בפסוק היא הקבוצה הנבחרת, שאינה מצויה ממש בציון-ירושלים, אולם במהותה היא ציון המצינית. הפשר לפסוק זה משתלב אפוא היטב בהקשר של דף ח בסרך היחד, ולצד הבטחת היציבות והביטחון לאנשי העדה הוא מציע היבט מרכזי בתפיסת העולם של העדה: היותה תחליף לירושלים ולמקדש.⁴

פסוק זה מישעיהו נרמז גם בשני מקומות במגילת ההודיות. כך מתואר ביטחוננו של המתפלל בהגנת האל עליו ועל בני עדתו: "ואהיה כבא בעיר מצור ונעז בחומה נשגבה עד פלט ואשע[נה] באמתכה אלי כי אתה תשים סוד על סלע וכפס על קן

3. כך הנוסח של 1QS. בשתי מגילות אחרות הכוללות עמוד זה מסרך היחד שורה זו מקוטעת. במגילה (4QS^d) 4Q258 קטע 6, שורות 1-2 נותר רק סוף המילה האחרונה במשפט: "לרשעים [...] קומם"; (4QS^e) 4Q259, קטע 2, שורה 16 גורס: "היא חומת הבחן פ[...]. ל[...]. יחישו ממקומם". החלל שבין האותיות מספיק להשלמה חלקית של המשפט המופיע ב-1QS, כנראה בהיעדר המילה יסודותיהו. ראה הערת המהדירים על אתר: P. S. Alexander and G. Vermes, *Qumran Cave 4, XIX: Serekh Ha-Yahad and Two Related Texts*, DJD, 26, Oxford 1998, עמ' 141.

4. על הכת כתחליף למקדש ראה למשל B. Gärtner, *The Temple and the Community in Qumran and the New Testament*, Cambridge 1965, עמ' 16-46 (וראה שם, עמ' 76-78, 133-136, דיון נרחב בישעיהו כח, טז); ד' שוורץ, "מדבר ומקדש: על דת ומדינה ביהודה בימי בית שני", כהונה ומלוכה: יחסי דת ומדינה בישראל ובעמים, בעריכת י' גפני ומ' מוצקין, ירושלים תשמ"ז, עמ' 70-72; על משמעותה הגלותית של תפיסה זו ראה N. Hacham, "Exile and Self-Identity in the Qumran Sect and in Hellenistic Judaism", *New Perspectives on Old Texts: Proceedings of the Tenth Annual International Orion Symposium, January 9-11 2005*, ed. E. G. Chazon and B. Halpern-Amaru, Studies on the Texts of the Desert of Judah Series D. Dimant, "4QFlorilegium and the Idea of the Community as Temple", *Hellenica et Judaica: Hommage à Valentin Nikiprowetzky*, ed. A. Caquot, M. Hadas-Lebel and J. Riaud, Leuven-Paris 1986, עמ' 165-189, ובייחוד עמ' 187-189.

משפט ומשקלת אמ[ת] ל[ע]שות⁵ אבני בחן לבנות⁶ עוז ללוא תתועזע וכול באיה בל ימוטו".⁷ בקטע אחר מן ההודיות משבח המשורר את ה' שהגן עליו ולא נתנו למוט: "ותשימני כמגדל עוז כחומה נשגבה ותכן על סלע מבניתי ואושי עולם לסודי וכול קירותי לחמת בחן ללוא תזדעזע".⁸ זיקתם של שני הקטעים לישעיהו כח, טז ברורה. בשני הקטעים מופיעות המילה בחן כנסמכת לאבן או לחומה, והמילה סוד (יסוד), כמו בפסוקנו. שני הקטעים מזכירים סלע, המקביל לאבן הנזכרת בדברי הנביא, ומבחינת התוכן בשני הקטעים מדובר ביציבותם של המשורר בן הכת ושל בני עדתו, כפי שבישעיהו מדובר ביציבותה של האבן שתיוסד בירושלים. כפי שהעיר ליכט, הקטע הראשון מן ההודיות רומז לא רק לפסוק טז, אלא גם לפסוק שאחריו: "ושמתי משפט לקו וצדקה למשקלת".⁹

והנה בכל שלוש הרמיזות לישעיהו כח, טז מופיע לקראת סוף המשפט, באורח מפתיע, ביטוי נוסף שנראה שאינו לקוח מפסוק זה. ביטוי זה כולל מילת שלילה ואחריה פועל מן השורש זו"ע בבניין התפלפל עתיד: "בל יזדעזעו"; "ללוא תתועזע"; "ללוא תזדעזע".¹⁰ ביטוי זה קשור במישרין לנושא המשפט ומבהיר היטב את עצמת יציבותם של בני העדה. אולם העובדה שצירוף לשוני נדיר כזה מופיע בצורה כמעט זהה ובאותו מקום בשלושה משפטים שהמילים המשותפות שלהם נטולות מישעיהו כח, טז, מעלה את שאלת מקורו של הביטוי המשותף הנוסף: האם גם ביטוי זה קשור לפסוק?

דומה שאכן כך הוא. בתרגום יונתן על אתר, למילים "המאמין לא יחיש", מופיע כך: "וצדיקא דהימינו באלין במיתי עקא לא יזדעזעון". מסתבר אפוא שמחברי המגילות שיצרו פרפרזה לפסוק בישעיהו הסתמכו על מסורת תרגום כעין זו המופיעה בתרגום יונתן, ושילבו בדבריהם פועל משורש זו"ע בבניין התפלפל, כפי שמופיע בתרגום.¹¹

5. י' ליכט קורא ומשלים: "[לנט]ות" (מגילת ההודיות: ממגילות מדבר יהודה, ירושלים תשי"ז, עמ' 117).
6. שולר קוראת כאן "לבנית", ראה: E. Schuller, "Hodayot", *Qumran Cave 4, XX*: Poetical and Liturgical Texts, ed. E. Chazon et al., DJD, 29, Oxford 1998, עמ' 192. ליכט (הערה 5 לעיל) מוסיף: "חומת".
7. מגילת ההודיות, יד, שורות 24–27 (מהדורת ליכט: 1, שורות 24–27). הטקסט על פי הקריאה של שולר (הערה 6 לעיל), למעט המקומות שהערנו על שינוי. שרידים של קטע זה מופיעים ב-4QH⁹ 4Q429, קטע 4 טור II.
8. מגילת ההודיות, טו, שורות 8–9 (מהדורת ליכט: 2, שורות 8–9).
9. ליכט (הערה 5 לעיל), עמ' 117.
10. תתועזע ותזדעזע הגם צורת נוכח, אולם מן ההקשר ברור שגם כאן, כמו בסרך היחד, מדובר בצורת הנסתרת.
11. יש לציין שהטקסטים בהודיות אינם משתמשים במילה יחיש, ואפשר שהדבר נובע מהשימוש בפועל תזדעזע שהוא תרגום של מילה זו.

שיקולים אחדים עשויים לאשש השערה זו. ראשית, המילה יודעזעון מופיעה בסרך היחד כמקבילה לפועל יחישו: "בל יודעזעו יסודותיהו – ובל יחישו ממקומם". מכאן שלדעת מחבר הסרך יש לשתי מילים אלה מובן מקביל או דומה.¹² זאת ועוד, מובנן של המילים לא יחיש בפסוק בישיעהו אינו נהיר. מובנו השכיח של שורש חו"ש הוא 'למהר', אך קשה להלום מובן זה בפשט הפסוק, שהרי מה הקשר בין אי מהירותו של המאמין לרישה של הפסוק?¹³ בתרגומים העתיקים מצויות אפשרויות פירוש אחדות,¹⁴ ונראה שגם סרך היחד ומגילת ההודיות מתמודדים עם בעיה זו באמצע פירוש המופיע גם בתרגום יונתן.

שיקול נוסף התומך בהשערה שמסורת תרגום לישיעהו היא שעמדה לנגד עיני מחבר מגילת הסרכים הוא היעדר היקרויות קודמות של צורה זו בעברית במקורות שבידינו. היקרויות של שורשים בבניין התפעל שבהם פ"א הפועל היא זי"ן נדירות מאוד במקרא.¹⁵ ההיקרויות הראשונות של השורש זו"ע בבניין התפעל במקורות עבריים הן במגילות מדבר יהודה. ייתכן אפוא שצורה זו חדרה לעברית מן הארמית,

12. פלוסר הבחין באופיו הפרשני של המשפט "בל יודעזעו יסודותיהו" והשווה אותו לפרשנות של תרגום השבעים, אך לא ציין קשר לתרגום יונתן (D. Flusser, "The Dead Sea Sect and Pre-Pauline Christianity", *Aspects of the Dead Sea Scrolls*, Scripta Hierosolymitana, 4, Jerusalem 1958, p. 235, n. 73 [= *Judaism and the Origins of Christianity*, Jerusalem 1988, p. 43, n. 73]. גרטנר (הערה 4 לעיל), עמ' 77 הערה 4, מצביע על כך שמוטיב היציבות המופיע בסרך היחד אינו שכיח בפרפרזות של הברית החדשה לפסוק מישיעהו, אך אינו מצוין קשר לתרגום יונתן. קרנפילד מזכיר הן את תרגום יונתן לפסוק הן את המשפט ממגילת הסרכים, אך גם הוא אינו מעיר על הקשר בין השניים (C. E. B., Cranfield, *The Epistle to the Romans II* [ICC], Edinburgh 1994, 511 והערה 2).
13. הפרשנים המסורתיים מעמתים זאת עם הפסוק "ימהר יחיש" (יש' ה, יט), ומבארים שהנבואה לא התגשם בקרבן וכי המאמין בה לא יבקש להאיץ את מימושה ולא יכתן את אמינותה במהירות התגשמותה; ראה למשל הפרשנים על הדף במהדורת מקראות גדולות: הכתר, רמת-גן תשנ"ו. פירוש זה קשה, משום שהוא מנוגד לרוח הפסוק המבטיח ביטחון אמת חלף מחסה הכוזב של מושלי העם, ואינו עוסק במועד התממשותו של ביטחון זה. על אפשרויות הפירוש השונות ראה J. D. W. Watts, *Isaiah 1–33*, World Biblical Commentary, 24, Waco 1985, pp. 367–368; J. J. M. Roberts, "Yahweh's Foundation in Zion (Isa 28:16)", *Journal of Biblical Literature* 106 (1987), עמ' 27–45, ובייחוד עמ' 36.
14. בשבעים מתורגם: οὐ κατὰ σκεῦος (לא יבוש); בפשיטתא מתורגם: "לא נדחל" (לא יפחד). אפשר שהפשיטתא ותרגום יונתן משקפים הבנה דומה של הצירוף לא יחיש, שהרי יונתן מתרגם את הפסוק "אבטח ולא אפחד" (יש' יב, ב): "אנא רחיץ ולא אודעזע" (והפשיטתא מתרגם גם שם: "ולא אדחל"). מכל מקום, העובדה שבמגילות מדבר יהודה מופיע לשון הודעזע מלמדת על זיקה בינן לתרגום האוחזו בלשון דומה.
15. ידועה לי רק דוגמה אחת מן העברית המקראית, ובהידמות מלאה של התי"ו לזי"ן: "רחצו הַזָּפוֹר" (יש' א, טז). בארמית מופיע בניין הַתְּפַעֵל (הסביל של פִּעַל) בקרי ולא בכתיב: "הַזְּמַנְתִּין" (דנ' ב, ט).

שבה המילה מתועדת בתרגומים שונים למקרא,¹⁶ ולאור האמור מסתבר שההשפעה הארמית היא מיצירה כתובה דווקא.

ההשערה שיסודה של מילה זו בהשפעה ארמית עשויה לבאר את הצורות השונות שבהן מופיעה המילה במגילות. בסרך היחד מופיעה צורה תקנית, יזדעזעו, אולם שתי ההופעות במגילת ההודיות אינן תקניות. האחת היא תזעזעו ובה לא הפכה תי"ו הבניין לדל"ת ולא שוכלו תי"ו הבניין ופ"א הפועל, ואילו באחרת ניכר התיקון של הסופר: בתחילה כתב תזעזעו ואחר תיקן לתזעזעו. מסתבר שהשיבושים נגרמו מאחר שהסופר לא הכיר את המילה, כנראה משום שמקורה ארמי ושימושה בעברית היה נדיר.

דוגמה נוספת לשיבוש במילה זו מצויה במגילת הסרכים (יא, שורה 4): "בסלע עזו דרכ פעמי מפני כול לוא יזד עזרע". כפי שהעירו מהדירי המגילה, יזד עזרע אינו אלא יזדעזעו,¹⁷ ומסתבר שגם כאן הגורם לשיבוש הוא אי היכרות המילה. יש לציין שכמו בהודיות (יד, שורות 26–27), גם בשורה זו מופיעות המילים סלע ועזו יחד עם הצירוף לוא יזדעזעו. נראה אפוא שגם שורה זו מושפעת מישעיהו כח, טז, או מן הפירוש הרווח לפסוק זה בכתבי הכת.

אם נכונים דברים אלה, נמצאה ראיה לקיומו של תרגום ארמי כתוב לספר ישעיהו, שכותבי סרך היחד ומגילת ההודיות הכירוהו וידעו לצטטו. הואיל ומועד כתיבתה המשוער של מגילת הסרכים הוא המחצית הראשונה של המאה הראשונה לפני הספירה,¹⁸ ניתן להסיק שתרגום ארמי לספר ישעיהו היה קיים

16. בתרגומי המקרא הארמיים, הנחשבים מאוחרים למגילות, מופיעה צורה זו גם במקומות אלה: תרגום יונתן לנביאים, שמ"ב כב, לו ("ולא אזדעזעא רכובתי"); יש' יב, ב ("ולא אזדעזעו"); תרגום נאופיטי לבראשית כז, לג (וכך גם במיוחס ליונתן); בר' מב, כח ("ואזדעזע לבהון וחרדו גבר לקבל אחוי"); בר' מד, יט; שמ' יט, טז (על הפסוק "ויחרד כל העם אשר במחנה" – "ואזדעזעו כל עמא..."); השווה מכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דבחדש, ג [מהדורות הורוביץ ורבינ, עמ' 214]: "ויחרד כל העם אשר במחנה מלמד שנזדעזעו"; מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי לשמות יט, פסוקים טז, יח [מהדורת אפשטיין ומלמד, עמ' 142, 144]; ועיין בראשד, כמה הערות [הערה 1 לעיל], עמ' 18–19, בניגוד למ"י כהנא, המכילות לפרשת עמלק, ירושלים תשנ"ט, עמ' 75–76; שמ' יט, יח; שמ' כ, יח; דב' יט, ו.

17. לעניין הקושי במילה השווה י' ליכט, מגילת הסרכים: ממגילות מדבר יהודה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 228–229.

18. מגילת הסרכים (IQS) נכתבה בין השנים 100–50 לפסה"נ. מגילת ההודיות (IQH) נכתבה מאוחר יותר, לאחר שנת 50 לפסה"נ. לסיכום החומר בעניין זה ראה B. Webster, "Chronological Index of the Texts from the Judaean Desert", *The Texts from the Judaean Desert, Indices and Introduction to the DJD Series*, ed. E. Tov, DJD, 39, Oxford 2002, עמ' 392, 412, ובמקורות המצוינים שם. וראה עוד אלכסנדר וורמש (הערה 3 לעיל), עמ' 24, המצמצמים את טווח הזמן של כתיבת IQS לרבע הראשון של המאה הראשונה לפנה"ס.

עוד לפני כן.¹⁹ בצירוף הדוגמות שהביא בר-אשר מסתבר שהדבר מעיד על קיומו של תרגום ארמי לנביאים – או למצער לישעיהו ולנחום – בתקופה זו. נראה אפוא שהתרגומים הארמיים למקרא שנמצאו בקומראן – תרגום איוב וקטעי התרגום לספר ויקרא – אינם אלא קצה הקרחון של ספרות תרגום ענפה יותר שכבר הייתה כתובה לכל המאוחר בתחילת המחצית הראשונה של המאה הראשונה לפני הספירה. מן הבחינה המתודולוגית דומה שמעתה כל עיון בפשרים שבמגילות מדבר יהודה ובפרפרזות שלהן לפסוקי המקרא חייב לכלול השוואה לתרגומי המקרא הארמיים לאותם פסוקים, וכל עיון בלשון המגילות צריך להתחשב גם במצוי בלשונם של התרגומים הארמיים. מנקודת המבט של חקר התרגומים הארמיים, שהקלאסיים שבהם מתוארכים למאה השנייה, מעתה יש להתחשב בקיומו של מצע תרגום קדום בהרבה, שעליו נתבססו יצירות התרגום הללו, כרעיון שהציע בר-אשר, והנתמך בעיוני המפורט בקטע מסרך היחד.

19. לפני ארבעים שנה בקירוב העלה פלוסר את ההשערה שנוסח הגלוריה בלוקאס ב 14 מבוסס על תרגום ארמי קדום, כעין תרגום יונתן, לישעיהו ו, ג. ראה D. Flusser, "Sanktus und Gloria", *Abraham unser Vater: Juden und Christen im Gespräch über die Bibel*, ed. O. Betz, M. Hengel and P. Schmidt, Leiden and Köln 1963, עמ' 129–152, ובייחוד עמ' 146.

המהדרין מן המהדרין

ביטוי זה, שנעשה לאחד מן הביטויים השכיחים והשגורים ביותר היום, מופיע, כידוע, במקום אחד בלבד בספרות התלמודית – הברייתא בתלמוד הבבלי בעניין נרות חנוכה. וכך אנו שונים בה:

תנו רבנן: מצות חנוכה נר איש וביתו. והמהדרין, נר לכל אחד ואחד. והמהדרין מן המהדרין, בית שמאי אומרים יום ראשון מדליק שמנה, מכאן ואילך פוחת והולך; ובית הלל אומרים יום ראשון מדליק אחת, מכאן ואילך מוסיף והולך (שבת כא ע"ב).¹

שלושה דברים מייחדים את הברייתא הזאת: (א) אין לה מקבילה תלמודית במקום אחר; (ב) מחלוקת בית שמאי ובית הלל מוצגת כאן כשלב שלישי של המנהג; (ג) המילה מהדרין אינה ידועה ממקום אחר.

חוקרי הספרות התלמודית עמדו מכבר על דרכו של הבבלי בהבאת מקורותיו תוך כדי עיבודם, שכלולם והצעתם בצורה מבוארת, על ידי שינויי לשון והוספות.² גם יש שתבוא בתלמוד זה "ברייתא בבליית", שכל כולה מסוגנת באופן עצמאי מן הברייתות התנאיות הרגילות, והיא פרי של דורות אחרוני התנאים או של תקופת האמוראים.³

שיטת הברייתא הזאת, שבית שמאי ובית הלל לא חלקו בעיקר הדין אלא אך ורק במנהג המדקדקים ביותר, היא חריגה שלמה ממחלוקות שני הבתים, העוסקות כרגיל בשכבה הראשונית והקמאית של ההלכה, הלכות נוקשות ומובהקות של עיקר הדין. לפי כמה חוקרים, סביר שהרישה של הברייתא דלעיל, המייחסת את המנהג של הדלקת נר אחד בכל לילה לשלבי התפתחות שקדמו לדברי בית שמאי ובית הלל,

1. ברייתא זו באה גם בסכוליון של מגילת תענית, על פי הבבלי לדעתי (וכנראה בתוך יחידה שלמה המקבילה לבבלי ממש). על כך הרחבתי את הדיבור במאמרי "שני ענייני חנוכה בסכוליון של מגילת תענית", העומד לראות אור. רוב המובאות מן הספרות התלמודית שלהלן הן על פי התקליטור "מאגרים" של האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשנ"ז.
2. ראה ש"י פרידמן, "הברייתות בתלמוד הבבלי ויחסן למקבילותיהן שבתוספתא", עטרה לחיים: מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופ' חיים זלמן דימיטרובסקי, בעריכת ד' ביראירן ואחרים, ירושלים תש"ס, עמ' 163–201, והנסמן שם. וראה הערה 28 להלן.
3. ש"י פרידמן, "לאופיין של הברייתות בתלמוד הבבלי: 'בן תימא' ו'בן דורתא'", נטיעות לדוד, ספר היובל לדוד הלבני, ירושלים תשס"ה, עמ' קצה-רעד, והנסמן שם.

היא הוספה מאוחרת, ואדרבה – במנהגים הקדומים ביותר כבר קיימו הדלקה הדרגתית של שמונה נרות, כנגד האור המתמעט והולך של הימים שלפני תקופת שבת או המיתוסף והולך אחריה.⁴

”מהדרין”: בירור לשוני

דומה שכיום מקובל להבין מהדרין בהקשר של המושג הידור מצווה. ההסבר נמצא כבר בספר הערוך: ”בראש גמ’ כמה מדליקין המהדרין מן המהדרין, פי’ מהדרי מצות, ובפ”ק דבבא קמא בסמך⁶ כל שחבתי אמר ר’ זירא ולהדור מצוה עד שליש” (בבא קמא ט ע”ב) וכו’.⁷ אולם הבדיקה תגלה שהוראה זו של פועל משורש הד”ר (הידור מצוות) נעדרת מלשון התנאים, ולמעשה לא רשמו המילונים שום פועל מוצק משורש הד”ר בבניין פיעל מלשון התנאים.

פועל פיוטי משורש הד”ר, המשקף את שם העצם השני בצרף המקראי הוד והדר, בייחוד על פי תהלים צו, ו, ”הוד והדר לפניו עז ותפארת במקדשו”, נמצא בספר בן־סירא. כוונתי למזמור המשבח את שמעון בן יוחנן הכהן הגדול:⁸ ”בעטותו בגדי כבוד, והתלבשו בגדי תפארת, בעלותו על מזבח הוד, ויהדר עזרת מקדש”.⁹ לא ראינו כיצא בפועל זה בלשון חכמים, וגם בספר בן־סירא אינו בא אלא ביישום מדרשי או פיוטי מיוחד של לשון מקרא.¹⁰

גם מצינו שורש זה בבניין קל או בבניין פיעל כהשתקפות של בניין קל, ”מפני

4. החוקרים הראשונים דיברו על הברייתא כולה: ”נראה שהיא בבליית שאין לשון מהדרין לשון חכמי המשנה שבארץ ישראל” (ל’ גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, א, ניו יורק תש”א, עמ’ 279 הערה 33). להצעה שהרישה היא התוספת הבבליית ראה מאמרי S. Friedman, *Uncovering Literary Dependencies in the Talmudic Corpus*, *The Synoptic Problem in Rabbinic Literature*, ed. S. J. D. Cohen, Providence 2000, עמ’ 53–55. וראה מ’ בנוביץ (הורדוס וחנוכה”, ציון סח [תשס”ג], עמ’ 24–25) שאימץ סברה זו בשחזור המקיף לתולדות הדלקת נר חנוכה. ועיין תוספות שבת כא ע”ב, ד”ה והמהדרין.
5. השווה תשובות הגאונים, שערי תשובה (סימן רלד): ”אבל מי שרצה לחבב ולהדר את המצות כל אחד ואחד מדליק נר לעצמו דת”ר מצות חנוכה נר איש וביתו והמהדרין נר לכל אחד ואחד”, ועיין שם, סימן רצד.
6. כן הוא בדפוס ראשון ובכתבי היד (בסמך/דסמך). בערוך השלם: ”בגמ’ דסמך”.
7. ודבריו כרגיל על פי דברי רבנו חננאל לשבת שם: ”פי’ המהדרין, מהדרי מצות, כדאמרין [בבא קמא ט ע”א] ולהדור מצוה עד שליש במצוה”. על הבאת דברי הגמרא על ידי הערוך בשם ר’ זירא ראה להלן.
8. פרק נ הוא דגם פיוט ”מראה כהן” במוסף של יום הכיפורים. את כותרת הפיוט ”מה נהדר היה כהן גדול בצאתו מבית קדשי הקדשים” משקף פסוק ד במזמורו של בן סירא: ”מה נהדר בהשגיו ממהל ובצאתו מבית הפרכת”.
9. ספר בן־סירא השלם, מהדורת מ”צ סגל, ירושלים תשי”ט, עמ’ שמא, ושם נוקד כבניין קל: **יְהִידֵר**.
10. בבן־סירא ז, לב: ”כבד אל והדר כהן”, בניין קל על פי ויקרא יט, לב.

שיבה תקום והדרת פני זקן" (וי' יט, לב): "יכול יהדרנו בממון. תל' לר' תקום והדרת', מה קימה שאין בה חיסרון כס אף הידור שאין בו חיסרון כס" (ספרא, קדושים ד, צא ע"א). אין כאן מילה בעלת שימוש כללי אלא לקסמה דרשנית, המתפקדת בהקשר של מצוות "והדרת" וביישומה, ואף מבחינת המשמע אינה מתאימה לברייתא של נרות חנוכה.

יש פועל בבניין פיעל משורש הד"ר במובן 'שבח', המופיע לעת עתה במקום אחד בלבד בספרות התנאים:

ר' אומ' "יי ילחם לכם", המקום עשה לכם נסים וגבורות ואתם עומדין ושותקין. אמרו לו, מה עלינו לעשות? אמ' להן, היו מפארין ומרוממין ומשבחין ומקלסין ומהדרין ונותנין שבח וגדולה ותהלה ותפארת והדר ונצח למי שהמלחמה שלו, כענין שנא' "רוממות אל בגרונו" וגומ', ואומ' "רומה על שמים אלהים", ואומ' "י"י אלהי אתה ארוממך" וגו' (מכילתא דרשב"י יד, עמ' 56).

שימוש מיוחד זה של מהדרין מופיע בהקשר אקסטטי של ריבוי לשונות שבח הדומה לסגנון המאפיין את הספרות המיסטית, כשעצם ריבוי זה מוסיף ואינו גורע,¹¹ ויש שנעשה תוך כדי חידוש לשוני או שאילה משפה אחרת.¹² כאן הוא בא על פי

11. במקבילה שבמכילתא דר' ישמעאל (בשלח, עמ' 96) תיבת מהדרין ליתא, וכן לעיל בשני המכילתות, כלשונות הללו ללא מהדרין: "ובני ישראל יוצאים ביד רמה, מגיד הכת' שכשהיו מצר' רודפים אחר ישראל' היו מנאצין ומחרפין ומגדפין אבל ישראל' מרוממים ומפארין ומשבחין ונותנין שיר ושבח וגדולה תהלה ותפארת למי שהמלחמות שלו, כענין שני' רוממות אל בגרונו, רומה על שמים אלהים, ואר' יי אלהי אתה ארוממך" (מכילתא דר' ישמעאל, בשלח, א, עמ' 90); "ובני ישראל' יצאו! ביד רמה מגיד הכת' שכשהיו מצריים רודפין אחרי ישראל היו מנאצין ומחרפין ומגדפין, ויש' מפארין ומרוממין ומשבחין <...>". זומ'הללין ונותנין שיר ושבח גדול'ה? תהלה ותפארת ונצח <... למי שאמר והיה העולם > (שהמלחמה שלו. מנין. שנאמ' <...> וגו'. ואומ' רומה על? <השמים אלהים וגומ'. ואומ' <...> וגו' (מכילתא דרשב"י, יד, ח, עמ' 52). ויש לברר מה היה כתוב אחר ומשבחין.

12. ותן דעתך: אחרי "מפארין ומרוממין ומשבחין" העבריות, שתי המילים הבאות, "ומקלסין ומהדרין", שאולות הן. על קל"ס השאולה מן היוונית עיין ש' ליברמן, "קלס קילוסין", עלי עיין: מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן אחרי מלאות לו שבעים שנה, ירושלים תש"ח-תשי"ב, עמ' 75-81 (פורסם גם בתוך: ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ-ישראל, בעריכת ד' רונטל, ירושלים תשנ"א, עמ' 433-437). במשנה מסכת פסחים י', ה שנינו "לפיכך אנו חייבים להודות להלל לשבח לפאר לרומם לגדל", על פי כתב יד קויפמן, ואילו בעדי הנוסח המאוחרים: "לפיכך אנחנו חייבין להודות להלל לשבח לפאר לרומם להדר לברך לעלה ולקלס" (כך בדפוס), שנוספו להדר [...] ולקלס (השווה ליברמן, שם) כלשון "ומקלסין ומהדרין". בסדר רב עמרם גאון, שחירת של שבת: "להודות להלל לשבח, לרומם לפאר ולקדש", ואילו במחזור ויטרי (סימן קס): "להודות להלל לשבח לפאר לרומם להדר לברך לעלה ולקלס", וכן הוא בסידורים (ועיין י' תבורי, פסח דורות, תל-אביב 1996, עמ' 73, ועמ' 312 הערה 17). ליברמן (שם) עסק בשאלה מדוע שאלו חכמים מילה יוונית (ולא עוד, אלא שהיא היפוכה מלשון

הארמית, וקרוב לומר שהיא על פי לשון מקרא שבספר דניאל, שבו חוזר כמה פעמים הדר בבניין פעל בארמית כנרדף של שב"ח: "בְּרִכַּת וְלִחִי עֲלֵמָא שְׁבַח תְּ וְהִדְרַת דִּי שְׁלִטְנָה שְׁלִטָן עֲלֵם וּמְלִכּוּתָה עִם דְּר וְדִר" (דנ' ד, לא); "כֶּעֶן אָנָה נְבוֹכְדֶנֶצַּר מֶשֶׁכַּח וּמְרוֹמֵם וּמְהִדֵּר לְמֶלֶךְ שְׁמִיָּא" (שם שם, לד).¹³ הרי זה הד"ר בבניין פיעל¹⁴ במובן 'שבח', כבלשון התנאים.¹⁵

הידור מצוה

אמנם המושג הידור מצוה נמצא בדברי התנאים, אולם בלא שימוש במונח זה אלא לרוב בדרשה לכתוב "זה אלי וְאַנְוָהוּ" (שמ' טו, ב). למשל:

"ואננהו". ר' ישמע' אר' וכי איפשר לבשר ודם להננות לקונו? אלא אנוה לו במצוות, אעשה לפניו לולב נאה, סוכה נאה, ציצית נאה, תפילה נאה (מכילתא, שירה ג, עמ' 127).

אף בדברי האמוראים לא מצאנו את המונח הידור מצוה, כי אם בדברי סתם התלמוד בבבלי, ביישוב דברי ר' זירא:

וכן אמר רב אסי א"ר זירא אמר רב הונא במצוה עד שליש. מאי שליש? אילמא שליש ביתו, אלא מעתה אי איתרמי ליה תלתא מצותא, ליתבי לכוליה ביתיה! אלא אמר ר' זירא בהידור מצוה עד שליש במצוה (בבא קמא ט ע"א-ע"ב).

הצעת דברי אמורא בשנית כדי ליישב קושיה היא כרגיל מדברי סתם התלמוד,¹⁶ ועל אחת כמה וכמה כאן שהשם "ר' זירא" ליתא בשנייה בכ"י המבורג 165 ובכ"י וטיקן 116 (וראה להלן כנספח). האמוראים עצמם טרם השתמשו במונח הידור מצוה, כפי

מקרא), בשעה שיש מילים עבריות למכביר למושג הנדון, והראה שבהקשרים רבים בספרות חז"ל השתמשו בשורש קל"ס על פי לשונות acclamatio ביוונית ששמעו 'בסביבתם'. להקשרים מעין שלנו (במכילתא דרשב"י) העיר קצרות: "מתוך ההשוואה הרגילה של כבוד מלכים לכבוד הראוי להקב"ה הכניסו את המונח קלס גם לשבחים שניתנים לבורא" (עמ' 76). כאן הוסיפו אף את הטעם שהסגנון החותר להרכות בלשונות שבח עד מאוד הוא הגורם לצאת את גבולות העברית למען הוסף כהנה וכהנה.

13. והשווה שם ה, כג.

14. וראה "אשירה ליי, שהוא נאה, שהוא הדור, שהוא משוכח" (מכילתא שירה א, עמ' 120 = מכילתא דרשב"י טו, א, עמ' 73), הדור בבניין קל בינוני פעול, העומד בין 'נאה' לבין 'משוכח'.

15. ולא נרשם אצל מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת-גן תשמ"א, אולי מתוך יישום קנה המידה לנכלל בלקסיקון, ראה עמ' 57 שם.

16. ראה ש"י פרידמן, "פרק האשה רבה בבבלי, בצירוף מבוא כללי על דרך חקר הסוגיא", מחקרים ומקורות א, בעריכת ח"י דימיטרובסקי, ניו יורק תשל"ח, עמ' 88 הערה 62; צ"א שטינפלד, "למשמעם של 'הורה בפני עצמו' ו'הורה עם הצבור' (הוריות ב, ב)", סידרא ט (תשנ"ג), עמ' 387 הערה 7.

שהביטוי נעדר בסוגיה המקבילה בירושלמי.¹⁷ בעלי סתם התלמוד ביקשו מונח מופשט קולע, וראו לנכון לבחור בשורש הד"ר על פני מילה הנגזרת מן נו"י, על אף שדרשת "ואנהו" היא ההקשר של דברי ר' זירא.¹⁸ ואכן חידוש מוצלח הוא; לא "ניווי מצווה" אלא "הידור מצווה".

מהדרין

אי אפשר אפוא למצוא כל סמך בלשון התנאים לפתור את מהדרין מלשון הידור מצוה, ולא כמילה דרשנית הנגזרת מן והדרת, ולא בהוראה של שבת. ואכן, גם המושג הידור שחידשו בעלי סתם התלמוד למי שבא "להננות" את המצווה ולייפותה אינו מתאים להקשר של נרות חנוכה, שכל כולו מדבר במרחב הכמותי, המדליק שמונה ופוחת והולך או המדליק אחד ומוסיף והולך.

מילונו של בן-יהודה הביא מהדרין בתת-ערך לעצמו, בהגדרה: "מהדר בדבר, משתדל לעשות הדבר ביופי, בהדור, בכל פרטיו ודקדוקיו".¹⁹ שני יסודות כאן: אחד מהם היופי וההידור, ואחד מהם ההשתדלות והמאמץ. את היסוד השני לקח בן-יהודה מפירוש רש"י על אתר: "והמהדרין: אחר המצות". המילה אחר רומזת לרדיפה, השתדלות ומאמץ לקיים את המצווה בדרך הטובה ביותר. נראה אפוא שהעדיף בן-יהודה את פירושו של רש"י על פירוש הערוך (הידור מצוות), אבל לא ראה מקום לגזור את המילה אלא מלשון הידור ויופי. בזאת כך יחד את שני הפירושים, זה של רש"י וזה שבספר הערוך, אף שלדעתו ההשתדלות קשורה לקיום הדבר בכל פרטיו ודקדוקיו יותר משהיא קשורה להידור ויופי.²⁰

הסבר אחר

לדעתנו נראה הפועל מהדרין בהקשר זה כשאלילה מן הארמית: הד"ר הארמי הוא חז"ר העברי, במובן 'לעשות מאמץ לקיים את המצווה בצורה הטובה ביותר', 'לחזור אחר קיומה המעולה',²¹ כגון "אמר רבי יהושע בן לוי, כל השמנים כולן יפין לנר, ושמן זית מן המובחר. אמר אביי, מריש הוה מהדר מר אמשחא

17. פאה א, א; טו ע"ב, עמ' 78: 'רב הונא אמ' למצות עד שליש. מהו, לכל המצות עד שליש או למצוה אחת? סברין מימר לכל המצות עד שליש, ר' אבון אמ' אפי' למצוה אחת. רב חביבה בשם רבנן דתמן מהו שליש לדמים. היך עבידא לקח אדם מצוה וראה אחרת נאה הימינה עד כמה מטריחין עליו עד שליש".

18. ראה בהמשך הירושלמי הנזכר, במפורש.

19. עמ' 1047.

20. וראה הערה 31 להלן על מילונו של לוי.

21. "בקש שלום ורדפהו. ר"ל מאד תהיה מחזור אחר השלום" (מצודת דוד לתהלים לד, טו); "לחזור אחר לשון צח ונקי" (רש"י לפסחים ג ע"א); "מצוה לחזור אחר עשרה" (רש"י למגילה ה ע"א); "שמחזרת אחר עדים המכירים חתימת העדים" (תוספות גיטין ד ע"ב); "ובלילי פסח צריך לחזור אחר יין" (פסקי הרא"ש, פסחים, פרק י סימן לב).

דשומשמי, אמר האי משך נהורי טפי. כיון דשמע לה להא דרבי יהושע בן לוי, מהדר אמשחא דזיתא, אמר האי צליל נהוריה טפיי" (שבת כג ע"א). רבו של אביי (רבה) שינה את יעד מאמציו להשיג שמן מעולה כששמע ששמן זית הוא מן המובחר. והשווה:

אמ' רב יהודה אמ' רב, אין מחזירין על האור כדרך שמחזירין על המצות. א"ר זירא מריש הוה מהדרנא כיון [ד]שמע[י]ת להא דאמ' רב יהודה אמ' רב אין מחזירין על האור כדרך שמחזירין על המצות, מיכן ואילך לא מהדרנא. אמ' אביי אי מיקלע לן ממלא מברכני, אהדורי לא מהדרינ' (ברכות נג ע"ב, כ"י פריז 671).²²

ופירש רש"י: "אין מחזירין על האור. אם אין לו אור אינו צריך לחזור אחריו".

בסוגיה זו שבמסכת ברכות הוסמכו יחד חז"ר העברי (בבבנין פיעל או הפעיל)²³ והד"ר הארמי, סמיכות של סגנון ועניין. ועוד, המושג מוצהר ומוגדר כאן בשמו המלא: "מחזירין על המצות".²⁴ והוא שפירש רש"י בנרות חנוכה: "והמהדרינ' אחר המצות". דהיינו, המהדרינ' הם הם "המחזירים אחר המצות". בתוספתא שבועות ב, יא (עמ' 448), כ"י וינה נאמר: "היה מחזיר אחר עדים" (וכן בנדפס); בכ"י ארפורט: "מחזור". כאן מחזור עדיין נשאר במשמעו הפשוט, 'ללכת ממקום למקום וחזור חלילה',²⁵ כשמילת אחר מציגה את מטרת ההליכה – להשיג עדים. בבבלי נעשה המושג מופשט יותר: "מחזירין על המצות", ובארמית מופשט אף יותר: "חזונהו שמואל דהוו מהדרי בתר כהן למישחט. אמר להו, למה לכו לאהדורי בתר כהן למישחט? שחיטה בזר כשרה" (ברכות לא ע"ב). ההקפדה שכהן ישחט אינה כרוכה בהליכה דווקא, אלא היא הקפדה בפני עצמה. והשווה: "דכמה דאפשר להדורי מהדרינ' (מנחות מה ע"א), לשון כללי של מאמץ".²⁶

22. ועיין דקדוקי סופרים לשם, עמ' 285, אות ד. כן הוא "אין מחזירין" בכ"י פירנצה II 8. בכ"י אוקספורד Opp. Add. fol. 23 (קטלוג 366) ובכ"י מינכן 95: "אין מחזירין", ובדפוס שונצינו: "אין מחזירין".

23. ראה הערה 22 לעיל.

24. במקור מאוחר, מסכת דרך ארץ: "העמלים בתורה, ולומדי תורה לשמה, והמחזירין על המצות, והשוקדין על הלכות. עליהם הכתוב אומר אשרי אדם שמע לי לשקד על דלתתי יום יום" (מחזור ויטרי, סימן תקלא, עמ' 726).

25. ראה במילוננו של בנייהודה, ערך "חזור", עמ' 1497. ראה גם שמואל א ז, טז-יז.

26. השווה רש"י לסנהדרין יב ע"ב: "וכל כמה דאפשר להדורי לעשותו בטרה, מהדרינ'"; לקט יושר, א"ח (עמ' קיט): "כגון מצות ציצית, שאינו חייב לעשות מלבד של ארבע כנפות מ"מ עבירה היא, שצריך להדר אחר המצוה".

הווה אומר, המהדרין בברייתא שלפנינו היא חריגה שלמה מלשון התנאים הידועה לנו מן המקורות ואיננה מוסכרת על פיה. מאידך גיסא, היא מתפרשת בשופי על פי שימוש לשון הארמית שבבבלי בפסקה אשר סביר לומר שנוספה בברייתא זו בבבל על פי שיקולים אחרים ועצמאיים. ידוע שלשון הברייתות שבבבלי עשויה לשקף את ההווי הלשוני של אמוראי בבלי,²⁷ וכוודאי צריכה ההשפעה מהארמית הבבליית²⁸ למצוא את מקומה בבדיקתה.²⁹ המנסחים של ברייתא זו ראו לנכון לסגל לעברית מושג מוגדר היטב שמצא ביטוי שלם רק בארמית, ומשמעו המיוחד סייע לבודד את השימוש הזה כדמותה, הד"ר, כלקסמה עברית חדשה, ובהעצמת הבינוני לשם עצם שאינו זקוק עוד בשימושו זה לשום השלמה.³⁰ מחברי המילונים התקרבו להסבר זה בדרכים שונות, איש איש כדרכו,³¹ בעיקר מתוך פירוש רש"י כאמור, אלא שלא עסקו ביחסי שתי השפות ובאופי הברייתא שאפשרה את הפיתוח הזה.

27. ראה מ' מורשת, "הברייתות העבריות בבבלי אינן לשון חכמים א'", ספר זיכרון לחנוך ילון, בעריכת י' קוטשר, ש' ליברמן ומ"צ קדרי, רמת-גן תשל"ד, עמ' 275–314; ועיין שם, עמ' 277, על "עיבודים לשוניים על-פי אוצר המלים של התקופה ועל פי משמעותיהן של אותן מלים"; הנ"ל, "פעלים חדשים ומחודשים בברייתות שבבבלי", ערכי: המילון החדש לספרות חז"ל, א, בעריכת י' קוטשר, רמת-גן תשל"ב, עמ' 117–162; הנ"ל, "נוספות ללשונן של הברייתות העבריות בבבלי ובירושלמי", ערכי: המילון החדש לספרות חז"ל, ב, בעריכת מ"צ קדרי, רמת-גן תשל"ד, עמ' 31–73; הנ"ל, לקסיקון (הערה 15 לעיל), עמ' 29–30.
28. ראה מורשת, ערכי, ב (ראה בהערה הקודמת), עמ' 31, 34 ועוד.
29. על אבחון שקיעי הארמית הבבליית כסימן להתערבות הבבלי בברייתות השווה ש"י פרידמן, תוספתא עתיקתא על מסכת פסח ראשון, רמת-גן תשס"ג, עמ' 427 הערה 30: "תגרי חורן שבירושלים" (פסחים קטז ע"א), ושלא כהסבריהם של רנדסבורג ושל ברבריאן (ראה G. A. Rendsburg, "The Geographical and Historical Background of the Mishnaic Hebrew Lexicon", *Orient* 38 [2003], עמ' 110; א' ברבריאן, "תגרי סימטא" ראבן הלקח: עיון נוסף בלקסיקוגרפיה תלמודית", לשוננו סו [תשס"ד], עמ' 153).
30. דהיינו מילת היחס אחר וכו'. בלשון המחברים בימי הביניים עדיין יש סימנים לקשר בין הדר בעברית כבבואה של הדר בתר בארמית. השווה רש"י לברכות כט ע"ב: "והיינו לשון קבע, תפלתו עליו חוק קבוע לצאת ידי חובה, ואינו מקפיד לחזור אחר שעת מצוה ועת רצון"; ספר אור זרוע א, הלכות תפילה סימן צא: "והיינו לשון קבע תפלתו עליו חוק קבוע לצאת ידי חובה ואינו מקפיד להדר אחר שעת מצוה ועת רצון".
31. במילונן של לוי, בערך "הדר" העברי: diejenigen, welche ein göttliches Gebot auf das J. Levy, *Neuhebräisches und Chaldäisches* schönste, sorgfältigste vollziehen (*Wörterbuch*, Leipzig 1876–1889, עמ' 455). יסטרוב (עמ' 334), שהפנה אף הוא ל'הידור', שיפר את הגדרתו של לוי וכתב על הדר העברי בבניין פיעל: *to go around searching, whence to be zealous in religious observances, to look out for the best method of doing good*, ואילו ח"י קוסובסקי (אוצר לשון התלמוד, י, ירושלים תשכ"ב) הביא את מהדרין של הברייתא דחנוכה בערך "הדר" במשמעות 'חזר, שוב' (עמ' 194) ולא במשמעות 'כבוד יופי' (עמ' 202, ששם הביא 'הידור מצוה').

הסבר זה אמור לפרנס את ההוראה המדויקת של מהדרין, שלא באה על סיפוקה כל שעה שביקשו לגזור אותה משורש הד"ר העברי, לשון הדר ויופי. לפי הצעתנו, אותו משמע אידיומטי מדויק שצבר הפועל הד"ר בארמית של הבבלי נתן למנסחי הרישה של ברייתא זו אפשרות ליצור מונח עברי חדש. המהדרין הם המסורים לקיים מצווה בדרך שהיא מן המובחר ומשקיעים כל מאמץ בהשגתה – הגדרה המתאימה לשימוש מונח זה מראשיתו ועד היום הזה.

נספח: עדי הנוסח לבבא קמא ט ע"א-ע"ב³²

- ה א"ר זירא אמ' רב הונא במצוה עד שליש מאי שליש אילימא שליש ביתו אילו מתרמו ליה תלתא מצווי! יהיב ליה לכוליה ממוניה אלא אימא הדור מצוה עד שליש במצוה.
- ו 116 א"ר זירא אמ' רב הונא במצוה עד שליש מאי שליש אילימ' שליש ביתו אלא מעתה איתרמו ליה תלתא מצותא מזבן ליה לכוליה בית[י]ה אלא אי הידור מצוה [] עד שליש מצוה.
- פ אמ' ר' זירא אמ' רב הונא במצוה עד שליש מאי שליש אילימ' שליש ביתו [אלא מעתה] אילו מיתרמו ליה תלתא מצותה יהיב [ליה] לכוליה ביתיה אלא אמ' ר' זירא הידור מצוה עד שליש במצוה.
- מ א"ר זירא אמ' רב (אסי) הונא במצוה עד שליש מאי שליש אילימ' שליש ביתי אילו מתרמי עליה תלתא מצותא יהיב לכוליה ביתי' אלא א"ר זירא להידור מצוה עד שליש במצוה.
- ש אמ' ר' זירא אמ' רב הונא במצוה עד שליש מאי שליש (...> ימא שליש ביתו אלא מעת[ה]). אי איתרמי ליה תלתא מצות' ליתביב לכולי' ביתיה אלא א' ר' זירא בהידור מצוה עד שליש במצוה.

32. אלו סימני כתבי היד: ה = כ"י המבורג 165; ו 116 = כ"י וטיקן 116; פ = כ"י פירנצה II 18; מ = כ"י מינכן 95; ש = דפוס שווינו.

על שורשי הניקוד של כתב יד ארפורט של התוספתא

במאמרי "על הניקוד בכתב יד ארפורט של התוספתא"¹ עמדתי על קרבתו של כתב יד ארפורט (להלן: כ"א) למסורת הקדם-אשכנזית. הייחוד ההיסטורי-גאוגרפי של המסורת המשותפת לכ"א ולמסורת הקדם-אשכנזית בכלל, ולאחדים מגיבושה בפרט, עולה משורה של תופעות לשון מתחום ההגייה: היעדר הבחנה פתח/קמץ וסגול/צירי, היעדר חטפים, וכן הגבלת הסימון של הדגש והרפה לאותיות בגדכפ"ת ולאותיות למ"ד, מ"ם ונו"ן. כ"א מיוחד משאר כתבי היד שבתחום אשכנז של ימי הביניים בצמצום הסימנים המשמשים בו, כגון היעדר מוחלט של קמץ, של סגול ושל חטפים. ציינתי במאמרי שכ"א קדום משאר כתבי היד ששימשו יסוד לתיאור המסורת הקדם-אשכנזית.²

באותו מאמר הזכרתי ששיטת הניקוד של כ"א, או שיטה קרובה מאוד אליה, משמשת בכתבי יד אחרים, ובהם ארבעה קטעי גניזה פיוטי נחמיה הנשיא,³ הכתובים בידי סופר אחד: סנקט פטרסבורג, אנטונין 1015; קמברידג', T-S 8H21.5; T-S NS 118.43; T-S NS 115.4. הניקוד בקטעים האלה זהה, למעשה, לניקוד כ"א, לא רק בהיעדר קמץ, סגול וחטפים, אלא גם במעמדן המיוחד של האותיות למ"ד, מ"ם ונו"ן בעניין סימון הדגש והרפה, אף על פי שיש בו שימוש, אמנם נדיר ביותר, של חטף-פתח, של קמץ, וכנראה של סגול.⁴ על פי הרושם מן התצלום שהיה לפניי, הניקוד הוא מעשה ידיו של הסופר עצמו.

לשם הדגמת השיטה הנוהגת במסורתו של הנקדן, הנה העתקה מלאה של עמוד מאחד מכתבי היד שבקבוצה זו, כתב יד קמברידג', T-S NS 115.4 (v).⁵ כפי שאפשר

1. לשוננו סד (תשס"ב), עמ' 231–244.

2. שם, עמ' 242.

3. שם, עמ' 235; הקטעים של פיוטי נחמיה הנשיא שהיו ידועים מכבר פורסמו בידי מ' זולאי, "פיוטי רבי נחמיה בן שלמה בן הימן הנשיא", ידיעות המכון לחקר השירה העברית ד (תרצ"ח), עמ' ריח–רלח; גרסה מלאה הותקנה במפעל המילון ההיסטורי ונכללה בתקליטור "מאגרים", תשנ"ח.

4. ראה זולאי, שם, עמ' ריח הערה 1.

5. אנאים גבורות אל, סדר עבודה ליום הכיפורים. כתב יד זה לא נכלל בפרסומו של זולאי (הערה 3 לעיל); ראה תצלום בעמוד הבא. אני מודה לפרופ' סטפן רייף מספריית קמברידג' על הרשות לפרסם את תצלום כתב היד.

לראות, הניקוד בעמוד הזה אינו מלא אבל הוא נדיב מאוד, ואפשר לעמוד ממנו על שיטת הנקוד:⁶

< >
 < >
 < >
 < >
 < > <בשׁוועות. האב> <ידוע>
 < > <דו. ושלף חרב ב' > <האב > <ביחידו. והב' >
 < > <דו: לעקוד עצמה תמ[ור]ורו. כהגיעה החרב לצואר >
 < > <שברו. מאן יבא עזרו: לאמי מי יאמר. ותבכה במע >
 < > <רת קוני אשמר. וכיבוד אבי אשמר: לתמה⁷ כזה מלפנים. הפ' >
 < > <דורות אחרונים. האב ידיו מוכנים. לשחוט יורש מבנים. לבכות
 כיחד הותאם. לעשות רצון בוראם. אראלים מציקת רואם. מ' >
 < > <עקו במוראם: לזקן קרא משמים. אל תשלח יד' > <תמור >
 < > <העלה למטבחים. מוכרא בין הערבים: נעקד כשה לעולה. >
 < > <בשער מעלה. מעשיו יזכרו לסגולה. היום לסליחה ול' > <מחי' לה:
 < > <מקץ שלש ועשרים. הוליד תאומים חברים. אחד >
 < > <ורים. ואחד לדירת⁸ פשרים: מונקב עשו במעשיו. וי' >
 < > <בעושי. כזה יעלצו שוטיו. וכזה ידוצו חוסיו: >
 < > <עשר נחלק. יעקב איש חלק. לבוחרו נעשה חולק. ואד' >
 < > <דילק: מבאר שבע בצאתו. דילג חרס בכיאתו. ונפגעה בחרמו' >
 < > <ושתיה שם מראשותו:⁹ מוצב מארץ למעונה. > <בזית
 < > <שינה. רוחבו לכל פינה. פרסאות אלפים ושמונה. מלאכים לסד' >

ניקוד כזה, שהוא קרוב כל כך בשיטתו לכי"א, היה מוחזק להיות מעשה ידיו של סופר בן זמנו וכן מקומו של סופר כי"א, כלומר בן אשכנז של המאה השתים-עשרה.¹⁰ אלא שעיון באופי הכתב הביא לידי תוצאה בלתי צפויה: כתב היד הוא, בלי ספק, מזרחי.¹¹ טיפוס הכתב אינו נראה מאוחר למאה האחת-עשרה. ממצא דומה עולה מבידיקת כתב יד אחר מן הגניזה, גם הוא מזרחי וקדום מכי"א:

6. () – מחיקה בכתב היד: [] – תיקון בכתב היד; עיגול מעל לאות – ספק בקריאה; < > – אותיות שאינן ניתנות לקריאה.
7. המפיק כתוב מצד שמאל של הה"א, צמוד אליה מחוץ לגופה (ראה בתצלום); סימן כזה ידוע לי מסופר זה בלבד.
8. לדירת?
9. צ"ל: מראשותו.
10. את הסטיות הקלות אפשר להסביר כהתערבות של מערכת ניקוד מורכבת יותר, שכללה חטפים, קמץ וסגול.
11. לעניין טיפוס הכתב, "מזרח" הוא ארץ ישראל, סוריה, מצרים, וכן בבל ופרס; ראה ע' ירדני, ספר הכתב העברי, ירושלים תשנ"א, עמ' 77–78.

כ"י סנקט פטרסבורג, אנטונין 292 של אבות דר' נתן, נוסח א (שני דפים).¹² קיסטר¹³ מציין ש"מילים בודדות בקטע נקודות בניקוד טברני, אבל בלא הבחנה בין צירי לסגול (כמעט תמיד צירי); בין פתח לקמץ (כמעט תמיד פתח)", ולפי קריאתי אפשר להשמיט מדבריו את המילה "כמעט". מלבד תכונה זו ישנם בכתב יד זה אותם ייחודי ניקוד שבכתבי היד הנזכרים של פיוטי נחמיה ובכ"א של התוספתא: שווא במקום חטף: "בטנן עֲרִימַת חטים"; דגש ורפה בתי"ו: "כל שְׁתֵּה תחת רגליו", "תחילת בעֲלִילָתָה", ודגש בלמ"ד ובנו"ן: "יותר מְשִׁלְכוֹלֵן", "כתובות ומוֹנְחוֹת"; וכן היעדר פתח גנובה: "שִׁמְיָח". ועוד: קיסטר מציין שבשני מקומות אפשר להבחין בחולם ארץ-ישראלי:¹⁴ "צִנָּה ואלפים כולם [...] עובר אֲדָחוֹת ימים"; ועליהם יש להוסיף: "והיו נכֹּנים לשלשת ימים", ואולי גם "לך אִמֹר להם [...] ואתה פה עֹמֵד עמדי".¹⁵ כיצד תוסבר הזיקה המפתיעה בין כתבי יד מזרחיים אלו לכ"א של התוספתא? נראה שכתב היד האמור של פיוטי נחמיה וכ"י אנטונין של אבות דר' נתן משקפים את מסורת ההגייה הארץ-ישראלית בגיבושה המכריע – אולי האחרון – במערכת תנועותיה, וזו עומדת על חמישה סימני תנועות בלבד.¹⁶ במסורת זו נעדרת לחלוטין ההבחנה בין הפתח לקמץ ובין הסגול לצירי, המקיימת בטיפוסים מסוימים של כתבי יד מנוקדים בניקוד ארץ-ישראלי; החטפים, שהם מייחודיה של מסורת טבריה לבדה, אינם משמשים במסורת הנקדן; ההיקריות הספורות של תנועות אחרות בכתב היד של פיוטי נחמיה עשויות להעיד, מן הסתם, על הֶדָּה של הגייה טברנית. אם נכון הדבר, נמצא שכתב היד של פיוטי נחמיה וקטע אנטונין של אבות דר' נתן מייצגים חוליה בתולדות מסורת ההגייה הארץ-ישראלית, סמוך לאחר החלפת סימני הניקוד הארץ-ישראלי העליון במקביליהם הטברניים – עדיין בתחום הגאוגרפי של ה"מזרח". על רקע זה יש להבין את מציאותם של שרידי ניקוד ארץ ישראל בקטע אנטונין של אבות דר' נתן. ואשר לכ"א, הרי הוא מציג עוד חוליה בשלשלת התפשטות מסורת ההגייה הארץ-ישראלית, בדרכה למרכז אירופה.¹⁷ ועודה קרובה ביותר, אם לא זהה, לדמותה המזרחית. עוד עולה מכאן שהמעמד המיוחד של למ"ד, מ"ם ונו"ן בעניין הדגש והרפה בכ"א הוא מורשת המסורת הארץ-ישראלית, וזיקתו לגרמנית של ימי הביניים¹⁸ מקרית.

12. ראה מ' קיסטר, עיונים באבות דר' נתן, נוסח עריכה ופרשנות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 228–229.
13. שם.
14. ספק מעשה אותו נקדן ספק מעשה נקדן קודם; בכתב היד יש גם חולם טברני.
15. כל אלה פסוקים, והנקדן השתדל לנהוג בהם כתיב חסר. לעוד ייחודי לשון המשתקפים בכתב היד, ובהם תופעות המוחזקות בבליזת, ראה קיסטר, שם, הערה 6.
16. על מגוון הגיבושים של המסורת הארץ-ישראלית ראה סיכום אצל א' אלדר, "מסורות ההגייה של העברית", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ' 9–18.
17. על זיקת מסורת ההגייה באירופה לניקוד הארץ-ישראלי ראה שם, עמ' 28.
18. ראה מאמרי הנזכר (הערה 1 לעיל), עמ' 240 הערה 40.

שיטת הניקוד הנדונה – בת שישה סימנים בלבד, כנגד חמשת התנועות ה"ספרדיות" והשווא – הייתה נקוטה אפוא במזרח בידי נקדני חיבורים מן התורה שבעל פה (אבות דר' נתן) ומן הפיוט (פיוטי נחמיה). אבל אין ספק ששיטה זו הייתה נהוגה גם בידי נקדני ספרי מקרא. כך עולה מקטע גניזה שפרסם א' דיאס-מאצ'ו: כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 558 (אדלר 2640), דפים 21–22 (איוב ו, יד – י, טז).¹⁹ כתב היד משתייך לקבוצה של כתבי יד מנוקדים בסימני ניקוד טברניים בעלי תכונות משותפות בשיטת הניקוד והטעמים, שהיום נהוג לכנותה "שיטת הניקוד הטברני המורחב".²⁰ ברוב כתבי היד של קבוצה זו יש חילוף חופשי בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול, כלומר, משתקפת מהם הגייה ארץ-ישראלית. הקטע שפרסם דיאס-מאצ'ו הוא הקדום בקבוצה זו.²¹ הוא כתוב בכתב מזרחי נאה, בשני טורים, ומכיל ניקוד וטעמים. בניקוד פעלו שלושה נקדנים שונים (השני שבהם רק באחד עשר הפסוקים הראשונים של הטקסט), והמהדיר השתדל להבחין בכל אחת מן הידיים. מיוחד מכולם הוא הנקדן הראשון, המנקד תמיד צירי כנגד צירי וסגול טברניים, ופתח כנגד פתח וקמץ ("גדול") טברניים; פעם אחת הוא רושם קמץ "קטן": אָמַנְם (ט, ב); השווא משמש גם כנגד החטפים הטברניים; פתח גנובה משמש פעם אחת בלבד, אחרי חיריק: יוֹכִיָּךְ (ו, כה). לפי קריאת המהדיר, יש דגש "קל" גם באותיות שאינן בגדכפת: נָחֳלִים²² יַעֲבְרוּ (ו, טו), מָה (ז, יז). הנקדן השני והשלישי משתמשים בכל התנועות והחטפים. אותנו מעניינת, כמובן, שיטתו של הנקדן הראשון. לדעת דיאס-מאצ'ו, זה כתב יד טברני מתועתק (transliterated) מכתב יד מנוקד ניקוד ארץ-ישראלי, שבו תנועת [a] הייתה מסומנת בפתח בלבד ותנועת [e] בצירי בלבד.²³

19. A. Díez-Macho, "Un manuscrito hebreo protomasorético y nueva teoría acerca de los llamados MSS. Ben Naftali", *Estudios bíblicos* 15 (1956) 187–222; על זיקת כתב היד המתואר במאמר זה למהדורת צוקרמנדל לתוספתא (=כ"י ארפורט שלנו) עמד א' בנדריד, "מבטא שפתנו וכתביה", מאסף לדברי ספרות, ביקורת והגות (תשכ"ב), עמ' 469.
20. סיכום עדכני על השיטה ועל כתבי היד המקראיים והלא-מקראיים המייצגים אותה ראה אצל י' ייבין, "משמעות סימן הדגש בניקוד הטברני המורחב", מחקרי לשון מוקדשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בראשר ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 293–295.
21. בן המאה העשירית(?); עליו כותב ייבין: "קטע זה פרימיטיבי הרבה משאר הטכסטים מקבוצה זו, ותקופת כתיבתו קודמת כנראה לתקופת בן-נפתלי גופו" (י' ייבין, "קטע מקרא בניקוד טברני לא-מסורתי", תרכ"ך כט [תש"ך], עמ' 345). בגלל מצבו הפיזי הוא קשה לפיענוח. בהעתקת המהדיר נפלו שגיאות אחדות בכתב ובניקוד; אמנם הסופר אינו מקפיד על חסרות ויתרות על פי נוסח המסורה, אבל נראה שאין בקטע טעויות. (תצלום מצורף למאמר של דיאס-מאצ'ו; נעזרתי בתצלום שבמכון לצלומי כתבי יד שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ואני מודה לעובדי המכון על עזרתם.)
22. הקמץ בחיבה זו הוא מידי הנקדן השלישי; ראה דיאס-מאצ'ו (לעיל הערה 19), עמ' 221 הערה 47.
23. שם, עמ' 192.

פיוט ארמי שומרוני לא ידוע מן הסוג "אוכחו"

פיוט ארמי זה, הרואה כאן אור לראשונה, מלווה תרגום לעברית והערות, הוא הראשון שבכתב יד של אסופת פיוטי אבל שומרוניים השמורה באוסף פירקוביץ' שבספרייה הלאומית של רוסיה בסנקט פטרסבורג.¹ כמה מן היצירות שבאסופה כתובות בארמית השומרונית (להלן: "אה"ש") ואחרות כתובות בעברית השומרונית הבלולה, שהייתה לשפת הכתיבה הליטורגית של השומרונים מן המאה הארבע-עשרה ואילך. בגוף הפיוט הזה ובכותרתו אין כל אמירה מפורשת על זהות המחבר או על זמן הכתיבה. אף אין בכתב היד כולו קולופון או הערה של ממש שאפשר להישען עליה כדי לקבוע במדויק את גיל כתב היד או את גילה של אחת מן היצירות שבו. בכל זאת נתמזל מזלנו וכותרתו של פיוט אחד (לו שבאסופה) מודיעה בפירוש ל**لقباصي رضي الله عليه**, כלומר "לקבצי, רצון ה' עליו". מן הסתם מתכוונת הכותרת אל הפייטן אברהם בן יוסף הקבצי שחי במאה השש-עשרה והוא ידוע לנו מיצירות פיוט רבות שכתב, בהן פיוטי אבל. אם כך, כתב היד בוודאי הועתק לא לפני המאה השש-עשרה.² כמובן, אין בקביעה זו להשמיע דבר בנוגע לזמן חיבורו של הפיוט המתפרסם כאן. בשאלה זו הריני עוסק להלן.

אין אנו יכולים לקבוע זמן מדויק של חיבור הפיוט שלפנינו, אבל בהתבסס על תוכנו של הפיוט, על משקלו ועל לשונו יכולים אנו לקבוע זאת: על סמך התוכן אפשר לשער שהפיוט הארמי שלפנינו נתחבר לאחר הכיבוש הערבי של ארץ ישראל,

* את כתב היד מצאתי בעת שבתי בספרייה הלאומית של רוסיה בראשית חודש אוגוסט של שנת 2000. אני מודה מאוד לגב' אולגה וסילייבה, המופקדת על כתבי היד המזרחיים שבמחלקת כתבי היד של הספרייה. בזכות השתדלותה התאפשרה עבודתי הנוחה במקום. היא אף הואילה לשלוח לי תצלומים מעולים של כמה מדפי כתב היד. בחודש אפריל של שנת 2001 עשיתי בספרייה שוב, הפעם בזכות תמיכתה של הקתדרה לתולדות הלשון העברית, שבאותה עת הופקד עליה פרופ' אברהם טל. תודתי החמה נתונה לאישים הללו ולמוסדות הנכבדים שהם מייצגים.

1. הוא כתב היד הראשון (מס' 1) שבמדור מס' 9 הכולל את החומר הליטורגי שבאוסף. סימנו של כתב היד שם: Sam IX, 1. כל כתב היד עתיד להתפרסם בקרוב בליווי מבוא, תרגום והערות, בספר שכותרתו "מספד שומרון". פיוט זה מגיינו שם א. הפניות לפיוטים אחרים יציינו כאן לפי ציוני הפיוטים שקבעתי ב"מספד שומרון".

2. בקטלוג שבספרייה מצוין כי כתב היד "הוא מן המאה ה-14-15" ואיני יודע על מה נסמך בעל הדברים האלה.

בחינת המשקל מלמדת שאפשר להפליג מעבר לתאריך הזה ולקבוע כי הפיוט נתחבר לא לפני אמצע המאה העשירית, ואילו בחינת הלשון מתירה לנו לקבוע שאפשר שנתחברו הדברים בעת שהארמית עדיין הייתה שפת הכתיבה הליטורגית, כלומר לפני המאה השתים-עשרה, אבל לא מן הנמנע שזמן החיבור מאוחר מכך. הנה פירוטם של הדברים.

אלה הם הדברים שתוכנם מרמז על זמנו של הפיוט: "גנו לך דאת שבק / אנצירותה דיצחק / ועלל בנימסי / ישמעיל וזרעיו" ("חרפה היא לך שאתה עוזב את מסירות יצחק והולך בחוקות ישמעאל וצאצאיו", שורות 29–32). הקורא את השיר כולו ייווכח שלמעשה אין זו קינת אבל על המת, כי אם פיוט של תוכחה המכוון אל מי שעזב את דרכי האל. כמעט ודאי אפוא שהדברים "הולך בחוקות ישמעאל וצאצאיו" מכוונים לשומרוני פלוני שהתאסלם (או לתופעת ההתאסלמות בכלל), ואם כך בוודאי נתחברו הדברים האלה לאחר שנכבשה ארץ ישראל בידי הערבים. משקל הברורות שפיוטנו שקול בו הוא הקובע שכל הנראה לא נתחברו הדברים אלא לאחר המאה העשירית. אמנם טרם נחקרה שאלת המשקל בפיוטים השומרוניים, ובכל זאת יכולים אנו לומר את הדברים האלה: (א) הפיוטים הארמיים השומרוניים הקדומים ביותר הידועים לנו, כלומר פיוטי עמרם ומרקה בני המאה הרביעית, אינם שקולים במשקל מוקפד כלשהו; (ב) בחינת הפיוט היהודי גילתה ששיטת השקילה ההברתית במזרח לא עלתה לפני אמצע המאה העשירית;³ (ג) פיוטנו שקול במשקל הברות מוקפד למדיי המעמיד שש הברות בכל טור מטורי הבתים. מעט חריגים יש במניין הקבוע הזה, וחלקם ניתנים להסבר.⁴ לשם המחשה הריני מציג כאן את שני בתיו הראשונים של הפיוט. בצדם נתון התעתיק של ההגייה המשוחזרת:⁵

אה געזו עלמה	ē gā-ʔoz ʿā-lā-mā	הוי, העובר מן העולם
במה את מתרברב	bā-mā at mit-rāb-rāb	על מה אתה מתרברב

3. שני פרסומים חשובים עסקו בשאלת משקל הברות: "יהלום, ראשיתה של השקילה המדויקת בשירה העברית", לשוננו מז (תשמ"ג), עמ' 25–61; ע' פליישר, "בחינות בעליית שיטות השקילה המדויקות בשירה העברית", לשוננו מח-מט (תשמ"ה), עמ' 142–162. המחלוקת בין השניים עומדת על מקום הופעתו הראשונה של המשקל הזה (במזרח או בספרד), על תלותו בשקילה הערבית ועל זמנו. בשאלה הזמן, שהיא המעניינת אותנו כאן, אין השניים חלוקים אלא במה שיהלום קובע שזמן ההופעה הוא "לפני אמצע המאה העשירית", ואילו הזמן הנראה לפליישר הוא "על סף המאה האחת עשרה".
4. צריך שייאמר שוב דבר זה: אין פיוטי האסופה נתונים לנו במסורת הגייה, וגם סימני ניקוד כמעט אין בהם, והרי חלוקה להברות אי אפשר לעשות אלא אם כן נתון גם רובד התנועות. אלא שרוב המילים המצויות בפיוטים הללו ידועות ומתועדות במסורת הגייה מתוך היקרות בפיוטים אחרים, ומה שאינו ידוע לנו ניתן לשחזר.
5. הפיוט כולו עם התרגום מובא להלן.

ואת סרעיו חטאי	wat sâ-ro ē-tā-ʿi	ואתה סורח, חוטא
וכל עובדיך בישים	wkal ū-bā-dək bī-šəm	וכל מעשיך רעים
אה בר צדיקיה	ē bār šā-dī-qay-yā	הוי, בן הצדיקים
דלא אתלמד לון	ad-lā it-lām-mād lon	שלא למד מהם
גנו לך דאלפתה	gē-nu lāk dā-lif-tā	חרפה היא לך שלמדת
תלמידות בישיה	tal-mī-dot bī-šay-yā	לימודי הרשעים!

נעבור עתה לבחינת לשונה של היצירה. כאמור, פיוטנו כתוב ארמית. ארמית זו, שאף כי מאוחרת היא ביחס, אינה שונה בתכונותיה מן הארמית השומרונית כפי שהיא ניבטת מבעד לפיוטים השומרוניים בני המאה הרביעית. אמנם בארמית של הפיוט הזה מזדמנות מילים שגם העברית יודעת אותן, וגם זו לכאורה ראייה לגיל מאוחר של הפיוט, שהרי יודעים אנו שבחיבורים המאוחרים הכתובים בארמית זו הולך ומתרבה היסוד העברי, אם מפאת שכחת העברית ואם מפאת סיבות אחרות. בפיוט זה אכן מופיעות המילים נחש (שורה 20), צדיקות (שורה 22), בן (שורה 22), טפש (שורה 44), קללה (שורה 56), עזר (שורה 61). אבל כל המילים הללו, שלא כולן עבריות בהכרח, מופיעות כבר בקדומים שבחיבורי ארמית השומרונים, ועל כן מציאותן בפיוט זה לאו דווקא מכריזות על גילו המאוחר. גם השפעות של הערבית הניכרות מאוד בחיבורים מאוחרים אינן מצויות כאן. המחבר האנונימי שלט אפוא יפה בארמית, ועל כן מותר לנו לשער שפעל בתקופה שבה הייתה הכתיבה הארמית עדיין בגדר נורמה, כלומר לפני המאה השתים-עשרה. עם זאת כתיבה בארמית לאחר תקופה זו קיימת,⁶ אם כי היא נדירה. על כן לא מן הנמנע להניח שאפשר אפילו לאחר עוד את זמן חיבורו של פיוטנו.

הפיוט שייך לסוג המכונה "אוכחור", כלומר תוכחה, ואמנם תוכנו מצביע על כך. שישה-עשר הבתים שלו, שבכל אחד מהם ארבעה טורים, בכולם מקופלים דברי תוכחה כלפי האדם החוטא העומד לפני מותו. הפייטן מגנה את בן הצדיקים שהלך בדרכים רעות, ואמנם להוציא את ארבעת הבתים הראשונים והבית האחרון, שאר בתי הפיוט, אחד-עשר במספר, מתחילים בטור "גנו לך דאת שבק" ("חרפה היא לך שאתה עוזב"). כאמור, אין אנו יכולים לדעת אם הדברים נתחברו על אדם אחד מסוים, ששמו לא צוין, או שמא הם נכתבו מתוך כוונה להיאמר באותם מקרים, שכידוע לא היו נדירים, של המרת הדת.

הפיוט אינו ידוע לבני העדה השומרונית, וממילא אין הוא נאמר במהלך הטקסים הקשורים במת, לפני הקבורה או אחריה, אף לא בנסיבות אחרות. באסופת קאולי אין

6. מייצג בולט של התופעה הזאת הוא אלעזר בן פינחס שפעל במאה הארבע-עשרה. יש פיוטים שהמקורות השומרוניים חלוקים באשר לייחוסם – יש המייחסים אותם למרקה בן המאה הרביעית ויש המייחסים אותם לאלעזר זה (ראה עזאנ"ש, א, עמ' מ; עזאנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 21).

הוא מופיע, גם לא ב"ספר האבל", שהואיל למסור לי בטובו ידידי השומרוני מר ישראל בן גמלאל צדקה הבקיא ביותר בכתבי העדה. אין הוא מוכר גם לחכמי השומרונים האחרים שעמם באתי בדברים.

את ענייני הלשון שאנו למדים מן החיבור הזה אני רואה מקום להציג כאן, מפני שהם נדונים בפירוט בהערות המלוות את הטקסט שלהלן.

⁷Sam IX, 1

[א1]	עבוד סימניה ועשה תמחיה	פועל המופתים ועושה הפלאים
	עמי ולא מתעמי ידע ולא מתודע	רואה ואינו נראה, יודע ואינו נודע
	פ ⁸	
	יתברך לעולם ויתודי לעלם	יתברך לעולם ויתהלל לעולם
	כהלן נסיד ונ לית א א אחד	כולנו נעיד ונאמר: אין אלהים אלא אחד
	פ פ פ פ	

1 [ועשה] שימוש בפועל העברי עש"ה בטקסט ארמי מלמד בדרך כלל על גילו המאוחר של החיבור. מכל מקום, בתרגום הארמי של השומרונים (להלן: "תה"ש") עש"ה מצוי אך מעט, ואף מעט היקרויותיו הן שרובים מאוחרים מן הטקסט העברי, וכן הוא נמצא בחלקים המאוחרים של המדרש תיבת מרקה. אמנם אפשר להניח שהכותרת לבדה הוספה בתקופה מאוחרת ביחס, ובכל מקרה היא מסגירה את גילו היחסי של כתב מפי שהיד שכתבה את הכותרת היא היד שכתבה את שאר הדברים. השימוש בפועל עשה כאן אינו בגדר שרוב אלא מעשה מכוון לגוון את הלשון. תרגומי "פועל המופתים" מבקש אפוא להשאיר אותו גיוון, ולשוננו נסמך על כתובים כגון "פועל אות לאמר שהוא יכול לפעול אותות ומופתים" (י"ד אייזנשטיין, אוצר מדרשים, ניריורק תרפ"ח, מדרש יוחנן בן זכאי, קטע ד).

2 עמי... מתודע] אפשר שביקש לומר שמקומו אינו ידוע, ואמנם בפיוט ליום כיפור אומר ישמעאל הרמחי בפירושו: "ולא יתודע מקומו והוא שקיח [מצוי] בכל מקום" (קאולי, עמ' 554). וייתכן גם שכוונתו שאין האל צריך ידיעה, וזה רעיון המובע גם בפיוט של מרקה: "דו ידע כלה דלא צריך מתודע" ("שהוא [האל] יודע הכול ואינו צריך לקבל ידיעה", עואנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 209). מעין הדברים האלה פייט אב חסדה: "וכל חכמת כל חכום [ידועה] לו מעולם וכל אשר יוכל להודיע [יכול להיודע] ידוע לו" (ראה מאמרי "תפילת 'ברוך אתה' של אב חסדה: תפילה שומרונית לשונותיה יהודיים", מחקרים בלשון ט [תשס"ד], עמ' 157–216).

3 [יתודין] הודיה ושבח אחד הם, ובשימוש זה יתודי רגיל מאוד באה"ש, כגון "יתודי ממנה דמלכותה לא מתחלפה" ("יתהלל המתמיד אשר מלכותו אינה מתחלפת", תיבת מרקה, 160ב).

7. החלוקה לטורים שלי היא וקבעתיה על פי שיקולי התוכן ועקרונות המקצב של הפייטן שמהם לבדם עולה החלוקה לבתים ולטורים בתוך כל בית ובית. אמנם לעתים מתחיל בית חדש בפסקה חדשה ובין הפסקות מתוח קו אופקי קטן שצורתו מעין זו: ____ . ארבע השורות הראשונות הן כותרת ואינן שייכות לגוף הפיוט.

8. סימן זה מפריד בין יחידות גדולות של חיבור או בין חיבורים שונים.

אוכחו

אה געזע עלמה	אוי, העובר מן העולם
במה את מתרברב	במה אתה מתרברב
ואתה סרעיו חטאי	ואתה סורח, חוטא
וכל עובדיך בישים	וכל מעשיך רעים
אה בר צדיקיה	אוי, בן הצדיקים
דלא אתלמד לון	שלא למד מהם

5

1 געזע עלמה] הוא צירוף כבול, ונמצא משמש כבר אצל הפייטן השומרוני מרקה, בן המאה הרביעית: "גלגין יימרון געזיע עלמה" ("את שבחין יאמרו העוברים מן העולם", עואנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 199). דומה לזה נמצא באסופת קאולי: "כל דמן מין אדם געז שביל אדם" (עמ' 852). ואילו האל "מגז כל דרין וחיי עולם דילה" ("חולף על פני כל הדורות וחיי העולם שלו", עמ' 853). וברגיל משמש גם הפועל משורש גו"ז לבדו, ודבר זה עתיק הוא בארמית, שכבר נמצא בכתובת קבר ארמית שנתגלתה בצוער וזמנה שנת 470: "יוסה בר אופי דגז בטפר מדינתה בארעהון דחמירא" (י' נוה, "שבע מצבות חדשות מצוער", תרביץ סט [תש"ס], עמ' 627-627, מצבה כד). כך, כידוע, גם הל"ך בעברית (למשל: "וילך בלא חמדה ויקברוה בעיר דויד", דה"ב כא, כ), חל"ף בארמית ("דשתמש בתגא חלף" – "המשתמש בכתר [תורה לשם צרכיו האישיים] ימות", אבות ד, ה), וכן pass away באנגלית וכו'.

2 את] מעל התי"ו שלוש נקודות כמו באות ט. הרי זו עוד עדות חשובה למבטא חוכך של התי"ו לאחר תנועה, שלא כמו ההגייה השומרונית בת ימינו שיש בה רק תי"ו פוצצת. עדויות לשימור ההבדל הקדום בין פוצץ לרפה בכמה מציצות בג"ד כפ"ת עולות מדבריהם המפורשים של מדקדקים שומרונים שפעלו בימי הביניים ומתעתיקים של מילים שומרוניות באותיות ערביות כגון את על ידי א' (ראה עואנ"ש, ה, עמ' 21 § 7; את הדוגמה האחרונה הביאה א' ליונשטם [ראה שם]). מתרברב] הלשון דומה מאוד למצוי בתרגום השומרוני לבמדבר טז, יג: "כד תתרברב עלינן" ("כי תשתרר עלינו"). בשימוש המילית במה הריני מבקש לרמוז לנוסח הכתוב במדרש במדבר רבה (יח, י): "על מה את מתרברב עלינו".

3 סרעיו] השורש סר"ח והכתיב י"ו מסמנים ככל הנראה, כרגיל בכתובי השומרונים, את התנועה o. אם כך, לפנינו השם סר"ח מן המשקל קטול.

5 צדיקיה] המשמעות 'צדיק' נתונה באה"ש בשם זכאי. ואילו המילה צדיק מצויה מעט מאוד, אף פעם לא בתרגום של צדיק העברי, אלא רק ככינוי לאבות האומה, כגון "בקשט מדכיה מערתה דצדיקיה" ("המטהר באמת את מערת הצדיקים", עואנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 296). לפי זה נראה כי גם כאן צדיקיה מוסב אל אבות האומה (אף כי לא מן הנמנע שהכוונה בצירוף בר צדיקיה היא "בנם של [ההורים] הצדיקים").

6 אתלמד לון] הרגיל באה"ש הוא אתילף, כלומר אתפעל מן השורש אל"ף, אבל גם אתלמד, השאול מן העברית, מצוי. נראה שמילת היחס המוצרכת של הפועל הזה לא הייתה קבועה. לצד הלמ"ד שכאן, אנו מוצאים הצרכה על ידי מ"ם, כגון "אלין אנון אבהתן טביה לית לאוי נתלמד אלא מנון" ("אלה הם אבותינו הטובים, אין ראוי שנלמד אלא מהם", תיבת מרקה, 204א) ועל ידי ביי"ת, כגון "מן שוי דיתלמד בך" ("מי שווה שילמד ממך?", עואנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 232). עם זאת, הצרכה בלמ"ד תמוהה, שהרי לא מצאנו למ"ד משמשת בתפקיד מן בטקסטים שומרוניים אחרים. נראה

חרפה היא לך שלמדת
לימודי הרשעים

גנו לך דאלפתה
תלמידות בישיה

אוי, בן ה"אזרחים"
הקרויים "פנימיים"

אה בר יצוביה
דזעיקים גבאי 10

אפוא שזו למ"ד המושא המשמשת בעברית עם הפועל לימד ובארמית עם אלף, כגון "וגלית לה אימנו ילפנה לזרעה בתרה" ("וגלית לו אמונה אשר ילמדה לזרעה אחריו", חיבת מרקה, 55). כידוע, בארמית (וכן בעברית) אפשר שבניין התי"ו יביע גרימה ואז גם עשויה לבוא אתו למ"ד לציון המושא. מבע כגון אתלמד לון שמשמעו 'לימד אותם' אפשרי אפוא (ואמנם נמצא אפילו באסופת פיוטינו, לב, שורה 25), והוא שעשוי להכשיר את שימוש הצורה עם מילת היחס גם כאשר ההוראה שונה. באוגריתית משמשת המילית ל- גם בתפקיד המילית מ-, ועדויות דומות לזה נמצאו אף במקרא (ראה HALOT, ערך "ל?"), אבל קשה להניח ששריד לקו לשון זה יישאר דווקא בטקסט ארמי מאוחר שבחלקים אחרים שלו מתגלה שימושה של מילת היחס מ- דווקא. 7 גנו לך] לשון תרגומי מיוסד על התרגום השומרוני לבראשית לד, יד: "הלא גנו היא לנן" ("כי חרפה היא לנו"). לשון דומה יש בחיבת מרקה: "גנו עלינן הן עברנן חדה" ("חרפה [תהיה] עלינו אם נעשה זאת", 204א). אילו היינו בטוחים שנתחבר הפיוט הזה בתקופה מאוחרת מאוד, אולי היה אפשר להניח שלגנו כאן יש (גם) המשמעות 'אוי'. בעברית השומרנית המאוחרת, הבלולה (עש"ב) יש לגנו גם המשמעות 'גון', 'אבל' (טל, מילון אה"ש, ערך "גנו"2). שמה הפך השם הקצר הזה למילת קריאה, ואמנם הבתים הבאים חוזרים ונפתחים כך, ולפחות ההקשר מאפשר תרגום: "אוי לך שאתה...". ובכל זאת, התרגום שלמעלה והמוכחות התומכות אותו נראים לי יותר.

8 תלמידות] שם עצם תלמידו לא נמצא עד עתה באה"ש, ובתרגמי כאן 'לימודי' כיוונתי אל משמעות ה'הרגל' הנתונה בתוך למ"ד העברית, כלומר הרגלי הרשעים. כפל משמעות זה נתון גם באלוף הארמית המקורית. באה"ש illof פירושה 'לימוד', כגון 'ושבתקנה בלא אלוף' ("ועזובתו בלא לימוד", חיבת מרקה, 153ב), וכן היא באה במעמד שם תואר שפירושו 'רגיל', כגון "הך דאת אלוף" ("כפי שאתה רגיל", עואנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 45). בפיוט שומרוני מן המאה הארבע-עשרה לערך הכתוב לא בארמית כי אם בלשון העברית המאוחרת הבלולה נמצא הפייטן אהרן בן מנור פונה אל הנפש ומפייט כך: "תשמעי תלמידות אולי בון תדעי" ("שמעי דברי מוסר, אולי מהם תלמידי [את הדרך הנכונה]", קאולי, עמ' 679).

10, 12 גבאי, בראי] בכמה מקורות שומרוניים גבאי ('פנימיים') הוא כינוי לבני העדה (לצד המשמעות הכללית הרגילה, 'פנימי', שיש למילה זו). והוא מנוגד למונח הבא בסמך, בראי ('חיצוניים'), שהוא כינויים של מי שאינם שומרונים (ראה עואנ"ש, ג, ס"ה, עמ' 310). פיוט התוכחה הזה עניינו הטפת מוסר למי שנטש את דרכי האמונה השומרנית וככל הנראה המיר את דתו (השווה לעיל), ומזה אפשר להסיק כי גם כאן כוונת הדברים היא לניגוד שבין שומרונים לזרים. אבל צריך לומר שככל הנראה הפך הזוג גבאי/בראי לסמן, על דרך ההשאלה, גם את הניגוד שבין טוב לרע. עניין זה עולה מן הכתוב בפיוט אחר המצוי באסופתנו (יא 13-16): "וכל קעל עבראי / גבאי ובראי / בגלוג טב ויהי / לך בכל השעי" ("וכל קהל העברים, 'פנימיים' ו'חיצוניים', שבח טוב ויאה [אומרים] עליך בכל העתים"). אין להבין כאן את גבאי ובראי אלא כתמורה מפרטת לכל קעל עבראי, היינו "מטוב ועד רע", כמו "מגדול עד קטן" וכו'. המשמעות השלילית שיש לבראי עולה

[ל]ה תשבקנן []תלך אם בראי	למה תעזבם ותלך עם "חיצוניים"?
[11] כמה בין נגודה דנגד לגן עדן	כמה בין המנהיג שהנהיג לגן עדן
15 ובין נגודה דנגד לסדם ועמרה	לבין המנהיג שהנהיג לסדם ועמרה!
גנו לך דאת שבק תהות בר עפרה	חרפה היא לך שאתה עוזב את תשובת בר העפר

אפוא בקנה אחד עם נגזרים אחרים של השורש בר"ר, שעניינם טומאה וחילול, כגון בתה"ש (כ"י A): "לא תברך ית ברתך לזנו" (כ"י J: למתבראה; "אל תחלל את בתך להונותה", ר"י יט, כט), וכן פיוט כו 3. על כן המתרגם את בראי באמצעות "הזונים" בבית שיר זה לא יסטה מכוונת הכתוב ולשונו. משמעותו השלילית של הביטוי מסכה את תשומת הלב אל חיצוני העברית שהיא, כהגדרת בן-יהודה במילונו, "אדם שאינו מתנהג בדרך המקובל" (ערך "חיצון"), ושכספרות הקבלה היא "כנוי לכחות הטמאה, השדים, הקלפות" (שם; עוד על משמעות פנימי וחיצוני ראה ש' אברמסון, רב נסים גאון: חמשה ספרים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 199 הערה 2).

11, 12 [למ]ה, [ו]תלך שחזרתי אך מסברה.

12 אם הגהתי עם, וחילופים כגון זה אמנם מצויים במקומות אחרים בכתב היד.

13 כמה] כלומר: כמה גדול המרחק בין זה לזה המפורטים בסמוך.

14 דנגד] על סמך ההנחה שכל שורה בשיר מכילה שש הברות, אפשר לשער שמאחורי כתיב זה עומדת הצורה *danged, אפעל עבר שמן השורש נג"ד.

15 נגודה] הה"א תלייה.

16 לסדם ועמרה] ספק בעיניי אם נתכוון כאמת למלך סדום הנזכר בבראשית יד. בכל הספרות השומרונית שראיתי לא מצאתי גנאי מעין זה ללוט, אבל כפי שהעירני ידידי ד"ר חיים כהן, אפשר שיותר מרמז לכך אפשר למצוא בדרש על הכתוב "האחד בא לגור וישפט שפוט" (בר' יט, ט) במדרש בראשית רבה (נ, ג, מהדורת תאודור-אלבק, עמ' 519): "אותו היום מינהו ארכי יודיקי: חמשה ראשי דיינים היו בסדם, קוושקר רב שקר רב נכל מטהדין וקלאפנדר, לוט היה ארכיקריטיס שלהם" (בחילופי הנוסחאות שם: "ארכי הדיינים שכולן").

17 20–גנו... מנה] הרטוריקה הזאת, המגנה את הסוטה מדרך הישר אל דרך הרע והמדגימה את שני הניגודים בשורה של דוגמאות המיוצגות על ידי אישים בולטים, מאפיינת את רובו של הפיוט, והיא מצויה גם בתיבת מרקה: "שבקת שרה וזכותה [וצדקתה] והלכת בתר נעמה, עזבת רבקה ומדרשה [ובקשתה] ואזלת לתמר, שבקת מרים הנביאה והלכת עם כזבית, שבקת הרגריזים בית אלהים והלכת אל סדם" (ב136).

18 תהות] השורש תה"ו בארמית ובעברית של ארץ ישראל עניינו גם חרטה (ראה עתה גם טל, מילון אה"ש בערכו). הקרוב למקומו ביותר באה"ש מצוי בפיוט של עמרם דרה: "ותרח תהותה מתפתח ומזבח אודאתה תמן" (וישער החרטה נפתח ומזבח התודה שם, עזאנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 76). בר עפרה] אדם הראשון. מאכן ואילך מוקדש כל בית לאישיות חשובה המוזכרת בתורה: נח (בן למך, שורה 22), אברהם (ברה דתרח, שורה 26), יצחק (שורה 30), יעקב (שורה 34), יוסף (בן פרת, שורה 38), משה (שורה 42), אהרן (שורה 46), אלעזר (שורה 50), פינחס (שורה 54).

ומתיישב לפני הנחש ולומד ממנו	ומתייב לקדם נחש ואלף מנה	20
חרפה היא לך שאתה עוזב את צדקת בן למך ונמשך אחר הדור שכולו חמס	גנו לך דאת שבק צדיקות בן למך ומנגד בתר דרה דכלה שקר	
חרפה היא לך שאתה עוזב את צדקת בנו של תרח והולך בטעותך עם כדר לעמר	גנו לך דאת שבק זכות ברה דתרח ומנגד בטעותך עם כדר לעמר	25
חרפה היא לך שאתה עוזב את מסירות יצחק והולך בחוקת	גנו לך דאת שבק אנצירותה דיצחק ועלל בנימסי	[א2] 30

23 ומנגד] מן הסתם היו לנגד עיני הפייטן דברים מעין אלה שכתב מרקה במאה הרביעית: "מנגד דשבק לנגודה" ("מונהג שעזב את מנהיגו", עואנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 137). מנגד הוא בינוני פעול של אפעל, אך יכול להתפרש בקלות גם אתפעל שהתיי"ו שלו הידמתה לעיצור שאחריה, כרגיל בארמית ובעברית של ארץ ישראל. ואמנם נמצא בתיבת מרקה: "ואתון נפקין ביד רמה מנגדין בעמוד עננה" ("ואתם יוצאים ביד רמה מונחים בעמוד הענן", 44ב). נג"ד, שעניינו משיכה, מביע גם תנועה סתם, וכן נמצא בתיבת מרקה: "ואתנגדת לבלעם וקטלת יתה" ("והלכתי אל בלעם והרגתי אותו", 233ב). פה העדפתי להיצמד למשמעות המקורית, אבל בסמוך (שורה 27) תרגמתי דווקא "הולך", ואין הבדל גדול בין זה לזה.

24 שקר] אפשר היה לי להמיר את שקר הארמי בשקר העברי. ובכל זאת העדפתי לתרגם "חמס", מפני שהבית מתכוון לנח ולדור המבול, ושם (בר' ו, יא) מובא בתה"ש "ואמלת ארעה שקר" כנגד המקור העברי "ותמלא הארץ חמס".

27 בטעותך] הן מילת טעו שבמקור הן טעות שבתרגומי אינן כמובן טעות סתם, אלא טעות בשיפוט המוסרי שהיא מעשה נבלה, ודי להזכיר כאן את אונקלוס שהעמיד דרך קבע "טעות עממיה" לעניין עבודת אליילים (כגון בר' לה, ד).

29 דאת] ספק ה"א לאחר התיי"ו.

30 אנצירותה] שם העצם נצירי כתוב לעתים במקורות השומרוניים באל"ף המסמנת את התנועה הפרוטטית. השורש נצ"ר שהמילה נגזרה ממנו שואל מן העברית, ונגזרת אחרת שלו, נצירה, הוא כינוי שכיח ליצחק שמסר את עצמו בעת מעשה העקדה (ראה, למשל, עואנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 61).

31 ועלל בנימסי] הכתוב בשורות 31 ו-32 מכון ככל הנראה להתאסלמות (ראה לעיל). פועל משורש על"ל כרגיל משמעו 'בא', 'נכנס'. בכל זאת תרגמתי "הולך", כי ראיתי לנגדי את הפסוק "ולא תהכון בנימוסי גועיה" שהוא התה"ש "ולא תלכו בחקות הגויים" (וי' כג), וקרוב להניח שאף הפייטן ראה אותו.

ישמעיל וזרעיו ישמעאל וצאצאיו

גנו לך דאת שבק חרפה היא לך שאתה עוזב
אימנות יעקב את אמונת יעקב
ובעי מלאכה ומבקש ללכת
באימנות עשו במשפט עשיו

35

גנו לך דאת שבק חרפה היא לך שאתה עוזב
שבילי בן פרת את דרכי בן פורת
ומנגד בשבילי והולך בדרכי
ראובן ויהודה ראובן ויהודה

40

גנו לך דאת שבק חרפה היא לך שאתה עוזב
משה נביה דאלה את משה נביא האל
ובעי מיזל בתר ומבקש ללכת אחר
סהבה טפשה קרח המסואב הנבל קרח

32 וזרעיו] היו"ד מתמיהה הואיל ולא נמצא הריבוי לא בעברית ולא בארמית של השומרונים. היה אפשר להניח שגגת מעתיק ולתרגם "זרעו" כפשוטו, אבל הואיל ונמצא הריבוי הזה בתרגומים זולת התה"ש, כגון אונקלוס המעמיד "קל דם זרעין דעתידין למיפק מן אחוך" כנגד "קול דמי אחיך" (בר' ד, י), הנחתו כאן מעשה מכון, בין שנעשה תחת השפעת חיבור לא שומרוני בין שהוא גוף מגופי אה"ש.

35 מלאכה] זה כתיב במקום מהלכה, מקור של פֶּעַל, המצוי באה"ש והקרוי בהגייתו למילה העברית מלאכה.

36 באימנות] באה"ש ניכרת הפרדה ברורה בין אימנו שפירושה 'אמונה', כגון "אידן אימנו קדישה הך דילך אימנותך חיים" ("איזה אמונה קדושה כמו שלך? אמונתך חיים", עואנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 194), לבין אמנו שפירושה 'הרגל', כגון "אדיק לן ופשרן הך די אמנותך" ("השקף עלינו והצילנו כפי שהוא משפטך", שם, עמ' 176). תרגמתי אפוא כאילו היה כתוב אמנו (במקום אימנו), מפני שאין להניח שהפייטן ביקש לומר "אמונת עשיו", שהרי כל אימנו ('אמונה') בכתבי השומרונים אמונה אחת היא שאין בלחה.

40 ראובן ויהודה] מעשי הזנות של ראובן ויהודה מתפרטים בתיבת מרקה: "טמא משכב אבוא במדמך זנו" ("טימא את משכב אביו במשכב זנות", 287א), וגנאי יהודה מובא שם בסמוך: "רבה בנים דזנו" ("גידל בני זנות", 288א).

44 סהבה] זה הכתיב הרגיל למילה זקן, אבל ההקשר כאן הולם מילה הנגזרת מן השורש ס"ב, שעניינו זוהמה וטומאה. טפשה] היה אפשר להמיר טפש בטפש, מפני שגם בעברית, כמו בארמית, הטיפשות והסכלות הן מידות הקשורות (גם) בהשחתת המידות (השווה שורה 27 לעיל טעות, וראה ד' בן-חיים, "עצרי מילים ג", תרכ"ז [תשמ"א], עמ' 192). אף תן דעתך שהפסוק "כי

גנו לך דאת שבק	45 [ב2]
כהנת אהרן	
ובעי לך כהנה	
מן דתן ואבירם	

גנו לך דאת שבק	50
קדישות אלעזר	
ועלל בטמהתה	
דלברה דשלמית	

גנו לך דאת שבק	55
ברכות פינחס	
ובעי מסבה	
קללתה דזמרי	

עשתה נבלה בישראל" (דב' כב, כא) ניתרגם בתה"ש (כ"י C): "הלא עבדת סכלה בישראל", וכן תועבה שבויקרא יח, כב מומרת בתה"ש במילה סכל. אין תמה אפוא שבפיוט שומרני מאוחר של אברהם הקבצי מתכנה פרעה "הסוכיל" (קאולי, עמ' 233). מילון KBL, הקובע במהדורות האחרונה (HALOT) כי משמעות סכל בפסוקים כגון ירמיהו ד, כב; ה, כא, היא foolish, fool, אינו מדייק אפוא בכוונת הכתובים. וכן הפועל נואלנו שבפסוק "אל נא תשת עלינו חטאת אשר נואלנו ואשר חטאנו" (במד' יב, יא), אין פירושו to turn out to be a fool כדעת אותו מילון, אלא פירושו 'פשענו'. במשמעות 'רשע' משמשת כסיל גם בפיוט העברי: "נודר ומעלם [...] כסיל יקרא" (פזמוני האנונימוס, עמ' 311; ובבבלי נדרים כב ע"א מתקרא מפר הנדר 'רשע'). קרח] כך גם בתיבת מרקה: "עזבת נביה רבה משה וסטיתה עם קרח" ("עזבת את הנביא הגדול משה וסוררת עם קרח", 136–137א).

48 ואבירם] היר"ד תלויה.

52 דשלמית] שקילל את אלוהיו (וי' כד, יא). בר שלומית נזכר לגנאי כמה פעמים במדרש תיבת מרקה, למשל "בר שלומית כד נקב לשם אתרגם מן אחס עלייו" ("בן שלומית, כאשר קילל את השם, נרגם – מי חס עלייו?", 204א). גנאי מפורש לבן שלומית מובא גם בספרא: "גניי הוא לו וגניי לאמו וגניי למשפחתו וגניי לשבטו שיצא ממנו" (ספרא, אמור, פרשה יד). הכתיב החסר וי"ו, שלמית, כמו בנוסח המסורה, אינו מתאים לא למצוי בכתיבי השומרונים (תורתם וספרותם המאוחרת), שלומית, ולא לקריאה השומרנית šillūmat.

54 ברכות] אין זו הווי"ו של הריבוי העברי אלא ככל הנראה זה השם הארמי ברכו, שעד עכשיו הכרנוהו כמשמש רק (פעם אחת בלבד) בתפקיד המקור: "ברכו לא תברכנה" ("ברך לא תברכנו", בר' כד, יא).

55 מסבה] זה מקור של נס"ב בבניין אפעל, במקום מסב (בניין קל) הרגיל, ואין צורך להגיה את

גנו לך דאתה זעיק	חרפה היא לך, שאתה קרוי
עם נבל ולא חכם	עם נבל ולא חכם
מבחר דהויך זעיק	לאחר שהיית קרוי
עם חכום ונבון	עם חכם ונבון

60

קום עזר ליד מרה	קום, שוב אל האדון
מקדם דתמות	לפני שתמות
כי בתר מותה	כי לאחר המוות
תהו לא תתקבל	תשובה לא תתקבל

[א3]

פ פ פ

הכתוב ולסמא ממנו את הה"א. באה"ש חדרה המ"ם לכל צורות המקור הפועלי של הבניינים הנגזרים (ראה א' טל, "המקור לצורותיו ברובדי הארמית היהודית בארץ ישראל", מחקרים בלשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בראשור ואחרים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 201–218), ונמצאת צורה זו של אפעל (בתפקיד בניין קל, כרגיל) מתירה ספקות שהועלו באשר לצורות דומות בארמית השומרונים (ראה סימני שאלה בדברי בן-חיים בעו"אנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 238 הערה 2 בנוגע לבניוני מנסב mansob: "ואין לי ראייה ברורה מן השומרונים לשימוש הפעל נסב בבניין האפעל כשימושו של הקל"; ואצל טל, מילון אה"ש, ערך "נסב", ויפה עשה שלמרות הספקות רשם ערך בבניין אפעל). וצריך לומר שספק מה בכל זאת אולי נשאר כאן, מפני שנמצאו באה"ש צורות מקור ספורות ממין נקבה של בניין קל, שיש ה"א בסופן: למעכמה (בתה"ש שם' לא, יג, כנגד לדעת), למדחלה (שם' כ, יז, כנגד ליראה), למהכה (בר' כד, ה, כנגד ללכת).

58 עם... חכם] דברים לב, ו.

59 דהויך] הצורן יך לגוף שני בזמן עבר מיוחד לאה"ש והוא מצוי בה בעיקר בפיוט הקדמון. צורה זו עצמה, דהויך, נקריית בפיוט של עמרם דרה והגייתה dābək (עו"אנ"ש, ג, ס"ב, עמ' 110, וראה דברי בן-חיים [שם, הערה 2] הסובר כי מוצאה מן האוגדים איתך [ישך] וליתך, שמהם נדדה הכ"ף אל נטיית ה"ה בעבר וממנו לכל גזרת ל"י).

60 [חכום] החי"ת כתובה על גבי נו"ן. עם חכום ונבון] דברים ד, ו.

61 מרה] תרגמתי "האדון" ולא "אלהים", מפני שסבורני כי אילו ביקש הפייטן לומר "אלהים", היה כותב אלה שהיא המילה הרגילה כנגד "אלהים". בפיוט השומרני מר הוא כינוי לאלהים ועיקר הופעותיו עם נסמך או עם כינוי: "מרה דכל קדשה" (קאולי, עמ' 5), "מרה לכל עלמה" (שם, עמ' 7), "טוב דמעזר) ומשקח מרה" ("אשרי השב ומוצא את אדונו", שם, עמ' 13), "טובי עלמה דאת מרה ודברה" ("אדונו ומנהיגו", שם, עמ' 18), "למרה דעלמה" (שם, עמ' 19), "דאת מרה דשלמותה" ("שאתה בעל השלמות", שם, עמ' 31). אך לעתים, כמו כאן, עומד הכינוי מר לעצמו, למשל "מלל מרה" ("דבר האדון", שם, עמ' 32).

64 תהו] וכן נמצא בקינה אחרת שלשונה עברית שומרנית כלולה: "בן אדם זכר מותה ואתבונן לאחרייתה חדר לך תאותה קרם תלך לחשבניה" ("הוא יום החשבון לכל המעשים"; השווה לחיבת מרקה, א232), "וחדש לך תשובה ועוזב כל תועבה" (קאולי, עמ' 856).

הקיצורים הביבליוגרפיים

בן־יהודה = א' בן־יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים ותל־אביב

1959–1908

A. Tal, *A Dictionary of Samaritan Aramaic*, Leiden– = טל, מילון אה"ש

Boston–Köln 2000

עואנ"ש = ז' בן־חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, א–ה, ירושלים תשי"ז–תשל"ז

A. E. Cowley, *The Samaritan Liturgy*, 1–2, Oxford 1909 = קאולי

תיבת מרקה = ז' בן־חיים, תיבת מרקה: והיא אסופת מדרשים שומרוניים, ירושלים

תשמ"ח

KBL = L. Koehler and W. Baumgartner, *Lexicon in Veteris Testament libris*, Leiden 1958

HALOT = L. Koehler and W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, revised by W. Baumgartner and J. J. Stamm, Leiden 2001

שקיעים של מסורת לשון עברית במילון התרופות של אלאדריסי

בעקבות פריחתה של ספרות הרפואה הערבית בימי הביניים התפתחה סוגה מיוחדת הקשורה למילונאות של תחום זה. בתקופה זו התבססה הרפואה על השימוש במגוון של חומרי מרפא ("התרופות הנפרדות") מן החי ומן הצומח ועל שימוש במחצבים מכל רחבי העולם. במקרים רבים נקראו התרופות בשמות שונים, והיו תרופות שזיהוין השתנה ממקום למקום, דבר שלעתים הביא לידי בלבול. משום כך היה צורך בלקסיקוגרפיה רפואית שתעסוק בביאור שמות חומרי המרפא בלשונות ובלהגים השונים, וריבוי הגלוסרים שנכתבו בתחום זה עשוי ללמד על הצורך הזה.¹ מילונים אלו שימשו את כל העוסקים במלאכת הרפואה: רופאים, רוקחים, מטופלים וסוחרים.

היהודים תרמו רבות לפיתוח תורת הרפואה בימי הביניים ולהפצתה ואף חיברו מילונים לביאור שמות התרופות. עם המפורסמים שבהם, חניכי האסכולה הרפואית האנדלוסית, נמנים אבן ג'נאח,² אבן פפלארש³ והרמב"ם.⁴ עובדת היות רופאים אלה יהודים כמעט שאינה באה לידי ביטוי בחיבוריהם שאינם נבדלים מחיבורים דומים שכתבו נוצרים או מוסלמים, שכן הם נכתבו בלשון הערבית והיו מיועדים לקהל הרחב שאינו יהודי בהכרח. במילונים הללו מובא תרגומן של תרופות בלשונות רבות, כגון יוונית ופרסית, אך העברית אינה נזכרת בהם כלל.⁵ דומה שהסיבה העיקרית לכך היא העובדה שבימי הביניים איבדה הלשון העברית מחשיבותה, ולמעט שימושה בקרב קהילות ישראל כ"לשון קודש", כמעט שחדלה להתקיים, ונדמה

1. סקירה על סוגה זו ראה במבוא של מ' מאיירהוף לספרו של הרמב"ם (שרח אסמאא אלעקאר): M. Meyerhof, *Sharḥ Asmā' al-Uqqār (explication des noms de drogues): Un glossaire de matière médicale composé par Maimonide*, Caïre 1940 (להלן: הרמב"ם, ביאור).

2. ז' עמר ו' סרי, "ליקוטים ממילון שמות הרפואות של ר' יונה אבן ג'נאח", לשוננו סג (תש"ס-תשס"א), עמ' 279-291 (להלן: עמר וסרי, ליקוטים).

3. ז' עמר ו' סרי, "אבן בכלארש: מגדולי רופאי ספרד", קורות טו (תשס"א-תשס"ב), עמ' עט-צא (להלן: עמר וסרי, אבן בכלארש).

4. הרמב"ם, ביאור. יצא לאור גם בתרגום לעברית: ז' מונטנר (עורך ומתרגם), ביאור שמות הרפואות, ירושלים תשכ"ט.

5. עמר וסרי, ליקוטים, עמ' 289; עמר וסרי, אבן בכלארש, עמ' פט-צ.

שתרומתה לתרבות העולם לא הייתה בעלת משקל. בקרב היהודים היושבים בארצות האסלאם חדל אט אט השימוש בעברית ובארמית אף כלשון כתיבה ואת מקומן תפסה השפה הערבית,⁶ וכפי שמעיד ר' יהודה אבן תבון: "על כן היו רוב חיבוריהם בלשון ערב בכל הענינים אשר חברו, בין בחכמת התורה בין בחכמות אחרות".⁷

אלאדריסי וחיבורו

על רקע זה יוצא דופן חיבורו הרפואי של המשכיל המוסלמי אלאדריסי, בן למשפחת שריפים (צאצאי מוחמד) מצפון אפריקה. בחיבורו על הרפואה שנכתב בערבית הובא תרגום שמותיהן של תרופות רבות ללשון העברית.⁸ תופעה מעניינת וייחודית זו מעוררת שאלות אחדות: מדוע טרח אלאדריסי לכלול בחיבורו תרגום שמות לעברית? מדוע ייחודית תופעה זו אך ורק לחיבורו? מניין שאב את ידיעותיו בלשון העברית? איזו מסורת לשונית עמדה לפניו?⁹

מעט ידוע על תולדות חייו של אבו עבדאללה מוחמד אלאדריסי (1100–1166), אשר נודע בכינויו "אלשריף אלאדריסי". נראה כי מוצא משפחתו בעיירת החוף סבתה (Ceuta) שבצפון אפריקה,¹⁰ אלא שהנסיכות הפוליטית אילצו את משפחתו לעקור משם לסיציליה. גם שם לא ישבו בבטחה והיה מי שביקש להרגם, אולם דווקא כיבוש סיציליה על ידי הפרנקים הציל את חייהם של בני המשפחה. מששמע רוג'ר השני, הדוכס הנורמנדי של סיציליה,¹¹ כי מדובר בצאצאי הנביא מוחמד, חלק להם כבוד ומאז גדל הבן מוחמד בן מוחמד אלאדריסי בחצרו של רוג'ר,¹² ויש מי שסבר שהוא למד בקורדובה שבספרד.¹³ רוג'ר הטיל על אלאדריסי להכין בעבורו

6. בארצות הנצרות, ובעיקר באיטליה, כתבו היהודים את חיבוריהם העיוניים, ובכלל זה חיבורים בנושאי רפואה, בעברית. ראה ז' עמר ו' בוכמן, צרי הגוף לר' נתן בן יואל פלקירה, תל-אביב תשס"ד (להלן: רנב"), עמ' 51–53.

7. ר' יהודה אבן תבון בהקדמתו לתרגום תורת חובת הלכות לר' בחיי אבן פקודה, מהדורת י' ווייס, ניו יורק תש"ס, עמ' כא.

8. על תופעה זו עמדו כבר מאיריהוף וליי. ראה M. Meyerhof, "Esquisse d'histoire de la pharmacologie et botanique chez les musulmans d'Espagne", *al-Andalus* 3 (1935), pp. 23–24; M. Levey, *Early Arabic Pharmacology*, Leiden 1973, עמ' 153–155.

9. במונח "מסורת לשונית" הכוונה למסורת הלשונית הפונטית המתבססת על מסורות תרגום.

10. על מעמדה של העיר סבתה בימי הביניים ראה H. Ferhat, "Sabta", *The Encyclopaedia of Islam*, 8, Leiden 1995, (להלן: סבתה), עמ' 689–691.

11. שלט בסיציליה בין השנים 1130–1154.

12. صلاح الدين خليل ابن أبيك الصفي، ألواني بالوفيات، 1, איסטנבול 1931, עמ' 163–164, והשווה שם, 8, עמ' 324–326. אלאדריסי נודע בידיעותיו המופלגות בתחום השירה הערבית והאדב, אך בייחוד היה חביב עליו מדע הגאוגרפיה.

13. ראה G. Oman, "al-Idrīsī", *The Encyclopaedia of Islam*, 3, Leiden–London 1971, עמ' 1032–1035.

את מפת "צורת הארץ" מכסף. כנספח לאותה מפה חיבר אלאדריסי חיבור גאוגרפי גדול וחשוב¹⁴ המבוסס על כתבי גאוגרפים ערבים שקדמו לו ועל כתביה של קבוצת מידענים בני לאומים שונים.¹⁵ אלאדריסי כתב חיבורים נוספים ובהם "הקובץ על תכונות הצמחים וסוגי התרופות הנפרדות". חיבור זה לא השתמר בשלמותו; ציטוטים מקוטעים ממנו הובאו בכתביהם של מחברים בני תקופות מאוחרות לתקופתו דוגמת אבן אלביטאר המזכירו כמאתיים פעם. שני חלקים נרחבים מקובץ זה נותרו בשני כתבי יד והם פורסמו בתצלום פקסמיליה.¹⁶ כתב היד (איסטנבול, ספריית פֶּאֲתָח, מס' 3610), שבו נזכרו תרגומי שמות תרופות רבות לעברית וללשונות רבות אחרות, הועתק כפי הנראה מן האוטוגרף;¹⁷ לעומת זאת, בכתב היד השני (הספרייה הלאומית של איראן, מס' 18120) הובא תרגום שמות התרופות בלשונות מעטות, אך מובאים בו מקורותיו של אלאדריסי ביתר הרחבה.

ערכי המילון מובאים בחיבורו של אלאדריסי בסדר אלף-ביתי הדומה לזה העברי (אֲבַגְדִּיָּה) כפי שהיה מקובל במילוני תרופות ערביים בימי הביניים כגון מילונים של אבן סמג'ון, אבן סינא,¹⁸ אלע'אפקי,¹⁹ אבן בפלארש, הרמב"ם, אבן אלסודי, אלע'סאני²⁰ ועוד. בחיבורו נזכרות 19 לשונות(!): ערבית, פרנקית (צרפתית; אפרנג'יה), סלאבית (סקלביה), לטינית, סורית, ארמית (מאזור דרום עיראק; נבטיה), הודית (סנסקריט?), טורקית, פרסית, קופטית, כורדית, ספרדית-ברברית וכאמור גם עברית. עוד הוא מזכיר שלושה סוגים (או דיאלקטים) של יוונית: יונאניה (יוונית בת זמנו?), אַעֲרִיקִיָּה (יוונית קלאסית עתיקה)²¹ ורומיה (לטינית, שפת הביזנטים?), וכן הוא מזכיר את שפת ה"איליודיה" (ניב ברבר?). בן מראד, החוקר הטוניסי, כבר עמד

14. أبو عبد الله محمد الإدريسي، نزهة المشتاق في اختراق الآفاق، ناپولي وروما 1972–1976 (להלן: אלאדריסי, גאוגרפיה).

15. ראה י' דרורי, "משכיל מוסלמי מתאר את ארץ-ישראל הפראנקית", הצלבנים בממלכתם, בעריכת ב"ז קדר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 120–131.

16. Al-Idrīsī, *Compendium of the Properties of Diverse Plants and Various Kinds of Simple Drugs*, ed. F. Sezgin, Frankfurt am Main 1995 (להלן: אלאדריסי, קובץ).

17. מהערות המעתיק עולה שהוא העתיק מכתב ידו של המחבר. ראה למשל עמ' 219, שורה 9; שם, עמ' 237, שורה 7.

18. أبو علي الحسين بن علي ابن سينا، القانون في الطب، 1, בירות 1877.

19. M. Meyerhof and G. P. Sobhy, *The Abridged Version of "The Book of Simple Drugs" of Ahmad Ibn Muhammad Al-Ghāfiqī by Gregorius Abul-Farağ (Barhebraeus)*, 1–4, Cairo 1932–1940.

20. أبو القاسم ابن محمد الغساني، حديقة الأزهار في ماهية العشب والعقار، מהדורת محمد العربي אخطאי, בירות 1990; أبو الخير الأشبيلي، عمدة الطبيب في معرفة النبات، מהדורת محمد الخطاي, 1–2, רבאט 1990 (להלן: אשבילי).

21. موفق الدين أبو العباس أحمد ابن أبي أصيبعة، عيون الأنباء في طبقات الأطباء، בירות 1998 (להלן: אבן אבי אציבעה), עמ' 454.

על הבעייתיות בשימוש בשם "רומיה" בספרות הרפואית, והראה שלעיתים הכוונה למילה המשותפת ליוונית וללטינית כאחד.²²

אלאדריסי מציין גם דיאלקטים מאזורים מסוימים כגון הלהג של ג'באל אלשאם (הרי סוריה רבתי), הלהג הפרסי לצד זה של כרמאן, תימן וחג'אז, להג אנשי אלג'זירה (אזור שבין הפרת לחידקל), ארמית-כשדית (לע'ת אלכסדאניין) וארמית-נבטית (לע'ת אלנבט).²³ עובדת היותו יליד צפון אפריקה תרמה כפי הנראה לבקיאותו הרבה בלהגי אפריקה השונים: אלאדריסי מבחין בין המונח הכללי "שפת הברברים" (ברבריה) ובין הלהג של אפריקה (קירואן), בין שפת "אהל אלע'רב אלאוסט" (מרכז-צפון אפריקה) לזה של "ארץ' אלמע'רב אלאקצא" (מערב-צפון אפריקה; מרוקו).

ערכים בעברית מחיבורו של אלאדריסי

בכתב היד שבו אנו דנים נזכרים כשישים מונחים בעברית. ניתן להניח שהחיבור המקורי השלם הכיל ערכים נוספים, אלא שכתב היד שבידינו מסתיים באות נ"ן, בערך "נילג". להלן נביא את השמות העבריים המובאים בחיבור כסדרם²⁴ כשלצד כל אחד מהם מצוין מספר העמוד שבו הוא מופיע בספר. בהמשך ננתח רשימה זו.

אס – בעברית: הדאס (10)

אארז (!) – בעברית: אורר [צ"ל: אורז] (11)

אבאנוס – בעברית: הבנים (12)

בסד' – בעברית: אלפמים [צ"ל: אלג'מים] ויסמי [ונקרא גם] אלמלים [צ"ל: אלמפים

(אל'מג'ים)]²⁵ (50)

ג'זר – בעברית! (84)

ג'ראד אלבר – בעברית: אדבי²⁶ [צ"ל: ארבי (ארבה)] (93)

ג'בן – בעברית: פנבא [צ"ל: פבנא (ג'בנ'ה)] (95)

דרדאר – בעברית: דרדאר (100)

דלב – בעברית: ערמון (100)

22. אברהים בן מראד, مسائل في العجم, בירות 1997 (להלן: בן מראד), עמ' 191–193.

23. אבן אבי אצבעה (עמ' 14) מגדיר את הנבטים של עיראק, את הסוראנין, את הכלדאנין ואת הכסדאנין כסוגים של נבטים קדומים.

24. השתמשנו במהדורת פקסימיליה שהוציא לאור סוגין (אלאדריסי, קובץ), ונראה שמפאת איכות הצילום חלק מהניקוד הדיאקריטי נעלם. משום כך תופיע ההשלמה המתבקשת בסוגריים רבועים.

25. חסר הקו האלכסוני מעל האות ל שיהפכה ל-ל.

26. ב"י בלי ניקוד דיאקריטי.

- דיס – בעברית: שוף [צ"ל: סוף] (108)
 דם אלאח'ין – בעברית: אידע (108)
 דם – בעברית: דאם (110)
 דמאע' – בעברית: מסוח' [צ"ל: מוח']²⁷ (111)
 דוד אלחריר – בעברית: מישי (112)
 דח'אן – בעברית: עאסאן [צ"ל: עאשאן (עשן)] (113)
 הנדבא – בעברית: מאזורה²⁸ [צ"ל: מארור (מרור)] (121)
 ורד – בעברית: וירד (128)
 ורד ציני – בעברית: שא [צ"ל: סנא (סנה)], והוא "עליק אלמקדס" [העשב המקודש] שראה משה בסנה; בערבית: נסרין (129)
 וזע' – בעברית: ה[תנ]שאמת; ערבית: סאם אברץ (135)
 זית – בעברית: שימל [צ"ל: שימן (שמן)] (139)
 זפת רטב – הוא הקטראן. בעברית: עטראן (140)
 זפת ג'אף – בעברית: זיפת (141)
 זעורר נכטי – בעברית: עואזאיר [...] בעברית [פעם שנייה!]: ע[ז]רארים (142)
 זוג'ון – בעברית: זמורא; בערבית: אע'צאן שג'רה אלענב (142)
 זג'אג' – בעברית: זח'יח'ת' (152)
 זכר – בעברית: חמאא (153)
 זבל – בעברית: כאלאל [צ"ל: גאלאל (גָלֵל)], ונקרא: אשבא [אשפה] (153)
 זנבור – בעברית: סרַעא [צרעה]²⁹ (156)
 חלבה – בעברית: לוויא [צ"ל: רוויא (רוביא)] (160)
 חמץ – בעברית: רירעונים [צ"ל: זירעונים] (161)
 חרשף – בעברית: חרלים (166)
 חנט'ל – בעברית: בקועות סאד³⁰ (171)
 חנא – בעברית: אשכול הכופר (178)

27. אין ספק שצריך היה להיכתב מוח, אלא שבעקבות משיכת הקולמוס מן האות מ אל האות ו, דימה המעתיק שמדובר בـ م. אשר להתחלפות האות ح באות خ, אפשר שזו נעשתה בהשפעת הלשון הערבית שכן קיימת בה מילה דומה באותה הוראה: مخ; בהמשך הרשימה מובאת צורת הריבוי, مخا, וגם היא מתורגמת מוח'!
28. תופעה דומה ניתן למצוא גם אצל הסופר הספרדי הנודע, צאעד אל אנדלסי (מת ב-1069 או ב-1070). בדיונו בלוח השנה העברי הוא מציין מונחים עבריים, אלא שלפעמים הללו הובאו בשיבוש קל: "מחזורא [...] מן אלמחזורא [...]!". ראה صاعد ابن أحمد بن صاعد الأندلسي, كتاب طبقات الأمم, בירות 1912, עמ' 89.
29. הזיהוי על פי מסורת כל התרגומים הקדומים. ראה גם מ' כסלו, "זיהוי 'צרעה' בתנ"ך ובדברי חז"ל", לשוננו נא (תשנ"ח), עמ' 51–60.
30. ב־י בלי ניקוד דיאקריטי.

- חדיד – בעברית: ירזיל [צ"ל: ברזיל] (183)
- חמאם – בעברית: יונא (185)
- חמאר – בעברית: חמור (186)
- חיה – בעברית: סמאמית' (187)
- חדאה – בעברית: דא³¹ (188).
- חג'ל – בעברית: טורים (188)
- חלזון – בעברית: בישאמ' (189)
- חות – בעברית: דא[ע'] (190)
- חצא – בעברית: חאצאץ (191)
- חונא – בעברית: סמן (191)
- טין קימוליא – בעברית: נית'ר (200)
- טאווס – בעברית: ת'כים (202)
- יאקות – בעברית: אוד'ם; בפרסית: בהרמאן (211)
- ימאם – בעברית: ת'ורים³² (212)
- פנדר – בעברית: לפונא³³ (213)
- פרסנה – בעברית: פיסמת (215)
- פבר – בעברית: סלב; בערבית: אצף (217)
- פרויא – בעברית: פרנא (220)
- פמון – בעברית: ח'מון (220)
- כרם – בעברית: כירם (231)
- כאפור – בעברית: כפור³⁴ (231)
- פראת' שאמי – בעברית: חאציר (232)
- כפש – בעברית: איל (236)
- פלכ – בעברית: פילב (238)
- כוארע – בעברית: פראעאים (239)
- לוביא – בעברית: קוין (248)
- לופא אפשינא – בעברית: אברה אלראעי (248)
- לחם – בעברית: באסאר (256)
- מומיא – בעברית: חניטא (264)
- מלח – בעברית: מילח (280)
- מאא – בעברית: מאים (282)

31. דא כתובה ב־I.

32. וכך הוא מתארים: "עופות בר שניתן לעתים לראות בבתים. קטנים מיונים בהרבה, דומים לפואח'ת בצורה אך לא בצבע ולא בקול והם מרובים בערי אשכאניא".

33. הלבונה מתורגמת בדרך כלל לערבית "לבאן", אך גם "כנדר". ראה הרמב"ם, ביאור, מס' 188.

34. וכך הוא מתארו: "דמעט שג'ר יכון באלהנד" ("דמעט של עץ המצוי בהודו").

- מָרִי – בעברית: סאר³⁵ (283)
 מרק – בעברית: מאראק (285)
 מח'אח' – בעברית: מוח' (285)
 מראר – בעברית: מורי (286)
 נשאסתג' – בעברית: ליבון, ומכנים אותו מחיטה לבנה [עמילן] (292)

ניתוח הרשימה

מרשימת השמות העבריים, מתעתיקם לערבית ומן האופן שבו ניתרגמו (שהרי התרגום הוא למעשה פירוש) ניתן ללמוד כמה דברים. בהנחה שהמעתיק אכן היה נאמן למקור, ניתן לקבוע שאלאדריסי לא למד עברית ולא הכירה מקרוב. הוא רשם את המילים ותעתק אותן על פי מה ששמע מפי דוברי עברית (ואפשר שמדובר במסרן אחד בלבד). זאת הסיבה למשל לחילופי צ – ס: צרעה – סרעא. יתרה מזאת, ניתן ללמוד גם על שיטת עבודתו הלקטנית. נראה שבתחילה רשם את המילים בעברית ברשימה מרוכזת ונפרדת, ולאחר זמן מה, כאשר ערך את חיבורו ושילב את המילים בכרכים השונים, העתיקן כלשונן מהטופס הראשון. אולם מאחר שאלאדריסי לא ידע עברית ולא זכר את הגייתן, ייתכן שפעמים אחדות העתיקן בטעות או בתוספת, והשמיט או החליף ניקוד דיאקריטי באותיות הערביות, ומכאן החילופים והשיבושים ר – ז, נ – ב, ש – ש, צ – ס, ת – ט, י – ב, כגון בערכים אורז – אורר; סוף – שוף; עאשאן (עשן) – עאסאן; מארור (מרור) – מאזור; סנה – ש(נ)א; צלף – סלב; ³⁶ ברזיל (ברזל) – ירזיל. ³⁷ פעמים מעשה הכתיבה אינו מוקפד וניכרת משיכת הקולמוס, כנראה של המעתיק המאוחר, והיא שגרמה לשיבושים. למשל, במילה מוח < מסוח' האות מ"ם נמשכת לווי"ו ונקראת כאילו הייתה סמ"ך; בערך "זית": שמן < שימן < שימל, האות נו"ן נמשכה והפכה ללמ"ד (אם כי אפשר שמדובר כאן בחילופי למנ"ר בשל הדמיון שבין העיצורים). בכמה מקרים (ראה בהמשך) טעה אלאדריסי בהביאו תרגום עברי כביכול למילים שאינן עבריות כלל. על אף כל האמור לעיל תרגומם של רוב השמות העבריים ברור לחלוטין, ואנו סבורים שניתן ללמוד רבות – במידת הזהירות המתבקשת – על מסורת הלשון העברית בימיו של אלאדריסי, ³⁸ ומתוך כך אף לעמוד על טיבה של האוכלוסייה אשר שימרה שפה זו ושממנה ליקט אלאדריסי אוצר מילים זה.

35. ייתכן שצ"ל ציר.
 36. אפשר שבמקרה זה נתחלפה האות פ"א בבי"ת מפאת הדמיון שבין האותיות בכתב הערבי.
 37. ואגב, גם המקבילה הארמית שובשה: ירזלא במקום ברזלא!
 38. בהקדמתו לאלאדריסי (קובץ, עמ' VIII) העיר סוגין שייתכן שבשל שיבושים אלה נמנעו מאיררוף ואחרים מלפרסם חיבור זה.

מסורת הלשון שבפי המסרן

כאמור, מתעתיק השמות העבריים לאותיות ערביות – שכפי הנראה נעשה מתוך שמיעה – ניתן ללמוד כמה דברים על אופן הגייתם בפי המסרן, שהיה מן הסתם יהודי, ועל המסורת הלשונית שבפיו.

מאפייני המסורת הלשונית מעלים כמה מסקנות:

א. בשל האחידות שנקט המסרן בתעתיק התנועות וההגאים השונים ניתן לומר שמדובר במסרן אחד. גם אם נעזר אלדריסי ביותר ממסרן אחד, הרי אין ספק שהללו היו בני אותה אסכולה.

ב. כפי הנראה היה המסרן יהודי-רבני ולא קראי.

ג. נראה שאין מדובר במסורת לשונית הנהוגה בארצות שבמערב הים התיכון (ספרד, צפון אפריקה) כי אם בזו שמקורה במסורות של מזרח הים התיכון (ארץ ישראל, עיראק, תימן).³⁹

1. תעתיק התנועות

א. קמץ: תועתק באם הקריאה אל"ף המעידה על תנועת a ארוכה (בסופי מילים אין מדובר בחילוף מקרי א – ה, אלא הוא מעיד על הגייה!).⁴⁰ כך במילים: הדס – הדאס;⁴¹ דם – דאם; עשן – עאשאן; מרור – מארור; תנשמת – תנשאמת; עטון – עטראן; עוזרר – (ברבים) עואזיאיר או עזרארים; גלל – כאלאל; פקועות שדה –

39. מסורת זו דומה למסורת של קראי המזרח. ראה J. Khan, *The Early Karaite Tradition of Hebrew Grammatical Thought: The Hebrew Language Tradition of the Medieval Karaites*, Leiden 2000; ג' כאן, "מבטא הגעיה הקטנה המשתקף בכתבי-יד קראיים של המקרא בתעתיק ערבי", מחקרים בלשון ה-ו (תשנ"ב; ספר היובל לישראל י"ב), עמ' 465–479.

40. דוגמה לכך ניתן למצוא גם בספרו של הרופא היהודי כהן אלעטאר בן המאה השלוש-עשרה שפעל במצרים, בערך "ערב": "ערב" יש המכנים אותו צפצאף וזהו השם הנכון בלשון העברית שכן צפצאף בעברית הוא עראבא". ראה דאוד אבן אבי נסר כוהין العطار الهاروني, منهاج الدكان ويستور الاعيان في أعمال وتراكيب الادوية النافعة للابدان, מהדורת حسن עאסי, בירות 1992, עמ' 249. אלא שהמהדיר ניקד את המילה העברית עראבא בתנוין פתחה, כפי שסבר שמתבקש מכללי התחביר של הלשון הערבית, ולא ידע שהאל"ף בסוף המילה היא התעתיק של הקמץ העברי.

41. השם הדס מופיע גם בספר הצמחים הקדום של אלאצמעי: أبو سعيد عبد الملك بن قريب الأصمعي, كتاب النباتات والشجر, מהדורת عبد الله يوسف الغنيم, בירות 1908, עמ' 54. אצל אלבירוני (أبو الريحان أحمد بن أحمد البيروني, كتاب الصيدنة, מהדורת الحکيم محمد سعيد, קראצ'י 1973, עמ' 375) נזכר השם הדס כאחד השמות הנרדפים לשמו הערבי הידוע אס: "אלהרס ואלפטס: אלאס". אלפירוזאבאדי (محمد مجد الدين الفيروزآبادي, القاموس المحيط, בירות 1995 [להלן: אלמחיט], עמ' 52) מציין שהדס הוא השם הערבי המקובל בלהג של כל ערביי תימן. השווה عبد الواسع الواسعي, تاريخ اليمن, קהיר 1927, עמ' 286.

בקועות סאדי; שַממית – סמאמית; דאה – דא; דג – דאע; חצץ – חאצאץ; חציר – חאציר; כרעיים – כראעאיים; בשר – באסאר; מים – מאים; מרק – מאראק.
 ב. פתח: תועתק בלא אם קריאה (תנועת a קצרה).
 ג. סגול: תועתק ביו"ד המעידה על תנועת i ארוכה (גם בסופי מילים ומשום כך נכתב: סאדי [שָׁדָה], אדבי [אֲדָבָה]). בבוא שני סגולים רצופים תועתק רק הראשון (זה שהוא בהברה פתוחה) ביו"ד. כך במילים: משי – מישי; ורד – וירד; שמן – שימן; זפת – זיפת; נתר – ניתר; כרם – כירם; מלח – מילח; ברזל – ברזיל.
 ד. צירי: תועתק בלא אם קריאה. אף שבמקרה אין ברשימה מילים שתנועתן צירי, נקל לשער שתנועתו הייתה בדמות i קצרה.
 ה. חולם: תועתק לרוב כחולם מלא המעיד על תנועת o ארוכה.
 ו. חיריק: תועתק כתקנו, בלא יו"ד כשמדובר ב־i קצרה וביו"ד כשמדובר ב־i ארוכה.

2. עיצורים מיוחדים

א. גימ"ל דגושה – ג' < פ: פאלאל (זבל); פפנא (ג'בן); אלמפים/אלפמים (בסד); גם בפרסית נכתב העיצור ג [G] כווריאציה של כ"ף). האם הדבר מעיד על הגייה דומה לזו של יהודי שרעב ודרום תימן, ואפשר שגם אצל יהודי מצרים (שהרי כידוע כך נהגה העיצור ח בדיאלקט המצרי עד היום)?
 ב. גימ"ל רפה – ע': דא[ע'] (חות).
 ג. ביי"ת רפה – פ: אשבא (זבל); לפונא (פנדר).

3. הקפדה על הגייה כלשון המקרא

בכמה מקרים הובא תרגומה של מילה לעברית, אך לא בצורתה הרגילה אלא בצורת ההפסק, ולעתים במילים הפותחות בבג"ד כפ"ת לא הוטל דגש כמתבקש. תופעה זו ייחודית אך ורק למילים שמקורן במקרא,⁴² דבר המלמד שהמסרן היהודי תרגם את המילים כפי שהיו שגורות בפיו על פי הכרתן במקורן במקרא:
 א. תורים (ימאם) – נראה שאין זה מקרה שהתי"ו רפה, שכן כך היא המילה ברוב הופעותיה במקרא, למשל: "שתי תַּיִם" (במ' ו, י), "לשתי תַּיִם" (וי' ה, יא), "ושתי תַּיִם" (וי' יד, כב).
 ב. ה[תנ]שאמת – על פי "וְהַתְנַשְּׁמַת" (וי' יא, ל). יש לציין כי במקור נכתבה המילה כאילו הייתה מורכבת משתי מילים, התן שמת(!). ייתכן שניתן לראות בכך ראייה לסברה שהדברים נכתבו מתוך שמיעה. אגב, יושם לב לעובדה שהמילה הובאה בתווית היידוע.

42. אבו אלחיר אלאשבילי, רופא ספרדי בן זמנו של אלאדריסי (מת ב־1179), הקפיד על הגייה עברית במילה שמקורה בלשון חז"ל: סמסם הערבית תורגמה לעברית שמישם, קרוב מאוד לשמשמין שבמשנה (אשבילי, 2, עמ' 545).

ג. תַּפְּסִים (טאווֹס) – בריבוי; אין ספק שמדובר בהשפעת "תַּפְּסִים" (מל"א י, כב).
 ד. ח'מוֹן (כמוֹן) – גם כאן נראה שהמתרגם הושפע מהופעתה של המילה במקרא
 בכ"ף רפה: "תַּפְּסִים" (יש' כח, פסוקים כה, כז).
 ה. פֶּרָעָאִים (כוארע) – אף שברוב המקרים באה המילה במקרא בעי"ן פתוחה,
 נראה שבחר הכותב ללכת בעקבות ויקרא ט, יד: "וְאֵת הַפְּרָעִים", ואולי הושפע
 מצורת השם בנטייתו: "פְּרָעִיו" (שמ' יב, ט), "וּכְרָעִיו" (שמ' כט, יז).
 ו. זח'וח'ת' (זג'אג') מאשש את המצוי בכתבי היד הטובים של המקרא: "וּזְכוּכִית"
 (איוב כח, יז; בחולם בכ"ף ולא בשורוק). אגב, יושם לב לכך שהמתרגם הבחין בין
 הגאים דגושים לרפים, כך, למשל, באשר לתי"ו שבסוף המילה. כך גם נקט לגבי
 סמאמית' (חיה) – "שְׁמָמִית" (מש' ל, כח), ואלמלא היה צילום כתב היד משובש,
 אין ספק שגם התי"ו הסופית של התנשמת (שנוכרה לעיל) הייתה רפה.
 ז. פכנא (ג'בן) – בכתיב חסר. השווה: "גְּבֻנָּה" (איוב י, י').

4. יוצאי דופן

- א. דרדאר (דרדאר) – במקרא פעמיים ובפתח: "וַיִּדְרֹדֶר" (בר' ג, יח; הו' י, ח). ואולי
 מכאן משתמע שהמתרגם הגה את הדל"ת בקמץ.
- ב. סנא (ורד ציני) – צריכה הייתה להיכתב ביו"ד: סני, שכן היא בסגול ולא בקמץ.
- ג. אוד'ם (יאקות) – צריכה הייתה להיכתב ביו"ד: אוד'ם.
- ד. אשכול הכופר (חנא) – צריכה הייתה להיכתב ביו"ד: הכופיר.
- ה. זירעונים (חמץ) – צריכה הייתה להיכתב בלי יו"ד: זרעונים.

מסורת תרגום למילים מהמקרא

אחד ההיבטים החשובים ביותר הניכר מרשימת הערכים בעברית הוא מסורת
 התרגום של העברית המקראית לערבית, כפי שהייתה מקובלת בתקופתו של
 אלעדריסי ובאזור שבו פעל. כמעט בכל המובאות שלפנינו קיימת זהות בין מסורת
 התרגום של רס"ג ובין זו של זרם פרשני ספרד. להלן דוגמאות:

אלמגים (מל"א י, יא-יב); אלגמים (דה"ב ט, י-יא; שם ב, ז) – בערבית: בסד'.⁴³
 הבנים (יח' כז, טו) – בערבית: אבנוס.⁴⁴

43. אין בידינו תרגומו של רס"ג למילה זו, אולם ריב"ג (עמ' 245) יצא חוצץ נגד זיהוי זה. ראה
 עמר וסרי, ליקוטים, עמ' 289. מכל מקום, יש כאן עדות למסורות זיהוי שונות שהיו מקובלות
 בפרשנות היהודית האנדלוסית באותה תקופה.

44. ראה אבן ג'נאח, ספר השרשים, מהדורת א' נויבאור, אוקספורד 1875 (להלן: אבן ג'נאח), עמ'
 169, הובא בשם רב הא"י גאון. והשווה רד"ק, שורש הב"ן; אלבירוני, עמ' 19: "ובספרי
 המלכים – מספרי התורה – בין הדברים שהובלו אל שלמה בן דוד, עליו השלום, מארץ הודו
 [נזכר] עץ מצויר שהשתמשו ממנו להכנת כלים בבית המקדש; עץ אשר לא הובא כמותו
 לארץ-ישראל [קודם לכן]".

- חולים (מש' כד, לא) – בערבית: חרשף.⁴⁵
 ערמון (בר' ל, לו; יח' לא, ח) – בערבית: דלב.⁴⁶
 סוף (שמ' ב, ג; יש' יט, ו) – בערבית: דיס.⁴⁷
 תנשמת (וי' יא, ל) – בערבית: סאם אברץ.⁴⁸
 משי (יח' טז, י; שם, יג) – בערבית: דוד אלחריר.⁴⁹
 פקעת שדה (מל"ב ד, לט) – בערבית: חנט'ל.⁵⁰
 דאה (וי' יא, יד) – בערבית: חראה.⁵¹
 תפיים (מל"א י, כב; דה"ב ט, כא) – בערבית: טאווס.⁵²
 אדם (שמ' כח, יז; לט, י) – בערבית: יאקות.⁵³
 פסמת (שמ' ט, לב; יש' כח, כה) – בערבית: כרסנה.⁵⁴
 חציר (במ' יא, ה) – בערבית: כראת' שאמי.⁵⁵
 זרענים, זרעים (דנ' א, טז; שם, יב) – בערבית: חמץ.⁵⁶

45. ראה אלאדריסי, קובץ, עמ' 166. וכך תרגם רס"ג את האמור במשלי כד, לא, "כסו פניו חרלים": "גטא וג'הה אלהרשף". ראה משלי עם תרגום ופירוש רס"ג, מהדורת הרב י" קאפח, ירושלים תשל"ו. וכך תרגם הגאון גם את איוב ל, ז, "תחת חרול יספחו": "ותחת אלהרשף יתעציון". ראה איוב עם תרגום ופירוש רס"ג, מהדורת הרב י" קאפח, ירושלים תשל"ג, ובעקבותיו אבן ג'נאח, עמ' 248. שם (עמ' 168) מביא אבן ג'נאח מסורת המזהה גם את הדרדר עם העכונית והרואה בחרשף מין של קרן: "ופי בראשית דר' הושעיה ודרדר אילו עכביות יריד אלעכוכו והו אלה'רשף" ("ובבראשית דר' הושעיה נאמר: 'דרדר' – אילו עכביות, רוצה לומר, אלעכוכו והוא הח'רשף").
46. ראה פירושי רבינו סעדיה גאון לתורה, מהדורת ר"י קאפח, ירושלים תשמ"ד (להלן: רס"ג לתורה, עמ' נ; אבן ג'נאח, עמ' 550).
47. ראה רס"ג לתורה, עמ' סג; תפסיר ישעיה לרב סעדיה, מהדורת י" רצהבי, קרית אונו תשנ"ד, עמ' לט.
48. ראה רס"ג לתורה, עמ' קכז; אבן ג'נאח, עמ' 464. המדובר בתנשמת שבשרצים שהיא מין לטאה, אף שקיימת גם תנשמת כעוף הנמנה עם העופות הטמאים (וי' יא, יח; דב' יד, טז). ראה רס"ג, שם, עמ' קכה.
49. ראה אבן ג'נאח, עמ' 394: "הו צנף מן אלחריר" ("סוג של משי").
50. ראה שם, עמ' 582, והשווה רד"ק, שורש פק"ע.
51. ראה רס"ג לתורה, עמ' קכה; אבן ג'נאח, עמ' 149, 657.
52. ראה אבן ג'נאח, עמ' 761, והשווה רד"ק, שורש תכ"ה, בעקבות התרגומים הארמיים הקדומים, וכן ראה ז' עמר, "כשרות הטווס", שנה בשנה מג (תשס"ג), עמ' 203.
53. ראה רס"ג לתורה, עמ' צג: "יאקות אחמר", והשווה אבן ג'נאח, עמ' 21.
54. ראה רס"ג לתורה, עמ' ע הערה 5, והשווה אבן ג'נאח, עמ' 327.
55. ראה רס"ג לתורה, עמ' קנא. הכוונה לשום הכרישה (*Allium porrum*) שנקרא בימי הביניים בשם "כראת' אלשאמי". ראה ז' עמר, גידולי ארץ-ישראל בימי הביניים, ירושלים תש"ס, עמ' 296–297.
56. ראה רבי תנחום הירושלמי בפירושו לדניאל א, יב; ראה דניאל עם תרגום ופירוש רבנו סעדיה בן יוסף פיומי ופירוש רבי תנחום הירושלמי, מהדורת ר"י קאפח, ירושלים תשמ"א, עמ' כג:

במיוחד ראויה לתשומת לב העובדה שברשימת הערכים של אלאדריסי מופיעה פעמיים המילה כופר, פעם בצירוף "אשכול הכופר" (שה"ש א, יד) ובתרגום הערבי לחנא, הוא הצמח הנקרא בימינו כופר לבן (*Lawsonia inermis*), ובפעם השנייה היא מופיעה בדמות המילה כפור (כופר) בתרגום הערבי לכאפור, הוא הבושם המופק מקינמון הקמפור (*Cinnamomum camphora*). מסתבר שאין כאן סתירה הנובעת מציטוט שגוי, אלא שאלאדריסי משקף מסורות זיהוי קדומות שעליהן נחלקו פרשני ספרד. בתרגום הערבי לשיר השירים המיוחס לרס"ג תרגם הגאון את הכופר בצירוף "אשכול הכפר" – "אלחנא" (גרסה אחרת: אלקרנפל), ואילו בצירוף "כפרים עם נרדים" (שה"ש ד, יג) – "קרנפל" (*Eugenia caryophyllata*).⁵⁷ ואכן לפי הגיונו של מקרא יש להבחין בין הכופר הלבן הגדל בכרמי עין גדי, הנושא אשכולות פרחים ופרות ובין מין אחר של כופר, זה המופיע בסמיכות לנרד, ומוצא שניהם (הכופר והנרד) מאזור דרום-מזרח אסיה.⁵⁸

פרשנים אחרים הציעו שהכופר המופיע בצירוף "כפרים עם נרדים" הוא הכאפור (ולא קרנפל), וכפי שתרגם אלאדריסי. נגד הצעת זיהוי זו יצא חוצץ אבן ג'נאח בטענו כי בשני הפסוקים מדובר באותו צמח, חנא.⁵⁹ אלאדריסי, כאמור, משקף את מסורת הזיהוי הקדומה שלפיה מדובר בשני צמחים שונים, וכפי שהיא מובאת בפירושו של רד"ק על אתר: "אשכול הכפר" הוא הנקרא בערבי אלחנא וכן 'כפרים עם נרדים', ויש מפרשים 'כפרים עם נרדים' בושם אחד, ואינו 'אשכול הכפר'.⁶⁰

מסורת זיהוי רבנית

לבד מן הראיה שבמסורת הלשונית, הרי גם מתרגום מילים המופיעות לראשונה בלשון חז"ל ניתן ללמוד שאלאדריסי קיבל את המידע מיהודים רבניים האמונים על התורה שבעל-פה. כך, למשל, ההנדבא (=עולש [*Cichorium*]) מזוהה עם המרור, שהרי ידוע שלפי מסורת חז"ל הוא אחד ממיני המרור שבהם אדם יוצא חובתו בפסח.⁶¹

"הגרגרים הנאכלים והם הקטניות כגון האורז והאפונין והפול ודומיהם". והשווה דברי רב"ע על אתר: "גם במיני קטנית אפונים ואינם אלה הנמצאים בצרפת [...] והנה האורז והאפונים הם זרעונים ומבריאם את הבשר". השווה כלאים ג, ב.

57. ראה חמש מגילות, מהדורת ר"י קאפח, ירושלים תשכ"ב, עמ' מא, צא.

58. על הנרד ראה ד' עמר, ספר הקטורת, תל-אביב תשס"ב, עמ' 108–111.

59. ראה אבן ג'נאח, עמ' 329–330; עמר וסרי, ליקוטים, עמ' 287–288.

60. רד"ק, שורש כפ"ר, עמ' 169.

61. בבלי, פסחים לט ע"א; נ' אלוני, מחקרי לשון וספרות, א: פרקי רב סעדיה גאון, ירושלים תשמ"ו, עמ' 189–190; הרמב"ם למשנה (מהדורת ר"י קאפח), פסחים ב, ו.

תרגומים אחרים אפשר שהם מזכירים מושגים בעברית הנזכרים במשנה אך לא היו מקובלים בלשון הדיבור בימיו, כדוגמת עטרן וזפת (שבת ב, ב), עוזרים (דמאי א, א; כלאים א, ד ועוד), צלף (מעשרות ד, ו). הערך "כרויא" תורגם לעברית "כרנא", ואפשר שיש כאן שיבוש הן באותיות העבריות הן בניקוד הדיאקריטי: כרנא < כרבא < קרבי. הצעה זו תואמת את הגרסאות של מקצת כתבי היד העתיקים של המשנה הגורסים קרבס, ולפי תלמוד ירושלמי כתב יד רומי: קרביי.⁶² זיהוי ימאם עם תורים סביר, היות שעל פי הספרות הרפואית הערבית מזוהה הימאם עם השפנין, הוא זכר היונה (תור).⁶³ גם התרגומים הארמיים הקדומים למקרא תרגמו תור – "שפנין" (וי' א, יד ועוד), ומדובר אפוא במילים נרדפות.

מסורות זיהוי שאינן ידועות

פעמים אחדות מביא אלאדריסי מסורות זיהוי שאינן ידועות, ואפשר שהן משקפות מסורות זיהוי קדומות שלא השתמרו. למשל, לסנה (עליק), שיח קוצני שדרכו נגלה ה' למשה במדבר (שמ' ג, ב-ד) הוצעו ביהדות ובאסלאם הצעות זיהוי שונות⁶⁴ ואלאדריסי מוסיף עליהן את הנסרין, הוא צמח ורד הכלב (*Rosa canina*). בדומה לכך, זיהוי השממית עם "חיה", כלומר נחש, הוא יוצא דופן. גם למילה שממית הנזכרת במקרא (מש' ל, כח) הוצעו בימי הביניים זיהויים רבים (ציפור סנונית, קוף, עכביש, לטאה),⁶⁵ ואף לא אחת מהן מכוונת לנחש.⁶⁶ נראה אפוא שהתרגום שמביא אלאדריסי הוא אחד משלל הזיהויים שרווחו בקרב הפרשנים בימיו.

זיהוי החלבה, הצמח הקרוי בימינו "גרגרנית החלבה" (*Trigonella foenum-graecum*), עם ה'לוביא' משקף כנראה שתי מסורות המתכוונות לרוביא הנזכרת בתלמוד. רש"י צידד במסורת הזיהוי הראשונה,⁶⁷ ואילו לפי מסורת הגאונים הפול המצרי הוא ה'לוביא'.⁶⁸

62. ראה י' פליקס, הצומח והחי במשנה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 148.

63. ראה أبو محمد عبد الله ابن البطار, الجامع لفردات الأدوية والأغذية, קהיר 1874, 3, עמ' 64; 4, עמ' 209.

64. ראה ז' עמר, "זיהוי הצומח המקראי בראי פרשנות הקוראן", בית מקרא קנב (תשנ"ח), עמ' 71-70.

65. ראה הפרשנים השונים למשלי ל, כח וכן רד"ק, שורש שמ"ם.

66. ייתכן שפירוש זה מתכוון לסממית הנזכרת בירושלמי ברכות ט, ג (יג ע"ג); בבלי, שבת קז ע"ב.

67. ראה בפירושו לבבלי, שבת קט ע"ב, ד"ה "רוביא".

68. ראה ב"מ לרין, אוצר הגאונים, ה, חלק התשובות למסכת ראש השנה, עמ' 52. על זיהוי הפול המצרי עם הלוביא ראה ירושלמי, כלאים ח, ד (לא ע"ג) וכן רב נסים גאון למסכת שבת (בנרפס) דף צ ע"ב.

זיהויים בלתי ברורים או שיבושים

כמה מהמונחים המיוחסים לעברית אינם מוכרים לנו והם כנראה פרי שיבוש או החלפה במונח בשפה אחרת. למשל, את "ג'ראד אלבר" (ארבה הבר) מתרגם אלאדריסי לעברית בשם "דבי". לאמתו של דבר זהו הכינוי בערבית לזחל הארבה, ואצל רס"ג הוא מזוהה עם הסלעם (וי' יא, כב).⁶⁹ גם ייחוס השם אידע לעברית שגוי ומדובר ללא ספק בסינונים ערבי לצירוף "דם אלאח'וין".⁷⁰ כן מוטעה ייחוס השם גזר לעברית.⁷¹

שיבושים אחרים הם זיהוי החוגלה או הקורא (חג'ל) עם התורים, ועוד.

סיכום

ניתוח רשימת הערכים בעברית שמביא אלאדריסי מצביע בבירור על הזיקה ההדוקה למסורת התרגום הערבית של רס"ג ושל אסכולת פרשני ספרד הקדמונים שהושפעו ממנו. הדבר בא לידי ביטוי בפרשנות המילים למקרא כפי שהיא מופיעה אצל אבן ג'נאח והמשקפת את תחום השפעתה של מסורת הלשון הסעדינית באנדלוס.⁷² הערכים העבריים שמביא אלאדריסי משקפים הן מסורות זיהוי אחרות שרווחו בספרד הן מסורות שחלקן אבד עם הזמן. דוגמה למסורת מעין זו היא זיהוי "טין קימוליא" עם הנתר; זיהוי זה מופיע למשל בחיבורו של הרופא הספרדי ר' נתן בן יואל פלקירה: "טין קמוליא – הוא אלטפל, בלעז כריטא, בלשונינו נתר".⁷³

יש ראיות רבות נוספות הקושרות את אלאדריסי לאזור זה. כאמור, מוצא משפחתו הוא עיירת הנמל סבתה שבצפון אפריקה הנושקת לחופי ספרד.⁷⁴ ייתכן שבאזור זה רכש את השכלתו הרפואית, שכן העיסוק בסוגה של לקסיקוגרפיה רפואית הכוללת ערכים בספרדית, ברברית ולטינית, רווח בקרב האסכולה הרפואית של ספרד וצפון אפריקה.⁷⁵ אלאדריסי, המביא בחיבורו לשונות ודיאלקטים רבים, מעיד באופן אישי

69. ראה רס"ג לתורה, עמ' רכו, הערה 29; ז' עמר, "זיהוי מיני שרץ העוף בראי המסורת והמדע", בד"ד 11 (תש"ס), עמ' 17.

70. ראה הרמב"ם, ביאור, מס' 96.

71. ראה אלאדריסי, קובץ, עמ' 84; אלבירוני (עמ' 134) סבר שהיא פרסית.

72. על השפעת מסורת הזיהוי של רס"ג בספרד ראה ז' עמר, "הפולמוס על כשרות החסידה (Ciconia) בימי הביניים", סיני קכח (תשס"ב), עמ' קלה-קמו.

73. רנב"י, עמ' 191. בדרך אגב נעיר, כי גם זיהוי המראר עם מררה העברית משותף לו ולאלאדריסי; ראה שם, עמ' 263.

74. מקום זה הצמיח בעבר רופאים ידועי שם; ראה סבתה.

75. ראה בן מראד, עמ' 186–206.

רק בעניין הספרדית שהיא שפת ארצו: "אלעאמה ענדנא באלאנדלס" (והמון העם אצלנו באנדלס)⁷⁶

ניתוח רשימת הערכים של אלאדריסי מעלה את השאלה בדבר מקורם של המסרנים שמהם שאב את המידע. כאמור, ייתכן שמקור המידע ביהודים רבניים בני אנדלוס או שמוצאם משם, שאתם בא אלאדריסי במגע ואולי מהם למד אף את מדע הרפואה.⁷⁷ כידוע, באזור זה שלטו היהודים במקצוע הרפואה ומהם יצאו רופאים ידועי שם אשר שירתו גם את בני המעמד הגבוה. אחד מאותם רופאים יהודים היה הבלשן הנודע ר' יונה אבן ג'נאח, אשר פעל באליסנה ובקורדובה, ואלאדריסי מרבה לצטט את חיבורו "כתאב אלתלח'יץ"⁷⁸

אלאדריסי מאפשר לנו הצצה יוצאת דופן אל העברית של אותה תקופה, אל דובריה ואף מלמדנו דבר מה על דרך הגייתה. דומה שבאותה תקופה חלה התעוררות בכל הנוגע ללימוד הלשון העברית ולעיסוק בה. התסיסה הביאה לידי כתיבת יצירות רבות בתחום זה, אך רק חלקן שרד עד ימינו.⁷⁹ הופעתם של ספרי דקדוק, של תרגום יצירות שונות לעברית ושל חיבורים מקוריים בעברית, שהכילו מן הסתם חידושי לשון רבים, הם מסימניה של תקופת השיבה אל הלשון העברית בספרד ובאיטליה, תקופה המשתרעת על פני המאות הראשונות של ימי הביניים (מן המאה האחת-עשרה עד המאה השלוש-עשרה). אפשר שתכונה זו הותירה רושם עז על אלאדריסי ועל כן ראה לנכון לכלול במילונו גם ערכים בעברית. לשון אחר, עצם הופעת מילים עבריות מעידה על כך שמדובר בלשון חיונית, שאפשר ששימשה את המשכילים היהודים בכתיבתם באותה עת. ניתן לשער שזה גם ההסבר להופעת המילים הלטיניות בכתבי הרפואה בצפון אפריקה ובספרד באותה עת. דומה שאין מדובר בשפה ספרותית גרידא; כפי שאלאדריסי עצמו מעיד, בזמנו היא שימשה עדיין שפת דיבור בעיר קפצה שבתוניס.⁸⁰

אפשרות אחרת מסתברת יותר היא שאלאדריסי שאב את המידע ממסרן שמוצאו באחת הארצות שממזרח לים התיכון (ארץ ישראל, עיראק, תימן) ולא בארץ מארצות מערב הים התיכון (ספרד, צפון אפריקה). הנחה זו מסתמכת על ניתוח אופן ההגייה

76. אלאדריסי, קובץ, עמ' 172.

77. אפשר שהללו היו בקרב האנשים שנשלחו על ידיו למקומות שונים ברחבי העולם כדי ללקט בעבורו מידע שנדרש לשרטוט מפת העולם.

78. ראה עמר וסרי, ליקוטים; עמר וסרי, אבן בכלארש. ייתכן שמשום כך אלאדריסי מתאר בספרו הגאוגרפיה שכתב את היהודים בהבלטה יתרה רק בקשר למקומות אלה. ראה אלאדריסי, גאוגרפיה, עמ' 571.

79. בין הדמויות הבולטות בתחום זה ניתן להזכיר את מנחם בן סרוק, דונש בן לברט, ר' יהודה חיוג', שמואל הנגיד, ר' יונה אבן ג'נאח, ר' משה אבן עזרא, ר' משה אבן ג'קטילה, ר' יהודה אבן בלעם, ר' יצחק אבן גיאת ועוד.

80. ראה אלאדריסי, גאוגרפיה, עמ' 278, שורה 4.

של המילים בעברית, הגייה שאינה עולה בקנה אחד עם המקובל בקרב יהודי ספרד שאין בפיהם, למשל, הבחנה בין פתח לקמץ ובין סגול לצירי.⁸¹ מסורת ההגייה המתבססת על מסורות תרגום שהביא אלדריסי תואמת כמעט במדויק את זו ששרדה עד העת החדשה בקרב יהודי תימן בלבד. ייתכן אפוא שלפנינו עדות לכך שמסורת זו הייתה שכיחה במאה השנים־עשרה בחלקים נרחבים של המזרח הקרוב – בעיראק, בארץ ישראל, במצרים ובתימן.

את העובדה שתרגום שמות של ערכים במילונות רפואית לעברית מופיע רק בחיבורו של אלדריסי ונעדר מכתביהם של מחברים אחרים בני זמנו (ובהם יהודים) ניתן לדעתנו לייחס לאישיותו המיוחדת של אלדריסי, לדרכו הסקרנית והחקרנית, ולמקום מושבו, סיציליה, שהייתה צומת פעילות מרכזי שהיה נתון להשפעות שונות, דתיות ותרבותיות. יש לזכור שבסיציליה פרוחה תרבותם של היהודים ומטבע הדברים הצטלבו בה מסורות שונות ממזרח וממערב.⁸²

אנו מקווים שסקירה קצרה זו תפתח פתח לחוקרים העוסקים בלשונות היהודים בימי הביניים ותהווה מצע למחקרים נוספים אשר ינתחו את כל ההיבטים הניכרים במקור יוצא דופן זה: עברית של ימי הביניים כפי שהיא משתקפת בחיבורו של מלומד ערבי, דהיינו, מקור חיצוני שאינו יהודי.

81. ראה ע' דודי, עיונים במסורת הלשון של יהודי ספרד לפני הגירוש, באר־שבע תשס"ג, עמ'

I. Garbell, "The Pronunciation of Hebrew in Medieval Spain", *Homenaje* ; 59–56

a Millás Vallicrosa, 1, Barcelona 1954, עמ' 647–696.

82. על פעילות היהודים בסיציליה ראה מ' בן ששון, יהודי סיציליה: תעודות ומקורות, ירושלים

S. D. Goitein, *Mediterranean Society*, Berkeley – Los Angeles – London ; 1991

1967–1988; מ' גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, ירושלים תשנ"ז.

"פה" ו"כאן" בעברית הדבורה

1. מבוא

חקר אוצר המילים של הלשון הדבורה, הבנוי על קורפוס של הקלטות מתוכתבות, הוא עדיין בחיתוליו. הסיבה העיקרית לכך היא מיעוטו של חומר הגלם למחקר, כלומר מיעוטם של טקסטים מתוכתבים שפורסמו. הגדלת היקפו של הקורפוס העומד לרשות החוקרים, כגון זה שיעמוד לרשות המחקר ב"מאגר העברית המדוברת בישראל" (יזרעאל, תשס"ב), עשויה ליצור מפנה בעניין זה. במחקר זה בחרתי לעסוק בשני יסודות לקסיקליים קרובי משמעות, פה וכאן, בהנחה שבדיקה מדוקדקת של יחסים בין יסודות קרובים דווקא עשויה לגלות הבחנות דקות ותיאור לקסיקולוגי מלא ומבוסס של אותם יסודות.

1.1 תיאור השדה הסמנטי

פסיכולוגים ובלשנים רבים מחזיקים בהנחת הלוקליזם. לפי תפיסה זו עולמו הנפשי והלשוני של האדם אגוצנטרי (לא במובן הערכי) ואנתרופומורפי; נקודת המוצא של המחשבה היא מה קורה לאדם הנמצא במרכזה. ארגון המרחב הוא בעל חשיבות מרכזית בקוגניציה. האדם תופס את עצמו כנקודת האפס במערכת של קואורדינטות; יחסו לקרבה או לריחוק בא מנקודה זו, והוא תופס את מקומן של ישויות שונות במרחב ביחס לנקודת המוצא. הישויות בדרגה הראשונה הן לוקליות ובדרגה השנייה הן טמפורליות, כלומר הן בנויות כאנלוגיות או כמטפורות של הישויות הלוקליות. הישויות בדרגה השלישית הן הישויות המופשטות. מכאן שאין שפה (ידועה) שחסרים בה תוארי פועל דאיקטיים של מקום, שאליהן שייך זוג הלקסמות שבדין (ליונס, 1977, עמ' 636–718).

כאמור, שתי המילים הללו שייכות לקבוצת המילים הדאיקטיות, היינו מילים שהמאזכר (רפרנט) שלהן תלוי בהקשר החוץ-לשוני שלהן, המשתנה משימוש לשימוש. מובנן הוא הצבעה על מקום קרוב לדובר, היינו על נקודת האפס במערכת הצירים שלו. הן נמצאות בפרדיגמה עם האנטונים שלהן, שם, המציין את הקוטב הנגדי ביחס של הקרבה לנקודת האפס. הן קרובות לשתי לקסמות אחרות המסמנות הצבעה על מקום קרוב, שבניגוד לזוג הראשון המציין סטטיות, יש בהן גם רכיב של תנועה: הֵנָּה וְהָלֹם. החלוקה המשלבית בין שתי הלקסמות האלו חותכת למדי: הֵנָּה משמשת במשלבים הגבוהים (המשלב הספרותי למשל) בלבד, וְהָלֹם משמשת

כל המשלבים בייחודי צורה ובלשון הדבורה.¹ לקבוצה זו של תוארי פועל דאיקטיים של מקום שייכים גם תוארי הפועל השואלים של מקום – איה, איפה, היכן. מבחינת המשלב, איפה מאפיינת את כל רובדי הלשון, היכן מאפיינת את המשלב הבינוני והגבוה, ואיה מאפיינת את המשלב הספרותי.² במערכות לשוניות שכמה צורות מופיעות בהן לסירוגין, קיימים, לפי תפישה מסוימת, הבדלים במישור המסומן, כלומר במישור התוכן (טובין, 1995, עמ' 313–320).

1.2 וריאנטים סגנוניים או תפקידים שונים?

כבר קבע מישל בריאל (1897)³ ולאחריו גם לינרד בלומפילד (1933, עמ' 145) ורבים אחרים, כי קיים חוק של תפוצה, שלפיו אין שפה טבעית סובלת את השימוש במילים שונות לסימון אותה המשמעות. לשון אחר, מתרחש תהליך מתמיד של בידול משמעות, ואם אין בידול של ממש, הרי יש נטייה לייחד לכל אחת מן המילים שימוש אחר (ניר, תשמ"ט). בהגדרה מחמירה פחות מגדירים את הנרדפות כהמצאות מילים שמשמעויותיהן קרובות (צרפתי, תשס"א).

שאלת ההבחנות בין סימני הלשון הקרובים זה לזה עומדת במרכזה של התורה הבלשנית המתמקדת בסימן (Sign Oriented Linguistics). גישה זו התגבשה בשלוש אסכולות בלשניות: אסכולת סוסיר, אסכולת פראג ואסכולת אוניברסיטת קולומביה. תאוריה זו גורסת ששני סימנים קרובים בלשון, במילון או בצורה דקדוקית אינם גיוונים סגנוניים (invariance), אלא יש ביניהם הבדל בתכונה כלשהי בתוכן או בתפקיד, כלומר הבדל במסומן (distinctive feature). היחס בין שני סימנים קרובים בלשון הוא יחס פרדיגמטי, כלומר הדובר בוחר באחד משני הסימנים שבפרדיגמה בהתאם לצרכיו התקשורתיים. הבדל זה אינו פשוט תמיד. פעמים הרבה תחום המשמעות של אחד משני האיברים כלול בתחומו של האחר. האיבר המוכלל

1. הדחיקה של הלום למשלבים פיוטיים נעשתה בדרך של סלקציה מילונית שתכליתה השגת שקיפות. ביטוי כגון "בוא הלום!" הוא הומונימי, כלומר דרמשמעי, הן מבחינה פונטית הן מבחינה גרפית והוא עשוי להתפרש כ"בוא הָלָה!", מה שאין כן לגבי שתי הלקסמות האחרות. כך נדחקו גם מילים אחרות מלשון הדיבור, כגון חשש במובן 'חציר', ועתה נדחקה מלשון הדיבור לטובת עכשיו כדי למנוע אטימות בביטויים כגון "עתה בוא אתי" שמזדהה בלשון הדיבור עם "אתה בוא אתי".

2. איה נבדלת מן השאר בכך שהיא מאפשרת נקסוס סינתטי, למשל אֵיפָהּ. בשירת ביאליק תפוצת היסודות הללו היא: איה – שבע פעמים, איפה – שבע פעמים והיכן – ארבע פעמים (על פי הבדיקה באבן-שושן, תש"ך); "שירים שמכבר" לאלתרמן התפוצה היא: איה – שבע פעמים, איפה – שש פעמים והיכן אינה מופיעה כלל (על פי הבדיקה בבן-טולילה וקומס, 1998). "שיריה של חצות" ל' יזהר התפוצה היא: איה אינה מופיעה כלל, איפה – תשע פעמים והיכן 16 פעמים (על פי הבדיקה בהנטקה, תשמ"ב).

3. מובא אצל ניר, תשמ"ט, יחידות 4–6, עמ' 106.

בתחומו של האחר הוא האיבר המסומן, ואילו האיבר המכליל את רעהו הוא האיבר הבלתי מסומן. את התופעה הזו מכנים מסומנות (markedness; טובין, 1995). במקרה הנדון, שאלת היחסים בין הלקסמות כאן ופה אינה פשוטה. למרות כל הקביעות התאורטיות הגורסות שאין בנמצא נרדפות מלאה, ייתכנו גם יוצאים מן הכלל והמקרה שלפנינו הוא אחד מהם. בעניין זה טען אבא בנדויד: "מה ההבדל בין שתי המלים 'עתה' ו'עכשיו'? וכן מה בין 'פה' ל'כאן'? [...] לכל השאלות האלה תשובה אחת, והיא ידועה מראש: שתיהן נכונות, שתיהן כשרות, ואין כל הבדל ביניהן. מילים נרדפות הן בלשוננו ומספרן רב מאוד".⁴ מחקר זה ינסה לבדוק את תקפותן של קביעות אלו.

1.3 הגדרות המילונים

הבדיקה נעשתה במילונים לעברית בתימינו או במילונים רב־רובדיים, משום ששתי הלקסמות באות משני רבדים שונים: פה שייכת ללשון המקרא וכאן ללשון חז"ל. על פי מילון בן־יהודה, כאן היא "מילת הרמז למקום, כמו כה" ומשמשת בחמישה שימושים שונים: (א) המשמעות העיקרית, במקום הזה; (ב) בעניין הזה; (ג) בזמן הזה, מכאן ועד לזמן פלוני; (ד) במשמעות זה, הדבר שנזכר למעלה; (ה) בתחילת מ־, במשמעות מהדבר הזה, מכאן למד וכולי. אבן־שושן (תשל"ב) מפרש כך: פה – כאן, במקום זה. כאן (1) – פה, במקום זה, (2) בעניין זה, בעניין המדובר. מדן (1966) מביא את הערכים כך: כאן – תה"פ, פה, במקום הזה, בעניין הזה. פה – תה"פ, כאן, במקום הזה. כנעני (תשל"ג) מביא את הערכים כך: כאן – תה"פ, (א) פה (ב) בעניין הזה. פה – תה"פ, כאן.

בתחום הצירופים יש הבדל בין שתי המילים. המילונים הנזכרים מביאים את הצירופים האלה: צירופי פה – פה נקבר המצוי על גבי מצבות בראשי תיבות פ"נ, וכן מפה ומשם. צירופי כאן – בכאן, לכאן, ולכאן, מכאן, מכאן ומכאן, מכאן ואילך, לאחר מכאן, עד כאן.

שויקה (תשנ"ז) מביא את הערכים כך: כאן – (1) פה, במקום הזה; (2) בנקודה הזאת (מבחינת הזמן או המקום), עכשיו. מילונו עשיר בצירופים חדשים ועתיקים שהושגו בעזרת סריקות מחשב: אין כאן מקום להאריך, כאן ועכשיו, כאן תהיה קבורתך, לא כאן המקום ל..., לכאן ולכאן, מכאן אתה למד, עד כאן, עד כאן לשונו, עד כאן תוקף דבריו, עד כאן תחום שבת. בנוסף הוא מפנה לצירופים האלה: הגיע לו עד לכאן, יש פנים לכאן ולכאן, מה אתה עושה כאן?, פה (כאן) קבור הכלב. פה – תה"פ, כאן, במקום הזה. הצירופים: מפה ועד להודעה חדשה, פה ושם, פה נטמן, פה קבור הכלב. בנוסף הוא מפנה לצירופים האלה: אי פה אי שם, איפה פה, זעיר פה זעיר שם,⁵ כאן [פה] תהיה קבורתך.

4. בנדויד, תשכ"ז, א, עמ' 1.

5. הפנייה זו מובאת בצורה שגויה, וצ"ל: זעיר שם [פה] זעיר שם, כפי שהוא אכן בערך "זעיר".

התמונה העולה מהמילונים מלמדת שהיקפה הסמנטי של הלקסמה כאן גדול מהיקפה של הלקסמה פה, מכיוון שכאן אינה מצביעה רק על מקום אלא גם על זמן (בן-יהודה; שויקה, תשנ"ז) ועל העניין המדובר, וכפי שציין אבינרי (תשכ"ה, עמ' 337), "נתלו לראש גוונים שאינם מצויים במילת פה: מכאן אמרו חכמים, מכאן אתה למד, מכאן משמע, מכאן ש...". כוונתו לומר שבכל צירופי היחס הללו יש תת-משמעות נוספת של מקור או של סיבה ולא ניתן להמיר בביטויים אלו את כאן בפה, ולא ניתן לומר, למשל, מפה ש-.

יש לציין שהתזוזה, או הרחבת התחום, מממד המקום אל ממד הזמן ואל ממד העניין (הממד הלוגי) אינה ייחודית לתוארי פועל אלו; זוהי תופעה כללית בלשון. תופעה זו נראית במילות היחס המשותפות למקום ולזמן, ומוסכם שהיחסים הלא-מקומיים הם מטפורה של היחסים המקומיים. תהליך זה נמשך והולך בלשון (קירטצ'וק, תשס"א, עמ' 17). לדוגמה, שימוש מילת היחס על היה עד לאחרונה בהוראה מקומית. בלחצה של השפה הערבית חדר ללשון הדיבור הביטוי על הבוקר כמציין זמן, תוך הבחנה בין בבוקר – במשך שעות היום המוקדמות או בנקודה כלשהי בהן, לעומת על הבוקר – בתחילת פרק הזמן הזה. כך גם כינוי הרמז. במבע "זה כלב" יש הצבעה על רפרנט הנראה במקום, הצבעה על רפרנט הנראה בעין, ואילו במבע "זה קרה בקיץ" יש רמיזה לוגית, רמיזה על העניין שמדובר בו.

1.4 מטרות המחקר

מטרת המחקר היא לבדוק את יחסי התפוצה הכמותיים בין שני היסודות בלשון הדבורה על סמך קורפוס מוקלט ומתוכנן. מטרה מרכזית יותר היא לבדוק אם תיאור היחסים בין שני היסודות הקרובים כפי שהוא מובא במילונים ובספרות הולם את המצב בלשון הדיבור, או שמא יש לתאר את היחסים ביניהם תיאור ייחודי ללשון הדבורה. לשון אחר, המטרה היא לבדוק אם מתקיימים יחסי נרדפות מלאה או חלקית בין שתי הלקסמות, או שמא יש במציאות הלשונית משמעויות או שימושים ייחודיים לכל אחד מן היסודות הללו השונים מאלו המוצגים במילונים.

1.5 דרכי המחקר

כפי שמקובל במחקר בן-ימינו, כל מחקר בלשון הדיבור צריך להתבסס על טקסטים של דיבור טבעי שעברו תהליך של הקלטה ותכתוב תוך פירוט המשתנים הסוציולinguistic של הדוברים, היינו גיל, מקום מגורים, רקע אתני, השכלה ומקצוע (בלנק, 1984; יזרעאל, תשס"ב). לצורך המחקר הזה התבססתי על טקסטים מוקלטים שתכתבתי בעצמי או שבדקתי את מהימנות תכתובם בידי אחרים, וכן על טקסטים שפורסמו בספרות המקצועית. הטקסטים נבדקו הן במתודה כמותית והן במתודות איכותניות.

1.5.1 תיאור הקבצים לפי סדר הקלטתם

א. הטקסטים שהקליט ותכתב חיים בלנק בשנות החמישים (בלנק, תשי"ח; בלנק, 1984). בטקסטים אלו משוחח המקליט עם בני שיחו על חייהם. מקרב ארבעה דוברים שלוש הן נשים צעירות ילדות הארץ שגדלו בקיבוץ. בטקסטים אלו יש כ-1,500 מילים תמניות. הטקסטים בתכתוב עברי נמצאים בנספח לעבודתי (שתיל, 1994) ושמו של הקובץ הוא "קטעי בלנק".

ב. הקלטות של ישיבת ועדה מרכזית בקיבוץ שניר, שחבריה ילידי הארץ ברובם הגדול, ילידי שנות החמישים, בני משפחות ממוצא אירופי. ההקלטות כולן משנת 1991. נושאי הישיבה הם התייעלות משקית והתקשרות עסקית. הטקסטים הללו ופרטים נוספים על דובריהם נמצאים בעבודתי (שתיל, 1994; שתיל, תשנ"ו). הטקסט הזה מקיף הקלטות של שעות מספר והיקפו כ-8,500 מילים תמניות. שם הקובץ "ישיבה בקיבוץ".

ג. רישום (ולא הקלטה) של ציתותים לשיחות של חיילים אלמונים באוטובוס שנעשו בשנת 1993. היקפו כ-3,200 מילים תמניות. הטקסט במלואו מובא בנספח לעבודתי (שתיל, 1994). שם הקובץ "חיילים באוטובוס".

ד. תכתוב טקסט של סרט מצלמה נסתרת שהופק בשניר ב-1993. בסיטואציה המבויתת למחצה מפריעים במכוון למחלקת הדואר, שהיא הדמות הראשית. היקפו כ-670 מילים תמניות. הטקסט במלואו מובא בנספח לעבודתי (שתיל, 1994). שם הקובץ "מצלמה נסתרת".

ה. הקלטות שערכה ותכתבה ברוריה ברזילי במסגרת עבודת גמר באוניברסיטת חיפה בשנת 2001 בחוג לעבודה סוציאלית. בעבודה זו היא שוחחה עם חמש נשים מקיבוץ שניר, ארבע מהן ילדות הארץ ואחת ילידת ארגנטינה (עלתה ארצה ב-1978). מאחר שגם דברי המראיינת מוקלטים ומתוכתבים, תרם טקסט זה שש דוברות. השיחות נסבו על שינויים באורחות חייהן של המשותחות בעקבות שינוי אורחות החיים בקיבוץ ותגובתן לשינויים אלו. כל ריאיון נמשך כשעה ורבע או כשעה וחצי והוא מייצג כשבע שעות של דיבור. טקסט זה מקיף כ-7,000 מילים תמניות. שם הקובץ "נשים בשינוי".

ו. שניים מהטקסטים שפרסם יזרעאל (תשס"ב) במסגרת "מאגר העברית המדוברת בישראל" שהוקלטו בשנת 2000. הטקסטים שנבדקו הם: "מתוך ישיבה בענייני כוח אדם במפעל" והיקפו 1,098 מילים תמניות ו"שיחה במכונית בדרך חזרה מחתונה". שניהם הוקלטו על ידי דובר אחד, יליד הארץ, בן 26, ממוצא אשכנזי, תושב הרצליה. היקפו 1,846 מילים תמניות. סך הכול ממקור זה 2,944 מילים תמניות.

ז. שתי כתבות מתוך "מוסף הארץ" מיום 29 באוגוסט 2003: "מה למדתי בבית הספר" מאת אביב לביא, שבמרכז ריאיון עם עמירה יהלום. היקף הכתבה 3,879 מילים תמניות; "קריקטורה אחת יותר מדי" מאת שרה ליבוביץ'דר, שגם בה קטעי

ראיונות. היקף הכתבה 2,498 מילים. בכתבות אלו נבדקו דברי המרואיינים לאחר העריכה. היקפן של שתי הכתבות הוא 6,377 מילים תמניות. לסיכום, היקפו של הקורפוס המקובץ לצורך מאמר זה הוא כ-30,180 מילים תמניות. מאפייניהם של הדוברים פורטו במקורות שבהם נדפסו הטקסטים. ניתן לאפיין את רוב הדוברים כקבוצה בעלת מאפיינים סוציו-לינגוויסטיים משותפים: רובם הגדול ילידי הארץ, גילם בעת ההקלטה 20 עד 45 שנים, מוצאם ממשפחות ילידות אירופה ורובם גרים בקיבוץ או התחנכו בקיבוץ. מאחר שמטרי הייתה להתבסס על מאגר דוברים הומוגני ככל האפשר, ויתרתי על הטקסט שהביא יזרעאל (תשס"ב) שבו תוכתבה הקלטה של אישה מבוגרת ילידת מרוקו.

2. הממצאים הכמותיים

בסריקת הקורפוס סימנתי את כל המופעים של שתי הלקסמות שבעיון וספרתי אותן. בטבלה הבאה, המאורגנת לפי תרומתו של כל מקור ומקור, מוצגים הממצאים הכמותיים והיחסים הכמותיים בין שתי הלקסמות.

שם הטקסט	פה מספר מופעים	כאן מספר מופעים	סך הכול מופעים משותפים
קטעי חיים בלנק	3	0	3
ישיבה בקיבוץ	64	2	66
מצלמה נסתרת	6	0	6
חיילים באוטובוס	5	2	7
נשים בשינוי	65	2	67
ישיבה – כוח אדם	6	0	6
שיחה במכונית	23	0	23
מה למדתי בביה"ס	9	0	9
קריקטורה אחת יותר מדי	4	0	4
סך הכול	185 (97%)	6 (3%)	191 (100%)

הופעת שתי הלקסמות המשמשות להצבעה על מקום קרוב אינה מתפרסת באופן אחיד או מקורב בין הטקסטים השונים, ובאופן טריוויאלי ניתן לומר שהדבר תלוי בנושאו של הטקסט. תלות זו מתבטאת היטב בהבדל שבין תפוצת היסודות הנידונים בטקסט "ישיבה בענייני כוח אדם" ובין תפוצתם בטקסט "שיחה במכונית", שהוקלטו על ידי אותו דובר, שהוא גם הדובר המרכזי בהם. הטקסט הראשון שהיקפו 1,098 מילים עוסק בענייני כוח אדם ולכן אינו נזקק להצבעה מרובה על המקום. לפיכך הניב טקסט זה שישה מופעים. לעומת זאת, הטקסט "שיחה

במכונית", שהיקפו 1,846 מילים ויש בו רגעים שבהם משתתפי השיחה עוזרים לנהג למצוא את דרכו, הניב 23 מופעים, לדוגמה:

1. מירב: ימינה פ... אה שמאלה פה מְמִי (יזרעאל, עמ' 306).

2. מירב: אבל איך אני יוצאת מפה (שם).

2.1 יחס התפוצה בין הלקסמות

ממצאי הטבלה מראים מיד שהתפוצה הכמותית בין שתי הלקסמות אינה שווה כלל. ניתן לראות שפה היא הנפוצה ביותר בלשון הדיבור, עד כי ניתן לומר שהיא ברת המחדר שלה, כלומר הצורה הבלתי מאופיינת של לשון הדיבור, כביכול יש צורך מיוחד בלקסמה כאן בלשון הדיבור. מצד אחר אין לקבוע שהופעתה של כאן מגביהה את רמת הסגנון, אלא שהופעתה ממלאת תפקיד סמנטי מסוים, כפי שאראה להלן.

על פי הממצאים פה רווחת בשיעור מכריע וכאן מצויה בשיעור נמוך ושולי. תפוצה זו דומה במקצת לתפוצתם של תוארי הפועל השואלים של מקום – איה, איפה והיכן. איפה נפוצה בכל המשלבים, אבל במשלב השיחה נמצא רק אותה, ואילו הצורות האחרות משמשות במשלבים פורמליים או ספרותיים, למשל בכותרת ספר ילדים של לאה גולדברג, "איה פלוטו?"⁶.

לצורך השוואה משלבת אביא נתון מקורפוס ספרותי, "שיירה של חצות" לס' יזהר משנת 1949. קורפוס זה דומה מבחינת היקפו לקורפוס שנבדק בלשון הדיבור – 30,462 מילים. על פי הקונקורדנצייה של יונתן הנטקה (תשמ"ב), הלקסמה כאן מופיעה 184 פעמים, ואילו בקורפוס הדבור שגודלו 30,180 מילים הלקסמה כאן מופיעה שש פעמים בלבד.⁷ לשון אחר, בלשונו של יזהר כאן רווחת יותר מבקורפוס הלשון הדבורה בשיעור של פי 30.

בלשון השירה של ביאליק ושל אלתרמן רווחת פה יותר מכאן אך בשיעורים מתונים יותר. בשירת ביאליק פה מופיעה 38 פעמים, 79% בקירוב מתפוצתן המשותפת של שתי הלקסמות, ואילו כאן מופיעה עשר פעמים, וחלקה 21% בקירוב מסך המופעים המשותף (על פי אבן-שושן, תש"ך). בקובץ "שירים שמכבר" של אלתרמן, שהיקפו 18,563 מילים תמניות, מופיעה פה 28 פעמים, 82% בקירוב מסך המופעים המשותף, וכאן מופיעה שש פעמים, 18% בקירוב מסך המופעים המשותף (על פי בן-טלילה וקומס, 1998). ניתן לראות שהתפוצה של הלקסמות אצל שני המשוררים הללו דומה. כאן תופסת בלשונם חלק הגדול פי שישה או שבעה מחלקה בלשון הדיבור.

מניין נובעת העדפה ברורה זו של פה על פני כאן? נראה שיש לחפש את התשובה

6. ראה הערה 2.

7. לא מצאתי את החלק השני של הקונקורדנצייה לאותיות נ-ת. ייתכן שחלק זה לא פורסם.

במבנה ההברות של הלקסמות. הדוברים מעדיפים לקסמה בעלת הברה פתוחה בתנועה אחורית-מצעית על פני הברה סגורה בתנועה נמוכה. ייתכן שלעובדה שהמילה המקבילה ביידיש היא דא (do), צורה בהברה פתוחה ובתנועה אחורית-מצעית, הייתה יד בעניין זה. בנוסף, כפי שאראה להלן (§3.1.4), הלקסמה פה משמשת כיסוד ריק ממשמעות או ריק למחצה, ובתפקידה זה היא נמצאת בזיקה מערכתית ליסודות מקבילים הקרובים מבחינת מבנה ההברות; רובם בהברה פתוחה וברובם התנועה היא o: או (כמילת קריאה ולא כמילת ברה), אוי, ואבוי, הו, הוי, הופ, לא (כמילת קריאה),⁸ אויטורטו, איפה!; יו.⁹ בנוסף, מבנה הברות זה קיים גם בלשונות שהעברית באה עמן במגע, למשל באנגלית – hello, oh – ביידיש – אָ, אוי, אָט, הוי, טא,¹⁰ בגרמנית – doch. נראה לי שגורמים אלו השפיעו ועדיין משפיעים על הבחירה הלקסיקלית של הדוברים.

נראה שההעדפה הלקסיקלית נובעת מסיבה נוספת: בביטויים כגון משם לפה, מפה לשם וזקוקים הדוברים לדיסהרמוניה צלילית והדבר משפיע על הבחירה, כלומר הלקסמות כאן ושם קרובות מדיי מבחינה צלילית, שהרי שתיהן מסתיימות בהברה שבמרכזה תנועת a ושתייהן מסתיימות בעיצור אנפי. דוגמאות 3 ו-4 ממחישות זאת:

3. נורית שפרן: צריך להעביר משם לפה ומפה לשם.
4. עמירה יהלום: פה ושם בטח יש כאלה, אבל באופן כללי אני מאמינה שהמצב פה שונה.

3. הממצאים האיכותניים

3.1 מתודה לבדיקת הנרדפות

קביעת נרדפות נעשית בדרך של המרה פרדיגמטית של נרדף ברעהו (צרפתי, תשס"א, עמ' 65; טובין, 1995). אם ניתן להמיר מילה במשפט מסוים במילה אחרת בלי שתשתנה משמעות המסר הלשוני, שתי המילים נרדפות. עם זאת, יש לבדוק לא רק את משמעות היסוד (הדנוטציה), אלא גם את המשמעות הנלווית (הקונוטציה) ואת צירופי השכנות והצירופים הכבולים (הקולוקציה).

8. לא משמשת בלשון הדיבור גם כמילת קריאה, למשל במקרים של הפתעה בלתי נעימה, בביטויים כגון "לא, אל תספר לי את זה".
9. יסוד זה אפיין את לשונם של המחזרים בסדרת המציאות "קחי אותי שרון" בערוץ 2 בטלוויזיה. המחזרים הרבו ללהג בנוסח "יו, אני לא מאמין". לצורה יו יש כמה מימושים: šyaw, yow, yaw. המידע נדלה מילדיי הדס ויאיר.
10. המילים מיידיש נאספו מציאני, תשמ"ב. הרמיון בין רשימת המילים ביידיש ובין רשימת המילים בעברית אינו מקרי. מקורו בשאילה מן היידיש ואולי אף שאילה של היידיש מן העברית, ואין זו המסגרת לדון בכך.

השאלה היא, האם יש סביבות מסוימות, תחביריות או לקסיקולוגיות, שבהן המרת לקסמה אחת ברעותה לא תיתכן, או שהמרה כזאת תשנה את משמעותו של המסר. במושג "סביבות תחביריות" הכוונה למבנים תחביריים (טגממות), העשויים להצריך אחת משתי הלקסמות. כדי לענות על שאלות אלו בדקתי את הסביבות התחביריות האלה: יסודות מצריכים או מחייבים השלמה, כגון פעלים ודגמי משפט מסוימים לעומת סביבות שאינן מצריכות או מחייבות השלמה, כלומר סביבות שבהן הופעת הלקסמות הללו היא חופשית.

3.1.1 לקסמות בביטויים מוצרכים

המושג "יסודות מצריכים" מעלה בדרך כלל על הדעת את הפעלים השייכים למחלקה הלקסיקלית המובהקת המצריכה משלימים הקרויים מושאים. מצד אחד יש גם יסודות של חלקי דיבר אחרים, שמות עצם ושמות תואר, הדורשים השלמה. למשל, שם התואר אחראי (המתפקד גם כשם תואר מועצם) אינו יסוד לשוני חופשי אלא אם כן הוא מושלם באמצעות צירוף היחס ל- + ש"ע, לדוגמה: אחראי לעניין, אחראי למעשיו וכו'. בקבוצה זו של הופעות מוצרכות של הלקסמות שבעיון נמצאה הלקסמה שייך ל-. הממצא מראה שבסביבה זו אין הבדל בין הלקסמות. שתי המובאות הבאות, מפי אותו דובר בטקסט "ישיבה בקיבוץ", יוכיחו עניין זה:

5. גלעד שו': זה שייך לכאן.

6. גלעד שו': אבל זה לא שייך לפה.

3.1.2 לקסמות בסביבות של פועלי תנועה וגרימת תנועה

פועלי תנועה מחייבים (ולא מצריכים) במבנם משלימים של מקום, כלומר הם עומדים בתווך ברצף שבקצהו האחד פעלים עומדים בעלי ערכיות אחת ובקצהו האחר פעלים יוצאים שערכיותם שתיים ויותר (רוזן, 1977, עמ' 307–315). בטקסט "חיילים אלמונים באוטובוס" נמצאו בסביבת פועלי התנועה דוגמאות מקבילות לשתי הלקסמות:

7. בוא נרד כאן. נסיעה ארוכה לפנינו.

8. אַת תראי אותה. הנה עכשיו. את תרדי פה.

בסביבת פועלי גרימת תנועה נמצאו דוגמאות לשימוש מקביל בשתי הלקסמות באותה סביבה עצמה מפי אותו דובר בטקסט "ישיבה בקיבוץ":

9. עובד: אנחנו ניקח את כל ההצעות שהעלו כאן.

10. עובד: אלא אם כן מישוהו רוצה להציע איזה הצעות להחלטה נוספות על מה שהובא פה.

אוכל לסכם שבסביבה זו, המחייבת משלימי מקום, נמצא שוויון פונקציונלי

בשימושן של שתי הלקסמות. אילו הסתפקתי בסביבה זו, היה ניתן לקבוע ששתי הלקסמות הן נרדפות מלאות.

3.1.3 לקסמות בדגם התחבירי הישותי (הקיומי)

כותרת סעיף זה עשויה לעורר תמיהה אצל חלק מחוקרי הלשון הדבורה. בקרב חוקרים אלה רווחת הדעה שאין לנתח את הלשון הדבורה בכלים היפים ללשון הכתובה. כדוגמה, לדעת בלאנש-בנווניסט (1991, עמ' 39), חוקרת בולטת של הלשון הדבורה הצרפתית, על מחקר הלשון הדבורה להתמקד בתופעות הקשורות בדיבור בלבד ושאינן באות לידי ביטוי בכתב, כגון אינטונציה, עקומת הנגנה וכיוצא באלו, ואין לתאר דקדוק מיוחד של לשון הדיבור. היא טוענת שבלשון הדבורה אי אפשר להגדיר יחידת משפט על פי בסיסים תחביריים הומוגניים ועל כן היא דוחה את המושג משפט (phrase) כבסיס למחקר.

השקפתה של בלאנש-בנווניסט לוקה, לדעתי, מבחינה תאורטית. אין היא מבחינה בין מימוש הדברים על פני השטח, מישור ה-*parole*, שלצורך עיבודו ודרכי הצגתו האופייניות לו יש לחפש מתודות ייחודיות, ובין המבנים המופשטים הנמצאים במישור ה-*langue* (או במישור העומק, בנוסח אחר). יש בהשקפתה ניסיון ליצור שניות מופרזות בין לשון הכתב ולשון הדיבור כאילו היו אלו שתי לשונות של שתי קהילות שונות: מצד אחד קהילת הכותבים-קוראים ומן הצד האחר – קהילת הדוברים-שומעים. העובדה שהלשון הכתובה (מוטב לומר: הערוכה) ולשון הדיבור הן לשונה של קהילה אחת, מראה שיש כאן לשון אחת שיש למבניה מימושים שונים זה מזה: לשון ערוכה ולשון בלתי ערוכה. אם כך, הרי בעיקרו של דבר יש ללשון הכתובה וללשון הדבורה מבנה משותף. אילולי היה כך, לא הייתה אפשרות תקשורת בחברה. דגמי המשפט הם דוגמה למבנים מופשטים, טגממות,¹¹ הנמצאות במישור ה-*langue*. באחת מעבודותיי (שתיל, 1994) ניסיתי לבדוק אם יש דגמי משפט הייחודיים רק ללשון הדבורה. מסקנתי הייתה שבשולי המערכת הלשונית יש בלשון הערוכה מבנים שאין להם ייצוג בלשון הדבורה, ובמידה פחותה יש מבנים השייכים רק ללשון הדבורה ואין להם ייצוג בלשון הערוכה, אך רוב דגמי המשפט משותפים לכל משלבי הלשון. ההבדל העיקרי בין הלשון הדבורה לבין הלשון הכתובה היה בכך שבלשון הדבורה נמצאו משפטים רבים קטועים או משפטים שהחלו בדגם אחד ונסתיימו בדגם אחר (אנאקולוטים). קיומם של משפטים מקוטעים או מהוססים אינו צריך להוביל למסקנה שבלשון הדבורה אין משפטים כלל או אין מימוש של טגממות עצמאיות.

11. הטגממה היא יחידה תחבירית מזערית בעלת משמעות. ככל מושג בלשני בסיומת -ָמָה, היא יחידה מופשטת הנמצאת במישור ה-*langue*. הטגממה עשויה להיות עצמאית, כלומר צירוף פרידיקטיבי (למשל: "השולחן גדול"), או בלתי עצמאית, כלומר צירוף אטריבוטיבי (למשל: "השולחן הגדול").

בדגם המכונה דגם 3 ברשימת הדגמים של חיים רוזן (1977, עמ' 210), הרכיבים הם: יש + תה"פ + ש"ע. שימוש זה של פה נראה כשימוש ריק למחצה מבחינה סמנטית,¹² שהרי אין בו הצבעה מפורשת אלא מעין מילוי של חלל תחבירי. בסביבה זו נמצאו דוגמאות רבות יחסית, 23, אך נמצא בה ייצוג רק לפה. אביא דוגמאות אחדות:

11. חיילים: יש פה כבוד לפז"ם.
12. יונת: כי יש פה ארבע סוגי אחראיות.
13. גיורא: יש פה סעיף שאם... [נקטע]
14. גלעד שו': היו פה הרבה... בחודש האחרון השקענו בזה הרבה זמן.
15. גלעד שפ': יש פה סיכום.
16. גלעד שו': יש פה ניסיון. אין פה ניסיון לנצל את זה לרעה.
17. גיורא: אחרת היו פה פיצוצים כל שני וחמישי הרי.

המיקום הקבוע של פה לאחר ציין הקיום יש ותחליפיו ואי-ההטעמה של פה מראים על אנקליטיות של יסוד זה אל ציין הישות. למעשה, נוצר כאן הלחם המקביל לצורה איפה הן מבחינת הרכבו הן מבחינת הטעמתו המלעילית בלשון הדבורה, אף שהרגלי הכתב אינם משקפים אותו. נראה שהיסוד יש קצר מדי בעבור הדוברים מבחינת מקצב הלשון, והוא דורש השלמה מקצבית כלשהי המתממשת בסיפוח של היסוד פה. מהי הסיבה לתופעה זו? ניתן להעלות על הדעת שהרגלים לשוניים של קבוצות דוברים, שהחיו את הלשון כלשון דיבור כללית, חשו בצורך של הרחבת ציין הקיום, משום שברוב לשונות האם ציין הקיום המקביל מכיל יותר מהברה אחת (ביידיש פאראן, בגרמנית es gibt, בערבית פיה, מאפ"ש. כך גם ברוסית ובספרדית). ייתכן שהידידש והערבית השפיעו בעקיפין על העדפת פה על פני כאן בשל קרבת הצליל (הברה הפותחת בהגה שפתי אטום).

חלק מן הדוגמאות שבקורפוס שיש בהן הצמדת דאיס המקום לציין הקיום שייכות לדגם 4 של רוזן, דגם הבעלות, המכיל את הצירוף ל- + ש"ע / כינוי חבור ואינו מחייב תואר פועל. להרגשתי, זו גרירה מדגם 3, דגם הקיום, לדגם 4, דגם הבעלות, משום שעל פי מבחן ההשמטה, אם אשמיט את פה מדוגמאות 18 ו-19, לא תשתנה משמעותן.

18. אבנר: תראה שיהיה לך פה עשרים.
19. גיורא: יש לכם פה בעיה שאתה מקבל אנשים, אתה רואה...

12. אין זה מיותר לציין שיש קשר בין דאיסקים של מקום ובין צייני קיום בשפות אחדות. למשל, דאיסק המקום there באנגלית (שם) משמש כציין קיום בדגם there is + N, דאיסק המקום הערבי هناك (שם) הוא גם ציין קיום. עובדה זו מתקשרת עם הקביעה התאורטית הידועה, שמבנים קיומיים בלשון (וגם מבנים פוסטיביים) הם מבנים לוקטיביים ביסודם (ליונס, 1977, עמ' 722-724).

הדוגמה המכריעה לעניין השימוש המוצרך של פה במשפטי ישות היא דוגמה 20:
20. יעל: יש פה הרבה מורות לתנועה באזור.

בדוגמה זו יש שני תוארי פועל של מקום: הראשון, פה, נדרש על ידי הדגם ואינו מצביע על מקום כלשהו; השני, באזור, מציין מקום. הראשון אינו מוטעם והשני מוטעם. מיקומו של היסוד באזור בסוף המבע, שהוא המקום השמור בדרך כלל לרכיב המחדש ביותר במבע, היינו לרכיב הקמטי ביותר במבע, מראה על חשיבותו הרפרנציאלית למבע בניגוד למיקומו של היסוד פה.

במשפט זה בא לידי ביטוי תהליך ההתרוקנות הסמנטית של הלקסמה פה, ותהליך זה מורגש ביתר שאת בשדה הבא. מן הממצא הזה עולה כי בסביבה זו אין המרה אוטומטית בין שתי הלקסמות שבעיון, ולכן הסביבה הזאת מראה שהחפיפה הפונקציונלית בין שתי הלקסמות אינה מלאה.

3.1.4 לקסמות בסביבות החופשיות

בסביבות החופשיות התגלה שימוש חדש של הלקסמה פה והתברר כי בלשון הדיבור היא ממלאת תפקיד של מילוי חלל, מילה הריקה מבחינה סמנטית. רינה בן-שחר כותבת בעניין זה: "כתוצאה משימוש רב יסודות לשוניים עשויים לאבד את המשמעות המקורית שלהם ולשנות את תפקידם בלשון. ריקון המשמעות (depletion) רוחח במיוחד בתחומים אלה: ביטויי פנייה, קשרים פרגמטיים ריקים, נוסחים קבועים, קריאות, קללות, תוארי פועל ושמות תואר מעריכים" (בן-שחר, תשס"ג, עמ' 55).¹³ אפשר לשייך את שימושה הריק של הלקסמה פה לקבוצה האחרונה ברשימתה של רינה בן-שחר, זו של תוארי פועל נפוצים.

ניתן לבחון את ריקון המשמעות על פי שני מבחנים – על פי מבחן ההשמטה ועל פי מבחן ההמרה הפרדיגמטית, כלומר המרת יסוד לשוני באנטונים שלו. אדגים זאת במובאות מן הטקסט.

21. גלעד שו': עכשיו אני רוצה פה שני דברים שנגמור.

הקביעה שיש כאן מילת חלל עשויה להיבחן בשתי הדרכים. במבחן ההשמטה אשאל אם תשתנה משמעותו הרפרנציאלית-קוגניטיבית של המשפט אם אשמיט את היסוד האמור. לאחר ההשמטה מתקבל המשפט: "עכשיו אני רוצה שני דברים שנגמור". משפט זה שלם מבחינה רפרנציאלית גם בלי היסוד המושמט. מבחן המלאות הסמנטית הוא מבחן ההמרה הפרדיגמטית, כלומר אם אחליף את פה בשם, האם תשתנה משמעותו הרפרנציאלית-קוגניטיבית של המשפט? התוצאה

13. המונח "ריקון המשמעות" משמש בספרות הבלשנית גם במובנים אחרים. בשיטתה של הלוי-נמירובסקי (תשנ"ט) הוא מציין התרוקנות המשמעות היסודית של יסוד לשוני והתעברות המשמעות הנוספת מן ההקשר. זהו אפוא תהליך דו-שלבי של ריקון ומילוי, ואילו במובן שאני משתמש בו כאן זהו תהליך ריקון חד-כיווני.

תהיה: "עכשיו אני רוצה שם שני דברים שנגמור". לתחושתי, צורה זו אינה קבילה, בין השאר משום שיש בה סתירה של רכיבי משמעות עם היסוד עכשיו הרומז על קרבת הזמן והמקום ועל הרצון לסכם עניין בו במקום. נראה לי שגם מיקומה של הלקסמה שם אינו קביל, אך קביעה זו צריכה להיות מסויגת, משום שבלשון הדבורה יש מבעים רבים שעריכתם שונה מן המקובל או מכפי שאנו חשים בדרך כלל מקובל (השווה יציב, תשס"ג).
דוגמאות נוספות:

22. גלעד שפ': ודאי לא הבעיה שיונית בנסיעות פה.

הפונקצייה הבלתי רפרנציאלית של פה נובעת מן הסתירה בין רכיבי המשמעות: מצד אחד מדובר בהיעדרות, כלומר בחוסר הימצאות במקום, ומצד אחר יש הצבעה כביכול על המקום.

23. גלעד שפ': זה לא בא בחשבון פה.

נראה שעל פי מבחן ההשמטה לא תשתנה משמעותו הרפרנציאלית של המבע "זה לא בא בחשבון". עם זאת, ייתכן שיש ביסוד זה כוח הצבעה קטן הרוצה לומר "בעניין שמדובר בו", אם כי נראה שרמיזה כזאת אינה הכרחית.

24. חייל: מחסנית גנבת פה? לא כדאי לך. היא חצי ריקה.

העודפות הרפרנציאלית של פה ניתנת להוכחה על פי מבחן ההשמטה: "מחסנית גנבת". נראה שהקדמת המושא לפועל היא שיצרה את הצורך במילוי החלל. על פי מבחן ההמרה הפרדיגמטית מתקבל המבע: "מחסנית גנבת שם?". ספק אם המרה כזאת אפשרית מלכתחילה, ואם היא אפשרית, ספק אם היא משנה את המשמעות הרפרנציאלית.

25. גלעד שושן: אולי הוא יצטרף פה.

הערכיות של הפועל הצטרף היא ל' + ש"ע. בדרך כלל משלים זה אינו של מקום, אלא שמה של קטגוריה, למשל "הצטרף לצנחנים", "הצטרף למשמר האזרחי" וכו'. מכאן אני מסיק שהמשלים הצפוי לא התממש על פני השטח והלקסמה פה תפסה את החלל שנוצר.

26. גיורא: ואז קורה שנעבוד פה רק עם כאלה שהם...

על פי מבחן ההשמטה יתקבל המבע: "ואז קורה שנעבוד רק עם כאלה שהם...". המשמעות הרפרנציאלית של המשפט נשארת בעינה לאחר ההשמטה. על פי מבחן ההמרה הפרדיגמטית יתקבל המבע "נעבוד שם". על פי תחושתי, המרה זו אינה הופכת את מובנו הרפרנציאלי של המשפט על פיו.
יש מקרים העשויים להיחשב כמקרי ביניים, כלומר ניתן לראות שכוח ההצבעה שבהם קטן – ספק הצבעה, ספק מילוי חלל פסיכולוגי.

27. גיורא: זה במקום סעיף שנקרא פה, איזה סעיף, זה שלוש.

במקרה זה ניתן לומר כי יש כאן ספק הצבעה, וזאת על פי מבחן ההשמטה. אם נשמיט את היסוד פה, יתקבל המבע "זה במקום סעיף שנקרא...". נראה שההשמטה אינה מעלה ואינה מורידה דבר ממשמעותו הרפרנציאלית של המשפט.

28. חייל: נהג, בוא תפתח פה (את תא המטען).

ההשלמה הצפויה של המשפט היא "תפתח את תא המטען". על פי מבחן ההשמטה מתקבל המבע "נהג, בוא תפתח". המשמעות הרפרנציאלית של המשפט אינה משתנה. על פי מבחן ההמרה הפרדיגמטית מתקבל המבע "נהג, בוא תפתח שם". המרה זו יוצרת מבע בלתי קביל, שיש בו סתירה בין רכיבי המשמעות של בוא, הכולל רכיב סמנטי של התקרבות לדובר, ובין רכיבי המשמעות של שם, הכולל רכיב סמנטי של ריחוק מן הדובר. מעניינת הדוגמה הבאה:

29. יעל: אם הילדה שלי פה בגן, ואני רוצה לקבל את איכות החיים שיש כאן...

נראה שהיסוד פה הנמצא ברישה הוא ריק יחסית, שהרי תיאור המקום נמצא בצירוף בגן, ואילו כאן אכן מצביעה על מקום שהדוברים נמצאים בו. אשר לעריכת המשפט, מעמדה של פה אינו רמטי, כלומר אין הוא החידוש במשפט, ולעומת זאת מיקומה של כאן בסוף המבע מראה על מעמדה הרמטי במבע. יש להזכיר כאן את הצירוף שמביא שויקה (תשנ"ז, ערך "איפה"): "איפה פה, בלשון הדיבור". לדעתו של שויקה, הצירוף מביע שאלה בדבר מקומו המדויק של דבר כלשהו, שידוע שהוא נמצא בקרבת מקום. מדבריו עולה שהלקסמה פה אינה ריקה, כי היא מוסיפה מידע. להרגשתי, עצם השאלה איפה מסמנת מבחינה פרגמטית שאלה על מקום שידוע שהוא קרוב. נראה לי שהלקסמה פה בצירוף זה מרוקנת מהוראתה במידת-מה, והיא נדרשת מטעמים שאינם רפרנציאליים.¹⁴

מן הממצאים שהובאו ונותחו כאן ניתן לראות שתהליך ריקון המשמעות הדרגתי ואינו קוטבי. הוא נע בין שני קצוות: משמעות מלאה מצד אחד, משמעות מרוקנת לחלוטין מן הצד האחר, ובתווך מקרי הגבול של משמעות מרוקנת למחצה. ברוח ניתוח שימושי הלשון של רומן יאקובסון (1960), ניתן לומר שבמקרים של ריקון המשמעות נוכחותה של הלקסמה שבדיון אינה משרתת את הפונקציה הקוגניטיבית או הרפרנציאלית, אלא ממלאת צורך פסיכולוגי כלשהו של הדובר, ולכן ניתן לשייכה לפונקציה האמוטיבית, זו הקשורה בדובר ואולי גם בפונקציה הפואטית של הלשון. שימוש זה עשוי לנבוע מהצורך להשלים מקצב מסוים של הדיבור.

14. לפי דעתו של קירטצ'וק (תשס"א, עמ' 25-26), אין בלשון כלשהי עודפות כפשוטה, אלא יש ריבוי קידוד הבא להבטיח כי המסר ייקלט על ידי השומע באמצעים שונים, ייאגרו בזיכרונו או יזכה לתגובה בזמן אמת. כלומר, לתופעה זו יש תפקיד חיוני בתהליך התקשורת.

מאחר שלא נמצא שימוש מקביל כזה ללקסמה כאן, עולה מכך שאין חפיפה מלאה בין שימושן של שתי הלקסמות שבדיון.

חיוזוק לתופעה זו בא גם ממקור אחר. בתרגום העברי של גילי ברהלל לסדרת ספרי הארי פוטר מאת ג'יי ק' רולינג התעוררה בעיית תרגום לשונו הייחודית של האגריד. במקור אפינה הסופרת את האנגלית של הדמות בתופעות דיאלקטיות רבות. מאחר שלא נמצאה האפשרות לתרגם תופעה דיאלקטית שבלשון המקור בתופעה דיאלקטית בלשון היעד, נמצא הפתרון ללשון הדמות בריבוי תופעות של לשון דבורה במשלב נמוך. אחד הסימנים לכך הוא שימוש בתוארי פועל דאיקטיים למקום, שלא נמצאו במקור. לדוגמה, המשפט *Nothing you can do* תורגם "אין פה מה לעשות", כלומר, היסוד פה הוא עודף וחסר סימון רפרנציאלי. דוגמה נוספת לאותה התופעה באה במשפט: *I don't want you to see it*. בתרגום: "אני לא רוצה שאתם תראו פה את זה" (ורטהיימר, 2004).

3.2 שימושיה הרפרנציאליים של הלקסמה "פה"

הממצאים מראים, שבניגוד לרשום במילונים, הלקסמה פה מסמנת לא רק הצבעה על המקום (דאיקסיס), אלא גם הצבעה לוגית (אנאפורה), כלומר על העניין שמדובר בו או שהוזכר קודם לכן, למשל:

5. גלעד שושן: אבל זה לא שייך לפה.

הכוונה אינה למקום שנמצאים בו אלא לעניין שמדובר בו.

10. עובד: אלא אם כן מישוהו רוצה להציע איזה הצעות להחלטה נוספות על מה שהובא פה.

אין הכוונה להצביע על מקום הדיון אלא על מה שדובר בדיון.

16. גלעד שושן: יש פה ניסיון. אין פה ניסיון לנצל את זה לרעה.

הכוונה היא כי יש בדברים האלה או אין בדברים האלה ניסיון לנצל לרעה משהו.¹⁵

30. הרב ג'רמי לורנס: פה היה מדובר בחילוקי דעות מקצועיים ובאנטישמיות.

הכוונה למקרים שמדובר בהם.

3.3 שימושיה הרפרנציאליים של הלקסמה "כאן"

נראה שדווקא לקסמה זו, שעל פי המילונים (בן-יהודה; שויקה, תשנ"ז) משמשת הן להצבעה לוקלית (דאיקסיס) הן טמפורלית והן לוגית (אנאפורה), נוטה בלשון הדיבור לצמצם את תחומה. מכיוון שמספר הדוגמאות מצומצם, אביא את כולן.

15. לתופעת ההיסוס הפרדיגמטי בלשון הדבורה ראה יציב, תשנ"ג.

6. גלעד שושן: זה שייך לכאן.

הכוונה לעניין שדנים בו.

9. עובד: אנחנו ניקח את כל ההצעות שהעלו כאן גם, וכל זה ונביא לקיבוץ.

הכוונה להצעות שהועלו במהלך הדיון.

31. חייל: הייתי שם אותו למעלה. תלה אותו כאן למעלה.

ההקשר החוץ-לשוני הוא חיפוש מקום לחפץ מסוים בעת נסיעה באוטובוס. הפועל תלה מחייב במבנהו הלקסיקלי-תחבירי משלים מושאי ומשלים של מקום: תלה + ש"ע + תה"פ של מקום.

7. חייל: בוא נרד כאן. נסיעה ארוכה לפנינו.

כמשלים של פועל תנועה מופיעה הלקסמה במשמעותה המילונית היסודית.

29. יעל: אם הילדה שלי פה בגן, ואני רוצה לקבל את איכות החיים שיש כאן...

משמעות המילה המודגשת היא משמעותה המילונית היסודית.

32. ברוריה: אז את כסדרנית עבודה, שהזכרת את זה כאן, איך, איך באמת הסתכלת על מי שעובד?

הכוונה לדברים שדיברת עליהם, כלומר זוהי רמיזה לוגית.

בשלוש מן הדוגמאות (31, 7, 29) יש הצבעה על מקום ובשלוש דוגמאות (6, 9, 32) יש הצבעה על העניין המדובר, כלומר תפוצת המשמעויות שווה. לא נמצאה דוגמה להצבעה על הזמן. נראה שבלשון הדבורה מצטמצמים שימושיה של לקסמה זו, בשל צמצום תפוצתה ושימושה ומשום שבת-זוגה תופסת את מקומה בשימוש זה, למשל בביטוי "מפה ועד להודעה חדשה" (ראה להלן §3.4.2).

3.3.1 שימושים נוספים של "כאן"

בתחנות ובקניונים תלויים באשנבים מסוימים השלטים "כאן מוכרים כרטיסי חנייה", "כאן לא מודיעין" וכיוצא באלו. נראה שהבחירה הלקסיקלית בלקסמה כאן תלויה במבנה הצלילי: דווקא הברה סגורה יפה להעברת מסר אסרטיבי הנחוץ לשם משיכת קונים או לשם היפטרות מטרדנים. לשון אחר, יש מידה של איקוניות בשימוש הזה, כלומר יש קשר בין קשיותה היחסית של ההברה (בשל סגירותה) לבין המסר הקונאטיבי (המפעיל) שלה.¹⁶

3.3.2 היחס התפקודי בין שתי הלקסמות

עתה אוכל להביא תיאור איכותני של היחסים בין שתי הלקסמות: פה משמשת הן

16. על האיקוניות כתופעה רחבה בלשון האדם ראה קירצ'צ'וק, תשס"א והביבליוגרפיה הכוללת שם. על האיקוניות הצלילית בעברית ראה צרפתי, תשס"א, עמ' 45-52.

להצבעה ממשית על מקום (3.2§) הן להצבעה לוגית (3.2§) והן במשמעות ריקה או ריקה למחצה (3.1.4§). כאן משמשת להצבעה ממשית על מקום ולהצבעה לוגית (3.3§). יוצא אפוא כי שימושה של פה רחב יותר. במונחי התאוריה של המסומנות, ניתן לתאר את כאן כאיבר המסומן (או המאופיין, במינוח אחר) בזוג הלסקמות שתפקידו הצבעה רפרנציאלית, ואת פה כאיבר הבלתי מסומן בזוג הלסקמות שתפקידו הן ייחודיים – השימוש האמוטיבי-פואטי – הן זהים לאלו של בן זוגו, ההצבעה הרפרנציאלית. מעניין להשוות ממצא זה עם דעתו של ישי טובין (1995), עמ' 313–320) על הזוג איפה-היכן הקרוב לזוג פה-כאן מן הבחינה האטימולוגית, מבחינת השדה הסמנטי ומבחינת המשלב. לדעתו, דווקא איפה היא האיבר המסומן בזוג זה לגבי תכונת הספציפיקציה, ואילו היכן הוא האיבר הבלתי מסומן בזוג לגבי תכונה זו. מסקנתו לגבי הזוג איפה-היכן הפוכה ממסקנתו לגבי הזוג פה-כאן. כיצד לפרש זאת? ראשית, ישי טובין חקר קורפוס ספרותי למחצה ("שיח לוחמים") ואילו הטקסט הנחקר כאן דבור ומתוכנן. שנית, טובין מתבסס על שיטה מובנית היטב, שיטת התכונות המבחינות, ואילו הדרך שלי שילבה מתודות שונות, כגון תורת ריקון המשמעות, תורת הפונקציות הלשוניות של רומן יאקובסון ותורת האיקוניות. לגבי הזוג הנידון לא הביא ישי ראיות טקסטואליות אלא דן בו במסגרת הדיון בכמה זוגות שלאחד מהן הביא ראיות טקסטואליות. ואחרונה, תפיסת ההבדלים בין בני זוג קרובים תלויה גם באינטואיציה האישית של החוקר.

3.4 הצירופים

מיון הצירופים וניתוחם מבוסס על שיטתה של רבקה הלוי-נמירובסקי (תשנ"ט), שהיא השיטה המבוססת ביותר שהוצעה עד כה. אדון בצירופים שעלו מן הטקסטים ואעיר על כמה מהם שהם חידוש של העברית בתימינו, לאו דווקא הדבורה. מיון הצירופים נעשה על פי המבנה התחבירי.

3.4.1 צירוף יחס פשוט

• עד כאן

בלשון השידור הרדיופונית נוהגים הקריינים לסיים את ידיעות חדשותיות בביטוי עד כאן. שויקה (תשנ"ז) מביא את הביטוי כאחד הצירופים המילוניים. כך גם נהוג לסיים שדר בתקשורת הצבאית האלחוטית. מעולם לא נזדמן לי לשמוע תחתיו את הביטוי עד פה. מכאן עולה שנוצר קיפאון לקסיקלי. על פי בדיקה בארכיון המקוון של "הארץ", נמצא הצירוף עד כאן ב-14 כתבות בתקופה של חודש (18.8.2003–18.9.2003), ואילו הצירוף עד פה נמצא בכתבה אחת בלבד. בשירת אלתרמן מופיע הצירוף עד כאן (בשיר "האם השלישית") ואין מופיע מקבילו. קביעות הצירוף והשתגרותו גרמו לתהליך גזירת השורש מצירוף זה (עדכן, התעדכן) ולא ממקבילו עד פה. תהליך הגזירה הוא מדד טוב לרמה גבוהה של השתגרות.

ניתן לומר שהיסוד עד מגביל את הבחירה הלקסיקלית, ומכאן שזהו הערך-הקדקוד הבוחר לו קולוקאט. תת-המשמעות הנוספת בצירוף זה ניתנת לפירוש זה: "זהו סוף החדשות". ייתכן שזו אליפסה מן הביטוי עד כאן דבריי. הבחירה בלקסמה כאן נראית לי תלויה משלב, כלומר בחירה בצורה המאפיינת משלב גבוה יחסית, לאור דבריי בסעיף 2. נראה שיש בצירוף זה יחס מטפורי בין ההצבעה על קצה כלשהו – של דברים או של מילים – ובין המושג סיום. ייתכן שגם בהעדפה ללקסיקלית זו יש מידה של איקוניות בין המבנה הצלילי של הלקסמה ובין תפקידה: הברה סגורה יפה למטרת סגירת עניין יותר מהברה פתוחה, כלומר יש הנמקה צלילית לבחירה הלקסיקלית (ראה § 2.1 לעיל).

3.4.2 בינומים

הבינום הוא צירוף מילוני קבוע בן שני מרכיבים מילוניים, בדרך כלל מאותו שדה סמנטי, המשתייכים לאותו חלק דיכור ומקומם במדרג התחבירי שווה. שני המרכיבים שווים בתוכנם למושג שלישי בכך שהם מייצגים תכונות כולטות שלו (הלוי-נמירובסקי, תשנ"ט, עמ' 95). יש במרכיבים אלה שלוש דרגות של אידיומטיות: בלתי פרואולוגיים, הצטרפות מוגבלת ואידיומים.

• פה ושם

הצירוף הזה, שמביא גם שויקה (תשנ"ז), הזדמן בקורפוס פעם אחת במוסף "הארץ".

4. עמירה יהלום: פה ושם בטח יש כאלה, אבל באופן כללי אני מאמינה שהמצב פה שונה.

הקביעות של הצירוף נובעת מהיעדר האפשרות לשינוי העריכה: ?שם ופה, אך גם ההמרה בנרדף קוגניטיבי מוגבלת: ?כאן ושם. סדר הרכיבים של צירוף זה נראה לי מנומק מבחינת סדרו ההגייוני: בדרך כלל בהצבעה יש יציאה מן הקרוב אל הרחוק או מן המוצא אל היעד, לכן אין בסדר רכיבים זה שרירות.¹⁷

המושג השלישי שתכונותיו מוצגות בצורה מטפורית על ידי מרכיבי הצירוף הוא "בשוליים", כלומר במידה קטנה, זניחה. הרכיבים מורים על כך שהרפנט אינו מצוי במרכז ועל כן אינו תופעה מרכזית. מכיוון שללקסמה שם אין נרדף חד-לקסמי, הרי יש לראות בה את הערך-הקדקוד הבורר לו את הקולוקאט פה. הרכיבים הצורניים הם הרכיבים הסמנטיים, לפיכך יש לראות בצירוף הצטרפות מוגבלת ולא אידיום. צירוף זה בא בלשון הדבורה תחת צירופים מקבילים בתוכנם, המצויים במשלבים גבוהים יותר של הלשון: "אי פה אי שם", "זעיר פה זעיר שם".¹⁸ מבחינת תפקודו הוא מקביל לצירופים הקיימים בשפות שבמגע, למשל: בידיש – "אָהין און אַהער", באנגלית – here and there.

17. הצירוף פה ושם מופיע שלוש פעמים בשירת ביאליק בסדר זה (אבן-שושן, תש"ך).

18. צירופים אלו מובאים אצל שויקה, תשנ"ז.

• לא פה ולא שם, לא פה ולא פה
צירוף אחד נמצא בדברי עמירה יהלום במוסף "הארץ":

33. הם תקועים לא פה ולא פה.

לתחושתי, אין ניגוד סמנטי בין שני הצירופים שבכתרת והם נמצאים בתפוצה משלימה. מן הבחינה ההגיונית הכוונה היא להצבעה על שני כיוונים, ולכן הצירוף לא פה ולא שם נראה הגיוני יותר. עם זאת, במשלבים גבוהים יותר של הלשון מצויים הצירופים לכאן ולכאן, יש פנים לכאן ולכאן, ובשירת ביאליק "צילי פה וגילי פה" ("שתי בנות"), שגם הם באים להצביע על שני כיוונים ולשם כך משתמשים בלקסמה של הצבעה על מקום קרוב בלבד ולכן אין בצירוף זה מוזרות. ייתכן שצירופים אלו לוו במקורם באמצעים בלתי לשוניים, למשל תנועות ידיים, שהורו לשני כיוונים שונים ובאופן זה פתרו את העמימות הפרגמטית.

סדר הרכיבים של הצירוף לא פה ולא שם קבוע ונראה לי מנומק. כפי שכבר אמרתי לעיל, בכל הצבעה יש הליכה מן הקרוב לרחוק או מן המוצא אל היעד ולא להפך, לכן אין בסדר זה שרירות.

ההמרה בנרדף הקוגנטיבי כאן אינה שוברת את מובן הצירוף והיא מגבלה של הרגל, כלומר הצירוף נמצא בגבולות ההצטרפות המוגבלת. המושג השלישי המבוטא על ידי הבינום הוא אי-מצאת מקום, ומכאן, בדרך מטפורה של הפשטה, הוא מביע תלישות, בלבול. נראה לי שצירוף זה משקף את היקפו הסמנטי של מקבילו היידי, "נישט אַהין נישט אַהער", ויש לראות בו בבואה של היידיש.

• כאן ועכשיו

צירוף זה לא נמצא בקורפוס הנידון משום שאינו אופייני לרמות המשלב של הטקסטים המוקלטים. למרות חריגות משלבו הוא מובא בדיון זה במטרה לדון בצורה שלמה יותר במערכת האידיומטית של הזוג כאן-פה. הוא שייך למשלב הלשון המלומדת ומקורו בלטינית hic et nunc. סדר הרכיבים הקבוע בעברית מוכתב על ידי המקור הלועזי. עם זאת, ההמרות בנרדפים קוגנטיביים שוברות את הצירוף: ?פה ועכשיו, ?כאן ועתה, ?פה ועתה. השערתו היא שקביעותו של הצירוף נובעת מן ההעדפה הסגנונית שלא ליצור צירופים תחביריים צמודים הטרוגניים, היינו צירופים המערבים יסודות מקראיים ויסודות משניים. לפיכך צירוף זה בנוי על הרובד המשני בלבד, אך ייתכן שהצירוף זכה לקביעות בזכות גורם נוסף – הדמיון הצלילי בין המרכיבים הלטיניים ובין המרכיבים העבריים. בלטינית שני המרכיבים הם בעלי הברה סגורה, ויש להניח שעובדה זו השפיעה במודע או שלא במודע על בחירת המרכיבים העבריים ודחתה את האפשרות של בחירה בנרדפים המקראיים, שהם בעלי הברות פתוחות: ?פה ועתה. בנוסף, המרכיב הראשון בצירוף, כאן, הוא בעל צליל משותף עם הרכיב הלטיני המקביל, k.

בצירוף זה הרכיבים שומרים על משמעותם המקורית. משמעות הצירוף מתקבלת מסך המשמעויות של רכיביו. לפיכך זהו בינום ברמה הפרואולוגית ולא ברמת ההצטרפות המוגבלת וודאי שאינו אידיום. מן הצד האחר, גם בצירופים ברמה הפרואולוגית מוגברת המשמעות של היסודות, ובמקרה הנידון – מודגשת המשמעות של "המציאות הקיימת".

• מפה ועד להודעה חדשה

א. הביטוי מפה ועד להודעה חדשה, המובא גם אצל שויקה (תשנ"ז), הופיע בשני טקסטים שאינם תלויים זה בזה. בטקסט "נשים בשינוי":

34. דורית אלמליח: בתחום האנושי זה דורש יחסי אנוש מפה ועד להודעה חדשה.

בכתבה "קריקטורה אחת יותר מדי" מאת שרה ליבוביץ-דר במוסף "הארץ":

35. יוסי אולמרט: ועשו לי שם סמטוכה מפה ועד להודעה חדשה.

מבחינה דיאכרונית נראה כי מקור הצירוף בלשון מנהלית כלשהי, קרוב לוודאי הלשון הצבאית, לשון הפקודה.¹⁹ אשר לדירוג הצירוף, לא ניתן לשנות את סדר רכיביו: "עד להודעה חדשה ומפה". סדר העריכה מנומק, כפי שהסברתי לגבי הצירופים שלעיל (פה ושם, לא פה ולא שם). גם מבחן ההמרה הפרדיגמטית ביסודות נרדפים מראה על קביעות לקסיקלית. לא ניתן להמיר את פה בכאן ולא את הודעה בנרדפיה, למשל הוראה, פקודה: "עשו לי שם סמטוכה מכאן ועד להוראה חדשה", "מכאן ועד לפקודה חדשה". לפיכך יש לראות כאן בחירה דרכיונית.

אשר למשמעות, צירוף זה ציין מראשיתו את המשמעות של תקופה שראשיתה מוגדרת, אך לא כן סיומה. מן הבחינה הזאת ניתן לומר שצירוף זה הוא מקבילה דיבורית של הצירופים הוותיקים מכאן ואילך, מכאן ולהבא וכו'. שתי הבחנות חשובות לעניין זה: (א) צירוף זה מראה כי טענת המילונים (בן-יהודה; שויקה, תשנ"ז), שרק כאן עשויה להצביע על הזמן ואילו פה מוגבלת להצבעה על מקום, אינה תופסת לגבי לשון הדיבור. התרחבות הוראתה של הלקסמה פה מסתברת מן הבחינה הכמותנית ומונעת על ידיה. מכיון שהלקסמה פה רווחת בשיעור של 97% ממניין המשותף של שתי הלקסמות, סביר להניח שהדבר יביא לידי הרחבת שימושה.

שתי הדוגמאות שהובאו מראות שחלה תזוזה במשמעות הצירוף, מן המשמעות חוסר סיום (של תקופת זמן) < חוסר גבול < מידה רבה מאוד. בדוגמה הראשונה מדובר על 'ניהול יחסי אנוש תקינים במידה המרבית'. פירושו של המשפט השני הוא

19. למיטב זיכרוני, שמעתי ביטוי זה לראשונה בעת שירותי הצבאי מפי מפקדיי.

'הפריעו לי במידה רבה ביותר, במידה שלא תתואר, בלא שיעור'. לפי הניתוח הזה אין דמיון בין משמעותם המילולית-יסודית של הרכיבים לתת-המשמעות המוספת (אין הכוונה להצבעה על מקום ואין גם שום הודעה של ממש), ההצטרפות היא דר-כיוונית, ולרכיבים אין מעמד סמנטי עצמאי אלא הם מתפקדים כמרכיב סמנטי מינימלי אחד. לפיכך יש לראות בצירוף זה אידיום ולא הצטרפות מוגבלת.

3.4.3 פועל ומשלימו

מטבע הדברים, אופיו של השדה הסמנטי הנידון רומז לכך שהפעלים העשויים ליצור צירופים קבועים הם פועלי התנועה ופועלי גרימת התנועה.

• העביר משם לפה ומפה לשם

צירוף זה נמצא בטקסט "נשים בשינוי".

36. נורית שפרן: צריך להעביר משם לפה ומפה לשם.

סדר המשלימים חופשי למדיי משום שניתן לערוך את הצירוף בסדר שונה בלי לפגוע בו: "להעביר מפה לשם ומשם לפה". הקיפאון הלקסיקלי מתבטא בחוסר האפשרות להמיר את פה בכאן. המרה כזאת פוגעת בנוהג הלשוני אך אינה משנה את משמעותו הרפרנציאלית-קוגניטיבית של המשפט: צריך להעביר משם לכאן ומכאן לשם. בחירת הרכיבים מושפעת מן המבנה הצלילי של הרכיבים מתוך מגמה ליצור יחס דיסהרמוני ביניהם (ראה 2§ לעיל). תת-המשמעות הנוספת היא 'למייך מחדש' (reclassify). הרכיבים שומרים על משמעותם המילולית היסודית ועל כן צירוף זה הוא הצטרפות מוגבלת ואיננו אידיום.

• הגיע לו עד לכאן

בלשון הדיבור מוכר לי הביטוי המובא גם על ידי שויקה (תשנ"ז, ערך "הגיע"):²⁰

37. שפרה שטיין: זה הגיע לי עד לכאן.

משמעות הביטוי המלווה לעתים בתנועת יד המצביעה על הצוואר או על המצח היא: 'אינני יכול(ה) לשאת את זה עוד', בדומה לביטוי המקראי "באו מים עד נפש". הקיפאון הלקסיקלי מתבטא בחוסר האפשרות להמיר את מרכיבי הצירוף בנרדפיהם: "זה בא לי עד לפה", "זה עלה לי עד לכאן". היסוד לי, המכונה דאטיבוס אתיקוס, מציין את הנפגע העיקרי והוא בדרך כלל יסוד אנקליטי לפועל (בורר וגרודזינסקי, 1968). מכאן שבצירוף פועלי זה אין קיימת העריכה "זה הגיע עד לכאן לי". בצירוף זה קשה לקבוע מהו הערך-הקדקוד ומהו הקולוקאט, אך נראה שהמרכיב הגיע הוא הערך-הקדקוד הבורר לו את הקולוקאט כאן. בצירוף זה המרכיבים שומרים על משמעותם המילולית היסודית, אך נוספת תת-המשמעות 'מעבר לגבול', יתר על המידה'. יש לראות בו צירוף בדרגה של הצטרפות מוגבלת ולא בדרגה של אידיום.

20. ושם צורתו: הגיע לו עד כאן.

4. סיכום ומסקנות

במחקר זה נבדק זוג לקסמות קרובות במשמעון כדי לראות אם יש הבדל בתפקודן החברתי בלשון הרבורה בתימינו. הבדיקה נעשתה הן מן הבחינה הכמותנית הן מן הבחינה האיכותנית. הבדיקה האיכותנית, העומדת במרכז הדיון, נעשתה במתודות של הבלשנות המתמקדת בסימן (טובין, 1995). במהלך הניסיון למצוא את הבדלי התפקוד בין בני הזוג נעזרתי בתאוריות נוספות: התאוריה הפרגמטית של רומן יאקובסון (1960), תורת ריקון המשמעות (בן-שחר, תשס"ג), התאוריה של האיכוניות הלשונית (קירטצ'וק, תשס"א) ותורת ההצטרפות התחבירית המוגבלת (הלוי-נמירובסקי, תשנ"ט).

4.1 המסקנות העיקריות

א. מבחינה כמותנית הלקסמה פה תופסת כ-97% ממניין ההופעות המשותף של שתי הלקסמות הנידונות ואילו כאן תופסת 3% בלבד. הסיבה לבחירה הלקסיקלית הזו קשורה בשימושים הבלתי רפרנציאליים של הלקסמות הללו, ולפי ההשערה ייתכן שהבחירה קשורה להשראה הצלילית של ביטויים מקבילים בלשונות שבמגע (§2.1).

ב. ללקסמה פה יש שימוש מבני-דקדוקי ריק למחצה, מעין שימוש המוצרך על ידי דגם המשפט, בדגם הישותי (דגם 3 ברשימת רוזן, 1977; §3.1).

ג. בעקבות התפקיד המבני של פה חל בה תהליך של התרוקנות סמנטית והיא הופכת ללקסמה שתפקידה מילוי חלל ומילוי צורך אמוטיבי או פואטי (§3.1).

ד. בשל תפוצתה הנרחבת ובשל שליטתה מבחינה כמותית התרחבו תחומיה של הלקסמה פה בלשון הדיבור ביחס למצוי ברובדי הלשון הקודמים. ברבדים אחרים ובמשלבים אחרים של העברית היא מציינת רק הצבעה על מקום, ואילו בלשון הדיבור בתימינו היא מציינת גם הצבעה על הזמן וגם הצבעה על העניין המדובר. על פי הממצאים, דווקא כאן מציינת הצבעה על המקום ועל העניין, אך לא על הזמן. כלומר, על פי הממצא חל צמצום בהיקפה הסמנטי בהשוואה לרובדי לשון ולמשלבי לשון אחרים (§§3.2, 3.3).

ה. בלשון הדיבור נוספו צירופים הבנויים על הלקסמה פה הבאים תחת צירופים הבנויים על הלקסמה כאן המצויים במשלב הפורמלי והפיוטי. באופן טבעי, מן המשתמע עד כה יש פחות צירופים הבנויים על הלקסמה כאן (§3.4).

סיכום, האם ניתן לתאר את יחסי שתי הלקסמות כנדרפות גמורות על פי ההגדרה המחמירה? בעניין זה יש להבחין בין החלק הגרעיני האב-טיפוסי של תחולת המושג ובין החלק הפריפרי הבלתי יציב של משמעותו (הלוי-נמירובסקי, תשנ"ט, עמ' 112 ואילך). החלק הגרעיני של שתי הלקסמות, הנקרא גם "משמעות לקסמית ערטילאית" (או דנוטציה), חופף. חפיפת משמעות נמצאה בסביבה המצרית סמון של מקום של ממש, כגון בפועלי התנועה ובפועלי גרימת התנועה. לעומת זאת,

החלק הפריפרי הפתוח הנקרא "משמעות לקסיקלית אקטואלית" (או קונוטציה), שונה. כאן התגלו תת-משמעויות שונות לשתי הלקסמות. תת-המשמעויות הנוספת של כאן היא 'גבול', 'סוף', והיא התגלתה בצירוף עד כאן. תת-משמעויות נגזרת שלה היא 'מעבר לגבול', 'יתר על המידה', והיא התגלתה בצירוף זה הגיע לו עד כאן. תת-המשמעויות של פה היא 'עכשיו' בצירוף מפה ועד להודעה חדשה. כמו כן התגלה השימוש הריק של הלקסמה כמילת חלל הממלאת צורך אמוטיבי. מכיוון שנמצאו סביבות ייחודיות ושימושי לשון ייחודיים לכל אחת משתי הלקסמות, הרי שעל פי מבחן ההמרה המחמיר אין הן נרדפות מלאות, כלומר נמצא כי דעתו של אבא בנדויד, שיש ביניהן שוויון סמנטי מלא, אינה תופסת. במחקר נמצא שיש ביניהן הבדל במישור המסומן, היינו היקף סמנטי שונה ושימושים שונים. כן נמצא יחס קולוקציוני משלים בין שתי הלקסמות. נמצא שהמוטיבציה לבחירות הלקסיקליות של הדוברים נובעת במידת מה מן המבנה הצילילי השונה של שתי הלקסמות, היוצר קונוטציות שונות, כלומר יש בבחירה זו איקוניות ואין בה מקריות.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אבינרי, תשכ"ה = י' אבינרי, יד הלשון, תל-אביב תשכ"ה
 אבן-שושן, תש"ך = א' אבן-שושן, קונקורדנציה לשירת ח"נ ביאליק, ירושלים תש"ך
 אבן-שושן, תשל"ב = א' אבן-שושן, המלון החדש, ירושלים תשל"ב
 בורר וגרודזינסקי, "Syntactic = 1968", *Cliticization and Lexical Cliticization: The Case of Hebrew Dative Clitics*, *The Syntax of Pronominal Clitics*, Syntax and Semantics, 19, ed. H. Borer, Orlando 1968, pp. 175–212
 בלאנש-בנווניסט, 1991 = C. Blanche-Benveniste, *Le français parlé: études ammaticales*, Paris 1991
 בלומפילד, 1933 = L. Bloomfield, *Language*, London 1933
 בלנק, תשי"ח = ח' בלנק, "קטע של דיבור עברי ישראלי", לשוננו כא (תשי"ז), עמ' 39–33
 בלנק, 1984 = H. Blanc, "Israeli Hebrew Text", *Studies in Egiptology and Linguistics in Honour of H. Y. Polotsky*, ed. H. B. Rosén, Jerusalem 1984, pp. 132–152
 בנדויד, תשכ"ז = א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, א-ב, תל-אביב תשכ"ז-תשל"א
 בן-טולילה וקומם, 1998 = י' בן-טולילה וא' קומם, קונקורדנציה ל"שירים שמכבר" של נתן אלתרמן, באר-שבע 1998

בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים ותל-אביב
1959-1908

בן-שחר, תשס"ג = ר' בן-שחר, "תפיסת המילה במרכז והשפעתה על התרגום
הספרותי", העברית שפה חיה, ג, בעריכת ר' בן-שחר וג' טורי, תל-אביב תשס"ג,
עמ' 51-66

הלוי-נמירובסקי, תשנ"ט = ר' הלוי-נמירובסקי, בין התחביר ללקסיקון: ההצטרפות
המוגבלת בעברית בת ימינו, ירושלים תשנ"ט
הנטיקה, תשמ"ב = י' הנטיקה, קונקורדנציה של "שיירה של חצות" לס' יזהר,
ירושלים תשמ"ב

ורטהיימר, 2004 = ע' ורטהיימר, "העברית של האגריד: בעיית תרגום ופתרונה
בגרסה העברית של הארי פוטר", הרצאה ותמסיר בכנס "העברית שפה חיה",
אורנים, פברואר 2004

טובין, Y. Tobin, *Invariance, Markedness and Distinctive Feature* = 1995
Analysis, Beer Sheva 1995

יאקובסון, 1960 = ר' יאקובסון, "בלשנות ופואטיקה", הספרות ב (1970) 2, עמ'
274-285

יזרעאל, תשס"ב = ש' יזרעאל, "מאגר העברית המדוברת בישראל: דוגמאות
טקסטים", לשוננו סד (תשס"ב), עמ' 289-314

יציב, תשס"ג = א' יציב, "הציר הפרדיגמטי ותורמתו לחקר השיח הדבור", העברית
שפה חיה, ג, בעריכת ר' בן-שחר וג' טורי, תל-אביב תשס"ג, עמ' 152-166
כנעני, תשל"ג = י' כנעני, אוצר הלשון העברית לתקופותיה השונות, כרך 13,
ירושלים ורמת-גן תשל"ג

ליונס, 1977 = J. Lyons, *Semantics*, Cambridge 1977

מדן, 1966 = מ' מדן, מאלף עד תו, ירושלים 1966

ניר, תשמ"ט = ר' ניר, סמאנטיקה עברית, תל-אביב תשמ"ט
קירטצ'וק, תשס"א = י' קירטצ'וק, "האיקוניות וכמה מגילוייה בעברית", דברי
המפגש השנתי ה-16 של החוג הישראלי של חברי החברה האירופית לכלשנות,
בעריכת י' טובין, באר שבע תשס"א, עמ' 13-26

צאנין, תשמ"ב = מ' צאנין, מילון יידיש-עברי שלם, תל-אביב תשמ"ב
צרפתי, תשס"א = גב"ע צרפתי, העברית בראי הסמנטיקה, ירושלים תשס"א

רוזן, 1977 = ח"ב רוזן, עברית טובה, תל-אביב 1977

שויקה, תשנ"ז = י' שויקה, רב מילים השלם, תל-אביב תשנ"ז
שתיל, 1994 = נ' שתיל, דגמי המשפט בעברית המדוברת, עבודת גמר, אוניברסיטת
תל-אביב, 1994

שתיל, תשנ"ז = נ' שתיל, קבוצות שמות עצם בעברית המדוברת, עבודת דוקטור,
אוניברסיטת תל-אביב, תשנ"ז

על חקר השיח של העברית המקראית

Roy L. Heller, *Narrative Structure and Discourse Constellations: An Analysis of Clause Function in Biblical Hebrew Prose*, Harvard Semitic Studies, 55, Winona Lake: Eisenbrauns 2004, xi + 494 pp.

חקר השיח של העברית המקראית הוא תחום מחקר פורה וחיבורים חדשים בעניינו מתפרסמים מזמן לזמן. החיבור שלפנינו משתייך אף הוא לתחום זה, ועל פי מחברו הוא בא לענות על הצורך בעיון יסודי בתפקידיהם המגוונים של משפטים בלשון הפרוזה של העברית המקראית (עמ' 2). העברית המקראית מוגדרת כחיבור זה במובנה הצר, כלומר הלשון העברית של המקרא בלבד ולפי נוסח המסורה המצוי במהדורת הביבליה הבראיקה שטוטגרטנסיה (עמ' 3 הערה 6). תכלית החיבור, על פי הכותב (עמ' 25–27), היא לדון בתפקידם של משפטים פועליים ושאנים פועליים בלשון הפרוזה של העברית המקראית, ולבחון את היקרום ואת תפקידם הפרגמטי של סוגים שונים של משפטים בכל אחד מסוגי הפרוזה הקיימים בעברית המקראית. בראשית הפרק הראשון (עמ' 1–32) מצוי מבוא קצר ומועיל הן במבנה הסיפור המקראי ובשימושו של השיח המקראי. במבוא נסקרות ארבע גישות העוסקות בפועל ובסוגי המשפטים בעברית המקראית: (א) הגישה המבוססת על זמן דקדוקי (tense); (ב) הגישה ההיסטורית-השוואתית; (ג) הגישה המבוססת על אספקט; (ד) הגישה המבוססת על מחקר בלשני של השיח (discourse-linguistic). המסגרת המתודולוגית של החיבור מבוססת על הגישה האחרונה, כלומר על המחקר הבלשני של השיח. המחבר מבחין בין סיפור (narrative) לבין שיח ישיר (direct discourse, עמ' 25). השיח הישיר עצמו נחלק כחיבור זה לשני סוגים עיקריים (בהתאם לדרכו של רוברט לונגקר, בעבודותיו הנוכחות בעמ' 487–488 ברשימת המקורות). הסוג האחד מציג מידע ואילו הסוג האחר מביע את רצון הדובר. כל אחד משני סוגי השיח הללו נחלק חלוקה פנימית נוספת. הסוג הראשון נחלק לשיח סיפורי (narrative), לשיח נבואי (predictive) ולשיח ביאורי (expository). הסוג השני, המביע את רצון הדובר, נחלק לשיח חוקר ודורש

* נוסח אחר של ביקורת זו התפרסם ב־Hebrew Studies 45 (2004), עמ' 298–302.

(interrogative) ולשיח מעודד (hortatory). בסך הכול מדובר בחמישה סוגי שיח (עמ' 25–26). המחבר מבקש להראות כי הפרווה המקראית משתמשת בעקיבות במשפטים פועליים המכילים פעלים ממערכת הסופיות וממערכת התחיליות, במשפטים בצורות בינוני, במשפטים שמניים ובמשפטים חסרים, וכי שימוש זה נקבע בהתאמה לסוג הפרווה – סיפור או שיח ישיר – ובהתאמה לחלוקה הפנימית הנוספת של השיח הישיר (עמ' 26–27).

לשם בחינת שימושים אלה נבחרו שני קובצי סיפורים מן המקרא. הקובץ הראשון הוא סיפורי יוסף (בראשית, פרקים לז, לט–מז) ובהם דן המחבר בפרק השני (עמ' 33–212). הקובץ השני הוא סיפורי חצר המלוכה של דוד (שמואל ב, פרקים ט–כ ומלכים א, פרקים א–ב) ובהם דן המחבר בפרק השלישי (עמ' 213–427). המחבר מציין כי הוא מתעניין במשפטים עצמאיים בעיקר, ודן במשפטים משועבדים רק באורח אקראי (עמ' 28, הערה 88 בעיקר). הנתונים על המבנים הפועליים ועל המבנים שאינם פועליים המצויים בכל אחד מסוגי הפרווה המקראית מובאים בפרקים השני והשלישי בטבלאות הכוללות סטטיסטיקה מפורטת של תפוצתם. הפרק הרביעי מכיל את סיכום הנתונים ואת המסקנות הנובעות מהם. תמצית המסקנות היא שבסיפור המקראי מצויות על פי רוב צורות פועל המתכוונות לעבר. מגוון הצורות מתקיים לא כדי לציין זמן אלא לשם הבעת אספקטים או כשל אופן התארגנות הסיפור. רציפות בלשון הסיפור המקראי מושגת בדרך כלל באמצעות דגמי משפטים המכונים בחיבור זה "משפטי ויקטל", כלומר משפטים הפותחים בפועל בצורת ויקטל. משפטים אלה רווחים בלשון הסיפור, אך הגבולות של הפסקאות וכן מידע הסוטה מן הרצף הסיפורי מובעים בדרך כלל באמצעות דגמי משפטים שאינם משפטי ויקטל (עמ' 430–432, 456). אשר לשיח של העברית המקראית, סוג פרווה זה איננו משמש בהכרח לתיאור מאורעות בעבר; לעתים יש בו דקויות מודאליות. משום כך אין בסוג זה דגם משפט רווח, אין בו סימון גבולות של פסקאות, אין בו סימון מידע חיצוני לרצף השיח והבחירה בין סוגי הפעלים תלויה בסוג השיח (עמ' 456–458). סיכום מסקנות אלה מובא בעמודים 481–482.

מאחר שאופן הסיווג של צורות פועל ושל דגמי משפטים מסתמך לעתים קרובות על עמדתו של חוקר זה או אחר ומשקף את פרשנותו, שאלה מרכזית ביחס לחיבור זה היא האם הדרך שבה דן המחבר בכל משפט בחיבורו היא הדרך היחידה האפשרית. דומה כי במקרים רבים אין הדברים כך בחיבור שלפנינו. להלן אציג מבחר דוגמאות שבהן ניתן לחלוק על פרשנותו של המחבר.

בעמוד 53 המחבר בוחן שתי הופעות של היה, הראשונה בבראשית לז, ב: "יוסף בן שבע עשרה שנה היה רָעָה את אחיו בצאן", והשנייה בבראשית לז, כג: "ויהי כאשר בא יוסף אל אחיו". המחבר מציין כי בדוגמה הראשונה היה ממלאת תפקיד פועלי המבטא את עצם קיומו של יוסף, הרועה, בקרב אחיו. אולם תפקידה של היה

במקרה זה איננו פועלי מלא ואין פועל זה מבטא קיום אלא הוא פועל עזר, המכונה לעתים במקרים כאלה אף "אוגר". המשפט עצמו הוא ביסודו משפט שמני שנשואו צורת הבינוני רָעָה. באותו עמוד, הערה 19, חוזר המחבר על מסקנות שאמר קודמיו, כי צורות הפועל היה בדוגמאות אלה אינן מקדמות את מעשה הסיפור. אולם צורת הפועל היה בפסוק כג דווקא מקדמת את מעשה הסיפור. היא מתארת את בואו של יוסף אל אחיו, וככל הנראה בכוונה תחילה באה כאן צורת ויקטל כדי למנוע את שבירת הרצף הסיפורי על ידי משפט הזמן הדרוש כאן. את הדוגמה מבראשית לו, ב יש לסווג על פי הגדרותיו של המחבר כמשפט שנשואו בינוני, והוא למעשה דגם של משפט שמני. את הדוגמה מבראשית לו, כג יש לסווג כמשפט ויקטל. פרשנות כזו תשנה גם את החישובים הסטטיסטיים שמביא המחבר.

דוגמה נוספת שאפשר לחלוק על פרשנותה בידי המחבר – ומשום כך שוב עשויים לחול שינויים בחישוביו הסטטיסטיים – מצויה בעמודים 58–59. המחבר מגדיר את המשפט מבראשית לו, טו, "והנה תֵּעָה בשדה", כמשפט שנשואו בינוני ואת המשפט מבראשית לו, כט, "והנה אין יוסף בבור", כמשפט שמני. אף שזיהוי שני המשפטים שלאחר מילת ההצגה והנה נכון מבחינה תחבירית, מוטב למינן כאן כמשפטי מצב בצד כל שאר המשפטים הפותחים במילת ההצגה והנה והמצויים בדרך כלל לאחר פועלי ראייה ובהקשרים דומים. מילת ההצגה ממיינת ומגדירה את התפקיד של משפטים מסוג זה טוב יותר ממבנה המשפט העוקב אחריה, משפט שנשואו בינוני, שמני ובמקרים אחרים – פועלי. מיון כזה של משפטים הפותחים במילת ההצגה והנה חשוב במיוחד במחזור הסיפורים של חלומות פרעה בבראשית מ–מא. שיטתו של המחבר, המבוססת על חקר בלשני של השיח, ממיינת את המשפטים לחמישה סוגים בלבד: משפטים שיש בהם פעלים ממערכת הסופיות, משפטים שיש בהם פעלים ממערכת התחיליות, משפטים שנשואם בינוני, משפטים שמניים ומשפטים חסרים. במקרים כגון אלה אין די בשיטה זו, משום שאין היא מציינת את כל הדקויות התחביריות של המבנה.

עוד דוגמה שאפשר לפרשה באורח שונה מצויה בשמואל ב יב, טז–יז: "ויבקש דוד את האלהים בעד הנער וַיֵּצֵא דוד צום ובא ולן ושכב ארצה. וַיִּקְמוּ זקני ביתו עליו להקימו מן הארץ ולא אבה ולא ברה אֶתם לחם". בפסוק טז באות שתי צורות פועל ממערכת התחיליות מסוג וַיִּקְטַל האופייניות לרצף הסיפור המקראי: ויבקש, ויצם. מיד לאחריהן באות שלוש צורות פועל ממערכת הסופיות מסוג וַיִּקְטַל: ובא, ולן, ושכב, שאינן אופייניות לרצף הסיפור המקראי. המחבר רואה בעיה ברצף הפעלים הזה ומציע לפתור אותה על ידי הצגתו של חלק הפסוק המכיל צורות פועל ממערכת הסופיות כהערה צדדית לפסקה. בדרך דומה מנסה המחבר לפרש את צורת הפועל ממערכת התחיליות בפסוק יז, ויקמו, כמביעה פעולה חד-פעמית ברצף של פעולות חוזרות (עמ' 262–263). דרך אחרת לפרש את שימושי הפועל בפסוקים אלה היא לראות את צורות הפועל ממערכת הסופיות, ובא, ולן, ושכב, לא כחלק מהערה

צדדית אלא כמפרטות את הפעולות שציינו צורות פועל ממערכת התחיליות שקדמו להן – ויבקש וכן וַיִּצֵם. את צורות הפועל ממערכת הסופיות, "ולא אבה ולא ברה", אפשר להבין כמציינות ניגוד לצורת הפועל ממערכת התחיליות הקודמת להן, ויקמו, הממשיכה את שרשרת פועלי ויקטל האופיינית לרצף הסיפורי, ויבקש וויצם.

כאמור לעיל, המחבר מייחד תשומת לב רבה למספרים ולשיעורי ההופעה של כל טיפוס משפט בכל סוג של פרוזה, אולם חישוביו עשויים להשתנות בשל פרשנות שונה ובשל מיון אחר של כל דגם משפט ולהפוך ממילא לחסרי משמעות. חשוב מזה, המסקנות הנשענות על הסיכומים הסטטיסטיים הללו אינן מצדיקות את המאמץ שהושקע בכך ואת השיטה בכללה. למשל, האם חשוב לדעת שבבראשית לו יש 69 צורות ויקטל (עמ' 52)? והרי המסקנה שאלו הן הצורות הרווחות ברצף הסיפורי של הפרוזה המקראית כבר הייתה ידועה היטב קודם לכן.

ועוד, בניגוד לזיהוי הפשוט יחסית של יחידות תחביריות כגון משפט, צירוף מילים ולעיתים אף מילה אחת שהיא משפט או צירוף מבחינה תחבירית, הגבולות המדויקים של יחידת שיח מנקודת מבט בלשנית אינם ברורים לחלוטין ואינם קלים להגדרה. עם זאת, הגישה הכללית של המחקר הבלשני של השיח, ובכלל זה שיטת המחקר שלפנינו, תורמת להבנה של סוגי הפרוזה המקראית ושל מגוון שימושי הפועל בהם. כך גם המסקנות העיקריות של המחבר באשר ללשון הסיפור המקראי, הגורסות כי צורות ויקטל באות בתפוצה רחבה להבעת הרצף הסיפורי, ולעומת זאת צורות פועל ודגמי משפטים אחרים מציינים גבולות של פסקה או מביאים מידע רקע או מידע צדדי לסיפור. המסקנות העיקריות לגבי השיח הישיר, שאין בסוג פרוזה זה צורות פועל או דגמי משפטים רווחים במיוחד, אף הן חשובות. התפוצה של צורות הפועל ושל דגמי המשפטים נקבעת על פי סוגי השיח הישיר וכך צורת הפועל קָטַל נפוצה בשיח סיפורי. צורת הפועל יקטל ולצדה וקטל נפוצות בשיח נבואי. משפט שמני, משפטים הכוללים את הפועל היה, משפטים חסרים ומשפטים שנשואם בינוני נפוצים בשיח ביאורי. צורות פועל מודאליות – צורת הציווי, דרך האיווי, דרך הפיקוד, אֵל יקטל, (ו)קטל-נא – נפוצות בשיח מעודד. שיח חוקר ודורש, לשיטתו של המחבר, מוגדר באמצעות השימוש במילות שאלה ובתוארי פועל יותר מבאמצעות צורות פועל ודגמי משפטים.

אף שהמסקנות הללו באשר לתפוצה של צורות הפועל ושל דגמי המשפטים אינן חדשות, החיבור מחיל את המתודה של המחקר הבלשני של השיח באופן שיטתי על יחידות מוגדרות של הפרוזה המקראית. נקודות תורפה עיקריות בחיבור הן ייחוס חשיבות רבה מדי לסיכומים סטטיסטיים והתעלמות מן הבעיה המרכזית של סדר המילים בכל דגם משפט ושל היחס בין סדר המילים לבין הבחירה בצורות הפועל במשפט. ההעדפה של דגמי משפטים אלה או אחרים, בין בסיפור ובין בשיח הישיר, והבחירה של סדר מילים זה או אחר שזורות זו בזו בעברית המקראית. בנוסף, שפע הגוונים של אספקט, של זמן דקדוקי ושל מודאליות, המובעים באמצעות צירופים

של פעלים ממערכת התחיליות והסופיות עם וי"ו ובלעדיה, מסובכים הרבה יותר מכפי שניכר בחיבור זה. מחקרים חדשים המתחשבים במורכבות זו מופיעים לפרקים. דוגמאות אחדות למחקרים מסוג זה הן מחקרה של טל גולדפאין בדבר סדר המילים והבעת הזמן בעברית מקראית (T. Goldfajn, *Word Order and Time in Biblical Hebrew Narrative*, Oxford 1998) ומחקרה של גליה חטב בנושא דומה (G. Hatav, *The Semantics of Aspect and Modality: Evidence from English and Biblical Hebrew*, Amsterdam–Philadelphia 1997). דיון בשאלות אלה נעדר מן החיבור שלפנינו וגם העבודות הנזכרות כאן אינן מופיעות ברשימת המקורות שבסופו. נראה כי עדיין אין בידנו הסבר שלם והולם למגוון התפקידים של צורות הפועל ושל דגמי המשפטים בעברית המקראית.

על מחקרים בלשון ט

מחקרים בלשון ט, בעריכת אהרן ממן ושמואל פסברג, האוניברסיטה העברית – המכון למדעי היהדות, ירושלים תשס"ד, XVI+277 עמודים

החוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית ומרכז בן-יהודה לחקר תולדות הלשון העברית זיכו אותנו בכרך התשיעי של "מחקרים בלשון" ובו אחד-עשר מאמרים העוסקים במגוון נושאים מתקופות לשון ומתחומי לשון שונים. המאמרים באים בסדר האלף-בית של שמות המשפחה של מחברי המאמרים.

מאמרו של סיריל אסלנוב ("האם ספר שרשות הכסף לר' יוסף אבן כספי שימש מקור השראה לחיבורו המילונאי של פברה ד'אוליבט?", עמ' 1–15) משיב בחיוב לשאלה המפורשת בכתרת המאמר, כלומר, פברה ד'אוליבט, שספרו *La langue hébraïque restituée* יצא לאור בשנת 1815, הושפע במישרין או בעקיפין מאבן כספי, שחי בין השנים 1280–1347. וכך כותב אסלנוב: "לעתים קרובות בולט הדמיון בין הגדרותיו של פברה ד'אוליבט לבין אלה שיוסף אבן כספי נתן לקבוצות-על של שורשים משולשים, שיש להם שתי אותיות במשותף. אפשר אפוא להניח שפברה ד'אוליבט הכיר במישרין או בעקיפין את המילון 'שרשות הכסף'?" (עמ' 2). אסלנוב אינו מביא דוגמאות משכנעות לדמיון "הבולט" שבין הגדרותיהם של שני המחברים. לעומת זאת הוא מביא "כמה נקודות מפגש בין הגדרותיו של אבן כספי לבין אלה של פברה ד'אוליבט" (עמ' 6). לדעתי, "נקודות המפגש" שהוא מציין, אין בהן כדי להצדיק את מסקנתו של אסלנוב. נקודת המפגש הראשונה שאסלנוב מביא היא ראיית השורש זה"ם כמקורב לשורשים זה"ב וזה"ר, אלא שאבן כספי מסביר את הקרבה בכך שזה"ם מביע את היפוכו של יסוד האור והזוהר שבשורשים זה"ב וזה"ר, ולכן על פי "מושג ההפכים השאול מהפילוסופיה הערבית" (עמ' 4) אפשר לראות קרבה בין זה"ם ובין זה"ב וזה"ר. לעומת זאת, פברה ד'אוליבט מסביר את הקרבה "על ידי הגדרה המבוססת על הדמיון בין קרינת האור לבין התפשטות הסירחון. עצם העובדה ששני המילונאים ניסו להצדיק את השתייכותו של השורש זה"ם לקבוצת-על המכילה את השורשים המתחילים ביסוד זה, מראה על זיקה כלשהי בין אבן כספי לבין פברה ד'אוליבט. אולם נימוקיהם שונים כל כך, שמתגבר החשד כי ניתוחו של פברה ד'אוליבט אינו אלא הדהוד מרוחק ומעוות של ההסבר המובא על ידי אבן כספי" (שם). מדוגמה זו ומכל הדוגמאות האחרות המובאות אצל

אסלנוב אין לדעתי להסיק אלא שהן אכן כספי והן ד'אוליבט דוגלים בהשקפה הרואה בשורשים התלת-עיצוריים התפתחות מתוך שורשים דו-עיצוריים. מהעובדה ששניהם ניסו למצוא את המשותף בין שורשים תלת-עיצוריים ששתי אותיות השורש הראשונות שלהם זהות, אין ללמוד שהמחבר המאוחר למד במישרין או בעקיפין מהמחבר הקודם את עצם רעיון הדו-עיצוריות או למד ממנו כיצד להגדיר סמנטית את השורש הדו-עיצורי. רק אם ניווכח שפרטים מסוימים – ולא הרעיונות הכלליים של הגישה הדו-עיצורית – מצויים אצל שני המחברים במידה שאינה מקרית, רק אז נוכל להשתכנע שהאחרון מבחינה כרונולוגית למד מהראשון.

ביקורת זו אין בה להפחית מהעניין הרב שיש במאמרו של אסלנוב, שכבר הוכיח את יכולתו הרבה בחקר המילונאות של ימי הביניים, ובייחוד בשיטתו המיוחדת של אבן כספי.¹ המאמר עומד על השוני שבין שני המחברים יותר משהוא עומד על הדומה, והשוני הזה הוא בעיני העיקר. מאלף במיוחד לטעמי הוא חלק המאמר העוסק ב"מסורת הלשון העברית המשתקפת מן התעתיקים של פברה ד'אוליבט" (עמ' 11).

מאמרה של מיכל אפרת ("אין עברית האסורה עליי": על דרכו המורפולוגית של רטוש בחידוש מילים", עמ' 17–57) מתבסס על "למעלה מארבעת אלפים הצעות למינוח עברי" (עמ' 17) שנמצאו בעיזבונו של רטוש. המאמר מתאר את העקרונות הבלשניים והסוציו-לינגוויסטיים שהנחו את רטוש במפעל התחדישים שלו, "שלא אחת הצהיר כי הוא רואה בו את פועלו החשוב והמרכזי" (עמ' 18). המחברת סבורה שהיה כוונתו לפרסם מחקר שיסביר את העקרונות שהנחו אותו במפעלו זה לאורך חמישים שנות כתיבה ספרותית, תרגומים משפות שונות, כתיבה פובליציסטית, ובעיקר סימון מילים לועזיות שנודמנו לו תוך כדי קריאה וההצעות העבריות שהעלה תמורתן (שם). ואולם אי פה אי שם הוסיף רטוש נימוקים והסברים לחידושו, ועל בסיס אלה, ובעיקר על בסיס כלל ההצעות עצמן, ניסחה אפרת את העקרונות הלשוניים והדקדוקיים שרטוש היה ער להם בוודאי אך לא הספיק לנסחם (עמ' 19). ואלה הם העקרונות שמצאה המחברת ושעל פיהם חידש רטוש את כל חידושו:

1. עקרון החד-חד ערכיות – לכל מושג ראוי שיהיה כנגדו מונח אחד, ולכל מונח ראוי שיהיה כנגדו מושג אחד. לכן, למשל, צריך שיהיו בעברית שתי מילים שיצינו את המושגים המבוטאים באנגלית באמצעות *analysis ו-operation* ואין להסתפק במילה האחת ניתוח. את המילה הזאת הוא מציע להשאיר לציון האופרציה, ואילו

1. C. Aslanov, "De la lexicographie Hébraïque à la sémantique générale: La pensée sémantique de Caspi d'après le *Sefer Šaršot ha-Kesef*", *Helmantica* 51 (2000) 154, pp. 75–120; C. Aslanov, *Le preñvençal des juifs et l'hébreu en preñvence: Le dictionnaire Šaršot ha-Kesef de Joseph Caspi*, Leuven–Paris 2001. וראה ביקורת על הספר הזה שכתב גב"ע צרפתי, לשוננו סה (תשס"ג), עמ' 91–93.

את האנליזה הוא מציע לציין באמצעות החידוש מִפְרָד (עמ' 22). וכן להפך – אם משתמשים בעברית בשני מונחים לציון מושג אחד, כגון ארכיטקטוני ואדריכלי, יש לוותר על אחד מהם, ובמקרה זה הוא מציע לוותר על הראשון (עמ' 25).

2. עקרון ניצול כל הפונמות העבריות בלא להתחשב כלל בהומוגרפים של הכתב חסר התנועות – למשל, אין לפסול את המילה יָדַע (שרטוש מציע במקום מודע) רק משום החשש שייטו לקרוא אותה יָדַע. אין לוותר על הווי"ו העיצורית ומותר ליצור מונח כעין פֶּהוּ בעבור אנרכיסטי (עמ' 29).

3. עקרון הקשר המנומק בין תוכן לצורה או עקרון השקיפות, בעיקר המורפולוגית – רטוש אינו מחדש מילה בלשון אלא אם כן יש לו הנמקה לשונית ליצור אותה בתצורה שבחר בעבור המושג המסוים. ההנמקה שמדובר בה פעמים היא שקופה ליודעי ח"ן, ולרוב היא שקופה לרטוש בלבד (אין למעשה בנמצא דוגמה שתהיה שקופה לכלל דוברי הלשון). החידוש שוֹפְרָז (גביע גלידה), דרך משל, שהנמקתו היא המילה הארמית שופרזא (קֶרֶן לשתייה), יהיה אולי בעל שקיפות סמנטית מסוימת למי שבקיא בספרות חז"ל, אך מְאֹב (flash-back), שהנמקתו היא אֹב (בעלת אוב), יהיה כנראה אטום לחלוטין גם בעיני מי שיודע את התנ"ך כולו בעל-פה. כל שכן מילה כעין אֶשְׁנָה (עשה טרנספורמציה), שיש בה לדעת רטוש העיצור אל"ף, שעל פי "התצורה הטרנס-מקראית" שלו הוא פועל חד-עיצורי, "והוראתו לפי רטוש מעין יש" (עמ' 41–42).

אפרת מסבירה בבהירות ובפירוט רב את משנתו הבלשנית והבלשנית-חברתית של רטוש בהסתמכה על תיעוד רחב. אם יש לקרוא השגות לגבי הצעות החידושים והנמקותיהן, עליו להפנותן לרטוש בלבד. כשלעצמי אני מנצל את ההזדמנות כדי לטעון אך זאת: אילו הייתה העברית מתפתחת (ראה עמ' 28) על פי הקווים שרטוש ממליץ עליהם, היא הייתה הופכת ללשון שונה לגמרי מהבחינה החשובה ביותר, זו ששימרה אותה באחדותה לאורך כל ההיסטוריה שלה, היא הבחינה המורפולוגית.² עדיפים בעיניי לגיונות של מילים זרות, הניכרות בזרותן אך ידועות בכל שפות התרבות הרלוונטיות לתרבות העברית העכשווית, על פני מילים כעין סִפְרָה (ביבליוגרפיה), מְחֻלָּה (כוריאוגרפיה; בטעות נרשם: "כירואגרפיה"), תְּמָלִילָה (לקסיקוגרפיה), אֶרְצָה (גאוגרפיה) וְנוֹנָה (פורנוגרפיה). המצאת הסיומת יָה והצמדתה השיטתית לבסיסים שרירותיים ולעתים מנותקים ממצאות הלשון, העשויים להזכיר את המקבילה הלועזית, ושבוה בלבד מתבטאת "שקיפותם", היא שעבוד ללעז שאיני מכיר עמוק ממנו.

מאמרה של טלי בר ("התנאי – מעמדו התחבירי וגבולותיו על פי העברית בת-זמננו [גישה מבנית]", עמ' 59–83) פותח במבוא ובו נידונה הבעייתיות שבהגדרת משפט התנאי, שכרוכים בה היבטים מבניים וסמנטיים, שפעמים עולים בקנה אחד

2. ראה ז' בן-חיים, במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 15–18.

ופעמים מובילים לכיוונים מנוגדים. המחברת קובעת שמבחינת המשמעות יש להבחין בין שני סוגי תנאי (עמ' 60): ראלי או אפשרי (הידוע יותר בשם תנאי קיים) ותנאי שאינו אפשרי מלכתחילה (הידוע יותר בשם תנאי בטל). אשר למבנה, המחברת אמנם מבחינה בין חמישה סוגים, אך מתרכזת במבנה המובהק שצורתו "אם + משפט + משפט" (עמ' 64). עיקרו של המאמר דן בשמונה בעיות, שהראשונה בהן נוגעת למעמדה התחבירי של פסוקית התנאי, וכל האחרות נוגעות לסיווג משפטים הנראים כמשפטי תנאי אך יש ספק לגביהם, והמחברת משיבה לכאן או לכאן.

כמה וכמה בעיות עולות למקרא מאמרה של בר. הבעיה הראשונה מתעוררת בעקבות מאמרו של היימן.³ בר קובעת, בניגוד להיימן, שפסוקית התנאי היא אדורב ולא נושא או טופיק (עמ' 65–71). הבעיה השנייה נוגעת להבחנה בין פסוקית תנאי לבין פסוקית זמן, ואין בה חידוש לעומת הנאמר בספרי התחביר, שהרי מוסכם על הכול שמילות זמן משמשות לעתים להבעת תנאי. גם הבעיה השלישית, בעיית ההבחנה בין תנאי לבין סיבה, אינה מעוררת קושי מיוחד.

הבעיה הרביעית נוגעת להבחנה בין תנאי לבין "משפטים שיש בהם ביטוי של הנחה" (עמ' 75). לדעת בר, משפט כעין "בהנחה שיש בורא עולם, הכדורגל הוא ההוכחה הוודאית לכך שיש לו חוש הומור מפותח", אינו צריך להיחשב למשפט תנאי משום ש"אין בו ציון מפורש ונדאי של אפשרות, שהוא עיקרו של ביטוי התנאי" (שם). איני מבין מדוע הנחה אינה יכולה להיחשב לאפשרות. בשתייהן מצוי יסוד הספק בדבר אמתות הדברים ולכן מצוי בהם יסוד האפשרות. ההבדל הוא רק בכך שבתנאי הרגיל, ההיפותטי, הדובר משאיר את אפשרות אמתות המשפט תלויה ועומדת, ואילו כשמדובר בהנחה, הוא בוחר זמנית, לצורך טיעונו, באחת האפשרויות, אך אין הוא קובע בכך את אמתותה.

הבעיה החמישית נוגעת למשפטי זיקה המביעים תנאי. בר מביאה דעות לכאן ולכאן ומעדיפה לא לראות בהם פסוקית תנאי. אפשר בהחלט לקבל גישה זאת כשם שאפשר להרחיב את התנאי ולכלול בו, אם רוצים, כל לוואי מצמצם הבא אחרי שם עצם גנרי (כגון "סטודנטים שלא יגישו את העבודה בזמן לא יוכלו לגשת לבחינה"). אין גישה אחת העדיפה על פני חברתה, אלא הכול תלוי בהגדרת אוויקט החקירה. אם מבקשים, דרך משל, לבדוק את דרכי הבעת המקרים ההיפותטיים, יש טעם להכליל בחקירה את פסוקיות הזיקה המביעות תנאי.⁴

הבעיה השישית נוגעת ל"מבנים מחוברים" (עמ' 76), כעין "קח שועל ותיקח עכבר ותראה הם אותו דבר" (עמ' 77). מחברת המאמר רואה במשפטים מעין אלה משפטי תנאי אם החלק הראשון מביע אפשרות. בזה אין דבריה שונים מהאמור

3. J. Haiman, "Conditionals are Topics", *Language* 54 (1978) עמ' 564–575.

4. ראה מ' אור, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 157.

בספרי התחביר. אלא שלא מובן במה הם שונים מהמשפטים האסינדיטיים, מסוג "ירצו, יאכלו", שלא זכו לדין.

הבעיה השביעית היא אם לראות במשפטים מודאליים מעין "הייתי שמח לטייל בחו"ל עכשיו" משפט תנאי חסר או מבנה עצמאי. המחברת קובעת ש"העיסוק במשפטים מודאליים אינו צריך להיות חלק מן העיסוק בתנאי" (עמ' 78). אפשר לקבל קביעה זאת ואפשר לדחותה, הכול תלוי בשאלה במה מבקשים לעסוק.

הבעיה השמינית והאחרונה נוגעת ל"מבנה תנאי שבו עבר בהצעת התנאי ועבר בתוצאתו" (עמ' 78). הכוונה למשפטים מעין "החשד לכאורה כנגד ראש הממשלה הוא, כי עבר עברה של הפרת אמונים, אם נכנע לאיומים ולסחיטה של א"ד". לדעת מחברת המאמר, רק ידיעות חוץ-לשוניות עשויות לקבוע אם מדובר באפשרות, ואז יש לסווג את המשפט כמשפט תנאי. אבל אם ידוע שהאמור בפסוקית התנאי התקיים, אין כאן תנאי אמתי אלא "נרפך של הדגשה" (עמ' 79). דברים אלה מעלים כמה תהיות; נסתפק באחת: הבעיה אינה מצטמצמת ב"מבנה תנאי שבו עבר בהצעת התנאי ועבר בתוצאתו", שהרי בפסוקית התוצאה עשוי לבוא בינוני ולא דווקא זמן עבר, כגון "אם הוא נכנע לאיומי הסחיטה, הוא אינו ראוי להיות ראש ממשלה". מאמרו של פרנציסקו חביאר דל ברקו דל ברקו ("מיון וניתוח של צורות הפועל המקראי בעזרת מחשב", עמ' 85–97) הוא כעין דין וחשבון חלקי על "פרויקט מחקרי רחב העוסק בתחביר הפועל בספרי הנביאים" (עמ' 86). המאמר דן בשימוש צורות הפועל בשירה המקראית. דל ברקו קובע ש"האלמנטים החשובים ביותר להבנת מערכת הפועל העברי בשירה המקראית הם טעמי המקרא, התקבולת, ובעיקר ההבדלים התחביריים בין סוגים שונים של טקסטים" (עמ' 87). ואולם המרכיב החשוב באמת "להבנת השימוש בכל אחת מצורות הפועל, הוא ההבחנה בין סוגים שונים של טקסטים: טקסטים סיפוריים וטקסטים של שיח" (עמ' 88). טקסט השיח ניתן לחלוקה משנית, כגון חזון, הסבר, תיאור, קינה ועוד (עמ' 92). המדגמים מתוך ספר עמוס והטבלאות של צורות קטל ויקטול בסיפור ובשיח בספר עמוס (שם) משכנעים את הקורא ששיטת המחקר הננקטת אכן מעלה תמונה בהירה יותר בנושא המסובך של השימוש בצורות הזמן בסוגי הטקסטים המקראיים השונים. מאמרה של ברכה דלמצקי-פישלר ("יודע הוא בסוד החזרה: ההיטות בלשונו של עגנון", עמ' 99–121) עוסק באחד מקווי האפיון הבולטים בסגנונו של עגנון, והוא החזרה על מילים במקום שכותבים אחרים מחסרים אותן או משתמשים בדרכי רימור. המחברת מבדילה בין שני סוגים של חזרה, "ההיטות חופשית וההיטות סדירה" (עמ' 100) ודנה בפירוט רק בסוג השני. הסוג השני מתחלק אף הוא לשני סוגים: "ההיטות רטורית וההיטות מאורגנת" (עמ' 102). דלמצקי-פישלר טוענת בצדק שההבדל בהיטות במשפט כגון "7. לא במזיד עבר על החוק, בשוגג עבר על החוק, מתוך הסחת הדעת עבר על החוק" לעומת "15. בעצמי אני אופה ובעצמי אני מבשלת ובעצמי אני מסדרת את הבית ובעצמי אני משגחת על הגן" הוא "מקום

ההטעמה במשפט": במשפט 15 הביטוי החוזר ונשנה מוטעם מבחינת האינטונציה, ואילו במשפט 7 אין הוא מוטעם. ויושם לב שאף במשפט 15 יש ביטוי בלתי מוטעם: אני. במשפט זה בולטת יותר, לדעתי, ההבחנה החשובה בין "הישנות רטורית והישנות מארגנת". המחברת מצליחה להראות בעדויות משכנעות שעגנון בחר בדרך ההישנות ככוונת מכוון. הישנות מרכיבים במשפט "מפחיתה את התלות בין האיברים המאוחים ומגדילה את עצמאותם. הם נהנים מאוטונומיה כאשר כל אחד מהם מחזיק מעין 'ערכת רכיבים' שלמה משלו" (עמ' 109). המחברת מסבירה ש"בכוחה של ההישנות להרגיע בזרימתה המונוטונית ולצייר תמונה הרמונית, אבל ביכולתה אף להטריד, להציק לנקר ולנכר; היא יכולה ליצור רושם כמעט היפנוטי, פולחני, אבל גם קומי" (עמ' 113). אין ספק, המאמר מתאר תופעה סגנונית שהיא כנראה ייחודית לעגנון בעת החדשה, ומסביר בצורה משכנעת את ההיגיון ה"מנטלי, ספרותי ורעיוני" שבה (עמ' 110).

מאמרו הקצר של אפרים בצלאל הלבני ("טעמי המקרא שאינם בהתאם לתחביר: שתי דוגמות", עמ' 123–126) טוען שתי טענות: (1) רצף המילים "רְבוּעַּ הִיָּה כְּפֹל עָשׂוּ אֶת הַחֹשֶׁן" (שמות לט, ט), שלפי התחביר ההפסק העיקרי בו צריך היה לבוא אחרי היה (רבוּעַ הִיָּה, כפול עשו את החשן), בא על פי טעמי המקרא אחרי כפול (רבוּעַ הִיָּה כפול, עשו את החשן). הלבני טוען שהסיבה לחלוקת הפסוק בניגוד לתחביר היא "אשגרה מהפסוק המקביל: 'רבוּעַ יְהִיָּה כְּפֹל' (שמות כח, טז), שם אין מילים מקבילות לעשו את החשן שבשמות לט, ט", אלא הן יחידה אחת; (2) הפסוק "וְאָמַר אֶבְדֵּךָ נֶצְחִי וְתוֹחֲלִי מֵה'" (איכה ג, יח) חולק על ידי בעלי הטעמים כדין (*וְאָמַר אֶבְדֵּךָ נֶצְחִי, וְתוֹחֲלִי מֵה'), אלא שהסיבה לחלוקה על פי התחביר לא באה לשקף את התקבולת המצויה בפסוק הזה (ואמר: אבד נצחי מ'ה'), [וְאָבְדָה] תוֹחֲלִי מֵה'), אלא על דרשתו של ריש לקיש, שהעמיד ניגוד בין שני חלקי הפסוק: ואמר: אבד נצחי, ו (=אבל) תוֹחֲלִי מֵה'. שתי הטענות יפות ומוסיפות נדבך להבנת טעמי המקרא לעומקם.

מאמרה של רבקה הלוי ("הקטגוריזציה הלשונית על פי מודל האבטיפוסים: דוגמות מן העברית של 'מינו', עמ' 127–156) מכיל שני חלקים. החלק הראשון מטרתו "להציג את הנחות היסוד של הקטגוריזציה הלשונית על פי תורת האבטיפוסים לעומת התפיסה הקלסית", והחלק השני מטרתו "להראות כי גם בקטגוריזציה הצורנית-תחבירית פועלים העקרונות שמניחה תורת האבטיפוסים" (עמ' 127). בהמשך מוסברים עקרונות הקטגוריזציה האריסטוטלית, המושתתת על ארבע הנחות יסוד: (1) הגדרת הקטגוריה "כאוסף של תכונות הכרחיות ומספיקות"; (2) התכונות הן בינאריות: "ישות יכולה להיות או לא להיות בעלת תכונה מסוימת"; (3) לקטגוריה יש גבולות ברורים וכל ישות בעולם מוצאת את מקומה בתוכה או מחוצה לה, "ואין מקרים דר-משמיעים"; (4) "אין דרגות של חברות" בקטגוריה, והואיל וכל תכונה חשובה באותה מידה כדי ליצור את אוסף התכונות ההכרחיות

והמספיקות (עמ' 130). אסכולת פראג יישמה את המודל האריסטוטלי הזה במערכת הפונולוגית, שנתפסה כמערכת של קטגוריות (פונמות) המוגדרות אף הן על פי אותם עקרונות אריסטוטליים, אלא שבמקום תכונות מגדירות אותן תכונות (features). הלוי טוענת ש"חוקרי הפונולוגיה העשירו את המודל האריסטוטלי של הקטגוריזציה בארבע הנחות נוספות" (שם), והיא מפרטת: (5) "התכונות הן פרימיטיביות [...] אינן ניתנות לניתוח נוסף"; (6) הן "אוניברסליות"; (7) הן "מופשטות" בהיותן יחסיות ונקבעות על ידי המערכת; (8) הן מולדות. שתי הנחות היסוד האחרונות שנויות במחלוקת (עמ' 130-131). הגישה הפונולוגית הזאת אומצה על ידי תחבירנים ובעיקר סמנטיקנים, הדוגלים בשיטת הניתוח למרכיבי משמעות (שם). הלוי מסבירה את "עקרונות הקטגוריזציה האבטיפוסית" (עמ' 132) המנוגדת לקטגוריזציה הקלסית דלעיל. תחילתה ב"חקירות פילוסופיות" של ויטגנשטיין, והיא הולכת וכובשת את מקומה בחשיבה הבלשנית, בעיקר באסכולת הבלשנות הקוגניטיבית. על פי השקפה זו תכונות הקטגוריה אינן בינאריות, אינן מופשטות, אין אחת מהן "מהותית להבחנה בין קטגוריה אחת למשנה" (עמ' 133). ההבחנה בין התכונות היא בין מובהקות יותר למובהקות פחות, ורוב הקטגוריות הן בעלות שוליים מעורפלים. המודל האבטיפוסי "מאפשר דרגות שונות של חברות בקטגוריה" (עמ' 137), וזהו ההבדל החשוב ביותר בין מודל זה למודל הקלסי (שם). חלק ראשון זה של המאמר מסכם בלשון בהירה התפתחות חשובה בהיסטוריה של הבלשנות, תוך הסתמכות על ספרות רחבה.

החלק השני במאמרה של הלוי מבקש ליישם את הקטגוריזציה האבטיפוסית בקטגוריות מורפולוגיות ותחביריות. תיאור מושג המילה, המוספית והטרנזיטיביות כמונחי האבטיפוסיות בוודאי מבהיר במעט או בהרבה את הידוע זה כבר בבהירות פחותה אולי, אך אין בו כדי לשנות מכול וכול את הבנת המושגים האלה. חשיבותה של הקטגוריזציה האבטיפוסית היא בעיקר בהכנסת יסוד מדרג מובהקות של קטגוריית המילה, המוספית וכו'.

מאמרו של משה פלורנטיין ("תפילת 'ברוך אתה' של אב חסדה: תפילה שומרונית שלשונותיה יהודיים", עמ' 157-216) עוסק בתפילה שנתחברה "בסוף המאה האחת-עשרה או בתחילת המאה השתים-עשרה" (עמ' 159), אך מעולם לא הייתה "חלק מהריטואל השומרוני הקבוע" (עמ' 165), כי "אין אפשר להם לשומרונים לקבל דבר שממנו עולה ריח יהודי ובו ניכרים רישומי לשון זרים כל כך?" (שם). בראשית המאמר מבוא, ומובהר בו מקומה של התפילה "ברוך אתה" בתוך ההקשר ההיסטורי הכללי של הליטורגיה השומרונית. פלורנטיין מפרט במבוא את כתיבי היד של התפילה שהשתמש בהם, את "ייחוד לשונה של התפילה" (עמ' 161) ואת "חד-פעמיותו של סגנון לשון התפילה" (עמ' 165). החלק השני של המאמר מכיל את כל הטקסט עם תרגומו לערבית, שלא נעשה בידי אב חסדה עצמו, אלא בידי אדם בן תקופה מאוחרת יותר. דבר זה ברור מתוך כך שהמתרגם לא תמיד היטיב "לרדת

לכוונת דבריו" של מחבר התפילה (עמ' 167). הטקסט ותרגומו הערבי מלווים באפראט מדעי עשיר ומלומד ובהערות והפניות מחכימות.

מאמרו של מיכאל ריז'יק ("מאנים שהם מינים או מינים שהם מאנים", עמ' 217–250) מביא דיון היסטורי וטקסטואלי מקיף על גלגוליו, פירושו ותחליפיו של הביטוי "חז"לי מינים" (כגון בביטוי: "משקלקלו המינים", ברכות ט, ה). ריז'יק פותח את מאמרו בקביעה ש"החל מסוף המאה הט"ז ועד תחילת המאה הי"ח מופיעה בספרים שונים שנדפסו באיטליה ובדפוסים התלויים בדפוסים אלו, במקום המילה מינין במשמעות 'כופרים' המילה מאנין [...] ככינוי לכופרים המאמינים בשתי הרשויות, ורואים את מוצאה בשמו של מאני, מייסד המאניכאיות" (עמ' 217). ריז'יק סבור ש"הצורה מאנין נוצרה במהלך הניסיון לעקוף את האיסור של הצנזורה הנוצרית על השימוש במילה מינים" (שם).

המאמר גופו פותח באמונה שרווחה בכנסייה הנוצרית מראשיתה ועד סוף ימי הביניים כי המילה מינים מכוננת אל הנוצרים, וכי היהודים מקללים את הנוצרים בתלמודם ובתפילתם. אמונה זו שימשה את ראשי הכנסייה להטיל צנזורה על התלמוד ואף לשרוף את הספרים. תשובת היהודים הייתה המרת המילה הבעייתית במילה אפיקורסים (ולפעמים גם צדוקים וכותים, וגם מאנים). בדפוס סדר המעמדות מהמאה הט"ז השתלטה המילה מאנים.

ריז'יק מגלה בקיאות רבה בכתיבה של ראשי הכנסייה, בודק בשיטתיות את כתבי היד העיקריים של המשנה (ומוצא בהם רק מינים ומינות), את הדפוסים של התלמוד מאיטליה, אמסטרדם וקושטא (שבהם מוצאים את כל התחליפים), מתחקה אחר המניאכים וכופרים אחרים באחדות האלוהית, כגון הקאתרים, ובודק את יחס הכנסייה אליהם. ריז'יק רואה ביוסף אלבו, בעל "ספר העקרים", את ראשון המקשרים במפורש "בין מינים לשמו של מאני" (עמ' 234), והוא מתחקה אחר גלגולי הפירוש הזה בספרות ישראל.

ומה לגבי האטימולוגיה ה"אמתית" של מינים? ריז'יק כותב: "במילון בן-יהודה מובאת כעיקרית סברתו של באכיר, שהמשמעות של המילה מין, 'חבר של כת', התפתחה מן המשמעות העיקרית, 'סוג'. סברה זו נראית גם פשוטה ונכונה" (עמ' 237 הערה 92). ואולם מעיון במילון בן-יהודה עולה שאין זו בעיה פשוטה. במילון רשום הערך "ב. *מין", כלומר, עורך המילון ראה במילה מינים מילה חדשה מתקופת חז"ל, שאין לה כל קשר אטימולוגי עם "א. מין" המקראית (כלומר, המילים הן הומונימיות). הוא רשם את ההגדרה הזאת: "כנוי לכל אחד מכתה אחת שקמה בקרב היהודים בזמן התנאים שכפרו בעולם הבא ובקצת אמונות אחרות", והוסיף בהערה שם: "עוד לא הכריעו החכמים בודאות גמורה מקור שם זה". לאחר שהביא כמה דעות ("מהשם הפרטי מני"; "קצור המלה מאמין"; "ר"ת: מאמין ישו נוצרי"; "וזאב בכר סובר שנגזר מהמלה א. מין, שהצטמצמה משמעותו למין אחד ממני היהודים של הזמן ההוא"), הוא מסכם ואומר: "וכל זה דחוק".

מאמרו הקצר של גארי א' רנדסבורג ("מילת הקיום אֵש", עמ' 251–255) מצליח לשכנע את הקורא שמילת הקיום אֵש, ה"מופיעה במקרא בשלושה מקומות בלבד" (שמ"ב יד, יט; מי' ו, י; מש' יח, כד; עמ' 251), ושבלאו קבע לפני כשלושים שנה ש"התפתחה מהצורה הפרוטו-שמית **itay*" (עמ' 251) ומקבילה לארמית איתי, היא אלמנט בדיאלקט הצפוני ("עברית ישראלית", ולא "עברית יהודאית" – עמ' 252). הטקסטים שבהם מצויה מילת הקיום הזאת נקבעו כצפוניים באופן בלתי תלוי במילה הזאת, והמילה עצמה יש לה המקבילות הנחוצות בארמית ובאוגריתית (*it*), שהן סימן ההיכר המובהק ליסודות צפוניים.

מאמרה של רבקה שמש ("על הסתרה ועל פועלי הסתרה במקרא: עיון סמנטי ותחבירי [עם היבטים פרשניים]", עמ' 257–277) מתאר את הפעלים המביעים הסתרה על פי השיטה הסמנטית-תחבירית שפיתח בעברית פרופ' אליעזר רובינשטיין ז"ל. על פי השיטה הזאת ניתן להבחין בין מסגרת סמנטית לבין מסגרת תחבירית, ופעמים המעבר מהראשונה לשנייה (מהתשתית למבנה-העל) שקוף לגמרי, וגם אין כל קושי לעבור מהשנייה לראשונה, אך פעמים אין הקבלה בין שתי המסגרות בגלל השמטת מרכיבים תחביריים או בגלל שינוי מקומם או תפקידם התחבירי. המחברת קובעת ארבעה תפקידים תמטיים למסגרת הסמנטית של כל פועלי ההסתרה: אגנט, תמה, מקום וחווה (*experiencer*), כגון במשפט (לפי סדר התמות דלעיל): "דוד החביא את הספר בארון ממשה".

תחילה בדקה שמש את 158 פועלי ההסתרה המצויים במקרא שאין לגביהם חילוקי דעות פרשניים, ומצאה, בניגוד לדעה המצויה בספרות המחקר, שיש במקרא הבחנה סמנטית בשימוש הפעלים: "סת"ר הוא השורש הכללי להבעת פעולת ההסתרה [...] צפ"ן מציין בעיקר הסתרת מופשט מסוג מצוות וגמול, וכן הסתרה מוחשית של אדם [...] חב"א/י מציין בעיקר הסתרה מוחשית של אדם [...] טמ"ן מציין בעיקר הסתרה מוחשית של דומם" (עמ' 268–269). אולי כדאי להעיר שהבדיקה שעשתה שמש ומסקנותיה לא הצריכו כל שימוש במודל הסמנטית-תחבירי שהוצג לעיל. לעומת זאת, בבדיקת "המסגרת התחבירית של פועלי ההסתרה בלשון המקרא" (עמ' 269) אכן נעשתה על רקע המסגרת הסמנטית, ונמצא שב-40.51 אחוזים מכלל 158 היקרויות פועלי ההסתרה חסרים הן המקום והן החווה (אך לא התמה, המתממשת כמושא ישיר). כמו כן נמצא שרק בחמישה מקרים (3.16 אחוזים) יש מימוש הן של המקום והן של החווה. המקום ממומש יותר מהחווה (32.28 אחוזים לעומת 24.05 אחוזים; עמ' 270).

לטעמי, הממצא המעניין ביותר בראיית כלל פועלי ההסתרה כמשתייכים לקבוצה סמנטית-תחבירית אחת הוא השוני הגדול בין סת"ר מצד אחד וטמ"ן וצפ"ן מצד אחר: הראשון בא עם חווה ב-50.7 אחוזים של ההיקרויות, ואילו שני האחרונים אינם באים כלל עם חווה. ממצא זה עשוי להעלות ספק בעצם צדקתה של ההשקפה הדוגלת בתפיסת כלל פועלי ההסתרה כמשתייכים לקבוצה סמנטית-תחבירית אחת.

הסמנטיקה בוודאי משפיעה על התחביר, אך האידיויסינקרטיות הסמנטית או התחבירית של הפעלים גוברת על כל הניסיונות לקבץ אותם לקבוצות בעלות מכנה משותף סמנטי-תחבירי. בסופו של דבר רק סינונימים מוחלטים, שהלשון נוטה כידוע להיפטר מהם, יהיו בעלי תשתית סמנטית ומבנה תחבירי אחידים.

המחברת מוסיפה לקראת סוף המאמר "עיון בפסוקים בעלי קשיים פרשניים" (עמ' 273). מחמשת הפסוקים הנידונים נדמה לי ששיטת המחברת מועילה יותר בפסוק החמישי: "כי אם עונתיכם היו מבדילים ביניכם לבין אלהיכם וחטאותיכם הסתירו פנים מכם משמוע" (יש' נט, ב). התקבולת מחייבת להבין את הצלע השנייה באופן שנושא המשפט (חטאותיכם) אינו האגנט, כמצופה מבחינת המעבר מהמבנה הסמנטי לתחבירי, אלא תיאור הסיבה, שאינו חלק מהמבנה הסמנטי-תחבירי, ו"התנושאות" זו (עמ' 275) היא שגרמה לקושי הפרשני. חשיפת התופעה התחבירית הזאת מיישבת אותו: "ה' הסתיר את פניו מכם בגלל חטאותיכם" (שם).

הדרך שלפנינו מפתיע מעט במגוון הרחב של הנושאים הנידונים, אך השוני הרב בתחומי החקירה ובשיטות המחקר רק מוסיף עניין למי שנוטל את הספר לקראו מתחילתו ועד סופו.

Summaries

Alexey (Eliyahu) Yuditsky

Reduced Vowels in the Transcriptions from Hebrew in the *Hexapla*

Examination of the reduced vowels in the Greek transcriptions from Column Two of Origen's *Hexapla* led to the conclusion that there is no evidence for shwa mobile in this tradition of biblical Hebrew. The rule is that the short vowels, which have been reduced in other traditions, retain their original quality here even when distant from stressed syllables. The retention of these vowels has been explained as resulting from analogy, e.g., ιεφφολου = יַפְלוּ (Ps. 18:39) from יַפֵּל. This explanation does not account for the original initial vowels in forms such as μαλαμμεδ = מַלְמֵד (Ps. 18:35), or ιεσασου = יִשְׁעוּ (Ps. 18:42). The last case is striking because it indicates that the vowel in the prefix of the *pi'el* imperfect tense was *i* (*e*) rather than *u* (as in Arabic). This is supported by other sources of early Hebrew. There are fewer than twenty exceptions to the rule, all of which can be explained as resulting from phonological changes.

Barak Dan

הִתְרַחֲצִיתִי (Job 9:30): Another Vestige of the Light *Hitpa'el* Conjugation in Biblical Hebrew

The original internal passive of the *qal* conjugation was the light *pu'al* conjugation (whose second radical was at first not geminated). Besides the regular “n” reflexive conjugation of the *qal* conjugation – the *nif'al* – there is a known example of a verb belonging to a “t” reflexive conjugation of the *qal* – the light *hitpa'el* (with no gemination of the second radical, and a *qameṣ* in the first radical): הִתְפַּקֵּד.

Most lexicographers and grammarians have overlooked another verb belonging to this conjugation in biblical Hebrew: הִתְרַחֵץ (Job 9:30). Thus there is in biblical Hebrew the common, regular *qal* verb (רָחַץ), its passive (light *pu'al*) verb (רִחַץ – twice in the Bible), and its “t” reflexive (light *hitpa'el*) verb (הִתְרַחֵץ).

Noah Hacham

An Aramaic Translation of Isaiah in the *Rule of the Community*

The *hitpalpel* of the root זרע is first documented in Hebrew in the *Rule of the Community* (8:7–8, 11:4) and in *Hodayot* (14:27, 15:9). These occurrences are all based on Isa. 28:16, where Targum Jonathan translates the phrase לא יחיש as לא יזעזעון. The consistent use of זרע in the scrolls suggests that their authors were familiar with, and incorporated, such a translation of the verse from Isaiah in their writings. This phenomenon is indicative of the existence of a proto-Jonathan translation of Isaiah at least as early as the beginning of the first century BCE.

Shamma Friedman

Ha-mehadrin min ha-mehadrin

Ha-mehadrin min ha-mehadrin, an ubiquitous phrase on the contemporary linguistic scene, appears in the sources in one context only, the well-known *baraita* in the Babylonian Talmud (*Shabb. 21b*) regulating the Hanukkah lights. According to this text, the ‘zealous’ (המהדרין) kindle a light for each member of the household, and with regard to the ‘exceedingly zealous’ (המהדרין מן המהדרין) there is a disagreement between Beth Shammai and Beth Hillel as to whether they light eight candles or a single candle on the first night and decrease or increase the number progressively each night.

Although modern readers tend to attribute the word מהדרין to the root

הד"ר, meaning 'beauty', and see the 'zealous' as 'beautifying the commandments', this phrase and usage are unknown in tannaitic and amoraic sources and appear in one talmudic passage only, derived from the late, anonymous stratum. Furthermore, the punctilious effort of going beyond the one-candle-a-day practice is essentially a quantitative dedication, different from the qualitative category of 'beautifying the commandments'.

The opening clause of the *baraita* under study presents additional challenges, in that it pictures the ancient Houses of Shammai and Hillel as differing only regarding the practice of the most punctilious, which is an absolute anomaly in the legal corpus of their disputes. Based on linguistic, literary, and historical considerations and the awareness that not every *baraita* in BT introduced by the standard terminology is genuinely tannaitic throughout, the author views the opening clause as a later Babylonian addition to the *baraita*, and seeks the etymology of מהדרין in the Babylonian linguistic environment. מהדרין is explained as a Babylonian coinage reflecting Aramaic מהדר or מהדר א-בחר, which corresponds exactly to the meaning required in the passage in *bShabbat*, namely, the extra effort invested in acquiring or achieving something, in this case, the optimum fulfillment of a ritual. The usage מהדר א-, frequent in Babylonian Aramaic and linguistically similar to Hebrew מחזר אחרי, is most convincing as the source of מהדרין. Apparently, the strong, idiomatic force of Aramaic הד"ר attracted the composer of the phrase מן המהדרין מן המהדרין, and its provision of the exact nuance of additional effort expended in order to achieve punctilious observance led to the use of this Babylonian Aramaism in the clause added to the original language of the *baraita*. In an analogous situation, the same Aramaic root entered Hebrew in a later period as the word מהדורה.

Another example in which local Aramaic was introduced into the text of a *baraita* (*bPesah*. 116a) is also cited.

Mordechay Mishor

On the Origin of the Vocalization System of MS Erfurt

The close resemblance between MS Erfurt and some Oriental Geniza fragments suggests that the vocalization system of MS Erfurt is genuinely Oriental, rather than a European development.

Moshe Florentin

An Unknown Samaritan Aramaic Poem of the Admonition Genre

The אורכור 'admonition' piyyut treated here is the first piyyut in a Samaritan manuscript housed in the Russian National Library, St. Petersburg (Sam. IX, 1). Neither the manuscript – a collection of fifty-six hitherto unknown poems – nor this piyyut is dated. Its Aramaic language, content, and its metric structure suggest a date of composition after the Arabic conquest of Palestine but when Samaritan Aramaic was still a written language, namely, before the twelfth century. One has to take into consideration, however, that a skilled and versed Samaritan poet could have written such a piece even in later times.

Zohar Amar and Yaron Serri

Traces of Hebrew Language Traditions in al-Idrīsī's Medical Dictionary

This article deals with the contribution of the Arabic writer al-Idrīsī (1100-1166) to the study of Hebrew language traditions in the Middle Ages. Al-Idrīsī's treatise on simple drugs includes, among others, many Hebrew terms, information apparently acquired via a Spanish Jewish rabbinical informant.

Analysis of the Hebrew list of entries cited by al-Idrīsī clearly exhibits a strong link to the tradition of Arabic translation characteristic of Sa'adya Gaon and the school of early Spanish commentators whom he influenced.

At the same time, the pronunciation of the Hebrew words as indicated by their transliteration reflects an eastern Mediterranean linguistic tradition. Living in Sicily, al-Idrîsî was apparently exposed to reciprocal influences and points of contact between the existing Jewish centers, and his dictionary provides an extraordinary glimpse into the character of the Hebrew language during that period.

Nimrod Shatil

The Lexemes פה and כאן in Spoken Hebrew

The paper traces the fine distinction between two adverbs of location – פה and כאן – frequently regarded as an example of exact synonyms. Data based on a recorded corpus of native speakers are analyzed quantitatively and qualitatively, namely, using semantic and functional methods of sign-oriented linguistics. The findings show פה to be the dominant, unmarked term of the pair, found in 97 percent of the cases. Unlike in their classical use, פה may designate not only location but also temporal concepts, whereas כאן is restricted to locational concepts. Although their denotation is the same, the marginal field of their meaning differs. In certain lexical phrases, כאן carries a submeaning of ‘border’ or ‘end’, whereas פה has a submeaning of ‘now’, and functions as a half-empty prosodic or emotive filler, mainly in the existence (יש) sentence pattern.

Tamar Zewi

Roy L. Heller, *Narrative Structure and Discourse Constellations: An Analysis of Clause Function in Biblical Hebrew Prose*, Harvard Semitic Studies 55, Winona Lake, Indiana: Eisenbrauns, xi + 494 pp.

The book reviewed in this paper belongs to the framework of the discourse-linguistic approach. It differentiates methodologically between narrative and direct discourse prose, and examines the presence and pragmatic function of the various types of clauses for each of these prose types. The author devotes much attention to the quantity and ratio of each clause type in the texts examined. He seeks to demonstrate that the

use of verbal clauses possessing various suffix- and prefix-conjugation verbal forms, and of participial, verbless, and incomplete clauses is consistent, determined by the typology of either narrative or direct discourse, and in the case of direct discourse, by its subtypes.

Moshe Azar

Aharon Maman and Steven E. Fassberg, *Language Studies IX*,
Jerusalem: Hebrew University, 2003, 277 + 16 pp.

This miscellany's eleven papers treat a variety of topics from different linguistic periods and areas of the Hebrew language.

Cyril Aslanov's contribution is mainly concerned with comparing Joseph Kaspi's *Šaršot ha-kesef* and Fabre d'Olivet's lexicographic treatise. Although the author concludes, "it is tempting to assume that Fabre d'Olivet knew at least indirectly Joseph Kaspi's *Šarshot ha-kesef*" (p. ix), my own impression is that the disparity between the two lexicographers places them apart.

Michal Ephratt subjects "the motivation of Yonatan Ratosh in coining and proposing thousands of lexical innovations" (p. x) to a clear and detailed examination. Had Ratosh's doctrine been accepted, this would, in my opinion, have profoundly affected the very foundations of Hebrew morphology.

Tali Bar's treatment of conditional sentences pays attention mainly to criteria determining what is included in, or excluded from, conditional constructions. The author treats eight specific problems, some new and not previously discussed in Hebrew linguistic literature.

Francisco Javier del Barco del Barco "presents an analysis of the function of the Biblical verb from a textlinguistic approach" (p. xii). The sample from the book of Amos and the tables showing the *qatal* and *yiqtol* forms in narrative and discourse demonstrate the ability of computerized morphosyntactic data to provide a clearer picture of such complicated subjects as tense use in different types of biblical texts.

Brakha Dalmatzky-Fischler's examination of the syntactic phenomenon of identical repetition in Agnon's style convincingly explains the linguistic and psychological effects of this stylistic marker.

Ephraim Bezalel Halivni reminds us of the fact that biblical accents are not always based on syntax. He compellingly points out the influence of a parallel in one case and of midrashic interpretation in another.

Rivka Halevy has two objectives: "a) to introduce the principles and assumptions of prototype categorization...; b) to examine the application of prototype concept to grammatical categorization of some morphological and syntactical categories in Hebrew" (pp. xiii–xiv). The author achieves these two objectives to a degree, but leaves doubts regarding the necessity of the prototype model for the specific areas discussed.

Moshe Florentine publishes here "for the first time in its full version alongside its Arabic translation" (p. xiv) a unique Samaritan composition based on Jewish sources. A rich, illuminating scholarly apparatus accompanies the Samaritan and Arabic texts.

Michael Ryzhik meticulously investigates the word מִיִּנִין 'heretics', often replaced in manuscripts by the form מִיִּנִין. The author's main conclusion is that the replacement was "an attempt to get around the censors' ban on the use of the word מִיִּנִין".

Gary A. Rendsburg convincingly explains that the rare biblical form אִישׁ, recognized thirty years ago by Blau as a distinct particle of existence not connected to the common word יֵשׁ, is in fact a northern Hebrew form.

Rivka Shemesh describes the group of biblical verbs that express hiding, heavily based on E. Rubinstein's version of what is known as generative semantics. One of her more interesting findings, in my opinion, is the substantial difference demonstrated between the verbs derived from סָתַר and those derived from טָמַן and צָפַן.

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְעֹנֶנִי

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים ושבעה, חוברת שלישית ורביעית
אלול התשס"ה



ירושלים התשס"ה

“לשוננו” יוצא לאור בסיוע הקרן על שם זאב שמחה ומלכה זאלצמאן
והקרן על שם מיכאל ומרי וילנסקי

עריכת לשון והתקנה לדפוס: נחמה ברוך

ISSN 0334-3626

© כל הזכויות שמורות
לאקדמיה ללשון העברית, התשס”ו

הפקה: ליזה מוהר

סֵדֶר ועריכה במחשב: האקדמיה ללשון העברית
לוחות: מכון לאופסט נתן שלמה, ירושלים
הדפסה: דפוס “גרפית” בע”מ, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית, ת”ד 3449, ירושלים 91034
טל’ 02-6493555, פקס’ 02-5617065
דואר אלקטרוני: acad3u@vms.huji.ac.il
אינטרנט: <http://hebrew-academy.huji.ac.il>

לְשׁוֹנֵנוּ

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

העורך: משה בר-אשר

מזכיר המערכת: חיים א' כהן

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

לְשׁוֹנֵנוּ

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט-תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני ז"ל (תרצ"ד-תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן-חיים (תשט"ו-תשכ"ה)
בידי פרופ' י' קוטשר ז"ל (תשכ"ו-תשל"ב)
בידי פרופ' ש' אברמסון ז"ל (תשל"ג-תש"ם)
בידי פרופ' י' בלאו (תשמ"א-תשנ"ט)

את כתבי היד המוצעים למערכת יש למסור על פי ההנחיות המתפרסמות
בלשוננו סז (תשס"ה), חוברת א, עמ' 113-114

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך שישים ושבעה, חוברת ג-ד, התשס"ה

תוכן העניינים

	מאמרים
241	מירב טובול שמות בסיומת ם שריבויים "ות" במקרא ובמשנה אורי מור אֵילוּ וְאֵילוֹ: ניקוד המליות ו-, ב-, כ-, ל- במעמד פרה-טוני במשנה על פי כתב יד קאופמן 271 מרכזי כסלו הערות על אחדים ממוצרי הגורן: קוטעים ותבן, מוץ וקטניות 293 אליקים וייסברג הלשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בתלמוד הבבלי (ב) 301 דניאל שפרבר פומבי - 'ביזיון' 327 אהרן מונדשיין עוללות לסדר "הסדרן והמסדר" 331 יצחק קירטצ'וק-הלוי מחלקות פעלים אחדות בעברית: תצורה, ערכיות, דיאתזה, אספקט, סמנטיקה, פרגמטיקה 347 ברכה דלמצקי-פישלר עגנון לשיטתו וילון לשיטתו: טפח וטפתה או טפה/טפת 367 רבקה בליבויים בין סיבה לתכלית 375
	ביקורות
393	מיכאל ריזיק על חקר לשון חז"ל בלשון הצרפתית 399 יוסף עופר המסורה המצרפת ומלאכת המילים 415 אולגה קפליוק על הארמית של יהודי כּוּי סנג'ק 421 ספרים שנתקבלו במערכת תקצירים באנגלית

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו:

- ד"ר מירב טובול, המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900
מר אורי מור, מבוא העשרה 1, ירושלים 97876
- פרופ' מרדכי כסלו, הפקולטה למדעי החיים, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900
- ד"ר אליקים וייסברג, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
- פרופ' דניאל שפרבר, המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900
- ד"ר אהרן מונדשיין, המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900
- פרופ' יצחק קירטצ'וק-הלוי, רח' רחל אמנו 16/3, באר שבע 84513
- גב' ברכה דלמצקי-פישלר, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
- ד"ר רבקה בליכום, בית הספר לתלמידי חו"ל ע"ש רוטברג, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-
הצופים, ירושלים 91905
- ד"ר מיכאל ריז'יק, האקדמיה ללשון העברית, ת"ד 3449, ירושלים 91034
- ד"ר יוסף עופר, המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900
- פרופ' אולגה קפליוק, החוג לבלשנות, האוניברסיטה העברית בירושלים, הר-הצופים, ירושלים
91905

שמות בסיומת ם שריבויים "ות" במקרא ובמשנה

1. מבוא

צורן הריבוי השכיח בעברית בשמות המסתיימים ביחיד בצורן ם הוא יים. זהו צורן הריבוי הבלעדי בשמות הנָטִים בארבע צורות (כדוגמת שמות התואר והבינוני): פועל, פועלת, פועלים, פועלות, והוא הנפוץ בקבוצת שמות העצם. ברם צורן הריבוי של שמות עצם רבים המסתיימים ביחיד בצורן ם הוא וֹת, צורן שאינו הולם את ההופעה המורפולוגית של צורת היחיד המסתיימת בצורן ם.¹ בקבוצת השמות מטיפוס ם, וֹת נכללים הן שמות שמינם הדקדוקי זכר, הן שמות שמינם הדקדוקי נקבה, הן שמות שמינם משותף. הקביעה כי שם מסוים שייך לטיפוס הנידון נעשתה על פי בוחן מורפולוגי בלבד, דהיינו לפי צורני היחיד והריבוי.

המאמר מתאר את קבוצת השמות מטיפוס ם, וֹת במקרא ובמשנה,² בודק מה הם הגורמים המשפיעים על בחירתו של צורן הריבוי ועומד על ההבדלים שבין שני הקורפוסים. נוסף על כך בודק המאמר את הקשר בין המין הדקדוקי וצורן הריבוי, ונותן את הדעת גם ליחסי שכיחות וסדירות בצורני הריבוי.

במקרא נמצאו 98 שמות מטיפוס ם, וֹת לעומת 629 שמות מטיפוס ם, יים;³ במשנה נמצאו 161 שמות מטיפוס ם, וֹת, מהם 92 שמות משותפים למקרא

* מאמר זה הוא נושא מעובד מעבודת הדוקטור שכתבתי באוניברסיטת בראילן בהדרכתו של פרופ' שמעון שרביט מן המחלקה ללשון העברית וללשונות שמיות, ואשר אושרה בשנת תשס"ד. אני מודה לפרופ' שרביט על הנחייתו המסורה. כן אני מודה לחברתי ד"ר רונית שושני על הערותיה המועילות למאמר. תודתי נתונה גם לקוראים המעריכים על הערותיהם.

1. התופעה המתוארת אינה מיוחדת לעברית והיא קיימת כמעט בכל הלשונות השמיות. לתיאור הטיפוס בלשונות השמיות ראה טובול, עמ' 59–60.

2. נתוני הערכים המשנאיים מסתמכים על תקליטור המאגרים של האקדמיה ללשון העברית ובהתאם לכתבי היד שבו. לעתים נבדקו ערכים מסוימים או תמניות גם בכתבי יד אחרים, והדבר צוין.

3. לפי ספירתו של כהן, עמ' 282, במקרא 80 שמות ביחיד מסתיימים בצורן ם וריבויים וֹת לעומת 490 שמות בריבוי יים. ההבדל בין המספרים של כהן לבין המספרים העולים ממחקרי נובע בין היתר מכך שכהן מונה רק את שמות העצם שמינם זכר, ואינו כולל את השמות שמינם הדקדוקי נקבה והמסתיימים ביחיד בצורן ם. אולם לפי מנייתי רק 67 שמות עצם ממין זכר שייכים לטיפוס ם, וֹת לעומת אותם 80 שבמנייתו של כהן. כן נמצאו במקרא לפי בדיקתי 601 שמות ממין זכר מטיפוס ם, יים (לעומת 490 לפי כהן). מכיוון שכהן אינו מציג רשימה מלאה של

ולמשנה,⁴ לעומת 484 שמות מטיפוס 8, יים. היחס בין השמות מטיפוס 8, יים לבין השמות מטיפוס 8, יות במקרא הוא 6:1 לטובת צורן הריבוי יים, ובמשנה הוא 3:1. השמות מטיפוס 8, יות מהווים 6.7% מכלל שמות העצם המתועדים בריבוי במקרא, ואילו אחוז הטיפוס מכלל השמות במשנה הוא פי שניים – 14.5%.⁵ ממצא זה עולה בקנה אחד עם דבריהם של חוקרים שונים שציינו שבלשון חכמים ניכרת נטייה לריבוי בצורן יות.⁶

2. עיון במשקלים

הטבלה שלהלן מציגה את תמונת הריבוי בשמות מטיפוס 8, יות לפי משקליהם במקרא ובמשנה. בטבלה נכללים רק משקלים הכוללים שני שמות המתועדים בריבוי יות באחד מן הקורפוסים.⁷ בכל משקל מוצג מספר השמות הבאים בריבוי יות ומספר השמות הבאים בריבוי יים, וכן השכיחות הכללית של השמות (סך התמנויות בריבוי של השם) והשכיחות הממוצעת באחוזים. המשקלים מסודרים בסדר יורד לפי מספר השמות הבאים בריבוי יות במקרא.

משנה						מקרא					
ריבוי בצורן יות			ריבוי בצורן יים			ריבוי בצורן יות			ריבוי בצורן יים		
N	שכיחות כללית	שכיחות ממוצעת	N	שכיחות כללית	שכיחות ממוצעת	N	שכיחות כללית	שכיחות ממוצעת	N	שכיחות כללית	שכיחות ממוצעת
	%			%			%			%	
9	80	8.8	12	34	2.8	8	103	12.8	6	24	4
7	136	19.4	91	1634	18.1	6	79	13.1	67	996	14.8
5	122	24.4	21	243	11.5	3	40	13.3	13	242	18.6
5	21	5.2	20	221	11	3	29	9.6	26	423	16.2
4	5	1.2	36	296	8.2	10	24	2.4	3	4	1.3
4	69	17.2	–	–	–	5	97	19.4	2	2	1
4	90	22.5	4	57	14.25	4	13	3.25	3	20	6.6

השמות (מטיפוס כלשהו) אלא מציין מספרים ודוגמות בלבד, לא יכולתי להשוות את רשימתו לרשימתו.

4. התפלגות השמות מטיפוס 8, יות במשנה היא כדלקמן: 92 שמות מתועדים במקרא בצורת הריבוי או בצורת היחיד; 64 שמות עולים לראשונה במשנה; שלושה שמות מתועדים לראשונה בספר בן סירה או במגילות. לפירוט השמות ראה טובול, עמ' 184–190.
5. שמות העצם המתועדים בריבוי כוללים את השמות הבאים בריבוי יים, את השמות הבאים בריבוי יות, את השמות כפול-הצורה בריבוי ואת השמות שצורת ריבויים זוגית.
6. כהן, עמ' 282–283; שרביט, עמ' 337; בן אור, עמ' 72 ועוד.
7. בטבלה אין ביטוי לכלל השמות המתועדים בריבוי, ואין מתועדים בה שמות כפול-הצורה בריבוי ושמות שצורת ריבויים זוגית.

מקרא						משנה						
ריבוי בצורן יים			ריבוי בצורן יות			ריבוי בצורן יים			ריבוי בצורן יות			המשקל
שכיחות	שכיחות	N	שכיחות	שכיחות	N	שכיחות	שכיחות	N	שכיחות	שכיחות	N	
ממוצעת	כללית		ממוצעת	כללית		ממוצעת	כללית		ממוצעת	כללית		
%	N		%	N		%	N		%	N		
קטול	1.6	5	3	5	20	4	9.6	76	7	14.7	59	4
קטל	15.9	223	14	9.2	46	5	26.06	756	29	2.5	10	4
קל	38.8	233	6	11	22	2	17.5	138	8	13.7	523	4
קטל	20.5	391	19	4	4	1	6.19	130	21	1.2	5	4
קול	6.3	82	13	12	12	1	2.4	29	12	30	90	3
קטלון	—	—	—	6	18	3	9	18	2	2	4	2
קטלון	—	—	—	3	3	1	1	3	3	2	4	2
קטלן	—	—	—	29.5	59	2	1	1	1	8	16	2
קטל	3.6	11	3	3.75	15	4	2	10	5	12.5	25	2
קטול, קטון ⁸	3	3	1	3.5	49	14	18.2	128	7	11	22	2
מקול	—	—	—	11.5	46	4	2.8	14	5	13	26	2
קטיל	3.3	50	15	6	6	1	3.83	69	18	3	6	2
קטל	6.75	27	4	1.6	8	5	2	4	3	5	10	2
קיל	6.8	137	20	2	2	1	3	21	7	14.5	29	2
קל	9.1	193	21	6.3	19	3	19.32	541	28	12	24	2
קטול	—	—	—	3.5	28	8	2	2	2	—	—	—
הקטל	—	—	—	3.5	7	2	—	—	—	—	—	—
מקטה	50.5	202	4	2.6	8	3	41.8	251	6	7.5	15	2
קיל	50.5	202	4	2.6	8	3	41.8	251	6	7.5	15	2

בחנית המשקלים הדומיננטיים שבהם שמות שריבויים יות תלויה במשתנה הנבדק. המשקלים האלה כוללים מספר רב של שמות הבאים בריבוי יות במקרא (בסדר יורד): קול, קטל/קטל, קל; ובמשנה קטול ומקטל. במקרא רוב השמות הללו באים במשקלים מקטל, קטלן, קוטל, קול, קטלון. במשנה מתועדים שמות הבאים רק בריבוי יות (100%) במשקלים אלה: קיטול, מקול, הקטל קטלון, קטלון וקטלן, ולאחריהם בולטים המשקלים קטול, מקטל, קטול ומקטל. במשקלים האלה השכיחות הכללית של השמות בריבוי יות היא הגבוהה ביותר במקרא: קל, קטל/קטל, קל; ובמשנה קול, מקטל, קטל, קטול. השכיחות הממוצעת מצביעה על הדומיננטיות של המשקלים האלה במקרא קל, מקטל, קול; ובמשנה מקטל, קול, קל, קטל.

8. הואיל והמבנה ההברתי של שני משקלים אלו זהה – CaCoC – הם נידונים יחד. ראה דיון בהם להלן.

ברוב המשקלים הבאים בריבוי יות במשנה עולה מספר השמות על אלו שבמקרא, וכן שיעורם מכלל השמות המתועדים בריבוי במשקל גדול יותר. אמנם בכמה משקלים עולה מספר השמות במקרא על מספרם במשנה. במקרא לא נמצא אפילו משקל אחד הכולל רק שמות הבאים בריבוי יות. לעומת זאת, במשנה נמצאו שישה משקלים כאלו והם פורטו לעיל. להלן יתוארו ההבדלים העיקריים והמשמעותיים בין המקרא לבין המשנה מבחינת משקלי השמות.

2.1 משקלים דומיננטיים במקרא

כאמור, במשקלים קָטַל, קָל, קָל, קָטַל, קָטַל, מקטל מספר השמות הבאים בריבוי יות או שיעורם מכלל השמות הבאים בריבוי במשקל רב יותר במקרא לעומת המשנה. ברם כמעט בכולם הפער בין המקרא לבין המשנה זניח יחסית, ולדידנו אין בו ללמד דבר. יוצא מכלל זה הוא משקל מְקַטֵּל/מְקַטֵּל. אמנם הפער במספר השמות הבאים בריבוי יות בשני הקורפוסים שולי – ארבעה שמות במקרא לעומת חמישה שמות במשנה, והפער בשיעור השמות בריבוי יות מכלל השמות המתועדים בריבוי במשקל הנידון לטובת המקרא אינו משמעותי, ובכל זאת דומה שיש שינוי-מה בהתנהגות המשקל מבחינת צורן הריבוי.

חמישה שמות במשקל מְקַטֵּל/מְקַטֵּל מתועדים במקרא בריבוי. ארבעה באים בריבוי יות: מְזַבֵּחַ, מְזַלֵּג, מְעַשֵּׂר, מְקַל; שם נוסף, מְסַמֵּר, בא בריבוי בשתי הצורות (בלא עדיפות לאחד מצורני הריבוי). במשנה מתועדים שמונה שמות בריבוי, חמישה מהם באים בריבוי יות ושניים משותפים למקרא ולמשנה: מְעַשֵּׂר ומְקַל. שלושה שמות עולים לראשונה במשנה: מְטַבֵּעַ,⁹ מְפַתֵּחַ, (מכשיר פתיחה) ומְרַחֵץ. שני שמות מתועדים בריבוי ים במשנה: מְפַתֵּחַ² (פְּתַח) העולה לראשונה במשנה, ומְפַץ המופיע במקרא בצורת היחיד בלבד (וִי, נא, כ; יח' ט, ב). השכיחות הכללית הממוצעת של הריבוי בצורן יות במשנה עולה לאין ערוך על שכיחות השמות הבאים בריבוי ים, והדבר נובע משכיחותם הגבוהה של שני השמות המשותפים למקרא ולמשנה. שם נוסף במשקל זה, מְלַפֵּן, עולה גם הוא לראשונה במשנה, והוא בא בשתי הצורות בריבוי – כנגד שתי תמניות בלבד בריבוי יות יש שמונה תמניות של הצורן ים.¹⁰ לאור נתונים אלו נראה כי ניתן לקבוע שהמובהקות של צורן הריבוי יות במשקל מְקַטֵּל/מְקַטֵּל במקרא נחלשת במשנה.

9. בבבלי, בבא מציעא כה ע"א מתועדת הצורה מטבעין.

10. צורן הריבוי ים הוא הצורן היחיד המתועד בתוספתא, בספרי דברים ובירושלמי. לעומת זאת, בבבלי מועדף צורן הריבוי יות, אם כי יש לשים לב כי ברוב המקרים מדובר בציטוט של אזכור משנאי.

2.2 משקלים דומיננטיים במשנה

להלן יתוארו כמה משקלים בעלי נטייה ברורה לריבוי יות במשנה שהשינוי שחל בהם ביחס למקרא הוא שינוי של ממש.

משקל קִיטוֹל – במקרא מתועדים במשקל זה שני שמות בריבוי, ושניהם בריבוי יים: **פִּידוּד**, **נִחוּחַ**. במשנה מתועדים שמונה שמות בריבוי (להלן סעיף 3.1), וכולם בריבוי יות. תמונת המשקל נתהפכה אפוא לחלוטין במשנה.

משקל מְקָטֵל/מְקָטֵל – כנגד ארבעה שמות בריבוי יות במקרא נמצאו בו 36 שמות בריבוי יים. במשנה נמצאו עשרה שמות בריבוי יות כנגד שלושה שמות בלבד המתועדים בריבוי יים. תשעה מהשמות הבאים בריבוי יות משותפים למקרא ולמשנה, מהם שישה מופיעים במקרא רק בצורת היחיד, ובמשנה עולה השכיחות של צורת הריבוי (בצורן יות): **מְאָמֵר**, **מְגָל**, **מְדַבֵּר**, **מְדַרְשׁ**, **מְעַמֵּד**, **מְשַׁקֵּל** (בשלושת השמות האחרונים המשמעות במקרא שונה מזו שבמשנה); השם **מְשַׁמֵּר** מתועד במקרא פעם אחת בלבד בריבוי, וריבוי יים (נח' יג, יד), ובמשנה הוא מופיע רק בריבוי יות (במשמעות שונה); שני שמות הם כפול־צורה במקרא, ובמשנה הם מופיעים בריבוי יות: צורת הריבוי של **מְגַדֵּל** מתועדת במשנה פעם אחת בלבד בצורן יות (שקלים ד, ב), ואילו צורת הריבוי המועדפת במקרא היא **מְגַדְלִים**¹¹; השם **מְשַׁפֵּב** מופיע במשנה רק בריבוי יות (טהרות ז, ה; ז, ו), בעוד שבמקרא צורת הריבוי המועדפת היא **מְשַׁפְּבִים**. שם אחד, **מְנַעֵל**, עולה לראשונה במשנה וצורת הריבוי **מְנַעֲלוֹת** מתועדת פעם אחת (כלאים ט, ז).

שלושת השמות הבאים בריבוי יים מתועדים במשנה פעם או פעמיים בלבד: **מְאָכַל** – היקרות אחת בריבוי (פרה י, ב) לעומת 40 תמניות של צורת היחיד. דומה כי צורת הריבוי היא גררה של שונה המשנה¹²; **מְעַצֵּד** – תמנית אחת בריבוי (ערכין

11. היחס בין שתי צורות הריבוי משתנה כבר במגילות מדבר יהודה: ריבוי יים 1x, ריבוי יות 5x. מגמה זו עולה גם מן הירושלמי: ריבוי יים 1x, ריבוי יות 4x. במבט ראשון נראה כי התוספת והבבלי ממשיכים את מגמת המקרא, כלומר עדיפות לצורן הריבוי יים. בתוספת: ריבוי יים 5x, ריבוי יות 2x; בבבלי: ריבוי יים 10x, ריבוי יות 4x. עיון מעמיק במובאות של צורות ריבוי אלו מעלה כי צורת הריבוי מגדלות משמשת בחיבורים הנזכרים בשני צירופים בלבד: (א) בסמיכות לצורות מערות או מרחצות ושוככות; (ב) בציטוט הצירוף המשנאי של התמנית היחידה של מגדלות: "חומת העיר ומגדלותיה". לא נמצא צירוף מקביל בריבוי יים. מחוץ לצירופים אלו צורת הריבוי היא מגדלים. דומה כי לאור זאת ניתן לקבוע כי בניגוד לתהליך המסתמן במגילות, צורת הריבוי המועדפת בלשון חז"ל היא מגדלים דווקא.

12. תמנית הריבוי היחידה מאכלין בולטת על רקע מספרן הרב של תמניות היחיד. צורת הריבוי מופיעה בפרה י, ב: "הטהור לחטאת שנגע במאכלין ובמשקין". המילה **מְאָכַל** מופיעה במקרא רק ביחיד 30x (כל המעמדים). המילה מופיעה פעמים רבות במקורות תנאיים נוספים וכן בירושלמי ובבבלי, ובכל המקרים מתועדת צורת היחיד בלבד. במשנה הצירוף אוכלים ומשקים תדיר, והוא מופיע כ־20 פעם. גם במשנה הסמוכה למקור שלעיל נמצא הצירוף אוכלים ומשקים, וההקשר דומה מאוד: "נגע באכלין ובמשקין ובכתבי קודש טהור" (שם ד, ד). דומתני

ו, ג), צורת היחיד מתועדת במקרא (יש' מד, יב; יר' י ג); *מַעֲדָן (קָשֶׁר במחצלת) מתועד פעמיים בצורת הריבוי בלבד – מַעֲדָנִים (כלים כ, ז).¹³

משקל קָטוֹל – כנגד שני שמות הבאים במקרא בריבוי יות, אָתוֹן וּלְשׁוֹן, מתועדים שבעה שמות בריבוי יים. לעומת זאת, במשנה נמצאו 14 שמות הבאים בריבוי יות (להלן סעיף 3.1), לעומת שם אחד בלבד בריבוי יים, מְרוֹר, המשותף למקרא ולמשנה. תמונת המשקל נתהפכה אפוא לחלוטין.

משקל מְקוֹל – כנגד חמישה שמות הבאים במקרא בריבוי יים מתועדים שני שמות בריבוי יות, מְקוֹם וּמְחֹל, ואף השם האחרון אינו מוסכם על כל החוקרים, שכן הוא משוחזר מצורת הריבוי מְחֹלוֹת, ויש המניחים כאן צורת יחיד נקבה *מְחֹלָה.¹⁴ לעומת זאת, במשנה מתועדים ארבעה שמות בריבוי יות, שני שמות כפול-צורה בריבוי, ואף לא שם אחד שצורת ריבוי היחידה היא בצורן יים. נטייה לריבוי יות במשקל זה מתחזקת גם מתמונת המשקל בכל לשון חז"ל (להלן סעיף 3.1).

משקל מְקָטָה/מְקָטָה – 12 שמות במשקל זה מתועדים במקרא בריבוי. מהם שני שמות הם כפול-צורה בריבוי, מְחֹנָה וּמְטָה, והשאר באים בריבוי יים. במשנה מתועדים בכל צורן ריבוי שני שמות בלבד, ודומה שיש כאן שינוי ניכר ביחס למקרא. השמות הבאים במשנה בריבוי יים, מְעַשֶׂה וּמְשָׁקָה, מצויים כך גם במקרא. שני השמות הבאים בריבוי יות, מְקָנָה וּמְשָׁתָה, מתועדים במקרא, ואולם צורת הריבוי מְקוֹנוֹת עולה לראשונה במשנה; במקרא מתועדת רק צורת היחיד. בשם מְשָׁתָה שינתה המשנה את הריבוי בצורן יים, המופיע שש פעמים במקרא, לריבוי יות. השם מְרָאָה הוא כפול-צורה בריבוי במשנה, ושתי צורות הריבוי מופיעות בתפוצה משלימה: ריבוי יים בצורת הנצמד (11x), ריבוי יות בצורות הנפרד (2x) והנסמך (5x, כולן בצירוף מראות נגעים). תפוצה משלימה זו נוהגת בכל ספרות חז"ל. במקרא צורת הריבוי של מְרָאָה היא בצורן יים והיא מתועדת 12 פעם. אף שמספר השמות במשקל אינו רב כל כך, יש בנתונים שלעיל להוביל לקביעה כי תמונת המשקל שונה במקרא לעומת המשנה.

קביעה זו מקבלת חיזוק נוסף מבדיקת המשקל בלשון חז"ל. ככלל, השמות במשקל מְקָטָה המתועדים בריבוי בלשון חז"ל אינם רבים. על השמות המתועדים

כי נתחלפו לו לשונה המשניות שתי צורות: האחת היא מאכל הבאה במשנה ובשאר תמניותה בצורת יחיד בלבד, והשנייה היא צורת הריבוי של אוכל – אוכלים, הדומינטית גם כן במשנה, ומופיעה אף בסמיכות למובאה הנידונה. הסופר השתמש בצורת היחיד השגורה בפיו, מאכל, ויצר ממנה צורת ריבוי המוכרת לו מן המקבילה האחרת – אוכלים.

13. במקרא מתועדת צורה הומונימית מַעֲדָנִים במשמעות 'מטעמים'. במשמעות קרובה לזו שבמשנה מופיעה במקרא הצורה מַעֲדָנוֹת (איוב לח, לא).

14. במילונים בד"ב וקב"ל רשומות תמניות הריבוי בערך "מְחֹלָה", ואילו גזניוס במילונו ובן-יהודה רשמים את תמניות הריבוי בערך "מְחֹל". ראה דיון בעניין זה אצל טובול, עמ' 92–93.

במשנה יש להוסיף בסך הכול עוד ארבעה שמות, שלושה מהם מתועדים בריבוי יות: מִחְנָה – המילה וצורת ריבוייה מתועדות במקרא, ואולם כאמור שם זה הוא כְּפֹל־צורה בריבוי במקרא ואין עדיפות לאחד מצורני הריבוי. בלשון חז"ל מתועדת רק צורת הריבוי יות; מִטָּה – במקרא שם כְּפֹל־צורה בריבוי, ויש עדיפות מובהקת לצורן הריבוי יות. בלשון חז"ל מתועדת הצורה בריבוי יות בלבד; מַעֲלָה – במקרא מתועדת צורת הריבוי פעמיים ובצורן יים. בלשון חז"ל מתועדת צורת הריבוי בכבלי בצורן יות; מִקְנָה – צורת הריבוי בצורן יים מתועדת 21 פעם במקרא, וצורת ריבוי זו ממשיכה לנהוג בלשון חז"ל. פעם אחת נמצאה צורת ריבוי בנקבה מקנותי (כבלי, כתובות קיב ע"א, כ"י וטיקן 130; בדפוס שלפנינו: מקנתי).

משקל הַקָּטָל – שני שמות מתועדים במשנה בריבוי: הָעֵלָם וְהַקָּדָשׁ, ושניהם באים בריבוי יות. במקרא המשקל אינו מתועד. השמות במשקל הַקָּטָל המתועדים בריבוי בלשון חז"ל מועטים ביותר. עליהם יש להוסיף שמות אלה: הַכֶּרֶץ – צורת היחיד נפוצה בלשון התנאים וגם בלשון האמוראים, ולצדה משמשת בכבלי גם צורת הנקבה הַכֶּרֶצָה. צורת הריבוי הכרעות מתועדת פעמים ספורות בתוספתא ובכבלי.¹⁵ הואיל ולשון התנאים אינה מכירה את צורת השם הנקבית, ניתן להניח שהכרעות היא צורת הריבוי בעבור צורת היחיד הַכֶּרֶץ (ושמא צורת היחיד הנקבית הכרעה היא גזירה לאחר מצורת הריבוי הכרעות);¹⁶ הַסֵּט – צורת היחיד נפוצה בלשון התנאים. צורת הריבוי היסטוט מתועדת פעמים ספורות בתוספתא ובירושלמי. שני שמות מתועדים בריבוי יים: *הַלֵּקֶט – מתועדת צורת הריבוי בלבד, שלוש תמניות, כנסמך ובנצמד; הַסֵּק – לצד תמניות רבות של צורת היחיד מתועדת צורת הריבוי היסקין פעמיים בירושלמי. בדיקת המשקל בלשון חז"ל מצביעה על נטייה מסוימת במשקל זה לריבוי בצורן יות.

3. גורמים המשפיעים על בחירת צורן הריבוי

השאלה המתבקשת בדבר השמות מטיפוס ם, יות היא אם קיימים גורמים כלשהם המסדירים את פעולת הריבוי בשמות אלו ואשר בגללם עולה ריבוי יות בשמות בסיומת ם, אף על פי שצורן הריבוי חריג לצורת היחיד וחריג לכלל הרווח בלשון. אקדים את המסקנה לראש הדיון ואומר כי במרבית השמות ניתן להצביע על הגורמים שהביאו לידי העדפת צורן הריבוי יות במשקלים מסוימים. אולם אף שניתן להבחין במגמות ובנסיות מסוימות, לעתים דומיננטיות מאוד, אין מדובר בחוק דקדוקי.

15. בשתי תמניות בתוספתא המשמעות של הצורה הכרעות היא של כריעה.

16. בירושלמי, מגילה ד ע"א–ע"ד מתועדת הצורה הכרעים.

3.1 גורמים פונולוגיים ומורפולוגיים

הן במקרא הן במשנה נמצא כי הגורמים הפונולוגיים והמורפולוגיים הם המשפיעים במידה הרבה ביותר על בחירת צורן הריבוי.

3.1.1 תנועת o

המשתנה הדומיננטי ביותר בטיפוס o, זאת קשור למשקלים שמופיעה בהם תנועת o בהברה האחרונה של צורת היחיד, באופן שההברה הנוספת בריבוי זהה בתנועתה להברה הקודמת וכך נוצר המבנה Xo-Cot. על משתנה זה כבר הצביעו כמה חוקרים,¹⁷ ואין רצוני כאן אלא לדייק בהיקף התופעה ולהשוות בין המקרא למשנה. ניצנים של משתנה זה קיימים במקרא, והוא מתחזק ונעשה מובהק בלשון המשנה.

הממצאים במקרא

בשבעה משקלים בעלי תנועת o בהברה האחרונה ניכרת מגמה לריבוי בצורן ית. משבעת המשקלים הנזכרים ארבעה באים בסיום ין.

• מבנה XoC

משקל קול – ההבדל במספר השמות הבאים בריבוי ים לבין אלו הבאים בריבוי ית זניח והוא נוטה לטובת הצורן ים (9:11), אולם השכיחות הכללית והממוצעת מצביעה על פער ניכר לטובת צורן הריבוי ית. כמחצית מן השמות הבאים בריבוי ים הם בעלי תמנית אחת בלבד בריבוי, בעוד שצורת הריבוי של השמות בריבוי ית נפוצה מאוד במקרא, כדוגמת ריבוי השמות קול, אות, עור.

משקל קטול – היחס בין מספר השמות הבאים בריבוי ית לאלו הבאים בריבוי ים הוא 4:7 לטובת הצורן ים. ברם השכיחות הכללית והממוצעת של תמניות הריבוי בצורן ית גבוהות מתמניות הריבוי הזכריות. בשני השמות היחידים בעלי שכיחות גבוהה בקרב השמות הבאים בריבוי ים, פרוש וקמור, מחויב צורן הריבוי ים בשל מגמות סמנטיות: בשדות החי והצומח מועדף צורן הריבוי ים.¹⁸

משקלים קטול וקטון – שני שמות מתועדים בריבוי ית במשקל קטול, ומבנה ההברות של שניהם הוא CaCon: אַתּוֹן וְלִשׁוֹן. במשקל קטון הנושא מבנה הברות זהה מתועדים ארבעה שמות בריבוי ים: אֶדוֹן, גָּאוֹן, הָמוֹן, חֶרֶן. השכיחות הכללית והממוצעת של השמות בריבוי ים גבוהה משל השמות בריבוי ית. עם זאת מקורה של השכיחות הגבוהה נעוץ במילה אחת בלבד, אֶדוֹן, שבה למעשה מחויב ריבוי ים בשל המין הביולוגי של השם, שכן צורן הריבוי מציין במקרה זה גם מספר וגם מין. שני שמות מתוך הארבעה הבאים בריבוי ים מתועדים פעם אחת בלבד בריבוי ורק בצורת הנצמד – חֶרֶן וְגָאוֹן, והריבוי שלהם הוא ריבוי פיוטי.¹⁹

17. ראה למשל כהן, עמ' 282–286; סגל, עמ' 94; שורצולד, תצורת הריבוי, עמ' 577–608.

18. ראה כהן, שם; שורצולד, תצורת הריבוי, שם; ודיון נרחב אצל טובול בפרק השלישי.

19. גרוס, עמ' 205 הערה 65; עמ' 286 הערה 35. יש הקוראים את הצורה המקראית גאוניך (יח')

משקל קָטֹלֶן – בסך הכול נמצאו שני שמות בריבוי יות: מְחֹלֶן²⁰ ומְקֹסֶן, לעומת חמישה שמות בריבוי יים: מְכוֹן, מְעוֹר, מְצוֹד, מְרוֹס, מְשׁוּט, ואולם השכיחות הכללית והממוצעת של תמניות הריבוי בצורן יות עולה על זו של התמניות בריבוי יים.

• מבנה Xon

משקל קָטֹלֶן – שני שמות מתועדים בריבוי בכל אחד מצורני הריבוי. שני השמות הבאים בריבוי יות, הַיָּזוֹן וְשִׁיזוֹן, הם משורשי לו"י, ואולם אף השם גְּלִיזוֹן שריבוי יים הוא מגזרה זו. ייתכן כי צורן הריבוי במילה גְּלִיזוֹן הוא פרי גררה בהשפעת המילה הסמוכה בפסוק, סְדִינִים (גררה מקדימה), ובהשפעת המילה הַרְיָטִים שבסוף הפסוק הקודם: "המחלצות והמעטפות והמטפחות והחריטים הגלנינים והסדינים והצניפות והרדידים" (יש' ג, כב-כג).²¹ השם הנוסף בריבוי יים, עֶשְׂרוֹן, שייך לגזרת השלמים.

השכיחות הכללית והממוצעת של השמות בריבוי יים במשקל קָטֹלֶן עולה על שכיחותם של אלה הבאים בריבוי יות. תמניות הריבוי בצורן יות מופיעות בחטיבת הלשון המאוחרת, זאת לעומת תמניות הריבוי הרבות של עֶשְׂרוֹנִים הבאות רק בספרי התורה, ולעומת תמנית ריבוי יחידה של גְּלִיזוֹנִים המופיעה בישעיהו.²²

טז, נר) כצורת יחיד, גְּאֹנָה. ראה הספרות המובאת במילון קב"ל בערכו. צורת ריבוי לשם הַמוֹן מתועדת פעם אחת בלבד בלשון חז"ל – המונות (ספרי במדבר, קנז, מהדורת הורוביץ, עמ' 211).

20. זאת אם ננקוט את השיטה המשייכת את צורת הריבוי מְחֹלֶן לצורת היחיד מְחֹל ולא את השיטה המשחזרת כאן צורת יחיד מְחֹלָה, וראה הערה 14 לעיל.

21. ראה גם לבני, עמ' 207–208. נראה לי שאת צורת הריבוי של המילה גלנינים יש לתלות כאן לא רק בהשפעת המילים הסמוכות כי אם יותר בהשפעת הפסוקים הסמוכים: "ביום ההוא יסיר ה' את תפארת העכסים והשביסים והשהרנים: הנטפות והשרות והרעלות: הפארים והצעדות והקשרים ובתי הנפש והלחשים: הטבעות ונזמי האף: המחלצות והמעטפות והמטפחות והחריטים: הגלנינים והסדינים והצניפות והרדידים" (יש' ג, יח-כג). למעט פסוקים כא-כב המופיעים באמצע היחידה, כל שני פסוקים הם צמד הכולל אותו מספר של תכשיטים. בצמד הראשון (פסוקים יח-ט) מצוינים בכל פסוק שלושה תכשיטים הנבדלים בצורן הריבוי: בפסוק יח נזכרים שלושה איברים בריבוי יים, בפסוק יט נזכרים שלושה איברים בריבוי יות. פסוקים כב-כג כוללים ארבעה איברים בכל פסוק. בפסוק כב שלושת התכשיטים הראשונים הם בצורן הריבוי יות, והאיבר האחרון בריבוי יים. בפסוק כג נחלקים כך ארבעת האיברים מבחינת צורן הריבוי: יים, יים, יות, יים. אם קוראים את פסוקים כב-כג ברצף, נוצר מבנה זה: יות, יות, יות // יים, יים // יות, יים, והיינו שלושה איברים סמוכים בריבוי יות (מחלצות, מעטפות, מטפחות) ושלושה איברים בריבוי יים (חריטים, גליונים, סדינים).

22. את הצורה עֶזְבוֹנִיךָ המתועדת במקרא רק בצורה זו והמופיעה שבע פעמים ביחזקאל כז יש המשייכים למשקל קָטֹלֶן, כך למשל מילון בד"ב. גרוס, עמ' 28, 246, משייך אותה למשקל קָטֹלֶן. המילה אינה מתועדת בלשון חז"ל וקשה לעמוד על משקלה.

משקל קָטְלוֹן/קְטָלוֹן – שני שמות מתועדים בריבוי יוֹת: חֶשְׁבוֹן וסְרִיּוֹן, לעומת שלושה שמות בריבוי יים: חֶרְמוֹן, פְּתָרוֹן ו*קִמְשׁוֹן. צורת הריבוי של כל אחד מהשמות בריבוי יים מתועדת פעם אחת בלבד.²³ ההבדל בשכיחות הכללית והמוצעת הוא לטובת צורן הריבוי יוֹת, אך הוא זניח. לשמות בסיומת יוֹן שריבויים יוֹת יש להוסיף גם את השם אֶרְמוֹן (שגזירוננו אינו ברור דיו), שתמניות הריבוי שלו רבות.

• מבנה XoC בריבוי יים

במקרא נמצאו מספר משקלים בעלי תנועת o בהברה האחרונה שצורן הריבוי הדומיננטי בהם מבחינת השכיחות הכללית והמוצעת הוא יים, ואף כאלה שזה צורן הריבוי היחיד המתועד בהם.

משקל קָטָל – שם אחד בלבד מתועד בריבוי יוֹת, רְבוֹא, לעומת שלושה שמות הבאים בריבוי יים: צָפֹר, צָנֹר ורְמוֹן. במשקל זה מתועדים שני שמות כפול-צורה בריבוי: פִּיֹר וכְנֹר, המגלים העדפה מובהקת לריבוי יוֹת. במשקל המקביל שאינו דגוש, קִיטָל, נמצאו שני שמות המתועדים בריבוי, שניהם בריבוי יים: פִּידֹד, נִינוֹחַ. משקל מְקָטָל – חמישה שמות מתועדים בריבוי, כולם בריבוי יים: *מִחְבֹּא, מִטְמוֹן, *מִמְמוֹר, מִכְשֹׁל.

משקל קָטָל – שלושה שמות מתועדים בריבוי, שניים בריבוי יים – אֶלֹן וסְלֹן, ושם אחד הוא כפול-צורה בריבוי – חֶלֶן. אף שצורת היחיד מסתיימת בצורן יוֹן, אשר במשקלים אחרים מגלה נטייה מסוימת לריבוי יוֹת, באים במשקל זה שני שמות בריבוי יים. נראה כי ניתן לזקוף מצב זה לשדה הסמנטי שאליו שייכות המילים, שדה הצומח, שצורן הריבוי הרגיל בו הוא יים.

משקל קָטָלוֹן – שלושה שמות מתועדים במקרא בריבוי, כולם בצורן יים: עֶרְמוֹן, פְּעֶמֶן, *שִׁהָרוֹן. אף ששמות המסתיימים בצורן יוֹן נוטים לבוא במקרא בריבוי יוֹת, לא נמצאה נטייה זו במשקל קָטָלוֹן.²⁴

שמות יחידים במשקלם – נמצאו כמה שמות יחידים במשקלם בעלי תנועת o בהברה האחרונה הבאים בריבוי יים: *אֶדְרָפוֹן, *דֶּרְפֶּמֶן, פְּתָרוֹר, *נִהָלֹל, *צִרְרוֹן.

23. ייתכן שצורת הריבוי של המילה פְּתָרוֹן נוצרה בהשפעת המילה הסמוכה לה בפסוק: "ויאמר אלהים יוסף הלוא לאלהים פתונים ספרו נא לי" (בר' מ, ח). יש המשייכים למשקלים קָטָלוֹן וקְטָלוֹן שמות נוספים המתועדים במקרא בצורת הריבוי בלבד: זִרְעִיָם (דנ' א, טו), עֶשְׁתִּנְתִּי (תה' קמו, ד) הבאה בריבוי יוֹת. המילונים השונים שחזרו צורות יחיד שונות לכל אחת מהצורות הללו. ראה דיון אצל טובול, עמ' 87–88 ושם בהערות.

24. יש המשייכים למשקל קָטָלוֹן גם את הצורה "חֶרְבִּי קִיץ" (תה' לב, ד).

בטבלה להלן מוצגים נתוני השכיחות של השמות בעלי תנועת o בהברה האחרונה לפי צורן הריבוי:

ריבוי יים	ריבוי יות	
57	28	מספר השמות
314	398	שכיחות כללית
6.8	11.2	שכיחות ממוצעת

היחס בין שני הצורנים במספר השמות הוא 2:1 בקירוב לטובת הצורן יים. עם זאת השכיחות הממוצעת מצביעה על יחס של כמעט 1:2 לטובת הצורן יות. גם השכיחות הכללית מצביעה על העדפת הצורן יות, אם כי השוני אינו משמעותי. על סמך נתונים אלו ניתן לקבוע כי במשקלים במבנה XoC מתגלה במקרא נטייה מסוימת לריבוי בצורן יות. לא נמצא משקל במבנה זה שצורן הריבוי היחיד המשמש בו הוא יות, אלא שני הצורנים משמשים זה לצד זה.²⁵ מהעיון במשקלים אלו ניכר כי שתי מגמות שונות ומנוגדות פועלות בו-זמנית בלשון: מחד גיסא הרצון ליצור מערכת מסודרת מבחינה מורפולוגית, דהיינו ההתאמה בין צורן היחיד לצורן הריבוי גוררת שימוש בצורן הריבוי יים, מאידך גיסא הדומיננטיות של המשתנה הפונולוגי, המבכרת שתי הברות סמוכות בעלות תנועה זהה, גורמת לחוסר התאם מורפולוגי בין צורן היחיד לבין צורן הריבוי.

המצאים במשנה

הנטייה של משקלים בעלי תנועת o בהברה האחרונה לריבוי בצורן יות הולכת ומתעצמת במשנה: לא נמצא משקל בתנועת o בהברה האחרונה של צורת היחיד שאינו מאופיין בנטייה זו. זאת בניגוד למצוי במקרא כפי שתואר למעלה. ארבעה משקלים כוללים שמות המתועדים רק בריבוי יות: קיטול, מקול, קטלון וקטלון. במשקלים קטול וקטול כל השמות העולים לראשונה במשנה באים בריבוי יות, ואילו השמות המתועדים בריבוי יים משותפים למקרא ולמשנה.

• מבנה XoC

משקל קטול,²⁶ קטון – משקלים אלו הם בעלי מובהקות מוחלטת לריבוי בצורן יות.

25. אמנם במשקל מקטל לא נמצאו שמות שצורן הריבוי היחיד שלהם הוא יות, אבל ריבוי יים מתועד בשם קפול-הצורה בריבוי – מקפיר.

26. במשקל קטול נתקבצו שני משקלים דיאכרוניים שונים: קטול הכולל בעיקר מילים מקראיות ובו הקמץ מתקצר במרחק מהטעם; קטול המציין את עושה הפעולה, משקל אופייני לארמית גלילית במשמעות זו (ראה סוקולוף, עמ' 171), ובו הקמץ אינו מתקצר במרחק מהטעם. יש שציינו שם נוסף במשקל זה, *קטון, המופיע במשנה רק בריבוי. כרם הניקוד של כתב יד קאופמן הוא סמוכות. גם מכתבי יד אחרים נראה כי לא ניתן לשייך שם זה למשקל הנידון.

נמצאו 14 שמות, וכמעט כולם עולים לראשונה במשנה: *גְרוֹס²⁷, *דְרוֹף²⁸, *דְרוֹן²⁹, חָכוֹר³⁰, לְעוֹז³¹, לְשׁוֹן³², מְמוֹן³³, *מְשׁוֹחַ³⁴, *נְמוֹשׁ³⁵, סְרוֹק³⁶, עוֹן³⁷, *פְּגוֹשׁ³⁸, *פְּעוֹט³⁹, *רְשׁוֹשׁ⁴⁰. שם אחד בלבד מופיע בריבוי יים, מְרוֹר, והוא משותף למקרא ולמשנה. שם נוסף במשקל העולה לראשונה במשנה הוא כְּפֹל-צוּרָה בריבוי, לְקוֹחַ: תמנית אחת נמצאה בריבוי יים (חגיגה ג, ה)⁴¹ לעומת שלוש תמניות בריבוי יות. התמנית בריבוי יים היא יחידה בכל ספרות התנאים והאמוראים.

כאמור, בשמות בריבוי יות ממשקל קָטוֹל במקרא עיצור השורש האחרון הוא יוֹן (לְשׁוֹן, אֶתוֹן), ושמות אלו מצטרפים לשמות בסיומת יוֹן שנטייתם לבוא בריבוי יות. במשנה עולים לראשונה שמות רבים במשקל קָטוֹל הבאים בריבוי יות שאינם בסיומת יוֹן.

משקל מְקוֹל – כל ארבעת השמות המתועדים בריבוי באים בריבוי יות. שניים מן

ראה בהרחבה בראשון, עמ' 97 הערה 76, וראה שם ביקורתו על סגל וילון שהביאו שם זה במשקל קָטוֹל.

27. הניקוד בכתב יד קאופמן הוא גְרוֹסוֹת (מועד קטן ב, ה; כלים יב, ד), גְרוֹסוֹת (עדויות ג, ח), גְרוֹסוֹת (מנחות י, ד), שאר התמניות הן בצורה גְרוֹסוֹת. בירושלמי מופיעה צורת הריבוי הנסמכת בריבוי יים: "גרסי ציפורי" (ארבע תמניות). במקרא באות מילים מן השורש גר"ס באיכה ובתהלים קיט. מזמור זה הוא מזמור מאוחר; ראה הורביץ, בין לשון, עמ' 130 והלאה. בכתב יד קאופמן הניקוד הוא דְרוֹכוֹת, בכתב יד פרמה הניקוד הוא דְרוֹכוֹת. רוב התמניות של צורת הריבוי זדונוות בספרות התנאים, בירושלמי ובבבלי היא על יד הצורה שגגות, וייתכן שהריבוי יות הועדף בהשפעתה. עם זאת ייתכן שבלא כל קשר למילה הסמוכה הועדף צורן הריבוי יות הואיל והמילה מסתיימת בצורן יוֹן.

28. בירושלמי מתועדת צורת הריבוי הזכרי פעמיים: "חכורי בתי אבות" (ביכורים א, יא [סד ע"ב]) לצד ארבע פעמים של צורת הריבוי הנקבית: "בעלי ארסיות וחכורות" (שם). נראה לי כי צורן הריבוי מתחלף בירושלמי בהתאם למילה הסמוכה, באופן שבמילים סמוכות מופיע אותו צורן ריבוי.

31. במקרא מופיעה הצורה לְעוֹז (תה' קיד, א). לדעת בריגס, עמ' 390, צורה זו משקפת עברית מאוחרת, והוא קובע כי המזמור הוא מן התקופה היוונית.

32. המילה וצורת ריבוייה מתועדות במקרא. צורת הריבוי מתועדת במשנה שלוש פעמים. בשתי תמניות משמעותה 'מוטות עץ היוצאים מן המיטה', ופעם אחת משמעותה 'רצועות של ארגמן'.

33. כל התמניות הן בצירוף דיני ממונות, וברוב הפעמים המילה מופיעה על יד המילה נפשות.

34. שפירא, עמ' 37–38, דחה את הגזרון שהציעו קאהוט, לוי ואפשטיין, וקבע ששורשה של המילה הוא נמ"ש. ראה גם קוטשר, זוטות, עמ' 98–99.

35. הדפוסים גורסים בכלים כו, ה סרוק, ואילו בדמאי א, ד ובבבא קמא י, י סרוק. בכתב יד קאופמן: בבבא קמא סרוק ובדמאי סרוק. צורת הריבוי סרוקות מופיעה פעמיים גם בתוספתא.

36. השם עוֹן הוא כְּפֹל-צוּרָה בריבוי במקרא. צורת הריבוי הדומיננטית היא בצורן יות.

37. בירושלמי ובבבלי מופיעה צורת הריבוי בצורן יים בצירוף "דשושי עכו" (4x). תמניות אלו מתועדות על יד הצירוף "גרסי ציפורי" שהוזכר לעיל, שגם בו מופיע ריבוי יים במקום יות המתועד במשנה.

השמות מתועדים במקרא בריבוי: מְבֹאָא – במקרא שם כפול-צורה בריבוי (המשמעות במשנה שונה מזו שבמקרא) ואין עדיפות לאחד מן הצורנים, וכן מְקֹאֵם. שני שמות עולים לראשונה במשנה: מְזוֹן ומְשֹׁט.³⁹

משקל קִטּוֹל – שמונה שמות מתועדים בריבוי, כולם בריבוי וות, וכולם עולים לראשונה במשנה. חלק מהמילים שאולות מהיוונית, והן הצטרפו לנטייה המובהקת של המשקל מבחינת צורן הריבוי: גִּימּוֹן, נִיצוֹץ,⁴⁰ סִטּוֹן, סִילוֹן, *פִּיסוֹן, קִטּוֹן, קִיתוֹן, תִּינּוֹק. במקרא מתועדים רק שני שמות בריבוי, שניהם בריבוי יים.

משקל קוֹל – היחס בין השמות המתועדים בריבוי לפי צורן הריבוי הוא 3:4 לטובת הצורן וות. הנטייה לריבוי וות ניכרת באופן מובהק גם מיחסי השכיחות בין שני הצורנים: שכיחות כללית – 1:5, שכיחות ממוצעת – 1:3. רוב השמות הבאים בריבוי משותפים למקרא ולמשנה (אות⁴¹, בור, דור,⁴² פוס, נאד, עור). צורת הריבוי של עוף עולה לראשונה במשנה, במקרא השם משמש כשם קיבוצי;⁴³ המילה דור מתועדת במקרא כשם כפול-צורה בריבוי, ובמשנה היא מופיעה בריבוי וות בלבד. שלושה שמות עולים לראשונה במשנה והם מתועדים בריבוי יים: *זוֹן (זוֹנִים מתועדת פעמיים [כלאיים א, א, תרומות ב, ו]), צוֹק (צורת הריבוי מתועדת פעם אחת יצוֹקִים [בבא מציעא ז, י] היו"ד בתחילת המילה מחוקה),⁴⁴ *קוֹס (קוֹסִין מתועדת פעם אחת [כלים ד, ג]).

משקל קטול – רוב השמות המתועדים בריבוי, הן בריבוי יים הן בריבוי וות,

38. כ"י פרמה והוצאת לו גורסים כאן לקוחין. בעניין זה ראה ברויאר, עמ' 245–248.
39. אמנם צורת היחיד של מְשֹׁט מתועדת במקרא, אולם צורת הריבוי באה במשקל אחר, מְשֹׁטִין ('ח' כז, ו).
40. צורת היחיד מתועדת פעם אחת במקרא ופעם אחת בכן סירא. בירושלמי מתועדת תמנית אחת של צורת הריבוי נִיצוֹצִים לצד ארבע תמניות של צורת הריבוי הרגילה בלשון חז"ל, נִיצוֹצוֹת: "שבשעה שהחמה זורחת היו הניצוצים מנתזין ממנה" (סוטה ב, ב [יח ע"א]). צירוף זה מופיע בירושלמי עוד פעמיים (יומא ג, י [מא ע"א]; עבודה זרה ה, יב [מה ע"ב]), אך צורת הריבוי במקורות אלו היא בצורן וות. ייתכן שבמובאה שלעיל הושפעה המילה נִיצוֹצוֹת בדרך של גרר לאחר מן הצורה שלאחריה, מנתזין.
41. צורת הריבוי המקראית היא אותות ומשמעות השם היא (א) סימן, ציון; (ב) מופת. במשנה מתועדות שתי צורות ריבוי: אותות (13x) ואותיות (2x). ארבע תמניות של השם במשנה (שתיים ביחיד ושתיים בריבוי) הן במשמעות של סימן ושאר התמניות, הן ביחיד הן בריבוי, הן במשמעות של סימן כתב. ראה ברויאר, עמ' 241 והספרות המובאת שם.
42. במקרא השם כפול-צורה בריבוי: דורות (7x), דוֹרִים (3x), רק בצירוף לדור דורים.
43. התופעה שלפיה שם משמש במקרא במשמעות כללית או קיבוצית ואילו במשנה נשכרת הקיבוציות והשם מופיע גם בצורת ריבוי מוכרת משמות נוספים, לדוגמה דָּשָׂא, יֵין, פָּרִי, שָׁרֵץ, שָׁקֶץ. תופעה זו היא מסממניה של הלשון המאוחרת. ראה פולצין, עמ' 42; צרפתי, עמ' 109–103.
44. צורת היחיד עולה לראשונה במגילת הנחושת.

משותפים למקרא ולמשנה. היחס בין שני צורני הריבוי הוא 3:4 לטובת הצורן 'ות', והשם היחיד העולה לראשונה במשנה ומתועד בריבוי בא בריבוי 'ות: צָנוֹן. להשלמת הסקירה יש להזכיר את משקל קטול, אשר גם הוא בעל תנועת o בהברה האחרונה, כרם אין בו כדי להוסיף לתיאור התמונה במשנה, שכן שני השמות המתועדים בו בריבוי 'ות ושני השמות הבאים בריבוי יים משותפים למקרא ולמשנה (בריבוי יים: פָּנוֹר, רְבוּא, בריבוי 'ות: צָפוֹר וְרָמוֹן).

שמות יחידים במשקלם – כמה שמות יחידים במשקלם בעלי תנועת o בהברה האחרונה מופיעים בריבוי 'ות: אָשְׁפּוֹל, מְקַצֵּעַ וּמֹשֶׁב, והם משותפים למקרא ולמשנה (מוֹשֶׁב וּמְקַצֵּעַ הם כפולי צורה בריבוי במקרא).

• מבנה Xon

כמעט כל השמות המסתיימים ביחיד בצורן יון במשנה באים בריבוי 'ות. משקל קטול – במשנה מתועדים שלושה שמות בריבוי 'ות: *זָפְרוֹן – במקרא שם זה הוא כפול-צורה בריבוי (תמנית אחת בכל צורן); ⁴⁵נָסִיוֹן – עולה לראשונה בספר בן סירא; ⁴⁶עֲשָׂרוֹן – צורת הריבוי המקראית היא עֲשָׂרוֹנִים, והיא מתועדת 19 (!) פעם במקרא. במשנה מופיעה צורת הריבוי עֲשָׂרוֹנוֹת (11 תמניות). ⁴⁷במשנה לא נמצא אפילו שם אחד השייך בבירור למשקל זה ואשר מתועד בריבוי יים. ⁴⁸משקל קטול – במשנה מתועד בריבוי שם אחד בלבד והוא מופיע בריבוי 'ות: חֶסְרוֹן. צורת היחיד של שם זה מתועדת במקרא והיא ארמזים מקראי. ⁴⁹ייתכן כי גם צורת הריבוי התמידי, סְכָלוֹנוֹת, שייכת למשקל זה. בבירור לא נמצא אפילו שם אחד

45. קוטשר, מחקרים, עמ' קכט, רושם את זכרון במשקל קטול. במקרא מופיעה גם צורת הנפרד זָפְרוֹן וגם זָפְרוֹן (באותו פסוק, קה' א, יא), ומשום כך יש שרשמו שם זה בשני משקלים שונים. צורת היחיד הנפרדת אינה מופיעה במשנה ולכן קשה לקבוע את משקל השם. נקטתי משקל קטול, אך בכל אופן ההכרעה מהו המשקל אינה משמעותית במחקר הנוכחי, מכיוון שכך או כך השמות המסתיימים בצורן יון ביחיד נוטים לבוא בריבוי 'ות, ותבנית המשקל עצמה אינה מהותית לעניין הנידון. על הקשר בין משקל קטול לבין משקל קטול ועל הטשטוש שחל במשקלים אלו ראה הורביץ, עקרון, עמ' 20–21.

46. בארמית שומרנית מתועדת צורת הריבוי נסיונים, וכך היא גם צורת הריבוי בארמית. ראה גרוס, עמ' 33 הערה 71.

47. ככלל, בלשון חז"ל מתועדות שתי צורות ריבוי, ולמעט המשנה שתי הצורות מתועדות בכל חיבור, ואולם בכל החיבורים צורת הריבוי הדומיננטית היא עשרונות. יש לציין שהשינוי מריבוי יים לריבוי 'ות חל במשנה, שכן במגילות מתועדת רק צורת הריבוי המקראית עשרונים (ארבע תמניות).

48. הצורה היחידה האפשרית היא צורת הריבוי התמידי יָרְעוֹנִים, כרם ניקוד השם ומשקלו אינם מחוורים. ראה דיון נרחב בשם זה אצל גרוס, עמ' 173–174. בן-חיים הוא היחיד שהציע לשייך שם זה למשקל קטול (ראה שם).

49. ואגנר, עמ' 57–58.

השייך למשקל זה המופיע בריבוי יים.⁵⁰ כמה שמות השאולים מיוונית מזדהים בריבוי עם משקל זה וריבויים יות: לְיִוְנֹת, *סְמִפּוֹנֹת, סְמִינֹת (להלן סעיף 4.2). התחזקות אחר המשקלים בעלי תנועת ם בהברה האחרונה של צורת היחיד במשנה מעלה כי בכל המשקלים הללו, שבעה במספר, רבים השמות הבאים בריבוי יות מאלו הבאים בריבוי יים. הטבלה שלהלן מציגה את התמונה הכללית של השמות המשנאיים בעלי תנועת ם בהברה האחרונה לפי צורן הריבוי:

ריבוי יים	ריבוי יות	
21	59	מספר השמות ⁵¹
112	317	שכיחות כללית
5.33	5.37	שכיחות ממוצעת

היחס בשכיחות הכללית הוא 1:3 לטובת צורן הריבוי יות. השכיחות הממוצעת של שני הצורנים כמעט זהה.

הניתוח המציג את נתוני הריבוי של השמות שצורת ריבויים עולה לראשונה במשנה, כלומר ניתוח שאינו כולל את הנתונים של השמות המשותפים למקרא ולמשנה, מרגיש במידה רבה את הנטייה לריבוי יות בשמות שריבויים עולה לראשונה במשנה. על פי ניתוח זה כמעט כל המשקלים בעלי תנועת ם בהברה האחרונה כוללים רק שמות הבאים בריבוי יות ואף לא שם אחד שריבוייו עולה לראשונה במשנה. החריג היחיד לקביעה זו הוא המשקל קול, אשר כנגד שלושה שמות המתועדים לראשונה במשנה בריבוי יות עולים לראשונה גם שלושה שמות בריבוי יים. אולם ההבדל בשכיחות הכללית והממוצעת מצביע בבירור על העדפת הצורן יות. בסך הכול מדובר ב-35 שמות בעלי תנועת ם בהברה האחרונה שריבויים מתועד לראשונה במשנה, לעומת שלושה שמות בלבד בעלי אפיון זהה הבאים בריבוי יים. כאמור, חוקרים אחדים ציינו כי לשון המשנה מעדיפה את צורן הריבוי יות בשמות שצורת היחיד שלהם מסתיימת בצורן ם.⁵² בתיאור שלעיל הוכח שמדובר במערכת מסודרת, ושלשון המשנה אכן מעדיפה את צורן הריבוי יות בשמות המסתיימים ביחיד בצורן ם, אך במשקלים מסוימים בלבד. העדפה זו רווחת בייחוד במשקלים בעלי תנועת ם בהברה האחרונה, ובפרט בשמות המסתיימים בצורן ין ביחיד, בין שהם שמות עבריים ובין שהם שאולים מלשון אחרת. במשקלים אלו

50. ייתכן כי צורת הריבוי התמידי צמחונים שייכת למשקל זה.

51. על הנתונים שהוצגו בטבלה בראשית המאמר נוספו גם שמות יחידים במשקלם בעלי תנועת ם בהברה האחרונה. ריבוי יים: אָפְרוֹחַ (משותף למקרא ולמשנה), אָתְרוֹג (עולה לראשונה במשנה), אָפְטְרוֹפּוֹס (שאל מיוונית). ריבוי יות: אָשְׁכּוֹל, מְקָצוּעַ (שניהם משותפים למקרא ולמשנה), קָפְלוֹט וְהִדְיוֹט (שאולים מיוונית).

52. ראה הערה 6 לעיל.

קיבעה המשנה את הקו שאמנם החל במקרא אך לא הגיע בו לכלל גיבוש. המשנה פיתחה מגמה זו כמעט עד כדי חוק דקדוקי. היוצאים מכלל זה, שאינם מן המילים המשותפות למקרא ולמשנה, מעטים ביותר.

3.1.2 סיומת ך

הן במקרא הן במשנה יש ראיות לנטייה של שמות בסיומת ך לריבוי בצורן יות. בשני הקורפוסים מדובר במספר קטן של שמות, אולם הואיל וסך השמות המתועדים בריבוי והמסתיימים בצורן זה מועטים,⁵³ הרי ששיעור השמות בריבוי יות גבוה מאוד. במקרא ניכרת נטייה לריבוי יות בייחוד בשמות ממשקל קטלן/קטלן. שלושה שמות מתועדים בריבוי, שניים בריבוי יות: דָּרְכָן וּשְׁלָחַן, ושם אחד בריבוי יים: קָרְכָן. צורת הריבוי של קָרְכָן מופיעה פעם אחת בלבד (וי' ז, לח) לעומת 79 (!) תמניות של צורת היחיד.⁵⁴

במשנה מתועדים במשקל זה שני שמות, שניהם בריבוי יות: שְׁלָחַן – המילה משותפת למקרא ולמשנה; קָרְכָן – במקרא כאמור צורת הריבוי מתועדת פעם אחת בלבד ובצורן יים. במשנה מתועדת צורת הריבוי בצורן יות 49 פעם ובכלל המעמדים. בדיקת כלל השמות המסתיימים בצורן ך בלשון התנאים העלתה כי מעט מאוד שמות מתועדים בריבוי יים.⁵⁵ על השמות בריבוי יות יש להוסיף את השמות שלהלן: בָּנָן – צורת הריבוי מתועדת פעמיים, בניינות (ספרא, אחרי מות ח, א [פה, ד]; מכילתא, בשלח [76]); מַעֲיָן – במקרא זהו שם כפול-צורה בריבוי (אין עדיפות לאחד מן הצורנים), בלשון התנאים ובלשון חז"ל בכלל מתועד הריבוי בצורן יות בלבד. בלשון האמוראים נמצאו שני שמות נוספים ממשקל קטלן/קטלן המתועדים בריבוי, שניהם בריבוי יות: חֲרָפָן, שְׁלָטָן. בריבוי יים נמצאו שמות אלה: חֲרָפָן – משותף למקרא ולמשנה, קָנָן וקָרְכָן. ייתכן כי הצורות גוֹפְּנִים (דמאי א, א) ודִּיבְשָׁנִים (חלה א, ד) שייכות אף הן לכאן.⁵⁶ סיכומו של דבר, אף שמספר השמות

53. הצורן an- נעתק ברוב המילים בעברית לצורן on-, ולכן מעט מאוד מילים מסתיימות בצורן ך. סיבות לאי־תחולת המעתק ראה אצל גרוס, עמ' 210–211.

54. מחוץ למשקל קטלן/קטלן נמצאו כמה שמות בעלי סיומת ך בצורת היחיד המתועדים בריבוי יים, למשל נָצַן וּבִרְקָן. כפי הנראה גם השמות שלקמן המופיעים במקרא בריבוי בלבד שייכים לכאן: אֲשָׁמִינִים, חֲצִצִּינִים, נַעֲמָנִים וכן מַעֲדָנִים וּמַעֲדָנוֹת. משמות אלו ניתן אולי להסיק כי הריבוי בצורן יות במקרא נובע לא רק מהצורן ך, אלא תלוי גם במשקל עצמו – קטלן/קטלן.

55. קבוצה גדולה של שמות המתועדים בריבוי בסיומת ך היא קבוצת שמות התואר המועצמים כדוגמת גִּזְלָן, פְּטָלָן, חֲפָלָן. מובן שקבוצה זו לא נכללה כאן, הואיל והיא מתנהגת כשמות תואר שנהוגה בהם התאמה מוחלטת בין המין והמספר.

56. *גַּפְּנָן מופיעה פעם אחת בלבד במשנה, והכתיב מצביע על צורת ריבוי: "הקלים שבדמיי השיתים והרמין וה[ע]זורים ובנות שוח ובנות שיקמה ונובלות התמרה הגוֹפְּנִים והנצפה" (דמאי א, א). ברם כבר הראה גרוס, עמ' 125, כי צורת הריבוי גוֹפְּנִים שגויה, ונוצרה בהשפעת

המסתיימים ביחיד בצורן ין והבאים בריבוי יות אינו רב, דומה כי ניתן להצביע על נטייתם של שמות אלו לבוא בריבוי יות. כבר נזכרה נטייתן של מילים המסתיימות בצורן ין להעדרת צורן הריבוי יות, והנה ניכר כי העדפה זו קיימת גם במילים שבהן משמש הצורן המקורי ין.

3.2 גורמים כרונולוגיים וספרותיים

משקלם של הגורמים הכרונולוגיים והספרותיים בבחירת צורן הריבוי קטן לאין ערוך ביחס לגורמים הפונולוגיים והמורפולוגיים. גורמים אלו ניכרים במקרא, ואין להם כלל ביטוי במשנה.

3.2.1 חטיבות המקרא

באופן מפתיע, כמעט שלא נמצאו בלשון המקרא המאוחרת ניצנים לתופעה של העדרת צורן הריבוי יות בלשון חז"ל (בחלק מן המשקלים). לשון אחר, רק במעט משקלים נמצא כי התפלגות השמות לפי צורן הריבוי במשקל מסוים היא כרונולוגית: השמות הבאים בריבוי יים מתועדים בחטיבה המוקדמת, ואילו השמות הבאים בריבוי יות מופיעים בספרי בית שני.⁵⁷ מקרים אלו מעטים, וקשה להגיע מהם למסקנות מוחלטות.

במשקלים המסתיימים בצורן ין, קטלון וקטלון, נמצא כי השמות בריבוי יים באים בספרי המקרא המוקדמים, לעומת השמות בריבוי יות הבאים בספרי המקרא המאוחרים. למשל, במשקל קטלון יש הבחנה בין השמות הבאים בריבוי יות, חֲשֹׁבוֹנוֹת וסְרִיֹּנוֹת, המתועדים בחטיבה המאוחרת, לבין פְּתֻרוֹנִים המתועד בחטיבה המוקדמת; השמות חֲזִיוֹנוֹת וּשְׁגִיוֹנוֹת באים בחטיבה המאוחרת ואילו עֲשָׂרוֹנִים באים בספרי התורה בלבד. הבחנה זו נמצאה גם במשקלים אחרים: קטול (רְפוּאָה לעומת צָפוֹר, צָנוֹר ורְמוֹן), קטל (פֶּסַח לעומת רִפְעָה), קטלן/קטלן (דְּרִכָּן וּשְׁלָחן לעומת קָרָן) ובמשקל קל (אֵם וּלֵב לעומת שאר שמות המשקל).

בהשוואה בין השמות הבאים בריבוי יים לבין אלו הבאים בריבוי יות שבאותו

השמות הקודמים לה במשנה והבאים בריבוי, ותחת השפעתם של דברי ר' יוחנן (בבלי, ברכות מ ע"ב) – "גופן – שלהי גפנים, שנתפרשו בידי הגאונים: 'ענבי הגפן הנשארים עד לקיטה'" (ערוך השלם, בערכו, עמ' 339 ב; וכן רש"י בברכות שם). אכן מנקד כתב יד קאופמן גורס גוֹפֶנֶס ללא יו"ד. *דְּבִשָּׁן מופיעה פעם אחת בלבד ובריבוי: "אלו חייבין במעשרות ופטורין מן החלה האורז והדוחן הפרגין וה(ש)משמים והסיפגנין והדִּבְקָשָׁנִים והאיסקריטים" (חלה א, ד). הכתיב ביו"ד המופיע בכתב יד קאופמן נחמך גם בידי מנקד כתב יד פרמה, אבל בטקסטים הבבליים הכתיב בווי"ו: דובשנים. לפי גורס, עמ' 127, קשה להניח שהייתה קיימת צורת יחיד דבשן-דובשן במשמעות של דבש, אף על פי שבבבלי נמצאו שלוש תמניות של צורת היחיד בכינוי, משום שבמקבילות שמחוץ לבבלי מופיעה הצורה דבשו. ראה גם ברויאר, עמ' 161. 57. על מיון ספרי המקרא לחטיבה מוקדמת ומאוחרת ראה לדוגמה בנודר, א, עמ' 60–94; הורביץ, הלשון העברית, עמ' 210–223.

משקל נמצא כי כמה פעמים דווקא השמות בריבוי יים מתועדים בספרים המאוחרים, ואילו השמות בריבוי יות באים בחטיבה המוקדמת. תמונה זו עולה מן המשקלים קול, קטול, מקול, קטון. עם זאת, אם אין משווים את השמות בריבוי יים לשמות בריבוי יות באותו משקל, הרי יש שמות רבים הבאים בריבוי יות המתועדים רק בחטיבה המקראית המאוחרת. פעמים כלל הופעתו של השם הן בחטיבה המאוחרת, כלומר תמניות של צורת היחיד ושל צורת הריבוי, ופעמים רק ההיקריות בריבוי הן בספרים המאוחרים. לדוגמה, ריבוי יות בשמות שלהלן עולה בחטיבה המאוחרת: מַצָּח, נֶגֶה, צוֹם ו*צִנְתָּר. על פי בדיקה זו אכן ניצנה של התמונה העולה בלשון חז"ל ניכרים בספרי המקרא המאוחרים.

3.2.2 שירה ומשל

חלק מצורות הריבוי בצורן יות במקרא מופיעות רק בשירה או בספרות המשלים. מכיוון שברוב השמות הנידונים צורת הריבוי מתועדת פעם אחת או פעמיים, הרי שתליית צורן הריבוי הנקבי בסוגה היא בגדר הצעה בלבד. דוגמות לכך הן צורות אלה: לְבוֹת (תהלים ומשלי), מְטָרוֹת (איוב), עֲפָרוֹת (איוב ומשלי), עֲשָׂבוֹת (משלי), פְּרָעוֹת (דברים לב), שְׁמִשְׁוֹתֶיךָ (תהלים), תְּהוֹמוֹת (שירת הים, תהלים ומשלי). במקרים אלו ייתכן כי הלשון המליצית, הפיוטית, המיוחדת לשירה, הביאה לידי יצירת ריבוי שאינו לפי הנוהג והסדירות הלשונית.⁵⁸

גם במקרא וגם במשנה נמצאו לא מעט שמות שאין בידי להסביר בהם את העדפת צורן הריבוי יות. יתר על כן, פעמים רבות לא מצאתי הסבר מדוע במשקל כלשהו נבדל שם פלוני המתועד בריבוי יות משמות אחרים הבאים בריבוי יים. הגורמים הפונולוגיים והמורפולוגיים מסבירים את רוב השמות מטיפוס ם, יות במשנה, ומעטים השמות שאינם ניתנים להסבר. לעומת זאת, מספר המשקלים ומספר השמות במקרא שאינם תלויים בגורמים אלו רב יותר.

4. יחסי לשון שואלת ומשאילה במשנה

4.1 שמות השאולים מארמית

תופעה מוכרת בתחום השאילה בין לשונות היא העובדה שלשון השואלת רכיב כלשהו מלשון אחרת מסגלת את הרכיב החדש למערכתה היא. בשמות רבים העולים לראשונה במשנה ואשר נשאלו ללשון התנאים מן הארמית נמצא כי העברית שאלה את השם עצמו אך לא את צורת הריבוי. בארמית צורן הריבוי הוא יין, ההולם את צורן היחיד ואת המין הדקדוקי של השם, ואילו בעברית הריבוי הוא בצורן יות, כך

58. על תופעת הריבוי הפואטי ראה למברט-אנומליה, עמ' 211.

הוא למשל במילים חֶשְׁבוֹן (ארמיזם מקראי),⁵⁹ מֶאֱמָר, מִגָּל, נִסְיוֹן וְעֶשְׂרוֹן. בדרך כלל המילים הנדונות שייכות למשקל הנוטה במשנה לריבוי בצורן יות, והשיקול המערכתי גבר על צורת המילים בלשון המשאילה. מעין זה קורה גם במשקל קָטַל הארמי. השמות בו באים בריבוי יין בארמית, ואילו כל השמות העולים לראשונה במשנה באים בו בריבוי יות.⁶⁰

4.2 שמות השאולים מיוונית או מרומית

במשנה נמצאו 22 שמות מטיפוס 8, יות השאולים מיוונית או מרומית. מנגד נמצאו 31 שמות שאולים מטיפוס 8, יים.⁶¹ הטבלה שלהלן מציגה את נתוני השכיחות של שני הטיפוסים של השמות השאולים מיוונית או מרומית:

שמות, יים	שמות, יות	
93	62	שכיחות כללית
3	2.8	שכיחות ממוצעת

השאלה הנשאלת לגבי השמות מטיפוס 8, יות במקרא ולגבי השמות העבריים במשנה נשאלת גם לגבי השמות השאולים מיוונית או מרומית: האם קיימת שיטה בריבוי שמות אלו שיש בה כדי להסביר את הממצאים שלעיל, דהיינו מדוע חלק מן השמות מקבלים את צורן הריבוי יים ואחרים את הצורן יות; שמא מדובר במערכת הפועלת ללא עיקרון מנחה.

עיון בשמות אלו מעלה כי אכן ניתן להצביע על משתנה מרכזי אחד המשפיע על בחירת צורן הריבוי, ואשר בעזרתו ניתן להסביר את רוב השמות השאולים הבאים בריבוי יות. 13 שמות מהטיפוס 8, יות הם בעלי תנועת 8 בהברה האחרונה, והם מהווים 63% מטיפוס זה. מתוכם עשרה שמות באים בסימט יין:⁶² הִדְיוֹט–הִדְיוֹטוֹת, זוג–זוגות, *לגיון–לגיונות, מִלְפֹּן–מִלְפֹּנוֹת, סִטוֹן–סִטוֹנוֹת, סִילוֹן–סִילוֹנוֹת, [*סמיון]⁶³–סִמְיוֹנוֹת (שבת יב, ג), *סמפון, (שטר)–סִמְפֹּנוֹת (בבא מציעא א, ח), [*סמפון₂ (אבר)]–סִפּוֹנוֹת (חולין ג, א),⁶⁴ קִטוֹן–קִטוֹנוֹת, קִיתוֹן–

59. צורת הריבוי מתועדת במקרא ובחיבורים שונים של לשון התנאים, אך לא במשנה.

60. אמנם לא כל השמות במשקל נשאלו מן הארמית.

61. לתיאור השמות ראה טובול, עמ' 175–181.

62. יש לציין שנכללו באופן ברור רק שמות בעלי תנועת 8 בהברה האחרונה של צורתם העברית. אם בצורה היוונית או הרומית מופיעה התנועה ובעברית אין היא מופיעה, לא נכלל השם. לחלופין, אם התנועה מופיעה בצורה העברית אך לא בצורת המקור, נכללה הצורה.

63. צורת היחיד אינה מתועדת כלל בלשון התנאים ובלשון האמוראים.

64. צורת היחיד אינה מתועדת כלל בלשון התנאים. צורת הריבוי סיפונות מתועדת במשנה (חולין ג, א), ואותה משנה מצוטטת גם בספרא (שרצים ב, ב [מח, ג]). בלשון האמוראים נמצאה

קִיתוֹנוֹת, קִלְבוֹן/קִלְבוֹן – קִלְבוֹנוֹת, *קִפְלוֹט–קִפְלוֹטוֹת. בדיון לעיל צוין כי הגורם הדומיננטי ביותר המשפיע על בחירת צורן הריבוי הוא הגורם הפונולוגי: שמות בעלי תנועת o בהברה האחרונה נוטים לריבוי בצורן יֹת. כאמור, מגמה זו בולטת בייחוד במשנה. כך נוהגים גם השמות השאולים מיוונית או מרומית. כמו בשמות העבריים, גם בשמות השאולים נמצאו שמות בעלי תנועת o בהברה האחרונה הבאים בריבוי יים, אם כי מספר החריגים נמוך ביותר בהשוואה לשמות העבריים. מקרב 31 השמות מטיפוס o, יים נמצאו ארבעה שמות בלבד בעלי תנועת o בהברה האחרונה של צורת היחיד שריבויים יים: אֶפִּיטְרוֹפּוֹס,⁶⁵ קִנּוֹן, *תְּרִפּוֹס, תִּרְמוֹס. ברם בשני שמות מן הארבעה באה תנועת o בצורת היחיד בלבד ואילו בריבוי עולה תנועת u: קִנּוֹנִין (כלים טז, ג; יז, ד), תְּרִפּוֹסִין (שם כה, ד), ואם כך הרי שקיימים שני שמות בלבד בעלי תנועת o בהברה הקודמת לצורן הריבוי שריבויים אינו יֹת.⁶⁶

נוסף על השמות שצוינו למעלה שריבויים יֹת נמצאו עוד ארבעה שמות הבאים בריבוי זה ואין הם מסתיימים בעיצור או בתנועת a, המקבילה לסיומת הנקבה בעברית: אוֹנְקָלִי–אוֹנְקָלִיּוֹת (פסחים ה, ט) / אוֹנְקָלִיּוֹת (תמיד ה, ה, מידות ג, ה), [*אסטגין]⁶⁷–אֶסְטָט[ט]וֹת (כלים ח, ט), [*דדכין]⁶⁸ – דִּדְכָאִיּוֹת (יומא ו, ח), דִּיטִי–דִּי[ט]וֹת (עירובין ח, יא), אֶרְכִי–עֶרְכָאִוֹת (גיטין א, ה). מינם הדקדוקי של שמות אלו הוא נקבה, וייתכן כי בשלו צורן הריבוי המועדף הוא יֹת. מקרב השמות מטיפוס o, יֹת נמצאו שלושה שמינם הדקדוקי נקבה: סִנְהֶדְרִין–סִנְהֶדְרִיּוֹת (סנהדרין א, ה), *פִּפְרִי–אֶפִּיפִּירוֹת (כלאים י, ג) / פִּפְרִיאוֹת (כלים יז, ג) וקִיטוֹן–קִיטוֹנוֹת. מינם של שני שמות משותף לזכר ולנקבה וצורת הריבוי נקבית: אוֹנְקָלִי ופִּינְקָס–פִּינְקָסִיּוֹת (כלים כד, ז). מינם הדקדוקי של השמות מטיפוס o, יים הוא זכר

תמנית אחת של השם והיא ביחיד: סינפון (ירושלמי, פאה ו, ה [יט ע"ג]). השחזור סמפון הוא על פי המילון ההיסטורי.

65. ריבוי יים בשם זה ברור, שכן בשמות המסמנים מין חי זכרי נמצאה הקפדה על צורן הריבוי הזכרי, והאיל וצורן הריבוי מביע גם מספר וגם מין. היוצאים מכלל זה מעטים ביותר במקרא. במשנה אמנם נמצאו חריגים רבים יותר לכלל, אך אלו מוגדרים במשקלים מסוימים מאוד, שבהם גבר כנראה הגורם הפונולוגי: במשקל קֶטוֹל – גָרוֹס, לְקוֹחַ וכיוצא בהם, במשקל קִיטוֹל – תִּינוֹן (שבריבוי מסמן זכר ונקבה).

66. בשלושה שמות העיצור האחרון של צורת היחיד הוא s [-s]: כך אפוטרופוס, תורמוס ותרכוס. יוצא מן הכלל הוא קִנּוֹן. בקרב השמות בעלי תנועת o בהברה האחרונה והבאים בריבוי יֹת לא נמצא אפילו שם אחד המסתיים בעיצור הנוכח. תנועת o במקום תנועת u מתועדת בצורת הריבוי קִנּוֹנִין גם בכתבי היד פרמה ופריז (הצורה תרכוסין אינה מנוקדת בכתבי יד אלו), ואולי יש כאן חילופי o–u בהברה לא־מושעמת כדוגמת מתוך–מתוקים. אני מודה לד"ר גבריאל בירנבאום על שהסב את תשומת לבי להסבר אפשרי זה.

67. השם מתועד שלוש פעמים בלשון חז"ל, כולן בצורת ריבוי.

68. השם מתועד פעמים אחדות בלשון חז"ל. כל התמניות הן בצורת ריבוי.

בלא יוצא מן הכלל. נתונים אלו מעלים את ההשערה כי המין הדקדוקי הוא משתנה נוסף המשתתף בקביעת צורן הריבוי בשמות המוזכרים. ממצא זה מעניין, שכן בשמות העבריים לא נמצאה קשר הדוק כזה בין המין הדקדוקי לבין צורן הריבוי (ראה להלן סעיף 6).

רק חמישה שמות מטיפוס ם, יות אינם מוסברים על ידי אחד משני הגורמים המתוארים לעיל: אִיפֿר-אִפֿרת, בּוֹמֶס (עבודה זרה ג, ז) – בּוֹמֶסִית (שם ד, ו), *בסִים-בִּסִּית (כלים כד, ו), בּוֹלֶנֶס (שם כ, ג) – בּוֹלֶנֶסִית, בּוֹלֶמֶס-בּוֹלֶמֶסִית (פרה ח, ט). אין בידי בשלב זה גורם אחר שיש בו להסביר את צורן הריבוי יות בשמות הללו.⁶⁹

5. שינויים בצורן הריבוי במקרא לעומת המשנה

ברוב המוחלט של השמות המשותפים למקרא ולמשנה נמצא כי המשנה נוטה בדרך כלל לשמר את צורן הריבוי כפי שהוא במקרא, בין שהוא יים בין שהוא יות. למצב זה נמצאו חריגים בודדים. ברוב המקרים מדובר בשמות אשר צורת ריבוי מתועדת פעם או פעמיים בלבד במקרא, אך תופעה זו עולה גם בשמות אחדים המתועדים בריבוי פעמים רבות במקרא.

5.1 במקרא ריבוי יים ובמשנה ריבוי יות

בכל השמות שלקמן צורן הריבוי המקראי הוא יים, ואילו במשנה השם מופיע בריבוי יות. בסך הכול נמצאו שמונה שמות שחל בהם השינוי המתואר: מִשְׁמֶר, אֶשֶׁם, מִשְׁוֹט, עֶשְׂרֹן, מִשְׁתָּה, אֲדָרְפֹן, יוֹבֵל, קֶרֶבֶן. השינוי הזה משמעותי במיוחד בשם עֶשְׂרֹן שצורת ריבוי נפוצה במקרא. שינוי צורן הריבוי יים שבמקרא לריבוי יות במשנה עולה בקנה אחד עם הנטייה של העדפת הצורן יות במשנה.

5.2 במקרא ריבוי יות ובמשנה ריבוי יים

נמצאו שני שמות בלבד הבאים במקרא בריבוי יות ובמשנה בריבוי יים. מַעֲדָנוֹת < מַעֲדָנִים: בשני הקורפוסים הצורה מופיעה רק בריבוי. מבחינה סמנטית שתי הצורות שונות, וייתכן אפוא שאין מובהקות לדוגמה זו. צורת הריבוי עֶשְׂבוֹת מתועדת במקרא פעם אחת בלבד, בטקסט שירי (מש' כז, כה), לעומת 25 תמניות של צורת היחיד המשמשת כשם קיבוצי. במשנה נשכרת הקיבוציות והשם מופיע בצורת הריבוי בלבד ובריבוי יים: עֶשְׂכִּים.

69. במחקר הנוכחי בדקתי את צורן הריבוי ואת המין בשפה השואלת בלבד, ולא בדקתי נתונים אלו בלשון המשאילה. אני מקווה להרחיב את המחקר במילים השאלות מיוונית ולבדוק גם את נתוני שפת המקור.

מובן מדוע נמצאו רק שני שמות שצורן הריבוי יות במקרא השתנה בהם לצורן יים במשנה, שכן כאמור במשנה רווח מאוד הצורן יות.

5.3 במקרא שם פּוֹל-צורה בריבוי ובמשנה ריבוי יות

ברוב המקרים כאשר שם מסוים הוא פּוֹל-צורה במקרא וצורן הריבוי הדומיננטי שלו הוא יות, מוסיפה המשנה ומקיימת את הצורה הרווחת במקרא והשם מופיע בה רק בריבוי יות. כך בשמות אֲרִי, דוֹר, פָּנּוֹר, מוֹשֶׁב, מְקָצוֹעַ, מְשָׁכָב, נָהָר, נֶפֶשׁ, (רוח חיים), סָבִיב, עוֹז, צָבָא, שְׂבוּעַ, שָׁדָה. צורת הריבוי הדומיננטית והמובחנת של השם מוֹעֵד במקרא היא מוֹעֲדִים (25x), והצורן יות מופיע פעם אחת בלבד (דה"ב ח, יג). במשנה ובלשון התנאים בכלל הצורה הבלעדית באה בריבוי יות. בשם מְגִדָּל צורת הריבוי בצורן יים מתועדת עשר פעמים במקרא לעומת שש היקרויות בריבוי יות. במשנה מתועדת צורת הריבוי פעם אחת בלבד (שקלים ד, ב), בצורן יות.⁷⁰ בשמות שלהלן אין ניכרת במקרא העדפה מוחלטת לאחד מצורני הריבוי, והמשנה נוקטת ריבוי יות: זָכְרוֹן, מְבֹא, חֵלוֹן, קָכָר, שָׁדָה.

6. סוגיית המין הדקדוקי והביולוגי

שאלה מרכזית רבת שנים במחקר הלשוני נוגעת לקשר בין צורני היחיד והריבוי לבין המין הדקדוקי.⁷¹ במחקר זה הוגדרו הטיפוסים על פי משתנה מורפולוגי בלבד, דהיינו על פי הקשר בין צורן היחיד לבין צורן הריבוי, ואולם בדיון הושם לב גם לסוגיית המין. בדיקת המין הדקדוקי ביחס לצורן המורפולוגי של צורת היחיד ושל צורת הריבוי מעלה שמונה קטגוריות תאורטיות, ארבע בכל מין דקדוקי:

מין / קבוצה	זכר	נקבה
א	ים, יים	ה/ת, יות
ב	ות, וות	ה/ת, יים
ג	ה/ת, יים	ות, וות
ד	ה/ת, יות	ים, וות

70. השינוי בשם מְגִדָּל חל כבר במגילות מדבר יהודה. בשם מוֹעֵד חל השינוי במשנה.

71. ראה למשל קניג, עמ' 178–180; גריי, עמ' 48–54; אלברכט, עמ' 41–121, 315–325; רונברג, המין, עמ' 325–339. רונברג בדק את העניין גם בלשון המשנה (רונברג, הערות, עמ' 144–147); אברהים בחן את הנושא בלשונות ההודו-אירופיות. קורבט חקר את נושא המין הדקדוקי והמילוני בלמעלה מ-200 לשונות.

בקבוצה א צורן הריבוי הולם את צורן היחיד ואת המין הדקדוקי של השם, וקשר זה נשמר ברוב שמות העצם בלשון העברית. בקבוצה ב, הכוללת מספר בלתי מבוטל של שמות, צורן הריבוי חריג הן לצורן היחיד הן למין. בקבוצה ג צורן הריבוי אינו הולם את צורן היחיד, אך הוא עולה עם המין הדקדוקי. בקבוצה ד צורן הריבוי הולם את צורן היחיד אך חריג למין. קטגוריות אלו הן תאורטיות בלבד, שכן בשמות ממין נקבה נמצאו כל ארבע הקטגוריות, ולעומת זאת בשמות ממין זכר מתועדות שתי הקבוצות הראשונות. בקבוצה השלישית נמצאו שני שמות בלבד, שניהם שאולים – פִּנְתָּ ופִּתָּה, ובקבוצה הרביעית לא נמצא אפילו שם אחד.

חוקרים אחדים טענו שצורן הריבוי יות עולה בשמות עצם המסתיימים ביחיד בצורן ם כשמינם נקבה, וזאת בשל השפעת המין הדקדוקי.⁷² ברם בדיקה מדוקדקת של השמות שמינם נקבה מטיפוס ם, יות במקרא ובמשנה מעלה תמונה מורכבת יותר. את עיקר הניתוח אציג ביחס למילים המקראיות, ודברים דומים עולים גם מן המשנה.

במקרא נמצאו 19 שמות עצם שמינם הדקדוקי נקבה והם מסתיימים ביחיד בצורן ם: אֵם, אֶצְבַּע, אֶרֶץ, אֶתוֹן, בָּאָר, גִּזְוֹן, גֵּת, חֶרֶב, יָד, יֵתֵד, כּוֹס, פֶּה, פִּנְף, פִּתָּה, לָשׁוֹן, עֶרֶשׁ, פֶּתַח, קֶרֶן, רְבּוֹא, מהם רק שניים הם בעלי מין ביולוגי נקבי: אֵם, אֶתוֹן. כמו כן נמצאו שישה שמות פֶּפּוּלִי־מִן דקדוקי וריבויים יות: אוֹת, אֶרֶח, גִּיא, רוּחַ, שֶׁמֶשׁ, תְּהוֹם, בסך הכול 25 שמות. שמות אלו מהווים כמעט 28% מכלל השמות מטיפוס ם, יות. לכאורה נראה כי גורם המין הדקדוקי מכריע יחסית בקבוצת השמות מטיפוס ם, יות.

לעומת שמות אלו נמצאו 15 שמות שמינם הדקדוקי נקבה מטיפוס ם, יים: אֶבֶן, אֶשׁוּר, בַּת (מידת לח), גֶּדֶר, גֶּפֶן, דֵּת, עֵז, עִיר, פִּילֶגֶשׁ, פַּעַם, פֶּתַח, צָפוּר, צִפְרִדֶּע, רָגֵל, רָחֵל.⁷³ ניתן לראות שבאותו משקל עצמו שם נקבה אחד בא בריבוי יים ואחר בריבוי יות. לדוגמה, במשקל קָטַל כל המילים בריבוי יות הן ממין נקבה, אך לעומתן המילים אֶבֶן, גֶּפֶן, רָגֵל באות בריבוי יים; במשקל קָטַל כנגד יתדות נמצאות הצורות *גִּדְרִים, רָחִלִים.⁷⁴

72. ראה בארט, מחקר משווה, עמ' 614, 620–622; גוניס, עמ' 222.

73. תשעה שמות נוספים שמינם נקבה ומסתיימים ביחיד בצורן ם באים במקרא בריבוי זוגי: אֶזְוֹן, בָּרָה, יָרֵד, לָחִי, עֵיו, צִפְרֹן, רָגֵל, שׁוֹק, שֵׁן.

74. מעניין להתמקד בקבוצת שמות הנקבה המסתיימים ביחיד בצורן ם השייכים לשדה החי. שמות עצם שמינם נקבה באים ללא צורן נקבי ביחיד כאשר המין הביולוגי של המסומן הוא נקבה. בסך הכול נמצאו חמישה שמות: אֵם וְאֶתוֹן בריבוי יות, עֵז, פִּילֶגֶשׁ וְרָחֵל בריבוי יים. עליהם יש להוסיף שני שמות המסומנים גם חי נקבה וגם חי זכר: צָפוּר וְצִפְרִדֶּע. בשמות המסומנים רפונטים משה החי, ושמות הזכר והנקבה מסומנים בגזע שונה, משוחרר למעשה צורן הריבוי מהבעת המין והוא נשאר כציון מספרי בלבד. משום כך ברורה צורת היחיד הנקבית ללא צורן הנקבה וכן צורת הריבוי בצורן יים כדוגמת עֵצִים, פִּילֶגֶשִׁים, רָחִלִים, אף על פי שהיא מנוגדת

הטבלה להלן מציגה את נתוני השכיחות של שמות עצם בעלי מין דקדוקי נקבי המסתיימים ביחיד בצורן \emptyset :

הצורן	\emptyset , יים	\emptyset , וות
מספר השמות	15	19
שכיחות כללית	737	252
שכיחות ממוצעת	49.1	13.26

מן הטבלה עולה שאף על פי שמספר השמות מטיפוס \emptyset , וות עולה במעט על מספר שמות העצם מטיפוס \emptyset , יים שמינם הדקדוקי נקבה, הרי שההבדל בשכיחות הכללית והממוצעת רב מאוד, וניכרת העדפה ברורה לריבוי בצורן יים באופן שאין התאמה למין הדקדוקי.

שמונה שמות נוספים ממין נקבה המסתיימים ביחיד בצורן \emptyset הם כפוליי-צורה בריבוי במקרא. הטבלה הבאה מתארת את תפוצת צורני הריבוי שלהם:

השם	ריבוי יים	ריבוי וות
זֶרַע	2	19
כֶּכֶר	12	2
מִגֵּן	14	1
נֶעַל	8	1
נֶפֶשׁ	1	50
עֵצִים	16	68
עֵת	15	3
צֶלַע	1	18
שכיחות כללית	69	162
שכיחות ממוצעת	8.6	20.2

השמות כפוליי-צורה בריבוי מצביעים על מגמה הפוכה מזו שעלתה בהשוואת

למין הדקדוקי והביולוגי, שכן היא הולמת את ההופעה המורפולוגית של השם ומתאימה למגמה הכללית הרווחת בריבוי שמות החי במקרא של העדפת צורן הריבוי יים. דווקא השמות אֵם וְאִתָּן חריגים בכך שהם באים בריבוי וות. למעשה, בצורות הריבוי אִמּוֹת וְאִתָּנוֹת יש יתירות בציון המין: פעם אחת הוא מובע בגזע מיוחד (השונה מן הצורה בזכר), ופעם אחת הוא מצוין בצורן הריבוי. בשמות צֶפּוֹר וְצִפְרִידָּע מתיישב צורן הריבוי עם המגמה הכללית בריבוי שמות החי, ומכיוון שמילים אלו מסמנות גם את החי הזכרי וגם את החי הנקבי, נבחר צורן הריבוי יים בהיותו צורן לא מסומן.

שמות בנקבה מטיפוס σ , יים לשמות מטיפוס σ , יות, שכן ניכרת דומיננטיות מובהקת לצורן הריכוי יות, ההולם את המין הדקדוקי של השם. עם זאת יש לשים לב כי אין מגמה אחידה בהעדפת צורן הריכוי; אמנם שכיחות הצורן יות גבוהה מזו של הצורן יים, אך לא בכל שם הצורן יות הוא המועדף. לדוגמה, בשמות **פָּפֶר**, **נַעַל**, **עֵת** צורן הריכוי יים מועדף על פני הצורן יות.

הפערים בין מספר השמות ממין נקבה מטיפוס σ , יים לבין מספרם של אלה מטיפוס σ , יות זניחים. שכיחות צורני הריכוי בשמות כפולייצורה בריכוי שונה מן המגמה העולה מתמונת השכיחות של השמות בעלי צורן אחד בריכוי. יתר על כן, בשמות כפולייצורה בריכוי אין עקיבות בדומיננטיות של צורן ריכוי מסוים. כל אלה מוליכים למסקנה כי פועלים כאן בעת ובעונה אחת כוחות שונים ואף מנוגדים: מחד גיסא הרצון להתאים את צורן הריכוי למין הדקדוקי של השם (יות) ומכאן אי-הסדירות מבחינת ההתאם המורפולוגי (σ , יות) בקבוצת שמות אלו, ומאידך גיסא הנטייה של הדוברים ליצור מערכת נטייה אחידה שבה שמות המסתיימים ביחיד בצורן σ מתרבים בצורן יים, גם אם אין הדבר הולם את המין הדקדוקי של שם העצם. מתוך המצאי המקראי לא ניתן לקבוע מי מהכוחות דומיננטי יותר, ונראה כי הם שווים. ספרי הדקדוק השונים למקרא נוטים לציין את הריכוי בשמות כדוגמת **אָבֶן**, **גֶּפֶן**, **עֵיר** כריכוי חריג, משום שנקודת המוצא בתיאורם היא תחבירית בעיקרה. על פי הממצאים שהוצגו לעיל לא ניתן לתאר אף קבוצה אחת כבעלת ריכוי חריג, ואולי יש לומר שהריכוי החריג ניכר בשתי הקבוצות, בכל אחת מפן אחר. שתי המגמות המנוגדות המתוארות כאן ניכרות גם בקבוצת שמות החי בעלי מין ביולוגי נקבי, כפי שפורטו למעלה, והיחס בין שני הצורנים הוא 2:3 לטובת צורן הריכוי יים.⁷⁵

סיכומו של עניין, אף על פי שמשנתה המין הדקדוקי פועל ב-28% בקירוב מכלל השמות מטיפוס σ , יות, הרי שהתמונה הכללית של שמות העצם ממין נקבה המסתיימים ביחיד בצורן σ מורכבת יותר.⁷⁶

75. בדיון זה לא נכללו שמות המסתיימים ביחיד בצורן σ שמינם משותף. מעניין כי בשמות אלו יש העדפה בריכוי לצורן יות מבחינת מספר השמות, אך השכיחות הכללית והממוצעת של הצורן יים גבוהה יותר. בשמות כפולייצורה בריכוי יש העדפה לריכוי יים, תמונת מצב הפוכה מן התמונה באשר לשמות שמינם נקבה בלבד. להלן תיאורם: שמות שמינם משותף וריכויים יים – ארבעה שמות: **דָּרָךְ**, **כֶּד**, **פָּחַת**, **תַּנּוּר**; בריכוי יות: שישה שמות – **אוֹת**, **אֶרֶץ**, **גֵּיא**, **רוּחַ**, **שָׁמֶשׁ**, **תְּהוֹם**. השכיחות הכללית של הצורן יים היא 170 והממוצעת היא 42.5; השכיחות הכללית של הצורן יות היא 128 והממוצעת היא 18.28. ארבעה שמות הם כפולייצורה בריכוי: **חֶלֶזֶן** (שבע היקרויות בריכוי יים לעומת עשר היקרויות בריכוי יות), **חָצֵר** (50 פעם ריכוי יים לעומת 20 פעם ריכוי יות), **עֵב** (14 תמניות בריכוי יים, שתי תמניות בריכוי יות), **עֲבוֹת** (12 פעם ריכוי יים, שש פעמים ריכוי יות). גם כאן אין עקיבות בדומיננטיות של צורן אחד דווקא.
76. קבוצה נוספת של שמות כוללת שמות עצם ממין נקבה המסתיימים ביחיד בצורן הנקבה תי"ו,

במשנה נמצאו 17 שמות שמינים נקבה מטיפוס σ , ורובם משותפים למקרא ולמשנה: אות, אלקטי, אם, אצבע, ארץ, גרן, גת, זנב, חרב, יד, כוס, מקל, נפש¹, נפש² (מצבה), צלע, שדה ושם נוסף שאול מיוונית – סנהדרין; לעומתם נמצאו 11 שמות מטיפוס σ : יים, אבן, אש, גפן, פד, עת, פילגש, פעם, פת, צפור, קן, רגל. חמישה שמות הם כפול-צורה בריבוי: חצר, פת, עיר, רחל, קרן.

7. שכיחות וסדירות

ממצא מעניין הוא היחס שבין השמות שצורן הריבוי שלהם הולם את צורן היחיד (טיפוס σ , יים) לבין השמות שצורן הריבוי שלהם חריג מבחינת ההופעה המורפולוגית לצורן היחיד (טיפוס σ , וות). ברוב המשקלים יש יחס הפוך בין המספר הכולל של השמות במשקל לבין שיעור השמות הבאים בצורן ריבוי שאינו הולם את צורת היחיד. המשקלים ששמות רבים מתועדים בהם בריבוי נוטים לסדירות מורפולוגית גבוהה, דהיינו רוב השמות באים בריבוי יים, ושיעור השמות הבאים בריבוי וות נמוך. לחלופין, ככל שמספר השמות במשקל קטן, הולכת וגדלה אי-הסדירות מבחינת ההתאם בין צורן היחיד לצורן הריבוי. במקרא מתועדים שמות רבים בריבוי במשקלים קטל, מקטל/מקטל, קל, קטל, קטל, ושיעור השמות הבאים בריבוי וות נמוך. לעומתם, במשקלים האלה מתועדים יחסית מעט שמות בריבוי, וכמעט שלא מצוי בהם ריבוי יים, ההולם את צורן היחיד מבחינה מורפולוגית: מקטל, קיטל, קטל, קטלון, קוטל ועוד. בדומה, במשקלים קטל, קטול, קטל, קל, קיל, קטל במשנה מתועדים שמות רבים בריבוי, רובם בצורן יים. מנגד, במשקלים האלה מתועדים שמות מעטים בריבוי, ושיעור הצורן וות גבוה בהם: מקטל, קי, מקטל, קטלון, מקטה, מקול.

לדעתי, ההסבר לתופעה הוא זה: ריבוי השמות במשקלים השכיחים אפשר לדוברים לאמץ את הכלל המורפולוגי הרווח בלשון, שלפיו שם בסיומת σ ביחיד יבוא בריבוי בצורן יים. במשקלים הכוללים מספר קטן של שמות המתועדים בריבוי לא החילו הדוברים את הכלל בדבר ההתאם שבין צורן היחיד לצורן הריבוי, בין

וצורן הריבוי וות מיתוסף לאחריו, באופן שבריבוי מתקבל הדגם Cvtot-, כדוגמת דלתות, פסות, שקתות ושחתות. בקבוצת שמות אלו נתפס צורן הנקבה כחלק מן השורש, ומבחינה סינכרונית המילים הללו שייכות לטיפוס σ , וות. מנקודת מבט דיאכרונית שייכים השמות למשקלים קטת, קטת, קטית. ניתן לקבוע ללא ספק כי בשמות אלו צורן הריבוי הוא וות בשל המין הדקדוקי הנקבי, אף שבסופו של דבר צורן היחיד הנקבי נתפס כחלק מן השורש וצורן הריבוי מיתוסף לאחריו. לא נמצאו במשקלים אלו שמות המסתיימים ביחיד בתי'ו הנקבה והבאים בריבוי יים (דגם Cvtim-), למעט השם חנית שהוא כפול-צורה בריבוי, ולמעט רפת, שגזירוננו אינו ברור כלל, ולא ברור אם העיצור תי'ו בו הוא צורן הנקבה. ראה דיון בשם זה אצל טובול, עמ' 106 ובהערות שם.

היתר בעקבות מיעוט המילים הבאות בריבוי במשקל, באופן המקשה על הפנמת הכלל הנזכר.

מגמה הפוכה מזו המתוארת לעיל מתגלה בבדיקה של השמות שבכל משקל. נמצא כי פעמים רבות דווקא השמות השכיחים ביותר בלשון הם הבאים בריבוי יות, ובהם במיוחד אין מתקיים ההתאם בין צורן היחיד לבין צורן הריבוי מבחינה מורפולוגית, ואילו השמות הנדירים יותר מקיימים את הסדירות הדקדוקית המצופה. על סוג פרדוקס זה שבין השכיחות לבין הסדירות בלשון כבר עמדו חוקרים שונים, וכניסוחה של שורצולד: "הצורות השכיחות מגלות סדירות דקדוקית נדירה, ואילו הצורות הנדירות מגלות סדירות דקדוקית שכיחה".⁷⁷

לדעתי, ההסבר לפרדוקס זה פשוט. יש היגיון בכך שדווקא השמות הנדירים בלשון מופיעים בצורן הריבוי ההולם את צורן היחיד, שכן בשמות אלו לא הייתה נהוגה בפי הדוברים מסורת בדבר הריבוי, ולפיכך הם יצרו אותו לפי הכלל הדקדוקי המצוי בידיהם. בשמות שכיחים רבים, תהא הסיבה אשר תהא לשימוש בצורן החרג מבחינה מורפולוגית, המשיכו הדוברים להחזיק בצורן החרג בשל שכיחות המילה ולא החילו עליה את הכלל הדקדוקי.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- M. H. Ibrahim, *Grammatical Gender: Its Origin and Development*, The Hague 1973 = אברהים
- K. Albrecht, "Das Geschlecht der hebräischen Hauptwörter", = אלברכט
Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 15 (1895), pp. 313–325; *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 16 (1896), pp. 41–121
- J. Barth, "Vergleichende Studien", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 41 (1887), pp. 603–641 = בארט, מחקר משווה
- F. Brown, S. R. Driver, and C. A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1906 = כד"ב
- בנודיד = א' בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים, א-ב, תל-אביב תשכ"ז-תשל"א
 בן יהודה = א' בן יהודה, מלון הלשון העברית החדשה והישנה, ירושלים ותל-אביב 1908-1959
- H. Bauer and P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache des Alten Testamentes* Halle 1922 = ב"ל

77. שורצולד, שכיחות, עמ' 164; שורצולד, כלל, עמ' 20.

בן אור = א' בן אור (אורינבסקי), לשון וסגנון: דרכי ההבעה בעברית, תל-אביב תשי"ט

בר-אשר = מ' בר-אשר, "צורות נדירות בלשון התנאים", לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 102-83

ברויאר = י' ברויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי היד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב

C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, 1-2, Berlin 1908-1913

C. A. Briggs, *The Book of Psalms*, 1-2, Edinburgh 1906 = בריגס

E. Kautzsch, *Gesenius' Hebrew Grammar*, trans. A. E. Cowley, = גזניוס Oxford 1910

W. Gesenius, *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*, Berlin 1921

גרוס = ב"צ גרוס, המשקלים פעלון ופעלן במקרא ובלשון חכמים, ירושלים תשנ"ד
L. H. Gray, *An Introduction to Semitic Comparative Linguistics*, = גריי Amsterdam 1934

הורביץ, בין לשון = א' הורביץ, בין לשון ללשון: לתולדות לשון המקרא בימי בית שני, ירושלים תשל"ב

הורביץ, הלשון העברית = א' הורביץ, "הלשון העברית בתקופה הפרסית", ההיסטוריה של עם ישראל, ו: שיבת ציון - ימי שלטון פרסי, בעריכת ח' תדמור וי' אפעל, ירושלים תשמ"ב, עמ' 210-223

הורביץ, עקרון = א' הורביץ, "עקרון: פרק בדקדוק היסטורי", לשוננו לג (תשכ"ט), עמ' 18-24

M. Wagner, *Die lexikalischen und grammatikalischen Aramäismen im alttestamentlichen Hebräisch*, Berlin 1966

טובול = מ' טובול, תפוצת צורני הריבוי של שם העצם בלשון המקרא ובלשון המשנה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ג

כהן = א' כהן, "סימני הריבוי בלשון המקרא", לשוננו ב (תר"ץ), עמ' 282-286
לבני = י' לבני, "כוחו של גרר", בתוך: הנ"ל, מקרא ככתבו ולשון כתבניתה, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 200-215

M. Lambert, "Les Anomalies du Pluriel des Noms en Hébrou", *Revue des Études Juives* 43 (1901), pp. 206-214

M. Lambert, "Remarques sur le Pluriel des Noms en Hébrou", *Revue des Études Juives* 24 (1892), pp. 99-111

D. Michel, *Grundlegung einer hebräischen Syntax*, Neukirchen-Verlag 1977

- סגל = מ"צ סגל, דקדוק ללשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו
- סוקולוף = מ' סוקולוף, "הערות למילון של הארמית הגלילית", מחקרים בעברית ובלשונות שמיות, בעריכת גב"ע צרפתי ואחרים, רמת-גן תש"ם, עמ' 173–166
- ספייוז = E. A. Speiser, "Studies in Semitic Formatives", *Journal of the American Oriental Society*, 56 (1936), pp. 22–46
- פולצין = R. Pozin, *Late Biblical Hebrew toward an Historical Typology of Biblical Hebrew Prose*, Missoula 1976
- צרפתי = גב"ע צרפתי, "מה בין פרי לפרות?", לשוננו לעם נא-נב (תש"ס-תשס"א), עמ' 109–103
- קב"ל = L. H. Koehler and W. Baumgartner, *Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, ed. and trans. M. E. J. Richardson, 1–5, Leiden 1994–1999
- קוטשר, זוטות = י' קוטשר, "זוטות", ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, א, בעריכת י' קוטשר, רמת-גן תשל"ב, עמ' 105–95
- קוטשר, מחקרים = י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, בעריכת ז' בן חיים, א' דותן וגב"ע צרפתי, ירושלים תשל"ז
- קורבט = G. G. Corbett, *Gender*, Cambridge 1991
- קניג = E. König, *Hebräisch und Semitisch*, Berlin 1901
- רוזנברג, המין = H. Rosenberg, "Zum Geschlecht der hebräischen Hauptwörter", *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 25 (1905), pp. 325–339
- רוזנברג, הערות = H. Rosenberg, "Notizen aus der tannaïtischen Literatur über das Geschlecht der hebräischen Hauptwörter", *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 28 (1908), pp. 144–147
- שורצולד, כלל = א' רודריג-שורצולד, "כלל היוצא מן הכלל", עם וספר ה (תשנ"ט), עמ' 34–20
- שורצולד, שכיחות = א' רודריג-שורצולד, "שכיחות וסדירות בלשון", עיונים בחינוך 35 (תשמ"ג), עמ' 174–163
- שורצולד, תצורת הריבוי = O. Schwarzwald (Rodrigue), "Grammatical vs. Lexical Plural Formation in Hebrew", *Folia Linguistica* 25 (1991), 3–4, pp. 608–577
- שפירא = ח"נ שפירא, "עיונים", לשוננו ג (תר"ץ-תרצ"א), עמ' 38–35
- שרביט = ש' שרביט, "שמות כפולי צורה בריבוי בלשון התנאים", מחקרים בלשון ד (תש"ן), עמ' 373–335

אֵילֹוּ וְאֵילֹוּ

ניקוד המיליות ו', כ', ל' במעמד פרה-טוני במשנה
על פי כתב יד קאופמן

1. מבוא

1.1 ברבדים השונים של העברית ניתן למצוא את מילית האיחוי ו' ואת מיליות היחס כ', ל' בתנועת קמץ, כלומר כאלומורפים מותנים של המורפמות המסומנות בדרך כלל בתנועה חטופה. קמץ זה מוגבל בתפוצתו, לפחות מבחינה פונולוגית – הוא בא תמיד בהברה שלפני הטעם הראשי. יוצא מכך שמילית קמוצה תימצא רק לפני מילים חד-הברתיות (ולא, בשר נדם, זה כזה, פה לפה) או לפני מילים דו-הברתיות המוטעמות מלעיל (אלו ואלו, עשרים ושבע, שוד ושבר, מים למים). במאמר זה אני מבקש לעמוד על החוקיות הקובעת את תפוצת הקמץ במיליות אלה בקורפוס מצומצם ומוגדר: המשנה על פי מסורת המנקד¹ של כתב יד קאופמן.²

* מאמרי זה מבוסס על עבודה סמינריונית שנכתבה בשנת תשס"א במסגרת לימודי התואר השני בחוג ללשון העברית וללשונות השמיות באוניברסיטת תל-אביב. העבודה נכתבה בהדרכת מורי ד"ר חיים א' כהן, והוא שעודדני לפרסמה כמאמר. על עידודו ועל הערותיו היקרות לטיטת המאמר נתונה לו תודתי. אני מבקש להודות גם לד"ר גבריאל בירנבאום ולפרופ' אלישע קימרן על הערותיהם.

1. ידוע ומוסכם שמסורת המנקד אינה זהה למסורת הסופר בכי"ק, בין שלפני כל אחד מהם היה טופס שונה (כדעת א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית – מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, ב [עדה ולשון, ה] ירושלים תשל"ט, עמ' 10) ובין שמסורת אחת ונבדלו במידת קרבתם למסורת הזו ובמידת מהימנותם (כהצעת מ' בראשר, "נשכחות בלשון התנאים", מחקרי לשון מוגשים לזכר בן-חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בראשר ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 103). אמנם עדות של המנקד נופלת מזו של הסופר, ובניקודו אפשר לזהות הגהות, השפעות מאוחרות ומסורות רופפות, אבל גם המבקשים להמעיט בחשיבותו ולפרסם את חסרונותיו אינם מבטלים את חשיבות עדותו ונוסחאותיו. ראה א' גולדברג, מסכת אהלות, ירושלים תשט"ו, עמ' יז-כד; ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 28-31; אלדר, שם, עמ' 10-11; בראשר, שם, עמ' 99-103; הנ"ל, "על משגות הניקוד בכתב יד קאופמן של המשנה", מסורות א (תשמ"ד), עמ' 17-1. בסוגיה העומדת לדיון כאן ממילא אין ללמוד אלא מן המנקד.

2. בקריאה רצופה נבדקו שלושה סדרים: זרעים, מועד וטהרות. בהתאם לממצאי הקריאה הרצופה נבדקו באופן בררני ולקטני גם הסדרים נשים, נזיקין וקדשים.

במידת הצורך הושוו הממצאים לנתון במקרא ובספרות חז"ל שמחוץ למשנה וכן לקטעים המנוקדים בכתב יד פרמה ולניקודו של חנוך ילון במהדורת אלבק-ילון.

1.2 ספרי הדקדוק למקרא מציינים מגוון של גורמים לתופעה. הם מפרידים, כפי שיעשה גם להלן, בין התנהגות וי"ו לבין התנהגות מיליות היחס בכ"ל.

1.2.1 ו' תימצא באחד משני התנאים האלה:

א. בסוף מבע או בסוף חלק של מבע,³ למשל "מכה איש נמת" (שמ' כא, יב); "ויעברו בארץ שעלים נאין" (שמ"א ט, ד). זו קטגוריה פרוזודית-תחבירית.
 ב. בצירוף הדוק של שני שמות (ובמקרים נדירים בצירוף של שלושה שמות או של ארבעה) שיש ביניהם כבילות במידת-מה או יחס סמנטי מוכר,⁴ ונראה שצריך להיות בסביבתם גם יסוד מחזק כלשהו נוסף לטעם הראשי של המילה השנייה, הנמצא כאמור במרחק הברה אחת מתנועת המילית. היסוד המחזק עשוי להתבטא, למשל, באופן פרוזודי-תחבירי (הפסק חזק) או באופן פרגמטי (הדגשה כלשהי, תוקף רטורי מיוחד, למשל של תנאי או של הבטחה),⁵ לדוגמה: "נח ושמ נחם נפת" (בר' ז, יג – הפסק); "צפנה ונגבה וקדמה וימה" (שם, יג, יד – מודאליות של הבטחה, במשפט הזוכה למעמד מיוחד מתוקף היותו דבר האלוהים); "ויאמר אבשלום ולא ילך נא אתנו אמנון אחי" (שמ"ב יג, כו – מודאליות של תנאי); "הבו לה' כבוד ונעז" (תה' צו, ז – הפסק במבע מודאלי של קריאה).

1.2.2 בכ"ל קמוצות, ובעיקר ל', תימצאנה במקרא באחד מארבעת התנאים האלה:

א. לפני כינויי גוף וכינויי רמז, למשל: בָּהֶם, בָּהֶם, לְאֵלוֹ.⁶
 ב. ל' לפני שמות עצם ליצירת תוארי פועל, למשל: לְבָטַח, לְנֶצַח, לְעַד, לְרֹב.⁷
 ג. ל' לפני שמות פועל מסוימים, למשל: לָבוֹ, לָדִין, לְצִאָה, לְשִׁבְתָּ, לְשִׁאָה.⁸
 ד. בצירופים שונים, למשל: "בין מים לְמִים" (בר' א, ו), "פה לְפָה" (מל"ב י, כא).⁹

3. ראה גזניוס-קאוטש, 104g§; ב"ל, 82k§.

4. למשל חזרה על אותה מילה, מילים קרובות זו לזו או מנגודות זו לזו בהוראתן וכדומה. על סוגי היחס הסמנטי בין השמות המאוחדים באמצעות ו' ראה בן-יהודה, ערך "ו" (עמ' 1253–1254); שפרבר, עמ' 583–586.

5. ראה גזניוס-קאוטש, 104g§ לתיאור התופעה כעניין פרוזודי; ב"ל, 82l§; זיאוון-מוראוקה, 104d§; בן-יהודה, שם. החיפוש אחר יסוד מחזק בסביבת תופעה פונטית מתבקש גם בסוגיית הדיפתונגים בעברית. על כך בעברית השומרנית לעומת העברית המקראית ראה ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ה, ירושלים תשל"ז, עמ' 44.

6. ראה גזניוס-קאוטש, 102g§; ב"ל, 81v§; זיאוון-מוראוקה, 103c§.

7. ראה גזניוס-קאוטש, 102i§; ב"ל, 81x–y§; זיאוון-מוראוקה, שם.

8. ראה גזניוס-קאוטש, 102f§; ב"ל, 81t§; זיאוון-מוראוקה, שם. ראה גם הדיון להלן, §2.2.6.

9. גזניוס מייחס את הקמץ בצירופים אלה למעמד ההפסק (גזניוס-קאוטש, 102h§); באורא

1.3 עולה מכאן תמונה מורכבת יחסית, הכורכת גורמים פרוזודיים-תחביריים (הקשר והפסק, סוף מבע או סוף חלק של מבע), מורפולוגיים¹⁰ (בכ"ל לפני כינויים, ל- לפני שמות פועל מסוימים), לקסיקליים-סגנוניים (צירופי מילים, חזרות) ופרגמטיים (תוקף רטורי, מודאליות) בסביבה מוגדרת מבחינה פונטית.¹¹

שפרבר (עמ' 586–587) וברסליוצר (עמ' 197–199) מציעים – כל אחד בדרכו – גישה חסכונית ופשוטה יותר, הנשענת על התחביר, לתיאור התנהגות הווי"ו הקמוצה בעברית המקראית. ברסליוצר מתנה את הופעתה בהיותה "בראש המושג האחרון של קבוצת מושגים אחויים (coordinated) הסמוכים זה לזה" (עמ' 197). כל מושג כזה עשוי להופיע בדמות מילה אחת ("טוב ורע", למשל בר' ג, ה) או בדמות זוג מילים ("שד וְשבר גדול", יר' מח, ג), וכל קבוצת מושגים אחויים עשויה לתפקד כחלק מ"קבוצת מושגים מורכבת", כלומר כקבוצת מושגים שהיא רכיב בתוך קבוצת מושגים גדולה ממנה ("אתה וְהם וְאהרן", במ' טז, טז). שפרבר אינו מפרט את עקרונות גישתו, אך קובע שאין לתלות את קיום הקמץ במבנה הפונולוגי של המילה אלא במעמדה התחבירי במבע.¹²

תיאור תחבירי כזה אמנם מפשט את החוק, ולגבי המקרא לפחות אכן חשוב להכיר בעובדה שחלקי הצירוף (או קבוצת המושגים האחויים, כלשונו של ברסליוצר) סמוכים זה לזה – אבל אין הוא מיתר את הצורך בשיקולים סגנוניים ופרגמטיים שונים כדי לקבוע גבולות באותה קבוצת מושגים, שכן לאיחוי התחבירי

- ולאנדר וז'ואן תולים את הופעתו בחזרה על אותה מילה, אבל מזכירים גם את חשיבות מעמד ההפסק (כ"ל, §81w; וז'ואן-מוראוקה, שם).
10. יש לציין שמבחינה מורפולוגית עשויה ו', המילית החופשית ביותר מן הארבע, להצטרף לחלקי דיבור שונים: שמות עצם, שמות תואר, שמות פרטיים, כינויים, שמות מספר, פעלים ומיליות (ראה שפרבר, עמ' 582–586). המיליות האחרות מוגבלות הרבה יותר מבחינה זו.
11. בישיבת ועדת הדקדוק של האקדמיה ללשון העברית ביום ח' במרחשוון תשס"א נדונה שאלת ניקוד וי"ו פרה-טונית בשם המספר, ואכן עלו בה שיקולים תחביריים (הקשר והפסק) כנגד שיקולים מורפו-פונולוגיים (מבנה ההברה והתנהגות הצורך). אני מודה לד"ר חיים א' כהן על שהראה לי את זיכרון הדברים מן הישיבה ואת נוסח ההודעה למליאה (מאדר תשס"א).
12. גישה דומה ניתן למצוא בהערותיו של ר' שבתי סופר מפרעמישלא בסידורו (מהדורת סץ, בלטימור תשמ"ז-תשנ"ד). על הצירוף "וְאלו וְאלו", הנקרא בסידור התפילה בפרק "איהו מקומן" (זבחים ה) שבתפילת השחר, הוא מעיר (מהדורת סץ, ב, עמ' 42, ד"ה פרים הנשופים): "ונקדתי וי"ו של ואלו הראשון בשב"א ושל השני בקמ"ץ מהטעם שאכתוב בסוף משנת חטאת הצבור על קמ"ץ הווי"ו של ויליה". ובמקום המובטח (שם, עמ' 44) הוא אמנם מרחיב, בהעירו על "ליום ולילה": "הווי"ו בקמ"ץ לפי שהמלה עומדת בעניינה [כלומר היא חותמת את הצירוף כיחידה תחבירית ואין אחריה השלמות, כך שנוצר צירוף שמות הדוק] והוא בטעם מלעיל כמו יומם ולילה (תלים ל"ב) אבל בסוף משנת שלמים [שם, עמ' 47] ומשנת הבכור והמעשר [שם, עמ' 49] ולילה אחד הווי"ו בשב"א לפי שאינה עומדת בעניינה רק סמוכה למלת אחד כמו ולילה כיום יאיר (תלים קל"ט) וכן הוא בסדור מהרש"ל בשם רא"ק".

בין המילים אין סימון פורמלי בעברית המקראית, ולמרות המערכת המשוכללת של טעמי המקרא קשה לקבוע בו דרגות. ברסלויצר מדגים את הקושי הזה (שם, עמ' 198–199), ונעזר לשם פתרונו בפרשנות הטקסט, כלומר בקשרי משמעות, ולא באמצעים תחביריים טהורים. כאלה אין בנמצא.

תיאור מורכב ומלא יותר של תפוצת וי"ו קמוצה במקרא מביא ישראל בן-דוד בספרו (פרק 10). גם הוא נעזר בתחביר, ומסביר למשל את ההבדל בין "תשעים שנה וְתשע שנים" (בר' יז, א) לבין "תשעים וְתשע שנה" (שם, כד) ובין "זרע ותאנה וגפן ורמון ומים" (במ' כ, ה) לבין "תאנה וגפן" (יואל ב, כב) כהבדל בין מידת הַקָּשֶׁר למידת הפסק (§§ 10.1.7, 10.1.16, 10.1.20). אבל נוסף לחוקיות התחבירית מתחשב תיאורו בהתניות אחרות: קטגוריות מורפולוגיות (למשל וי"ו שוויה לפני צירי של הַקָּשֶׁר; וי"ו קמוצה לפני קמץ של הפסק במשקל קָטַל [§ 10.1.12]); הבדלים בין מערכת הטעמים של המקרא למערכת הניקוד של המקרא אשר לחלוקתם של פסוקים אלה ואחרים ליחידות תחביריות (§ 10.1.14) והכרה בקיומם של חריגים ושל גורמים שוליים נוספים (§§ 10.1.15, 10.1.16, 10.1.18).

בן-דוד דן גם במליות היחס ל־ וּב־ במקרא, ומציין שברוב המקרים ההתניה התחבירית שמצא בהתנהגותה של הווי"ו יפה גם למליות היחס (§ 10.2–10.3), אבל אין מדובר בחוקיות ברורה ומקיפה. בהתנהגותה של ל־ מזהה בן-דוד "נטייה חזקה בלבד, וּב־ מצויה במקרא 15 פעמים בלבד.

1.4 אין זה מקרה שרוב המחקרים נמנעו מקשירת וי"ו עם ככ"ל במסגרת חוק לשוני אחד. למרות הקרבה המורפר-פונולוגית ביניהן נבדלת וי"ו מככ"ל באופן תפקודה, ויש בכך להשפיע על תפוצת האלומורפים שלה.¹³ העיסוק בצירופי מילים ("תהו ובהו", "פה לפה") שונה מהעיסוק בתיבות (לָקוּם, לָנֶצַח, פְּדוּה, לָהֶם), שהן מטבען קפואות יותר וקבועות במערכת המורפולוגית או בלקסיקון, וכיוון שווי"ו באה רק בצירופים¹⁴ ואילו ככ"ל באות בעיקר בתיבות, העיסוק בווי"ו הוא הנפוץ. ההבדל הזה יתבטא להלן באופן מיון הדוגמאות ויעלה שוב בעת ניסוח המסקנות (§ 3 להלן).

בעת איסוף הנתונים התחשבתי במבנה המורפולוגי של המילים, בהבדל בין הַקָּשֶׁר להפסק,¹⁵ במידת הכבילות של חלקי הצירוף, באפשרות של השפעה מקראית ובמידת האפשר גם בגורמים פרגמטיים שהיו עשויים להשפיע, כגון מודאליות ונוסחאות קבועות, ובעניינים אורתוגרפיים רלוונטיים.

13. ראה 2.2.1 § להלן.

14. אמנם צירופים מסוגים שונים. ראה 3.1 § להלן.

15. קבועי שלוש דרגות הפסק: (א) הפסק, שהוא הפסק גמור; (ב) הפסק בינוני, למשל הפסק בין קבוצות איברים או בין חלקי מבע, והרבה פעמים בין חלק ייחוד למשפט; (ג) הפסק קל.

לא התחשבתי כמובן במקרים שאינם מתאימים לסביבה הפונטית המוגדרת, למשל מילות יחס (כמו בְּתוֹךְ, בְּצֵד, פְּגוֹן, פְּגַד, לְמַעַן, לְתוֹךְ), שהטעמתן משנית, ולא הבאתי צירופים שהם שאילה מקראית מובהקת, כמו "לעולם נָעַד" (יומא ג, ח; ד, א) ו"לְנִצְחָ" (מועד קטן ג, ט [ציטוט מישעיהו כה, ח]).

2. הממצאים

2.1 וי"ו

2.1.1 שם עצם / כינוי + ו + שם עצם / כינוי (צירוף קבוע)

הצירופים הקבועים אינם זהים זה לזה במידת כבילותם. צירופים קבועים שמידת כבילותם גדולה יופיעו תמיד לבדם ולא כחלק מרצף ארוך, ואילו צירופים קבועים שמידת כבילותם אינה גדולה עשויים לצרף אליהם איברים נוספים.¹⁶

2.1.1.1 צירופים קבועים שמידת כבילותם גדולה

• אילו ואלו, זה וזה, זו וזו
הווי"ו תמיד בקמץ. כך גם בניקודו של ילון, ואף בכי"ף לא נמצאו חריגים.

• אב ואם

הצירוף מופיע כך כבר במקרא: "אב ואם הקלו בך" (יח' כב, ז); "כי אין לה אב ואם" (אס' ב, ז), ובדומה: "עיר ואם בישראל" (שמ"ב כ, יט). בכי"ף: "כיבוד אב ואם וגמילות חסדים וְהַבָּאת שלום בין אדם לחבירו" (פאה א, א – הפסק קל). גם בספרות חז"ל שמחוץ למשנה מופיע הצירוף לבדו: "זה כיבוד אב ואם" (מכילתא, בשלח א [עמ' 156]; מכילתא דרשב"י טו, כה [עמ' 104]); "שאינו חייב עד שיהיו לו אב ואם" (ספרי דברים, ריט [עמ' 252]).

• בשר ודם

"והלא אין מורה אלא שלבשר ודם [...] שכבר היה עליו מורא שלבשר ודם" (נזיר ט, ה – הפסק 2א); "הן באים בנצח(ו)ן" [בשר ודם ואתם באים בניצחוני(ו)] [שלמקום]¹⁷ (סוטה ח, א – הפסק בינוני). לא נמצא "בשר ודם".
הצירוף מופיע כבר בספר בן-סירא: "כן דורות בשר ודם" (יד, כא [יח]); "ורע יצר בשר ודם" (יז, כו). הטקסט אמנם אינו מנוקד, אבל לא רחוק להניח שהווי"ו הייתה קמוצה בעקבות צירופים מקראיים דומים: "(ו)דְּבָר וְדָם" (יח' ה, יז; כח, כג); "חֲלָב וְדָם" (שם מד, ז; מד, טו – וראה גם להלן), וכך ניקד סגל במהדורתו בשני

16. רבים מן הצירופים שיוצגו בסעיף זה הביא ייבין בספרו על הניקוד הכבלי ועל העברית המשחקת בו, ברשימת הצירופים שבהם וי"ו קמוצה לעתים קרובות בלשון חז"ל (ייבין, עמ' 1155): "אב ואם", "אלו ואלו", "בשר ודם", "זה וזה", "חזה ושוק", "חייה ועוף", "חלב ודם", "קול וחומר".

17. סוגריים עגולים במובאות מכתבי היד מסמנים מחיקה; סוגריים מרובעים מסמנים תוספת.

המקומות. בלשון חז"ל בכלל נפוץ הצירוף לבדו, ללא שמות נוספים המצטרפים אליו, בהוראת 'בן-תמותה'. בעיקר הוא מצוי בנוסחאות "דרך/דרכי בשר ודם", "מידת בשר ודם", "מלך בשר ודם".

• חזה וְשׁוֹק (ממתנות הכהונה)

"מתן ארבע וסמיכה ונסכים ותנופת חזה וְשׁוֹק" (זבחים י, ב – הפסק); "וטעונים סמיכה ונסכים ותנופת חזה וְשׁוֹק" (תמורה ג, א – הפסק).

הצירוף חזה וְשׁוֹק המציין אחת ממתנות כהונה נתפס כמונח אחד ובא תמיד לבדו. אין איבריו מופיעים באופן עצמאי ואין איברים נוספים מצטרפים אליו. כשמדובר בחזה וְשׁוֹק בכלל, שלא כאחת ממתנות כהונה, עשויות המילים לצרף אליהן איברים נוספים או לבוא בנפרד: "החזה והגרה: החזה באחד והגרה בשנים" (יומא ב, ז); "מאתים וארבעים ושמונה אברים באדם: שלשים בפיסת הרגל ששה בכל אצבע עשרה בק(ו)רסל שנים בשוק" (אהלות א, ח); "ישראל יוצאין ידי חובתן בנדירים ונדבות ובמעשר בהמה. כהנים – בחטאת ואשם בבכור בחזה ובשוק¹⁸ אבל לא בעופות ולא במנחות" (תוספתא חגיגה א, ה – כ"י וינה. כ"י ארפורט, כ"י לונדון: "ובבכור ובחזה ושוק").

• חייה וְעוֹף

במקרא: "בהמות וְעוֹף" (יר' יב, ד). בכ"ק נמצא הצירוף תשע פעמים בסך הכול, ובכולן הוו"ו קמוצה (וכך גם בניקודו של ילון): "חייה וְעוֹף שברשותו" (שבת יד, א – הקשר); "השוחט חַיִּיה וְעוֹף ביום טוב" (ביצה א, ב; ובדומה עדויות ד, ב – הקשר 2x); "וכן חייה וְעוֹף כיוצא בהן" (בבא קמא ה, ז – הקשר); "חייה וְעוֹף הניסקלין" (חולין ו, ב – הקשר); "ר' עקיבה אר': חייה וְעוֹף אינן מן התורה" (שם ח, ד – הקשר); וכן ביצה ג, א; חולין ו, ד; כלים כד, טו. השווה "בהמה (ו)חייה וְעוֹף" להלן (2.1.1.28).

• יין וְחֹמֶץ

"לא יסוך יין וְחֹמֶץ אבל סך הוא את השמן" (שביעית ח, ב; מעשר שני ב, א; שבת יד, ד – הפסק בינוני. כ"פ: וְחֹמֶץ בכולן; ילון: וְחֹמֶץ במסכת שביעית, וְחֹמֶץ במעשר שני ובשבת); "וכבשין שדרכן לתת בהן יין וְחֹמֶץ, וטרית טרופה" (עבודה זרה ב, ו – הפסק בינוני); "וכבשין שאין דרכן לתת בהן יין וְחֹמֶץ, וטרית שאינה טרופה" (שם, ז – הפסק בינוני).

• יין וְשֶׁמֶן

במקרא: "אהב יין וְשֶׁמֶן" (מש' כא, יז), ובדומה: "סלת ודבש וְשֶׁמֶן" (יח' טז, יג); "סלת וְשֶׁמֶן ודבש" (שם, יט); "ודבש וְשֶׁמֶן וְצִרִי" (שם, כז, יז); "ומאכל ומשתה

18. החזרה על מילת היחס מלמדת על הקשר הרופף המתקיים כאן בין המילים. הגרסה "ובחזה ושוק" שבכ"י ארפורט ובכ"י לונדון היא כנראה אגב אשגרה.

וְשִׁמְן" (עז' ג, ז), אבל "מאכל קמח דבלים וצמוקים ויין וְשִׁמְן וּבֶקֶר וְצֹאן" (דה"א יב, מא).

בכ"ק יין וְשִׁמְן שמונה פעמים (ומהן ארבע בהקשר): "יוסף הכהן הביא ביכוריו יין וְשִׁמְן וְ[לא] קיבלו ממנו" (חלה ד, יא – הפסק בינוני); "ורצעות מנעל וסנדל ונודות יין וְשִׁמְן וקדירה שלבשר" (שבת טו, ב – הפסק קל); "אם לא טרף יין וְשִׁמְן, נותן זה לעצמו וזה לעצמו" (שם יט, ב – הפסק קל. אלבק-ילון: "אם לא טרף יין וְשִׁמְן מערב שבת, יתן זה בעצמו וזה בעצמו"); "המוכר יין וְשִׁמְן לחבירו" (בבא בתרא ה, ח – הקשר); "מידות יין וְשִׁמְן וְזוּמְנֵי צֹטְרָה וּמִסְנַנְתָּ שֶׁלֹחַרְדֵּל וּמִשְׁמֶרֶת שֶׁל יֵין יֵשׁ לֵהֶן אַחֲוִירִים וְתוֹךְ" (כלים כה, ג – הקשר); וכן חגיגה ג, ד (הקשר); שבועות ג, ג (הקשר); מידות ב, ה (הפסק בינוני). פעם אחת מופיע הצירוף בווי"ו שוויה: "נודות יין וְשִׁמְן שיעורן בפיקה גדולה שלהן" (כלים יז, יב – הפסק בינוני), כנגד וְשִׁמְן בניקודו של ילון.

בכ"פ מנוקדת הווי"ו רק בארבע היקרויות (חלה ד, יא; שבת טו, ב; יט, ב; חגיגה ג, ד), וכולן וְשִׁמְן. ילון מנקד וְשִׁמְן בכולן, פרט לחלה ד, יא (בהפסק דווקא) ולשבועות ג, ג: "יין וְשִׁמְן ודבש" (כלומר בניגוד ליחזקאל טז, יט). בספרות חז"ל שמחורץ למשנה משמש הצירוף בעיקר לבדו, אבל הוא גם עשוי לצרף אליו איברים נוספים: "אבל משתכרין ביין וּבשִׁמְן¹⁹ וקטניות" (תוספתא עבודה זרה ה, א); "יין וְשִׁמְן ודבש" (ספרא חובה ט, ג [כג, ד]).

• לילה ויום

במקרא: "להיות עינך פתוחות אל הבית הזה לילה ויום" (מל"א ח, כט); "לילה ויום אֶצְרָנָה" (יש' כז, ג); "שלושת ימים לילה ויום" (אס' ד, טז), ובדומה: "זרע וְקָצִיר וְקָר וְחֹם וְקִיץ וְחֹרֶף וְיוֹם וְלֵילָה לֹא יִשְׁבְּתוּ" (בר' ח, כב); "יוםם וְלֵילָה" (למשל וי' ח, לה; יהו' א, ח; תה' נה, יא). בכ"ק: "שעל מהלך לילה ויום מחללים את השבת" (ראש השנה א, ט – הקשר); "ר' יהושע אר': לילה ויום כלילי שבת ויומו" (גידה ד, ד [סופר ב] – הקשר).

• קל וְחומר, קול וְחומר (מהמידות שהתורה נדרשת בהן)

"ולא יעשנו ק(ו)פנדריייה ורקיקה מק(ו)ל וְחומר" (ברכות ט, ה – הפסק); "קל וְחומר הדברים" (יבמות ח, ג; ובדומה חולין ב, ז – הקשר 2א); "אם כן חסה התורה על ממונו הבזוי, קול וְחומר על ממונו החביב; אם כך על ממונו, קול וְחומר על נפש בניו ובנותיו; אם כך על שלרשע, קל וְחומר על שלצדיק" (נגעים יב, ה – הקשר 3א), ועוד 12 פעמים, רובן בהקשר (שביעית ז, ב; נזיר ז, ד; סוטה ו, ג; בבא בתרא ט, ז 2א; סנהדרין ו, ה; עדיות ו, ב; אבות א, ה; זבחים יב, ג; חולין יב, ה; בכורות א, א; מכשירין ו, ח). לא נמצא ק(ו)ל וְחומר.

19. גם כאן החזרה על מילת היחס מלמדת על הקשר הרופף המתקיים בין המילים.

• ש(י)תי וערב

"שלוש על שלוש שיתי וערב" (נגעים יא, ח – הפסק בינוני. ילון: "שתי וערב"). אבל: "ולא ש(י)תי וערב המנוגעין" (אהלות יג, ו – הקשר. אלבק-ילון: "השתי והערב"). בניקוד הבבלי הווי"ו בשווא בצירוף זה.²⁰ בספרות חז"ל שמחוץ למשנה משמש הצירוף בעיקר לבדו, אבל נמצא מקום אחד שבו הוא מצרף אליו איבר נוסף: "והעורות והשתי והערב כיוצא בהן" (תוספתא נגעים ה, ב).

• תחילה וסוף

"ואיכן היו מנענעים? בהודו לה' תחילה וסוף, אף באנא ה' הושיענא כדברי בית הלל" (סוכה ג, ט – הפסק בינוני); "האחין פוסלין תחילה וסוף" (יבמות י, ו [נוסף בגיליון ללא ניקוד] – הפסק. כ"פ: "והאחים פוסלין תחילה וסוף", אלבק-ילון: "והאחין פוסלין תחילה וסוף").

2.1.1.2 צירופים קבועים שמידת כבילותם אינה גדולה

• אחוריים ותוך

"אחוריים ותוך ובית צביעה בתרומה אבל לא בקודש" (חגיגה ג, א – הקשר. כ"פ: ותוך, ילון: ותף); "כל שיש לו תוכות אין לו אחורים ותוך" (כלים כה, א – הפסק, ועוד שבע פעמים בפרק זה במסכת כלים, כולן בהפסק זה או אחר: א 2x; ב; ג; ו; ז; ט). לא נמצא "אחוריים ותוך".

• בהמה (ו)חייה ועוף

לצד הצירוף "חייה ועוף" (ראה לעיל, 2.1.1.1§) מוכר בלשון חז"ל גם הצירוף הזה, שהוא כללי יותר וככול פחות. בכ"ק: "המפלת כמין בהמה חיה ועוף דבר ר' מאיר" (בכורות ח, א; ובדומה כריתות א, ג – הפסק 2x); "שחטה בהמה חייה ועוף ונתעסקה בכ(ו)תמין" (נידה ח, ב – הפסק קל); וכן ביצה א, ט; חולין ב, ה.

בווי"ו לפני חיה: "או אפילו ראה בהמה וחייה ועוף מיתעסקין זה עם זה" (זבים ב, ב – הקשר). פעם אחת ועוף: "המפלת כמין בהמה חייה ועוף בין טמאין בין טהורין" (נידה ג, ב – הפסק קל).

• חלב ודם

במקרא: "בהקריבכם את לחמי חלב ודם" (יח' מד, ז); "להקריב לי חלב ודם" (שם, טו) – וראה גם תחת "בשר ודם" לעיל (2.1.1.1§). בכ"ק כבמקרא: "חלב ודם ונותר ופיגול" (מכות ג, ב; כריתות ג, ב – הקשר); אבל: "חלב ודם ונותר ופיגול" (כריתות א, א – הקשר). ילון מנקד ודם ככולן, וכן בכריתות ד, ב.²¹

20. ראה ייבין, עמ' 812, 1155. כל שבע דוגמאותיו לקוחות מהספרא, ובכולן ועירב בהקשר.

21. בכ"ק חסר דף ובו כריתות ג, ז – ה, ב.

2.1.2 צירוף שמני + ן + שם מספר / כינוי / תואר פועל (לא צירוף קבוע)

2.1.2.1 שם עצם / שם מספר + ן + שם מספר

במקרא הווי"ו קמוצה לפני טעם ראשי במערכת שם המספר.²²

• ןחצי

במקרא: תמיד ןחצי (16x), למשל "ועשו ארון עצי שטים אמתים ןחצי ארכו ואמה ןחצי רחבו ואמה ןחצי קמתו" (שם' כה, י). בכי"ק: "קב ןחצי כוסמין" (פאה ח, ה – הקשר); "מחזיק קביים ןחצי" (תמיד ג, ו – הפסק בינוני). ילון מנקד ןחצי בכולן, וגם במנחות ז, א ("קב ןחצי לחלה"), כנגד נוסח ומחצה בכי"ק ובכי"פ.

ברוב היקרויותיה מופיעה חצי במעמד נסמך, כלומר המילית המצטרפת אליה מרוחקת מהטעם הראשי ואין מתקיימים התנאים להופעת הקמץ: ²³ "ןחצי לוג שמן" (כתובות ה, ח); "נוק ןחצי נוק" (סנהדרין א, א; שבועות ד, ו); "הרובע ןחצי רובע [...] הואיל ןחצי הרובע אחורים לרובע [...] (כלים כה, ד).

• ןעשר

במקרא: "מאה ןעשר" (4x), למשל "ויחי יוסף מאה ןעשר שנים" (בר' נ, כב). בכי"ק כבמקרא: "מאה חולין מאה מתוקנין מאה מעשר – נוטל מאה ןעשר" (דמאי ז, ז – הפסק. כי"פ, ילון: ןעשר).

• ןשבע

במקרא: "עשרים ןשבע" (3x), למשל "בשנת עשרים ןשבע לאסא" (מל"א טז, י); "שלשים ןשבע" (3x), למשל "ויהי בשלשים ןשבע שנה לגלות יהויכין" (מל"ב כה, כו). בכי"ק: "עשרים ןשבע אבנים" (שביעית ג, ה – הקשר. כי"פ: ןשבע, ילון: ןשבע); "וכך היה מונה: אחת ן אחת ן אחת ן אחת ן שתיים אחת ן שלוש אחת ן ארבע אחת ן חמש אחת ן שש אחת ן שבע" (יומא ה, ג – הפסק. כי"פ: "אחת ןשש אחת ןשבע", ילון: "אחת ןשש אחת ןשבע"); ²⁴ "בעשרים ושתים הבעלים נותנין [עשרים ןשבע]" (ערכין ח, ג – הפסק); "כל העזרה היתה אורך מאה ושמונים ןשבע על רוחב מאה ושלשים וחמש" (מידות ב, ו; ובדומה שם ה, א – הקשר 2x); "מן המזרח למערב מאה ושמנים ןשבע" (מידות ה, א – הפסק).

• ןשש

במקרא: ןשש (7x), למשל "שש ןשש עשרים וארבע מספר" (שם"ב כא, כ); "שש ןשש עשרים וארבע" (דה"א כ, ו). בכי"ק: "יתר בידיו וברגליו שש ןשש עשרים

22. ראה גזניוס-קאוטש, 97f§.

23. לא נמצאו כלל בכ"ל קמוצות לפני חצי.

24. ייבין (עמ' 1155) מציין את "אחת ן(שבע)" (הווי"ו קמוצה) שבטופס הספרא המנוקד ניקוד בבלי (עמ' עז, שורה 8 במהדורת הצילום) בין הצירופים שבהם וי"ו קמוצה כלשון חז"ל. ראה גם תחת ושש להלן.

וארבעה" (בכורות ז, ו – הפסק קל; על פי המקרא); "הבעלין נותנין עשרים [נשש] [...] הרי הוא שלי בעשרים נשש" (ערכין ח, ג – הפסק 2x); "נימצא עשרים נשש על עשרים נשש" (מידות ג, א – הקשר, הפסק); "התחתונה חמש ורובד שש (נשש)"²⁵ (מידות ד, ד – הפסק); "נימצאו שלשים נשש שער[ו]ת" (נגעים ו, א – הקשר). אבל: "וכך היה מונה: אחת [נ] אחת [ו] אחת [ו] שתיים אחת [נ] שלוש אחת [נ] ארבע אחת [נ] חמש אחת [נ] שש אחת [נ] שבע" (יומא ה, ג – הפסק. כ"פ: "אחת נשש אחת נשבע", ילון: "אחת נשש אחת נשבע").²⁶ וגם בהקשר: "שלשים נשש כריתות בתורה" (כריתות א, א. ילון: נשש).

• נשש

במקרא: נשש (9x), למשל "כל ערים עשרים נשש וחצריהן" (יהו' טו, לב). בכ"ק: "בעשרים וארבע – הבעלים נותנין עשרים נשש" (ערכין ח, ג – הפסק).

2.1.2.2 צירוף שמני / צירוף יחס + נ + כינוי / תואר פועל

• צירוף יחס + והוא

במקרא: "אני והוא" (בר' מא, יא). בכ"ק: "בשלשה והוא או' [...] בעשרה והוא אומר[ין] [...] במאה והוא אומר[ין] [...] באלף והוא אומ' [...] בריבו והוא אומ' [...]". (ברכות ז, ג – הקשר. בכ"פ והוא או' והוא בכולן).

• צירוף יחס + והלאה

במקרא 11 היקרויות של התיבה בסך הכול, מהן חמש בהוראת זמן (למשל "מן היום אשר צוה ה' והלאה", במ' טו, כג) ושש בהוראת מקום (למשל "וחלפת משם והלאה", שמ"א י, ג). בכ"ק, בהוראת זמן: "מיום שלשים והלאה [...] מיום שמיני והלאה" (פרה א, ד – הפסק בינוני 2x, על פי וי' כב, כז: "ומיום השמיני והלאה").

• צירוף שמני / צירוף יחס + ועוד

התיבה נעוד מתפקדת בלשון חז"ל כלקסמה עצמאית, והיא מציינת מידה קטנה כלשהי הנוספת על שיעורו של דבר, בשונה מצירוף סתם של ו+עוד כדוגמת "ועוד אמר ר' יהודה" (למשל עירובין ג, ח).²⁷ האיבר הבא לפני נעוד מציין את השיעור שעליו נוספת המידה הקטנה: "ר' אליעזר או': תרומה עולה במאה ואחד. ר' יהושע [אומר]: במאה נעוד, נעוד [זה]²⁸ אין לו שיעור. ר' יוסה בן משולם או': נעוד – קב

25. התיבה מנוקדת אף על פי שהיא מחוקה בקו.

26. ראה גם לעיל, תחת נשבע.

27. ראה גם אוצר לשון המשנה לח"י קאסאווסקי (ירושלים תשט"ז–תש"ך), ערך "נעוד" (תחת "עוד"); יסטרוב, ערך "נעוד"; בן-יהודה, ערך "עוד". צירוף ו+עוד שאינו הלקסמה נעוד מופיע במשנה בהקשר תמיד, והווי"ו שבו מנוקדת בשווא בכל היקרויותיו בכ"ק (וכן הוא בכל היקרויותיו המנוקדות בכ"פ).

28. שים לבך שעל פי התוספת זה בגיליון (בכ"פ ובאלבק–ילון הנוסח הוא "נעוד זה" נעוד

למאה סאה שתות למדמע" (תרומות ד, ז – הפסק, הקשר, הפסק בינוני. כ"פ: "נעוד נעוד [...] נעוד", ילון: נעוד 3x); "סאה נעוד עורלה או סאה נעוד שלכלאי הכרם" (ערלה ב, ג – הקשר 2x. כ"פ: נעוד 2x, ילון: נעוד 2x); "מלוא ת(י)רוד נעוד עפר קברות" (אהלות ב, ב – הקשר. ילון: נעוד); "בסוף שבוע בזה כסלע נעוד ובה כסלע נעוד שניהן טמאין" (נגעים ה, ה – הפסק קל, הפסק בינוני²⁹); וכן עדיות א, ב; נגעים ד, ט 2x; מקואות ג, א; ג, ב.³⁰

בכלאים ו, ו נמצא נעוד לצד נעוד: "פיסקי ערים שמונה אמות נעוד. כל מידות שאמרו חכמי בכרם אין בהן נעוד³¹ חוץ מפסקי ערים [...] שמונה אמות נעוד נותנין לו עבודתו וזורע את המותר" (הפסק, הפסק קל, הפסק בינוני. כ"פ: "נעוד [...] נעוד [...] נעוד", ילון: נעוד 3x).

2.1.3 ריכוז דוגמאות לווי"ו פרה-טונית לא קמוצה בצירופי מילים

– "דבר שהוא שורע וט[ווי]³² נגז" (כלאים ט, ח – הפסק. כך גם בכ"פ, ילון: נגז).
 – הצירוף קרן וחומש מופיע 17 פעמים בכ"ק, רובן בהפסק: תרומות ו, א; ו, ג; ו, ד; ז, ב ("משלמת הקרן וחומש". כ"פ: "משלמת קרן וחומש", אלבק-ילון: "משלמת קרן וחמש"); ז, ד; ח, א; יא, ב; פסחים ב, ד; יבמות יא, ה; יא, ז; בבא קמא ט, ז 2x; ט, ח; ט, ט; ט, יא; שבועות ח, ג 2x). לא נמצא קרן וחומש כלל. בכ"פ במקומות המנוקדים נמצא וחומש 10x), וילון מנקד וחמש בהקשר 8x), בדרך כלל בצירוף "קרן וחמש ואשם", וחמש בהפסק חזק או חלש 9x). אצל אלבק-ילון נמצא וחמש גם בצירוף "שני קרנים וחמש" בתרומות ו, ד, כנגד וחומש בכ"ק.
 – לצד קרן וחומש נמצא בכ"ק גם הצירוף מיתה וחומש: חלה א, ט; ביכורים ב, א (כ"פ: "מיתה וחומש" 2x, ילון: "מיתה וחמש" 2x).
 – "משלם שני חומשין וקרן" (תרומות ו, ד – הפסק בינוני. כך גם בכ"פ, ילון: וקרן).
 – "ר' מאיר אוסר פן וכן ר' שמעון מתיר פאן וכן" (תרומות יא, י; ובדומה עירובין ו, ח 2x – הפסק בכולן); "כאן וכן אסור" (עירובין י, יא; י, יב; י, ג 3x; י, יד – הקשר בכולן). במקרא: "כה וכה" (שם' ב, יב).
 – "לכל הוא נותן חוץ מדבר שיש בו חומץ וציר" (מעשרות א, ז; שבת ג, ה – הפסק. כך גם בכ"פ, ילון: וציר).

- מתפקדת כאן במעמד שמני. ראה גם עינו של בן-יהודה בצורות הריבוי ועודין, ועודות (בן-יהודה, שם) והדוגמאות שמביא יסטרוב (שם) מהבבלי (עירובין פג ע"א).
29. ייבין (עמ' 1155) מונה את "סלע ועוד" בין הצירופים שבהם וי"ו קמוצה בלשון חז"ל.
30. ופעם אחת נעוד ללא ניקוד שנוספה בגיליון בנגעים ד, ח. באלבק-ילון, שם, הנוסח שונה מעט ואין בו נעוד כלל.
31. סימן הניקוד תחת הווי"ו שבראש המילה דהה ואין ניתן לקראו.
32. הנתון בסוגריים נכתב על מחיקה.

– "הלוקח מים ומלח ופירות המחוברים לקרקע" (מעשר שני א, ה – הקשר);
 "האשה ששאלה מחבירתה תבלים [לקדירתא] ומים ומלח לעיסתה" (ביצה ה, ד –
 הקשר); "אין לוקחין ממנו אפילו מים ומלח" (בכורות ד, ט – הפסק בינוני. אלבק–
 ילון: "מים או מלח"). במקרא: "גפרית וְמֶלַח" (דב' כט, כב). בספר בן־סירא: "מים
 ואש וברזל ומלח" (לט, כו; סגל ניקד קמץ במהדורותו).
 – "וטעונים קורבן וְשִׁיר ותנופה ולינה" (ביכורים ב, ד – הקשר).
 – "ואומרין לו טול וְצֹא טול וְצֹא" (יומא ו, ד – הפסק בינוני, הפסק. כך גם בכ"פ,
 ילון: וְצֹא 2x).
 – "מוסיף עליו כהן גדול חשן ואפוד ומעיל וְצִיץ" (יומא ז, ה – הפסק. כך גם
 בכ"פ, ילון: וְצִיץ).
 – "והן מטילים לתוך [כל] ספל וְסַפֵּל" (סוכה ה, ב – הפסק. כ"פ: וְסַפֵּל [!], ילון:
 וְסַפֵּל).
 – "[צריכין אנו לדין אחר] כל בית דין וְדִין שעמד מימות משה ועד עכשיו" (ראש
 השנה ב, ט – הקשר. כ"פ ואלבק–ילון: "כל בית דין ובית דין"). במקרא: "כל ידעי
 דת וְדִין" (אס' א, יג).
 – "אתרוג [גדול] הייתי מבקש והבאת לי קטן וְרַע [...] חלוק גדול הייתי מבקש
 והבאת לי קטן וְרַע" (מעילה ו, ד – הפסק 2x. ילון: "קטן וְרַע" 2x). במקרא: "טוב
 וְרַע" (5x), למשל: "אשר לא ידעו היום טוב וְרַע" (דב' א, לט).
 ראה גם לעיל (2.1.1§) תחת "יין ושמן", "ש(י)תי וערב", "חלב ודם", "ושש",
 "צירוף שמני / צירוף יחס + וְעוֹד".

2.2 בכ"ל

2.2.1 מעמדן התחבירי של בכ"ל שונה מזה של וי"ו, שכן זו האחרונה מחברת
 מטבעה בין רכיבים לשוניים, ואילו בכ"ל מצטרפות לרכיב לשוני יחיד, למעט מקרים
 מעטים שיפורטו להלן. כן נראה שכוחה הרטורי של וְ עולה בהרבה על כוחן של
 בכ"ל הקמצות.³³

הביצוע [wā] שונה כנראה דיו מן האלומורפים האחרים של מילית האיחוי כדי
 שיהיה בכוחו לסמן קישור הדוק בין מילים, ובמקרא אף מודאליות ממש.³⁴ לעומת
 זאת הביצועים [lā], [kā], [bā] הופקו גם לפני חלק מהעיצורים הגרוניים. מסיבה זו
 קשה לעתים לקבוע האם לפנינו מילה לא מיודעת וקמץ פרה־טוני או מילה מיודעת
 וקמץ שהוא תוצאה של הארכה תמורת הכפלה (תשלום דגש), למשל: "נותנין קרפף
 לְעִיר" (עירובין ה, ב); "מביאין כלונסות שְׁלֹאֲרֹז" (ראש השנה ב, ג), ולמעשה גם כל
 היקרויותיהן של בָּאִילוּ, קָאִילוּ, וְלֵאִילוּ.

33. ראה § 3.1 להלן.

34. ראה § 1.2.1 לעיל.

במקרים כאלה ניתן להיעזר בהקשר, כלומר לבדוק אם מצויים לצד השם הנדון שמות נוספים המלמדים על היידוע, למשל: "היתה שלְנִיר או שלְעֹר" (כלים י, ד). ואולם לא תמיד יש בכך להכריע, שכן נמצא לפעמים שם מיועד לצד שם בלתי מיועד ברשימות כאלה, למשל: "משפך שלְבַעלי בתים טהור ושלְרוכלים טמא" (שם ב, ד); "מוסף התנור שלְבַעלי בתים טהור ושלְנחתומים טמא [...] מוסף היורה שלְשולקי זיתים טמא ושלְצבעים טהור" (שם ה, ה); "ואין מוליכים לבית האבל לא בְטבלא ולא באסקוטלא ולא בקֶנון אלא בְסלים" (מועד קטן ג, ז).

בעניין זה אין להיעזר כמובן בכ"פ, שמנקדו ה"ספרדי" מחליף קמץ בפתח באופן חופשי כמעט. לעומת זאת על פי המעט שראיתי מתאשר כוחו של מנקד כ"ק להבחין בין קמץ לפתח, גם אם אין הוא נקי מחילופים.

גבריאֵל בירנבאום בדק את ניקודן של בכ"ל בכ"ק ומצא סדירות פונולוגית בעיקרה, השונה במובהק מזו שבמקרא:³⁵

1. בדרך כלל מנוקדות בכ"ל בפתח (ואחריהן דגש) ובתחליפיו, לפי כללי ה"א הידיעה, גם לפני שם בלתי מיועד:³⁶ "מאמתי קורין את שמע בְּשָׁחֲרִים משיכירו בין תכלת לְלֶבֶן" (ברכות א, ב).

2. לפני שווא הן מנוקדות לרוב בחיריק, גם לפני שם מיועד: "אם אמרתה בעומר אחד שהוא כְּגִדִיש תאמר בשני עֲמִרִים שֶהֵן פְּכָרְכוֹת" (פאה ו, ו).

3. בהתניות מיוחדות הן מנוקדות בשווא: (א) כשהיידוע מנוע: "לא יצא האיש בְּסַנְדֵל מְסוּמֵר ולא בִּיחִיד זֶמֶן שאִין בְּרַגְלוֹ מִכָּה" (שבת ו, ב); אין פותחין לעני העובר ממקום לְמָקוֹם מִכָּכֵר בְּפֻנְדִיּוֹן" (פאה ח, ז); (ב) לפני מילה שאחריה משפט זיקה הפותח במילת הזיקה ש': "הקורא מִכֵּן ואֵילֶךְ לא הפסיד קְאֹדֵם שהוא קורא בתורה" (ברכות א, ב);³⁷ (ג) "לפני מילים שאולות ארוכות במיוחד או שצליין בולט בזרותו":³⁸ "בְּסִנְהֶדְרִין" (מכות א, י); "בְּאֹוִיר" (למשל כלים ה, ג).

2.2.2 נטיית המיליות

נמצאו נטיות אלה של המיליות: בְּהֶם, בְּהֶן, בְּהֶן, בְּמֹהוּ, לְהֶם, לְהֶן, לְהֶם, שְׁלֶהֶן, שְׁלֶהֶן.

35. תיאורו של בירנבאום מפורט ומורכב יותר מכפי שיוצג להלן וכולל התניות ועירות נוספות. הבאתי רק את עיקרי דבריו.

36. כלומר, לפי הניקוד בכ"ק נתרופף כוחו המיידע של הפתח תחת בכ"ל, והופעתו אינה מותנית עוד בהבחנה הסמנטית בין שם מיועד לבין שם בלתי מיועד (בירנבאום, עמ' 270, 280).

37. שתי ההתניות האחרונות מראות שבכל זאת נשמרה בתודעת המנקד הבחנה סמנטית בין בכ"ל פתוחות לבכ"ל שויות, ונקט שווא כשביקש להביע סתמיות (שם, עמ' 272).

38. שם, עמ' 276.

2.2.3 בכ"ל + כינוי/שם

2.2.3.1 בכ"ל + כינוי רמז

• זה, זו

במקרא: פָּזָה, פָּזָה, לָזָה.³⁹ בכי"ק: פָּזָה, פָּזָה, לָזָה, פָּזָה, לָזָה – תמיד בקמץ. כך גם בניקודו של ילון (חוץ משבועות ד, ד: "פָּזָה אחר זה" – כנגד "זה אחר זה" בכי"ק. בכי"פ אין ניקוד), ואף בכי"פ לא נמצאו חריגים.

• א(י)לו

במקרא: פָּאלָה, פָּאלָה, לָאלָה.⁴⁰ בכי"ק: פָּאִילוּ (3x) לצד פָּאִילוּ (4x): "ר' שמעון מתיר פָּאִילוּ מפני שהוא רשוי בעבודת האילן" (שביעית ב, ה – הפסק קל. כי"פ: פָּאלוּ, ונוסח באילו/באלו גם בכתבי יד ישנים אחרים ובקטעי גניזה,⁴¹ כנגד נוסח באילן אצל אלבק-ילון); "וחכמ' מתירין פָּאִילוּ" (תרומות ו, ה – הפסק. כי"פ ואלבק-ילון בדומה); "ולעשות דינו כיוצא פָּאלוּ" (מכות א, ז. אלבק-ילון בדומה). אבל: "פָּאִילוּ נשאלים באורים ותומים" (יומא ז, ה – הקשר. כי"פ ואלבק-ילון בדומה); "פָּאִילוּ אמרו מקדימין ולא מאחרין" (מגילה א, ג – הקשר. כי"פ ואלבק-ילון בדומה); "אבל פָּאִילוּ רגלים במורביות שלתאינה ושלגונו ושלעץ שמן" (תמיד ב, ג – הקשר. אלבק-ילון בדומה); "פָּאִילוּ משקין אמרו במים וביין ובחומץ" (מכשירין ג, ב – הקשר. אלבק-ילון בדומה).

נראה שההבדל היחיד בין פָּאִילוּ לבין פָּאִילוּ הוא תחבירי דווקא: הראשון בהפסק, אחרי הפועל בדוגמאות שלעיל, והאחרון בהקשר, בראש חלק של מבע, לפני הפועל בדוגמאות שלעיל. הנתונים בכי"ק ובכי"פ (וכן באלבק-ילון) מצטרפים לתמונה אחידה, אף שמחוץ למקרה זה לא נמצא קשר בין היקרות בכ"ל בקמץ לבין מעמד תחבירי,⁴² ואין לפסוק על סמך כמות דוגמאות מעטה כזו.

פָּאִילוּ, לָאִילוּ – תמיד בקמץ. כך גם בניקודו של ילון, ואף בכי"פ לא נמצאו חריגים.

2.2.3.2 בכ"ל + שם

• שלזבח, שלצמר

"בירך ברכת הפסח – (ו)פטר את שְׁלֹזֶבַח, את שְׁלֹזֶבַח – לא פטר את שְׁלֹפֶסַח" (פסחים י, ט – הפסק בינוני 2x. כי"פ: "שְׁלֹזֶבַח [...] שְׁלֹזֶבַח", ילון: שְׁלֹזֶבַח 2x).

39. אין ניכר קשר בין תנועת המילית (קמץ או שווא) לבין מעמד תחבירי (הפסק או הקשר), אבל ב' שבתית ב'זאת ננקדת כמעט תמיד בהתאם למקום התיבה במשפט: בְּזֹאת בהפסק, למשל "ובחנוני נא בְּזֹאת" (מל' ג, י), וּבְזֹאת בהקשר, למשל "בְּזֹאת תבחנו" (בר' מב, טו).

40. באלה מתנהגת בדומה לבזאת (ראה הערה 39 לעיל): כמעט תמיד פָּאלָה בהפסק, למשל "לא בחר ה' פָּאלָה" (שמ"א טז, י), וּבָאלָה בהקשר, למשל "כי פָּאלָה חפצתי" (יר' ט, כג).

41. ראה משנה עם שינויי נוסחאות וגו', בעריכת נ' זק"ש, ירושלים תשל"ב–תשל"ה, על אתר.

42. ראה § 3.2 להלן.

47. ראה 1.2.2§ (ג) לעיל.

כלומר תפוצת האלומורפים, לבין הסביבה הפונטית. חיותן של צורות המקור הנטוי בלמ"ד מתחילה להתעמעם כבר במקרא, למשל בצירופים כמו "לְתֶת־חֶרֶב" (שמ"ה, כא), "לְתֶת־לֶךְ" (דב"ד, לח), שבהם נמצא קמץ גם במרחק מהטעם הראשי.⁴⁸

ב" או כ" לפני מקור נטוי אינן נקרות במקרא במעמד פרה־טוני, שכן צורות המקור הנטוי הרלוונטיות מזדמנות תמיד במעמד נסמך: "לא תצא פְּצֹאת העבדים" (שמ"א, ז); "בְּשֶׁבֶת יִשְׂרָאֵל בַּחֲשׁוֹן" (שופ' יא, כו); "בְּצֹאת הַיָּין מִנֶּבֶל" (שמ"א, כה, לז); "בְּשֶׁבֶת הַמֶּלֶךְ אַחֲשׁוּרוֹשׁ" (אס"א, ב), פרט אולי למקום אחד: "בְּצֹאת לִפְנֵי הַחֲלוּץ" (דה"ב כ, כא). לא ניתן אפוא לומר דבר של ממש על מופע ב" וכ" לפני מקור נטוי במקרא, ובלשון חז"ל נוהג המקור הנטוי בלמ"ד בלבד.⁴⁹

בלשון חז"ל בנוי המקור הפועלי על דרך צורת העתיד בלמ"ד תחילית, הנתפסת כחלק בלתי נפרד ממנו.⁵⁰ רוב צורות המקור הפותחות בל הן מגזרת ע"ו: לְבֹא, לְדוֹךְ, לְדוֹן, לְדִין, לְחֹב, לְמוֹל, לְסוֹד, לְסוֹךְ/לְסוֹךְ, לְצוֹק, לְשׁוֹף.⁵¹ לצדן נמצא גם צורות מגזרות אחרות: מהכפולים – לְבֹז, לְגוֹד, לְגוֹר/לְגוֹר, לְחוֹם, לְכוֹף, לְמוֹד, לְמוֹץ, לְפוֹק;⁵² לְצֹאת (למשל שקלים ג, ב 2א; כלים ט, ד; אהלות ג, ב; פרה ג, ז; עוקצין ב, י [סופר ב]), ולא לְיָצֵא (כך תמיד בפועל זה בכי"פ⁵³); לְלָקֵת (רק בנידה ד, ב 3א – האחרון מהשלושה מידו של סופר ב. כך גם בכי"פ ובאלבך-ילון), ולא לְלַף כבשאר היקרויות הצורה בכי"ק ובכי"פ; לְתֵת (למשל שבת יז, ב; עבודה זרה ב, ו; ובציטוט מדברים כו, ג בביכורים א, ד); לְשֹׂאת (נדרים ח, ז; עבודה זרה ב, ג⁵⁴).

3. מסקנות

3.1 וי"ו

בחנית צירופי המילים שנמצאו מראה שעל פי כיק אין קשר בין מופע הווי"ו לבין מעמדו של הצירוף ברצף המבע, כלומר לא הסתמנה תפוצה משלימה בין וי"ו שוויה

48. גזניוס תולה את הקמץ במקרים הללו במעמדו לפני הטעמה משנית, ורואה בו מעין קמץ פרה־טוני (גזניוס-קאוטש, 102f§).

49. ראה הנמן, עמ' 33. סגל (עמ' 135–136) מביא דוגמאות מהתלמוד (מועד קטן כה ע"ב) ומהתפילה למקור נטוי עם ב" כחיקוי לשון המקרא, ומעיר שכבר בספרי המקרא המאוחרים יורדת תפוצת המקור הנטוי עם ב" וכ" לעומת המקור הנטוי עם ל"י.

50. ראה על כך הנמן, שם. יוער שבכל צורות המקור שלהלן ניתן להסביר את תנועת הלמ"ד בעזרת חוקי הפונולוגיה, ואין צורך בהיקש.

51. על צורות המקור מגזרת ע"ו בכי"פ ראה הנמן, עמ' 281–282.

52. ראה שם, עמ' 313–314.

53. ראה שם, עמ' 238–239.

54. ראה שם, עמ' 256; וכן שם, עמ' 255–256, על "מלשאת ומלתת" בכי"פ בעבודה זרה א, א (כך גם בכיק); ב, ג (כיק): "מלשאת ומליתת".

במעמד הקשר לבין וי"ו קמוצה במעמד הפסק. נמצאה למשל ן בהקשר: "שעל מהלך לילה יום מחללים את השבת" (ראש השנה א, ט); "המוכר יין ושמן לחבירו" (בבא בתרא ה, ח); "חייה ועוף הניסקלין" (חולין ו, ב); "חלב ודם ונותר ופיגול" (כריתות ג, ב), ולעומת זאת ן בהפסק: "חומץ וציר" (מעילה א, ז; שבת ג, ה); "חשן ואפור ומעיל וציץ" (יומא ז, ה).

לא התגלו שיקולים פרגמטיים בעלי חשיבות. אדרבה, בכמה מבעים העשויים להיות מודאליים נמצאה דווקא וי"ו בשווא, למשל: "ואומרין לו טול וצא טול וצא" (יומא ו, ד); "[צריכין אנו לדין אחר] כל בית דין ודין שעמד מימות משה ועד עכשיו" (ראש השנה ב, ט).

עם זאת יש לזכור שטקסט המשנה הוא הלכתי באופיו, ולכן נמצא בו חוקים ורשימות לרוב, ופחות מזה קטעים המביעים עצמה רגשית, בניגוד לטקסט המקראי. אולי מסיבה זו מוגוונים שימושיה של ן במקרא ביחס למשנה.

נראה שרוב הצירופים מראים הדיקות כלשהי, מקרבה סמנטית קלושה של שמות סמוכים – למשל "בהמה (ו)חייה ועוף", "חלב ודם" – עד כבילות ממש – למשל "בשר ודם", "זה וזה", "קל וחומר". ממיעוט הצירופים והחריגים להם ככ"ק⁵⁵ נראה שמדובר בתופעה לקסיקלית-פרזאולוגית ובביטוייה הסגנוניים, כלומר בהרגלי השימוש באותם צירופים הזמינים בלשון ובמשלב המתאימים. רוב הצירופים משמשים כמונח טכני או הלכתי (למשל "אחוריים ותוך", "קל וחומר") או צמד שגור וקבוע שקפא במידה זו או אחרת (למשל "אב ואם", "בשר ודם". בעיקר מדובר בצירופים מקראיים שהתקבעו ועברו לשמש גם בלשון חז"ל).

כיוון שמדובר בתופעה לקסיקלית, יש מקום לדבר על רמות של לקסיקליזציה ועל תהליכי התקבעות ושחיקה, ולכן ניתן לזהות חוסר אחידות. ביטויים כמו "קל וחומר", "בשר ודם" ו"חזה ושוק" הספיקו כנראה להיכנס ללקסיקון בדמותם קמוצת הווי"ו ושימשו להוראה שכבר אינה צירוף פשוט של הוראות שתי הלקסמות אלא היא בגדר הוראה לעצמה, שצריכה לקבל מקום משלה בלקסיקון (וגם במילון). מסיבה זו גדולה בצירופים כאלה יציבותו של המופע הקמוץ. לעומתם ביטויים כמו "חייה ועוף", "חלב ודם" ו"יין ושמן" היו בעיצומו של תהליך כלשהו בתקופת התגבשותן של לשון חז"ל ושל ספרות חז"ל, בין שהסתיים בין שלא הסתיים, ומופע הווי"ו בהם היה נתון יותר לתודעתו הלשונית – הפארולית (הדיבורית) במידה רבה – של המנקד ולשיקולו.

לצד התופעה הזו נמצאו גם צירופים שאינם לקסיקליים ממש, שכן אחד מאיבריהם (תמיד השני) קבוע, והאחר מוגבל לקבוצת בחירה מוגדרת (ראה לעיל, §2.1.2.2): צירוף יחס + וְהוא (קשה להסיק כאן דבר של ממש על סמך ההיקריות הספורות המרוכזות בברכות ז, ג), צירוף יחס + וְהלאה (צירוף היחס מציין זמן, אבל

55. כ"פ ואלבק-ילון מראים נתונים שונים מעט, כמוכן.

מדובר בדוגמה אחת, וגם היא שאילה מן המקרא), צירוף שמני / צירוף יחס + ועוד (צירוף היחס או הצירוף השמני מציין כמות), שם עצם / שם מספר + וְחֲצִי/וְעֶשֶׂר/ וְשֶׁבַע/וְשֵׁשׁ/וְתֵשַׁע (שם העצם או שם המספר מציין כמות או מספר). גם כאן מדובר בתופעה של לקסיקליזציה, ונמצא וְעוֹד לצד וְעוֹד, וְשֵׁשׁ לצד וְשֵׁשׁ, אלא שאחד מחלקי הצירוף הוא איבר בפרדיגמה סמנטית (והלאה, ועוד) או דקדוקית (שם מספר).⁵⁶

יצוין שבמבנה שם מספר + וְ + שם מספר (2.1.2.1§ לעיל) לא זוהתה התניה תחבירית, כלומר לא נמצא הבדל בין וְיִי שוויה בהקשר לבין וְיִי קמוצה בהפסק, אלא בדרך כלל הוויי נמצאה קמוצה גם בהקשר וגם בהפסק, למשל: וחצי – "קב וחצי כוסמין" (פאה ח, ה – הקשר); "מחזיק קביים וחצי" (תמיד ג, ו – הפסק בינוני); ושבע – "עשרים ושבע אבנים" (שביעית ג, ה – הקשר); "מן המזרח למערב מאה ושמונים ושבע" (מידות ה, א – הפסק); ושש – "נימצא עשרים ושש על עשרים ושש" (מידות ג, א – הקשר, הפסק); "נימצא שלשים ושש שער[ו]ת" (נגעים ו, א – הקשר).

בעברית המקראית נתפס כאמור (לעיל, 2.2.1§) הרצף [wā] נבדל דיו בתוך הנטייה כדי לסמן קרבה בין שתי מילים ואולי אף מודאליות. בלשון המשנה עיקר תפקידו לסמן קשר הדוק בין שתי מילים, והוא עשוי לשמש באופן קבוע, כלומר לסמן צירוף כבול בכל היקרויותיו או תבנית (של שם מספר), או באופן חד-פעמי, כלומר לסמן קרבה בין שתי מילים הנקרות זו לצד זו בטקסט ומצטרפות ליחידה סמנטית אחת. אולי זה ההסבר לשימושים חד-פעמיים של וְ (וגם של בכ"ל) דוגמת והוא. מצד הדיאכרוניה יש לציין שהצירופים האלה התחדשו בלשון חז"ל: "אחוריים ותוך", "אילו ואילו", "זה וזה", "זו וזו", "חזה ושוק", "חייה ועוף", "יין וחומץ", "קל וחומר", "שתי וערב", "תחילה וסוף", וכן המבנים צירוף יחס + והוא, צירוף שמני / צירוף יחס + ועוד. הצירופים האלה מקורם בספרות המקרא, אך בלשון חז"ל (לא רק במשנה) הם חלק חי, במידה זו או אחרת, מהלקסיקון: "אב ואם", "בשר ודם", "חלב ודם", "יין ושמן", "לילה ויום".

מחקרים לא מעטים עסקו במידת כבילותם של רכיבים לשוניים, בעיקר שמות עצם, העומדים סמוכים זה לזה במילה אחת או במבע, ובחוקיות הקובעת את סדר הופעתם ברצף הלשוני.⁵⁷ הוויי הקמוצה עשויה לשמש בוחן פורמלי למידת

56. "שש ושש" (השואל מהמקרא) הוא בגדר צירוף לקסיקלי ממש ולא תבנית שם מספר, שכן אין כאן המבנה הרגיל דוגמת "עשרים ושש", "מאה ושש" ואין כאן הפרדיגמה הרגילה של מבנה כזה, אלא חזרה על הלקסמה שש המציינת מספר.

57. למשל: J. Malkiel, "Studies in Irreversible Binomials", *Lingua* 8 (1959), pp. 113–160; W. H. Jacobson, "Basque Copulative Compounds: A Problem in Irreversible Binomials", *Proceedings of the Eighth Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society*, Berkeley 1982, pp. 384–397; מ"צ קררי, "זיווגי שם עצם" (הרכבים)

כבילות (לקסיקלית במקרה זה) בין שמות עצם בעברית ולשרת את חוקרי התחביר העוסקים במבנים כאלה.

3.2 בכ"ל

גם כאן, כמו בצירופים של וי"ו קמוצה, אין נראה קשר בין מופע המיליות לבין מעמד הקשר או הפסק.⁵⁸ נמצא למשל קמץ בהקשר: "הנוטל צפרניו זו כְּזו או בשיניו" (שבת י, ו); "נפל לזה לוג ומחצה ולזה לוג ומחצה וניתעברו" (מקואות ג, א). לעומת זאת נמצא שווא בהפסק: "הדילועים שקיימן לְזרע" (שביעית ב, י); "להבדיל בין קודש לְחול" (סוכה ה, ה 2x).

כמו כן אין ניכרת חשיבותם של גורמים פרגמטיים כלשהם. כאן החוקיות של הופעת הקמץ מוסדרת הרבה יותר מזו של הקמץ של הווי"ו, בעיקר מפני אופיין של בכ"ל להינטות, המנוגד לאופייה המאחה של הווי"ו.⁵⁹

הקטגוריות של נטיית המיליות ושל שם הפועל מראות סדירות מורפולוגית ממש – בכ"ל מתפקדות בתוך הנטייה בהתאם לחוקים פונולוגיים מוכרים כבמקרא.⁶⁰ הופעתו בקמץ לפני כינויי הרמז ממשיכה ומרחיבה קו מקראי גם היא,⁶¹ ונוהגת על פי חוקים פונולוגיים מוכרים. לעומת זאת בכ"ל המופיעות בכי"ק לפני שם עצם מגלות חוקיות שונה מן המצוי במקרא, כפי שהראה בירנבאום, ורק במקומות מעטים מאוד ניתן להצביע על אפשרות קיומו של קמץ פרה-טוני בסביבה כזו (2.2.3.2§ לעיל).

הצירופים היחידים שבהם בכ"ל קמוצות הם צירופים של כינויי רמז: "זה בזה", "זו בזו", "זה לזה", "זו לזו", ובהם יש כבילות לקסיקלית. במקומות לא מעטים ניתן לראות בצירופים הללו צייני הדדיות או יחסיות,⁶² למשל: "אף עלפי מדבִּיקֶן זה לְזה" (נגעים ח, ו); "שטרפֶן זה כְּזה" (כלאים ט, א 2x; נגעים יא, ב 2x); "ותולות זו כְּזו" (נדה ט, ד). ואולי אין לראות כאן צירוף רגיל דוגמת "קל וחומר" אלא תווית דקדוקית.

מן הסוג dvandva) בעברית המקראית", לשוננו ל' (תשכ"ו), עמ' 113–135; ש"י פרידמן, "כל הקצר קודם", לשוננו לה (תשל"א), עמ' 117–129, 192–206; גבי"ע צרפתי, "צמדי מילים בסדר קבוע בלשון חכמים", ספר אברהם אבן-שושן, בעריכת ב"צ לוריא, ירושלים תשמ"ה, עמ' 301–313; א' צפרי, סדרות של שמות בספרות התנאים (במשנה ובתוספתא): עיון תחבירי, סמנטי ופרגמטי, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ב (ראה גם ההפניות שם, עמ' 7–10). אני מודה לד"ר אותי בת-אל מהחוג בבלשנות באוניברסיטת תל-אביב על עזרתה בעניין זה.

58. אך ראה הדיון בתפוצת בְּאֵילֹו/בְּאֵילֹו, 2.2.3.1§ לעיל.

59. ראה על כך 1.4§ לעיל.

60. על ההבדל המורפולוגי בין שם הפועל המקראי לבין שם הפועל המשנאי ראה 2.2.6§ לעיל.

61. פרט לארבע היקרויות בְּאֵילֹו (ראה 2.2.3.1§ לעיל).

62. ראה סגל, עמ' 63.

בדוגמאות המעטות הנוספות (שלזבח, שלצמר) אין די לקבוע כלל, ועליהן להיוותר שוליות כל עוד לא נמצאה להן אחיזה נוספת בלשון חז"ל. נראה שמסקנותיו של בירנבאום (ראה § 2.2.1 לעיל) נכונות, ובפרדיגמה של תנועת מילות היחס לפני שם עצם יוחד לקמץ מקום כתחליף לפתח (לפני עיצור גרוני) ולא כתחליף לשווא (לפני טעם ראשי). על השווא הוטל לסמן חוסר יידוע במקרים מיוחדים, ולכן מנועה הייתה כנראה החלפתו בקמץ לפני שם עצם.

4. סיכום

התנהגות וי"ו קמוצה שונה מהתנהגות בכ"ל קמוצות: וי"ו נפוצה בצירופי מילים, משום שהיא מאחה בין רכיבים לשוניים מטבעה ומשום שהגייתה הקמוצה נבדלת בתוך המערכת הלשונית. לעומתה בכ"ל מתפקדות בעיקר עם שמות עצם או בצירופים עם כינויים.

בניגוד למצוי במקרא אין המשנה (על פי כ"ק) מכירה בחשיבות ההבדל בין הקשר להפסק בקביעת תנאי הופעת הקמץ. במקרה של ן מדובר בביטוי לקרבה (תחבירית וסמנטית) בין שתי מילים, בין שהאלומורף ן עבר לקסיקליזציה ונכנס ללקסיקון כמסמן צירוף כבול או מבנה (למשל "בשר ודם", "קל וחומר", "קב וחצי"), בין שהוא מסמן כבילות חד-פעמית (למשל "בהמה חייה ועוף", "חלב ודם"). בכ"ל, ולמ"ד בראשן, מתפקדות בעיקר בתוך המערכת המורפר-פונולוגית, אך גם מעט בתוך צירופים עם כינויים (למשל "זה לזה", "זה בזה"). חלק מן השימושים הם מורשה מן העברית המקראית (למשל "אב נאם", "חלב נדם", "לילה יום", "שש ושש").

הקיצורים הביבליוגרפיים

אלבק-ילון = ח' אלבק וח' ילון, ששה סדרי משנה, ירושלים תשי"ז-תשי"ט
 בירנבאום = ג' בירנבאום, "ניקוד אותיות בכ"ל במסורתו של מנקד כתב-יד
 קאופמן", לשוננו מח-מט (תשמ"ה), עמ' 269-280

ב"ל = H. Bauer and P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache*, Halle 1969 (1922)

בן-דוד = י' בן-דוד, צורות הקשר וצורות הפסק בעברית שבמקרא: תחביר וטעמי המקרא, ירושלים תשנ"ה

בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון העברית הישנה והחדשה, ירושלים 1948-1959
 בן-סירא, מהד' סגל = מ"צ סגל, ספר בן-סירא השלם², ירושלים תשל"ב
 ברסליוער = מ"מ ברסליוער, "ו'החבור קמוצה לשם ולתואר", לשוננו ט (תרצ"ח),

E. Kautzsch, *Gesenius' Hebrew Grammar*, trans. A. E. = גזניוס-קאוטש
Cowley, Oxford 1910

הנמן = ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה, תל-אביב תש"ם

P. Joüon, *A Grammar of Biblical Hebrew*, translated and = ז'ואון-מוראוקה
revised by T. Muraoka, Rome 1993

ייבין = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה
M. J. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli =*
and Yerushalmi, and the Midrashic Literature, New York 1967 (1903)

כ"פ = משנה כתב יד פרמה דה-רוסי 138, מהדורה פקסימילית, ירושלים תש"ל
כ"ק = משנה כתב יד קאופמן A 50, תצלום המהדורה הפקסימילית [האג 1929],
ירושלים תשכ"ח

סגל = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו

סופר ב = כתב יד קאופמן, סופר ב

A. Sperber, *A Historical Grammar of Biblical Hebrew*, Leiden = שפרבר
1966

הערות על אחדים ממוצרי הגורן: קוטעים ותבן, מוץ וקטניות

הקדמה

פרופ' יהודה פליקס היטיב לעשות בסכמו בהרחבה בעטו הרהוטה, בפרק מיוחד באחד מספריו, את משמעי המונחים הקשורים לגורן בספרות המקראית ובספרות חז"ל (פליקס, החקלאות, עמ' 245–265). פליקס התבסס לא רק על המובאות העבריות והארמיות ועל מחקרי התלמוד, אלא גם על מונחים מקבילים בספרות יוון ורומי, על תיאורים של החקלאות המסורתית שהייתה נפוצה בארץ כמה דורות קודם זמננו ועל נתונים ארכאולוגיים. לרוב המונחים הוא מביא מגוון של משמעי משנה, על פי הקשריהם ותוכנם, והשאיר אך מקום מועט להתגדר בו. אין בידי אלא לעורר מחשבה נוספת על ארבעה מונחים הראויים לדעתי לדיון חוזר: קוטעים ותבן, מוץ¹ וקטניות.

כדי להבין היטב את מהותם של מוצרי הגורן אתאר בפירוט את המבנה הבוטני של שיבולת הדגן, ואשתמש כדוגמה בחיטה המקומית העיקרית, חיטה קשה (Triticum durum), הדומה בפרטיה לחיטה החשובה בעולם – חיטה רכה (Triticum aestivum). השיבולת, כלומר התפרחת שבה מתפתחים גרגירי החיטה, נישאת על קנה ארוך ובה 15–25 יחידות המכונות "שיבוליות", היושבות לסירוגין על ציר ארוך, הוא השִדְרָה. כל שיבולית נישאת על אחד הפרקים של השדרה. השיבולית מורכבת משתי גִלּוּמוֹת שאורך כל אחת כסנטימטר, וכל אחת עוטפת בשני צדיה שניים–שלושה פרחים פורים. לכל פרח שני מוצים, מוץ עליון ומוץ תחתון, והם עוטפים את הגרגיר המבשיל (ראה איורים). הגלומות והמוצים דומים זה לזה, אלא שהמוצים דקים יותר. המוץ התחתון מסתיים במִלְעָן ארוך מאוד, כעין שערה קשה ומחוספסת שאורכה 5–15 ס"מ (זהרי, הצמחים, עמ' 619–639). הזיזים שבמלען המחוספס נועדו בין השאר להגן על גרגירי התבואה הרכים, לבל יאכלו על ידי בעלי חיים. השיבולים נקצרות במגל עם חלק מהקנה שלהן. הן מושארות בשדה בקבוצות, כעומר או כאלומה, עד התייבשותן המלאה, ואחר כך נערמות לעתים לגדיש עד לשעת הדיש. לפני הדיש נלקח חלק מהגדיש ונערם בנפרד, לשם ריסוק השיבולים והוצאת הגרגירים.

1. כדי להפריד בין הרבקים, מוץ בלא ניקוד במאמר זה הוא המונח הבוטני, וכנגדו מוץ בניקוד החולם הוא המוץ שבמקורות.

א. קוטעים ותבן

המילה קוטעים אינה מצויה בלשון המקרא, ובספרות חז"ל היא נקריה לעתים רחוקות מאוד:

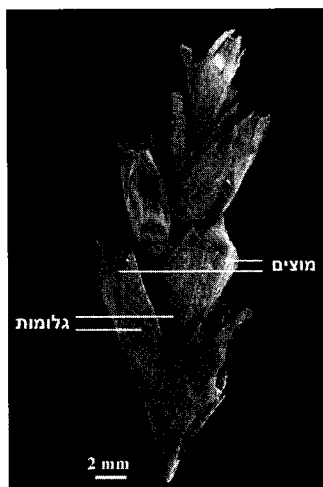
1. איזהו גורן למעשרות? [...] התבואה משימרה, ואם אינו ממרח, עד שיעמיד ערמה [...] אף על פי שמרח, נוטל מן הקוטעים,² ומן הצדדים, וממה שבתוך התבן, ואוכל (מעשרות א, ו).
2. לא ימכור אדם את תבנו ואת גפתו ואת זגיו למי שאינו נאמן על המעשרות, להוציא מהן משקין [וללקוט חטים מן התבן, על פי פירושו של הרמב"ם] ואם הוציא – חייב במעשרות ופטור מן התרומה, שהתורם, בלבו על הקוטעים ועל הצדדים ועל מה שבתוך התבן (מעשרות, ה, ד; מקבילות: תוספתא, תרומות ג, ו; ירושלמי, מעשרות ה, ד [נא, ע"ד]; ה, ו [נב, ע"א]).

ר' עובדיה מברטנורא ורבים אחרים פירשו: 'שיבולים קטועות שלא נידושו'. ואכן, קטעי שיבולים בהקשר כזה אפשר למצוא גם בחקלאות המסורתית. לודוויג פינר, שחקר את חקלאות הדגנים בארץ ישראל בשנות העשרים של המאה העשרים, מוסר שפעולת הדיש נעשתה בשני שלבים. בתחילה היו מערמים ערמה גבוהה, והבהמות שהילכו עליה היו שוכרות ברגליהן או בעזרת מורג הרתום אליהן את השיבולים לקטעים. אחר כך היו מחלקים את הערמה הגבוהה לערמות נמוכות ושטוחות, ובשלב זה ריסקו הבהמות את קטעי השיבולים עד שיצאו גרגירי החיטה ממחבואם (פינר, חיטה, עמ' 64). האיכר זרה את תוצרת הדיש אחר הצהריים, כאשר גברה הרוח המערבית, וכך הפריד בין החלקים הקלים – חלקי המוצים והגלומות ורסק של קנה השיבולת – הנישאים בדרך כלל למרחק של מטרים ספורים, לבין החלקים הכבדים יותר שנשארו ליד הערמה המקורית. הפסולת הקלה שהצטברה מכונה "תבן". לאחר מכן, בעזרת כברה גסה, היה האיכר בורר מן הגרגירים את חלקי השדרה, את השורשים, את הצורות ואת גושי העפר. כך הצטברה בין ערמת הגרגירים לבין ערמת הפסולת הראשונה, הקלה, ערמה חדשה של פסולת קשה המכונה אף היא "תבן".

2. כתיב המילה וניקודה אינם אחידים בכתבי היד. בכ"י קאופמן ובכ"י פרמה א למשנה המילה מנוקדת קוטעים. במהדורת אלבק-ילון: קטעים, והירושלמי, כ"י לידן, מעשרות ה, ד [נא, ע"ד]; ה, ו [נב, ע"א] מצטט קיטעין. שלוש צורות (שתיים מהן זהות לנ"ל) מזכיר גם ר' שלמה עדני בפירושו "מלאכת שלמה" למשנה: "נראה לע"ד דגרסי הכא וגם לקמן בפרק בתרא סימן ד: הקוטעים הטי"ת קודם הוי"ו. ואי גרסינן הוי"ו קודם הטי"ת צריך להיות הקו"ף בנקודת שורק [קיבוץ] והטי"ת בפתח [קמץ] ובדגש, ויהיה כמו המקוטעים". ובהמשך דבריו: "ויש ספרים שכתוב בהן הקיטעין ביו"ד אחר הקו"ף". תודה לחיים א' כהן על הערתו.

מסתבר שכאשר פעולת הריסוק אינה מושלמת, נותרים קטעי שיבולת אחדים שנעלמו מעין האיכר בגמר הדיש. לרוב אלה קטעים של חלקה הבסיסי של השיבולת, כי בסיס השדרה עבה יותר ולפיכך עמיד מפני ריסוק. לעתים גם פעולת הכבירה לא ביררה כליל את קטעי השיבולת, וחלקם נותר בערמת הגרגירים וחלקם בערמת התבן הכבד. בבדיקה של שרידי צמחים שהתגלו בתוך קנקן אגירה מלא גרגירי חיטה שרופים נמצאו כמה קטעי שיבולים וכמה שיבוליות. הקנקן מתקופת הברונזה התיכונה, לפני כ-3,300 שנה, נמצא בבניין באתר הארכאולוגי תל בטש (תמנה) בשפלת יהודה (תמנה, זרעים, תמונות 1-3, 5-8). ממצא זה מעיד על קוטעים שנותרו בערמת הגרגירים (איור 1). קטעי שיבולים נמצאו גם בחפירות מצדה מהמאה הראשונה (מצדה, זרעים; איור 2), אבל אין בממצא זה אלא השערה על מקומם המקורי של קטעי השיבולים בגורן.

נראה שהמשמע של קוטעים כולל הן קטעים גדולים, חמש-עשר שיבוליות מהחלק הבסיסי של השיבולת, הן שיבולית אחת הצמודה לשדרת השיבולת, והן שיבוליות יחידות מכל חלקי השיבולת. יתר על כן, כאשר כוסמת (חיטה דו-גרגרית, *Triticum dicoccum*) נדושה, השיבולים מתפרקות כרגיל לשיבוליות-שיבוליות



איור 2

קטע משיבולת של חיטה קשה שהשתמר יבש במצדה. נראה שקטעים אחדים כאלה המכילים גרגירים אחדים יכולים לחישאר לפליטה לאחר הדיש (מתוך: מצדה, זרעים; ברשות העורך הראשון).



איור 1

קטע מבסיס השיבולת של חיטה קטנת-גרגיר (*Triticum parvicoccum*), שנמצא בין גרגירי חיטה שרופים בתוך קנקן בתל בטש (תמנה). נראה שקטע השיבולת הכולל את קצה הקנה השתמר כך לאחר הדיש (מתוך: תמנה, זרעים; ברשות העורך).

לאחר שבירת המלענים.³ ושמא גם אלו היו מכונות בהשאלה "קוטעים", אלא שאם כן יש להגדירם כשיבולים קטועות שנדושו כדרכן.⁴ ומכאן ל"מה שבתוך התבן". אם בשעת הכבירה הגסה הועברו לתבן הכבד שיבוליות מלאות גרגירים וצמודות לשדראות (קוטעים), הרי אפשר שהן "מה שבתוך התבן" שעליו דנים אם הוא חייב בתרומה ובמעשרות. עם זאת, מסתבר שגם שיבולים יחידות נותרו בצדי הערמה, וגרגירים אחדים הגיעו גם אל ערמות התבן השונות. כעת מובן גם סדר המונחים במשנה: (1) קוטעים; (2) הצדדים; (3) מה שבתוך התבן, היינו: מערמת הגרגירים דרך צדי הערמה אל ערמות התבן – הכבד קרוב אל ערמת הגרגירים והקל – רחוק ממנה. בהקשרים מסוימים משמעו של התבן קרוב לקש:

3. ויפץ העם בכל ארץ מצרים לקשש קש לתבן (שם' ה, יב).⁵

לעתים חלק מן הפסולת מכונה "תבן", חלק מכונה "מוץ" וחלק "קש", בהתאם לגורלם ולתפקידם:

4. התבן והמוץ והקש היו מדיינין זה עם זה: זה אומר בשבילי נזרעה הארץ. וזה אומר בשבילי נזרעה השדה. אמרו להן החטים: המתינו לי עד שתבא הגורן ואנו יודעים בשל מי נזרעה השדה. בא הגורן וכשנכנסים אל הגורן יצא בעל הבית לזרותה. הלך לו המוץ [החלק הקל ביותר] לרוח, נטל את התבן והשליכו לארץ [בשביל טיט ללבנים], נטל את הקש ושרפו [להסקה], נטל את החטין ועשה אותן כרי. היו עוברים הבריות, כל מי שרואהו מנשקו (שיר השירים רבה ז, ז; למקבילות בשינויים עיין בראשית רבה פג, ה, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1000 ואילך ובהערות שם).

המסקנה היא כי התבן כאן משמעו 'ציבורי פסולת בגורן'. אבל מובן שהתבן משמש גם למטרות מועילות, כמאכל חשוב לבהמות:

5. ותאמר אליו גם תבן גם מספוא רב עמנו גם מקום ללון (בר' כד, כה).

3. כוסמת, כמו חיטת הספלטא (*Triticum spelta*), שייכת לקבוצת החיטים העטיות, ובהן הגלומות קשות יותר והשדרה אינה עמידה מפני שבירה. לכן בפעולת הדיש השיבולת מתפרקת לפרקים פרקים, ולכל פרק צמודה שיבולית אחת.
4. כאשר כוסמת גדלה בתוך שדה חיטה קשה כגידול לוואי אף בכמות מעטה, יהיו לאחר הדיש רוב הקוטעים שייכים לכוסמת (עיין כלאים א, א; ב, א). לא מן הנמנע שתופעה כזו הייתה שכיחה בזמנים שבהם גידול הכוסמת היה נפוץ.
5. עיין רש"י שם: "קש – לשון ליקוט, על שם שדבר המתפור הוא וצריך לקוששו, הוא קרוי קש בשאר מקומות". והשווה: "תבן – הוא שעושים מן הקש, מחתכין אותו במוריגין ועושה כל זנב השבולת תבן" (רש"י לבבלי, שבת קמ, ע"א).

6. וגם תבן גם מספוא יש לחמורינו (שופ' יט, יט).

אבל מוץ, שהוא אחד ממרכיבי התבן, לעולם אינו בא במשמעות חיובית (ראה להלן).

ב. מוץ

נראה שהמשמע של מוץ בספרות חז"ל שונה במידת־מה מזה שבלשון המקרא. מוץ (תמיד בחולם חסר) נקרה שמונה פעמים בנביאים ואחרונים ובכתובים, תמיד כמשל ובכ"ף הדמיון, ולרוב משמעו המקורי שם תבן העץ מן הגורן למרחוק ברוח חזקה. לדוגמה:

1. הנה שמתוך כמורג חרוץ חדש בעל פיפיות, תדוש הרים ותדק וגבעות כמץ תשים. תזרם ורוח תשאם וסערה תפיץ אותם (יש' מא, טו-טז).
2. יהיו כמץ לפני רוח ומלאך ה' דוחה (תה' לה, ה).

עמוס חכם מפרש בישעיהו (שם, מהדורת "דעת מקרא"): "מוץ – קליפות גרגירי הדגן שהדישה מפרידה אותן מן הגרגירים, ומתוך שהן קלות הן מתעופפות ברוח ומתפזרות במרחקים". אם כן, מבחינה חקלאית ובוטנית המוץ הוא החלק הקליל – הנישא ברוח למרחקים – של התבן הקל, המורכב בעיקר מהחלקים הדקים של השיבולת, היינו הגלומות והמוצים המיועדים למאכל בהמה. אולם בספרות חז"ל מופיע מוץ כפסולת שבפסולת (ראה מובאה 4 בסעיף הקודם) או (אולי בניגוד לתבן) כדבר המזיק לבהמה (להלן).

3. אין כוברים את התבן בכברה, ולא יתננו על גבי מקום גבוה בשביל שירד המוץ, אבל נוטל הוא בכברה ונותן לתוך האבוס (משנה, שבת כ, ג).

רש"י (לבבלי, שם קמ ע"א) מפרש: "מוץ – הוא מזקן השבולת העליון ואינו ראוי למאכל בהמה וכוברים אותו בכברין, שיפול המוץ", וכן פירש בעקבותיו ר' עובדיה מברטנורא במשנה כאן.

פליקס (החקלאות, עמ' 257 הערה 496) מעיר, שהמוץ הזה עשוי לפצוע את החך ולחדור לכלי הנשימה של הבהמה. ברור שהכוונה כאן לשברי המלעץ הקשה, הארוך והמחוספס, הנישא בראש המוץ. אם כן, נראה שהמוץ המופיע בספרות חז"ל אינו אלא קטע מן המלעץ, העשוי לעוף ברוח בעודו מחובר לחלק מן המוץ, אם הקטע זעיר. כעת מובנת יותר המשנה הבאה:

4. מרחיקין גורן קבועה מן העיר חמישים אמה [...] ומרחיק מנטיעותיו של חברו ומנירו, כדי שלא יזיק (בבא בתרא ב, ח).

בבבלי (שם, כד, ע"ב) מובא טעם: "דאזיל אבקא [מתוך הגורן] ואתי בליביה [של

פרח נטיעות הקישואים – פָּקוּס⁶ או הדלועים, כלומר קרא מצוי⁷ ומצווי [מייבש] ליה". ההסבר החקלאי לאמור כאן הוא שכמות גדולה של קטעי המלענים הזעירים, המועפים בשעת הגורן, נישאים ברוח ונוחתים על פרחי הדלועיים, עלולים לפצוע את הצלקות (החלקים הרגישים באברי הרבייה של הנקבה) של אותם פרחים, בגלל השינון דמוי המשור המצוי לאורכם.

ג. קטניות

בצד המשמע הרגיל של המילה קטניות, יש לה בספרות חז"ל משמע משני, נדיר, ובכתיבים אחדים:

1. א"ר שמעון בן לקיש: אמר הקב"ה: אני אמרתי לך שתהי מוציא מעשרותיך מן המובחר. כיצד? בא בן לוי אצלך, אם נתתה לו מן המובחר אף אני יש לי ליתן לך מן המובחר – יפתח ה' לך את אוצרו הטוב (דב' כח, יב), ואם נתתה לו מן החפוריות ומן הקטניות, אף אני יש לי ליתן לך מן החפוריות ומן הקטניות – יתן ה' את מטר ארצך אבק ועפר (שם, שם, כד; פסיקתא דרב כהנא י, י, מהדורת מנדלבוים, עמ' 173).
2. תניא: המוכר פירות לחברו, חייטים – מקבל עליו רובע קטנית לסאה. שעורים – מקבל עליו רובע נישובת לסאה. עדשים – מקבל עליו רובע עפרורית לסאה (בבא בתרא צד, ע"א; מקבילות: שם צג, ע"ב; ובשינוי – "שעורים מקבל עליו רובע קטניות לסאה" [תוספתא שם ו, ב]).
3. קצצין של קטניות, כיון שנתמרח הגורן לא יאכל עד שיעשר (תוספתא מעשרות א, ו).

בניגוד לקטניות הרגילות, כגון עדשים או פולים, הקטניות הללו נתפרשו בדרכים שונות:

א. יש שפירשו שמדובר בקטנית רגילה, כך הרשב"ם לבבלי בבא בתרא צד ע"א: "קטנית אורחיה לגדל בחיטין, ונישובת בשעורים, ועפרורית בעדשים. נישובת – קש שניזרה בנישוב"⁸.

ב. על פי פירושו של ליברמן לשתי המובאות בתוספתא ובמדרש, הכוונה לתבואה גרועה (קטנית) והפסולת שלה (חפורית), שאם לא כן, קשה להבין מה הקשר של תרומות ומעשרות לדגן ולקטניות, הרי אלה אינם מין במינו. ליברמן אף מציע שפת

6. פָּקוּס הוא Cucumis melo var. chate (= var. adzhur). ראה פליקס, חי וצומח, עמ' 231.

7. דלועים הם Lagenaria vulgaris. ראה פליקס, הצומח והחי, עמ' 47.

8. נראה שכונת רשב"ם לקטנית רגילה הגדלה במעורב עם חיטה. זו ההשקפה שהביאו גדולי הפוסקים להלכה. עיין רמב"ם, משנה תורה, הלכות מכירה יח, יא; שולחן ערוך, חושן משפט רכט, א ומאירת עינים, שם.

קטנית המוזכרת בבבלי (בבא מציעא פז, ע"א) משמעה פת העשויה מתבואה גרועה.⁹ אגב, ליברמן מפרש כאן קצצין כ"שיבולים" (תוספתא כפשוטה, זרעים, עמ' 673). ג. פליקס מציג שהכוונה לשעורת התבור (*Hordeum spontaneum*), מין בר נפוץ בארץ, הידוע כמין המוצא של שעורת התרבות (*Hordeum sativum*) הגדל סמוך לגבול השדה. הוא טוען שהמילה קטניות במשמע זה יסודה ב"קטעניות", ברומה ל"קטיין" ול"קוטעין", בגלל השיבולת המתפרקת לעת ההבשלה לקטעים, שיבוליות שיבוליות (פליקס, החקלאות, עמ' 253).

אולם לעניות דעתי יש חיסרון בהצעתו של פליקס. לא ברור אם מין בר, אפילו הוא קרוב למין התרבותי, חייב בתרומות ומעשרות, ואם אפשר להפריש תרומה ממין בר על מין תרבותי. ואף אם כך הדבר, מדובר כאן רק בשדה שעורים, שהרי אין לתרום שעורה על חיטה.

נראית לי הצעתו של ליברמן והיא נתמכת במחקרים על מוצרי הגורן באזורים ששימרו שיטות עתיקות. גורדון הילמן, שחקר את החקלאות המסורתית של הדגנים בטורקיה בשנות השבעים של המאה העשרים, מוסר שלאחר הדיש והזרייה בוררים את החיטים מהפסולת בעזרת שתי כבורות, גסה ודקה.¹⁰ הניפוי בכברה דקה משאיר את הגרגירים בתוך הכברה, בעוד שהזרעים הקטנים של העשבים הרעים נושרים יחד עם קטעים קטנים של שדראות ועם קטעי מלען, אבל גם עם גרגירים קטנים של חיטה. גרגירי החיטה הקטנים מכונים tail grain ואלה מיועדים למאכל בעלי חיים, בעיקר לעופות, או כמזון לאדם בשנת רעב (הילמן, חקלאות). גודל חורי הכברה הדקה אמור להביא לידי סילוק של מרב זרעי העשבים הרעים, גם הגדולים שבהם, ולשמירה על מרב גרגירי התבואה, גם הקטנים שבהם. אבל עם הזרעים של העשבים הרעים נושרת מן הכברה גם כמות קטנה של גרגירי חיטה קטנים, השווים בגודלם לזרעי העשבים. הבעיה מחמירה כאשר מצויים בכברה גרגירי זון משכר (*Lolium temulentum*) בכמויות גדולות, כי הם מידמים בגודלם ובצורתם לגרגירי חיטה. את הגרגירים הללו תוקפת לעתים פטרייה רעילה, ואדם האוכל את הגרגירים הנגועים נתקף הזיות, ומכאן שם הלוואי (כסלו, זון). ועוד, בגלל היחס בין שטח הפנים של גרגירי התבואה הקטנים ובין נפחם, הם מכילים שיעור גבוה יותר של סוכין. אם אפרש את הברייתא האמורה בבבלי על פי פירושו של ליברמן על התוספתא, מדובר כאן במכירת חיטים ללא כבירה שנייה מספקת, כלומר חיטים המכילות גרגירים קטנים של חיטה או גם זרעי עשבים רעים, או על הוספה מכוונת מהם.

9. אפשר שגם קטנים במשנה פירושו גרגירי חיטה קטנים: "רבי יוסי אומר: אף הקטנים – פטורים מן המעשרות, ונלקחים מכל אדם בשביעית" (מעשרות ה, ח). ועיין פירוש המשנה לרמב"ם וערוך השלם, ערך קטן ב.

10. הניפוי בכברה גסה מפריד את האוכל מתוך הפסולת, לעומת הניפוי בכברה דקה המפריד את הפסולת מתוך האוכל. ראה לעיל בפרק על קוטעים ותבן.

אם כן, קטניות אלה הן גרגירים קטנים של תבואה, המעורבים בזרעי עשבים רעים שנפלו לקרקע לאחר הכבירה השנייה, ומכאן שמן. כאשר המילה באה לבדה משמעה רחב יותר, וכשהיא באה עם חפוריות משמעה בעיקר גרגירי תבואה קטנים. אלה ואלה משמשות מזון לאדם בשעת הדחק, וחז"ל דנים בשאלה אם הלכות תרומות ומעשרות חלות עליהן כעל מזון רגיל.

כמדומה שריבוי המשמעים של מוצרי הגורן, עד כדי חפיפה חלקית ביניהם, מבטא את אופי החקלאות המסורתית של תקופות המקרא ושל תקופת חז"ל. בשדות החיטה והשעורה היה מגוון משתנה של זנים אחדים, כמות העשבים הרעים השתנתה תכופות בהרכבה ובגודלה, היבולים – ועמם המצב הכלכלי – לא היו יציבים, שיטות הדיש לא היו אחידות ויעידו על כך הכלים השונים – רבקה, מורג, מורג חרוץ וכדומה, וכך גם קרקעית הגורן (פליקס, החקלאות, עמ' 225–233). לפיכך טיב המוצרים וייעודם לא היו זהים מגורן לגורן ומשנה לשנה.

הקיצורים הביבליוגרפיים

G. Hillman, "Reconstructing Crop Husbandry Practices = חקלאות from Charred Remains of Crops", *Farming Practice in Britain Prehistory*, ed. R. Mercer, Edinburgh 1981, pp. 123–162

זהרי, הצמחים = מ' זהרי, כל עולם הצמחים, תל-אביב 1978

כסלו, זון = מ' כסלו, "על הזון המשכר (*Lolium temulentum* L.) בחפירות ארכיאולוגיות", רתם 7 (תשמ"ג), עמ' 24–38

M. E. Kislev, O. Simchoni and Y. Tabak, "Agricultural = זרעים Diversity in Roman Masada, Israel Presented by Archaeobotanical Finds", Masada, 8, ed. E. Netzer and G. Stiebel, Jerusalem (in press)

L. Pinner, "Wheat Culture in Palestine", *Bulletin of the = חטיה Palestine Economic Society* 5 (1930) 2, pp. 1–123

פליקס, החקלאות = י' פליקס, החקלאות בארץ-ישראל בימי המקרא המשנה והתלמוד², ירושלים תש"ן

פליקס, הצומח והחי = י' פליקס, הצומח והחי במשנה, ירושלים תשמ"ג

פליקס, חי וצומח = י' פליקס, חי וצומח בתורה, ירושלים שדמ"ת [תשמ"ד]

M. E. Kislev, Y. Melamed and Y. Langsam, "Plant = זרעים Remains from Timnah (Tel Batash)", *Timnah (Tel Batash)*, ed. N.

Panitz-Cohen and A. Mazar, Jerusalem (in press)

הלשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בתלמוד הבבלי (ב)

4. לשון – דוגמאות לייחוד לשוני האופייני ליצירה הארץ-ישראלית בבבלי

התוכן

4.0 מבוא

4.1 פונולוגיה

4.1.1 שמירה על הברה פתוחה בלתי מוטעמת בסוף תיבה

4.1.2 נשילת א' הפותחת מילה

4.2 מורפולוגיה

4.2.1 הכינויים: 4.2.1.1 כינויי הרמז 4.2.1.2 כינויי הויקה 4.2.1.3 הכינוי החוזר

4.0 מבוא

מפאת ריבוי החומר לא אתאר בשלב זה את כל מרכיבי הדקדוק של הלשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי, אלא בעיקר את התופעות הלשוניות שארמית זו שונה בהן מן הארמית התלמודית הגלילית. כן אתאר תופעות הנקרות לרוב ושאין לפקפק באמתותן.

4.0.1 מבנה הדוגמאות

הדוגמאות הן מתחום הלשון, דהיינו דוגמאות של תכונות משותפות של קבוצות מבעים (ראה §1.3). עם זאת אדון לפעמים במבע יחיד: המסר, מרכיבי העברת המסר (מבנה הסוגיה שהמאמר משובץ בתוכה, ניסוח בכתבי היד ועוד) וההקשר (יחסם של המבעים אל מקבילות בבבלי ובירושלמי, דיון בזהות אמוראי ארץ ישראל). אכנה דיונים אלו בשם דיונים פילולוגיים. כן אדון לעתים במילים מסוימות.

4.0.2 מרכיבי הדוגמאות

אדון להלן בדוגמאות על פי קטגוריות אלה:

תופעות לשוניות אופייניות: תופעות האופייניות ללשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי (להלן: איאי"ב) או ללשון הארמית של המקורות

* חלקו הראשון של המאמר (§§1–3) התפרסם בכרך סו (תשס"ד), עמ' 243–282. חלקו השלישי והאחרון (§§4.2–4.5) יראה אור באחת החוברות הבאות. יש לשים לב כי ההפניות מכוונות לכל חלקי המאמר, הן החלק שהתפרסם הן החלק העתיד להתפרסם.

העתיקים בבבלי (ברייתות וכיצא בהן). בדוני בתופעה מסוימת היה רצוי להראות שהיא מזדמנת ביצירה הארץ-ישראלית בבבלי ואינה מזדמנת אצל אמוראי בבל המאוחרים או בסתם התלמוד כל עיקר (תפוצה משלימה), אבל בדרך כלל אראה רק כי התופעה הנידונה רווחת באי"ב. הרי מצד אחד ניתן להסביר תופעות לשוניות הנחשבות כשייכות לאי"ב בכמה אופנים, ומצד שני אין תמיד הסבר חד-משמעי לסטיות מן התפוצה המשלימה המוחלטת, דהיינו להימצאות תופעות לשוניות הנחשבות כשייכות לאי"ב בהקשר לא ארץ-ישראלי (אצל אמוראי בבל המאוחרים או בסתם התלמוד). כן אשתדל להראות אחידות של המערכות הלשוניות. לשם הוכחת האחידות אשתמש בקורפוס של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי (ראה §1.3).

סטיות מן האחידות של המערכת עשויות להיות משני סוגים: צורות מערביות אחרות (כמו הדין לעומת דין) וצורות בבליות. כמעט לא ייתכן שלא נמצא צורות בבליות ביצירות הארץ-ישראליות בבבלי, היינו, מקור ארץ-ישראלי משמעו קטע שנשמר בו מקבץ של צורות האופייניות לאי"ב אבל לא קטע שנשמר בו רק צורות האופייניות לה. סיכמתי את אותם יוצאים מן הכלל הנובעים מתולדות הנוסח ב-§2.7.1.

סטיות מן התפוצה המשלימה: תוסבר הימצאות התופעה הלשונית האופיינית ליצירה הארץ-ישראלית בבבלי אצל אמוראי בבל המאוחרים או בסתם התלמוד. את אותם יוצאים מן הכלל הנובעים מתולדות הנוסח סיכמתי ב-§2.7.2. נראה לי שעל אגדות מארץ ישראל בבבלי לא חל דין סתם התלמוד.¹ המסרים הם מארץ ישראל, ולפיכך ייתכן שבניסוח בבבלי נשארו לפעמים משקעים ארץ-ישראליים. יתר על כן, אפשר שהאגדות נמסרו בעל פה וקיבלו את ניסוחן בשלב מאוחר, ועל כן קלטו יסודות של דיאלקט מאוחר, ובמילים אחרות: לא יוחסה חשיבות לנוסח ולצורך לשמור עליו. כך ניתן להסביר את השינויים הגדולים בנוסח האגדות בכתבי היד. מצד אחד צורות ארץ-ישראליות באגדות המיוחסות לאמוראי ארץ ישראל אינן יכולות לשמש הוכחה לקיום צורות ארץ-ישראליות באי"ב, ומצד אחר צורות אלו באגדות בסתם הבבלי אינן פוגעות בתפוצה המשלימה.²

הדין אף יכלול השוואה בין אי"ב לארמית הבבלית של ראשוני האמוראים וכן לארמית התלמודית הגלילית.

1. עיין בכר, אמוראי בבל, מבוא, עמ' XIV.

2. עיין סכתו, סנהדרין, עמ' 304 הערה 69; זוסמן, נזיקין, עמ' 100 הערה 186; ולמשל מגילה טז ע"א (להלן §4.2.1.2).

4.1 פונולוגיה

4.1.1 שמירה על הברה פתוחה בלתי מוטעמת בסוף התיבה

תופעות לשוניות אופייניות: "בכל הניבים של הארמית המזרחית נקטפו התנועות הארוכות בהברה פתוחה בסוף התיבה אחרי הטעם".³ לעומת זאת, נשילה של תנועות סופיות בלתי מוטעמות נדירה בארמית התלמודית הגלילית.⁴ מצאתי באי"ב מקרים רבים של שמירה על התנועות הארוכות בהברה פתוחה בסוף התיבה אחרי הטעם.

סופיות יהי, ני, כי, לעומת יה, ין, יך – א' רב חנה פתורא לעיל מיני הוה קאים בר נפחא ובעא מיניה (דפוס ראשון: מיני) דינראה קורדינאה לש(י)עורי ביה טריפתא ובעיתי למיקם מן קדמוהי ולא שבקניי (חולין נד ע"ב);⁵ א'ל ר' חייא לדביתו כי אחי ענייא אקדים ליה ריפתא כי היכי דלקדמי להו לבנייכיי (שבת קנא ע"ב).⁶

סופית נא לעומת ין – מצאנו בסיפור מארץ ישראל: "אמ' רב יהודה אמ' שמואל מעשה באדם [...] אמרה ליה מאן יהיב לנא מכותבות דיריחו ואכלנא ביה" (בבא בתרא קמו ע"ב; וכן הוא בכ"י פריז 1337. הדברים נאמרים מפי אישה); "כי סמכינהו רבנן לר' אמי ור' אסי שרו ליה הכי כל מן דין? כל מן דין סמוכי לנא לא תסמוכו לנא לא (ת) מן סורמסין ולא מן סורמטין" (כתובות יז ע"א, כ"י וטיקן 130, וכן הוא במקבילה סנהדרין יד ע"א, דפוס ראשון);⁷ "שלחו ליה למר עוקבא: לחיו ליה [+כדזיו ליה] כבר בתייה, שלם. עוקבן הבבלי קיבל קדמנא על ירמיה אחוהי שהעביר עליו את הדרך, אמרו לו, והשיאוהו ויראה פנינו בטבריה" (סנהדרין לא ע"ב; מכתב מבית הדין בטבריה למר עוקבא ריש גלותא); "שלחו ליה למר עוקב: לדזיו לי' כבר בתייה, שלם! עוקבן הבבלי קבל קדמנא: ירמיה אחי העביר עלי את הדרך, ואמרו לו, השיאוהו ויראה פנינו בטבריה" (סנהדרין לא ע"ב, דפוס ראשון);

3. קוטשר, מחקרים, עמ' רמג.

4. דלמן, דקדוק, עמ' 95.

5. כן הוא בכ"י וטיקן 121, בכ"י המבורג 169 ובדפוס ראשון. ראה קארה, הארמית, עמ' 188.

6. E. Wajsberg [on] Hannu Juusola, "Linguistic Peculiarities in the Aramaic Magic Bowl Texts", *Jewish Quarterly Review* 92 (2001) עמ' 171.

7. W. Bacher, "Zur Geschichte der Ordination", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 38 (1894) עמ' 122–127. בכר מצוין שבירושלמי משתמשים בפועל מני במקום בפועל סמך. ועיין עוד ש' אלבק, בתי הדין בימי התלמוד, רמת-גן 1987, עמ' 84; ספראי, מקורות, עמ' 74–79. ספראי סבור כי "המסורת הבבליה שמרה על המונח הישן 'סמיכה' בעוד שבמסורת הארץ-ישראלית השתמשו דרך קבע במונח החדש 'מינוי'" (אבל עיין רונטל, מסורות, עמ' 11 הערה 26). לכן שימוש בפועל סמך כאן מראה שאי"ב מייצגת שלב קדום יותר בהתפתחות הארמית לעומת הארמית התלמודית הגלילית. וראה 4.5.5. אין כאן המקום לדון בשאלה אם בבבל נהגה סמיכה (עיין ברויאר, רב, עמ' 47 ואילך).

"אמר רבי יוחנן: גבורת' למיקלא רביה חד הוה ביננא ולא מצינן לאצוליה. אי נקטיה ביד מאן מרמי לי' מאן" (חגיגה טו ע"ב, דפוס ראשון);⁸ "מסתמין ואזיל ר' ינאי אכתפיה דר' שמלא שמעיה. מלי ואתי ר' יהודה [נשיאה] לאפיהו אמ' ליה בר אנש דאתי לקיבלנא הוא יאי וגולתיה יאי" (בבא בתרא קיא ע"א).
אציג את הגרסאות השונות של מגילה ה ע"ב:

כתב יד	מגילה ה ע"ב
וינה, מנזר בנדיקטיני 10	א'ר יוחנ' כד הוינא טליא אמינא מיליא ושאלנא לסביא ואישתכח כוונתנא
דפוס ראשון	אמר רבי יוחנן כי הוינא טליא אמינא מילתא ושאלנא לסביא ואשתכח כוונתי
גיטינגן 3	אמ' ר' יוח' כד הוינא טליא הוינא אמרינן מיליא ושאלנא לסביא ואשתכח כותנא
מינכן 95	א'ר יוחנן כי הוינא טליא אמינא מיליא ושאלנן לסביא ומשתכח כותי'
קולומביה X893-T141	אמ' ר' יוחנן כי הוינן טליא אמינא מילתא ושאלנא לסביא ואשתכח כוונתנא
מינכן 140	אמ' ר' יוחנן כד הוינן טליא אמר'ינא מיליא ושאלנא לסביא ואישתכח כוונתנא
וטיקן 134	א'ר יוחנן כי הוינן טליא אמינ' מיליא ושאלנא לסביא ואישתכ' כוונתנ'
אוקספורד 366	א'ר יוחנן כי הוינן טליא אמרנא מיליא ושאלנא לסביא ואשתכח כוונתנא
קמברידג' 9F17, 19	אמ' רבי יו(א)ן כי הוינן טליא אמא לן מיליא <...> ?ב?יא אש?תכח? כותנא
אוקספורד e 98/31	אמ' ר' יוחנן כי הוונאן טליא אמרנא מיליא ושאלנ(נ)?א לסביא ואשתכח כותי' ¹⁰

עוד דוגמאות (מסופקות) ראה 4.2.2.1.1§

8. בכ"י מינכן 95: ביננ', בכ"י מינכן 6: בן. ראה עוד אפשטיין, דקדוק, עמ' 137.
9. עיין סבתו, סנהדרין, עמ' 19.
10. עיין א' סגל, מסורות הנוסח של בבלי מגילה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ב, עמ' 154. הגרסה כוונתנא, כותנא ברוב כתבי היד, אבל בדפוס ראשון: כוונתי (אולי על פי הצעת רש"י; וכן בפירוש ר' אברהם מן ההר: "ואשתכח כותי גרסינן"). מאמרו של ר' יוחנן נוסח בלשון רבים, בפרט הצורות הוינא, שאלנא. קביעה זו מוכחת מהלשון כוונתנא והגרסה המקבילה כותינן (כ"י אוקספורד e 98/31) וכן מזוגות הגרסאות הוינא – הוינן, הוונאן; ושאלנא – ושאלנן (אבל עיין קארה, הארמית, עמ' 143) וכן מלשון רבים טליא. המפרשים שרצו לפרש את המאמר בלשון יחיד נאלצו לשנות את הנוסח, בעיקר את כוונתנא לכוונתי, כך רש"י ("ד"ה ואישתכח כוונתי גרסי") וכך בפירוש רבינו אברהם מן ההר. לדעת שניהם, "כד הוינא טליא" תרגומו 'כשהייתי נער', דהיינו בלשון יחיד. בדבר השימוש בלשון רבים כדי להביע משמעות של יחיד עיין דלמן, דקדוק, עמ' 266. השווה עוד השינוי ה"קטן" בין טליא (דפוס ראשון) לבין טליא (דפוסים מאוחרים), אף על פי שבשניהם נשמרה הגרסה לסביא. השווה עוד את שינוי הנוסחאות בין כ"י המבורג לדפוס ראשון וראה המרה חלקית של לשון

סטיות מן התפוצה המשימה: נמצאו מקרים שבהם התופעה הלשונית האופיינית לאיא"ב נמצאה אצל אמוראי בכל המאוחזרים או בסתם התלמוד, למשל: "איביא להו כגון אנא דגמירנא וסבירנא ונקיטנא רשותא מבי ריש גלותא אבל אי לא נקיט רשותא מבי ריש גלותא דיניה לאו דינא אי דלמא כגון אנא ד' גמירנא וסבירנא אע"ג דלא נקטנא רשותא מבי ריש גלותא דינא תא שמע" (סנהדרין ה ע"א). סבתו מעיר שנוסח כתב היד התימני לסנהדרין כאן כמעט זהה לנוסח הרי"ף.¹¹ המילים "דינא דינא" חסרות בנוסח הרי"ף והן כנראה תוספת פרשנית המנוסחת על פי נוסח כתבי היד האחרים: "דיניה דינא". גם לשון רבים אינו מתאים להקשר הטקסטואלי (קרטקסט). השוואה עם נוסח הרי"ף מגלה גם הוספות פרשניות אחרות, כגון "די גמירנא וסבירנא" (ראה להלן §4.2.1.2).

רבנא כתואר פנייה (form of address) לחכם – התואר עשוי לבוא לפני שם של אמורא ארץ-ישראלי: "אלא סמיכה מאי היא אמ' רבנא יוחנן מיסמך סאבי" (סנהדרין יג ע"ב). דוגמה זו מסופקת: (1) הגרסה "רבנא יוחנן" איננה בכתבי היד האחרים. "מאי סמיכה ומאי סמיכת זקנים אמ' ר' יוחנן מיסמך סבי" (כ"י פירנצה); "מאי סמיכ' ומאי סמיכ' זקני' א'ר יוחנן מסמך סבי" (כ"י מינכן 95); "... א'ר יוחנן מיסמך סבי" (כ"י קרלסרוה); (2) במדרש הגדול, שנוסחו מקביל לנוסח כתב היד התימני לסנהדרין: "רבי יוחנן" (הוצאת רבינוביץ); "ר' יוחנן" (הוצאת פיש).¹² דוגמה בטוחה מצאתי בצירוף "רבנא אשי". צירוף זה מזדמן רק בנוסח של שטר (כתובות כב ע"א, סנהדרין ל ע"א¹³). כמו כן רבנא הוא תואר (בלשון קפואה?) של ריש גלותא,¹⁴ והוא אף שם פרטי. הצורה רבנא אפוא אינה בשימוש חופשי בבבלי. בדרך אגב אעיר, כי "רבנא אשי" משמעו 'רבינו אשי', לשון פנייה, ולא לשון יידוע, הרבן (בתקופת חז"ל כמעט כל התארים באים לאחר השם הפרטי).¹⁵ אשר למילה מרנא, ראה להלן §4.2.1.2.

השוואה בין איא"ב לארמית הבבלית של ראשוני האמוראים: בארמית הבבלית של ראשוני האמוראים נשמרו התנועות הארוכות בהברה פתוחה

רבים ללשון יחיד: "הדרו שלחנה בימי ר' חייא בר אבא אמ' כל הכי שלחו לה ואולי אלו אשכחן בה טעמ' מי לא שלחנא להו" (בבא קמא כ ע"ב); דפוס ראשון: "הדר שלחו קמיה רבי' חיא בר אבא אמר כוליה האי שלחו לי ואולי אילו אשכחי בה טעמא לא שלחנ' להו". בדבר צורות עבר מדברים ראה §4.2.2.1.1, §4.2.2.1.3.

11. סבתו, סנהדרין, עמ' 70.
12. עיין מדרש הגדול על חמשה חומשי תורה... ספר במדבר, מהדורת צ"מ רבינוביץ, ירושלים תשכ"ז, עמ' תפה; מדרש הגדול על חמשה חומשי תורה ספר במדבר, מהדורת ש' פיש, ב, ירושלים תשכ"ג, עמ' רנא. ועיין עוד סבתו, סנהדרין, עמ' 37 הערה 58.
13. עיין שם, עמ' 94.
14. סוקולוף, בבלי, ערך "רבנא", עמ' 1053.
15. עיין בריאר, רב, עמ' 50–51.

בסוף התיבה אחרי הטעם. כך הסופית "הא: לקריבהא; ¹⁶ "נא: הוינא, ¹⁷ וכן נשמר בהשבעה בבבלי: "אמ' רב יוסף הפיכא סדום והפיכאן מילהא" (שבת קח ע"ב). ¹⁸ אכן, תופעת השמירה על התנועות הארוכות בהברה פתוחה בלתי מוטעמת בסוף תיבה מזדמנת בארמית של אמוראי בכל הראשונים ובהשבעות, והיה אפשר להעלות על הדעת שתופעה זו באיא"ב היא ניסוח מלאכותי שנועד לשוות חזות ארץ-ישראלית למאמרים ולסוגיות המיוחסים לאמוראי ארץ ישראל. אין להכריע בדבר מלאכותיות על פי תופעה אחת, אבל מבט על מכלול התופעות באיא"ב בבבלי מפריך את השערת המלאכותיות (עיין §1.1.4).

השוואה בין איא"ב לארמית התלמודית הגלילית: באיא"ב נשמרת תנועה ארוכה בהברה סופית פתוחה; לעומת זאת בארמית התלמודית הגלילית רגילה סגירת הברה סופית פתוחה בנו"ן. מקובל להסביר את הסגירה הזאת כתהליך פונטי: אנפוף של התנועה סופית. התופעה אופיינית לארמית התלמודית הגלילית ועדיין לא התפשטה בצורה גורפת בארמית התרגומית הארץ-ישראלית. ¹⁹ בהתאם לכלל הזה מצאתי בירושלמי ליכי רק בציטוט משנת כתובות ד, יא (שטר כתובה), והרגיל הוא ליך; לנא רק בשטר חליצה (ירושלמי סנהדרין יט ע"א, ¹¹1270), והרגיל הוא לך; ²⁰ קדמנא רק בשטר חליצה (ירושלמי יבמות יג ע"א, ³⁻²889; ירושלמי סנהדרין יט ע"א, ¹⁰1270), והרגיל הוא קומינן, קמינן.

בדרך כלל לא מצאתי באיא"ב צורות המשקפות סגירת הברה פתוחה סופית בנו"ן, האופיינית לארמית התלמודית הגלילית. פעם אחת מצאתי בבבלי יודן במקום יהודה (יבמות קכב ע"א: "אבא יודן איש צידן", ציטוט מתוספתא יבמות יד, ז).

16. וייסברג, אמוראים, §5.1.3.3.

17. שם, §5.1.2.3.

18. יש לתקן במקצת את שכתבתי במאמרי שם, §5.1.3.3. הפיכאן, הפיכא הוא מונח טכני בענייני השבעות. עיין J. Naveh and S. Shaked, *Amulets and Magic Bowls*, Jerusalem 1985 עמ' 134; ד' שפרבר, יוונית ולטינית בספרות התנאים והאמוראים, ירושלים תשמ"ב, החלק באנגלית, עמ' 153; D. Sperber, *Magic and Folklore in Rabbinic Literature*, Ramat-Gan 1994 עמ' 60 ואילך. ואכמ"ל. לדוגמה אחרת לשמירה על התנועות הארוכות בהברה פתוחה בסוף התיבה אחרי הטעם בלחש בבבלי עיין קארה, הארמית, עמ' 188.

19. טל, רבדים, עמ' 171, 178; קוטשר, גלילית, עמ' 61; מ' בר-אשר, "משנה כתב יד פארמה ב' לסדר טהרות, מבוא", קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, ירושלים תשל"ב, עמ' 171. אבל עיין פסברג, דקדוק, עמ' 73.

20. בניגוד לתופעה של סגירת הברה פתוחה סופית בנו"ן; עיין דלמן, דקדוק, עמ' 95.

הצורה	ירושלמי	בבלי
ציפורין, ציפרין, צפורין, צפרין	119	0
ציפורי ²¹	23	88
קיסרין	כ"200	0
קיסרי	6	15
סכנין, סיכנין	9	0
סכני, סיכני	1	6
ר' זריקן	44	0
ר' זריקא, זריקה	9	34

כדון (במקום כדו) מצאתי בבבלי סנהדרין נח ע"ב בהוספה פרשנית מאוחרת.²² הצורה תמן רגילה באיא"ב, למרות סגירת ההברה תמה <תמן. אין צורת תמן אופיינית לארמית התלמודית הגלילית דווקא, והיא מזדמנת כבר בשכבות העתיקות יחסית של הארמית המערבית.²³

מועד קטן כה ע"ב	קטעי סוגיית הירושלמי עבודה זרה מב ע"ג, 1394 ₁₁ (מסודרים לפי סדר הבבלי)
כי נח נפשיה [...] דר' יעקב בר אחא אתחמיו כוכבי ביממא	כד דמך ר' אחא איתחמי (כ) [2] בטיהרא [1] כוכבא
דר' אסי אתעקרו כל אחיא דר' שמואל בר רב יצחק אתעקרו כל אילניא	כד דמך ר' שמואל בר רב יצחק איתעקרון ארויאי דארעא דישר'
דר' תנחום בריה דר' חייא איש כפר-עכו אתעקרו כל אנטריא	כד דמך ר' חנן איתכפון אנדרטא
דר' יצחק בן אלישיב אתחתרו שבעין מחתראתא בטבריה	כד דמך ר' יצחק בן אלישיב איתעקרון שובעין איסקופין מבעלי בתים דגלילא אמרין דהו תליין בזכותיה

הצורה אתחמיו אופיינית כנראה לאיא"ב שהרי השורש חמ"י בסופית י"ו בעבר נסתרים נדיר בבבלי.²⁴ כן מצאתי בקטעים האמורים צורות אחרות האופייניות

21. ראה שם, עמ' 102; קוטשר, גלילית, עמ' 36; H. L. Ginsberg, "Zu den Dialekten des Talmudisch-Hebräischen", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 77 (1933), עמ' 429 (הראני ד"ר מרדכי מישור).
22. עיין וייסברג, אמוראים, הערה 118; עיין פסברג, דקדוק, עמ' 74 והערה 156 שם. הסברו בדבר הצורה כדון בארמית התלמודית הגלילית ללא תלות באנפון אינו סביר בעיניי.
23. ראה טל, רבדים, עמ' 179.
24. עיין עוד מועד קטן כה ע"ב: "דר' מנחם בר סימאי איתשערו + [אשתניא] כל צלמניא"; טל, רבדים, עמ' 173; וייסברג, אמוראים, § 5.1.2.4 והערה 97 שם. הצורה אינביאו (אפשטיין, דקדוק, עמ' 100 הערה 271) מוטעית.

לאיאי"ב (ראה עוד §4.2.3.2). יתר על כן, השוואת המקבילות מלמדת שהיצירה הארץ-ישראלית במסכת מועד קטן היא מקור (ועיין §2.4.1 דוגמה 4). למרות זאת לא מצאתי את ההתפתחות האופיינית לארמית התלמודית הגלילית, סגירת הברה פתוחה בנו"ן, דהיינו לא מצאתי אתחמיון. כמו כן באיאי"ב הנטייה היא אתעקרו, בניגוד לממצא בירושלמי איתעקרון. במילים אחרות, המקור נשמר בבבלי ביתר דיוק מבירושלמי.

אשר לארמית התרגומית הארץ-ישראלית, "תהליך אבלוציוני הרחיב את תחומה של הנו"ן המוספת מן המעט שבתקופת קומרן אל המרובה שבתקופת התלמוד [...] בתרגומים הירושלמיים ניכרת המידה האמצעית".²⁵ "הנו"ן המוספת נעשתה יסוד קבוע בארמית התרגומית, אך קביעות זאת נתקיימה בין גדרותיה של גזרת ל"י לברה".²⁶

מסקנה: איאי"ב נבדלת מן הארמית התלמודית הגלילית לעניין סגירת הברה סופית פתוחה בנו"ן, והיא דומה יותר לארמית התרגומית הארץ-ישראלית. לעת עתה אין בידי די נתונים להכריע אם איאי"ב דומה לארמית התרגומית הארץ-ישראלית או לארמית קדומה יותר בכל הקשור לגזרת ל"י.

תופעת סגירת הברה פתוחה סופית בנו"ן חלה גם בעברית, למשל:²⁷

הצורה	ירושלמי	בבלי
מעלן, שלמעלן	29	0
מעלה, שלמעלה	4	62
מטן, שלמטן	35	2
מטה, שלמטה	3	32
למעלן, ולמעלן	118	6
למעלה, ולמעלה	101	531
למטן, ולמטן	89	5
למטה, ולמטה	57	476
למעלן	101	11
למעלה	19	87
למטן	72	9
למטה	18	84

25. טל, רבדים, עמ' 183.

26. שם, עמ' 177. וראה גם קוטשר, מחקרים, עמ' נ הערה 59.

27. ראה ח' נתן, מסורתו הלשונית של כ"י ארפורט של התוספתא, עבודת דוקטור, ירושלים תשמ"ד, עמ' 83-96; ברויאר, העברית, עמ' 124-125; ש' נאה, "שתי סוגיות נדרשות כלשון חז"ל", מחקרי תלמוד ב, קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אליעזר שמשון רוזנטל, בעריכת מ' בראשר וד' רוזנטל, ירושלים תשנ"ג, 46§ (עמ' 383).

ראינו שסגירת הברה סופית בנו"ן מוספת אופיינית לארמית התלמודית הגלילית המאוחרת. ואולי גם אותה תופעה בתיבות העבריות למעלן, למטן משקפת דווקא שלב מאוחר בהתפתחות לשון חז"ל (ועיין עוד §4.5.5).²⁸

אעיר כי דמיון בין איאי"ב לארמית התרגומית הארץ-ישראלית לעומת הארמית התלמודית הגלילית בא לידי ביטוי בשמירה על ה"ה בכינוי הקניין של הנסתר הצמוד לרבים: "והי לעומת יוי בארמית התלמודית הגלילית (ראה §2.4.1 דוגמה 1).

4.1.2 נשילת א' הפותחת מילה

נשילת א' הפותחת מילה (anlautend):²⁹ "כי אתא רב דימי אמ' אמרי במערבא כול תוחלא ושדי שילחה לבר" (חגיגה טו ע"ב), אולי כול היא צורה דיאלקטית של אכול.

צורות ארץ-ישראליות של שמות בכבלי – בון במקום אבון, אבין: "ר' בון ור' מיאשא ור' ירמיה אמרי תרויהו אית חולק לטליא במקום בנא" (בבא בתרא קמב ע"ב), "ר' אבין ור' מיאשא ור' ירמיה אמרי אית חולק לטליא במקום בנא" (כ"י פריז); "אמרי: + [בר מינה דהיא] הא איתמר עלה: ר' יעקב אי' יוחנן, ור' ירמיה אמ' ריש-לקיש ור' בון ור' אילה וכל חבורתא כולה משמיה דר' יוחנן אמרי: בטובח על ידי אחר" (בבא קמא עא ע"א).³⁰

4.2 מורפולוגיה

4.2.1 הכינויים

4.2.1.1 כינוי הרמז

4.2.1.1.1 כינוי הרמז לקרוב לזכר (במעמד של שם עצם)

• דין לעומת האי

תופעות לשוניות אופייניות: "ר' אלעזר חלש, עאל לגביה ר' יוחנן [...] אמ' ליה: אמאי קא בכית [...] אי משום בני דין גרמא דעשיראה ב?יזר" (ברכות ה ע"ב); "דא'ר יוחנן דין גרמא דעשיראה ביר" (בבא בתרא קטז ע"א); "מתקיף לה ר' זירא [...] ועוד בר מן דין דהא ההיא תרמוסא דשלקן ליה שבע זימנין ואכלין ליה בקינוח סעודה וא'ר יוחנן" (ברכות לח ע"ב); "ההוא תלמידא דהוה יתיב קמיה דר' "

28. אולי במקום לשאול "מדוע אפוא במילים למעלה, למטה וכיוצא בהן נעלמה ה"נ?" (ברוירא, העברית, עמ' 125), יש לשאול מדוע אפוא במילים למעלה, למטה וכיוצא בהן נסגרה ההברה הסופית בנו"ן; יש לשים לב לדברי זוסמן (כתובת, עמ' 147–148) בדבר העברית מימי האמוראים ועד לאחר הכיבוש הערבי.

29. ראה דלמן, דקדוק, עמ' 97.

30. עיין דקדוקי סופרים, בבא קמא, עמ' 159 אות (ד) ולעומתו COD. HEBR. XIX. BIBL. HAMB. Der Traktat Neziqin... herausgegeben... von Lazarus Goldschmidt, Berlin 1913, Textkritische Anmerkungen, עמ' 463; גוף כתב היד, עמ' 84 שורה 9. עיין עוד §2.1.1.

יוחנן, הוה קא אכיל תאיני, אמ' ליה: רבי, קוצים יש בתאנה? אמ' קטליה פה לדין" (שבת צ ע"א); "קרי עליה (חזקיה על ר' יוחנן): לית דין בר אנש איכא דאמרי כגון דין בר אנש" (שבת קיב ע"ב); "קרי עליה (חזקיה על ר' יוחנן): לית דין בר אנש ואמ' לה כגון דין בר אנש" (עירובין כד ע"א); "ר' יוסי בר יאסין [...] כי הוה משאיל באושפיזיה אמ' הכי גבר פום דין חיי" (עירובין נג ע"ב);³¹ "ואמ' אבו + קריתא אילי כרמיא אילי זיתא אילי ואתן בני קריתא מקשקשין בכרמיא וממשמשין אריך אמ' ליה לא אריך שבקיה וקא אמא כדו הוית דאיר בקרתא דא ארבעין שנין ולא חמית אניש דתקנין (כ"י אנלאו 270: דתקנן) ארחתיה כדין" (סוכה מד ע"ב);³² "כי סמכינהו רבנן לר' אמי ור' אסי שרו ליה הכי כל מן דין ?כל מן דין סמוכי לנא" (כתובות יז ע"א, כ"י וטיקן 130); "כי סמכונהו לר' אמי ור' אסי שארו להו בני סיומיהו הכי כל מן דין סמוכו לן" (סנהדרין יד ע"א); "והא ר' ירמי' חלש על לגבי' ההו' אסיא לאסויי [...] ונפק וא' מלאך המות אית ליה לדין ואנ' איעול לאסאה יתיה" (גדרים מט ע"א); "א' להו ר' אמי שבק' לדין מן חבר' הוא" (נזיר נט ע"א); "ההיא איתתא דאחויא ליה דינרא לר' חייא, אמ' לה: שפירא דפוס ראשון: מעליא הוא. לסוף אתאי אמרה ליה: אזלי אחזיתיה ואמרו לי סניא (בדפוס ראשון: בישא) הוא, ולא קא נפיק לי, אמ' ליה לרב: זיל חלפיה ניהלה, וכתוב אפינקסין דין עסק ביש" (בבא קמא צט ע"ב); "ושמתי כדכד שמשותין ושעריך לאבני אקדח. א'ר שמואל בר נחמני: פליגי בה תרי מלאכי ברקיעא [...] ואמרי לה: תרי אמוראי בארעא־דישראל (בדפוס ראשון: במערבא), יהודה ויחזקיה בני ר' חייא, חד אמ': דשוהם, וחד אמ': דישפה, אמ' להן (הקב"ה): כדין וכדין" (בבא בתרא עה ע"א);³³ "מסתמיך ואזיל ר' ינאי אכתפיה דר' שמלא שמעיה. מלי ואתי ר' יהודה [נשיאה] לאפיהו אמ' ליה בר אנש דאתי לקיבלנא הוא יאי וגולתיה יאי כי מטא לגביה גששיה ואמ' ליה דין שיעור[ן]ה כשק [...] (02-0111) אמ' ליה גוד לי לית דין צאבי דיליף" (בבא בתרא קיא ע"א); "אמרי ר' חייא בר זרונקי ורבי שמעון בן יהוצדק עליה דריש לקיש דין טרודא הוא" (סנהדרין כו ע"א); "אמ' ליה רבי שמעון בן אליקים (לר' יוחנן) דין ר' יוסי בר חנינה ידע" (סנהדרין ל ע"ב); "אפקיה ר' אב(ב)מי מבי מדרשא ואכריז עליה דין גלי רזי"א" (סנהדרין לא ע"א).

מסקנה: כינוי הרמז לקרוב לזכר הבא במעמד שם עצם באיאי"ב הוא דין.

31. עיין אלבק, מבוא, עמ' 246 והערה 192 שם. יש ספק אם ר' יוסי בר יאסין היה אמורא או תנא.

32. הסיפור הזה הוא השני מתוך שלושה מעשים והלכות שמסר אבו או איכו בשם ר' אלעזר בר' צדוק. אין הכרעה שאיכו או אבו הוא אביו של האמורא רב, אבל ייתכן שר' אלעזר בר' צדוק המוזכר כאן הוא המוסר בשם ר' מאיר, דהיינו הוא חי בסוף תקופת התנאים. ועיין א' היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, לונדון תר"ע, עמ' 205; א"ש רוזנטל, "רב בן־אחי ר' חיה גם בן־אחותו", ספר חנוך ילון, בעריכת ש' ליברמן ואחרים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 302 הערה 51. לפירוש הקטע ראה ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, סדר זרעים, ניו יורק תשט"ו, עמ' 380.

33. עיין פסיקתא דרב כהנא, עמ' 296: "ושמתי כדכוד ר' אבא בר כהנא א' כדין וכדין". ראה גם אליצור, פסיקתא, עמ' 66.

סטיות מן האחידות של המערכת:

בבא מציעא פד ע"א, כ"י ק"ג ג'	בבא מציעא פד ע"א
אמרי רבנן: מאן ניזי נייחבה לדעתיה אמרי ניזי ר' אלעזר בן פדת, דמחדדן שמעתתיה ונותבה קמיה אתיה לר' אלעז' בן פדת ואותבה קמיה, כל מלתא דהוה קאמ' הוה אמ' ליה: תניא דמסייעא לך. אמ' (ר' יוחנן): וכי להדין צריכנא. ³⁴ בר לקישא כל מלתא דהוה קאמינא הוה מקשי לי עשרין וארבעה קושיאיתא	אמרי רבנן: מאן ניזי נייחבה לדעתיה אמרי ניזי ר' אלעזר בן פדת, דמחדדן שמעתתיה ונותבה קמיה אתיה לר' אלעז' בן פדת ואותבה קמיה, כל מלתא דהוה קאמ' הוה אמ' ליה: תניא דמסייעא לך. אמ' (ר' יוחנן): וכי להדין צריכנא. ³⁴ בר לקישא כל מלתא דהוה קאמינא הוה מקשי לי עשרין וארבעה קושיאיתא

בתולדות הנוסח נוספו כנראה המילים "וכי להדין צריכנא" שהן הוספה פרשנית בלשון הגאונים.³⁵ יתר על כן, מבחינת יצירת הסוגיה, פרידמן³⁶ סבור שתיאור פרשת רבי יוחנן וריש לקיש נוצר בשלב מאוחר, בפרט משום שיש בה שימוש נרחב בביטויים בבליים מובהקים, ולכן אין בתיבה היחידה הדין לסתור את התמונה על אודות כינוי הרמז שנתקבלה הן מתוך ריבוי הדוגמאות הן מתוך עיון בקטעים שיש בהם מקבץ של תופעות האופייניות לאיא"ב.

סטיות מן התפוצה המשימה: "א'ר אמי [...] וא' דא' אליע' דין חושבני' הכי הו'" (נדרים לב ע"א). המסר הוא ארץ-ישראלי (עיי' בראשית רבה, עמ' 416), איני יודע מהו מוצא הניסוח "אליע' דין חושבני' הכי הו'" המוצע באיכא דאמרי. הגרסה דין אינה בטוחה.³⁷

השוואה בין איא"ב לארמית הבבליית של ראשוני האמוראים מלמדת כי כינוי הרמז דין רגיל בארמית הבבליית של ראשוני האמוראים.³⁸

השוואה בין איא"ב לארמית התלמודית הגלילית ראה 4.2.1.1.6§. 4.2.1.1.2

4.2.1.1.2 כינוי הרמז לקרוב לזכר (במעמד של שם תואר) רוב הדוגמאות של כינוי הרמז שמצאתי הן של כינוי במעמד של שם עצם. כינוי הזכר במעמד של שם תואר מצאתי במקום זה: "ר' עבד ליה הלול' לר' שמע' בר' כתב (בר קפרא?) על בית גנאנא: עשרין וארבע' אלפין ריבון נפקו על בית גנאנא דין לא אומני' לבר קפרא. א' להו אם לעוברי רצונו כך" (נדרים נ ע"ב).³⁹ יושם לב כי הסדר שם עצם + כינוי רמז דין מתאים לארמית עתיקה (ראה להלן 4.2.1.1.4§).

34. ראה פרידמן, שלוש הערות, עמ' 59 הערה 9.

35. עיי' וייסברג, אמוראים, 2.3.2.1.2§.

36. פרידמן, אגדה, עמ' 26.

37. ראה דקדוקי סופרים השלם למקום.

38. וייסברג, אמוראים, 5.1.1.2.1§.

39. הקטע מכיל דר'שמעון פרגמטית: מי הנושא הדקדוקי של כתב, רבי או בר קפרא (כגרסת ס')

מצאתי דוגמה אחת של הדין במעמד של שם תואר באי"ב: "א'ר זירא: אע"ג שלח ר' יהודה בן בתירה מנציבין הזהרו בזקן ששכח תלמודו מחמת אונסו, והזהרו בורידין כר' יהודה, והזהרו בבני עמי הארץ שמהם תצא תורה ומנעו בניכם מן ההגיון כגון הדין פיסוקא אמרינן להו" (סנהדרין צו ע"א).⁴⁰ הגרסה "ומנעו בניכם מן ההגיון כגון הדין פיסוקא אמרינן להו" מזדמנת רק בכ"י תימני. המבנה כינוי הרמז הדין + שם עצם אופייני לארמית התלמודית הגלילית.⁴¹ כפי שמעיר סבתו, גרסה זו אינה נקיה מקשיים ואכמ"ל. לכן נראה לי שאין בדוגמה זו להוכיח על קיום מבנה האופייני לארמית התלמודית הגלילית באי"ב.

4.2.1.1.3 כינוי הרמז לקרוב לנקבה (במעמד של שם עצם)

תופעות לשוניות אופייניות: "ר' אלעזר חלש, עאל לגביה ר' יוחנן [...] אמ' ליה: אמאי קא בכית [...] אי משום בני – דין גרמא דעשיראה ב'?!ר. אמ' ליה (ר' אלעזר): שופרן חזינא ובכינא דהאי שופרא בלי ארעא. אמ' ליה (ר' יוחנן): על דא+ ודאי בכית" (ברכות ע"ב). ניסוח הסיפור פתוך בארמית בבלי ולכן אין ביטחון שהניסוח מייצג את לשון אי"ב.

"מאי אנדיפי אפותא כי הא דההוא בר גלילא דאיקלע לבבל אמרו ליה קום דריש לן במעשה מרכבה אמ' להו אידריש לכו כדרש חבראי⁴² ונפקת ערעיתא מן כותל' ומחיתיה באנדיפי" ומית. וקארו עליה מן דיליה דא ליה" (שבת פ ע"ב). איני יודע מתי הגיע ההוא בר גלילא לבבל ואין בידי הוכחה שניסוח סיפור זה מתקופת אמוראי ארץ ישראל (ראה §3).

עין יעקב או כפירשו, עיין דקדוקי סופרים השלם למקום)? ממילא נשאלת השאלה מי בעל הניסוח "בית גננא דין". לסיפור במסכת נדרים יש מקבילה במדרש קהלת רבה א, פסקה ג, א (הירשמן, קהלת ב, עמ' 22; ג, עמ' 27) = ויקרא רבה, עמ' 653 (כל הסיפור חסר בכ"י פריז 149). שם ברור שבר קפרא הוא שכתב דברי ביקורת. כלום מותר לפרש את הסיפור במסכת נדרים על פי קהלת רבה, כלומר להניח שכוונת מנסח הסיפור במסכת נדרים שווה למשתמע ממדרש קהלת רבה, ולהכריע בדו־המשמעות הפרגמטית במסכת נדרים על פי מדרש קהלת רבה, או שמא יש לדבוק ב"אמת של הטקסט" ולפרש שהנושא הדקדוקי של כתב הוא רבי המוזכר קודם ולא בר קפרא המוזכר אחר כך והמתחבר לסיפור הקודם באופן אסירנטי (לפי גרסת רוב כתבי היד). ואולי המילים "כתב על בית גננא: עשרין וארבע" אלפין ריבון נפקו על בית גננא דין" הן מקור מתוך ספרייה בלתי ידועה, ויש להבחין בין פירוש המקור המשובץ לבין פירוש הסוגיה המשובצת. עיין עוד 2.2§. ועיין ש' אברמסון, "משיחתם של בני ארץ ישראל", סיני סג (תשכ"ח), עמ' כו. הוא סבור שהנושא הדקדוקי של כתב הוא בר קפרא, והוא כולל את בר קפרא בין חכמי ארץ ישראל הנוקמים לסגנון "עשרים וארבעה".

40. עיין סבתו, סנהדרין, עמ' 140–142 ובייחוד עמ' 142 הערה 86.

41. ראה טל, כינויי הרמז, עמ' 55.

42. בכ"י מינכן 95, לפי בעל דקדוקי סופרים (שבת, עמ' 171 אות (ס)): חברין תוקן מן חבריא. עיין

עוד וייסברג, אמוראים, הערה 16.

"אמ' ר' יוחנן תמננתא קדמיתא דהוה (כ"י קולומביה: דהות) בטזב(?)[ר]יה הות יתירא על דא רביע" (פסחים קט ע"א);⁴³ "כי סליק ר' זירא אשכחיה לר' בנימן בר יפת דיתיב וקאמ' לה לשמענתא משמיה דר' יוחנן [...] אמ' ליה על דא אכסוה שערי לאלעזר בבבל" (כתובות עז ע"א); "במערכ' אמרי דדא ביה כול' ביה ודלא דא ביה מה ביה דא קני מה חסר דלא דא קני מה קני" (נדרים מא ע"א);⁴⁴ "דא'ר אלעזר דא ודא אחת היא ומאי דא ודא אחת היא" (בבא מציעא מא ע"ב, שבועות כו ע"א);⁴⁵ "כל יומא אמ' (בנו של ר' אלעזר ב"ר שמעון): לקריתי אנא אזיל. אמ' ליה: חכם עבדי יתך, וגולתא דדהבא פרסי על רישך ור' קרו לך, ואת אמרת לקריתי אנא אזיל אמ' ליה: הא מומי עזובה דא" (בבא מציעא פה ע"א);⁴⁶ "א'ר ירמיה כגון דא צריכה רב(א)"]" (בבא מציעא קא ע"א, פעמיים);⁴⁷ "בעי ר' ירמיה [...] על דא אפקוה לר' ירמיה מבי מדרשא" (בבא בתרא כג ע"ב; וכן הוא בכ"י פריז 1337); "דהכי שלחו ליה חברוהי לר' ירמיה [...] ועל דא עילוה לר' ירמיה לבי מדרשא" (בבא בתרא קסה ע"ב, כ"י פריז 1337);⁴⁸ "אמ' ר' יוחנן דא עקא" (סנהדרין כו ע"א);⁴⁹ "ועל דא תברתהון" (עבודה זרה ב ע"ב);⁵⁰ "כי האי דשאל ר' יוסי בר

43. עיין ירושלמי שבת יא ע"א, 414⁴², ירושלמי פסחים לו ע"ג, 556²: "אמ' ר' חנינה לוגא דאורייתא תומנתא עתיקתא דמוריטא דציפרין אמ' ר' יונה חכים אנא לה דבית ר' ינאי הוון מכילין בה דבש. תני. חצי שמינית טברנית הישנה. אמ' ר' יוחנן. הדא רידן הוות. ולמה לא אמ'. עתיקתא. בגין דהוות ביומיו" (עיין אפשטיין, דקדוק, עמ' 131; ליברמן, ספרי זוטא, נויארק תשכ"ח, עמ' 100-101). כפי שמעיר ליברמן, "תמנתא קדמיתא" = "השמינית הראשונה, שנהגה זה לא מכבר", היא היא "הדא (תומנתא ד) רידן הוות (ביומיו דר' יוחנן)", כלומר "שהייתה בימינו אבל עכשו איננה". דהיינו יש התאמה עניינית מלאה בין הבבלי לירושלמי. הבבלי היה יכול לנסח את דברי ר' יוחנן על פי הירושלמי בצורה דומה: "תמנתא דהוות ביומיי", אך הוא שמר על לשון מקורו.

44. המסר הזה מובע במדרשים הארץ-ישראליים בניסוח שונה. עיין ויקרא רבה, א, ו (מהדורת מרגליות, עמ' יח); פסיקתא דרב כהנא, מהדורת מנדלבוים, א, עמ' 59.

45. בגיטין סד ע"ב הביטוי בפי שמואל. ביטוי זה מזדמן לכאורה בבבלי שבת נב ע"ב, אבל במקבילה תוספתא כלים בבא מציעא ב, א הוא חסר.

46. עיין א"א אורבך, מעמד והנהגה בעולמם של חכמי ארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ה, עמ' 47 הערה 49. מבחינה לשונית אין לפקפק באמיתות הסיפור.

47. באופן דומה, מועד קטן טז ע"א: "אמ' ר' שמעון ביר' לבר קפרא דבר זה צריך רבא". משתמע מכך כי גם הביטוי "צריכה רב(א)"] היה שכיח באי"ב.

48. ניסוח סיפור המאורע מכליל צורות האופייניות לאי"ב ואין להטיל ספק בכך שהמאורע עצמו התרחש בארץ ישראל. עיין בכר, אמוראי א"י, ג, עמ' 96 הערה 3 וכן אלבק, מבוא, עמ' 342.

49. הצורה עקא היא צורה מוחלטת (ראה 4.2.3.1§). שם העצם עקא מזדמן בבבלי רק בתוך מובאה מן תוספתא סוטה י"ג ד. עקא רגילה בארמית התרגומית הארץ-ישראלית ובארמית התלמודית הגלילית (עיין סוקולוף, א"י, ערך "עקא", עמ' 415).

50. הביטוי מזדמן בתוך מבנה זה: "דרש ר' חנינה בר פפא ואיתימא ר' שמלאי [...] אומ' לפניו

נהוראי את ר' יהושע בן לוי [...] א"ל ר' יהושע בן לוי וְעַל דָּא אַת סְמִיךְ (חולין נז ע"ב).

סטיות מן האחידות של המערכת: את כינוי הרמז הדא מצאתי באי"ב במקומות אלו: "אמ' לו בן עזאי [...] אמ' ר' שמ[ל]אי הדא אמרה בן עזאי תלמיד חבר דר' עקי' הוה" (בבא בתרא קנח ע"ב, כ"י פריז 1337), אבל בכ"י המבורג: "תניא א"ר עדה אמרה בן עזאי תלמיד חבר דר' עקיבא הוה", דפוס ראשון: "אמ' רבי שמלאי עדא אמרה בן עזאי תלמיד חבר דרבי עקיבא הוה"; "א"ר זכריה לא עדא הדא אמרה. קסבר ר' יהודה שני כתובין הבאין כאחד" (סנהדרין סז ע"ב). גרסה זו מוכיחה מתוכה שלפנינו קונפליציה, ואכן, בדפוס ראשון: "אמ' ר' זכריה עדא אמרה קסבר ר' יהודה".

לכן (א) ייתכן שהגרסה הנכונה היא "עדה אמרה"; (ב) כינוי הרמז הדא מזדמן רק בצירוף "הדא (הדה) אמרה". מכאן שאין ביצירה הארץ-ישראלית בבבלי שימוש בלתי כבול בכינוי הרמז הדא ואין ערכוב של שני כינויי רמז.

מצאתי את הצירוף "עדה אמרה" במקומות אלו: "באמת ביין התיירו [...] א"ר אלעזר עדא אמרה" (בבא מציעא ס ע"א); "אמרי במערבא משמיה דר' יוסי בר אבין עדא אמרה חנניה היא" (בכורות מה ע"ב).

ההמרה הדא < עדא זרה לארמית הבבלית שאין בה עי"ן וחלה בה בדרך כלל המרה הפוכה < א או הבלעת עי"ן (למשל: רעיפתא < ריפתא; מעברא < מברא).⁵¹ נראה לי אפוא שמוצא הצורה עדא מדיאלקט השונה מן הארמית הבבלית הסטנדרטית.

הביטוי "הדא אמרה" אופייני לירושלמי. יתר על כן, הדוגמאות של "הדא/עדה אמרה" בבבלי מזדמנות באי"ב. לכן אין ספק שהביטוי מוצאו מארץ ישראל. קוטשר הראה שבמקומות רבים בארץ ישראל הייתה האוכלוסייה מסוגלת לבטא את הגרונות,⁵² והוא מביא דוגמאות של מעתקי ה < ע ודוגמאות רבות של מעתקי

(אומות העולם) רבונו של עולם כלום קבלנוה ולא קיימנוה ועל דא תברתהון אמאי לא קבלוה אלא כך אומ' לפניו רבונו של עולם כלום נתת אותה לנו ולא קיבלנוה". מבנה זה הוא היסוד לסוגיית עבודה זרה ב ע"א-ע"ב. אמנם הביטוי "ועל דא תברתהון" מזדמן בסתם תלמוד, אבל אני סבור שסתם תלמוד זה אינו הוספת תיקון של עורך הבבלי מזמנו של רב אשי ואילך אלא חלק של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי, דהיינו המבנה האמור הוא סוגיה ארץ-ישראלית ערוכה שנשמרה כמעט כלשונה. מצינו ביטוי דומה ל"ועל דא תברתהון" בפי ר' ירמיה: "אמר ר' ירמיה מצימדה תברה" (זבחים יג ע"ב). את הביטוי המקביל בעברית "תשובתו בצידו" מצינו בפי ר' יוחנן, ראה סוטה כט ע"ב; סנהדרין לח ע"ב; ירושלמי ברכות יב ע"ד, 65.⁴¹ ועיין עוד פרידמן, הפירושים, עמ' 380 הערה 63.

51. עיין אפשטיין, דקדוק, עמ' 17-19; קארה, הארמית, עמ' 62-67; אפשטיין, מחקרים א, עמ' 118; רוזנטל, מסורות, עמ' 15 הערה 53; T. Nöldeke, *Mandäische Grammatik*, Darmstadt 1964, עמ' 58-59.

52. קוטשר, גלילית, עמ' 83, 86; עיין עוד: א"א אורבך, "משמרות ומעמדות", תרכ"ז מב

ח > ע. לכן נראה לי שהביטוי "עדה אמרה" מוצאו מהארמית הארץ-ישראלית היהודית אבל לא מן הארמית התלמודית הגלילית. כינוי הרמז עדי, עדה מזדמן במקומות ספורים בבבלי.⁵³

4.2.1.1.4 כינוי הרמז לקרוב לנקבה (במעמד של שם תואר)

כינוי נקבה במעמד של שם תואר מצאתי במקום זה: "כדו הוית' דאיר בקרתא דא ארבעין שנין ולא חמית' אניש דתקנין" (כ"י אנלאו 270: דתקנין) ארחתיה כדון" (סוכה מד ע"ב), בדפוס ראשון, בכ"י מינכן 140: "בארעא דהא". שתי הגרסאות אפשריות. הסדר שם עצם + כינוי הרמז דא מתאים לארמית של קומראן וכן לארמית העתיקה "מילא דא" (ניסוח עתיק של סיפור אגדה על אודות אלכסנדר מוקדון, תמיד לב ע"א) ולמקומות אחדים בתרגום הארץ-ישראלי בכ"י נאופיטי.⁵⁴ הסדר שם עצם + כינוי הרמז דהא הוא הסדר הרגיל בארמית תרגומית ארץ-ישראלית. שתי הגרסאות האמורות במסכת סוכה אינן מתאימות לארמית התלמודית הגלילית, שבה המבנה הוא כינוי הרמז דהא + שם עצם.⁵⁵

4.2.1.1.5 כינוי הרמז לרבים (במעמד של שם עצם)

תופעות לשוניות אופייניות: "אמ' ר' יוחנן [...] לסימטא לימא הכי: בזבייה מסמסייה כסכסייה, שדלאי ואסכלאי אילין מלאכיא דאישתלחו מארעא דסדום לאסאה שיחנין וכיבין" (שבת סז ע"א).

4.2.1.1.6 כינוי הרמז לרבים (במעמד של שם תואר)

תופעות לשוניות אופייניות: עדויות מסופקות – "תא שמע דשלחו ליה לאבוה דשמואל הלין תורי דגנבין ארמאי ומגנחין יתהון מהו שלח להו הערמה אתעביד בהו אערימו עליהו ויזדבנון" (בבא מציעא צ ע"א–ע"ב, דפוס ראשון). במקום הלין מצאנו ברוב כתבי היד את כינוי הרמז הרגיל בבבלי, הני.⁵⁶ "אמ' ר' אמי: האי מאן דבעי למידע אי מסיק שתיה אי לא, ליתלי שרגא באילין עשרה יומי דבין ריש שתא ליומא דכפו' בביתא דלא נשיב זיקא בגויה, אי משיך נהוריה לידע

(תשל"ג), עמ' 307 העומד על החילוף עייתלו בירושלמי לעומת היתלו בבבלי; אפשטיין, מבוא לנוה"מ, עמ' 10–12.

53. עיין אפשטיין, דקדוק, עמ' 24.

54. טל, כינוי הרמז, עמ' 47.

55. "כלל קבוע הוא בארמית התלמודית [הקטעים הארמיים שבתלמוד הירושלמי ושבתדרשי ארץ-ישראל], שהכינוי המשמש שם-תואר בא תמיד לפני השם הנרמז" (טל, כינוי הרמז, עמ' 54; ראה גם פסברג, דקדוק, עמ' 122).

56. עיין דקדוקי סופרים, בבא מציעא, עמ' 269 אות (ג), וכן הוא הני בכתבי היד של השאלות, ויקרא, פרשת אמור, עמ' 230. בכ"י וטיקן 115: הנהו. אבוה דשמואל עונה לשואליו בארץ ישראל באי"ב, לכן תמוה למצוא כינוי רמז בארמית בבליית. ייתכן שהגרסה המקורית נשמרה בספר אור זרוע, ג, פסקי בבא מציעא, סימן רפה: "דשלחו ליה בני מערבא לאבוה דשמואל תורין דגנבין ארמאין וגנחין יתהון מהו".

דמסיק שתיה" (הוריות יב ע"א). מובאה זו אינה יכולה לשמש הוכחה לשימוש באילין באיאי"ב, משום שמאמרו של ר' אמי מנוסח בארמית בבליית טיפוסית (שרגא,⁵⁷ ליתלי, יומי). להלן הגרסאות השונות:

אוקס = כ"י אוקספורד (2673) b.1; פיר = כ"י פירנצה II. I. 7; דפ = דפוס ראשון; וט = כ"י וטיקן 1337; מינ = כ"י מינכן 95; פר = כ"י פריז 1337

כריתות ה ע"ב

אוקס	אמ' ר' אמי	האי מאן דבעי נידע	אי מסיק שתא ואילא
פיר	א'ר אמי	האי מאן דבעי נידע	אי מסיק שתיה אי לא
דפ	א'ר אמי	האי מאן דבעי לידע	אי משי.. שתיה אי לא
וט	א'ר אמי:	האי מאן דבעי למידע	אי מסיק שתיה אי לא
מינ	א'ר אמי:	האי מאן דבעי למיד'	אי דמסיק שתיה אי לא

הוריות יב ע"א

פר	אמ' ר' אמי	האי מאן דבעי למידע	אי מסיק שתיה אי לא
דפ	אמר רבי אמי	האי מאן דבעי לידע	אי מסיק שתיה אי לא
מינ	א'ר אמי	האי דבעי דמרע	אי מסיק ריש שת' אי לא

כריתות ה ע"ב

אוקס	נתי	בהלין	עשרה יומי	דבין ריש שתא ליומא דכיפורי	נתלי שרגא	בביתא
פיר	מיתי	שרגא	בהלין	עשרה יומי	דבין ריש שתא ליומא דכיפורי	וניתלי בביתא
דפ	מיתתי	שרגא	בהלין	עשרה יומין	דבי ריש שתא יומא דכיפורי	וניתלי בבית'
וט	נייתי	בהלין	עשרה יומי	דבין ריש שתא ליומא דכיפורי	שרגא	וניתלי בביתא
מינ	לייתי	באילך	עשרה יומי	דבי ריש שתא ליומא דכפורי	שרגא	וליתלי בביתא

הוריות יב ע"א

פר	ליתלי שרגא	באילין	עשרה יומי	דבין ריש שתא ליומא דכפ'	בביתא
דפ'	ניתלה שרגא	בעשרה יומי	דבין ראש השנה ליום הכפורי		בביתא
מינ	מתלי שרג'	בין	ריש שתא ליומי דכפורי		בבית'

נראה לי כי מאמר ר' אמי מופיע לראשונה במסכת כריתות, והדבר עשוי להסביר את יציבות הנוסח במסכת זו ובפרט את יציבות כינוי הרמז הלין. יתר על כן, הנוסח המקורי נשמר אולי בכ"י אוקספורד (2673) b.1 (קטע גניזה). משמעות הצורה הדור' משמעית נתי היא 'יבוא', דהיינו 'יבוא ויתלה'.⁵⁸ הצורה הובנה כ'ביא' ולכן "תוקן" הטקסט בכתבי היד האחרים והושלם המושא שרגא, בכ"י וטיקן 120 ובכ"י מינכן 95 עדיין בסוף המשפט ובכ"י פירנצה ובדפוס ראשון כבר בתוך המשפט, מיד אחרי הנשוא. במסכת כריתות נוסח המאמר בלשון נדרים (הלין אופייני לדיאלקט של

57. שם העצם שרגא ממוצא פרסי. ראה סוקולוף, בבלי, ערך "שרגא", עמ' 1177. יתר על כן, במקום שרגא מצאנו בארמית הארץ-ישראלית היהודית את המילה מנרתא (ראה סוקולוף, א"י, ערך "מנרה", עמ' 319), וראה §4.4.3.

58. כעין "תא שמע"; עיין עוד שלזינגר, §110. אמנם כאן יש מרחק בין נתי לנתלי, בניגוד לדוגמאות אצל שלזינגר.

נדרים⁵⁹), משם הועבר למסכת הוריות, שבה לא נשאר זכר למבנה "ניתי נתלי", ואולי הלשון הלין הומרה בכתב יד אחד לאילין המקראית, והושמטה מכתבי היד האחרים, שהרי אין צורך בה.⁶⁰

לסיכום, מערכת כינויי הרמז הן במעמד שם עצם הן במעמד שם תואר היא דין – דא – (אילין).

השוואה בין איא"ב לארמית הבבלי של ראשוני האמוראים מלמדת כי מערכת כינויי הרמז בארמית בתקופה זו היא גם כן דין – דא. השוואה בין איא"ב לארמית התרגומית הארץ-ישראלית והארמית התלמודית הגלילית:

הלשון	מעמד של שם עצם	מעמד של שם תואר
הארמית התרגומית הארץ-ישראלית	דין – דא – אילין	הדין – הדא – האלין תחביר: אחרי שם העצם
הארמית התלמודית הגלילית	דין – דא – אילין הדין – הדא – אילין	הדין – הדא – אילין דין – דא – אילין תחביר: לפני שם העצם
הלשון הארמית של היצירה הארץ-ישראלית בבבלי	דין – דא – אילין	דין – דא תחביר: אחרי שם העצם

בתולדות הארמית מוכרות כמה מערכות לכינוי הרמז. בארמית התלמודית הגלילית, "הסדרה שנתחדשה בתרגומים [הדין – הדא – האלין] נתפשטה לתוך תחום הסדרה הישנה [דין – דא – אילין] ומשמשת בצדה".⁶¹ למרות זאת מצאתי באיא"ב מערכת אחידה, דין – דא – אילין, המתאימה לסדרה הישנה.

4.2.1.1.7 צירופים שונים בעלי רכיב שהוא כינוי רמז

• הצירוף בר מן דין לעומת הצירוף בר מינה דההיא

כינויי הרמז דין, דא אינם אופייניים לאיא"ב, שהרי הם מזדמנים גם בארמית של אמוראי בבל הראשונים. היה אפשר להעלות על הדעת שכינויים אלו באיא"ב הם ניסוח מלאכותי כדי לשוות למאמרים ולסוגיות המיוחסים לאמוראי ארץ ישראל חזות ארץ-ישראלית. אראה אפוא שהצירוף בר מן דין אופייני לאיא"ב.

59. עיין עוד וייסברג, אמוראים, 2.4.1.3.2§§, 5.1.1.2.3.

60. הנחת היסוד שלי היא שהמבנה נית/נתלי בכ"י אוקספורד הוא lectio difficilior ולכן גרסת כ"י אוקספורד "נכונה", ובהנחה זו הגרסאות האחרות נובעות מן גרסת כ"י אוקספורד. השווה דבריו החשובים של י' רוזנטל, מסכת כריתות (בבלי): לחקר מסורתה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ד, עמ' 130, ועמ' 23 הערה 128. הוא נוטה לא להכריע בין הגרסאות. ואכמ"ל.

61. טל, כינויי הרמז, עמ' 55.

תופעות לשוניות אופייניות: "מתקיף לה ר' זירא [...] ועוד בר מן דין דהא ההיא תרמוסא דשלקו ליה שבע זימנן ואכלין ליה בקינח סעודה וא"ר יוחנן מברכין עליה + (בורא פר' האד'") (ברכות לח ע"ב; השלמה מכ"י פירנצה).

הצירוף בר מן דין מזדמן רק במקום זה בבבלי. המקבילות הלשוניות בארמית הבבלית הן הצירופים בר מינה דההיא;⁶² בר מההיא;⁶³ בר מיהא.⁶⁴ מצאתי את הצירוף בר מן במקום אחד: נדרים יח ע"א, כ"י וטיקן 487, ואת הצירוף לבר מן בשני מקומות אלו: בבא בתרא קסט ע"א, בניסוח של שטר; "וא"ל רב לחייא ברי' [...] כל מדעם לא תפלוט קמי רבא לבר מן קר' ודייסי" (נדרים מט ע"ב; במקבילה [תמיד כז ע"ב]: "בר מקרא"). נשאלת השאלה האם זו לשון נדרים או לשון אמוראים ראשונים. אף אם בר מן לשון נדרים, הצירוף בר מן דין אינו לשון נדרים, שהרי בנדרים מצאנו "פשט ליה מן הדא" (נדרים נז ע"ב). ועוד, במקבילות הבבליות לצירוף בר מן דין וכן בלשון נדרים הסתמיות מובעת בלשון נקבה,⁶⁵ לעומת זאת כבר מן דין הסתמיות מובעת בלשון זכר.

השוואה בין איא"ב לארמית התלמודית הגלילית: המקבילה בירושלמי לביטוי בר מן דין היא מן הדא (רגיל בירושלמי). שוויון תפקידי הצירופים מתבהר ביתר שאת מתוך השוואת שתי הסוגיות המקבילות האלה:

ברכות לח ע"ב	ירושלמי ברכות י ע"א, 49 ³⁹
מתקיף לה ר' זירא...	אמ' ר' זעורא...
ועוד בר מן דין דהא ההיא תרמוסא דשלקו ליה שבע זימנן ואכלין ליה בקינח סעודה וא"ר יוחנן מברכין עליה + (בורא פר' האד' (השלמה מכ"י פירנצה))	ועוד מן הדא מן מה דא(מ') [נן] חמיין רבנן רברביא עלון לאברייא ונסבין תורמוסין ומברכין עליהן בורא פרי האדמה ותורמוסין לאו ש(ק)[ל]וקין הן ⁶⁶

צירוף היחס בר מן רגיל בארמית הארץ-ישראלית היהודית,⁶⁷ אבל הצירוף בר מן דין הוא חידוש באיא"ב. אני מניח שעורך (בניגוד לדובר השפה) משתמש בביטויים קיימים אבל אינו יוצר צירופי ביטויים חדשים.

62. סוכה יז ע"א; יבמות לו ע"א, כ"י וטיקן 111; יבמות מג ע"א, כ"י וטיקן 111; בבא קמא עא

ע"א; שבועות לו ע"א; חולין כט ע"ב ("בר מיניה דההיא"); תמורה כה ע"א; נידה ה ע"ב.

63. שבועות לו ע"ב; זבחים יח ע"ב.

64. עבודה זרה ז ע"ב.

65. עיין א' וייסברג, "בחנים לשוניים בהערכת כתב־יד של התלמוד הבבלי", זיכרונות האקדמיה ללשון העברית, כח–ל (תשמ"א–תשמ"ג), עמ' 143.

66. עיין ליברמן, "ירושלמי כפשוטו", עמ' 371; ביצה כה ע"ב. הרעיון ששולקים תורמוס שבע פעמים מובא שם בפי ר' אלעזר. הן בסוגיה בירושלמי והן ביצירה הארץ-ישראלית בבבלי ברכות נשמרו פרטים המשלימים זה את זה.

67. עיין סוקולוף, א"י, ערך "בר מן", עמ' 110.

• הצירוף כגון דין, כגון דא

צירוף זה מזדמן בבבלי רק ביצירות הארץ-ישראליות: "קרי עליה לחזקיה על ר' יוחנן: לית דין בר אנש איכא דאמרי כגון דין בר אנש" (שבת קיב ע"ב, עירובין כד ע"א); "א'ר ירמיה כגון דא צריכה רב[א]" (בבא מציעא קא ע"א, פעמיים). בדבר הצירוף "כגון הדין פיסוקא" עיין לעיל §4.2.1.1.2.

המקבילה בארמית בבבלי היא כי הא, כי האי. לא מצאתי את הצירופים כגון האי, כגון הא.

מסקנה: הצירופים בר מן דין, כגון דין, כגון דא אינם מסוגגנים (חיקוי) על פי דיאלקטים ארמיים בבליים.

4.2.1.2 כינוי הזיקה

• די לעומת ד-⁶⁸

תופעות לשוניות אופייניות: "דרש ההוא גלילאה עליה דרב חסדא: בריך רחמנא די יהב אוריין תליתאי לעם תליתאי, על יד תליתאי, ביום תליתאי, בירח תליתאי" (שבת פח ע"א); "והינו דאמ' ליה ההוא מינא לר' יהודה נשיאה [...] אמ' לו: רצונך, יטפל לך תלמיד אחד. נטפל לו ר' הושעיה. אמ' ליה: משום דלא ידעיתו מה תעבדו להו: תקטלונהו כולהו לא מליכתו עלויהו. תקטלונהו להני די מליכיתו עליהו – קרו לכו מלכותא קטעתא. – אמר ליה: גפה דרומי! בהא + סלקינן בהא נחיתינן" (פסחים פז ע"ב⁶⁸). עדות זו מתוך האגדה (ראה לעיל §4.0.2) אינה בטוחה;⁶⁹ "שלחו בני נינוה לר' כגון אנן די צריכנן למיטרא אפלו בתקופת תמוז" (תענית יד ע"ב). עדות זו מסופקת.⁷⁰

סטיות מן התפוצה המשלימה: לא מצאתי צורות די שלא ביצירות הארץ-ישראליות הממלאות את שתי הדרישות האלה: (א) הן נמצאות ברוב כתבי היד; (ב) בהקשרן הטקסטואלי מזדמנות צורות אחרות האופייניות לאיא"ב (מקבץ של

68. הצורה הדיאלקטית די עומדת בניגוד לצורה המקוצרת הרגילה בבבלי ד. ראה M. L. Margolis, *Lehrbuch der Aramäischen Sprache des Babylonischen Talmuds*, München 1910, עמ' 18; אפשטיין, דקדוק, עמ' 27.

69. לסיפור זה יש מקבילה עניינית בעבודה זרה י ע"ב, בסיפור על קטיעה בר שלום מזמנו של ר' עקיבא. לשבועה "גפה דרומי" יש מקבילה בספרי במדבר עמ' 129, בפי זונה הנשבעת באֵלה איסיס שנטלה את מקומה של אפרודיטי. קשה להכריע אם בניסוח של הסיפור שלפנינו נשמרו ביטויים ארץ-ישראליים מקוריים או שמא הוא נוסח בבבלי על פי מקבילות קודמות בזמן. עיין מצד אחד ליברמן (יוונית, עמ' 109), הרואה את הסיפור שלפנינו כמקורי, ומצד שני עיין פרידמן (אגדה, עמ' 139), המראה שאגדות רבות נוסחו על פי מקבילות. ועיין עוד §1.1.4.

70. מצד אחד יש לשאלת בני נוח מקבילה עניינית בירושלמי תענית סג ע"ד, 704₂₀, ירושלמי ברכות ט ע"ב, 45₄₂, אבל מצד אחר אין בדמיון של המסרים הוכחה שהניסוח בבבלי מוצאו מארץ ישראל. נוסף על כך הגרסה מסופקת, וכן אין מקבץ של תופעות האופייניות לאיא"ב.

תופעות), למשל שתי דוגמאותיו של אפשטיין:⁷¹ "כיון דחזיי' מרדכי דאפיק לקבליה [...] אמר לו לרבנן [...] זילו מקמיה די לא תכוו בגחלתו" (מגילה טז ע"א, דפוס ראשון). נוסח זה חסר בכל כתבי היד⁷² ואולי הוא תוספת מאוחרת; "עד דיקטל עליוה תשעין וארבעה ריבוא" (סנהדרין צו ע"ב, דפוס ראשון). העדות חסרה בכ"י מינכן 95, בכ"י פירנצה, בכ"י תימני ועוד.⁷³ זוהי אגדה ארץ-ישראלית (ראה לעיל 4.0.2§) ואין כאן מקבץ של תופעות האופייניות לאיא"ב המאפשרות לראות את האגדה הזאת כיצירה ארץ-ישראלית בבבלי, ואולי לפנינו כתיב מלא של דקטל;⁷⁴ "מסרינהי לסעיר אמ' ליה די אמטינהו למחוזא דלוח" (סוכה נג ע"א; כן הוא בכ"י אנלאו 270). כנראה די = זי (חילוף פונטי) = זיל;⁷⁵ "מהו דתימ' יבמתו הוא דלאו איהו כתב לה די קנאי ודקנינא אבל אשתו דאיהו כתב לה דיקנאי ודקנינא אימ' סמכה דעתה קמ'ל" (כתובות פב ע"ב), מעין לשון שטרות; "כגון אנא די גמירנא וסכירנא" (סנהדרין ה ע"א). זאת תוספת מאוחרת.⁷⁶

השוואה בין איא"ב לארמית הבבלית של ראשוני האמוראים: "אמ' רב יהודה אמ' שמואל עוד אחרת יש להן [...] ומכריזין ואומרין סך קירי פלסתר אחוהי דמרנא זיפנא הוא די חמא חמא דלא חמא לא חמי [...] ווי לדין כד יקום דין" (עבודה זרה יא ע"ב). מקום זה אינו עדות ללשון האמוראים הראשונים. שמואל הוא רק מסרן המוסר מקור קדום (ראה 3§ תת-סעיף ב). מקור זה מורכב ממשפט יווני + תרגום + המשך, וכולו בארמית עתיקה (יושם לב שהסופיות -הי, נא זרות לארמית הבבלית, ועיין לעיל 4.1.1§); השורש חמ"א וצורת יקום זרים הן לארמית הבבלית הן לארמית של ראשוני האמוראים). מקום זה מדגים שניתן לגלות ארמית מערבית בתוך דברי אמורא בבלי. הטיעון שדברי שמואל הם מקור ולא לשונו של שמואל עצמו מקבל חיזוק מן העובדה שהמילים "די חמא חמא דלא חמא לא חמי" הן תרגום מדויק של הכרזה של הכרוז ברומי.⁷⁷

"ההוא דהוה קא אזיל ואמ': גוברא די רחיצנא עליה אדייה לגזיזיה וקם.⁷⁸ אמ' "

71. אפשטיין, דקדוק, עמ' 27.

72. עיין דקדוקי סופרים, מגילה, עמ' 83 אות (ר), וכן חסר בכתב היד התימני.

73. עיין דקדוקי סופרים, סנהדרין, עמ' 282–283 אות (ג); סבתו, סנהדרין, עמ' 305.

74. וכן הוא דקטל, מסכת סנהדרין תלמוד בבלי, מנוקד על פי מסורת יהודי תימן... ניקד... יוסף ב"ר אהרן עמר הלוי, ירושלים תש"ם.

75. עיין קארה, הארמית, עמ' 77. בתוך אגדה ממוצא ארץ-ישראלי (מקבילה מבחינת המסר: ירושלמי כלאים לב ע"ג, 176₁₄, ירושלמי כתובות לה ע"ב, 1011₁₆). ניסוח האגדה הוא בארמית בבלית (ראה לעיל 4.0.2§). בדבר הצורה אמטינהו בטקסטים מערביים עיין בפקפוקי של סוקולוף, א"י, ערך "מטי", עמ' 302.

76. עיין סבתו, סנהדרין, עמ' 70, וכן לעיל, 4.1§.

77. עיין עוד ליברמן, יוונית, עמ' 111 הערה 7.

78. השורש רח"ץ במשמעות 'לסמוך על', 'לבטוח' מצוי הן בארמית המערבית הן בניב המזרחי, המנדעית (E. S. Drower and R. Macuch, *A Mandaic Dictionary*, Oxford 1963), עמ' 7.

ליה שמואל לרב יהודה: קרא כתי' גם איש שלומי אשר בטחתי בו אוכל לחמי הגדיל עלי עקב" (סנהדרין ז ע"א). המאמר הזה הוא פתגם בסדרת פתגמים שנשמרו בהם תופעות לשוניות בארמית הנבדלת מן הארמית הבבלית האמוראית, ואולי שמואל מוסיף מקבילה מקראית לפתגם המנוסח בארמית מזרחית קדם-אמוראית.⁷⁹ הרי ראינו שדברי שמואל קשורים למקורות עתיקים (עיין לעיל, עבודה זרה יא ע"ב).

השוואה בין איאי"ב לארמית התלמודית הגלילית: בארמית התלמודית הגלילית נוהג כינוי הזיקה ד' ולא די.⁸⁰ די מזדמן במידה מועטת בארמית התרגומית הארץ-ישראלית.⁸¹

לסיכום, יש עדות אחת בטוחה לכינוי הזיקה די באיאי"ב ושתי עדויות בטוחות פחות. די מזדמן מחוץ לאיאי"ב בפתגמים, בלשון שטרות, בהוספות פרשניות מאוחרות ואולי באגדות שמוצאן מארץ ישראל.

4.2.1.3 הכינוי החוזר

• לגרמיה לעומת לנפשיה⁸²

תופעות לשוניות אופייניות: "אמ' רבבא בריה דר' חייא בר אבא הכי א'ר חייא בר אבא א'ר יוחנן שמעון בן שטח מאי דעבד לגרמיה הוא דעבד" (ברכות מח

427). סוקולוף (בבלי, ערך "רחץ", עמ' 1070) לא הזכיר את המנדעית. בעניין "אדייה לגזויה" עיין סוקולוף, בבלי, ערך "ארי 2", עמ' 166; ערך "גזיזא", עמ' 274; סבתו, סנהדרין, עמ' 129 וגם ערוך, ערך "גז" (י').

79. בכר, אמוראי בבל, עמ' 45 מכנה את הפתגמים האלה בשם Volkssprichwörter. הארמית בפתגמים אלו אינה מערבית – ראה ההערה הקודמת בעניין שורש רח"ן וראה למשל גלימא (סנהדרין ז ע"א שורה 27). מילה זו אינה מזדמנת במערב (עיין סוקולוף, א"י, עמ' 829 [הוספות], ערך "גלימא"). יתר על כן, המילה ספסירא (שורה 32) היא פרסית והייתה מוכרת במלכות חדייב בזמנו של יוספוס (עיין י' גפני, יהודי בבל בתקופת התלמוד, ירושלים תשנ"א, עמ' 62 הערה 34). היא מזדמנת רק פעם אחת בירושלמי, תרומות מו ע"ב, 252₁₈, בסיפור בעל רקע בבלי תדמורי. גם אמוראי בבל הראשונים שמואל ורב יהודה דנים בפתגמים אלו. לכן נראה לי שהארמית בפתגמים אלו היא ארמית בבליית קדם-אמוראית. עיין עוד גפני, שם, עמ' 73 הערה 85; טלמון, בחנים, עמ' 77; בבא קמא צב ע"ב; שבת לב ע"א. ראה גם הסיפור הידוע של ההוא בר בבל דסליק לארעא דישראל (נדרים סו ע"ב) בדבר ההבדל בין הארמית שדיברו בה בבבל לארמית המדוברת בארץ ישראל בתקופת ראשוני התנאים (ראה ע"צ מלמד, פרקי מבוא לספרות התלמוד, ירושלים תשל"ג, עמ' 350; S. D. Sperling, "Aramaic Spousal Misunderstandings", *Journal of the American Oriental Society* [1995] 115, עמ' 205–209), וכן י' ברויאר, "פטרוה-פיטרוה: לשון בבל והשפעתה על פירוש המשנה בתקופת התנאים", לשוננו נו (תשנ"ב), עמ' 11–21.

80. דלמן, דקדוק, עמ' 116; סוקולוף, א"י, ערך "די", עמ' 144.

81. דלמן, דקדוק, עמ' 116; טל, תרגום, עמ' 5–6; פסברג, דקדוק, עמ' 124–125.

82. בבבא מציעא כח ע"ב יש חילוף "שקול לנפשך" (דפוס ראשון) – "שקול לדעתך" (כ"י המבורג).

ע"א);⁸³ "דא'ר הושעיא: פעם אחת היינו עומדין לעילא מר' חייא רבה, והעלינו לו קומקום של חמין מדיוטא התחתונה לדיוטא העליונה, ומזגנו לו את הכוס והחזרנוהו למקומו, ולא אמ' לנו דבר. א'ר זריקא (אמר רבי אבא) א'ר תדאי: לא שאנו אלא שעודן בידו, אבל אם הניחן על גבי קרקע אסור. א'ר אמי ר' תדאי דאמ' לגרמיה הוא דאמ' (שבת לח ע"ב; עיין 2.4.2§ דוגמה 5); "ר' יהודה נשיאה גזר תליסר תעניאטא ולא + (איעני02) סבר למיגזר טפי. אמ' ליה ר' אמי: הרי אמרו אין מטריחין את הצבור יותר מדאי. א'ר אבא בריה דר' חייא בר אבא אמי דעבד לגרמיה ()(הוא דעבד) (תענית יד ע"ב);⁸⁴ "כי נח נפשיה דר' יוחנן יתיב ר' אמי עליוהי שבעה ושלשים אמ' ר' אבה בריה דר' חייא בר אבה ר' אמי דעבד לגרמיה הוא דעבד" (מועד קטן כה ע"ב). הביטוי "לגרמיה הוא דעבד" הוא בשימוש בחוגם של ר' חייא בר אבא ושל ר' אמי.

השוואה בין איא"ב לארמית הבבלית של ראשוני האמוראים: לא מצאתי את הכינוי לגרמיה אצל האמוראים הראשונים.

השוואה בין איא"ב לארמית התלמודית הגלילית: הכינוי החוזר גרמ' מזדמן הן בארמית התלמודית הגלילית הן בארמית התרגומית הארץ-ישראלית.⁸⁵ לא מצאתי בירושלמי את הביטוי "לגרמיה עבד" במשמעות 'על דעת עצמו, זוהי דעת יחיד'.

הכינוי החוזר נפשיה מזדמן גם בירושלמי,⁸⁶ והביטוי "כי עביד לנפשיה עביד" מזדמן בבבלי פסחים סח ע"ב. לכן אם המילים "אמי דעבד לגרמיה ()(הוא דעבד" הן ניסוח של עורך הבבלי, היה עורך זה יכול לנסחם "אמי דעבד לנפשיה ()(הוא דעבד", שהרי ניסוח זה אינו עומד בניגוד לארמית התלמודית הגלילית והוא קרוב יותר לארמית הבבלי. אלא נראה שהניסוח "אמי דעבד לגרמיה ()(הוא דעבד" משקף ניסוח בארמית הארץ-ישראלית היהודית ואינו המצאה או חיקוי הבנוי על פי דיאלקטים בבליים.

83. ירושלמי ברכות יא ע"ב, 57₃₂ (=בראשית רבה, עמ' 1117 וש"נ): "אמ' ר' יוחנן חולקין על ר' שמעון בן שטח ר' ירמיה אמ' על הראשונה ר' אבא אמ' על השנייה". הבבלי והירושלמי מתאימים זה לזה מבחינת המסר: אין אדם מודה לשמעון בן שטח שביך ברכת הזימון להוציא את ינאי בשביל כוס אחד ששתה. בשני התלמודים מסר זה מיוחס לר' יוחנן. הניסוח בשניהם שונה במידה רבה – בירושלמי: "חולקין על ר' שמעון בן שטח" (ניסוח בעברית), בבבלי: "שמעון בן שטח מאי דעבד לגרמיה הוא דעבד" (ארמית). עיין 2.6§.

84. אמי זה המוזכר יחד עם אמוראי ארץ ישראל אחרים הוא כנראה האמורא הארץ-ישראלי ר' אמי, אבל עיין עוד אלבק, מבוא, עמ' 320. רואה 2.5.2.2§.

85. דלמן, דקדוק, עמ' 116; ועיין הדיון החשוב אצל טל, תרגום, עמ' 4–5 והערה 43 שם.

86. ראה סוקולוף, א", ערך "נפיש", עמ' 355; ערך "גרם", עמ' 136 בסוף; דלמן, דקדוק, עמ' 116–115.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אלבק, מבוא = ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל-אביב תשכ"ט
- אליצור, פסיקתא = ב' אליצור, פסיקתא רבתי, פרקי מבוא, ירושלים תש"ס
- אפשטיין, אמוראים = י"נ אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, ירושלים תשכ"ג
- אפשטיין, דקדוק = י"נ אפשטיין, דקדוק ארמית בבליה, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים-תל-אביב תשכ"א
- אפשטיין, מבוא לנח"מ = י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח
- אפשטיין, מחקרים א = י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, א, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים תשמ"ד
- אפשטיין, מחקרים ב = י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ב, כרך א-ב, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים תשמ"ח
- כר, אמוראי א"י, א = W. Bacher, *Die Agada der Palästinensischen Amoräer*, 1, Strassburg i.E. 1892
- כר, אמוראי א"י, ב = W. Bacher, *Die Agada der Palästinensischen Amoräer*, 2, Strassburg i.E. 1896
- כר, אמוראי א"י, ג = W. Bacher, *Die Agada der Palästinensischen Amoräer*, 3, Strassburg i.E. 1899
- כר, אמוראי בבל = W. Bacher, *Die Agada der Babylonischen Amoräer*, Strassburg i.E. 1878
- כר, חברייא = W. Bacher, "Zur Geschichte der Schulen Palästina's im 3. und 4. Jahrhundert. Die Genossen (חֲבֵרִיָּא)", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 43 (1899), pp. 345–360
- כר, תנאים, ב = W. Bacher, *Die Agada der Tannaiten*, 2, Strassburg i.E. 1890
- כרויאר, העברית = י' כרויאר, העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי היד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב
- כרויאר, רב = י' כרויאר, "גדול מרב רבי, גדול מרבי רבן, גדול מרבן שמו", תרביץ סו (תשנ"ז), עמ' 41–59
- גולדנברג, ארמית א"י = D. M. Goldenberg, "Retroversion to Jesus' *ipsisissima verba* and the Vocabulary of Jewish Palestinian Aramaic: The Case of *mata'* and *qarta'*", *Biblica* 77 (1996), pp. 64–83
- דלמן, דקדוק = G. Dalman, *Grammatik des Jüdisch-Palästinischen Aramäisch*, Zweite Auflage, Leipzig 1905
- דקדוקי סופרים = רנ"ג ראבינאוויטץ, ספר דקדוקי סופרים, א-טז, מינכן-נירנברג תרכ"ח-תרפ"ו

- דקדוקי סופרים השלם = תלמוד בבלי עם שינויי נוסחאות מתוך כתבי־היד של התלמוד כולל קטעי הגניזה ודפוסים ראשונים בשם "דקדוקי־סופרים־השלם", הוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשל"ב-תשס"א
- M. G. Hirshman, *Midrash Qohelet Rabbah*, Chapters 1–4; Commentary (ch. 1) and Introduction, Dissertation, the Jewish Theological Seminary of America 1982
- הלכות גדולות = ספר הלכות גדולות, מהדורת ע' הילדסהיימר, חלקים א-ג, ירושלים תשל"ב-תשמ"ז. כל המובאות לפי כ"י פריז 1402
- הלכות פסוקות = ספר הלכות פסוקות, מהדורת ס' ששון, עם תשלום הלכות פסוקות, ירושלים תשנ"ט
- וייסברג, אמוראים = א' וייסברג, "הלשון הארמית בבבל בתקופת ראשוני האמוראים", לשוננו ס (תשנ"ז), עמ' 95–156
- וייסברג, דוקטורט = א' וייסברג, תורת העברת מסרים תלמודיים, עבודת דוקטור, אוניברסיטת ליידן, תשס"א
- ויקרא רבה = מדרש ויקרא רבה, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשי"ג-תש"ך
- זוסמן, כתובת = י' זוסמן, "כתובת הלכתית מעמק בית־שאן", תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 88–158
- זוסמן, נזיקין = י' זוסמן, "ושב לירושלמי נזיקין", מחקרי תלמוד, א, בעריכת י' זוסמן וד' רוזנטל, ירושלים תש"ן, עמ' 55–133
- טל, דיאלקטים = A. Tal, "The Dialects of Jewish Palestinian Aramaic and the Palestinian Targum of the Pentateuch", *Sefarad* 46 (1986), pp. 441–448
- טל, המקור = א' טל, "המקור לצורותיו ברובדי הארמית היהודית בארץ ישראל", מחקרי לשון מוגשים לזאב בן־חיים בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בראש ואחרים, ירושלים תשמ"ג
- טל, כינויי הרמז = א' טל, "בירורים בארמית של ארץ־ישראל, כינויי הרמז", לשוננו מד (תש"ס), עמ' 43–65
- טל, רבדים = א' טל, "רבדים בארמית היהודית של ארץ־ישראל", לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 165–184
- טל, תרגום = א' טל, לשון התרגום לנביאים ראשונים ומעמדה בכלל ניבי הארמית, תל־אביב תשל"ה
- טלמון, בחנים = צ' טלמון, בחנים לשוניים בפתגם הארמי שבתלמוד הבבלי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ד
- H. Juusola, *Linguistic Peculiarities in the Aramaic Magic Bowl Texts*, Studia Orientalia, 86, Helsinki 1999
- J. A. Lund, "The First Person Singular Past Tense of = גוף ראשון

the Verb היה in Jewish Palestinian Aramaic", *Maarav* 4 (1987), pp. 191–199

ליברמן, יוונית = ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג
ליברמן, ירושלמי כפשוטו = ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה
ליברמן, מחקרים = ש' ליברמן, מחקרים בתורת ארץ-ישראל, בעריכת ד' רוזנטל, ירושלים תשנ"א

T. Muraoka, "On the Morphosyntax of the Infinitive in = המקור Targumic Aramaic", *Arameans, Aramaic and the Aramaic Literary Tradition*, ed. M. Sokoloff, Ramat-Gan 1983, pp. 75–79

מורגנשטרן, גאונים = מ' מורגנשטרן, הארמית הבבלית היהודית בתשובות הגאונים: עיונים בתורת ההגה, בתצורת הפועל, בכינויים ובסגנון, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2002

C. Motos Lopez, *Qohelet Rabbah*, Tesis Doctoral, = קהלת Vol. III, Madrid 1999

מנדל, איכה = פ"ד מנדל, מדרש איכה רבתי: מבוא ומהדורה ביקורתית לפרשה השלישית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ז
סבתו, סנהדרין = מ' סבתו, כתב-יד תימני למסכת סנהדרין (בבלי) ומקומו במסורת הנוסח, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ו

M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of = סוקולוף, א"י the Byzantine Period*, Ramat-Gan 1990

M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic = סוקולוף, בבלי of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat-Gan, Baltimore and London 2002

ספראי, מקורות = ש' ספראי, "מקורות ארץ-ישראליים היסטוריוגרפיים קדומים במסורת התלמוד הבבלי", עיונים בהיסטוריוגרפיה, בעריכת מ' צימרמן, מ' שטרן וי' שלמון, ירושלים תשמ"ח, עמ' 73–83

עסיס, מקבילות = מ' עסיס, סוגיות מקבילות בירושלמי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ו

S. E. Fassberg, *A Grammar of the Palestinian Targum = פסברג, דקדוק Fragments from the Cairo Genizah*, Harvard Semitic Studies, 38, Atlanta 1990

פסיקתא דרב כהנא = פסיקתא דרב כהנא, מהדורת ד' מנדלבוים, ניו יורק תשכ"ב

פרידמן, אגדה = ש"י פרידמן, "לאגדה ההיסטורית בתלמוד הבבלי", ספר הזכרון לרבי שאול ליברמן, בעריכת ש"י פרידמן, ירושלים תשמ"ט, עמ' 119–164
פרידמן, האשה רבה = ש"י פרידמן, "פרק האשה רבה בבבלי בצירוף מבוא כללי על

- דרך חקר הסוגיה", מחקרים ומקורות, מאסף למדעי היהדות, בעריכת ח"ז דימיטרובסקי, ניו יורק תשל"ח, עמ' 175–441
- פרידמן, הנוסח = ש"י פרידמן, תלמוד ערוך: פרק השוכר את האומנין – הנוסח, ניו יורק וירושלים תשנ"ז
- פרידמן, הפירושים = ש"י פרידמן, תלמוד ערוך: פרק השוכר את האומנין – הפירושים, ירושלים תשנ"א
- פרידמן, שלוש הערות = ש"י פרידמן, "שלוש הערות בדקדוק ארמית בבלי", תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 58–69
- קארה, הארמית = י' קארה, כתבי־היד התימניים של התלמוד הבבלי: מחקרים בלשונם הארמית, ירושלים תשמ"ד
- קוטשר, גלילית = E. Y. Kutscher, *Studies in Galilean Aramaic*, tran. M. Sokoloff, Ramat-Gan 1976
- קוטשר, מחקרים = י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, בעריכת ז' בן-חיים, א' דותן וגב"ע צרפתי, ירושלים תשל"ז
- קלמין, חכמים = R. Kalmin, *Sages, Stories, Authors and Editors in Rabbinic Babylonia*, Atlanta 1994
- רובנשטיין, סיפורים = J. L. Rubenstein, *Talmudic Stories: Narrative Art, Composition, and Culture*, Baltimore 1999
- רוזנטל, מסורות = ד' רוזנטל, "מסורות ארץ־ישראליות ודרך לבבל", קתדרה 92 (תמוז תשנ"ט), עמ' 7–48
- רוזנטל, ירושלמי = ירושלמי נזיקין, מהדורת א"ש רוזנטל, מבוא ופירוש ש' ליברמן, ירושלים תשמ"ד
- רוזנטל, למילון = א"ש רוזנטל, "למילון התלמודי *Talmudica Iranica*", איראנו־יודאיקה, לחקר פרס והיהדות, בעריכת ש' שקד, ירושלים תשמ"ב, עמ' 134–38
- שאליות, ויקרא = שאליות דרב אחאי גאון, ויקרא, מהדורת ש"ק מירסקי, ירושלים תשמ"ב
- שלזינגר = M. Schlesinger, *Satzlehre der Aramäischen Sprache des Babylonischen Talmuds*, Leipzig 1928

פומבי – 'ביזיון'

בבראשית רבה פו, ב, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1052–1053, מוצאים אנו את דרשתו של ר' ברכיה בשם ר' יהודה ב"ר סימון בזה הלשון:

לפרה שהיו מושכים אותה למקיליון¹ ולא הייתה נמשכת. מה עשו לה? משכו את בנה לפניו והיתה מהלכת אחריו על כורחה. כך ראוי היה יעקב לירד למצרים בשלשליות. אמר הקב"ה: בני בכורי, ואני מורידו בבזיון, אתמהא? ואם ליתן בליבו שלפרעה איני מורידו פוריו, אלא הריני מושך את בנו לפניו והוא יורד אחריו על כורחו.

העורכים רשמו את חילופי הנוסחאות למילה הזרה פוריו כדלקמן: פורפי, פורופי, פרופי, פופילא, פופולא, פומבי, פרומבי, פרוטו, ביופי, ועל כך כתבו: "מלה זרה ולא נמצאת במקום אחר". ובהמשך שם כתבו:

ובערוך ערך פרפ ב [ערוך השלם, ו, עמ' 440] הועתק ויוסף הורד מצרימה. אמר הקב"ה: בני בכורי ואני מורידו פרופי (פורופי) ופי' לשון לעז אופרופיריאו [= opprobrium] כלומר אני מורידו בבזיון. ובמו"ע פ' אפרפי

1. בצדק זיהו העורכים במילה זו את צורת ההקטנה $\mu\alpha\kappa\epsilon\lambda\lambda\epsilon\iota\omega\upsilon$ = $\mu\alpha\kappa\epsilon\lambda\lambda\omega\upsilon$, צורה הנמצאת אצל פלוטרכוס (120 לסה"נ). ראה Plutarchus, *Moralia*, 2, Paris 1624, עמ' 752, ומאוחר יותר אצל Theodorus Prochopronodromus (1150 לסה"נ), Paris, *Atacta*, 1, Paris 1828, עמ' 333. ראה במילונו של E. W. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and* של F. W. Byzantine Periods, Cambridge 1914 (repr. Hildesheim–New York 1975) עמ' 728 בערכו. לדיון על מילה זו ועל מקורותיה (שמית? ולא לטינית – macellum) ראה Danker, *A Greek–English Lexicon of the New Testament and other Early Christians Literature*, Chicago–London 2000, עמ' 611–612, ערך $\mu\alpha\kappa\epsilon\lambda\lambda\omega\upsilon$. המשמעות המקורית הייתה enclosure, grating (ועל כן חשבו לקשור אותה עם מכלה שבעברית), ובכך מוסברות ההגהות אצל הסיכיוס (Schmidt, Jena 1867, טור 1007): $\delta\rho\varphi\alpha\kappa\tau\omicron\varsigma\text{-}\mu\alpha\kappa\epsilon\lambda\omega\varsigma$; $\delta\rho\varphi\alpha\kappa\tau\omicron\iota\ \mu\alpha\kappa\acute{\epsilon}\lambda\lambda\alpha$. וראה עוד H. Frisk, *Griechisches Etymologisches Wörterbuch*, 2, Heidelberg 1973, p. 164; P. Chantraine, *Dictionnaire Etymologique de la Langue Grecque*, Paris 1968, עמ' 660. על ההצעה לאטימולוגיה שמית ראה H. Lewy, *Die semitischen Fremdwörter im Griechischen*, Berlin 1895 (repr. Hildesheim–New York 1970) עמ' 111–113, המציע לראותה שייכת לעניין מקלה.

בלשון יונית [ἀρεπεία] בזיון. אני מורידו פופולו בזיון בלשון יון. ובכ"א וב' נשתבש ואינו מורידו ביופי, ולפי גירסת הדפוס איני מורידו פומבי [πομπή] מפרש בפ' מהרז"ו ואם ליתן וכו' שמן הדין היה צריך ליתן בלבו של פרעה שהוא יוליכהו אך אין רצוני שיוליכנו פומבי בפרהסיא, וצע"ג.

אכן גרסאות כתבי היד קשות הנה. ואולם גרסת הדפוס דווקא מובנת ביותר, שהרי מלבד המשמעות הרגילה של פומבי 'פרהסיה', יש משמעות נוספת למילת πομπή, והיא disgrace, reproach, דהיינו 'ביזיון'.² וכמו כן מצאתי את הפועל πομπεύειν, שמשמעותו traducere cum ignominia,³ 'הולכה בביזיון'. משמעות זו מתאימה לגמרי להקשר הדרשה ומקבילה למילת ביזיון שלפני כן באותו קטע.

ואולם מילת פומבי במובן של 'ביזיון' לא הובנה על ידי מעתיקים למיניהם, ויש אשר הבינוה במשמעות הרגילה שלה, ותרגמוה ללטינית וכתבו פופולא (ובשיבוש קל פופילא), והוא [coram] populo, 'בפני הציבור', כלומר בפומבי, בפרהסיה, כפי שהבין לנכון קרויס בתוספות ערוך השלם שלו (ערך "פרף").⁴

עוד נראה כי הגרסה פרומבי היא שיבוש־תיקון על ידי מעתיק כלשהו, שהכיר את המילה פרומביא, המצויה לרוב בספרות חז"ל,⁵ הוא φορβεία, והוא אותו חבל שמושכים בו את הבהמה (halter). ושם "תיקון" זה בא לו למעתיק על פי המקבילות לדרשה זו במדרש תהלים קה, ה ובילקוט הושע רמז תתקח וכו', שם מסתיים משל הפרה בפסוק "בחבלי אדם אמשכם" (הושע יא, ד), דהיינו בפרומביא.

ועדיין שאר הגרסאות קשות הנה וטרם נמצא להם הסבר משכנע.⁶ ואולם נראה כי

2. סופוקלס (ראה ההערה הקודמת), עמ' 910א, ערך πομπή, המציין ל־Artemidorus (180 לסה"נ לערך), Onirocritus, Leipzig 1805, עמ' 417 ואילך.

3. ראה C. D. F. Du Cange, *Glossarium ad Scriptores mediae et infimae Graecitatis*, Lyon 1688 (repr. Graz 1958), טור 1200, ערך πομπεύειν. וראה עוד במילונו של G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961, עמ' 1120א, ערך πομπεύω: be publicly exhibited in disgrace.

4. ש' קרויס, תוספות הערוך השלם, וינה 1937, עמ' 343ב. ראה Horatius Flaccus, *Poetica*, שורה 185; T. Livius, *ab Urbe Condita*, ל, כא, יא.

5. ראה S. Krauss, *Griechische und Lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, 2, Berlin 1899 (repr. Hildesheim 1964), עמ' 485ב, ערך "פרומביא".

6. ושם הגרסאות פוריפי, פורופי, פרופי, הן שיבושים וקיצורים של המילה פודופי[די], היא felter, 'אזיק', שמביא, למשל, Joannes Tzetzes (המאה ה"ב) ב־*Historiorum variorum chiliades*, 1, ed. T. Keissling, Leipzig 1826, עמ' 891. ותהיה זו מקבילה לשלשליות שהוזכרו לעיל בקטע. מצאנו עוד דוגמאות של מילים שנתקצרו בהעתקה. ראה מה שכתבתי בספרי *Essays on Greek and Latin in the Mishna, Talmud an Midrashic*

הגרסה המקורית היא אכן פומבי, ומאחר שלא הכירו המעתיקים את משמעותה המיוחדת בדרשה זו, שיבשוה, תיקנוה ופירשוה לפי הבנתם. נמצאנו למדים שבמקרה זה גרסת הדפוס היא העיקר, ועולה היא בטיבה על גרסאות כתבי היד למיניהם.

Literature, Jerusalem 1982, עמ' 64–66. שם הבאתי דוגמאות אחדות לתופעה זו. אך מידי ספק לא יצאנו.

אשר לגרסה פרוטו, אולי הכוונה ל-*πρωτό[ς]* (ששונה היא מ-*πρωτος*) שפירושה (מן הפועל *πρέμπεμαι*), המצויה אצל Herodianus Grammaticus (המאה השנייה), *Herodiani Technici reliquiae*, 1, ed. A. Lentz, Leipzig 1867, עמ' 215. לפי הצעה זו תהיה הכוונה לכך שהקב"ה לא יוריד אותו בדרך שהיה ראוי בתחילה להורידו בה על פי ראשית הקטע "ראוי היה יעקב לירד למצרים בשלשליות".

עוללות לסדר "הסדרן והמסדר"

נר לנשמת פרופ' ישראל מ' תא-שמע,
"שגדל בתורה, ועמל בתורה [...]"
ונפטר בשם טוב מן העולם"

א

במאמר שראה אור לאחרונה ב"לשונונו" הזכיר פרופ' גרשון ברין מקור נוסף הנוקט לשון סדרן ככינוי לעורכו של ספר מקראי, כינוי המתועד לראשונה במגילת הפירוש הביזנטית שמהגניזה הקהירית.¹ המגילה שנתפרסמה בידי ניקולס דה לנג'² תוארכה בנימוקים קודיקולוגיים ופלאוגרפיים למאה העשירית, והוכרה בתור הפירוש היהודי הקדום ביותר מאירופה הנוצרית שנכתב עברית. בייחודיותה הכרונולוגית, הצורנית, הלשונית והתוכנית עוררה המגילה תשומת לב מכיוונים שונים,³ לא מעט הודות לפרופ' ישראל תא-שמע שמאמר זה מוקדש לזכרו; ועדיין נותר לגלגל בה הרבה. יש אפוא להחזיק טובה לידידי פרופ' ברין יבלח"א, שכבר ייחד דברים למגילה הביזנטית החשובה, והעושה עתה בחקר הפרשנים הכלולים באוסף המקורות שפרסם דה לנג' – מחקר שעליו הוא מוסר בפתח מאמרו – ולייחל להשלמתו המהירה. בינתיים זיכה אותנו ברין בשביב הבזק לקשר שבין אותה מגילת-פירוש לבין חיבורים ביזנטיים אחרים בני התקופה.⁴ זאת באמצעות דיון בכינוי הסדרן הבא גם

1. ג' ברין, "הסדרן והמסדר", לשונונו סז (תשס"ד), עמ' 291–295 (להלן: ברין).
2. N. de Lange, *Greek Jewish Texts from the Cairo Geniza*, Tübingen 1996. חלקו העיקרי של הספר הוא ההדרה של מגילת הפירוש מביזנטיון, שממנה נשתיירו חלקים ניכרים מפירוש לספר יחזקאל ומעט לתרי עשר, ולצדה חומר מגוון מתחום התרבות היהודי-יווני, לרבות שרידי תרגום וקטעי פירוש לכמה ספרי מקרא אחרים. על ערכה של המגילה – בהשוואה מרומזת לאפיקי מחקר חדשים – עמד ישראל תא-שמע במאמר ביקורת חשוב, "פרשנות מקרא עברית-ביזנטית קדומה, סביב שנת 1000, מן הגניזה", תרכ"ץ סז (תש"ס), עמ' 247–256.
3. ראה רשימת ספרות אצל ברין, הערות 2–3.
4. R. C. Steiner, "A Jewish Theory of Biblical Reduction from Byzantium: Its Rabbinic Roots, its Diffusion and its Encounter with the Muslim Doctrine of Falsification", *Jewish Studies: An Internet Journal* 2 (2003), עמ' 123–167, הדן בהרחבה במוטיב הסדרן, ומטבע הדברים בהשקפה חלקית עם הדיון הנקודתי של ברין.

במדרש לקח טוב, שנתחבר בידי ר' טוביה בן אליעזר מקסטוריה בשנת ד"א תתנ"ז (1097),⁵ משמע בסמיכות מקום ובקירוב זמן למועד חיבורה של המגילה הביזנטית. מקור ספרותי זה מצטרף לחיבורים אחרים הנוקטים את המונח הנדון: הפירוש לדברי הימים המיוחס לאחד מתלמידי רב סעדיה גאון, הפירוש לדברי הימים הקרוי על שמו של רש"י, והפירוש לדברי הימים שבכ"י מינכן 5, שבהם עסק תא-שמע בכמה הזדמנויות.⁶ אשר לזיקתם של שלושת הפירושים הללו אל המגילה הביזנטית, הקודמת להם בכמאה שנה ויותר, התבטא תא-שמע בזהירות התוחמת את גבולות הכרי והשמה: "השימוש באותו מונח ממש [...] ועצם המונח 'סדרן' לציון עורך אותו ספר מקראי שהפרשן דן בו, מוכיחים בוודאות על קיום קשר – עקיף, אולי – בין הפירושים הנזכרים לספר דה"י ובין אותו פירוש קדום ליחזקאל ותרי-עשר; ויותר מזה לא נוכל לומר לפי שעה".⁷

חשיבות העניין בכך, שביסוד הכינוי סדרן חבויה תפישה ביקורתית המבחינה בשני שלבים בגיבוש הטקסטואלי של הספר: שלב המחבר או הכותב, ואחריו העורך-הסדרן שהעניק לחיבור את צביונו הסופי.⁸ בסמכותו של הסדרן לגרוע או

5. מדרש לקח טוב המכונה פסיקתא זוטרתא, מהדורת ש' בובר, ברלין תר"ס (דפוס צילום: ירושלים תש"ך), מבוא, פרק ז (יב ע"א – יג ע"ב). דרך אגב, ברין, בניסוחו "המיוחס" לר' טוביה בן אליעזר, לא דק, שכן זהות המחבר חתומה באקרוסטיכון שבשיר הפתיחה לבראשית ובשיר הסיום. שמו משובץ גם בגוף הפירוש, חברי בשם החיבור ורמזו בפסוקי הפתיחה לפרשיות השונות. וכבר ציין המהדיר כי "אחרי דברים ברורים כאלה אין כל ספק בשמו ובשם אביו" (ח ע"א – ט ע"א). ראה גם יט"ל צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, ערך והשלים ח' אלבק, ירושלים תש"ז, עמ' 145–146 ובהערות שם.

6. לרשימת מאמריו שנמנו אצל ברין יש להוסיף את ספרו, ר' זרחיה הלוי בעל המאור ובני חוגו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 37. בחיבורים אלו שבהם תיאר את שלושת הפירושים ואת יחסם המשתלשל חזר תא-שמע על הצורך שבחקירתם השיטתית ואף החל בכך בעצמו (ראה ר"ש שטיינר, "בחינות לשון בפירוש ליחזקאל ולתרי עשר שבמגילות העבריות מביזנטיון", לשוננו נט [תשנ"ו], עמ' 52 והערה 63).

7. 'תא-שמע, "פירוש דברי-הימים שבכ"י מינכן 5", מגנזי המכון לתצלומי כתבי היד העבריים, בעריכת א' דוד, ירושלים תשנ"ו, עמ' 140. כפי שציין הכותב, גם פרשן עלום-שם זה נסמך על ההנחה שלפני הסדרן עמדו מקורות ספרותיים שלעתים נבדלו ביניהם, הנחה שבאמצעותה הוא מיישב סתירות בין ספר דברי הימים לספר עזרא ולמקבילות אחרות, "אולם לא מצאתי אומר כן ביחס לחומש, פרט לחילופי אותיות מועטים" (עמ' 139). כידוע, בעל המגילה הביזנטית משתמש בעיקרון דומה להטעמת הניקוד על וישקוהו (בר' לג, ד; ועמד על כך תא-שמע (הערה 2 לעיל), עמ' 250, ושוב במאמרו "לתולדות הקשרים התרבותיים בין יהודי ביזנטיון ואשכנז", מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, בעריכת ע' פליישר ואחרים, ירושלים תשס"א, עמ' 64 הערה 11; ראה גם שטיינר (הערה 4 לעיל), עמ' 139.

8. יש שהסדרן מזוהה עם עזרא, ויש שהוא מאוחר סתם ונותר באנונימיות. ראה הפניה של תא-שמע, "פירוש דברי הימים" (הערה 7 לעיל), עמ' 139 הערה 18 למאמרה של ח' לצרוס-יפה,

להרחיב, לצרף הערות הסבר, לעטר בנוסחות פתיחה וסיום, לספח עדכון גאוגרפי, להעניק פרספקטיבה היסטורית וכדומה – כולם מעשי עריכה הניכרים מהניתוח הלשוני ומהבחינה העניינית של הכתובים.⁹

קודם שאדון במקור שעליו הצביע ברין, ברצוני לעיין במקור נוסף הנוקט את כינוי הסדרן, והוא מדרש שכל טוב.¹⁰ החיבור הלקטני בעיקרו, שניזון הרבה ממדרש לקח טוב,¹¹ נתחבר בידי ר' מנחם ב"ר שלמה בשנת ד"א תתצ"ט (1139),¹² כנראה באיטליה.¹³ מדרש זה, שהחומר המקורי המועט המשוקע בתוכו והתוכן ההלכתי המרובה הבלול בו לא נחקרו דיים, משתמש בכינוי הנדון ארבע פעמים.¹⁴ על הכתוב בחלום פרעה, "ויקץ פרעה והנה חלום" (בר' מא, ז), מעיר הדרשן: "זה סיפור הסדרן". כאן ודאי שאין סיבה עניינית המחייבת הנחת קיומן של שכבות גיבוש ושל התערבות עורך מאוחר. כוונת בעל המדרש שהסיומת העובדתית "ויקץ פרעה" וכו' אינה פרט מהחלום, עם שהיא רצופה לו, אלא חלק מהמסגרת הסיפורית שבה קובע הכותב את האירוע המתואר.

לנו חשובה יותר ההערה בעניין נוהל העלאת המס שתיקן יוסף: "והיה כתבואת ונתתם חמישית לפרעה וארבע הידת יהיה לכם", והכתוב חותם בדיווח: "וישם אתה יוסף לחק עד היום הזה על אדמת מצרים לפרעה לחמש" (בר' מז, כד–כו). גם לגבי אפילו זה מצוין בעל המדרש: "וישם [...] עד היום הזה" – אלו דברי הסדרן.

"עזרא-אזיר: גלגול של מוטיב פולמוסי קדם-אסלאמי דרך האסלאם אל ראשית ביקורת המקרא", תרביץ נה (תשנ"ו), עמ' 359–379 (המאמר ראה אור בספרה, עולמות שזורים: ביקורת המקרא המוסלמית בימי הביניים, ירושלים תשנ"ט, עמ' 61–84, בעיבוד מועט).

9. מבחר דוגמאות פורטו במאמרים שצוינו אצל ברין.

10. יצא לאור בידי ש' בוכר, ברלין תרס"ט–תרס"א (דפוס צילום: תל-אביב תשכ"ד). החיבור שרד רק בחלקו, מבראשית טו, יב ועד שמות יט, י, ומעט מזעיר לראש ספר ויקרא א, א–ג. אך ישנן עדויות שהספר הקיף את התורה כולה. וראה ש' עמנואל, "גניזת אירופה" בין תקווה למציאות", הגניזה האיטלקית, בעריכת א' דוד ו' תבורי, ירושלים תשנ"ח, עמ' עב–עג.

11. לעתים תלות גלויה, כמו בבראשית כה, לד: "ראיתי בפירוש ר' טוביה בר' אליעזר", פעמים אף בציון שם המקור, כמו בבראשית מה, כב: "כתב ר' טוביה בלקחו הטוב". כפי שמצוין בוכר (הערה 10 לעיל), נוסף לאסמכתות הבודדות "שאב ממנו דברים הרבה אין מספר, בלי הזכרת שמו" (מבוא, פרק ז, עמ' XXXIII; ואלו צוינו בהערות המהדיר על אתר).

12. הנתונים כלולים בפירושו לשמות יב, מא–מב. אגב חישוב מועד היציאה ממצרים, הוא מוסיף את מניין שנות הבית הראשון והשני וחותרם: "ומשחבר בית המקדש שני (=ג"א תתכ"ח) – אלף ושבעים ואחת שנה, בשנת שש עשרה למחזור רנ"ח (=ד"א תתצ"ט), הרי לנו משנברא העולם ארבע אלפים ושמונה מאות ותשעים ותשעה שנה עד עכשיו שאני מנחם בירכי שלמה עוסק לחבר חיבור זה, אשר קראתיו 'שכל טוב', לכבוד אלהי ישראל" (עמ' 144–145).

13. כך בוכר שם, מבוא, עמ' XI–X, בהסתמך על בדיקת מגוון הלועזים שבו. גם מצוין אוכור מפורש של "לשון יווני", כמו בבראשית מז, כד (אך ראה הערת המהדיר על אתר).

14. הרשימה באה גם במאמרו של שטיינר (הערה 4 לעיל), עמ' 127–128, אך ללא ניתוח ודיון. ההפניה (החמישית) שלו לסדר הבארות של יצחק, בראשית כו, לב, דומה שאינה מן העניין.

קביעה זו יסודה בהכרה שנוסחת "עד היום הזה" מורה על פרספקטיבה כרונולוגית המחייבת פער זמן ניכר בין האירוע המתואר לבין עיבודו הספרותי, עיבוד שבעל המדרש מייחס לסדרן.

השימוש במונח טכני זה מרתק לכאורה גם את בעל מדרש שכל טוב כחוליה בשלשלת הפרשנים הרואים במקרא טקסט מרובד. אך כפי שיוכח להלן, ר' מנחם ב"ר שלמה מרמזו בביטוי הסדרן כלפי משה עצמו, לדידו כותב התורה, שאכן היה ביכולתו לבחון את קליטת הרפורמה האגריית ממרחק ארבעה דורות, ובכתיבתו שיבץ את הסיפור ברצף ההיסטורי בצירוף הערכה מסכמת.¹⁵ מכאן שהשימוש בפונקציית סדרן כשלעצמו אינו מוכיח על "ניצנים של תפיסה ביקורתית"¹⁶ כל עוד לא נבחן באתרו, לגופו ובהקשרו הענייני.

ב

התלות המוכחת של מדרש שכל טוב בקודמו בכל הקשור למצע הכרונולוגי והגאוגרפי-תרבותי המשותף, מחייבת לשוב ולבדוק את הפירוש ממדרש לקח טוב שעליו הצביע ברין כמשקף גישה ביקורתית. עניינו בסיפור אחי יוסף הפורטים באזוני אביהם את תנאיו בתוספת המבטיחה "ואת הארץ תסחרו" (בר' מב, לד), סעיף שאינו מופיע בדבריו של יוסף (שם, יח-כ). מכאן מסיק בעל לקח טוב: "ללמדך שיש לדרוש ולהוסיף"¹⁷ על דברי האגדה בכל מקום, לפי שהסדרן מקצר העניין. טענתי היא, שגם ר' טוביה ב"ר אליעזר מכוון בתואר זה למשה – המוחזק בעיניו ככותב התורה – שלעתים קיצר בדבריו, בהנחה שהלומד או הדרשן ישכיל לגשר על הפער בכוח ההיגיון.¹⁸ הרי שגם כאן אין בכינוי הסדרן יותר מרמז לשליח-המתווך, הסודר את הדברים בכתיבה מאתגרת ומניחם בפני הקורא להבנתו ולהשלמותיו הפרשניות.

את משנתו בסדר חיבור התורה פורס בעל המדרש במבוא לספרו: "משה רבינו

15. על הגישות הפרשניות השונות לנוסחה זו ראה א' סימן, "הפרשנות הפשטית של ההיסטוריה המקראית: בין היסטוריות, דוגמטיות וביניימיות", תהילה למשה: מחקרים במקרא ובמדעי היהדות מוגשים למשה גרינברג, עורכים א"ד אייכלר ואחרים, וינונה לייק תשנ"ז, עמ' 199*-203.

16. ראה ברין, עמ' 291 הערה 3, על משמעות המונח סדרן מבחינת תולדות הנוסח, בעקבות תא-שמע ושטיינר.

17. במקור: "להוסיף"; התיקון על פי ברין, וזו אכן הגרסה במדרש שכל טוב (מובא להלן).

18. כבר ציין על כך המהדיר בהערה על אתר: "זה הכלל נוכל למצוא בקל בברייתא דל"ב מדות, כמו מדה יז מדבר שאינו מתפרש במקומו". ראה משנת רבי אליעזר או מדרש שלושים ושתיים מדות, מהדורת ה' ענעלאו, ניו יורק תרצ"ד (דפוס צילום: ירושלים תש"ל), עמ' 30; שטיינר (הערה 4 לעיל), עמ' 126-127.

כתב ברוח הקודש בריית העולם, ככל הכתוב בספר תורת משה איש האלוהים מפי הגבורה" (א ע"א-ע"ב). השראה נבואית זו הקנתה למשה מעמד של כתבן-סדרן: "ומשה רבינו סדר בספר כל מעשה בראשית" (ח ע"ב), כ"סופרו" של אלוהים הדובר באוזניו ומכתוב לו. באופן זה מטעים הדרשן גם את הפנייה האלוהית הישירה שבשמות י', ב: "ולמען תספר באזני בנך וכו' – פסוק זה למשה אמרו, למען תספר בתורה להודיע לדורות" (כב ע"ב). מכאן שלדעת ר' טוביה, משה "כתב ברוח הקודש", ואת שקיבל "סדר בספר"; הוא הסדרן שלעיתים "מקצר הענין", כמו בסיפור יוסף ואחיו, והכול "מפי הגבורה".

רמב"ן, שגם הוא נזקק לקושי שבדיווח הבלתי מדויק לכאורה של אחי יוסף, מאמץ כפירוש שני את הפתרון הספרותי: "ויתכן שאמר להם יוסף ואת הארץ תסחרו", ולא סיפרו הכתוב". השוואת ההתנסחויות הביאה את ברין להערכה זו: "לדעתי הגדיל ממנו [רמב"ן] בעל לקח טוב, באשר הוא מייחס את ההחלטה כיצד 'לארגן' את מסירת הדברים בסיפור המקראי להסדרן". הסדרן הוא שהחליט לקצר את העניין במקום אחד ולהרחיבו במקום אחר. ללא ספק זו דעה עקרונית על קיומה של יד עורכת או מחברת, המביעה גם תפיסה של כלל דרכי הכתיבה שבמקרא".¹⁹

כאמור לעיל, "דעה עקרונית" זו, ככל שהיא מרמזת על מודעות לשלב עריכה מאוחר שבו שב הסדרן והעביר את נוסח התורה תחת שבט סופר, לא עלתה על לבו של בעל לקח טוב. לדעתי אין בינו לבין הרמב"ן במהות אלא בסגנון: מה שבלשון רמב"ן "יתכן שאמר [...] ולא ספרו הכתוב", בא בקולמוסו של ר' טוביה במילים "הסדרן מקצר הענין". יתר על כן, ניכר שהמניע של הדרשן אינו מתמצה ביישוב פער הדיווח, אלא בשאיפה להמציא ביסוס תאורטי להרחבות האגדיות שבעל לקח טוב נטל בהן חלק נכבד. הלא כה דבריו, בנימה פולמוסית מובלעת: "ללמדך [!] שיש לדרוש ולהוסיף על דברי האגדה בכל מקום, לפי שהסדרן מקצר הענין; שהרי לא אמר [הכתוב] למעלה ואת הארץ תסחרו, והם ספרו לאביהם ואת הארץ תסחרו". זו הוכחה ניצחת לדרכו של הכותב לקצר בדברים, ניסוח אליפטי המניח לפרשן בקצה להתגדר בה בדרשותיו, ואף מחייב אותו בעמלנות פרשנית משלימה.²⁰ בעל לקח טוב מרבה להשתמש בעיקרון מתודולוגי זה כמסד לדרשת הכתוב וכצידוק להרחבתו ולפיתוחו. למשל, הוא מצביע על מידת הצמצום בניסוח, כדוגמת "ויהגדתם לאבי את כל כבודי במצרים" (מה, יג) – לפי שכללות שבתורה יתירה

19. ברין, עמ' 292 (ההדגשה שלי).

20. על הפן הפולמוסי האנטי-קראי המבצבץ מבין השורות והמתבטא בנימה אפולוגטית בולטת, ועל יחסו של בעל לקח טוב לקראים, אם בסמוי בכינוי "התועים" ואם במפורש, ראה בוכר (הערה 5 לעיל), מבוא, ט ע"ב – י ע"א, ובעיקר י ע"ב – יח ע"א (ושם מראי מקום); וראה גם הערה 22 להלן.

מפרטותיה" (קט ע"ב). על הניסוח הכוללני בשמות ד, כח, "ויגד משה לאהרן את כל דברי ה' אשר שלחו, ואת כל האתת אשר צָוָהוּ", הוא מטעים: "שאם בא הכתוב לפרט כל דברי ה' אשר שלחו – היתה עוד פרשה אחרת; אלא שקיצר הענין" (יג ע"ב).²¹ תכונת הקיצור המכוונת, המאפיינת את לשון הכתוב, מעצימה את האחריות המוטלת על כתפיהם של בעלי המדרש ומתקפת את סמכותם המושתתת על יתרונם האינטלקטואלי: "להודיעך שהתורה לא ניתנה לטפשיין, ולא מסרה הכתוב אלא לחכמים, לדרוש ולאזן ולחקור ולתקן מדרשות נאות, דברים דבורים על אופניהם" (בר' מט, ד; קטז ע"ב).²²

מחבר שכל טוב שקיבל ממנו,²³ הטמיע את הכלל שטבע קודמו, לרבות השימוש בכינוי הסדרן: "מיכן שיש רשות לגיבורי כח [=חכמים] לדרוש ולהוסיף על דברי הגדת העניין בכל מקום לפי כחן; כי דרך הסדרן לקצר הענין ובא במקום אחד ושונה ומוסיף ומחדש. שהרי למעלה לא תמצא שיוסף אמר 'ואת הארץ תסחרו', ועכשיו בא וחדשו כאן" (מב, לד; עמ' 265). רוצה לומר שהסדרן, משה כותב התורה, נקט במכוון שיטת כתיבה המותירה מקום לעשייה דרשנית משווה, מרחיבה ומפרה. ברי שכלל הרמנויטי זה, הידוע בניסוח "דברי תורה עניים במקומן ועשירים במקום אחר",²⁴ אינו מבטא גישה ביקורתית אלא הפנמה של חוקי הסגנון המקראי.²⁵ מכאן שניתן לערער על ההבחנה של ברין שלפיה "המיוחד במקום זה

21. על תכונה ספרותית זו עומד בעל לקח טוב במקומות נוספים, כמו בפירושו לבראשית א, כז: "קיצר הענין [...] כי רצה" וכו', ולהלן "אע"פ שלא ספר הענין כי קצרו הנה" (ח ע"ב), וכן בפירושו לשמות יח, כה: "ויבחר משה אנשי חיל", למול הפירוט שבפסוק כא: "קיצר בענין" (סג ע"א) ועוד.

22. כן ראה פירושו לבראשית כט, ב: "ארז"ל 'אין המקרא יוצא מידי פשוטו', אע"כ רצו הדרשנים להרחיב המקרא ולדרוש עליו" (עב ע"ב); שם מה, ג: "בוא וראה כמה תורה אתה למד משיחתן של ראשונים, כל שכן תורה עצמה כמה מדרשות וכמה הוכחות אתה למד" (קט ע"א); שמות ב, ה: "דע והבן שאע"פ שאין מקרא יוצא מידי פשוטו, מדרש נאה הוא להשכיל בו דבר מתוך דבר" (ה ע"א) ועוד. הכול במגמה דידקטית שאותה סיכם הדרשן בחתימת התורה: "אע"פ שאין מקרא יוצא מידי פשוטו, חכמי ישראל דורשין את המקרא מדרשות הנשמעות באוזן והמתקבלות בדעת" (דב' לד, א; סז ע"א). למותר לציין שגם בהיגדים אלו ניכרת נימה פולמוסית.

23. אמנם לצד התלות בלקח טוב, יש שהוא מפגין עצמאות מחשבתית. למשל, הוא אינו נרתע מלשלול את מגמת האידאליזציה המדריכה את המדרש בהטעמת דברי יעקב "אנכי עשו בכרך" (בר' כז, יט), בטיעון ענייני: "ראיתי בפי' ר' טוביה – 'עשו' הפסיק הענין, וכן אמר יעקב לאביו: אנכי הוא המדבר אבל עשו הוא בכורך. ולא נראו לי הדברים כפתור ופרח, כי יש להם סתירה בכמה מקראות שהן דומין בטעם ובנקודין ואין לדרוש כך" (עמ' 112), ובהמשך הוא מצביע על כתובים כדוגמת "אנכי ה' אלהיך" השוללים טכניקת פירוש מפצילה זו.

24. משנת רבי אליעזר (הערה 18 לעיל), עמ' 26, בשם ר' נחמיה, ונסמן שם מהירושלמי ראש השנה ו, ה (נח ע"ד), ומדברי התוספות בכריתות יד ע"א, ד"ה אלא דרפרם.

25. בהקשר זה ראוי להזכיר פרשן ביזנטי אחר, ר' מיוחס כ"ר אליהו (בן המחצית הראשונה של

בלקח טוב הוא, שמחד גיסא הוא נוגד לתורה ואמירה כזאת לגבי עריכת התורה היא רגישה ביותר, ומאידך גיסא הפרשן מזכיר דרך עקרונית שגרתית של דרכי הסיפור המקראי.²⁶ אדרבה, המודעות של בעל לקח טוב, כמוהו כרמב"ן, ל"דרך עקרונית שגרתית של דרכי הסיפור המקראי" מעקרת את דבריו מכל ממד ביקורתי, בהיות שכך דרכה של תורה.²⁷ חפזו של ר' טוביה מכל "תפיסה ביקורתית"²⁸ עשויה ליישב את תמיהתו הצודקת של ברין: "שבכל פירושו של בעל לקח-טוב זה המקום היחיד [...] שהוא משמיע דעה כזאת".²⁹ רוצה לומר שהיינו מצפים מהדרשן להציג את השקפתו הביקורתית – להערכת ברין – כהסבר למקורם של הכתובים הקלאסיים שתוכם מוכיח שאינם מידו של משה (על חלקם רמז ראב"ע³⁰), ושמחבר לקח טוב עבר עליהם בשתיקה!

שאלה זו חלה לכאורה גם על מדרש שכל טוב, שכאמור דן באחד מאותם פסוקים (בר' מז, כו, "עד היום הזה"), בלא שהפן הביקורתי בא לידי ביטוי. יתר על כך, גם כשהוא דן בכתוב "אנכרוניסטי" מובהק, לשון הסדרן שהוא נוקט רחוקה מלרמז על התערבותו של עורך מאוחר. כוונתי לשושלת מלכי אדום שעמדו "לפני מֶלֶךְ מֶלֶךְ לבני ישראל" (בר' לו, לא), ולגביה מעיר בעל המדרש: "וכתבם הסדרן יחדו כדי לסיים ענין התבן והקש לסלקם מעל הבר". רוצה לומר שכותב התורה שסדר את הגנאולוגיה של עשו ("הוא אדום", שם ח) סיפח לה, בדרך ההטרמה, את רשימת המלכים שקמו לו, במגמה להשלים את זריית "התבן והקש"

המאה הי"ד), שבפירושו לתורה עמד פעמים רבות על תופעת "המקרא המקוצץ", ואף ניסה להטעימה בנימוק תאולוגי. ראה י' תא-שמע, "לתולדות הספרות הרבנית ביוון במאה הי"ד", תרביץ סב (תשנ"ג), בעיקר עמ' 113–114.

26.

ברין, עמ' 292 (ההדגשה שלי).

27.

כך מיישב הרמב"ן גם את דברי יעקב לנשותיו: "ואביכן התל בי והחליף את משכרתי" (בר' לא, ז), ובפירושו: "זה היה אמת, ואם לא [=אף שלא] ספרו הכתוב מתחילה [...] וכזה במקומות רבים בתורה. ובפרשה הזאת למעלה (ל, טו) לא ספר שנתנה לאה את הדודאים לרחל". עיקרון ספרותי זה מצוי כבר אצל ראב"ע. ראה למשל פירושו הקצר לשמות יד, יב: "ואף על פי שלא מצאנו כתוב [...] ידענו כי כן היה; כי דברים רבים ידענו מאחריתם" (השווה לפירוש הארוך), ובמקומות נוספים.

28.

עמדה שברין מייחס לו (ברין, עמ' 293).

29.

ברין, שם.

30.

ראה בעיקר פירושו לדברים א, ב. כתובים כדוגמת המצוין בבראשית יב, ו, "והכנעני אז בארץ"; השם 'דן' שבסיפור אברהם, שם יד, יד; האזכור "אשר יאמר היום בהר ה' יראה", שם כב, יד; רשימת מלכי אדום שקמו "לפני מֶלֶךְ מֶלֶךְ לבני ישראל", שם לו, לא; הנאמר בדברים ג, יא לגבי ערשו של עוג, "הלא היא ברבת בני עמון עד היום הזה"; פסוקי החתימה לספר דברים המתארים את פטירת משה; וכן אינטרפולציות וכתובי עריכה נוספים, שלחלקם נבוא בהמשך.

ולהתפנות אל ה"בר" – סיפור תולדותיה של משפחת יעקב, הבא בתכופ בפירוט רב (פרק לו ואילך).³¹

הרי שבעל שכל טוב לא הוטרד כלל מבעיית המידע המאוחר, שלכאורה אי אפשר שהיה בידי המחבר "המקורי", בעיה שהעסיקה את המחקר המודרני. תן דעתך שאפילו ראב"ע, שלדברי הכול ניחן ברגישות ביקורתית,³² דחה על הסף ("חלילה חלילה") ובמילים בוטות ("וספרו ראוי להשרף") את קביעתו הבלתי סבירה של היצחקי ("הכי קרא שמו יצחק, כל השומע יצחק לו"), הטוען לתחיבה מאוחרת: "בימי יהושפט נכתבה זאת הפרשה". ובשונה מכתובים אנכרוניסטיים אחרים שבחינתם העניינית מחייבת, לדעת ראב"ע, להפקיע מחזקתו של משה, הוא משוכנע כי "האמת שפירוש 'לפני מֶלֶךְ-מֶלֶךְ' – על משה מלך ישראל; וכן כתוב: 'ויהי בישורון מלך' (דב' לג, ה)". ביאור שכמותו יש אצל רשב"ם, הפשטן הקיצוני, ושמן הסתם היה מקובל גם על בעל שכל טוב, בהיותו הולם את דרכו הפרשנית. ואכן העוקב אחר קודמו בעל לקח טוב, מתרשם באחת מגישתו הדרשית-דידקטית גם לכתובים הבעייתיים, שבעיניו לא עוררו קושי כלשהו. כך בנוגע למצוין "והכנעני אז בארץ" (בר' יב, ו) – כל שהעסיק אותו היא מגמת המידע הטריטוריאלי: "מה ת"ל? אלא שאע"פ שהיה הכנעני בארץ לא הִנֹּק מהם; ד"א שאע"פ שהיה הכנעני בארץ לא למד ממעשיהם" (כט ע"ב). כיוצא בו הלקח הצפון באזכור שאצל אברהם, "וירדף עד דן" (יד, יד) – כיון שהגיע אותו צדיק לזן תש פחו, ראה שעתידין בניו להקים עגל בדרך" (לג ע"א), ועוד. הוא הדין בספח "אשר יאמר היום] בהר ה' יראה" (כב, יד), שבו הוא יוצק בשורה נבואית: "מלמד שצפה ברוח הקדש בניינו וחורבנו; דכתיב 'על הר ציון ששמים' (איכה ה, ח), ועוד פְּנוּי דכתיב 'יִרְאֶה'" (נא ע"ב). יתרה מזו, אפילו באשר לניסוח המוקשה "ואברהם עודנו עומד לפני ה'" (יח, כב) העדיף, וודאי שלא בכדי, את עמדת התנחומא (בשלח, טז) "פְּנֵה הַכְּתוּב וְכִי, עַם שֶׁלִּבְטַח הַכִּיר אֶת הַמּוֹבָא בְּבִרְאשִׁית רַבָּה עַל אֶתֶר א"ר סִמּוֹן תִּיקוֹן סוֹפְרִים הוּא זֶה" – מְקוֹר סִפְרוֹתֵי שַׁעֲמַד לִנְגַד עֵינֵינוּ וְשִׁימָשׁ אוֹתוֹ רַבּוֹת.³³

31. השווה רש"י לו, א: "אחר שכתב לך ישובי עשו ותולדותיו בדרך קצרה [...] פירש לך ישובי יעקב ותולדותיו בדרך ארוכה כל גלגולי סבתם, לפי שהם חשובים לפני המקום להאריך בהם".
 32. לסיכום (חלקי) של דרכו ראה ג' ברין, "שאלות חיבור ועריכה במקרא בפירושו של ראב"ע", מחקרים ביצירתו של אברהם אבן עזרא, תעודה, ח, בעריכת י' לוי, תל-אביב תשנ"ב, בעיקר עמ' 125–130. הדוגמה המובאת בתכופ לא נדונה שם, למרות חשיבותה לתיאור שיטתו של ראב"ע.

33. ראה בובר (הערה 5 לעיל), מבוא: "המדרש הזה [=בראשית רבה] היה לו מקור להרבה פירושים בחבורו לספר בראשית, וכמה פעמים מזכירו בשם בראשית רבה" (יט ע"א). למקורות המדרשיים השונים, התנאיים והמאוחרים, וליחסם של פרשני ימי הביניים אליהם ראה א' מונדישין, "רש"י, רשב"ם וראב"ע שונים משנתם בסוגית 'תיקון סופרים'", עיוני מקרא ופרשנות: מנחות ידידות והוקרה לאלעזר טויטו, בעריכת ש' ורגון ואחרים (כרפוס).

כל זה מעיד שהעיון הביקורתי לא נמנה עם מאפייני גישתו הפרשנית של ר' טוביה בן אליעזר, מחבר לקח טוב, כפי שלא הנחה את יורשו הרוחני ר' מנחם בן שלמה בעל שכל טוב. כל שברצונם לומר הוא שהכרת דרכי השיח המקראי, הזקקת הבחנה בין גוף העלילה לבין נוסחות תיחום פרי קולמוסו של הסופר-הסדרן, מחייבת מודעות גם למידת "דרך קצרה" שנוקט הסדרן, כאתגר אינטלקטואלי התובע התמודדות עם פערים ועם מתחים בדרך יצירתית המזמנת הרחבות מדרשיות. מכאן שהמשותף לרעואל, בעליה (אם לא מעתיקה) של המגילה הביזנטית, ולצדו מחברי הפירושים לדברי הימים – המיוחס לתלמיד רס"ג, הקרוי בשמו של רש"י, וזה שבכ"י מינכן 5 מכאן, לבין בעל לקח טוב ובעל שכל טוב מכאן, מתמצה בעצם ההיזקקות לכינוי סדרן. אולם הכותב הביזנטי ושלושת פרשני דברי הימים נוסכים במונח תוכן של ביקורת גבוהה, הטוענת לטקסט מרובד דרשכתי, אך אצל שני בעלי מדרש אלו, עם שפעלו באופק התרבות היווני, הוא ממשיך לשמש בהוראה הראשונית של לבלר-מעתיק הסודר את הדברים בכתב, בבחינת "ערוכה בכל ושמורה".³⁴

ג

בחלק השני של מאמרו נדרש ברין למונח המסדר, והוא מבקש לראותו כ"בן זוגו של הסדרן", להבדיל מהמחבר-הסופר. ברין מפנה לפירושו של רמ"ק לעזרא ד, ח: "כתבו אגרה חדה [...] כנמא" – כאשר נאמר; וזה מאמר הסופר ומסדרים הספר". לדעת ברין, "מעניין ביותר הוא התואר הכפול 'הסופר ומסדרים' הספר, היינו הסופר ועורכי הספר".³⁵ אך מסתבר שהתואר הכפול מכון לאותה פונקציה, שהרי לא ניתן לזקוף את תוספת העריכה על שם כולם! אלא שרמ"ק תהה על האחריות לחיבור הספר: האם היה זה סופר יחיד או צוות כותבים שעשה בסידור? עובדה שרמ"ק אינו מחלק בין הסופר לבין המסדר, אלא בין הסופר כיחיד לבין המסדרים בלשון רבים. כך שאת הווי"ו יש לראות אם כווי"ו פירוש³⁶ בהוראת "זה

34. השווה פירושו הידוע של רש"י לשמות כא, א: "אמר לו [=למשה] הקב"ה: לא תעלה על דעתך לומר אשנה להם הפרק וההלכה ב' או ג' פעמים עד שתהא סדורה בפיהם כמשנתה, ואיני מטריח עצמי להבינם טעמי הדבר ופירושו, לכך נאמר 'אשר תשים לפני' – כשולחן הערוך ומוכן לאכול לפני האדם" (ההדגשה שלי). לשימוש בשמות ובפעלים משורש סד"ר בהוראת 'ערך' בלשון חז"ל, הפיוט ופרשני ימי הביניים ראה תא-שמע (הערה 2 לעיל), עמ' 250; ברין, עמ' 294 הערה 9. בשימוש בפועל סדר בלשון הפיוט אדון להלן.

35. ברין, עמ' 294–295.

36. על וי"ו הפירוש המשמש בלשון חכמים ראה, למשל, י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ס³, עמ' 1080–1081 (ובהערה 1 דוגמאות מן המקרא; וראה יונה אבן ג'נאח, ספר הרקמה, שער ו, מהדורת מ' וילנסקי וד' טנא, עמ' סו–סז), 1086–1087 ועוד.

מאמר הסופר, משמע המסדרים הספר", ואם כתמורה.³⁷ ובהיות שהטעם האסתטי מונע ניסוח מעין "זוהי מאמר הסופר ר"ל/או סופרי הספר", בחר רמ"ק לגוון בצירוף נרדף, "מסדרים הספר".³⁸

הוכחה לכך מפירושו שם ה, ד: "כנמא אמרנא להוים" – הם דברי הבונים או דברי הסופרים,³⁹ כלומר שלשון ההצעה היא מְשָׁל הבונים (כעדות השימוש בגוף ראשון), ולחלופין – מסגרת עריכה מאת הסופרים. בפירושו לפרק ד הרהר רמ"ק בשאלה מיהו המחבר: סופר אחד או קבוצת מסדרים, ועתה, בזיקה לסגנון הפסוק, הוא נוטה לייחס את הכתיבה לחבר סופרים.⁴⁰ ואכן בפירושו לפסוק התוכף, "ועין אלהים הות על שבי יהודיא" (שם ה), הוא מציין בסתם: "הכתוב יספר כי ה' עזרם". סיפורו של "הכתוב", קרי הסופר, או "מסדרים הספר" הם חבורת סופרים; ואין להניח כי מדובר בהתערבותו של עורך-משכתב מאוחר. עובדה שלשון "מסדרים הספר" מצויה אצל רמ"ק רק באותו כתוב,⁴¹ ותאוריית הסדרן

37. על וי"ו המשמשת במשמעות 'אר' ראה אפשטיין, שם, עמ' 1062–1064 ועוד; משמעות זו הוסיפה להתקיים ברובד הלשון של ימי הביניים. לשתי ההוראות ראה א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים ותל-אביב 1908–1959, ערך "ו" (כרך ג, עמ' 1254–1255).

38. על הפועל סדר בהוראת 'ערך'/'כתב'/'חיבר' ראה הערה 34 לעיל. התלבטות דומה ניכרת גם בפירושו של רשב"ם לקהלת (מובא אצל שטיינר [הערה 4 לעיל], עמ' 129). בדבריו על מסגרת העריכה של הספר הוא מחליף בלשונו בין השימוש בלשון יחיד ללשון רבים. בפירושו שם א, ב הוא כותב: "שתי מקראות הללו 'דברי קהלת' (א, א) 'הבל הבלים' (שם ב) – לא אמרן קהלת, כי אם אותו שסידר הדברים כמות שהן"; בעוד שבפירושו יב, ח הוא מתנסח: "'הבל הבלים', עכשיו נשלם הספר, ואותן אשר סדרוהו אמרו מיכאן ולהבא" (פירוש רשב"ם לקהלת, מהדורת ש' יפת וש' סולטרס, ירושלים תשמ"ה, עמ' 71, 123; ההדגשות שלי). לדעתי, אפשר שבחילוף הלשון מרמז רשב"ם לברייתא במסכת בבא בתרא יד ע"א, המייחסת את כתיבת ספר קהלת (בהבדל מחיבורו) לחזקיה וסיעתו. לשאלת הקשר שבין רשב"ם לחיבורים לקח טוב ושכל טוב ראה שטיינר שם, עמ' 133 והערה 26.

39. מובא על ידי ברין, עמ' 294 הערה 10. אלא שמקומו הראוי של ביאור זה הוא לדעתי ב"פנים", כראיה לסתור. שטיינר (הערה 4 לעיל), עמ' 148, דן בפירושו של רמ"ק אך מתעלם מביאורו השני, שאמנם חסר את המונח סדרן/מסדר, ועם זאת רלוונטי לתיאור עמדתו של פרשן פרובנסלי זה.

40. אפשר שרמ"ק ביקש להפריד בתשלובת המשמשת בספר, בין הכותב עברית לבין הכותב ארמית (מודעתו לעירוב הלשונות ניכרת בפירושו שם ו, ח לצורה אֶלְף שהיא כמו אֶלֶן, בציינו: "והם שתי לשונות, זה אומר בכה זה אומר בכה"); והרי קטע זה, ד ז ואילך, הוא קו המעבר לארמית. גם אפשר שהיה בדעתו להבחין בין האחראי לסיפור המסגרת ולקטעי הקישור, הכתובים בגוף ראשון, לבין ספרי יחש קדומים וכן מסמכים ותעודות רשמיות שוודאי יצאו מידי אחרים, שבעקיפין חברו לכתיבת הספר. אפשר גם שהכתוב "ומשפחות סופרים" (דה"א ב, נה) עמד ברקע ההנחה על אודות חוג כותבים-מסדרים.

41. עובדה זאת צוינה כבר אצל שטיינר (הערה 4 לעיל), עמ' 148. אגב, הכינויים הכותב/כותב הספר/הסופר-המחבר המשמשים אצל רמ"ק, ושעליהם הצביע ברין במאמרו "חיבור פרשיות

המגיה והמתקן (כמו גם ההנחה בדבר מקורות חלוקים) אינה עולה אפילו בפסוקים שבהם הקושי הענייני – כדוגמת סתירות בעליל – מחייב לכאורה תירוץ ביקורתי. הרי שגישא זו זרה לרוחו ורחוקה מאורח חשיבתו.⁴²

ד

בסיום דבריו בנושא המסדר מצביע ברין על צירוף לשון דומה, לדעתו, הבא "במפתיע" אצל ראב"ע. בפירושו ("הארוך") לשמות ו, כח, "ויהי ביום דָּפַר ה' אל משה בארץ מצרים", תמה ראב"ע על החלוקה המסורתית לפרשיות המעמידה פסוק זה כחותם־תאריך לסיפור הקודם, שהרי הוא נראה ככותרת־זמן לעניין הבא. בלשונו: "יש לתמוה על המסדר הפרשיות, למה לא דָּפַק זה הפסוק עם הבאים אחריו, והוא סמוך אליהם!". בדבריו על כינוי זה מציע ברין: "ונראה לי, שהלשון מסדר הפרשיות במקום זה הוא תואר לאל כמחבר התורה".⁴³

הנכון שתואר זה מכון – כפי שמוכח מההמשך התכוף – למי שהופקד על דיבוק הפסוקים, כמקבילו המדויק של הכינוי האחר שנוקט ראב"ע בסמוך והמצוטט על ידי ברין: "אולי בעל הפסוקות ידע לו טעם למה עשה כן; כי דעתו רחבה מדעתנו". רוצה לומר אף שראב"ע אינו מוצא היגיון בחלוקה של מסדר הפרשיות, חזקה על אותו בעל הפסוקות רחב הדעת, שטעמו ונימוקו עמו.⁴⁴ הקושי נשאר פתוח.

את אמונו המוחלט בהכרעותיהם של בעלי המסורה מביע ראב"ע בשבח שהוא חולק לאנשי כנסת הגדולה, שעמלו בגיבוש המקרא לאותיותיו, לניקודו, לטעמיו ולעיצובו הטיפוגרפי: "ונחה רוח ה', רוח חכמה ובינה על אנשי הבית הנקראים

מן המקרא בתפיסת פרשנים קראיים כותבי עברית", בית מקרא מז (תשס"ב), עמ' 310–312, גם הם מכוונים מן הסתם לסופר שקיבץ את הדברים, ערך אותם והעלה אותם על הכתב. 42. למסקנה זו מגיע גם שטיינר בחלק השני של מאמרו (הערה 4 לעיל), עמ' 148 ואילך, הטוען בצדק כי "התיאוריה הבינונית" שחלחלה לאשכנז נדחתה על הסף בפרובנס ובספרד מנימוקי פולמוס אנטי־אסלאמי. לעניין תיקון סופרים ויחסו לטענת ה"זיוף", נוסף למאמרי הנזכר אצל שטיינר בהערה 116, ראה מאמרי "תיקון סופרים" (הערה 34 לעיל), שם הרחבתי בשוני שבין השיטות.

43. ברין, עמ' 295.

44. על מתח בין הדבוק הענייני לבין החלוקה לפרשיות ראה גם פירושו של ראב"ע לבמדבר ג, י: "ופרשת 'ואני הנה לקחתי' גם היא דבקה; כי יש בתורה פרשיות דבקות בטעם ואם הם [=אף שהם] מפורשות [=מופרשות בחלוקה], כמו 'ויהי כאשר תמו כל אנשי המלחמה' (דב' ב, טז), וכן 'ויהי ביום דבר ה' אל משה' (שם' ו, כח) – המקרה הנדון. לעצם החלוקה לפרשיות ראה י, ייבן, המסורה למקרא, ירושלים תשס"ג, עמ' 39–41; לספרות המצוינת יש להוסיף את מקראות גדולות: הכתר, מהדורת מ' כהן, יהושע שופטים, רמת־גן תשנ"ב, מבוא כללי, עמ' 50*–52*.

אנשי כנסת הגדולה [...] גם הם היו משיבי טעם וילמדו הבאים אחריהם חפץ כל ענין על יד טעמי המקרא, והמלכים והמשרתים, והסתומים והפתוחים, והדבקים והפסוקים, ועיניים היו לעוור; על כן נצא בעקבותיהם ונרדוף אחריהם, ונשען עליהם בכל פירושי המקרא".⁴⁵ מכאן שהתואר "מסדר הפרשיות", בלשונו של ראב"ע, אין לו דבר עם הסדרן/המסדר או עם שאלות חיבור ועריכה אחרות. כוונתו לבעל המסורה, שבין היתר תיקן את החלוקה לפרשיות פתוחות וסתומות; ובניסוח החלופי, בזיקה להיבט הפונקציונלי, "בעל ההפסקות".⁴⁶

ה

אגב דיון בשאלה מיהו הסדרן/המסדר ומעמדו, ברצוני להזכיר מקור נוסף המשתמש בפועל סדר בקשר לכתיבת התורה. רב האיי גאון, בפתחה לפרשת מטות,⁴⁷ מפיט: "טעמי חקים הורה לסדר".⁴⁸ ומאזכור צו האל למשה, לסדר, משמע לכתוב את חוקי

45. מפתחתו לספר מאזני לשון הקדש, מהדורת וולף בן שמעון מהידנהיים, אופיבאך תקנ"א. ליחסו של ראב"ע למפעל המסורה ראה א' סימון, "ראב"ע ורד"ק: שתי גישות לשאלת מהימנות נוסח המקרא", בר-אילן ו' (תשכ"ח), עמ' 191–237; ש' קוגוט, "ר' אברהם אבן-עזרא כבלשן על-פי פירושיו למקרא", *Studies in the Writings of a Rabbi Abraham Ibn Ezra: Twelfth-Century Jewish Polimath*, ed. I. Twersky and J. M. Harris, Cambridge Mass. and London 1993, עמ' 1–20. לסיכום ענייני קצר ראה ל' חרל"פ, תורת הלשון של ראב"ע: מסורת וחדוש, באר-שבע תשנ"ט, עמ' 263–265. לנושא מורכב זה ראה גם מונרשיין (הערה 33 לעיל); והנ"ל, "יחכמי המסורת בדאו מלבם טעמים לחסרות ויתרות": למאבקו של ראב"ע בניצול הכתיב המקראי ככלי פרשני" (עומד להתפרסם).

46. לביטוי זה השווה רש"י ויקרא א, א: "ויקרא אל משה" [...] ומה היו הפסקות משמשות? ליתן ריוח למשה להתבונן בין פרשה לפרשה ובין ענין לענין" (תורת כהנים, דיבורא דנדבה, א, ח-ט). לענייננו ראה גם פירושו לבמדבר כז, ז ולדברים ד, מד.

47. הפתיחות לפרשיות השבוע (ששרדו רק לספרים ויקרא, במדבר ודברים) מפויטות במחורות מרובעות בסדר האלף-בית ותחומות במחורות האחרונה באקרוסטיכון "האיי". ראה ספר פתרון תורה, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תשל"ח (ובמהדורת פקסימיליה, הקדים מבוא מ' בית-אריה, ירושלים תשנ"ה). השירים פורסמו קודם לכן על ידי יש"י חסידה, רב האיי גאון: רשויות לפרשיות התורה, ירושלים תשל"ז (הציטוטים להלן הם על פי מהדורה זו). פליישר מסתייג בצדק מההגדרה "רשויות", מונח השמור לסוגים של שירה ליטורגית, ואילו ההקשר שבו מופיעות הפתיחות הוא חוץ-ליטורגי מובהק (ע' פליישר, "צינונים לנחלתו הפייטנית של רב האיי גאון: פתיחות השיר במדרש 'פתרון תורה'", אסופת מאמרים לזכר דן פגיס, בעריכת מ' ברינקר, י' יהלום ו' פרגל, מחקרי ירושלים בספרות עברית י-יא, חלק ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 665 הערה 10, וראה גם עמ' 668 והערה 21). וכבר העיר על כך אורבך שם, מבוא, עמ' יד-טו והערה 14.

48. חסידה, שם, עמ' מב טור ט. הניקוד לסדר הוא על פי התיקון של פליישר, שם, עמ' 669, בהתאמה לטורים האחרים שבמחורות בחרו אחד (לגדור, ודור, לנדור).

התורה לפרטיהם ודקדוקיהם,⁴⁹ נדרש הפייטן לדיני הנדרים שבפרשה (במ', ל, ב-יז), בהורותו:

פִּיךְ אֶל תְּבַהֵל בְּנֶדֶר
צָפָה לְאַחֲרִית וְאַחֲרֵי תִדּוּר
קִדּוּשׁ חֶק בְּסֵפֶר מוֹסְדֵר
רָחֵשׁ תְּשִׁמּוּר בְּנִדְבוֹת נִדֵּר
כַּכְּ[תוֹב] אִישׁ כִּי יִדּוּר וּג', וְאוֹמֵר מוֹצֵא שְׁפִיטָה [מִדֶּרֶךְ] וּג',⁵⁰

הרי שה' הורה למשה "לסדר", לכתוב את התורה; נמצאת התורה "ספר מוסדר" שבו חקק האל את מצוותיו.⁵¹

ניתן לזהות את המקורות לביטויי של רב האי, כמו הטור המפייט "פִּיךְ אֶל תְּבַהֵל בְּנֶדֶר" שהוא על פי הנאמר בקהלת ה, א: "אל תבהל על פִּיךְ" וכו'. הטור "צפה לאחרית ואחר תדור" מרמז מן הסתם לדיני פתיחה בנוסח: "אילו היית יודע" וכו'.⁵² אך לא מצאתי מקור השראה לביטוי "סדירת התורה", ומסתבר שהוא באנלוגיה לסדירת יצירות ספרותיות אחרות, כמו משנה, ברכות ותפילות, הגדה של פסח ועוד, מטבע לשון הבא בתלמוד ובמדרש.⁵³

ייתכן אפוא שיש לראות שירה זו של רב האי גאון (939-1038),⁵⁴ המוחזקת

49. כך יש לפרש את הטור, בהקבלה לטורים הסמוכים: "הזהיר אמרים בתורה טהורה, ופירוש נדרים חקק לבארה" (עמ' מב), ובהשוואה לטורים כדוגמת "טוב טעם בלוחות חרות" (הפתיחה להאינו, עמ' ס); "ביאור דתו חקק בספר" (הפתיחה לבמדבר, עמ' כו; אצל אורבך, עמ' 218, 305, 109, בהתאמה).

50. חסידה, שם, עמ' מג טורים פ-ט (אצל אורבך עמ' 218). גם באשר לחריזה זו, שאינה מכוונת, מציע פליישר שמאחר שעיקרה בסגול יש לתקן בדוחק את תדור לצורת פיעל תנדר, ומוסיף: "אבל 'מוסדר' אי אפשר לישב" (שם, עמ' 670).

51. אפשר שבכינוי "ספר מוסדר" טמונה דרמשמעות: ספר שנכתב ונסדר פרשיות וסדרים (השווה L. Ginzberg, *Geonica II: Genizah Studies*, "אגרת רב האי לר' יהודה אלון מקירואן", New York 1909, עמ' 279, שורות 4-5).

52. ראה למשל משנה נדרים ט, ה: "פותחין לו מן הכתוב שבתורה [...] אמר: אילו הייתי יודע שהוא כן, לא הייתי נודר - הרי זה מותר". לעמדתו של רב האי כלפי החומר שבשבעה נדרים ראה ב"מ לזין, אוצר הגאונים: נדרים, ירושלים תש"ב, מבוא, עמ' 8-11, וסימנים נד-נו (עמ' 19-21), קלו (עמ' 56); נוסח הסידור שלו לתפילת כל נדרי, שם, סימן סח (עמ' 24).

53. להפניות ראה תא-שמע וברין (הערה 34 לעיל), והנסמן שם. למקורות נוספים, מאוחרים יותר, ראה שטיינר (הערה 4 לעיל), עמ' 128-134; י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: כתיבה והעתקה, רמת-גן תשס"ה, עמ' 430-437.

54. אמנם בזהותו של רב האי בעל הפתיחות נחלקו הדעות (ראה פליישר [הערה 47 לעיל], עמ' 663 הערה 7). פליישר שב ובדק את הסוגיה, ועל סמך סגולות הצורה, החריזה, הלשון והתכנים קבע "שנתוני המקום והזמן העולים מניתוח הטקסטים חופפים במדויק את נתוני מקומו וזמנו של רב האי גאון", ולפיכך "אין לנו מנוס מלאשר את ייחוס השירים הללו לרב האי גאון" (עמ' 679).

כיצירת נעורים⁵⁵ וככזו אפשר שקדמה למגילה הביזנטית,⁵⁶ כאחד המקורות הראשונים המתאר את משה כסודר התורה, אמנם בלא הכינוי סדרן.⁵⁷ אך עם שהפועל סדר, בנטיית שונות, השתגר בלשון הפיוט בעניינה של תורה ובפעילותו

55. כך נוטה להכריע פליישר, המאפיין פתיחות אלו מצד רמתן הספרותית כ"שירים קלושים ועלגים" (עמ' 664), בהשוואה ליצירותיו האחרות שבהן הוא מתגלה כ"פייטן מוכשר ובעל מעוף" (ע' פליישר, "עיונים ביצירתו של רב האי גאון", שי להימן: מחקרים בספרות העברית של ימי הביניים מוגשים לא"מ הברמן, בעריכת צ' מלאכי, ירושלים תשל"ז, עמ' 239).

56. התיארוך של המגילה למאה העשירית אינו מוחלט, שכן הבחינה הקודיקולוגית והפלאוגרפית אינה שוללת לחלוטין אפשרות איחורה לראשית המאה האחת-עשרה (ראה שטיינר [הערה 4 לעיל], עמ' 124 הערה 2).

57. אף שכפסע בין תפקידו כ"סודר" התורה לספר "סדור", לבין הכתרתו בתואר סדרן, הרי שב"רשימות הכינויים" שנספחו למהדורות הפיוט הביקורתיות שראו אור בשנים האחרונות, וכן באוסף העשיר של י' דוד, לקסיקון הכינויים בלשון הפייטנים, ירושלים תשס"א, לא מצאתי כינוי זה בין תאריי הרבים של משה. להדגמת השימוש (המועט) בפועל משרוש סדר בקשר לתורה, הרי מצינו "ותורתך תמימה ובה תורות סדורות" (ר' יהודה, "קדושתא לפרשת פרה", ש' שפיגל, אבות הפיוט: מקורות ומחקרים לתולדות הפיוט בארץ ישראל, בעריכת מ"ח שמלצר, ניו יורק וירושלים תשנ"ז, עמ' 226 טור 23); "נהג אותותיה סדורים מעולם" (פינחס, קדושתא לשבת "עניה סוערה", שם, עמ' 251 טור 155); "ספך האם לשלוחים לאינתן / סדורה וקצמת קצלת מהר ומתן" (פיוטי רש"י, מהדורת א"מ הברמן, ירושלים תש"א, עמ' טז, טורים כט-ל); "בקול רם השמיעם תורתו אשר סדר" (שירי-הקדש של אברהם אבן עזרא, מהדורת י' לוי, ב, ירושלים תש"ס, מדור המסופקים [ולדעתי אינו לראב"ע], עמ' 548 טור 9). ובקשר למשה נותן התורה: "תורה ציוה לי וסידר ענייני" (פיוט "אלהים בחסדו" ליוסף, מחזור שבועות, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תש"ס, עמ' 52 טור 21); "סדרה בסימנים ובמסורות ובדקדוקי חקירות" (פיוט "אזהרת ראשית", שם, עמ' 647 טור 15) ועוד, כהד למבעים קרובים המצויים בתלמוד ובמדרש. אפשר שזכות ראשונים בשימוש בפועל סדר בהקשר האמור הוא לאלעזר בירבי קליר: "וקרא לציר שעימו דר / ולעניו כל עניניו סדר / וממנו דבר לא נעדר" ("אדון עולמים": סילוק לקדושתא לשבועות, שפיגל, שם, עמ' 183; הייחוס לקלירי נדון במבוא, עמ' 181); ושוב: "וכל מצוה שבה כעניניו בה סדורה" (רבי אלעזר בירבי קליר: קדושתאות ליום מתן תורה, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תש"ס, עמ' 134 טור 606); ואף בנוגע לאדם הראשון: "כאימת יוצרו על כל אימתו / כמה וסדר לפניו תורתו" (שם, עמ' 181, טורים 145-146) בהוראה של צו אלוהי. לא מצאתי שימוש בפועל זה אצל יוסי ולא אצל יניי. אגב, באחד הטורים בקרובה שנועדה כנראה לשמות לא, יח "יתן אל משה" מפיט יניי: "[פיהו] כפיכה הוריתה, ויד ליד כתבתה והיסדותה" (מחזור פיוטי רבי יניי לתורה ולמועדים, מהדורת צ"מ רבינוביץ, א, ירושלים תשמ"ה, עמ' 353 טור 1). לדעת ברונוניק, מהלשון משתמע שלפי יניי ה' אחז בידו, כביכול, את ידו של משה כשכתב את התורה (נ"מ ברונוניק, פיוטי יניי: ביאורים ופירושים, ירושלים תשס"א, עמ' 168; גם ההשלמה משלו). אולם אין זה אלא ביטוי הנסמך על המדרש: "עשרה שמות נקראו לו למשה [...] 'בן נתנאל' (דה"א כד, ו) - בן שניתנה לו תורה מיד ליד" (ויקרא רבה א, ג; מהדורת מ' מרגליות, א, ירושלים תשי"ד, עמ' יא-יב). למבטא דומה הבא אצל אלעזר הקליר ראה אליצור, קדושתאות, עמ' 138 טור 39, ובהערה שם; עמ' 225 טור 59; עמ' 256 טור 125.

של משה, הרי ששימש במישור הטכני של כתיבה, של איסוף ושל סדירה, כהוראתו המקורית, ולא בהיבט הביקורתי שטיפח לראשונה, ככל שידוע לנו עד כה, מחברה של מגילת הפירוש מביזנטיון ואחריו שלושת הפירושים האנונימיים לספר דברי הימים, הנזכרים לעיל.⁵⁸

1

בסיום הדברים אני מבקש להעלות את זכרו של פרופ' ישראל תא-שמע, תלמיד חכם, חוקר, מורה וידיד, שהרבה לעסוק ביצירה הספרותית של היהדות הביזנטית ובהשפעתה על מרכזי תרבות יהודיים אחרים.⁵⁹ במכתבו אליי מיום כ"ה באב תשס"ד, שבועות ספורים קודם פטירתו, כתב בין השאר:

בעניין [...] לא אוכל לעשות רצונך ברגע זה, כי לצערי אינני בקו הבריאות, וזה עתה שבתי מבלי שבוע שלם בבית החולים, והעניין דורש חיפוש מדוקדק בין הניירות הישנים. אי"ה כאשר אתאושש מעט מחולשתי אתפנה לעניין הזה.

וממיטת חוליו, כמי שזכה ונתקיים בו שבח החיים העילאי "דלא הוה פסק פומיה מגירסא" (שבת ל ע"ב), הוא מוסיף בנושא שבו הצטלבו דרכינו:

זה זמן רב שאני תמה מניין יודע האבן-עזרא לתקוף כל כך את חכמת היוונים

58. על תפיסת המקור האלוהי של התורה ועל מידת עצמאותו של משה בחיבורה בספרות היהודית ההלניסטית ראה י' עמיר, "משה כמחבר התורה אצל פילון", דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ו, 5 (תש"ם), בעיקר עמ' 90-103. למקורות המדרשיים על מעמדו של משה, הנזכרים בפתח מאמרו, יש להוסיף את הדרשה: "כי שם חלקת מחוקק" (דב' לג, כא) זה משה שהיה סופר" (ילקוט שמעוני, ברכה, רמז תחקסב; ובתרגום ירושלמי: "משה נביא סופריהון ד' ישראל") וכן "משה ספרא רבה ד' ישראל" (סוטה יג ע"ב).

59. ראה מראי המקום (החלקיים) הפזורים בהערות הקודמות ובספרות המצוינת באותם מאמרים. לפני עשרים שנה קבע תא-שמע: "דיעותינו על חכמי ביזנטיון ותורתם במאה הארבע-עשרה מועטות ביותר, והחקירה בנושא זה טרם נפתחה" (במאמרו "הרב ישעיה די טראני הזקן וקשריו עם ביזנטיון וארץ ישראל", שלם ד [תשמ"ד], עמ' 416). בלא שמץ הפרזה ניתן לומר שהוא שהשיב את ספרותה של היהדות הביזנטית למקומה הראוי. פרק עלום זה בתולדות הרוח של היצירה היהודית, התפתחותה והשתלשלותה, העסיק אותו עד ימיו האחרונים, כפי שעולה ממאמרו "ספר רושינא: פרשנות מקרא דרום איטלקית מסוף המאה האחת עשרה", תרביץ עב (תשס"ג), עמ' 567-580, והמעגל נסגר במאמרו "רבי ישעיה דטראני וספרו 'תוספות רי"ד'", מחקרי תלמוד: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים, מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים א' אורבך, בעריכת י' זוסמן וד' רוזנטל, ירושלים תשס"ה, מאמרים שנדפסו לאחר מותו. כפי שנמסר לי מבני המשפחה, עלה בידו להשלים את העריכה המחודשת והמעודכנת לאסופה השלישית בסדרה "כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים", שיועדה לחכמי ביזנטיון ואיטליה. ונקווה שתראה אור בקרוב.

הביזנטים? הרי בכל נדודיו לא היה שם, לא הכירם אישית, וכי הכל מתייחס למדרש "לקח טוב" שכל כך לא מצא חן בעיניו? ומי הוא "מאיר", בעל המדרש הביזנטי האחר,⁶⁰ שגם ממנו הסתייג הראב"ע? מה יש לו נגד היוונים?

והיה נא שלום וכל טוב,
בידידות י' תא-שמע.

בתמיהות שנתייתמו ושנותרו מרחפות בחלל העולם, נתקיימה בדיעבד הוראתם של רבותינו ז"ל: "אל יפטר אדם מחברו אלא מתוך דבר הלכה, שמתוך כך זוכרהו" (ברכות לא ע"א). יהי זכרו ברוך.

60. כוונתו לחיבור הדרשני "אור עינים" שראב"ע כורכו עם לקח טוב, בהסתייגותו החריפה מ"דרך החכמים בארצות יונים ואדומים, שלא יביטו אל משקל מאזנים, רק יסמכו על דרך דרש, כלקח טוב ואור עינים" (הקדמתו לפירוש הקצר, הדרך הרביעית). מדרש זה אבד, ורק זהות מחברו – המרומת בשמו של הספר – נודעה לנו; ראה בוכר (הערה 10 לעיל), מבוא, י ע"ב, המפנה לפירושו של מנחם תמר, ביזנטיון 1514 (כ"י ליידן Warner 29). עד כמה באמת הכיר ראב"ע מדרשים ביזנטיים אלה? (ראה למשל ש' אברמסון, "פירושי הראב"ד ללשון מקרא ותז"ל", סיני מח [תשמ"ד], עמ' קצח-קצט, וי' תא-שמע, "ספר רושינא" [הערה קודמת], עמ' 574 והערה 20). יושם לב ליחס הזלזול כלפי החכם היווני, המשתקף בשיר התלונה שלו "נדוד הסיר אוני"; למידת התמצאותו בספרות הביזנטית, כמו ספר יוסיפון, "חכמוני" לדונולו, פיוטי תפילה ועוד, כפי שזו מתבטאת בפירושו ובשירת הקודש שלו; לעמדתו כלפי ספר "שיעור קומה", שהרמב"ם ראה כ"חיבור אחד הדרשנים היוונים" (תשובות הרמב"ם, בעריכת י' בלאו, א, ירושלים תשי"ח, תשובה קיז, עמ' 200-201); ולשאלה, האם הדמיון המסוים שבין גישתו הביקורתית של ראב"ע מכאן לבין הפרשנות הביזנטית מכאן הוא מקרי בלבד? ומהו מקומה המדויק של "ביקורת המקרא האשכנזית" – שהושפעה מראב"ע הרבה – על ציר אורך זה? על בעיות סבוכות אלו יש בדעתי לעמוד, אי"ה, במקום אחר.

מחלקות פעלים אחדות בעברית:

תצורה, ערכיות, דיאתזה, אספקט, סמנטיקה, פרגמטיקה

מבוא

מאמר זה מבקש לבדוק את הקשר בין פרמטרים אחדים בכמה מחלקות פעלים לאור התנהגותם האקטנציאלית של פעלים אלה. אכן, בִּרְת המחדל המורפו־סינטקטית היא, שלכל פועל ערכיות נתונה ושינוי בערכיותו כרוך בשינוי בניין או בשינוי דיאתזה. כאשר אין זה כך, כמו בפעלים הנידונים במאמר זה, יש טעם לחקור את התופעה ולשאול מה טיב היחסים בין המבנים האקטנציאליים השונים של הפעלים הללו בכל המישורים. אנסה לעמוד על הקשרים בין תצורה, ערכיות, דיאתזה ומשמעות בפעלים הללו, ומתוך כך אשאף לאפיינם ולמיינם באופן קוהרנטי. תוך כדי כך אגע גם בסימונם הנבדל של משלימיהם המוצרכים לפי דרגות התמטיות או התמטיות, היידוע והחיות (או האנושיות) שלהם (גבעון, 1976, עמ' 372). אשתמש במסגרת התחבירית שהתווה טנייר (1959), שלפיה משלים של הפועל יכול להיות actant ("שחקן" הכרחי, מונח החופף במידה ידועה את המונח "משלים מוצרך"), או circonstant (נראה לי לתרגם זאת כ"משלים היקפי", והוא מקביל למשלים לא מוצרך). אסמן את האיברים במבנה הפועלי בסימון שהשתתפתי בעיבודו בקבוצת המחקר הצרפתית¹ Recherches Inter-linguistiques sur les Variations

1. הקבוצה כללה כשלושים מומחים לשפות המשתייכות למשפחות שונות, ובהן אסקימו, סינית, טיבטית, בורמזית, תאית; אבזאכית, אבכאזית, צ'רקסית וגרוזינית; פנינית, הונגרית ומורדוויית; קצ'ואה; גואראני; פילאגה; אַניון; סוואהילי; באסקית; חאראצ'ו; ברברית ועברית; פאשטו והינדי. היא פעלה בפרס בשנות השמונים והתשעים של המאה העשרים בראשות ז' לור ובחסות Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS), וחקרה את הטיפולוגיה של יחסי הפועל עם משלימיו, את מעמדם של משלימים מוצרכים ולא מוצרכים ואת ההבדלים בין אקטיביות, ארגטיביות וארגטיביות מופצלת. כמו כן נחקרו יחסי הגומלין שלהם עם תופעות ועם קטגוריות אחרות בלשון. המחקר נעשה בהשראת המודל של טנייר, אבל מתוך גישה סקאלארית ולא בינארית ומתוך התחשבות בפרמטר התקשורתי ולא רק בזה המבני, דהיינו בפונקציות הרמה והתמה, ומתוך התחקות אחר המנגנונים הקיימים בכל שפה שנועדו למלא פונקציות אלה ובכלל זה סדר המילים, ההנגנה ומנגנונים מורפולוגיים ולקסיקליים. מחקריה של הקבוצה התפרסמו בקונטרסים שנתיים בשם Actances.

d'Actance et Leurs Corrélatés (RIVALC). במסגרת תאורטית זו, המשלים המוצרך הראשון של הפועל הדו-ערכי יסומן ב-X והמשלים המוצרך השני ב-Y. המשלים המוצרך היחיד של הפועל החד-ערכי יסומן ב-Z. הפועל יסומן ב-Vb, והתאם הפועל לשם יסומן ב-x, ב-y או ב-z בצמידות לסמל הפועל. משלים מוצרך שלישי (במיוחד בפועלי נתינה או אמירה), אם יהיה כזה, יסומן ב-W. הסמלים המעטים הללו והתיאור הפורמלי הפשוט שהם מאפשרים אינם באים במקום הסבר. יתרונה של שיטה זו הוא בכך שהיא מאפשרת לאפיין מבנים פועליים בבהירות ובפשטות ולהבחין מיד בשוני או בדמיון ביניהם או בין האיברים המרכיבים אותם. היא מאפשרת גם להבחין בבהירות בין הלשונות האקזטיביות, ובהן העברית, לבין לשונות ארגטיביות דוגמת הבאסקית.

כדי להיווכח אם מבנה ארגטיבי לפנינו, נזכיר את המאפיין העיקרי של מבנים אלה:

לשונות ארגטיביות	לשונות אקזטיביות	
$Z_{abs} \quad Vb_z$	$Z_{nom} \quad Vb_z$	מבנה חד-ערכי
$X_{erg} \quad Vb_y \quad Y_{abs}$	$X_{nom} \quad Vb_x \quad Y_{acc}$	מבנה דו-ערכי
$Z = Y$	$Z = X$	זהות בסימון התחבירי

בלשון אקזטיבית המשלים המוצרך היחיד של הפועל החד-ערכי זהה בסימונו למשלים המוצרך הראשון של הפועל הדו-ערכי, והאיבר המאופיין בסימון נבדל הוא המשלים המוצרך השני של הפועל הדו-ערכי. לעומת זאת, בלשון ארגטיבית המשלים המוצרך הראשון של הפועל החד-ערכי זהה בסימונו למשלים המוצרך השני של הפועל הדו-ערכי, והאיבר המאופיין בסימונו הוא המשלים המוצרך הראשון של הפועל הדו-ערכי.

להלן יובאו הממצאים הנוגעים למחלקות הפעלים בעברית המקראית שבהן אדון בהרחבה. לשם הנוחות, הן ממוינות לפי קבוצות משמעות.²

2. מבחינת הערכיות, אין הבינוני של הפועל שונה מצורותיו הנוטות, לכן תובאנה כאן גם צורות בינוני. כדי לסבר את האוזן: אָהַב, לָבַש וכו' הן צורות בינוני העשויות לקבל מושא ישיר. צירוף שמני שאיברו השני בינוני ואיברו הראשון שם עצם הוא שמני בגלל האיבר הראשון: כך הוא בלשון המקרא וגם בלשון ימינו, שבה הבינוני הוא חלק אינטגרלי ממערכת הפועל. בצירופים כגון עט נובע, כלב נושך, צמח מטפס וכו', ערכיותו של האיבר השני אינה שונה מזו של הצורות הנוטות של אותו פועל. לפיכך דנתי במאמר זה גם בצורות הבינוני והבאתי מובאות בהתאם.

פועלי נזילה

בחרתי במונח "פועלי נזילה" כדי לציין קבוצת פעלים שהתנהגותם האקטנציאלית מעניינת בשדה הסמנטי שהם מכסים – תנועת נוזלים. הנה הדוגמאות (א מציינת מבנים חד-ערכיים; ב מציינת מבנים דו-ערכיים):

נז"ל

- א. 1. יָזַל מים מִדְּלִי (במ' כד, ז)
2. יערֶף כמטר לקחי תָּזַל כטל אמרתי (דב' ג, ב)
3. הרים נָזְלוּ מפני ה' (שופ' ה, ה)
4. כי אצק מים על צמא ונוזלים על יבשה (יש' מד, ג)
5. מפניך הרים נָזְלוּ (יש' סג, יט; סד, ב)
6. מים זרים קרים נוזלים (יר' יח, ד)
7. ויוצֵא נוזלים מסלע (תה' עח, טז)
8. וְנִזְלִיָּהֶם בל ישתיו (תה' עח, מד)
9. שתה מים מבורך ונוזלים מתוך באר (מש' ה, טו)
10. באר מים חיים ונוזלים מן לבנון (שה"ש ד, טו)
11. הפיחי גני יָזְלוּ בשמיו (שה"ש ד, יז)
- ב. 12. ושחקים יָזְלוּ צדק (יש' מה, ח)
13. וְתִרְדְּנָה עֵינֵינוּ דמעה ועפעפינו יָזְלוּ מים (יר' ט, יז)
14. אשר יָזְלוּ שחקים יִרְעֲפוּ עָלֵי אדם רב (איוב לו, כח)

בעברית בתימינו:

- א. 15. נוזלים מים, צריך לתקן את הדוד
- ב. 16. הדוד נוזל, צריך לתקן אותו

יר"ד

- א. 17. כי כאשר יִרְד הגשם והשלג (יש' מה, י)
- ב. 18. וְתִרְדְּנָה עֵינֵינוּ דמעה ועפעפינו יזלו מים (יר' ט, יז)
19. וְדָמַע תְּדָמַע וְתִרְד עֵינֵי דמעה (יר' יג, יז)
20. תִּרְדְּנָה עֵינֵי דמעה לילה ויומם (יר' יד, יז)
21. פלגי מים יִרְדוּ עֵינֵי (תה' קיט, קלו)
22. עֵינֵי עֵינֵי יִרְדָּה מים (איכה א, טז)
23. פלגי מים תִּרְד עֵינֵי (איכה ג, מח)

זו"ב

- א. 24. ואשה כי יזוב זוב דמה [...] או כי תזוב על נדתה כל ימי זוב טמאתה (וי' טו, כה)

25. ויבקע צור ויזבו מים (יש' מח, כא)
26. הן הכה צור ויזובו מים (תה' עח, כ)
27. פתח צור ויזובו מים (תה' קה, מא)
28. ארץ זבת חלב ודבש (שמ' ג, ח ועוד)
29. איש כי יהיה זב מבשרו זובו טמא הוא (וי' טו, ב)
30. אשר ישכב עליו הזב (וי' טו, פסוקים ד, ו, ז, ח, ט, יא, יב, יג, טו, טו, לב, לג)
31. ואשה כי תהיה זבה דם יהיה זבה בבשרה (וי' טו, יט)
32. והוא צרוע או זב (וי' כב, ד)
33. וישלחו כל צרוע וכל זב (במ' ה, ב)
34. אל [...] האדמה זבת חלב ודבש (דב' לא, כ)
35. ואל יכרת [...] זב ומצרע (שמ"ב ג, כט)

בעברית בת־ימינו:

- א. 36. הדם זב מן הפצע
- ב. 37. הפצע זב דם

שת"ת

בעברית בת־ימינו:

- א. 38. הדם שתת במשך זמן רב
- ב. 39. הפצוע שתת דם רב

ער"ף

- א. 40. יערף כמטר לקחי תזל כטל אמרתי (דב' ג, ב)
- ב. 41. ומעגליך ירעפון דשן (תה' סה, יב)
42. ירעפו נאות מדבר (תה' סה, יג)
43. ושחקים ירעפו טל (מש' ג, כ)
44. אשר יזלו שחקים ירעפו עלי אדם רב (איוב לו, כח)

נט"ף

- א. 45. ועלימו תטף מלתי (איוב כט, כב)
- ב. 46. ארץ רעשה גם שמים נטפו גם עבים נטפו מים (שופ' ה, ד)
47. יטפו ההרים עסיס (יואל ד, יח)
48. כי נפת תטפנה שפתי זרה (מש' ה, ג)
49. נפת תטפנה שפתותיך כלה (שה"ש ד, יא)
50. וידי נטפו מור (שה"ש ה, יג)
51. שפתיו שושנים נוטפות מור עובר (שה"ש ה, יג)

בעברית בת־ימינו:

- א. 52. אתה לא רואה שהשמן נוטף ומלכלך הכול
ב. 53. תיזהר עם המחבת, היא נוטפת שמן

דל"ף

- א. 54. דלפה נפשי מתוגה (תה' קיט, כח)
ב. 55. אל אלוה דלפה עִינִי (איוב טז, כ)
56. ובשפלות ידים יִדְלֹף הבית (קה' י, יח)

בעברית בת־ימינו:

- א. 57. המים דלפו והרסו את כל הקיר
58. המידע דולף משיבות הממשלה
ב. 59. צריך לעשות משהו, התקרה דולפת
60. ישיבות הממשלה דולפות מידע

נב"ע

- א. 61. פְּקַדְתָּ אֵשׁ הַמָּסִים מִים תִּבְעָה³ אֵשׁ (יש' סד, א)
62. נחל נִבֵּעַ מקור חכמה (מש' יח, ד)

בעברית בת־ימינו:

- א. 63. זה נובע מזה
ב. 64. עט נובע

זל"ג

בעברית בת־ימינו:

- א. 65. דמעותיה זלגו בלי מעצור
ב. 66. עיניה זלגו דמעות

שפ"ע

בעברית בת־ימינו:

- א. 67. בחורף שעבר, הודות לגשמים הרבים, שפעו המים בנחל
68. באותה שנה שָׁפַע טוב הארץ והאסמים מלאו בר
ב. 69. בחורף שעבר, הודות לגשמים הרבים, שָׁפַע הנחל מים
70. באותה שנה שפעה הארץ כל טוב

3. גם אם הקשר הסינכרוני בין צורת הפועל הזאת ושורש נב"ע אינו מובן מאליו, יש קשר דיאכרוני, ועליו מסתמך הנביא בדבריו.

אחדים מן הפעלים ההפיכים (ראה להלן) שהוזכרו אינם רווחים בעברית המקראית אך נפוצים בלשון חז"ל. בלשון המקרא יש שאינם מופיעים אלא בצורתם השמנית. הדבר אינו נובע מסיכות תחביריות אלא מדרגת התמחותם הגבוהה: תפוצתם הרבה בלשון חז"ל מצביעה על כך שהם שימשו באותה הפיכות המאפיינת את הפעלים נזל, זב, נטף, רעף.

כדי לחדד את הדברים נשווה בין העברית, שפה אקוטיבית, לבין הבאסקית, שפה ארגטיבית:⁴

katu-a	etorri	eta	bertan	gelditu	da
חתול/def	לבוא/ptcp	ו	כאן	להישאר/ptcp	aux/sg1

החתול בא ונשאר כאן

katu-a-k	arrain-a	jan	du	ta	bertan	gelditu
חתול/def/erg	דג/def	לאכול/ptcp	aux/3sg1/3sg2	ו	כאן	להישאר/ptcp

(הוא/היא אותו/אותה) החתול אכל את הדג ונשאר כאן

Peio	Donostia-n	bizi	dago
פִּיו	סן סבסטיאן/loc	להימצא	aux/3sg1/ptcp

פִּיו נמצא בסן סבסטיאן

Peio-k	liburu	bat	irakurri	du
פִּיו/erg	ספר	אחד	לקרוא/ptcp	aux/3sg1/3sg2

(הוא/היא אותו/אותה) פִּיו קרא ספר

ni	irakasle-a	naiz
אני	מרצה/def	aux/1sg

אני המרצה

ni-k	hiru	gizon	ikusi	ditut
אני/erg	שלושה	איש	לראות/ptcp	aux/3sg1/3pl2

ראיתי שלושה אנשים (אני אותם/אותן)

4. להלן יישמשו גם הקיצורים האלה: יחיד – sg; רבים – pl; בינוני – ptcp; יחסת ארגטיב – erg; יידוע – def; פועל עזר – aux.

gizon-a-k	emakume-a	ikusi	dut
איש/def/erg	אשה/def	לראות/ptcp	aux/3sg1/3sg2
האיש ראה את האשה (הוא/היא אותו/אותה)			

דיון

מן הדוגמאות עולה, כי בניגוד לטענתו של קדרי (1976), הפעלים שבהם אנו עוסקים אינם ארגטיביים, משום שמשלימם המוצרך היחיד במבנה החד-ערכי (המים נוזלים; ראה דוגמה 1) זהה בסימונו התחבירי למשלים המוצרך הראשון במבנה הדו-ערכי (השחקים נוזלים; ראה דוגמה 12) ולא למשלים המוצרך השני במבנה זה (צדק). בשני המקרים הפועל מותאם לפועל ולא לפעול, ואף זה מצביע על כך שהמבנה אקזטיבי ולא ארגטיבי. הווריאנטות האקטנציאליות הן אלה:

$$\begin{array}{ccc} X & Vb_x & Y \\ Z & Vb_z & \end{array}$$

מבחינה סמנטית Y קו-רפרנציאלי ל- Z , אבל במישור התחבירי $Z \neq Y$ וצורת הפועל אינה משתנה. המשלים המוצרך היחיד עשוי להופיע כמשלים מוצרך שני, אבל ללא שינויי דיאטזה: הפועל נשאר כמות שהוא, מלבד שינויי התאם מתחייבים. אלה אפוא פעלים הפיכים.⁵ ואלה הם פועלי הנזילה ההפיכים:

בעברית מקראית – נזל, נטף, דלף, נבע, זב, ערף/רעף.

בלשון חז"ל ובעברית בת-זמננו נוספו פעלים אלה: זלג, שפע, שתת (וכן חלב, השייך לכאן מצד אחר; השווה לצירוף "פרה חולבת").

פעלים חד-ערכיים בלבד בבניין קל, מאותו שדה סמנטי, הם זרם ושטף, ובעברית בת-זמננו – קלח.

פעלים דו-ערכיים בלבד משדה סמנטי משיק הם: שפך, מזג/מסך/נסך. פועל בנפעל, חד-ערכי בלבד, הוא נָגַר. פועל בעל ערכיות כפולה אבל בפיעל הוא טפסף. העובדה שיש פעלים משדה סמנטי זה שלהם התנהגות אקטנציאלית אחת בלבד אינה מחלישה ואינה מחזקת את הטענה לגבי הפעלים שלהם ערכיות משתנה; אדרבה. כאמור לעיל, בִּרְת המחדל המורפוסינטקטית היא שלכל פועל ערכיות נתונה ושינוי בערכיותו כרוך בשינוי בניין או בשינוי דיאטזה. כאשר אין זה כך, כמו בפעלים הנידונים במאמר זה, יש טעם לשאול אם שני המבנים הנבדלים מבחינה סינכרונית נבדלים גם מבחינה דיאכרונית, ואם כן – איזה מבנה קודם. ככלל, אין די

5. השווה בצרפתית Le vent a cassé la branche – La branche a cassé מילולית: "הרוח שברה את הענף – הענף שבר (=נשבר)".

בתיאור (סינכרוני); נחוץ הסבר (דיאכרוני, קוגניטיבי, טיפולוגי ופונקציונלי) שישקף את טבעה הדינמי של הלשון.

המגבלות של כל אחד משני המבנים אינן דומות כלל. מבחינה מורפוסקטטית, המשלים המוצרך היחיד במבנה החד-ערכי עשוי להיות מיודע או בלתי מיודע, בעל כינוי קניין חבור או בלא כינוי, והוא עשוי להיות שם עצם או כינוי. במבנה הדו-ערכי, הקוֹרֶפֶרנט של הפועל, שהוא משלים מוצרך שני, אינו יכול להיות בלתי מיודע, בעל כינוי קניין חבור ואף לא כינוי. המבנה הדו-ערכי בפעלים אלה מסומן אפוא בסינכרוניה וכנראה מאוחר בדיאכרוניה. ההסבר נעוץ בהתאמים הסמנטיים והפרגמטיים של המבנים התחביריים השונים. מבחינה סמנטית הנוזל הוא בעל תנועה עצמית כביכול. משום כך הוא משול לבעל חיות ולכן הוא מתנהג כנושא מבחינה תחבירית וקפועל מבחינה מורפולוגית. הרפרנט של העצם המחולל את תנועת הנוזל – אם הוא מוזכר – הוא משני בחשיבותו, וזאת אף אם הוא עשוי להתנהג כמשלים ראשון של הפועל במבנה הדו-ערכי. נראה אפוא שבמקור פעלים אלה חד-ערכיים. לדבר זה יש כנראה אישוש פילולוגי – השימוש הדו-ערכי מתעצם דווקא בטקסטים המאוחרים. הדבר מצביע על כך שביסוד המבנים התחביריים עשויה לעמוד תפיסה קוגניטיבית חושית (כלומר לא שכלית), ובמובן זה הקניית תכונת חיות לנוזל והצבתו בראש המבנה התחבירי אינה תולדה של מטפורה אלא תפיסה ראשונית. תופעה זו רווחת בלשון, כל שכן בכל הקשור לתופעות באטמוספירה: "השמש עולה/שוקעת", "הערב יורד", "הבוקר עולה", "הכוכבים מנצנצים", "הקשת בענן מופיעה" וכו'. בכל המקרים הללו אין מדובר במטפורות כי אם בתיאור מדויק של תופעות שהעין רואה, גם אם ההסבר השכלתני מפרך את התפיסה החושית הזאת. גם בתחומים אחרים השפה משקפת את קדימות התפיסה החושית על פני השכלית.⁶ זה ההסבר לכך שבעברית בת־זמננו מתקיים המבנה החד-

6. נבחן את צמדי הצירופים והמשפטים הבאים (סימן שאלה לפני המשפט, בסוגריים, מציין כי קבילותו מוטלת בספק; כוכבית מציינת כי אינו קביל): בית אדום (1)חדש – (?) בית חדש (1)אדום; הרחוב הזה ארוך ומלהיב – (?) הרחוב הזה מלהיב וארוך; כביש מהיר חדש – *כביש חדש מהיר; זו גרסה חדשה ומעניינת – (?) זו גרסה מעניינת וחדשה; זהו ספר עב־כרס, מקורי מאוד – *זהו ספר מקורי מאוד, עב־כרס. סדר הצירוף או המשפט הראשון בכל סדרה נשמע טבעי, ואילו האחרים נשמעים מאולצים ואף לא דקדוקיים, הגם שאין שום כלל דקדוקי מפורש הקובע את סדר ההופעה של שמות התואר ביחס לשם העצם. למעשה, הסדר הבלתי־מסומן ברצף שם עצם – שם תואר₁ – שם תואר₂ – שם התואר, אינו אקראי אלא תלוי־משמעות. שם התואר הקרוב ביותר לשם העצם הוא זה שדרגת המוחשיות או האובייקטיביות או האינהרנטיות שלו ביחס לשם העצם היא הגבוהה יותר, ואילו שם התואר התלוי בשיפוט שכלי (מעניין, מקורי וכו') יהיה הרחוק ממנו. כך גם בלשונות אחרות, גם אם מקום שם העצם ביחס לשם התואר בהן הפוך לעומת העברית. הערך המוחלט של הקרבה לשם העצם יהיה זהה; ראה למשל את סדר המילים בצירוף האנגלי A beautiful red rose ולא A red beautiful rose. בשפות שבהן יופיעו שמות תואר מסוימים לפני שם העצם ואחרים אחריה,

ערכי ואפילו מתחזק (כגון "יש למנוע שמידע גרעיני יזלוג לאיראן"), ויש בכך גם אישוש להשערה כי המשלים המוצרך השני של פעלים הנחשבים הפיכים אינו יכול להיחשב פצינטיבי (מושא ישיר) לגמרי אלא משלים פועלי בעל אופי שונה במקצת. בעברית, וגם בלשונות אחרות, הסימון המקובל למשלים מוצרך שני מאפיין קטגוריה רחבה יותר של יסודות שיחסיהם עם הפועל הדוקים יותר מיחסיהם עם יסודות שאינם נושאים סימון זה. יחס זה, המתבטא תחבירית, הוא גם בעל אופי סמנטי. ראייה זו של הדברים מועילה, כי היא מאפשרת להסביר במסגרת תאוריה אחת את סימון הזה של יסודות הטרוגניים אשר אין לפרש אף אחד מהם כמשלים מוצרך שני במובן הקלאסי. מבחינה פרגמטית, כאשר הנחל במעמד של תמה במבנה החד-ערכי, הוא בנוי כפועל וכנושא והתמה היא תנועת אותו נחל. לעומת זאת, כשהנחל בנוי כמשלים מוצרך שני, הוא הוא התמה והתנועה היא התמה, למשל "שחקים יזלו צדק", או אפילו באלפסה של המשלים המוצרך השני: "עט נובע" (לא סתם עט, אלא עט שנובע דיו, עם אנאפורה אינפרנציאלית, היות שנקודת החיתוך בין עט לבין נובע היא דיו). כלומר, המבנה הדר-ערכי נולד כדי להשיג ימטיזציה של הנושא הראשוני (מבחינה סמנטית נחל, מבחינה מורפולוגית פועל, מבחינה תחבירית נושא). לכן כשהנחל הוא משלים שני, קרי ימטי, אין הוא יכול להיות מיועד או פרונמינלי או מלווה בכינוי קניין, כי אלה תכונות של תמה.

יורשה לי להסביר את הדברים. מנקודת הראות של מטרת התקשורת, לרמה ולמשלים מוצרך שני יש נקודות משותפות רבות, היות שהפרדיקט הוא לעתים קרובות התמה של המבע והחלק הפרונמינלי של הפרדיקט הוא הספציפיקציה העיקרית שלו, כלומר התמה של הפרדיקט. במקביל, לתמה ולמשלים המוצרך הראשון נקודות משותפות רבות. שניהם מובעים תדיר כסימנים דאיקטיים (סימני גוף או רמז), היות שמחד גיסא הם בעלי אגנטיביות (פוטטיה, 1987) או בעלי עצמה חזקה יותר (גבעון, 1976), ומאידך גיסא יש להם קר-פרנציה קונטקסטואלית: בשפות האקזטיביות הפועל בנוי כמקור הפעולה, לעתים קרובות הוא פרטני, אנושי, והוא קשור באחד משני הגופים האינטר-לוקוטיביים מבחינה מורפ-סינטקטית; הוא בעל עצמה מבחינה סמנטית, מוכר מבחינה פרגמטית ומיועד מבחינה תחבירית. לעומת זאת, התמה והמשלים המוצרך השני הם לעתים קרובות חסרי עצמה או פצינטיביים, מבחינה פרגמטית אין הם מוכרים ומבחינה תחבירית אין הם מיועדים ואין הם קשורים באחד הגופים האינטר-לוקוטיביים (אלא ב"לא-גוף"; ראה בנבנישתי, 1965). מבחינת סדר האיברים, התמה והמשלים המוצרך השני תופסים בדרך כלל אותה עמדה (בעברית בת-זמננו היא המופיעה מיד אחרי הנקסוס

המוחשיים ביותר יהיו צמודים לשם העצם ואחרים לא בהכרח; ראה הצירוף הצרפתי *Une jolie – mais ô combien petite! – rose rouge*, "יור אדום – אך מה קטן! – ריזה", ובהחלט לא *Une rouge – mais ô combien petite – rose jolie*.

הפועל). הם זקוקים אפוא לשם עצם כדי לייחד את מובנם, בניגוד לשמות הפועל שמובנם לעתים קרובות הוא 'אני המדבר' או 'אתה השומע' ואשר הרפרנט שלהם ניתן על ידי ההקשר. לכן שם העצם מגיע למלאות ומצדיק את קיומו לא כמשלים מוצרך ראשון אלא כמשלים מוצרך שני דווקא. כאן הוא עשוי להיות חיוני לשם הסברת מובן הרפרנט. ניתוח זה מקבל אישוש מן העובדות: לעתים קרובות, בייחוד בעת הפישוט של מערכת יחסות, הצורה שנוטלים היסוד הדאיכטי או השם או הצורן בתפקידם הַמְטִי הטיפוסי נפוצה לכל המערכת ועומדת ביסוד הצורה היחידה שנותרת. למשל, בספרדית *que* ממשיך את *quem* הלטיני ולא את *los*; *qui* ממשיך את *illos* ולא את *illi*; בצרפתית *homme* ממשיך את *hominem* ולא את *homo*, בדיוק כשם שהיסודות שעברו לקסיקליזציה עם קוטביות שלילית ממשיכים את האקזוטיב ולא את הנומינטיב. בצרפתית *rien* ממשיך את *rem* ולא את *res*, בדיוק כשם שבעברית מאומה הוא מאום ביחסת האקזוטיב. באנגלית מדוברת, כשיש בידול בין צורות נומינטיב ואקזוטיב, צורות האקזוטיב הן המתפקדות כצורות רַמְטיות, למשל *Who's done that? Me/Us/Him/Her/Them*. ניתוח זה ישים בלשונות האקזוטיביות, שבהם הסימון המורפוסִינטקטי הולך בתלם שמכתיבה הסמנטיקה. בשפות הארגטיביות האסטרטגיה שונה: מנקודת ראות פרגמטית, הַרְמָה אינה מסומנת שכן היא נתונה על ידי ההקשר כמטרה הרפרנציאלית של התהליך שהיא מחוללת ונמצאת כך במעמד של מקורו (פסיכו)-לוגי. בלשונות אלה המורפוסִינטקס נשאר נאמן לרמה האנונציאטיבית-הייררכית ואינו הולך בתלם שמכתיבה הסמנטיקה, לכן היסוד שאינו מסומן מבחינה דקדוקית הוא ה־*patients* הלוגי והיסוד המסומן הוא ה־*agens* הלוגי. במקורן משפחות לשונות רבות היו ארגטיביות, אך כעת רק רבע מהן נשאר כך (חג'ג', 1982; דיקסון, 1994). המועט מבחינה סטטיסטית והנדיר מבחינה טיפולוגית הוא הקדום בזמן. בשפות אקזוטיביות, אם המשלים המוצרך השני הוא אנושי, בעל עצמה, פרטני, מוכר, מידוע, או ליתר דיוק מלווה בדאיכסיס בדרגות שונות, הוא נעשה מסומן כי הוא נעשה דומה לפועל. לסימון סמנטי ופרגמטי זה יתאים סימון מורפוסִינטקטי בצורת את בעברית⁷ (בלשון

7. מסקנות נוספות, אם כי אין הן קשורות במישרין לנושא הדיון, הן: (1) השורשים היחידים שנוצרו מהם צורות פועליות נוטות הם לבן, חור, שחור וכן אדם. זהו אישור מפתיע, ממקור בלתי צפוי, למחקרם של קיי ומקדניאל (1978, עמ' 556) על הסימנים המציינים צבעים בלשונות. במחקרם אין הם דנים בגזירה בפרט או בהתנהגות דקדוקית בכלל, אבל אפשר לכלול בהשערה שהם מעלים מרכיב דקדוקי ולהניח שאם בשפה נתונה יש פעלים הנגזרים משמות צבעים, תעמוד תפוצתם ביחס ישר ליחס שנמצא בין שמות הצבעים עצמם. את ההשערה ננסח כך: אם בשפה נתונה יש שני פעלים כאלה בלבד, מובנם יהיה להלכין ולהשחיר; אם קיים פועל שלישי, מובנו יהיה להאדים, ולאחר מכן, בסדר יורד, יבואו הפעלים שמובנם להוריק/להכחיל, להצהיב וכו'. בנוסף, מעניין לבחון את התנהגותם האקטנציאלית של פעלים אלה; (2) אשר להיקריותיהם של הפעלים הללו בעברית המקראית, השרש אדי'ם הוא הנפוץ ביותר. הדבר אינו מפתיע שהרי שמחקרים שונים מוכיחים כי האדום נתפס כצבע

המקרא שומר הצורך על תפקידו כסמן רמה הגם שהפך לסמן משלים מוצרך שני מיוחד, ויש לכך המשך גם בעברית בת־זמננו. ראה קירטצ'וק, 1993).

לאור ההתנהגות הערכית הכפולה של פעלים אלה ניתן היה לצפות לכך שהעברית בת־זמננו תוותר על אחד המבנים ותפקידו יתמלא על ידי בניין אחר (כפי שקורה לעתים קרובות כאשר יש דר־משמעות תפקודית). בכל זאת, כפי שמראות הדוגמאות לעיל, ההתנהגות הערכית הכפולה הזאת נשמרת במבעים שבהם ייתכן יותר ממבנה אחד, מה שמצביע על סיבה קוגניטיבית עמוקה לקיומם.

מחלקות פעלים נוספות בעלות התנהגות אקטנציאלית מעניינת הן (1) פעלים העשויים להופיע בקל או בהפעיל שיש בהם שינויי ערכיות דומים לאלה שנמצאו בפועלי הנזילה ומשמעותם שינוי צבע (ספונטני או נגרם); (2) פעלים שעניינם מלאות וחסר המופיעים בבניין קל אך בתצורה האופיינית לפועלי מצב, ערכיותם רבת־פנים ומשמעותם משלימה אהרדי; (3) הפועל רעה בבניין קל הוא חד־ערכי עם משלים מוצרך יחיד (שהוא בעל חיים) והוא דו־ערכי בבואו עם משלים מוצרך ראשון אנושי או דמו־אנוש ומשלים מוצרך שני בעל־חיים או דמוי בעל־חיים. להלן אדון במחלקות פעלים אלה.

פועלי שינוי צבע

במונחים סמנטיים הפעיל נחשב כבניין גורם. במונחים תחביריים תפקידו להגדיל את ערכיות הפועל בבניין קל. כשמדובר בפועל דו־ערכי בבניין קל, הוא הופך תלת־ערכי בהפעיל, וכשהוא חד־ערכי בבניין קל, הוא הופך דו־ערכי בהפעיל. למשל, פשט (דו־ערכי): הפשיט (תלת־ערכי); רעב (חד־ערכי): הרעיב (דו־ערכי).

יש קבוצה של פעלים דנומינטיביים הגזורים משמות צבעים והמופיעים בהפעיל, וההתנהגותם אקטנציאלית כפולה, דומה לזו שראינו בפועלי נזילה: האדים, הלבין, השחיר, הצהיב, הוריק, הבריק, הזהיר, הווריד, הכחיל, הזהיב, הכסיף, החוויר, האפיר, השחים.

בלשון המקרא מתועדים רק חמישה שורשים מפעלים אלה בצורות פועליות או גזורות פועל:

78. אם יֶאֱדִימו כתולע כצמר יהיו (יש' א, יח)

79. לא עתה יבוש יעקב, ולא עתה פניו יִחַוֶּרוּ (יש' כט, כב)

80. הִלְבִּינוּ שריגיה (יואל א, ז)

81. תכבסני ומשלג אֶלְבִּין (תה' נא, ט)

82. לצרוב בהם ולְכַרֵּר וְלִלְבֵּן (דנ' יא, לה)

83. והמשכילים יִזְהִירוּ כִּזְהַר הַרְקִיעַ (דנ' יב, ג)

84. יִתְבַּרְרוּ וַיִּתְּלַפְּנוּ וַיִּצְרְפוּ רַבִּים (דנ' יב, י)

85. וְכָלִי נִחַשְׁתָּ מִצָּהָב (עז' ח, כז)

מן הממצא עולות המסקנות האלה:

א. הפעלים גזורי השמות בתחום הסמנטי הזה נדירים יחסית בלשון המקרא (כעשר היקרויות בסך הכול). הדבר עולה בקנה אחד עם יחס הגזירה הנמוך בעברית מקראית בפרט ובלשונות השמיות הקלאסיות בכלל. יחס זה הולך וגדל בלשון חז"ל, ובה מופיעים להוריק, להשחיר, להצהיב (כולם בעלי ערכיות כפולה ובבניין הפעיל). העברית הישראלית האיצה את התהליך הזה ויצרה את שאר הפעלים שהזכרנו לעיל. ב. המבנה הדו-ערכי של פעלים אלה אינו מופיע אלא בספר דניאל, שם ממשיך להתקיים לצדו המבנה החד-ערכי. ספר דניאל מאוחר ומבשר את לשון חז"ל ואין מנוס מהמסקנה כי המבנה הדו-ערכי מאוחר.

פעלים בשולי התחום של הפעלים הללו הם הבשיל והבריא, המציינים תהליכים שהגילויי הברור ביותר שלהם הוא שינוי צבע. התנהגותם דומה לזו של פועלי הצבע באופן כללי. התנהגותם המיוחדת במישור הערכיות נובעת מנטרול הניגוד בין מה שכיניתי "כיוון נושאי" ו"כיוון מושאי", כפי שראינו לגבי פועלי הנזילה. שינוי המצב הוא המובלט ולא העובדה שהוא נגרם (או לא נגרם) על ידי גורם חיצוני. מכאן נובע שהם מתממשים בבניין הפעיל, כי הרי שינוי מצב, נקודתי במהותו, הוא ההפך מהימצאות במצב, דורטיבית במהותה, המצוינת על ידי משקל פִּעַל של בניין קל, שבו מובלטים התהליך או התוצאה. ההבדל הסמנטי והאספקטואלי בין שתי קבוצות הפעלים מתבטא אפוא גם במישור המורפולוגי והתחבירי. במילים אחרות, פועלי שינוי הצבע משקפים נטרול הניגוד בין הקאוזטיבי לבין האבולוטיבי (פוטייה, 1987, עמ' 123).

פועלי מלאות וחסר

הפעלים מלא וחסר נבדלים בהתנהגותם התחבירית מפעלים אחרים במשקל פִּעַל ומפעלים במשקל פָּעַל בצורתם, והתנהגותם האקטנציאלית מורכבת.

מל"א

הפועל משורש מלא עשוי לבוא בארבעת המבנים האלה:

Z	Vb _z		
X	Vb _x	Y	
X'	Vb _{x'}	Y'	(X' = Y), Z = X = Y = כלי
W	Vb _w	X	Y = X' = תוכן
			Y

כך בדוגמאות אלה:

86. וכבוד ה' מָלֵא את המשכן (שמ' מ, לד)
87. מָלֵאוּ ארבעה כדים מים (מל"א יח, לד)
88. והחצר מָלְאָה את נגה כבוד ה' (יח' י, ד)
89. בואו רדו כי מָלְאָה גת (יואל ד, יג)

הסמנטיקה והמורפולוגיה מצביעות על כך שמדובר בפועל חד-ערכי שערכיותו עלתה בלי שינוי במורפולוגיה. זו אפוא דוגמה מצוינת לגמישותו היחסית של התחביר מול קשיחותה היחסית של המורפולוגיה (חג'ג', 1986, עמ' 321–332). שני המבנים הדו-ערכיים סימטריים לכאורה, אך אין זה כך. X ו- Y עשויים להחליף תפקידים, אך במקרה הראשון (X כלי, Y תוכן) כל אחד מהם עשוי להיות מיודע, כמו ביחזקאל י, ד (דוגמה 87), או בלתי מיודע. נשווה למשפטים להלן:

90. ויהושע בן נון מָלֵא רוח חכמה (דב' לד, ט)
91. פלג אלהים מָלֵא מים (תה' סה, י')

האקטנט X עשוי להיות פרונומינלי כמו במשפט:

92. ואת חמת ה' מָלְאֲתִי (יר' ו, יא)

האקטנט Y אינו פרונומינלי למעט בשמות טו, ט, שהוא סגנון שירי:

93. תִּמְלֹאֲמוּ נפשי (שמ' טו, ט)

מבנה זה, שאינו כפוף למגבלות מיוחדות, כנראה קודם בזמן לבכואתו, שאינה קדומה אלא לכאורה. אכן, כשהפרנט של X הוא התוכן וזה של Y הוא הכלי, חייבים שני האקטנטים להיות מיודעים ואינם יכולים להתחלף בכינוי. לכאורה, היוצא מן הכלל הוא:

94. את השמים ואת הארץ אני מָלֵא (יר' כג, כד)

למעשה X הוא כינוי אבל אין הוא תולדה של התחלפות. המכונה בטעות "כינוי גוף" ראשון או שני אינו תחליף לדבר כלשהו (קירטצ'וק, 1994). המבנה הזה מסומן במובהק ואפשר לשאול האם האקטנט Y (שהפרנט שלו הוא כלי) הוא אקטנט Y טיפוסי.

לפני שאדון בנקודה זאת בפירוט נראה את המבנה התלת-ערכי:

95. כי מָלֵאוּ את הארץ חמס (יח' ח, יז)

מבנה זה נדיר. כאן האקטנט Y בלתי מיודע תמיד ואינו פרונומינלי. ההתנהגות האקטנציאלית של מלא היא אולי רבת-הפנים ביותר לגבי פועל יחיד והיא

מצטמצמת בעברית בת־זמנו, שבה לפועל זה אין עוד התנהגות חד־ערכית, כמו ליתר הפעלים במשקל פֿעַל המאבדים את נטייתם ונותרים רק כשמות תואר. האינכואטיב מתבטא רק בבניין התפעל.

אשר למבנים $X Vb_x Y$ ו־ $X' Vb_x Y'$, רק הראשון אפשרי בעברית בת־זמנו. התוכן אינו יכול להופיע כאקטנט ראשון והכלי אינו יכול להופיע כאקטנט שני. המבנה הראשון אפשרי אם Y אינו מידוע ואינו פרונמינלי. אם הוא מידוע או פרונמינלי, תבוא לפניו ב־"ת היחס והאיבר בנוי אפוא לא כ־ Y אלא כאינסטרומנטל:

96. הבית מלא אנשים

97. הבית מלא בְּאֲנָשִׁים

בדוגמה 96, Y (תוכן) אינו מידוע, אינו פרונמינלי ובא אפוא באלומורף \emptyset של את. הראיה כי מדובר באפס בלשני ולא בלא־כלום היא, שלולא כן היה הבינוני מְלֵא בא בצורה מְלֵא, שהיא הצורה הקליטית הבאה במבני הסמיכות. במונחים מבניים פירוש הדבר שהיסוד הזה מהווה יחידת הטעמה אחת עם מה שבא אחריו, "מילה פונולוגית" אחת. למשל:

98. זָקֵן עִם מְלֵא יָמִים (יֵר', ו, יא)

המנוגד לצורה הלא־קליטית בדוגמה להלן:

99. מִבֵּית מְלֵא זִכְחֵי רִיב (מִשׁ' יז, א)

יחס מוציא זה בין יידוע לבין פציינטיביות הוא אינדיקציה נוספת לעובדה שגם כאן אין מדובר באקטנט Y קלאסי אלא ביסוד אד־ורבלי, לא תמטי, לא מידוע, לא פרונמינלי, שמבחינה פורמלית מוצג כאקטנט Y (קירטצ'וק, 1987). לפי תורת הפרוטוטיפים או הניגודים המדורגים, להבדיל מן הבינאריים (גבעון, 1989; זיילר, 1987), אפשר להניח שיש אקטנטים Y טיפוסיים יותר מאחרים. היתרון בגישה זו הוא האפשרות לכלול את כל היסודות העשויים להופיע במעמד של אקטנט Y תוך כימות ריחוק מן האקטנט Y הפרוטוטיפי, ריחוק העומד ביחס ישר למגבלות המוטלות עליו. ניתן לנקוט שיטה זו גם בלשונות אחרות שבה יסודות רבים ולכאורה הטרוקליטיים מצויים במעמד זה. כשם שיש מקום לדבר על סולם של אגנטיביות, כך אפשר לדבר על סולם של פציינטיביות.

ניתוח זה מסביר היטב את המבנים מסוג $N_1 N_2$ בעברית שבהם N_1 אינו קליטי (ומכאן שאין מדובר במבנה סמיכות) ואינו קשור ל־ N_2 במילת יחס מפורשת, אף ש־ N_2 מגדיר את N_1 . N_2 הוא תמיד לא תמטי, לא מידוע ולא פרונמינלי. אלה אותם אילוצים שמצאנו לגבי אקטנט Y של פעלים מסוימים, בייחוד פועלי הנוזילה, וכן מלא, חסר וכמה פועלי מצב. לכן הצגת הצירוף השמני האנדוצנטרי $N_1 N_2$ על ידי רוזן (1977) אינה מספקת: היא אינה מסבירה אותו אלא רק מציגה אותו

ומבודדת אותו מיתר המערכת. אדרבה, את אשר הוא מציג כיוקסטפוזיציה של שני שמות כך שהשני מגדיר את הראשון, בלי סימן מורפולוגי, יש להבין לאמתו של דבר במונחים של ערכיות שמנית: $N_1/N_2 = X/Y$. לדוגמה, בעברית המקראית מצאנו:

100. ועשית שניים כרובים זהב (שמ' כה, יח)

ובעברית בת־זמננו:

101. לקחתי שני בקבוקים יין

בין כרובים לבין זהב קיים אותו יחס כמו בין בקבוקים לבין יין. היחס הסמנטי בין השמות בכל צירוף שיש בו שעבוד ולא רק התאם הוא לעתים קרובות מסוג $N_1 =$ כלי/חפץ, $N_2 =$ תוכן/חומר. זה מזכיר את הפועל מלא במבנה X (כלי) Y (תוכן) ואת פועלי הנזילה במבנה $X =$ כלי, $Y =$ נוזל.

מטרת המבנים הללו לסמן את הכלי כיחידת מידה. אפשר אולי להניח שהמבנים $N_1 N_2$ שבהם מסומן N_2 כאקטנט Y נובעים ממבנים פועליים מסוג $W Vb_w X Y$. די אם לא נבטא את W ואת Vb_w (אם העניין הפרגמטי הוא לבטא את הכלי או החפץ או התווך ואת התוכן או החומר או המוכל ולא את הפועל שיצר את הקשר ביניהם) כדי לקבל $N_1 N_2 > X:Y$ ללא שינוי מורפולוגי. אפשרות נוספת, סבירה יותר, שאיננה מניחה אליפסה או גלגול, היא שהתוכן או החומר בנוי כספציפיקציה סמנטית וכךמה פרגמטית של הכלי או של החפץ (השווה מבני התמיז בערבית). אם N_1 הוא קליטי ל- N_2 , אין להניח לא זאת אף לא זאת: הסמנטיקה, המורפולוגיה והתחביר מפריכים אותן.

גם לפעלים שרץ, רחש, המה, טען, עמס, דחס, הניצבים מצד משמעותם (המקורית או המושאלת) על אותו ציר שכיוונו מלא-חסר, התנהגות אקטנציאלית כפולה. נשווה את צמדי המשפטים: "ישרצו המים שרץ נפש חיה" (בר' א, כ)⁸ – "ולכל נפש חיה הִשְׁרָצָה על הארץ" (וי' יא, מו); "האולם הומה/רוחש צופים" – "הצופים באולם הומים/רוחשים"; "המכונית דחוסה (ב) אנשים / האנשים דחוסים במכונית";⁹ "המשאית טעונה/עמוסה (ב) תפוזים" – "המשאית טעונה/עמוסה תפוזים" (השווה: "ואולי ממרומי עגלה עמוסה אלומות לא נתת קולי בשיר", משיירי רחל); "התפוזים טעונים/עמוסים במשאית". ההבדל הוא הן במישור האנונציאטיבי-הייררכי הן במישור המורפר-סינטקטי הן במישור הסמנטי. כשהתמה הפרגמטית היא הכלי/חפץ/התווך, הרי היא גם הנרשא הדקדוקי (מים/בית/אולם/מכונית/משאית),

8. אני מודה לדנה טאובה על דוגמה זו ועל כמה תהיות שהעלתה, שבגינן הסברתי נקודות מסוימות בעומק רב יותר.

9. דוגמה למבנה הכולל מילת יחס פקולטטיבית היא "בתינו הומים, הומים מתינוקות" (מן השיר "מלאו אסמינו בר"). למילת היחס יש כאן תפקיד, גם אם אינו תחבירי אלא פרוזודי.

ואילו כשהתמה היא התוכן/חומר/מוכל – נפש/צופים/אנשים/תפוזים – הרי המוכל הוא הנושא, כפי שרואים מהתאם הנשוא (ראה גם בורוכובסקיבר אבא, 2001, עמ' 237). במבנה הראשון הפעול הוא פרפקטיבי-רזולטטיבי והמשלים השני הוא תמיז (ואינו יכול להיות מיועד או פרונומינלי) ומשום כך מילת היחס למעשה מיותרת,¹⁰ כבמשפט "המשאית טעונה/ת תפוזים", ואילו במבנה ההפוך, שבו המוכל הוא התמה והנושא – התפוזים טעונים במשאית – הפעול הוא פסיבי, המשלים השני היקפי, *circonstant* בלשונו של טנייר, ולכן מילת היחס מחויבת.

חס"ר

הפעול חסר עשוי לבוא בשני מבנים:

X	Vb _x	Y	(אנושי X)
Z	Vb _z		(דטיבי, קורפרנציאלי ל-X, +W)

כך בלשון המקרא:

102. לא חִסְרָתָּ דבר (דב' ב, ז)

אך גם

103. והמים היו הלך וְחָסַר (בר' ח, ה)

ההבדל בין שני המבנים הוא פרגמטי: בראשון (102) האקטנט האנושי הוא התמה, ובשני (103) האקטנט הלא אנושי הוא התמה.

אפשר לעשות תמטיזציה ל-Y ולהותיר את הרפנט של X אנושי. כך הוא בא בלמ"ד היחס או בכינוי קניין. מבחינה פורמלית הפועל הוא חד-ערכי:

104. די מחסורו אשר יִחְסֹר לו (דב' טו, ח)

105. ולא יִחְסֹר לחמו (יש' נא, יד)

10. יש דוגמאות לכך גם בשפות אחרות, למשל באנגלית: I wanted bread – Bread was wanting; I missed her – She was missing. המבנה הדו-ערכי בשני המקרים הוא נקודתי ואילו המבנה החד-ערכי דורטיבי. תכונה זו אופיינית למחלקת פעלים נוספת בעברית, שמשתקף בה התאם מובהק בין הפרמטרים הנידונים כאן: הפעלים במשקל פֻעַל (מורפולוגיה), שהם חד-ערכיים (תחביר), בעלי אקציונסרט דורטיבי (אספקט), בעלי אקטנט Z אנושי או בעל חיות, המתארים מצב גוף או מצב נפש של אותו אקטנט (סמנטיקה). השוואה מרחיקת לכת יותר המראה שינויי ערכיות הפועל באנגלית (לוי, 1993) אינה ממין העניין משום דלות המורפולוגיה בשפה זו, שבה גזירה ונטייה באמצעות *ø* הן בנליות וגם כמעט אין בה שריד להתאם. השווה למשל *sheep-sheep / deer-deer, I/you/we/they do, don't hush me < I obtain these results – These results לעומת don't tell me hush, let's give it a go obtain*. כאן זהות צורת הפועל במבנה החד-ערכי ובמבנה הדו-ערכי מובנת מאליה ואין בה ללמד דבר על המצב בשפות השמיות ובכללן העברית, או בשפות הרומאניות ואף בשפות הגרמאניות האחרות, ובכלל בכל שפה שבה מורפולוגיה ומערכת התאמים מפותחות.

גם סדר האיברים עשוי לשמש למטרה זו, ואז האקטנט Y התמטי שומר על תפקידו כאקטנט שני אבל הוא עומד בראש המבע:

106. וצפחת השמן לא תִּחְסֹר (מל"א יז, יד)

המקרה היחיד שבו Y הוא אנושי בא בבראשית:

107. אולי יִחְסְרוּן חֲמִשִּׁים הַצִּדִּיקִים חֲמִשָּׁה (בר' יח, כח)

במשפט זה למעשה הרפרנט של Y הוא חלק מזה של X , כלומר הוא קוררפרנט שלו מבחינה איכותית.

בעברית בת־זמננו המבנה הדו־ערכי אינו רגיל, משום שלפעלים במשקל פֻּעַל מיוחסת התנהגות חד־ערכית. ההתנהגות הדו־ערכית קיימת אך לא בצורה פועלית: בעבר ובעתיד פועל העוזר היה הוא המקבל על עצמו את הפונקציות הדקדוקיות (גוף וזמן). בכל זאת אין לסווג את חסר כשם תואר משום שהוא עשוי להיות בעמדת פרזנטטיב כגון הנה, חג"ם מסוג כדאי וכו' וצייני קיום מסוג יש/אין – כולם בעלי אופי תמטי. חסר גם מתאים במין ובמספר לנושא: זהו פועל לכל דבר גם אם הוא פועל חסר (כפי שרומז מובנו). אפשר אפוא לשלב את חסר בפרדיגמה ששני קטביה הם יש ואין כי הוא מציין קיום חלקי, או ליתר דיוק אי־קיום בלתי צפוי.

בהנחה שהניתוח הזה נכון, ניתן לצפות לכך שהנושא הדקדוקי המיועד של הפועל יבוא באת בעברית מדוברת בת־זמננו (כשהוא ממלא אחת מארבע הפונקציות שצוינו לעיל), היות שזוהי ההתנהגות של נושאייהם הדקדוקיים של יש ושל אין ושל מקביליהם בעתיד ובעבר. אכן כך הם פני הדברים, בייחוד כאשר במבע אין רפרנט אנושי בדטיב (העשוי להיחשב כאקטנט X מושגי). למשל:

108. הסרט טוב, אבל חסר בו את האווירה הנכונה

בעברית בת־זמננו חסר עשוי להיות בעמדה פרדיקטיבית ורמטית, מיד לאחר הנושא התמטי:

109. בורג אחד חסר פה

ההנגנה וסדר המילים מראים שהרמה כאן היא חסר.

רע"ה

הפועל רעה עשוי לבוא במבנה

$X \quad Vb_x \quad Y$ (X = רועה, Y = צאן)

וגם במבנה

$Z \quad Vb_z \quad (Z = \text{צאן})$

פועל זה עשוי לבוא גם הוא בשני מבנים, דו־ערכי וחד ערכי.

110. ופרה ודב תְּרַעֲנָה יחדיו (יש' יא, ז)

111. והקימותי עליהם רועים וְרָעוּם (יר' כג, ד)

התדירות הרבה יחסית של המבנה הדו־ערכי של הפועל מעידה כנראה על קדימותו בזמן. בניגוד לפעלים ההפיקים שדאינו עד כה, פועל זה כולל הבדל ברור בסוגל אנוש בין האקטנטים $Z = Y - X$: הראשון אנושי תמיד, האחרים בעלי חיים תמיד (השימוש המטפורי מאוחר, ובשל המטפורה האקטנטים ממלאים בהתאמה את תפקיד הרועה והצאן). כמו בכל יתר הפעלים ההפיקים, אין צורה סבילה לפועל משורש רע"ה.

סיכום

א. משמעות, צורות, תחביר ופרגמטיקה קשורים קשר הדוק בכמה מחלקות פעלים בעברית.

פועלי נזילה: בניין קל, משקל פועל, חד־ערכיות או דו־ערכיות, משמעות – תנועת נוזלים, אין תצורה סבילה. חד־ערכיות קודמת בזמן לדו־ערכיות.

פועלי שינוי צבע: בניין הפעיל, חד־ערכיות או דו־ערכיות, אקציונסרט נקודתי, המשמעות קשורה לשינוי צבע, תצורה סבילה אינה משמשת בצורות הנוטות. חד־ערכיות קודמת בזמן לדו־ערכיות.

פועלי מלאות/חסר: בניין קל, משקל פועל, אקציונסרט דורטיבי, ערכיות רבת־פנים. הפועל רעה: בניין קל, משקל פועל, דו־ערכיות (אקטנט X אנושי, אקטנט Y בעל חיים) או חד־ערכיות (אקטנט Z בעל חיים). דו־ערכיות קודמת בזמן לחד־ערכיות. ב. העברית בת־זמננו נוטה ליצור יחס חד־חד־ערכי בין תצורה לבין ערכיות ומחליפה את המבנים הדו־ערכיים במגנונים אחרים.

ג. אספקט וערכיות קשורים קשר הדוק: חד־ערכיות מתאימה לאקציונסרט דורטיבי, דו־ערכיות מתאימה לאקציונסרט נקודתי.

הקיצורים הביבליוגרפיים

בורוכובסקי–בר־אבא, 2001 = א' בורוכובסקי־בר אבא, הפעל: תחביר, משמעות ושימוש, באר־שבז 2001

בנבנישתי, 1966 = E. Benveniste, "La nature du pronom", *Problèmes de Linguistique Générale*, 1, Paris 1966, pp. 251–257

גבעון, 1976 = T. Givón, "Topic, Pronoun and Grammatical Agreement", *Subject and Topic*, ed. Ch. N. Li, New York 1976, pp. 149–188

- T. Givón, "Prototypes: Between Plato and Wittgenstein", = 1989 גבעון, *Noun Classes and Categorization*, ed. C. Craig, Amsterdam–Philadelphia 1989, pp. 77–102
- R. M. W. Dixon, *Ergativity*, Cambridge 1994 = 1994 דיקסון, *Ergativity*
- H.-J. Seiler, "Language Typology in the Unityp Model", = 1987 זיילר, *AKUP* 65 (1987)
- C. Hagège, *La Structure des Langues*, Collection *Que sais-je?* = 1982 חגיג', *n°* 2006, Paris 1982
- C. Hagège, *L'Homme de paroles*, Paris 1985 = 1985 חגיג', *L'Homme de paroles*
- L. Tesnière, *Eléments de syntaxe structurale*, Paris 1959 = 1959 טנייר, *Eléments de syntaxe structurale*
- B. Levin, *English Verb Classes and Alternations*, Chicago = 1993 לרין, 1993
- G. Lazard, "Les variations d'actance et leurs corrélats", = 1985 לזר, *Actances* 1 (1985), pp. 5–39
- G. Lazard, *L'Actance*, Paris 1994 = 1994 לזר, *L'Actance*
- B. Pottier, *Théorie et Analyse en Linguistique*, Paris 1987 = 1987 פוטייה, *Théorie et Analyse en Linguistique*
- קדרי, 1976 = מ"צ קדרי, פרשיות בתחביר לשון המקרא, רמת-גן תשל"ו
- P. Kay and C. McDaniel, "The Linguistic = 1978 קיי ומקדניאל, *Significance of the Meaning of the Basic Color Terms*", *Language* 54 (1978), pp. 616–646
- P. Kirtchuk, "Structures actanciellles en Quechua", = 1987 קירטצ'וק, *Actances* 3 (1987), pp. 159–177
- P. Kirtchuk, " /et/ ou ne pas /et/: L'actant Y en = 1993 קירטצ'וק, *hébreu*", *Actances* 5 (1993), pp. 137–173
- P. Kirtchuk, "Deixis, anaphore, 'pronoms': = 1994 קירטצ'וק, *morphogenèse et fonctionnement*", *Les Classes de mots, Traditions et Perspectives*, ed. L. Basset and M. Pérennec, Lyon 1994, pp. 169–205
- רוזן, 1977 = ח"ב רוזן, עברית טובה, ירושלים-תל-אביב 1977

עגנון לשיטתו וילון לשיטתו: "טפח" ו"טפתה" או "טפה"/"טפת"

מכתבי ילון לעגנון ראו אור בשנת תש"ס,¹ ובהם עיוני לשון ותשובות לשאלותיו של עגנון במהלך כתיבת סיפוריו. מקוצר היריעה ובשל אופייה של האכסניה לא נדפסו באותה מסגרת הערותיו של ילון לגופם של כתובים בסיפורי עגנון. ההערות האלה שנספחו לכמה ממכתבי ילון כרשימות נפרדות, ובהן עשרות הערות סדורות על פי מראי מקום, עתידות לראות אור בהזדמנות אחרת.²

שתיים מן ההערות הנספחות עניינן צורות הפועל טפח/טפה/טפתה/טפת. דעתו של ילון מנוסחת בהן במפורש אם כי אינה מחוורת לגמרי, ואילו על עמדתו של עגנון כלפי העניין וכלפי הערותיו של ילון אפשר ללמוד מהשוואת מהדורות. ואלה ההערות:

א. ההערה הראשונה נכתבה בשנת תרצ"ט וכוונה ל"אורח נטה ללון" שהתפרסם בהמשכים יומיים במשך אותה שנה בעיתון "הארץ". למשפט "רוחי טפח עלי ושכחתי" (המשך מס' 18, סוף טור א), הציע ילון: "טפה רוחי? טפח א"א [אי אפשר]!". ילון סבר אפוא שהצורה טפח היא שיבוש שחל בשל דמיון האותיות ה"א וחי"ת,³ ואילו עגנון דבק בצורה טפח גם במהדורות המאוחרות, אבל הפך את סדר המילים על פי הערת ילון התואמת את הנמצא במקורות: "טפח רוחי ושכחתי" (מהדורת ת"ש, עמ' 58; תש"י, עמ' 58). גם בהמשך מס' 68, טור ד, כתב עגנון: "טפח עלי רוחי שהלכה כאבא", והפנייתו של ילון להערתו הראשונה לא הועילה. במהדורת תש"י הזיז עגנון את מקום מילת היחס: "טפח רוחי עלי" (מהדורת תש"י, עמ' 215).

עגנון נקט פועל טפח בעוד כמה מקומות, ולא זו ממנו גם במהדורות מאוחרות. בכמה מהן מלווה טפח בפועל נדרף: "טפח עליו רוחו והיה מתגאה" (תכריך של סיפורים, עמ' 215); "זוהה דעתו עליו וטפח עליו רוחו" (אלו ואלו, עמ' 315); "לא

1. ב' דלמצקי-פישלר, "והאר את עיני בהערותיך היקרות", קובץ עגנון, ב, בעריכת א' ירון, ר' וייזר, ד' לאור ור' מירקין, ירושלים תש"ס, עמ' 225-290.

2. מיעוטן כבר ראה אור בכמה במות. ראה למשל ב' דלמצקי-פישלר, "עגנון, ילון וטור הלשון", ספר רפאל ניר: מחקרים בתקשורת, בבלשנות ובהוראת הלשון, בעריכת א' (רודריג) שורצולד, ש' בלום-קולקה וע' אולשטיין, ירושלים תש"ס, עמ' 144-165.

3. השווה דיונו בזוג השורשים קפ"ח-קפ"ה (פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 204-205).

טפח עליו רוחו ולא נתנשא" (מעצמי אל עצמי, עמ' 142). במקום אחד מובא הפועל ההמוגרפי טפח על שתי משמעויותיו בהקשר אחד: "עד שטפח עליו רוחו וניחר גורנו.⁴ טפח על עורותיו וכן על כרסו" (אלו ואלו, מהדורת תש"ב, עמ' יד; מהדורת תשי"ג, עמ' שיד).⁵

ב. לימים, לאחר שכתב עגנון בכרך "האש והעצים" (תשכ"ב): "לא טפתה רוחי עלי ולא באה שמץ גאוה⁶ בלבי" (עמ' רא), זיכה אותו ילון בהערה שנייה: "טפתה. ידוע לשנינו שהעירוך על כך, אם אזכה בע"ה, אוכיח ששרשה של צורה זו 'טוף' ולא 'טפה' וצ"ל 'טַפַּת רוחו'. מקביל ל'טוף' – 'צוף', שמשמעו צף ועלה".

הערה זו כבר אין עניינה כתיב או נוסח (הפועל טפח כבר מחוץ לדין), אלא ניתוח דקדוקי, והיא אף מלמדת שילון זו מדעתו הראשונה, בין שסבר תחילה שצורת טפה היא צורת זכר של שורש טפ"ה, בין שסבר שהיא צורת נקבה של שורש טו"ף; שם גרס צורת טפה וכאן הוא גורס צורת טפת בסופית הנקבה הארכאית.⁷

על דעתו של ילון מעידה גם תוספת בכתב ידו בשולי הערך "טוף" במילון כן-יהודה, בטופס שהיה בבעלותו והשמור עתה באקדמיה ללשון העברית. הכתוב רובו מחוק בקו מסולסל המקשה את הפענוח. וזה לשונו: "עי' טפח עי' ב"ר פא ב. נמצא במדה"ג [מדרש הגדול] וישלח 530 וט פ ת רוחי עלי (מקביל לזחת דעתי עלי 529)⁸

4. בעותק של "אלו ואלו" (תשכ"ב) שהיה ברשותו של חנוך ילון סומן בעיפרון מקום זה ועוד מקום אחד באותו עמוד ובו "טפח רוחי".

5. בעמוד זה משחק עגנון עוד פעמיים במילים בעלות עיצורים משותפים: "התחיל פושט עורותיו בשוק וקורא לפני הבריות. טפשי ישראל שאין מכירים בין נבלי שמים לנבלות בהמה כיון שראו דברים כתובים בדיו על גבי עור קיבלו אותם כאילו נאמרו מפי דוד". בעותק של "אלו ואלו" (תשכ"ב) שהיה ברשותו של דב סדן סומנו מקומות אלו בעיפרון. ראה גם להלן, דוגמה 4.

6. מינו של צירוף סמיכות שגרעינו שמץ עשוי להיקבע על פי הסומך, בדומה למספרים ולכמתים הרבה וכל (תמיד) ולכמתים רוב וחלק (לפעמים). השווה: "שמץ עצבות היתה בה" (על כפות המנעול, עמ' 473), "שמץ קנאה היתה בה" (עד הנה, עמ' 289), עם "שמץ חולשה לא היה בי" (סמוך ונראה, עמ' 167), "כבר נסתלק ממנה כל שמץ תרעומת" (שירה, עמ' 376). אי העקיבות בהתנהגותו של הכמת שמץ מעידה על מתח בין שני מבנים: מבנה הסמיכות הרגיל מזה והקשר בין המספר והשם המכומת (הנספר) מזה.

7. לא מצאתי בדיוניו של ילון עדויות נוספות לצורה בתי"ו בגורה זו (בספריו "מבוא לניקוד המשנה" [ירושלים תשכ"ד] ו"פרקי לשון" [ירושלים תשל"א] מוזהה צורת הנסתר בסופית תי"ו רק עם שורשים מגורת ל"), אבל אולי ראה את התי"ו הזאת כצורך שאינו תלוי בגורה. ראה בהמשך, שם הוא מזכיר גם את "זחת דעתו" מגורת הכפולים. גם פליישר (להלן, הערה 15), עמ' 399, מסמך את הצורה דצת (עו"י) לצורה המקראית הרצת (ל"י).

8. ילון מפנה למהדורת ש"י שכתר, קמברידג' תרס"ב (1902), שם באות המקבילות בסמיכות מקום: "זחת דעתו עליו ונתעלמו דברי תורה ממנו"; "וטפת רוחי עלי ונתעלמו דברי תורה ממני". זהו מתפרש על פי המקובל 'זחת', כפי שכותב גם ילון.

וזהו גם הפרוש ביוצר.⁹ גם נפתי מלשון התרוממות¹⁰ (...)? וזה מקביל לחרוז הראשון קרצתי דצתי באומרים (עין היידנהיים) גם י"ש [ילקוט שמעוני] תתקסד טפתה רוחי".

צורות של נסתרת עבר בסיומת תי"ו בפעלים בגזרת עו"י מביא ייבין מחיבורים ארץ ישראלים (מדרש רבה ותלמוד ירושלמי):¹¹ שבת,¹² חלת, חסת, מלת, סכת, צפת (עמ' 180), ומאגר המילון ההיסטורי מוסיף מן הפיוט: "ועל הבית עפת אלה";¹³ "דין רוח נדיבה עליהם נחת";¹⁴ "דצת שלישיה".¹⁵ ילקוט שמעוני¹⁶ אכן היה אחד המקורות לצורה טפתה, כפי שמעיד פתק בכתב ידו של עגנון השמור בארכיונו שבמכון לכתבי יד בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. תחת הכותרת "טפתה" כתוב בו: "טפתה רוחי עלי, ילקוט משלי, תקסד"¹⁷ ועוד מראי מקומות.

הצורה טפתה (שורש טו"ף) היא אפוא תוצאה של עירוב גזרות עו"י-ל"י. צורות כיוצא באלה מגזרת עו"י הנהוגות כפועלי גזרת ל"י מצויות בספרות חז"ל ובפיוט, כגון קמתה (קו"ם), רצתה (רו"ץ), זלתה (זו"ל), חסתה (חו"ס),¹⁸ וכן בלשון הרבנית, כגון "דבתחילה דנתה בטענה שמא הולד זכר ואח"כ תדון שמא הולד נקיבה" (שו"ת רבי עקיבא איגר, מט); "וכבר לנתה אצל בעלה" (שו"ת חתם סופר ב, קעח); "ושמן

9. ילון מתכוון ליוצר לפסח "אור ישע מאושרים" של הפייטן שלמה הבבלי מן המאה העשירית: "קרצתי דצתי באומרים. טפתי נפתי במורים". מפרשי היוצר אינם תומכים בפירושו של ילון, ואפשר שגם ילון חזר בו מפירושו לפיוט, וזה פשר המחיקה שמחק את התוספת בכתב ידו. היידנהיים הנזכר בהמשך מפרש "טפתי נפתי, שניהם לשון נזילה ונפלים על הקטרת המור כדכתיב וירי נטפו מור (שיר ה' ו')". (מחזור היידנהיים ליום ראשון ושני של פסח, הנובר תקצ"ט, עמ' 37). ראה גם פירושו של ע' פליישר: "טפתי: כמו 'נטפתי'" (פיוט שלמה בן יהודה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 201), ושל י' פרנקל: "טפתי נטפתי, כלומר נסכתי נסך" (מחזור פסח לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 67).

10. י' פרנקל (שם) מפרש נפתי: "לשון תנופה, כלומר נקרבותי קרבות".
11. י' ייבין, "חילופי גזרות בלשון חכמים ובלשון הפיוט", מחקרים בלשון ד (תש"ן), עמ' 180.
12. כבר במקרא (יח' מו, יז).
13. יהודה (ב), קרובות לשבתות הפורענות והנחמה, אל האבירים חרדת בהל נפלה, וסימנו: 9.1.1.
14. אלעזר הקליר, קדושתות לשבתות חנוכה, א... ושמונה בתולדות פורת איש; וסימנו: 4.0.1.
15. קדושתא ליום מתן תורה, אברות איומה נחפו בכסף; וסימנו: 33.0.0. ראה ע' פליישר, לקדמוניות הקדושתא, הספרות ב (תשל"ל), עמ' 399.
16. למהדורות ילקוט שמעוני וגרסותיהן ראה מאמרו של מירקין על הצירוף "טפת רוחו", בכתובים.
17. ראה גם הערה 28 במאמרו של מירקין הנזכר בהערה הקודמת.
18. ראה הערה 11 לעיל.

שסכתה ל"י" (שו"ת יהודה יעלה א, יורה דעה מה); "ולא נחתה רגע אחת" (ספר אור זרוע א, הלכות בשר בחלב, תעב).¹⁹

גם סופרי העת החדשה לא נמלטו מן העירוב. לדוגמה: "ומעשה בחולה אחד שהיה לו כאב עצום בזרועו, וסכתה אותו אשתו לעת ערב עם יין שרף על זרועו" (מנדל לפין²⁰); "בין רוב העמים חלתה ראשית הרדיפות בעת התחלת מסעי הצלב" (נחום סקולוב²¹). ומתריע עליו ורשבסקי במחברתו משנת תרנ"ג (א, עמ' 27),²² והוא מונה: קצתה, רצתה (לשון ריצה), שרתה (לשון שיר), חלתה (לשון לידה), בנתה (לשון הבנה). בקונטרס "השפה" שהוציא גדוד מגני השפה בארץ ישראל בח' באייר תרפ"ז נדפס לוח שיבושי לשון הנושא את השם "הרחק משגיאות", ובו נכתב: "אל תאמר דנתה אמר דָּנָה" (עמ' טז).

צורות מגזרת עו"י הנוהגת כגזרת ל"י אפשר למצוא אצל עגנון בכמה פעלים. ילון העיר על מקצתם, ועגנון שקל כמה מהם שנית:

1. "כשבאתה לארץ היא ואמה ואחותה הקטנה [...] הלכה והשכירה עצמה למבשלת" (שירה, תש"ט, עמ' 23).²⁴ שורש בו"א שייך גם לגזרת ל"א שבה רגילה בלשון חז"ל הצורה בתי"ו כבגזרת ל"י. ובכל זאת העיר ילון: "הנוסח הירושלמיים הטובים גורסים 'באת'.²⁵ 'באתה' אין בידי לאסור, אבל 'תיקון' הוא, וודאי שלא מדעת".²⁶ הנוסח שונה: "כשעלתה לארץ ישראל"²⁷ (שירה, עמ' 28).²⁸ (עמ' 17).
2. "מעולם לא לנתה עמי תרעומת עליו בלילה" (תכריך של סיפורים, עמ' 83). העיר ילון: "סמוך לסוף סיפור ראשון: לנתה. כנראה, פליטת קולמוס וצ"ל: לנה. ושמא כוונה מיוחדת לך?". הנוסח לא תוקן (תכריך של סיפורים, עמ' 113).

19. המהדורות ומראי המקומות על פי תקליטור השו"ת שבהוצאת אוניברסיטת בר-אילן, מהדורה 12+.
20. ספר רפואות העם, זאלקווא תקנ"ד, עמ' 80.
21. שנאת עולם לעם עולם, ורשה תרמ"ב, עמ' 31.
22. יצחק ווארשאוסקי, לתחית שפת עבר ולהתפתחותה, על מוסדות כה"ק ולשון חז"ל, חוברת ראשונה, אודסה תרנ"ג.
23. "שירה", לוח הארץ, תש"ט, עמ' 209–239.
24. הערה מעניינת לתפוצת באה ובאתה בסיפורי עגנון מביא מירקין במאמרו (הערה 16 לעיל), הערה 13.
25. ראה מ' בריאשר, "הנסתרת בעבר בפועל ל"י-ל"א", מחקרי תלמוד ב (תשנ"ג), עמ' 44, 58–59.
26. ראה שם, עמ' 82.
27. החילופין ארץ < ארץ ישראל סיבתם הריחוק ההיסטורי: בגרסה המאוחרת מובלטת בדרך זו התקופה של טרם קום המדינה.
28. ירושלים תשל"א.
29. "תכריך של סיפורים", מאזנים טז, חוברת ב (טבת תשכ"ג), עמ' 83–89.
30. ירושלים תשמ"ה, עמ' 113–120. גם במהדורת תשס"א מתועד אותו נוסח (עמ' 149).

3. "כי קצה קצתה נפש ר' מנשה חיים בחיי נדודים" (והיה העקוב למישור, תרע"ב, עמ' 23). לא נמצאה הערה כתובה של ילון לצורות אלו,³¹ אבל הנוסח תוקן: "קוץ קצה" (מאז ומעתה, תרצ"א, עמ' קטז).³²
4. "הכוכבים הככיבו את הגלים הגלומים והלבנה צפתה"³³ ביניהם ונעלמה" (פנים אחרות, נוסח ראשון, עמ' 3, טור 2).³⁴ תוקן: "כוכבי שמים הככיבו את הגלים הגלומים והלבנה צפה על פני המים" (אלו ואלו, תש"ב, עמ' רעח).³⁵
- מחמשת המקרים המובאים כאן (כולל טפתה) שינה עגנון שלושה. בשני מקרים החליף את הצורה החריגה בצורה הסטנדרטית (דוגמאות 3, 4), ובמקום אחד (דוגמה 1) לא תיקן את הצורה אלא ויתר עליה. במקום הפתרון המורפולוגי המוצע באת, או לחלופין הצורה הסטנדרטית באה, נקט פתרון לקסיקלי:³⁶ עלתה.
- הדוגמאות מועטות מכדי להסיק מסקנות נחרצות, אבל אפשר ללמוד מהן מעט על השיקולים המשתמעים מחילופי הנוסח, ועל הפשרה שבסופם בין ממצאי המחקר לבין חירות הסופר, שני גורמים חשובים בכתיבתו של עגנון. הצורה החותמת בתי"ו שממליץ עליה ילון בשני מקרים אכן מצויה בספרות חז"ל ובפיוט, כפי שמגלה המחקר (במקרה השלישי המליץ ילון על הצורה הסטנדרטית לנה, מן הסתם משום
31. גם שלום שטרייט כותב במאמרו על עגנון ועל "והיה העקוב למישור": "קצתה נפשו של האמן העברי האמיתי בשבלונה" ("מלים אחדות על ש"י עגנון", רביבים ג-ד [תרע"ג], עמ' 43).
32. המכתב הראשון של ילון לעגנון מן המכתבים השמורים בארכיון עגנון נושא את התאריך א' בכסלו תר"ץ.
33. הצורה צפתה מתועדת במדרש "שני כתובים המכחישים זה את זה": "ועלתה וצפתה התיבה" J. Mann, "Some Midrashic Geniza Fragments", *Hebrew Union College Annual* [1939] 14, עמ' 347).
34. ואפשר שעגנון משחק בכפל המשמעים של הצורה צפתה במובאה הזאת: "פתאום יצתה הלבנה וצפתה לתוך הרחבה של הכותל כדרכה כל לילה כשהיא יוצאת להאיר לארץ" ("יום אחד", עיתון "דבר", יב באדר תרצ"ו, עמ' 3, טור 3). כשסיפח עגנון סיפור זה לרומן "תמול שלשום", קיצר בנוסח המשפט: "פתאום יצתה הלבנה להאיר לארץ" ("תמול שלשום", עמ' 351), אבל בקרבת מקום כתב: "הלבנה צפה בין ההרים ומבין כתפות ההרים נגלה הים הגדול ועמו חלק מן השפלה" (שם, עמ' 358).
35. לבנה צפה הוא ציור מוכר בספרות התקופה (האירופית בכלל והעברית בפרט). לדוגמה: "מאחורי ההרים האלה צפה ויצאה הלבנה" (א"ג גנסי, "אצל", נתיבות א, ורשה תרע"ג, עמ' 61); "מפשרת עצמה מבין קרעי העננים צפה הלבנה על פני היער והלכה" (ח' הזו, בישוב של יער, ברלין תל-אביב תר"ץ, עמ' 336). ובמקביל גם הירח צף: "ועל צמרותיהם צף הירח המלא (א"ג גנסי, "צללי החיים", ורשה תרס"ד, עמ' 80), וכן בלשון עגנון: "סוף כל סוף עלה הירח. דומם צף לו בשטף" ("פרקי דרך", האחדות ב [תרע"א], 4 [ט"ז במרחשוון], עמ' 7-1).
36. עגנון העדיף פתרונות לקסיקליים גם בכמה מקרים אחרים. כשהעיר לו ילון לכתיבה של הצורה ליארי, החליף אותה עגנון בצורה לקרות (במכתב הנוכח בדוגמה 1), ובעקבות הערה לשימושה של הצורה שותתת החליף אותה עגנון בצורה נובעת (ברשימת ההערות ל"אורח נטה ללון" שזכרה למעלה).

שלא מצא נוסח לנת בשום מקום), אבל היא חסרה רציפות בכתובה העברית המאוחרת יותר, שלא כמו הצורה החותמת בתי"ו וה"א. את זו אולי כתב עגנון תחילה לפי תומו כמסירתה ("מצא באחד הספרים", "מצא באיזה ספר", כלשון ילון), אבל אחר כך גילה שאין היא דקדוקית לגמרי. עוד שיקול העשוי לבוא בכלל שיקולים הוא הכתיב הדו־משמעי של הצורה החותמת בתי"ו, המתפרש גם כצורת נוכח – והוא המשמע השכיח. בשלושה מן המקרים ויתר אפוא עגנון על הצורה החריגה לטובת בְרוּת סטנדרטיות. שני המקרים שנשארו בעינם נדלו מיצירות מאוחרות (ראשית שנות השישים של המאה העשרים) ועגנון לא העביר עליהם קולמוס חדש.

נספח

א. שאלת צורך הנסתר בעבר צצה אצל עגנון גם בגזרת ל"י ועירובה עם גזרת ל"א על דרך השלמים, כגון "הרבה קלאה אותן האש" (עיר ומלואה, עמ' 577);³⁷ "אתמול גבאה את חובה" (עד הנה, עמ' 91); "נזכרה בשאר כלים שיפים לזהרה ותלאה אותם בזרועותיו של אברהם" (שירה, עמ' 277), וגם בצורת הנסתר: "והלך החייב והלשין על הרב ובית דינו שכפאו עליו את הדין" (עיר ומלואה, עמ' 647). גם כאן הלכו עגנון וילון איש לשיטתו. במכתב מיום י"ג בטבת תש"י כתב ילון לעגנון: "קראתי את ספוריך ב'הארץ'³⁸ ותמיהני על צורת 'אפאה', ב'פ' [ב' פעמים], בסיפור ד'. בודאי מצאת כך באחד הספרים. אעפ"כ אין לכתוב כך ומצווה לתקן". עגנון לא תיקן וילון חזר והעיר אגב קריאה בפרסומו השני של הסיפור "אל תבקש לעצמך יותר ממה שנותנים לך" בכרך "האש והעצים". וכך כתב במכתב מיום א' בתמוז תשכ"ב: "עמ' קיח: 'אפאה', אפשר שמצאת באיזה ספר צורה משוכשת זו, ואין ספק, שצ"ל 'אפתה'". הנוסח "כשאפאה חלות לשבת אפאה פתין קטנים" לא תוקן גם בפעם הזאת.

פועלי גזרת ל"י נוהגים כפועלי גזרת ל"א בצורות שיש בהן כינוי מושא חבור דוגמת עֲשָׂאָה, בְּנָאָה, קִנְאָה. בספרות השו"ת אף נמצאת הצורה לאפאה³⁹ בצד הצורה לאפותה. עירוב (או התמזגות, בלשונו של ילון) של גזרות ל"א-ל"י ראשית התפתחותו במקרא (רפאנו אבל נרפתה), אך בספרות חז"ל הוא חזיון קבוע (קורין, מצינו, בנאו), כפי שכתב ילון במבוא לניקוד המשנה (עמ' 30).⁴⁰

37. השווה ייבין (הערה 11 לעיל), עמ' 199.

38. "סיפורים", עיתון "הארץ", י' בטבת תש"י, והם: (א) זכות אבות; (ב) הגאון בעל תורת יקותיאל בקטנותו; (ג) היד הגדולה; (ד) אל תבקש לעצמך יותר ממה שנותנים לך; (ה) למען שמו; (ו) בינו לבין קונו; (ז) זה בזה; (ח) הנהגת העולם. שיש מהם – א, ב (בשם "הגאון ר' רפאל הכהן בקטנותו"), ד, ו, ז, ח – כונסו ב"האש והעצים".

39. שו"ת אגרות משה לר' משה פיינשטיין, אורח חיים ד, צח.

40. ראה גם ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה, תל-אביב תש"ס, עמ' 353, 391–434.

בסוף הפרק הראשון של סיפורו המוקדם "והיה העקוב למישור" (יפו תרע"ב) כתב עגנון: "אפתה קריינדיל טשארני [...] ורוצה אני לאפות בשבילו [...] אפתי, קריינדילי עטרתי, אפתי עד מאה ועשרים שנה [...] ונזכה במהרה שיהיו אופים בביתך לברית מילה של בנך" (עמ' 22). אפתי – צורת ציווי נקבה, כאילו התיי"ו שורשית. ב"לוח הטעיות" שבסוף הספר תיקן עגנון אפי במקום אפתי, אבל הטיל שינויים גם בצורת העבר הפשוטה אפתה. זו הומרה תחילה (במהדורת ברלין של כל סיפוריו) בצורת העבר המורכבת היתה אופה (מאז ומעתה, תרצ"א, עמ' קב), וסופה שפינתה את מקומה (במהדורת ארץ ישראל) לצורה השנויה במחלוקת אפאה (אלו ואלו, תשי"ג, עמ' פב).⁴¹

ב. הדור-משמעות של ההגה תי"ו גרם לבלבול בין גזרת ל"י לגזרת השלמים. בשל צורות המקור והנסתרת הדור-משמעיות לחרות⁴² וחרתה, כתב עגנון: "חריתי את שמה", "חריתי בעץ" (לילות,⁴³ פעמיים בעמ' 16, ופעם אחת בעמ' 26), כאילו שורשה של צורת הפועל חר"י ולא חר"ת. אחר כך עמד עגנון על הדבר ותיקן בשלושה אופנים: תחת ההיקרות הראשונה כתב ואחרות, תחת ההיקרות השנייה כתב חרתי, ותחת השלישית כתב "שם סלסבילה חרות עליה".⁴⁴

41. ראה דבריו של יעקב כהן שראה בעירוב הגזרות "ערכוב לשון וטשטושה", וקרא להבחין בין ריפוא וריפוי, לקרוא ולקריות וכיוצא בהם (י' כהן, "על לשון אחרון", לשוננו כא [תשי"ז], עמ' 236–237).

42. השווה ש' בהט ומ' מישור, מילון ההווה, ירושלים 1995, הערות לערכים "כורה" ו"כורת".

43. בינתים, יפו-ירושלים תרע"ג.

44. ראה גם י' ייבין (הערה 11 לעיל), עמ' 165.

בין סיבה לתכלית

1. מבוא

מאמר זה בוחן את הזיקה בין סיבה לתכלית מן ההיבט הקוגניטיבי ומן ההיבט הלשוני.¹ להלן אנסה לחדד את ההבחנה בין שתי הקטגוריות ולהוסיף על שנאמר במחקר. אם לפנינו שתי קטגוריות נבדלות מבחינת התפישת, אבדוק אם ההבדל בא לידי ביטוי מבני-תחבירי המבחין ביניהן תמיד, או שמא יש לרתום גם את הסמנטיקה ואת הפרגמטיקה לצורך ההבחנה.

כאשר מילות קישור שונות משמשות להבעת סיבה ולהבעת תכלית והמבנים שונים, ההבדל בין סיבה לבין תכלית נראה ברור. למשל, ההבדל בין "נשארתי בבית כדי להתכונן לבחינה" לבין "לא הגעתי לאוניברסיטה כי הייתי חולה" נראה ברור מבחינת התפישת. המשפט הראשון מביע תכלית והאחרון סיבה. אך לעתים משמשת אותה מילה להבעת סיבה ולהבעת תכלית וגם מבנה המשפטים דומה. דמיון זה הוא ביטוי של העמימות השוררת בין שתי הקטגוריות, ואולי הוא מקורה של העמימות. ספרי דקדוק רבים גורסים שההקשר מסייע להסיר עמימות זו. ברצוני לחדד את תרומתו של ההקשר להפגתה.

כידוע, השאלה למה עשויה לכוון גם לסיבה וגם לתכלית:

1. למה, בעצם, אתה נוסע?

ככה. נמאס לי להיות פה [התשובה מסבירה את סיבת הנסיעה].

לא, התכוונתי מה אתה הולך לעשות באנגליה במשך שנה, אתה נוסע לשם ללמוד או לעבוד? [השאלה חוזרת ומבהירה שהכוונה לתכלית הנסיעה].²

1. מחקרים אחרים דנים בעניין זה. צדקה (עמ' 286), למשל, אומר שהמילות בעבור ובשביל הן דו-משמעיות כי הן מציינות גם תכלית וגם סיבה, ומוסיף שבמקרה זה ההקשר או רצף הזמנים הם שיקבעו את המשמעות. הוא סבור שהבלבול או העמימות נובעים מהבדל בין צורה לתוכן: "במשפט 'דמי לומד משפטים מתוך מטרה להיות עורך דין' מנוטרל כמעט כליל ההבדל בין סיבה לתכלית. מצד הצורה יש לפנינו סיבה אך מצד התוכן – תכלית" (עמ' 285). ראה עוד להלן בגוף המאמר ובהערות.

2. מתוך שיחה של שני סטודנטים ישראלים בבית הספר לתלמידי חו"ל, פברואר 2004. ראה למשל קוירק (8.86, עמ' 564, שם הוא מפנה ל-8.132), המצביע על כך שלביורר התכלית והסיבה משמשת אותה שאלה: Why did he do it? Because he was angry (reason) /

דבריה על ההבדל בין שתי המילים למה ומדוע כותבת בהט: "פעמים הרבה מתקשה השואל להבחין בין סיבה לבין תכלית שהסיבה והתכלית גבולותיהן מטושטשים לעתים קרובות. אפשר שזה הטעם, שבגללו נוחה לשימוש המילה 'למה' ואילו 'מדוע' ששימשה לסיבה בלבד הולכת ונדחקת מן הלשון" (עמ' 106). לפי בהט, דווקא מכיוון שקשה להבחין בין סיבה לבין תכלית, נדחקה המילה מדוע המשמשת לסיבה בלבד וכך קל יותר לדובר. למעשה, הדובר מרחיק מעצמו את ההחלטה אם מדובר בסיבה או בתכלית בבחור במילה למה ואין הוא משתמש עוד במילה מדוע. אם כך, לפי דרכה של בהט, הערפול בתפישתה הוא שגרם לשימוש באותה מילה לשני הצרכים.

ב"מורה נבוכים" הרמב"ם מדבר על שתי המשמעויות האלה ומציגן כקרובות זו לזו. במסגרת דיונו על תכלית העולם הוא מדבר על הסיבה הפועלת (הפועל, המפעיל את הכול; קאפח, א, טט, עמ' קפ; שורץ, עמ' 178) ועל סיבה תכליתית (קאפח, ג, יג, עמ' תפח; שורץ, עמ' 460). הרמב"ם משתמש במונחים אלה בעקבות אריסטו.³

באוצר המונחים הפילוסופיים שלו מביא קלצקין בערך "סבה" סוגי סיבה רבים מאוד ובהם סיבה גורמת, סיבה פועלת וסיבה תכליתית, מטרה (causa finalis). מדרך הצגתו את הערך עולה שהסיבה הגורמת והסיבה התכליתית שייכות לישות אחת.⁴ גם מדקדקים מודרניים יותר נותנים את דעתם לעניין זה. ברטש (עמ' 103–107) מביאה משפט תכלית, "הוא בא כדי למכור כרטיס מנוי", ומפרשת אותו למעשה כסיבה, בעזרת הפועל רצה: הוא בא כי הוא רצה למכור כרטיס מנוי. אפשר אפוא להביע משפטי תכלית רבים בצורת משפטי סיבה בתוספת הפועל רצה.⁵

What did he do it for בשאלה משתמשים ב"ליתר הבהרה" (purpose) To relieve his anger. כדי להדגיש שהכוונה לתכלית, בדומה לשאלה בעברית "לשם מה?" במקום "למה?". גם קויריק מציין את שימוש הזמנים כמבחין בין סיבה לתכלית.

3. ראה הערה 8 אצל שורץ על דברי אריסטו בספריו, פסיקה (ספר ב פרק 3) ומטפיסיקה (ספר ה דלתא, פרק 2; שורץ מפנה גם לספר ח פרק 4 שם מוזכר שוב העניין). שורץ מסכם את ארבעת סוגי הסיבה אצל אריסטו: הסיבה הפועלת היא מי או מה שיצר את הדבר; הסיבה החומרית היא החומר שממנו נוצר הדבר; הסיבה הצורנית היא הצורה או ההגדרה של הדבר; הסיבה התכליתית היא שלשמה נעשה הדבר. בתרגומו של שורץ למורה נבוכים: "כל פועל פועל בכוונה, לכן יש בהכרח תכלית שבגללה הוא פעל. בהמשך הוא אומר שלדבר שאינו מחודש אין לבקש תכלית, ולמה שיש לו עיקרון שכלי חייבים בהכרח לחקור מה הסיבה התכליתית" (עמ' 460). ראה גם היימן בעניין זה.

4. אני מודה לפרופ' גדעון גולדנברג שהפנה את תשומת לבי למקור זה.

5. ראה גם צדקה: "יש קשר סמוי בין תכלית לבין סיבה. מאחר שבכל תכלית אנושית יש 'כוונה' ו'רצון' מצד המבצע להגיע ליעד כלשהו, הרי רצון זה משמש גם 'סיבה' או 'גורם' להשגת המטרה" (עמ' 285). וכך בלאו (עמ' 57): "הילד הולך לבית הספר מפני שהוא רוצה ללמוד" (תיאור סיבה); "הילד הולך לבית הספר כדי ללמוד" (תיאור תכלית).

בצרפתית ההבדל בין משפטי סיבה למשפטי תכלית מקודד בדרך כלל בעזרת הדרך הדקדוקית. משפטי התכלית דורשים תמיד שימוש בדרך האיווי, שהרי התכלית מביעה משהו שאינו במציאות עדיין, שיש בו שאיפה ורצון, ואילו משפטי הסיבה באים בדרך כלל בדרך החיווי. אך בביטויים המשמשים בסיבה לא אמתית, שיש בה ספק (כמו *faute que*) או שלילה, משתמשים בדרך האיווי.⁶ כלומר, גם במשפטי הסיבה המשמעות היא שמכתיבה בחירה בדרך האיווי במקרים מסוימים, למשל:

2. *Faute que personne PROPOSÂT rien qui répondit à la situation, je me sentis tenu d'en appeler à l'opinion.*⁷

בתרגום ניתן להציע כך: מאחר שאיש לא הציע דבר שיש בו כדי להתמודד עם הסיטואציה, חשתי מחויב לפנות אל דעת הציבור בעניין (מדברי דה גול).⁸ אם כך, הסמנטיקה והפרגמטיקה הנטועות בבסיס הבחירה בדרך האיווי בצרפתית הן שקובעות גם כשמדובר בקטגוריה דקדוקית שבדרך כלל נהוג להביעה בדרך החיווי (במקרים שציינתי ובמקרים דומים).

ג'ונסטון (1999) מנסה לאפיין את שימושי המילה *for* באנגלית. הוא אומר שהתכלית מטיבה מצביעה לכיוון העתיד: הזמן שבו עוסק המשפט הטפל הוא בהכרח מאוחר יותר מזמן המשפט הראשי. כך מסייג דעה מקובלת זו וגורס שמשפטים רציונליים כאלה אינם חייבים להיות מכוונים לעתיד. כך מביא דוגמה זו:

3. *I bought it in order to use up my money.*

לטענתו, הפעולה הראשית, הקנייה, והתוצאה הרצויה – הוצאת כל כספו, נעשו באותו זמן, אך באמת לא ייתכן שזמן המשפט המשועבד יהיה עבר בהשוואה למשפט הראשי. כך הציע לאפיין מבנים כאלה כ"לא עבר". רבים מהמשפטים המכילים *for* משמשים להבעת תכלית, אך בדוגמה 4 משמשת אותה מילה להבעת סיבה:

4. *They've both stopped smoking for fear of heart disease.*

6. בצרפתית עתיקה יותר, כשיש שימוש בצירוף *pour que* להבעת סיבה, הדרך היא דרך האיווי. נראה שיש עירוב של תחומים שונים: גרוויס, למשל, מסביר את השימוש בתכלית דרך המישור הקוגניטיבי (עמ' 1061), אך את השימוש בסיבה על דרך האיווי הוא מסביר גם כתלות במילה דקדוקית (למעשה יש פה גם שיקול סמנטי-פרגמטי). גרוויס מביא משפט זה להדגמת הצירוף *"Il faut qu'elle (une communication) soit importante et urgente: pour que pour que vous n'AYEZ pas craint de vous aventurer jusqu'ici"* (עמ' 1059), ובתרגום אפשרי: המסר היה ודאי חשוב מאוד ודחוף מאחר שלא חששת להסתכן עד כדי כך.

7. גרוויס, עמ' 1058.

8. אני מודה למורתי, גב' גבראלה שור, ולידידי עידו בסוק על הניסוח הסופי של התרגום.

תרגום אפשרי: הם הפסיקו לעשן מפחד / מכיוון שהם פוחדים / בגלל הפחד (אך התרגום "למען הפחד" אינו אפשרי כאן כלל).⁹ דוגמות נוספות ל-for להבעת סיבה: He shouted for joy, He was decorated for bravery וגם במשפטים פועליים: We believe that he will succeed for he has talent (ובסטר, עמ' 886).

קטגוריות אלה קרובות זו לזו גם בערבית, כידוע. רייט¹⁰ אומר ש-¹¹ למשל, מציינת את המטרה שלמענה נעשה הדבר או את הסיבה שבגללה הוא נעשה. אותה מילה משמשת אפוא לתכלית ולסיבה. כך גם לֵאנִי, שהוא מפרשה כ"כדי ש-" וכן "משום ש-" (in order that, because). הוא כורך בסעיף אחד (ב, עמ' 121-122 §44d) את התכלית ואת הסיבה בדיון באקזוטיב ושימושיו.¹¹

העוסקים בתחביר העברית בתיימנו כותבים על הקשר שבין מילות הסיבה למילות התכלית. גם הם אומרים שהסיבה קודמת להתרחשות ואילו התכלית, המטרה, באה אחריה. בספר תחביר לבית הספר כותב יואלי (עמ' 66): "בעוד שתיאור הסיבה בא לציין מצב דברים אשר בגללו נעשתה לאחר מכן, או לא נעשתה, פעולה איוושה, בא תיאור התכלית לציין את המטרה, אשר למען השגתה יש לעשות או נעשתה פעולה מסוימת לפני כן". כך גם בלאו (עמ' 57) ואחרים. כשמדובר בפועל מפורש, קריטריון זה נראה יעיל וממצה, אך כשמדובר במילת קישור המצטרפת לשם עצם, קשה להפעיל קריטריון זה במישור.¹² נעיין בדוגמה 5 להלן:

5. החנויות ייסגרו מוקדם לרגל החג.

האם המילה לרגל מביעה כאן סיבה או תכלית? אם נפעיל את הבוחן שהציע יואלי, למשל, הצירוף לרגל החג משמש להבעת תכלית משום שהוא בא לאחר סגירת החנויות ולא לפניו. אילו אמרנו:

6. החנויות ייסגרו מוקדם בגלל התראות ביטחוניות

ההתראות קודמות לסגירת החנויות וברורה משמעות הסיבה הנובעת מרצף הזמנים, אך גם מהשימוש במילת הסיבה המובהקת בגלל. ניתן להסתייע בשחזור משפט הרקע העומד בבסיס שם העצם המצטרף למילת הקישור, ובמקרים אחרים אין מנוס מלהסתייע בסמנטיקה ובפרגמטיקה להבחנה בין שתי המשמעויות. גישה כזו של

9. דוגמה זו לקוחה מקווירק, §132.8.

10. רייט, א, עמ' 291, §366c.

11. ובלשונו: "The motive and object of the agent in doing the act, the cause or reason of his doing it", זאת לצד שימושים אחרים כגון מקום, זמן ועוד. הוא מציין שהן הסיבה הן התכלית עונות לשאלה למה. כך גם אצל פלסנר, למשל, עמ' 31: סיבת הפעולה ומטרתה – באותה קטגוריה, וכך גם שתי הדוגמות שהוא מביא: "ברחו מרוב פחד" ו"קמתי לכבודו".

12. ראה צדקה (עמ' 286-287) הן במילות קישור ואומר שהשימוש במילות בעבור ובשביל בתוך צירוף בלי פועל מפורש עשוי לגרום לדרישת משמעות (לא יידונו כאן ההבדלים בין תיאור הזכות, המוטב, לבין תיאור תכלית מובהק).

ייחוס מטען סמנטי לפריטים דקדוקיים מצויה גם אצל סינקליר, הן בפרוודיה סמנטית (עמ' 26). סינקליר מדבר על קטגוריות משמעות חבויות שאינן מוזכרות בספרי הדקדוק אלא רק במילונים החדשים ביותר. הוא משווה בין קטגוריות כגון "משהו רע", "משהו מדאיג" או "משהו מטריד" לבין "משהו נפלא, הולם" וכו'. הוא מוסיף שקטגוריות אלה אינן דקדוקיות לחלוטין ואף אינן מילוניות לגמרי, אך הן חשובות מאוד מנקודת ראות מבנית ולכן עלינו לעשות את הנדרש כדי שקטגוריות המשמעות לא יוגבלו לתחום המילון בלבד.¹³

הדיון בתכלית ובסיבה יודגם דרך שימוש בארבע מילות קישור: בשביל ש- וש- (הסיבה? התכלית?) המצטרפות לפסוקית, ובשביל ולרגל המצטרפות לשם עצם. ארבע המילים האלה משמשות להבעת סיבה ולהבעת תכלית ברבדים שונים של העברית ולעתים אף באותו רובד. נראה שבעברית בתימינו נתייצב שימושן של בשביל, בשביל ש- וש- לתכלית, ולרגל משמשת הן להבעת סיבה הן להבעת תכלית, או לפחות יש הבדל במה שהיא משקפת – סיבה רגילה או סיבה תכליתית במונחי של הרמב"ם. לצורך הדיון אסתייע בדוגמות משכבות לשון קודמות ובדוגמות מכתבי עגנון.

2. בשביל ש-

הקידוד התחבירי הפשוט ביותר והצפוי ביותר, כאמור, להבחנה בין סיבה לבין תכלית הוא זמני הפועל בפסוקית. בלשון חכמים משמש הצירוף בשביל ש- הן להבעת סיבה הן להבעת תכלית. צירוף זה בא בלשון המשנה על פי רוב לפני פועל בעתיד. בתלמוד הבבלי הוא בא לעתים עם השלמות של פועל בעבר. הפרופורציה שונה במקורות השונים של לשון חכמים, אולם עקרונית צירוף זה משמש להבעת סיבה ולהבעת תכלית בהם.¹⁴

נראה את השימוש בצירוף בשביל ש- המביע תכלית במשפט בזמן עתיד:

7. לא יקוב אדם שפופרת שלביצה וימלאנה שמן ויתננה על פי הנר בשביל שתהא מנטפת אפילו הוא של חרס ורבי יהודה מתיר אבל אם חברה היוצר מתחלה מותר מפני שהוא כלי אחד. לא ימלא אדם את הקערה שמן ויתננה

13. גישה כזאת עולה גם מדקדוקי הדפוסים החדשים של הנסטון ופרנסיס וזו הדרך העיקרית שנקטתי בעבודת הדוקטור שכתבתי (בליבוי), הדנה בקבוצת מילות הסיבה ובאפיונים הסמנטיים והפרגמטיים של הפריטים בה. אני מודה לפרופ' שלמה יזרעאל שחזר והסב את חשומת לבי למאמרו של סינקליר.

14. בתלמוד הירושלמי (על פי כ"י לידן, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"ב) הרוכ המכריע בעתיד. בלשון מדרשי אגדה שנבדק, וביניהם בראשית רבה ובמדבר רבה, מתרבה השימוש בבשביל ש- להבעת סיבה בצירוף פועל בעבר ובהווה. כמובן יש גם בשביל ש- + עתיד המביע תכלית.

בצד הנר ויתן ראש הפתילה בתוכה בשביל שתהא שואבת ורבי יהודה מתיר (שבת ב, ד).¹⁵

מטרת ניקוב קליפת הביצה היא ניטוף השמן שיזין את הנר. מטרת טבילת הפתילה בקערת שמן היא שאיבה מתמדת של שמן והזנת הנר. כאן משמש הצירוף בשביל ש- במשפט בזמן עתיד ומשמעות התכלית ברורה. לעתים מצטרף שם הפועל בשלילה לבשביל ש- ומביע תכלית:

8. כלב יוצא בסוגר שלו [...] אם בשביל שלא לאכול אפרו מותר (ירושלמי שבת ה, ד [ז ע"ג]).

וכצפוי, אם קודם הצירוף בשביל ש- לפועל בעבר (וזמן פסוקית הסיבה קודם לזמן הפסוקית הראשית), משמעותו סיבה, כמו בדוגמה 9:

9. אמר אביי: לא חרבה ירושלים אלא בשביל שחללו בה את השבת (שבת קיט ע"ב).

יש דוגמות רבות מאוד לשימוש כזה ואין צורך להאריך בעניין. אין כאן תחושת עמעום או טשטוש הנובעת משימוש באותה מילת קישור, משום שזמני הפועל מבהירים בדיוק אם הכוונה לתכלית או לסיבה. בדרך כלל כל הדוגמות שהוזמן בהן הוא הווה או שהפסוקית היא משפט שמני מתפרשות כסיבה דווקא.¹⁶ לדוגמה:

10. אדמון אומר שבעה: מי שמת והניח בנים ובנות, בזמן שהנכסים מרובין הבנים יורשים והבנות נזונות ובנכסים מועטים הבנות יזונו והבנים יחזרו על הפתחים; אדמון אומר, בשביל שאני זכר הפסדתי? (כתובות יג, ג) [כלומר, מכיוון שאני זכר הפסדתי?].

11. בעא מיניה רבי מרבי ישמעאל ברבי יוסי: עשירים שבארץ ישראל במה הן זוכין, אמר לו בשביל שמעשרין [...]. שבבבל במה הן זוכין, אמר לו בשביל שמכבדין את התורה. ושבשאר ארצות במה הן זוכין, אמר לו בשביל שמכבדין את השבת (שבת קיט ע"א).

גם כאן משמעות בשביל ש- היא סיבה (ללא תלות בשאלה אם כבר זכו או אם יזכו בעתיד).

גם בדוגמה הבאה ברורה משמעות הסיבה:

12. משל למלך שיצא הוא וחיילותיו למדבר, אמרו לו חיילותיו, תן לנו

15. המובאה כאן היא על פי דפוסי המשנה המצויים. בכתב יד קאופמן למשנה הגרסה שונה בפרטים שונים, אך לא בצירופים הרלוונטיים לענייננו.

16. העניין נוגע לשימוש הזמנים בלשון חכמים. ראה למשל אור, עמ' 17-18.

גלוסקאות חמות, אמר להם, אני נותן. שוב אמרו לו חיילותיו, תן לנו גלוסקאות חמות, אמר להם הפרכוס שלו, בשביל שהמלך כשר מאין לו ריחים מאין לו תנורים במדבר, כך אמר משה אם מוכיח אני את ישראל תחלה עכשיו יאמרו עלי בשביל שאין בו כח להכניסנו לארץ ולהפיל סיחון ועוג לפנינו הוא מוכיחנו (ספרי דברים, ג, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 11).

3. ש' (הסיבה/התכלית)

השימוש בש' לסיבה רווח בלשון חכמים, אך יש ניצנים לתופעה זו כבר במקרא:

13. אל תראוני שאני שחרחרת ששזפתני השמש (שה"ש א, ו).

14. פתחי לי אחתי רעיתי יונתי תמתי שראשי נמלא טל (שה"ש ה, ב).¹⁷

יש הסוברים ששימושה של ש' להבעת סיבה נובע משימוש מילת הסיבה: מפני ש- < ש-¹⁸ נראה לי שיש להניח את ההפך: ש- נתגוונה על ידי הוספת המילים מפני, משום, מאחר וכדומה. דווקא הציטוט המקראי עשוי לתמוך בניתוח זה, שכן במקרא אין צורות כמו מפני ש' וחברותיה, ולכן ודאי שאין בפסוקים משיר השירים השמטה אלא ניתן לראות שם בש' בכואה של כי. נראה שש- משמשת שימוש חי בפני עצמה במשמעויותיה השונות; כשם שקיבלה את תפקידה של כי כפותחת פסוקית תוכן, כך אימצה לעצמה גם את משמעות הסיבה.¹⁹

17. וראה קדרי, עמ' 66.

18. כך טוען למשל ברורמן (עמ' 58–60) ובעקבותיו גרילק (עמ' 12–13).

19. בדוגמה 13 אפשרית הבנת ש' כסיבה; בדוגמה 14 ברור שהמילית ש' מביעה סיבה. כבר סגל (עמ' 171) אומר שהשימוש העיקרי של ש' הוא כמו כי ואשר המקראיות, ובמשמעויות שלה הוא מונה את משמעות הסיבה. את המילים כמו מאחר ש-, מפני ש' וחברותיהן הוא רואה כחיבור של ש' עם מילות היחס ועם מילות התואר. סגל אינו מדבר אפוא על השימוש בש' במשמעות של סיבה בעקבות השמטה, אלא מייחס לה את משמעות הסיבה מתוך עצמה. פורת (עמ' 177–179) דן במאמרו על ש' הסיבה (המקבילה לכי) ומציין שלמעשה פעמים רבות ש' זו מביעה סיבה ולא קשר של זיקה בלבד. יואלי (עמ' 150) רואה את ש' כמילת סיבה עצמאית: "לפעמים יפתח משפט סיבה ב־ש". גם קימרן (עמ' 74) מייחס לש' בלשון חכמים משמעות ברורה של סיבה כשהיא בפני עצמה (אך לא כך ב"מקצת מעשה התורה", לדעתו, אולי פרט למקרה אחד) ואומר שהיא מחליפה את כי. בר־אשר סבור (בהרצאה ביום 4 במרס 2004, בבית ספר רוטברג לתלמידים מחו"ל על העברית בתקופת בית שני) שמכיוון שש- זו משמשת לעניינים כה רבים, אין לה למעשה משמעות משל עצמה והיא מקבלת את משמעותה מן ההקשר. אך בכל זאת הרי אין היא משמשת לתנאי, כמו כי המקראית למשל. אמנם טווח משמעויותיה רחב (כמו כי המקראית), אך אין זאת אומרת בהכרח שהיא נטולת משמעות משל עצמה. השאלה אם ש' היא ראשונית וצורות כמו מפני ש' ומשום ש' הן תנייניות או ההפך לא חיפותר כאן. מדובר בשני תהליכים הפוכים בלשון. אם תופסים את ש' כמביעה סיבה בפני עצמה – מתיישבת עובדה זו עם היותה מחליפתה של כי המקראית, וכן עם עקרונות בלשניים

נראה עתה דוגמות לסיבה ולתכלית. ברובן המכריע של הדוגמות משמשת ש' זו לסיבה, למשל בדוגמה הידועה מברכות בצירוף זמן עבר, כצפוי:

15. אמר ר' טרפון אני הייתי בא בדרך והייתי לקרות כדברי בית שמאי וסכנתי בעצמי מפני הלסטים אמרו לו כדי היית לחוב בעצמך שעברת על דברי בית הלל (ברכות א, ג) [כלומר, משום שעברת על דברי בית הלל].

דוגמות שכיחות פחות במשנה אך הולכות ומתרבות במדרש הן לשימוש ש' להבעת התכלית לפני פועל בזמן עתיד, כצפוי. דרך זו של שימוש בש' במקום בכדי ש' להבעת תכלית, שכיחה מאוד אף בעברית המדוברת. נראה בתחילה דוגמות מלשון חכמים:

16. אין תוחבין זמורה שלגפן לתוך האבטיח שתהא זורקת מימיה לתוכו מפני שהוא אילן בירק אין נותנין זרע דלעת לתוך החלמית שתהא משמרתו מפני שהוא ירק בירק (כלאים א, ח) [כלומר, כדי שתהא משמרתו].

17. ותינוק אחד היה יושב באמצעיתו והיה מכריז ואומר "לה' הארץ ומלואה תבל ויושבי בה" (תהלים כד, א), למה, שלא תגבה דעתו של בעל הבית עליו (בראשית רבה יא, ב, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 91).

בדוגמה 18 מופיעה שלילת שם הפועל להבעת תכלית:

18. למה נברא העולם בב' [...] ד"א למה לא בא' שלא ליתן פתחון פה למינים לומר היאך העולם יכול לעמוד והוא נברא בלשון ארירה, אלא אמר הקב"ה הריני בורא בלשון ברכה (בראשית רבה א, א, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 9).

ש' מביעה סיבה בצירוף לבינוני או בצירוף למשפט שמני:

19. הביאו לפניו מליח בתחלה ופת עמו מברך על המליח ופטר את הפת שהפת טפלה לו (ברכות ו, ז) [כלומר, משום שהפת טפלה לו].

20. מודה רבי יהודה בנותן לחמותו שביעית שאינה חשודה להחליף להאכיל את בתה שביעית (דמאי ג, ו) [כלומר, משום שאינה חשודה].

(גרייס, עמ' 45-46) של המאמץ המינימלי מצד המוען להעברת המסר המקסימלי. חל כאן גם עיקרון הצורות הקצרות השכיחות (ראה למשל זיף, ודיון אצל הורן, עמ' 192-194). דברי מדקדקים אלה, האמורים בעיקר בלקסיקון, ניתנים ליישום זהיר גם כשמדובר במילות מבנה. ההסבר ההפוך מניח השמטה של מילה (מפני, משום ואחרות) וספיגה של משמעות החלק המושמט בש'. האם ניתן לטעון בהתאם שיען כי המקראית קדמה לכי, וכי היא תוצאה של השמטה? הגיוני יותר דווקא שיען הצטרפה לכי (ראה עוד בעניין זה בליבוים, עמ' 57-58; על היווצרות יען ש' בימי הביניים ראה גושן-גוטשטיין, עמ' 90).

כל האמור כאן אינו נוגע לאטימולוגיה של ש' זו ולזיקתה לאשר, אלא לתפקיד הסמנטי-תחבירי שלה, ואין קיומם של מבנים כמו מפני אשר (פעמיים במקרא) גורע מהטענה שהובעה.

21. ר' פינחס ורבי חזקיה משם ר' סימון, כשם שניתנה תורה בלשון קודש כך נברא העולם בלשון קודש, שמעת מימך אומר גיני גיניא אנתרופי אנתרופייה אלא איש ואשה, למה, שהלשון הזה נופל על הלשון הזה (בראשית רבה לא, ו, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 281).

כאמור, השימוש בשם להבעת תכלית בצירוף פועל בעתיד שכיח מאוד בעברית המדוברת בת ימינו:

22. הכנתי הכול חודשיים מראש שלא יהיו שום פשלות (נאמר בפתיחת כנס בבית ספר רוטברג לתלמידים מחו"ל, יוני 2002) [כלומר, כדי שלא יהיו פשלות].

עד כאן ראינו שיש ביטוי דקדוקי ברור המקודד את משמעות הסיבה לעומת משמעות התכלית, כפי שהודגם במילים ש- ובשביל ש-. זמן הפועל הוא הקובע אם המילה משמשת להבעת תכלית או להבעת סיבה. כשמדובר בהשלמות של שם עצם למילות הקישור התמונה מורכבת יותר, שהרי אי אפשר להסתייע בזמני הפועל (לפחות לא ישירות) לקביעה אם לפנינו תכלית או סיבה.²⁰ נבחן את המילים בשביל ולרגל העומדות בצירוף לשם עצם לכירור המבנה.

4. "בשביל" + שם עצם

פעמים רבות שם העצם העומד אחרי המילה בשביל הוא העצמה של משפט העומד ברקע. באמצעות קביעת רצף הזמנים של שתי הפסוקיות, האחת מפורשת והאחרת משוחזרת, אפשר לברר אם המבנה מביע תכלית או סיבה, למשל:

23. אמרו לו, עקביא חזור כך בארבעה דברים שהיית אומר ונעשך אב בית דין לישראל. אמר להן, מוטב לי להקרא שוטה כל ימי ולא ליעשות שעה אחת רשע לפני המקום, שלא יהיו אומרים בשביל שררה חזר בו (עדויות ה, ו).

אם בוחנים רק את רצף האירועים נראה שבשביל משמשת להבעת תכלית, משום שעקביא היה נעשה אב בית דין לאחר שחזר בו, כלומר, מבחינת רצף האירועים השררה באה לאחר שהיה חוזר בו, אז היה מתמנה לאב בית דין. אך אי אפשר להתחמק מתחושת העמימות כאן והיה אפשר בהחלט להסביר את בשביל שררה כסיבה. לפי דרכו של הרמב"ם, מדובר בסיבה תכליתית משום שהשררה היא דבר

20. ראה גם את דברי פרץ (עמ' 259-260) על המילה בשביל: "בשביל - משמש בספרות התלמודית גם לסיבה וגם לתכלית כגון: בשבילכם הריני מוחל לו (תענית כ ע"ב) כל אחד ואחד חייב לומר: בשבילי נברא העולם (סנהדרין ד, ה). בימינו משמש בדרך כלל לתכלית כגון: אעבוד בשביל מטרה זו".

עתידי ומבחינת רצף הזמנים תבוא רק לאחר שיחזור בו, אך היא שעשויה לגרום לו לחזור בו.

24. [...] אלא הריני בוראו מן העיליונים ומן התחתונים בשביל שלום (בראשית רבה יב, ב, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 106).

כאן הבריאה קודמת לתכלית: כדי שהשלום ישרור (משפט הרקע). העובדה שהמילה שלום נושאת מטען סמנטי חיובי, דבר ראוי ורצוי, גם היא מוסיפה כנראה לתפישת שלנו את המבנה כתכלית.

25. אמר לו הקב"ה: לא כשעלתה על דעתך עלתה על דעתי, שתי פרידות טובות יש לי להוציא מהן, רות המואביה ונעמה העמונית [...] ומה בשביל שתי פרידות טובות חס הקב"ה על ב' אומות גדולות ולא החריבן [...] (בבא קמא לח ע"ב).

כאן ברורה משמעות הסיבה והיא עולה מרצף האירועים הגלומים במעשה פרידת של רות ונעמה מעמך שגרם לכך שה' חס על מואב ועמון.²¹ דוגמה 26 מעניינת משום שהמילה בשביל באה בה פעמיים, כנראה פעם להבעת סיבה ופעם להבעת תכלית והדבר משתקף גם בדברי המפרשים:

26. מצאו [את הפרדס] מלא חוחין ודרדין הביא קצצים לקוצו והציץ באותן החוחין וראה בו שושנה אחת של ורד נטלה והריח בה ושבת נפשו עליה. אמר המלך בשביל שושנה זו ינצל כל הפרדס. כך כל העולם כולו לא נברא אלא בשביל תורה (ויקרא רבה כג, ג, מהדורת מרגליות, עמ' תקכט).

בחלק הראשון משמשת בשביל להבעת סיבה – מכיוון שמצא בה את השושנה, בזכות השושנה (בהמשך המדרש: "בשביל שושנה זו ינצל הפרדס, בזכות תורה וישראל ינצל העולם"), ובאחרון להבעת תכלית: כל העולם נברא למען התורה.²² עגנון משתמש אף הוא בבשביל להבעת סיבה ותכלית:

27. אומר היה הרב, מפני מה זכיתי משאר כל הרבנים שבמדינה שאין מזרקים אבנים לתוך ביתי, לא מפני שאנשי שבוש חסים על כבודי, אלא מפני שמתעצלים להרים אבן ולזרוק. אף כאן בשביל עצלות שהיתה בהם הניחווהו (הכנסת כלה, עמ' קלג).

21. כידוע, שני עמים אלה אינם בכלל העמים שנצטוו ישראל להכריחם. רוח המדרש שונה כאן בהתייחסותה החיובית לנעמה העמונית לעומת האמור במקומות אחרים.

22. הנוסח הזה הוא לפי הדפוסים הראשונים. במקומות אחרים ניכרת ההתלבטות של המדרש. בשרי השירים רבה פרשה ב (מהדורת דונסקי, עמ' נד, וכך בדפוס פיזור): "אמר המלך – בשביל שושנה זו ינצל הפרדס – כך העולם לא נברא אלא בשביל ישראל" – כאן כתכלית, ובהמשך – "בשביל השושנה – בזכות התורה ולומדיה ינצל העולם".

כאן ברורה משמעות הסיבה והיא נובעת הן מן האנלוגיה לפסוקיות סיבה מפורשות (מפני שמתעצלים), הן בגלל המטען הסמנטי שנושאת המילה עצלות – מטען שלילי, ובעיקר אולי משום שיש כאן המשך בעבר, "שהיתה בהם". גם השאלה משפיעה על תפישתנו את המבנה כסיבה או כתכלית, וכאן השאלה היא מפני מה והיא מופנית לסיבה.

ברבות מהדוגמות בשביל נתפסת כמציינת תכלית משום ששם העצם המצטרף אליהן נושא מטען חיובי, משהו בעל ערך, למשל: "בשביל שמו הגדול", "בשביל מצוות", "מוותר על חלקו לעולם הבא בשביל ארץ ישראל" ועוד. מנגד, כשיש מטען שלילי במילה או בצירוף המצטרפים למילה בשביל, המשמעות המסתברת היא בדרך כלל סיבה.²³

ברוב הדוגמות שבא בהן אדם (שם פרטי או הקטגוריה) אחרי בשביל, המשמעות אצל עגנון היא תכלית או תיאור המוטב, הזכות.²⁴ למשל:

28. ולא הניחו אחריהם אפילו ביצה בשביל יולדת (הכנסת כלה, עמ' מא).
 29. אוי לו לזה שטרח כל ימיו בשביל בנו, אילו קם מקברו וראה בשביל מי טרח היה חוזר ומת (שם, עמ' צה).
 30. ואל יבטל עבודת השם לאסוף ממון בשביל בניו, שהוא יתברך שנותן להם חיים יתן להם מזונות (שם, שם).
 31. וכסא היה עומד תמיד על ידו בשביל עני בינו ובין אנשי ביתו (שם, עמ' קיג).
- אך בדוגמה 32 המשמעות היא סיבה דווקא, ומשפט הזיקה בעבר תורם להבנה זאת:
32. מהלך לו שמעון נתן מספסל לספסל ומאדם לאדם, כשהוא מטפח לזה על כתפיו ולזה הראה סימן אחר של חיבה מתוך קורת רוח והנאה בשביל אותו החתן שזכה בו הוא מכל אנשי שבוש (שם, עמ' קמז) [ההנאה נובעת מהחתן שזכה בו; החתן אינו מטרת ההנאה].
- גם בדוגמה 33 משמשת המילה בשביל כסיבה:
33. אבל רבי ישראל שלמה עליו השלום אפילו בדברים שאחרים נוהגים בהם

23. עניין זה יודגם עוד בדיון במילה לרגל.

24. ראה בורוכובסקי, הדנה בהבדלים שבין תיאור תכלית לבין תיאור הזכות. הדוגמה "לאסוף ממון בשביל בניו" (30 להלן) יכולה להתפרש כדר-משמעית בהקשרים שונים: (א) כדי שלבניו יהיה כסף; (ב) בניו היו צריכים לאסוף את הממון אך הוא עשה את הפעולה במקומם. בבסיס תיאור תכלית מובהק עומד משפט רקע משום שמשמעות התכלית מחייבת שתהיה התרחשות. העובדה שלעתים יש רק נציג מההתרחשות המקורית היא בעקבות השמטה. בדוגמה 28 להלן, למשל, הצירוף בשביל יולדת עומד במקום "כדי שלילדת יהיה מה לאכול", כלומר תכלית ממש. בתיאור שצדקה מכנה "תיאור הזכות" אין הכרח בכך. לא ארחיב כאן בעניין זה שנדון בהרחבה במאמרה של בורוכובסקי וגם אצל אחרים (למשל בן; ג'ונסטון, 1994 ועוד). על כל פנים, במקרים כאלה אין מדובר בסיבה.

עקשנות נהג עכשיו ויתור, לפי שהיתה דעתו נוחה הרבה בשביל מעשה השידוך (שם, עמ' קמא).

כלומר, בגלל השידוך הייתה דעתו נוחה. הבנתנו המידית שמדובר בסיבה נובעת גם מן הצירוף "דעתו נוחה". אנו מצפים לסיבה שתסביר מדוע דעתו נוחה ולא לתכלית. הדוגמה הבאה מדגישה את הסיבה לעומת המטרה – לא בגלל הסיבה אלא למען המטרה:

34. אמר לו, לך אצל רב העיר ויתן לך התרת הוראה. באמת אפילו אתה חכם בחכמת התורה ואתה ראוי להיות דיין וכולך מחמדים ויש בך טובות אחרות. כל זמן שרוב הרבנים מתמנים בשביל כסף וזהב או בשביל ייחוס אבות אין לך תקוה להתמנות לרב. אם כן למה אני מצריכך לבקש התרת הוראה כדי שיהא סימן בידך שמצא אותך הבוחן שתלמודך ברור בפך (שם, שם).

כלומר, אתה לא תתמנה לרב גם אם יש לך היתר כל עוד רבנים מתמנים בזכות עושר או ייחוס, וכדאי שיהיה היתר בידך למטרה אחרת, דהיינו הוכחה לידע שלך. ההקשר התרבותי והפרגמטי תורם אפוא להבנתנו את בשביל כמילה המביעה סיבה בדוגמות 33 ו-34. במקרה אחר ניתן להבין מבנה דומה כמביע תכלית: סבי זקני התמנה לרב בירושלים בעזרתו של הרב קוק, ורק בעזרת מינוי זה (ולאחר שהתקבל אישור על כך) התאפשרה עלייתו לארץ. המשפט שיתאר את רצף האירועים יהיה: "הוא קיבל מינוי לרב בשביל ויזה", וכאן הוויזה היא התכלית של המינוי. הוויזה היא דבר עתידי ברצף, אך בדוגמה הקודמת העושר וייחוס האבות קודמים למינוי. כך גם נקבעת תפישתנו אם מדובר בסיבה מובהקת, בסיבה תכליתית או אפילו בתכלית ממש.

5. "לרגל" + שם עצם

במילונים מוגדרת המילה לרגל בדרך כלל כמילת סיבה, אולם במקרים רבים ניתן להסבירה כמביעה תכלית, או לפחות כמביעה "סיבה תכליתית", למשל:

35. נשיא ארה"ב כבר הודיע שלא יוכל לבוא לצרפת לרגל הטקסים (הארץ, 22 באוקטובר 1998, עמ' 1).

מהמשך הידיעה עולה שהטקסים היו תכלית הביקור המיועד בצרפת, ולכסוף הנשיא לא בא לצרפת בגלל סיבה אחרת (רפואית). יש הבחנה ברורה בין הסיבה לאי הגעתו לבין המטרה שלשמה היה אמור להגיע. אי אפשר להמיר בכל מקרה את לרגל כאן במילת סיבה מובהקת כמו בגלל, ולכן אי אפשר לומר שמשפט זה היא מילת סיבה לכל דבר. כאן ניתן להמירה במילה לכבוד, למשל, ולהגדירה כמילת תכלית.

נראה שהבדיקה לפי הזמנים אינה יעילה תמיד. במשפט "הרחובות קושטו לרגל הביקור" הקישוט קודם לביקור. לכן, לפי תפיסה זו, המילה לרגל משמשת כאן כמילה להבעת תכלית. אך נראה שבמשפט דומה, "הרחובות נסגרו לרגל הביקור", בולטת יותר משמעות הסיבה: הסיבה לסגירת הרחובות היא הביקור, אף ששוב הסגירה קודמת לביקור. אמנם ניתן לפרש את לרגל בשני המשפטים כמביעה סיבה, אך כסיבה שזמנה עתידי (סיבה תכליתית). נראה שהסמנטיקה והפרגמטיקה גם הן משפיעות כאן. החגיגות הנלוות לחלק שהמילה לרגל מתארת משפיעה גם היא על תפיסת המבנה כתכלית ולא כסיבה. ומאידך גיסא, סגירת הרחובות, שהיא פעולה המביאה עמה קשיים, משפיעה על תפיסת המבנה כסיבה.²⁵

נראה שההקשרים היחידים שניתן לאפיין בהם את לרגל כמילת סיבה מובהקת ולא כמילה העשויה לשקף גם שימוש של תכלית, ואין בהם תחושה של עמימות בהכרעה בין שתי המשמעויות, הם הקשרים שפסוקית התוצאה שבהם מכילה שלילה מפורשת, מטען שלילי ברור או מניעה לסוגיה:²⁶

36. בית הכל-בו לא יפתח בקרוב לרגל שיפוצים נרחבים שנעשים בו [כאן ודאי כי המילה לרגל מביעה סיבה. השלילה בחלקו הראשון של המשפט מכתיבה הבנה כזו].

37. לרגל ביקורו של הנשיא לא תותר הנסיעה ברחובות במרכז העיר.²⁷

גם כאן נדמה לי שניתן לפרש את המילה לרגל רק במשמעות של סיבה. בסעיף 3.ב בחוק השבות משמשת המילה לרגל לפני מילה הנושאת מטען שלילי וברורה משמעותה כסיבה:

38. [...] אלא לא ייחשב אדם למסכן בריאות הציבור לרגל מחלה שלקה בה אחרי בואו לישראל.

תפקידה זה של לרגל להבעת סיבה כשיש מטען שלילי ברור בהקשר, משלים את אפיונה של המילה לרגל להבעת תכלית כשחלק המשפט הבא אחריה מכיל מטען חיובי או חגיגות. אבחנה זו עולה גם בקנה אחד עם זיהויה של המילה לרגל במקרא כמילת סיבה:

39. אתנהלה לאָטי לרגל המלאכה אשר לפני ולרגל הילדים (בר' לג, יד).

25. דברים אלה עולים בקנה אחד עם דבריו של סינקליר שהוזכרו לעיל (סעיף 1 והערות 13).

26. גם בדוגמות שמביא קווירק למילה for כמביעה סיבה (ראה לעיל) יש גורם הנושא משמעות של שלילה. קווירק אינו מציין זאת בפירוש, אבל כך עולה מהדוגמות שהוא מביא. בדוגמה 12 לעיל השלילה תורמת אף היא להבנת בשביל ש- כמביעה סיבה.

27. שתי דוגמות אלה אינן מתועדות תיעוד מלא, אך נלקחו מעיתון "הארץ" שבין התאריכים 1 בנובמבר 1997 – 28 באוקטובר 1998.

מדברי יעקב משתמע שהוא לא יוכל למהר בגלל המלאכה ובגלל הילדים. מדובר בקושי המונע ממנו להתקדם במהירות, והמילה לרגל משמשת כאן לסיבה.²⁸ במקורות משמשת המילה גם בנטייה ובצורתה זו תמיד במשמעות של סיבה:

40. בכל מקום שהצדיקים הולכים, ברכה באת לרגלם. יצחק ירד לגרר ברכה באת לרגליו שנאמר ויזרע יצחק, ירד יעקב אצל לבן ברכה באת לרגליו, שנאמר נחשתי ויברכני ה' בגללך, ירד יוסף אצל פוטיפר ברכה באת לרגליו [כ"י רומי: לרגלן] (ספרי דברים לח, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 75).

ברור גם שבמקרים כאלה אין לרגל משמשת להבעת תכלית משום שכפי שהוזכר לעיל (הערה 24) התכלית אמורה לשקף התרחשות כלשהי. בעברית הבינונית בת ימינו אין המילה לרגל משמשת בנטייה במשמעות של סיבה. ברוב הדוגמות שנאספו במחקר היא באה בהקשר חיובי, והוא יכול להתקבל משני חלקי המשפט.²⁹ עובדה זו תורמת לתפישתה כתכלית או כסיבה תכליתית:

41. המשרה קוראת לתושבי ירושלים להימנע מלהשתמש היום בכלי רכב פרטיים לנסיעה במרכז העיר בגלל סגירת רחובות לרגל הצעדה השנתית של סוכות (הארץ, 8 באוקטובר 1998, עמ' 4).

ברור שהמילים הצעדה השנתית, בניגוד למילים סגירת רחובות, אינן מזוהות כגורם הנושא מטען סמנטי שלילי. הכותב הבחין בין סגירת הרחובות (שהיא מטרד) – ולכן השתמש במילה בגלל – לבין הצעדה שהיא אירוע חיובי ושלגביה הוא ראה להשתמש במילה לרגל.

כדי לחדד את עניין הסיבה התכליתית והתכלית לעומת סיבה מובהקת, נקביל עתה משפטים המכילים את המילה לרגל למשפטים שהיא מומרת בהם במילה לשם ונבחן אותם. המילה לרגל משמשת בהם כנראה להבעת סיבה (תכליתית), אך בחלקם ניתן להמירה במילה לשם שהיא מילת תכלית מובהקת.

28. יש המפרשים כאן את המילה לרגל במשמעותה הלקסיקלית, אך ודאי יש כאן סיבה להתנהלות האטית, או לפחות הרקע הכללי גורם להתנהלות כזאת. העניין קשור למעבר מילים מהלקסיקון לדקדוק. רש"י מפרש כאן לרגל המלאכה – "לפי צורך הליכת רגלי המלאכה", כלומר, הוא תופס את המילה רגל במשמעותה הלקסיקלית. אכן עזרא מפרש "בעבור המקנה שהוא מלאכתי", כלומר, מבחינתו המילה לרגל היא מילת קישור. מעניינים דבריו של רמב"ן לבראשית ל, כד: "ויברך ה' אותך לרגלי, לא רצה לומר בגללי דרך ענווה ואמר לרגלי, כי מעת שבה רגלי בבית היית מתברך". רמב"ן תופס את המילה לרגל כמילה חזקה פחות מבגלל, אך אף הוא קושרה למשמעות הלקסיקלית. רד"ק לזכריה יד, ד מביא מקום זה ואומר: "ויברך אותך לרגלי בסבתי". על כל פנים, אף לא אחד מהמפרשים תופס את המילה כמביעה תכלית.

29. לעיון בדוגמות נוספות ראה בליכום, ב, עמ' 24–27. נמצאו גם דוגמות להקשר ניטרלי: "נמצא בחור" לרגל עבודתו", ואף בהקשר שלילי: "סגור לרגל תיקונים".

42. משה נוסע לחו"ל ללימודים.

43. הוא נסע לשם בירור העניין.

בדוגמה 42 ברור שהלימודים עדיין לא התחילו. בדוגמה 43 משה עדיין לא החל בבירור העניין ולכן אלה משפטי תכלית מובהקים. בסוף הנסיעה יהיו לימודים או יחל בירור העניין.

בדוגמות 44 ו-45 המצב במציאות שונה כנראה:

44. משה שוהה בחו"ל לרגל עסקיו [המילה לרגל מצטרפת על פי רוב לפועל המביע מצב ולא תנועה. הכוונה לפעלים כגון שוהה, נמצא].

45. הוא נוסע לחו"ל לרגל עסקיו.

העסקים אינם מתחילים בסוף הנסיעה אלא הם כבר קיימים, ובמסגרתם הוא נסע לחו"ל. לכן ניתן לראות מבנה זה, המכיל את המילה לרגל, כמביע סיבה – הסיבה לנסיעתו לחו"ל היא עסקיו. מבנה זה שונה מהמבנה הקודם. תחושת העמימות בין סיבה לתכלית כאן נובעת מכך שהעסקים בחו"ל יהיו בסוף פעולת הנסיעה לחו"ל. ייתכן שניתן לחדד ולומר שההבדל כאן קשור לכך שאחרי המילה לשם יש התחלה של משהו ואחרי המילה לרגל יש המשך של משהו.³⁰ במשפט הבא ברורה משמעות הסיבה הגלומה בלרגל:

46. השבוע התאחדו לרגע נדיר אנשי רוח וממסד באנחת רווחה קולקטיבית לרגל הסרת האיום על חייו של רושדי (עיתון "חדשות", 1 באוקטובר 1998).

נשווה אותו למשפט אפשרי שהמילה לרגל מומרת בו במילה לשם:

47. השבוע התאחדו לרגע נדיר אנשי רוח וממסד [...] לשם הסרת האיום על חייו של רושדי.

במשפט המקורי הסרת האיום היא הסיבה להתאחדות הרגעית, כלומר, מהמשפט עולה שהאיום כבר הוסר. המשפט המקביל המוצע המכיל את לשם מבהיר שהאיום עדיין לא הוסר וההתאחדות היא למטרה זו (מובן שאנחת הרווחה הקולקטיבית אינה מתאימה פה משום שמשמיעים אנחת רווחה רק לאחר הפעולה ולא לפניה).

אך יש מקרים שניתן להמיר את המילה לרגל ביתר קלות במילה לשם או בלמ"ד התכלית:

48. סגור לרגל ספירת מלאי – סגור לשם / לספירת מלאי.

30. אני מודה למזל כהן שעזרה לי לחדד הבחנה זו.

האם ניתן להסיק מכך שהמילה לרגל משמשת כאן להבעת תכלית ממש? נראה שגם כאן המשמעות היא לפחות של סיבה תכליתית – הספירה תהיה לאחר הסגירה ומכאן הקרבה לתכלית.

6. סיכום

במאמר זה ניסיתי לבחון מחדש את הזיקה שבין הסיבה לתכלית ואת ההבדלים ביניהן. העמימות בהבחנה בין שתי הקטגוריות, הן בתפישה הן בלשון, נובעת משימוש באותה מילת קישור להבעת סיבה ולהבעת תכלית וממבני משפט דומים – כל אלה מצד הלשון, ומתפישה קוגניטיבית המאחדת את שתיהן בכסות אחת. בלשון חכמים ובלשונו של עגנון (חלק מהקורפוס שנבדק לעניין זה) משמשות מילות קישור אחדות הן לסיבה הן לתכלית. בעברית הבינונית בת־ימינו (הקורפוס שנבדק הוא עיתון "הארץ" במשך שנה) נחלשת מגמה זו ונראה כי מילת הקישור היחידה המוסיפה להתנהג כך היא לרגל, והיא עברה מעתק במשמעותה כמציינת סיבה מובהקת במקורות (ורק סיבה), לציון סיבה ותכלית (או לסיבה תכליתית) כיום. נמצא שלסיבה ולתכלית יש קידוד מבני המתבטא בזמני הפועל וברצף הזמנים במשפט כשמדובר בפסוקיות. כשמדובר בצירופי שם עצם יש לשחזר את משפט הרקע כדי לקבוע אם לפנינו סיבה או תכלית, ולעתים יש צורך להיעזר בסמנטיקה ובפרגמטיקה. נראה שמטען סמנטי חיובי מצד אחד ומניעה ושלילה מצד אחר ממלאים חלק בתפישה אם לפנינו סיבה או תכלית.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אזר = מ' אזר, תחביר לשון המשנה, ירושלים תשנ"ה
 בהט = ש' בהט, למה ומדוע, ירושלים תשל"ד
 בורוכובסקי = א' בורוכובסקי, "תיאור תכלית מוצרך?", לשוננו לעם מה (תשנ"ד), עמ' 80–92

E. Bach, "The Nature of Syntactic Representation", *Purpose =* כן
Clauses and Control, ed. P. Jacobson and G. K. Pullam, Dordrecht
 1982, pp. 35–57

בלאו = י' בלאו, יסודות התחביר, ירושלים תשל"ג
 בליכום = ר' בליכום, מילות הסיבה, סביבתן הסמנטית־תחבירית ושימושן כסמני סגנון, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, א-ב, רמת־גן תשס"ג
 ברוורמן = נ' ברוורמן, מילות ותארי הפועל בלשון התנאים (במשנה ובתוספתא):
 בחינה תחבירית וסמנטית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים
 תשנ"ה

- R. Bartsch, *The Grammar of Adverbials*, Amsterdam 1976 = ברטש
- M. J. R. Johnston, *The Syntax and Semantics of Adverbial Adjuncts*, Ph.D. diss., University of California, Los Angeles 1994
- M. Johnston, "A Syntax and Semantics of Purposive Adjuncts in HPSG", *Studies in Contemporary Phrase Structure Grammar*, ed. R. D. Levine and G. M. Green, Cambridge 1999, pp. 80–118
- גושן-גוטשטיין = מ' גושן-גוטשטיין, תחבירה ומילונה של הלשון העברית שבתחום השפעתה של הערבית, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשי"א
- M. Grevisse, *Le bon usage*¹¹, Paris 1980 = גרוויס
- H. P. Grice, "Logic and Conversation", *Syntax and Semantics*, vol. 3: *Speech Acts*, ed. P. Cole and J. Morgan, New York 1975, pp. 41–58
- גריילק = ל' גריילק, "דרכי הקישור של פסוקיות הסיבה במכילתא דרבי ישמעאל", בלשנות עברית 49 (תשס"א), עמ' 19–5
- L. R. Horn, *A Natural History of Negation*, Stanford 2001 = הורן
- A. Hyman, "Maimonides on Causality", *Maimonides and Philosophy*, ed. Sh. Pines and Y. Yovel, Dordrecht 1986, pp. 72–157
- היימן = ש"י עגנון, הכנסת כלה, ירושלים 1968
- S. Hunston and G. Francis, *Pattern Grammar: A Corpus-Driven Approach to the Lexical Grammar of English*, *Studies in Corpus Linguistics*, 4, Amsterdam 2000
- הנסטון ופרנסיס =
- Webster's Third New International Dictionary*, Springfield, Mass. 1993
- G. K. Zipf, *Human Behavior and the Principle of Least Effort*, Cambridge MA. 1949
- זיף =
- יואלי = מ' יואלי, תחביר עברי, תל-אביב תשל"א
- סגל = מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו
- סינקליר = ג' סינקליר, "דקדוק המילון: מבט חדש על השפה", מדברים עברית, בעריכת ש' יורעאל, תעודה, יח, תל-אביב תשס"ב, עמ' 33–15
- פורת = א' פורת, "כיצד מקצרים כותרת בעיתון", לשוננו לעם כא (תש"ל), עמ' 179–170
- פלסנר = מ"מ פלסנר, דקדוק הלשון הערבית לבתי ספר עבריים: ספר שני – התחביר, ירושלים תשל"ח
- פרץ = י' פרץ, עברית כהלכה, תל-אביב תשל"א

- צדקה = י' צדקה, תחביר העברית בימינו, ירושלים תשמ"א
- קאפח = מורה הנבוכים לרבנו משה בן מימון, תרגם י' קאפח, ירושלים תשל"ב
- קדרי = מ"צ קדרי, "הקשר ש" בלשון המקרא", תלפיות, ח, בעריכת ד' שחור, תל-אביב תשנ"ה-תשנ"ו, עמ' 64-67
- R. Quirk et al., *A Comprehensive Grammar of the English Language*, London 1985 = קווירק
- E. Qimron and J. Strugnell, *Qumran Cave 4, V: Miqsat Ma'ase Ha-Torah*, DJD 10, Oxford 1994 = קימרון
- קלצקין = י' קלצקין, אוצר המונחים הפלוסופיים ואנתולוגיה פלוסופית, ברלין תרפ"ו-תרצ"ד
- W. Wright, *A Grammar of the Arabic Language*, 1-2, Cambridge = וייט
1964 [1859]
- שורץ = מורה נבוכים לרבנו משה בן מימון, תרגם מ' שורץ, תל-אביב תשס"ב

ב י ק ו ר ו ת

מיכאל ריז'יק

על חקר לשון חז"ל בלשון הצרפתית

Sophie Kessler-Mesguich, *La Langue des Sages, Matériaux pour une étude linguistique de l'hébreu de la Mishna*, Louvain-Paris: Peeters, 2002, XVII + 269 pages

חקר לשון חז"ל בשמונים השנים האחרונות היה נחלתם של חוקרים דוברי עברית היושבים בעיקר בארץ ישראל. ייתכן מאוד שמצב זה היה מוצדק מבחינה היסטורית, שכן תהליך תחיית הלשון הפנה את תשומת הלב לרבדים הלא-מקראיים של הלשון, בייחוד לרובד הנחשב לרובד עתיק ומופתי נוסף ללשון המקרא. גם התפתחות המחקר של ענפים שונים במדעי היהדות, ובייחוד מחקר הפילולוגיה התלמודית, הרבו את העניין בחקר מעמיק של לשון חכמים והכשירו את הקרקע לעיסוק בו. אך הנסיבות החברתיות והחוץ-לשוניות ששררו בארץ ישראל הן שהביאו לידי פריחת המחקר המדעי הטהור של לשון חכמים דווקא בישראל.

תחום המחקר של לשון חז"ל עשוי לתרום רבות לחוקרי העברית ולחוקרי לשונות שמיות אחרות, וראוי שיתפתח במרכזים נוספים בעולם. התפתחות זו נמנעת משום שאין מלמדים את לשון חכמים; באוניברסיטאות באירופה, למשל, מלמדים רק את לשון המקרא ובמידה מסוימת את העברית המדוברת בתימינו, ואילו כל רובדי הלשון האחרים נשארים מחוץ למעגל ההוראה. אחד הגורמים לכך הוא היעדר ספרים בלשונות אירופה העוסקים בתחום זה; בייחוד חסרים ספרים העשויים לשמש כמבוא כללי נרחב ומוסמך ולהקנות כלים הנדרשים למחקר. בשנים האחרונות הופיעו שתי אסופות מאמרים המשקפות תמונה רחבה ומעודכנת של חקר לשון חכמים: *Scripta Hierosolymitana* 37¹ באנגלית ואסופת המאמרים של פרופ' משה בר-אשר בצרפתית.² מעצם טיבם המאמרים עוסקים בבעיות מסוימות ולכן הם דורשים מן המעיין בהם רמת ידע גבוהה, ועדיין נותר על מכוננו הצורך בספר מבוא. על הצורך הזה עונה הספר שלפנינו – *La Langue des Sages*. המחברת, סופי

1. M. Bar-Asher and S. Fassberg (eds.), *Studies in Mishnaic Hebrew*, Scripta Hierosolymitana, 37, Jerusalem 1998

2. M. Bar-Asher, *L'hébreu mishnique: études linguistiques*, Louvain-Paris 1999

קסלר-מסגיש, מלמדת זה שנים לשון חכמים בפריז, והיא הצליחה (או התחילה לפחות) לחולל מהפכה בהוראת העברית באירופה. לדעתי היא אף הצליחה לחבר ספר מבוא יסודי, מעודכן וחשוב.

בהקדמה לספרה מביאה המחברת את עמדתם של יחזקאל קוטשר ושל משה בראשור בנוגע לכתיבת דקדוק לשון חז"ל. על סמך דבריהם היא מדגישה שעדיין לא הגיע הזמן לכתיבת הדקדוק הכולל של לשון חז"ל, אלא זמננו הוא זמן התחלות. לכן מטרתה בכתיבת הספר היא לתאר את כיווני המחקר של לשון חז"ל ואת הישגיו העיקריים. בהתאם למטרה זו (ולהגבלה זו) הספר בנוי לא כדקדוק של לשון חכמים, אלא כתיאור מחקר. הוא נחלק לשני חלקים: הראשון, ובו ארבעה פרקים, מהווה מבוא מקיף ומפורט, והשני – מובאים בו פרקים מן המשנה המלווים ניתוח לשוני. הפרק הראשון, "קורפוס", דן במקורות לשון חז"ל. הוא פותח בשאלות יסוד, כגון הגדרת תחומי לשון חכמים והקורפוס המייצג אותה. כבר בדיון זה באה לידי ביטוי הרמה הדידקטית והמדעית הגבוהה של הספר. הדיון מתרכז בהבחנות בתוך מקורות לשון חז"ל, תוך הבאת דעות שונות של חוקרים. הקורפוס נבנה לפי קריטריון הזמן, בהבחנה מתודולוגית ברורה בין מקורות הלשון הספרותית לבין מקורותיה הלא-ספרותיים (האפיגרפיים), שנכתבו בשש המאות הראשונות לספירה (עמ' 6). בהמשך מתארת המחברת את המקורות של כתובים שונים בלשון חז"ל: (1) לשון התנאים (משנה, תוספתא, מדרשי הלכה, סדר עולם רבא, קטעי תפילה קדומים); (2) לשון האמוראים (תלמוד בבלי, תלמוד ירושלמי ומדרשי אגדה); (3) מגילת הנחשת ומגילת מקצת מעשי תורה, שתיהן ממגילות ים המלח, שנכתבו בלשון קרובה או זהה ללשון חכמים; (4) איגרות בריכותבא; (5) איגרת על פפירוס אוקספורד d.69; (6) הכתובות העבריות (על מצבות קבורה בירושלים, בבתי כנסת, בשברי כדים ממצדה, בבית שערים). המקורות מתוארים באופן תמציתי וממצה, תוך הבחנה ברורה בין סוגי הספרות ובין תקופות כתיבתם.

המחברת אינה נכנסת לשאלות עריכה מסובכות שאינן נוגעות במישרין לחקר הלשון (בעמ' 22 היא רק אומרת ששאלות העריכה והמסירה של התלמוד הירושלמי הן מורכבות, ומפנה את הקורא לחיבוריהם של אפשטיין, של ליברמן ושל בוקסר). עם זאת אין היא פוסחת על הפרטים החשובים בחקר זה (למשל, בעמ' 9 הערה 34 היא כותבת שככל הנראה המשנה נחשבה לטקסט ספרותי נפרד מן הגמרא רק במסורת הארץ ישראלית; בהמשך ספרה היא חוזרת כמה פעמים על עובדה חשובה זו, כך למשל בעמ' 127, בדיון בטיב מסורת המשנה באוטוגרף פירוש המשנה לרמב"ם). תכונה נוספת של הספר הבאה לידי ביטוי כבר בפרק זה היא ריבוי התופעות הלשוניות, פרטיות וכלליות יותר, המובאות לכאורה דרך אגב, אך לאורך הספר הן מתרקמות לתמונה רחבה מאוד. אגב הדיון במקורות הליטורגיים מובא הניתוח הלשוני של הפיוט "ובכן תן פחדך" (עמ' 17–19). המחברת דנה בקווים מלשון חז"ל שבלשונו (כתיב מלא – בראתה, והשימוש בשי"ן הזיקה). בין

היתר היא מזכירה פרט העשוי ללמד רבות על היחס בין לשון חז"ל הספרותית לבין לשון המקרא: בפיוט יש רמז לפסוק בתהלים קלב, יז, אך במקום הפעלים שבתהלים ("אצמיח קרן", "ערכתי נר") באים שמות הפעולה האופייניים ללשון חז"ל ("צמיחת קרן", "עריכת נר").

הפרק השני מוקדש למעמדה של לשון חז"ל במחקר הבלשני. המחברת מצהירה שדיונה יעסוק בתולדות המחקר של לשון חכמים בחלוקה לשלוש תקופות שבמרכזן עומדים מפעליהם של גייגר, של סגל ושל קוטשר. לאמתו של דבר, התמונה הניתנת כאן רחבה יותר, שכן בתחילת הפרק היא דנה במונחים לשון הקודש ולשון חכמים במקורות התלמודיים וביחסם של המדקדים בימי הביניים ללשון חכמים (רב האי גאון, רס"ג, מנחם בן סרוק, יונה אבן ג'נאח, אברהם אבן עזרא, הקראים). אף כאן היא מביאה פרטים רבים ומעניינים, כגון הזכרת הצורה אדן במקום אדם שבכתאב אלחאוי לרב האי גאון (עמ' 52).

בדיון על מעמד לשון חכמים בתקופה החדשה הולכת קסלר-מסגיש בשני מסלולים מקבילים. תחילה היא מתארת את גישתם של מחיי הלשון ללשון חכמים (המשכילים, מנדלי מוכר ספרים, אליעזר בן יהודה, יוסף קלוזנר), ואחר כך היא עוברת לספרי הדקדוק של לשון חז"ל. היא מתארת את הספרים של גייגר, של דוקס, של ווייס, של זיגפריד, של אלברכט ושל סגל. בתיאור זה היא עוקבת אחרי התפתחות ההבנה שלשון חז"ל הייתה לשון מדוברת: בעמ' 67 היא מביאה את ראיותיו של ווייס – העובדה שהתפילות הקדומות חוברו בעברית (כלומר הלשון הייתה מובנת לעם) ושפתגמים ודיאלוגים במשנה ובברייטות מובאים בעברית. כן היא מתחקה על התפתחות המתודולוגיה (בעמ' 69 היא מציינת שאלברכט היה הראשון שהשתמש בכתבי היד של המשנה) ועל צמיחת חקר הדיאלקטים בתוך המשנה (בעניין זה היא עומדת על זכויותיו של סגל [עמ' 70]. ככלל יש לומר שאף שברור כי המחברת משתייכת לדור תלמידיו של קוטשר, הנה בכמה מקומות היא מגנה על סגל מפני ביקורתו של קוטשר, ונימוקיה עמה; ראה למשל עמ' 71–72). המחצית השנייה של הפרק השני מוקדשת לתולדות "האסכולה הירושלמית" בחקר לשון חז"ל. כאן המחברת מתארת את מפעליהם של אפשטיין, של ילון, של ליברמן ושל קוטשר. סוף הפרק מוקדש לבעיות המחקר בימינו, וכאן מופגנת מומחיות רבה מאוד והבנה עמוקה של תהליכים שונים. המחברת דנה בבחירת כתבי היד, הן מבחינת המחקר (הנקודה הזאת מפותחת עוד יותר בפרק השלישי) הן מן הבחינה המעשית של שימוש בהכנת המילון ההיסטורי (עמ' 78–80). כן היא דנה בבעיית האחדות ההיסטורית של העברית, תוך הצגה מפורטת של עמדותיהם של זאב בן-חיים ושל משה בר-אשר. בהמשך היא עוסקת בטיפולוגיה של כתבי היד, במסורת השומרונים ובמסורות שבעל פה.

הנושאים האלה נידונים בהרחבה בפרק השלישי, "כתבי היד ומסורות שבעל פה". כאן מתוארים נציגי הטיפוס המערבי של לשון המשנה בליווי פרטים לשוניים

רבים – כ"י קאופמן, כ"י פרמה א, כ"י לו, כ"י פריז, ונציגי הטיפוס המזרחי – כ"י פרמה ב, כ"י אנטונין ואוטוגרף פירוש המשנה לרמב"ם. כן מוקדש סעיף נפרד לקטעי הגניזה. תיאור כל כתב יד ניתן לפי מבנה אחיד (כתיב, תורת ההגה, תורת הצורות, תחביר) ונדונים קווים מקבילים, המאפשרים השוואה בין כתבי היד ובין הטיפוסים השונים. נדונים דרכי ניקוד שי"ן הזיקה לפני המילים אין, אם, הם, הן, וכן היחס בין המשקלים קטלן וקוטלן ובין המשקלים קטפה וקטפה במילים מעין בריה. מובאים גם פרטים רבים, ואף הם נדונים בדרך כלל מנקודת המבט של חקר הטיפוסים והדיאלקטים, כמו הצורה ומאבקים בכ"י קאופמן (עמ' 109; בהערה 66 נדונה השוואה למסורת בבל) או הצורה פלנית בכ"י פריז (עמ' 118). לעתים יש חשיבות לפרטים המובאים, כמו הטעמת הצורות למעלן, למטן בכ"י פרמה ב, המעידה על עיצוריות הנו"ן (עמ' 120, הערה 117, לפי דעתו של בראשר).

אחרי העיון בכתבי היד דנה המחברת במסורות שבעל פה למשנה, הן במזרחיות, הנחקרות זה זמן רב, הן במערביות, שמחקרן אך החל. בהמשך הפרק נדונים כתבי היד של התוספתא (וינה, ארפורט ולונדון) ושל מדרשי ההלכה (רומי 66 לספרא ורומי 32 לספרי במדבר). הפתעה לטובה יש בסעיף נפרד המוקדש לדפוסי המשנה ובו ההערה שדפוסים קדומים של אמסטרדם ושל ליורנו שומרים על קווי לשון מעניינים (עמ' 138 והערה 182). בסוף הפרק המחברת דנה בהתפתחות גישתו של קוטשר לחיפוש אחרי עדים נאמנים, תפיסה ששלטה בכיפה בחקר לשון חז"ל, אך הביאה לתוצאה בלתי צפויה – פירוש צורות רבות הסוּטות מן הנמצא באב הטקסט המובהק, כ"י קאופמן, לא כשיבושי המעתיקים והמתקנים, אלא כהבדלים דיאלקטיים. כדרכה מעירה המחברת שבעניין זה דרושה זהירות רבה.

הפרק הרביעי נקרא "לשונות במגע" והוא עוסק ביחסים בין העברית, הארמית והיוונית. תחילה נדונים היחסים בין העברית לבין הארמית בתקופת בית ראשון, תוצאות גלות בבל ותקופת בית שני. סעיף מפורט דן במעמד העברית, הארמית והיוונית בספרות התלמודית. אף סעיף זה גדוש הערות מעניינות. למשל, המחברת שמה לב לכך שבמשנה "בפולמוס שלקיטס גזרו על עטרות הכלה ושלא ילמד אדם את בנו יוונית" (סוטה ט, יד) משמשת המילה היוונית פולמוס. בהמשך הפרק נדונות השפעות לקסיקליות ודקדוקיות של הארמית על העברית ושאלות מן היוונית. אף בפרק זה מוקדשת תשומת לב רבה לעניינים דיאלקטולוגיים.

כאמור, בשליש האחרון של הספר מובאים טקסטים המלווים ניתוח לשוני. מובאת משנה לפי כ"י קאופמן, ברכות א, כתובות ב, חגיגה א וסנהדרין ד, ג-ה. הפירוש הלשוני המובא אחרי כל קטע מחולק לדיונים בכתיב, בתורת ההגה, בתורת הצורות, בתחביר ובאוצר המילים. מקום נכבד ביותר מוקדש לתחביר (וייתכן שבכך המחברת מבקשת לתקן את המעוות; בפרק ב היא מעירה במקומות רבים על הזנחת התחביר בתולדות חקר לשון המשנה), ועם זאת היא מצליחה לדון במספר רב מאוד של תופעות מכל תחומי הלשון.

בסוף הספר מובאת ביבליוגרפיה מפורטת ומעודכנת, הכוללת 250 ספרים ויותר ומאמרים של כ-120 מחברים. השימוש בביבליוגרפיה בספר נרחב מאוד וממצה. הספר בכללותו מתאפיין באחידות רבה, תכונה שאינה מובנת מאליה בתחום שפועלים בו חוקרים רבים הנוטים לכיוונים שונים. גם העיבוד של החומר מעמיק מאוד. לאורך הספר כולו ניכר היטב שיש נושאים היקרים מאוד ללבה של המחברת. אחד מהם הוא הדיאלקטים בלשון המשנה. עניין זה מופיע כבר בתחילת הספר (עמ' 10, בעניין טיפוסי לשון המשנה) ובמקומות נוספים רבים מאוד, כגון בדיון על ההבדלים בין לשון המשנה לבין לשון התוספתא (עמ' 134). אדגיש את אשר כבר אמרתי לעיל: התכונה המאפיינת את המחברת היא זהירות רבה בהסקת מסקנות. עם זאת, אין היא נמנעת מהבאת דעות נועזות, וצירופם של שני הקווים האלה יוצר רושם של איזון המאפיין את הספר.

לבסוף אציין, שהספר נכתב באופן חי מאוד. למשל, כאשר בסוף דיונה בכ"י קאופמן, פרמה א ולו, המחברת אומרת שאלה הם שלושת אבות הטקסטים לפי הקריטריונים של קוטשר, ומוסיפה: שלושת המקורות שהם, כמו מוסקטרים, ארבעה, כי שתי מסורות שונות נמסרות על ידי סופר כ"י קאופמן ועל ידי נקדנו (עמ' 115 הערה 96).

לסיכום יש לומר שקסלר-מסגיש הצליחה להוציא מתחת ידיה ספר לימוד מצוין הפתוח בפני כל המעוניין לעסוק בתחום המרתק, המפתה והמתפתח של מחקר לשון חז"ל.

המסורה המצרפת ומלאכת המילים

אהרן דותן, ניצנים ראשונים בחכמת המילים: מן המסורה אל ראשית המילונאות העברית, האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"ה, 223+viii עמודים

א. הקדמה

מחקר המסורה שני פנים לו. האחד מנסה לבחון ולתאר את ספרות המסורה מתוך עצמה: לתאר את מצחפי המקרא שיצאו תחת ידם של בעלי המסורה, לבחון את נוסח המקרא המוסמך שקבעו בעלי המסורה – בכתיב, בניקוד, בטעמים ובגזעיות; לבחון את הנוסחים האחרים שהילכו בעולם, ואשר נדחו בידיהם או שנתקבלו באסכולות מסרנים שונות, ולתאר את ספרות המסורה לסוגיה. הפן האחר מנסה לבחון את יחסי המסורה עם תחומים אחרים, את זיקתה לפרשנות המקרא, את זיקתה לתורת הדקדוק של העברית ואת זיקתה אל המילונאות העברית.

פרופ' אהרן דותן, חתן פרס ישראל בחקר הלשון העברית לשנת תשס"ה, הרבה לעסוק בשני הפנים של המסורה. מפעליו הבולטים בתחום מחקר המסורה וספרותה הם מהדורת התנ"ך שהוציא לאור על פי כ"י לנינגרד, מחקריו על כ"י ל ועל כ"י ב, הערך המפורט על המסורה באנציקלופדיה יודאיקה (כרך 16, עמ' 1401–1482), וקודמת לכל אלה מהדורת ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן משה בן אשר. בתחום יחסי הדקדוק והמסורה הציב דותן אבן דרך חשובה במאמרו "מן המסורה אל הדקדוק: ניצני המחשבה הדקדוקית העברית". כמו כן עסק המחבר בקשרים בין המסורה ובין הדקדוק אגב מחקרו המקיף בתורתו הבלשנית של רב סעדיה גאון. עתה בא דותן ומוסיף חוליה חשובה לשרשרת הנעלמת של יחסי המסורה ותורת הלשון, והפעם בתחום המילונאות, וביתר דיוק: בתחום מלאכת המילים.¹

1. את המונחים הנרדפים מלאכת המילים וחכמת המילים חידש דותן לצורך ספרו זה, כדי להרחיב את גדר המילונאות ולכלול בהגדרה גם "ניצני" מילונאות וסוגים שונים של עיסוק במילים שלא ניתן לראות בהם הכנת מילון (עמ' 1).

ב. המסורה המצרפת והתפתחות החרוז

במוקד ספרו החדש של דותן עומדים שלושה קְשָׁרִים-גִּשְׁרִים שגילה בין הערות המסורה הבאות בכתבי היד של המקרא (מצחפי המקרא) ובקובץ המסורה העתיק הקרוי "אכלה ואכלה" ובין המילונות העברית.

שלושת הקְשָׁרִים מבוססים על הערות המסורה מסוג "המסורה המצֻרֶפֶת". הערות המסורה מן הסוג הזה מלקטות ומביאות אוספים של מילים יחידאיות במקרא, שנסדרו לפי עקרונות מעקרוניות שונים. יש שנסדרו בסדר המקראות, יש שנסדרו בסדר אלף-בית של האות הראשונה או השנייה או האחרונה במילה, יש שנסדרו בסדר מיוחד של תשר"ק או א"ת ב"ש, ואף יש רשימות ספורות שנסדרו באקרוסטיכון של שם המסרן. הערות "המסורה המצֻרֶפֶת" באות בשולי מצחפי המקרא, ואף הקובץ "אכלה ואכלה" מחזיק רשימות מסורה רבות מן הסוג הזה. אחד הטיפוסים הנפוצים של הערות המסורה המצרפת הוא מסוג "שיתוף סופי התיבות", ובו אוסף של מילים יחידאיות השוות בהברתן האחרונה, כגון הֶרֶק, וְשָׁרֶק, הַמָּרֶק, תוֹרֶק, הוֹרֶק, וְרָקֶק, בִּירָקֶק, וּמֶרֶק (כ"ב; עמ' 42). דגם זה היה חביב על המסרנים ושכיחותו רבה יחסית. בשישה כתבי יד שבדק דותן באות בין 11 ל-36 הערות מסורה כאלה בכל אחד. ולפי החישוב היחסי מספרן רב בייחוד בכתבי היד ב, ל"ב, ק.

את הערות המסורה האלה קושר דותן אל חלקו השני של ספר האגרון לרב סעדיה גאון. החלק הזה לא שרד, אולם מדברי רס"ג בהקדמותיו לאגרון עולה שחלק זה היה מילון חרוזים אלף-ביתי, ובהשגותיו של רב מבשר הלוי שרד לנו חרוז אחד מחרוזי האות ה"א: מָאָה, סָאָה, פָּאָה, חֲמָאָה, חֲלָאָה (עמ' 14–16). מכאן הפתח לשתי השערות. האחת: "עריכת מילים ברשימות המסורה על פי הברתן האחרונה [...] יש בה תועלת למשוררים, ואפשר שהיא, ואולי גם היא, עמדה לנגד עיני מסדרי הרשימות" (עמ' 44). והשנייה: "לא מן הנמנע שהרעיון לסדר את אגרונו גם לפי סופי התיבות והחרוזים לתועלת המשוררים בא לו לרס"ג גם מן המסורה ומחרוזיה" (עמ' 55).

דותן עצמו מזהיר את הקורא שלא להפליג ברעיון זה, שהרי אין לפנינו ספר מגובש ומוגדר למשוררים, אלא רשימות פזורות בלבד. אין בידינו הוכחה חותכת לכוונתם של מחברי רשימות המסורה ושל מעתיקיהן, או לשימוש שעשו הפייטנים בהערות מסורה כאלה, או להשראה ששאב רב סעדיה גאון מהן. עצם הקישור בין רשימות המסורה האלה ובין הופעת החרוז בפייטנות משכנע למדי, ובעניין זה אעיר שלוש הערות:

א. את הקְשָׁר שבין החרוז בפיוט ובין הערות המסורה ניתן להציג גם בצורה נוספת: הופעתו של החרוז ושכיחותו ביצירה הפייטנית גרמו למסרנים להרגיש את הקשר בין המילים הנחרזות זו בזו ולחבבן. מעתה היה בידם עיקרון נוסף שניתן וראוי

לסדר על פיו לקט של מילים יחידאיות: מה נאה ומשוכלל יותר ממילות חרוז שכאלה.² השערה זו אינה סותרת את ההשערות האחרות: אפשר שחשבו המסורנים על המשוררים שיעזרו בהערות המסורה, ואפשר שאכן היו משוררים כאלה. ומכל מקום, ניתן לשער שהערות המסורה האלה לא היו באות לעולם לולא התפשטה תודעת החרוז בפייטנות הדורות ההם.

ב. על משקלו של הטיפוס ה"מחורז" הזה ביחס לכלל הערות המסורה המצרפת שבכתבי היד ניתן ללמוד מספרו של דוד לייאנס, שליקט את הערות המסורה המצרפת של כ"י ק והציגן בצורה נאה. לפי לייאנס, שיעורו של הטיפוס ה"מחורז" בכ"י ק הוא כ-27% (31 הערות מתוך 115 רשימות מסורה מצרפת). שיעורן בכ"י ש הוא כ-13% (14 מתוך 105), ודווקא בכ"י ב השיעור נמוך יחסית, 5% (כעשרים מתוך 380).³ המספר הגדול ביותר של ההערות בא בכ"י ק, 3, ובו כ-90 רשימות (מתוך 400; כ-22%). מספר זה גדול יותר ממספר ההערות שליקט דותן מכל כתבי היד גם יחד, ומכיוון שכתב היד הזה מחזיק רק את התורה, מספר ההערות היחסי שבו כפול מזה של כ"י ב, וחבל שלא נבדק בידי דותן. כ"י ק נכתב במאה העשירית בירושלים,⁴ ומכאן שזיקתו של הטיפוס ה"מחורז" למערב אינה פחותה מזיקתו למזרח (שאותה הדגיש דותן בעמ' 47).

ג. ראוי לבחון את הטיפוס ה"מחורז" על רקע תפוצתו בקובצי "אכלה ואכלה" ובמסורה הגיליונית של כתבי היד. אקדים ואומר כי סימנים רבים מעידים שהמסורה המצרפת בקובצי "אכלה ואכלה" קדמה למסורה המצרפת שנכתבה בגיליוני המקרא. ניתן להיווכח בזאת ברשימות רבות של מסורה מצרפת הסדורות בסדר אלף-בית: ב"אכלה ואכלה" באה רשימה אלף-ביתית שלמה, ואילו בגיליוני המקרא באים רק קטעים קטנים ממנה על פי המקום הפנוי בעמוד. במקרים אחרים בחרו מסורני כתבי היד להביא רשימה אלף-ביתית שלמה הכוללת רק פריט אחד לכל אות. השוואה של

2. יצירת הערות במתכונת הזאת היא גם קלה וזמינה: בכל עת שנזקק המסרן למלא מקום ריק בעמוד, הוא יכול לבחור את אחת המילים היחידאיות הבאות בעמוד, ולתור אחר מילים יחידאיות נוספות הנחרות בה.

3. ראה לייאנס, המסורה המצרפת. הערות הטיפוס המחורז בכ"י קהיר הוצגו בעמ' 125–155. הנתונים על שיעור הערות הטיפוס הזה בכתבי היד ב, ק, ש הובאו שם בעמ' 16–18. יש הבדלים קלים בין הנתונים האלה ובין הנתונים שהביא דותן בעמ' 50–54, ואפשר שסיבתם הגדרה שונה במקצת של הטיפוס הזה.

4. ראה פנקובר, ק. ארשום פה לדוגמה את הערות ה"חרוז" בכ"י ק בספר בראשית (הברת החרוז מודגשת): וְלִשְׁמֶרָה (בר' ב, טו), פְּחֻמָּה (ב, כא), לִקְחָה (ב, כג), כְּהִתָּה וכו' (בלי עיגון), מִשְׁחִיתָם (בר' ו, יג), יִסְפָּה (בר' ח, יב), שְׂרָצוּ (בר' ט, ז), וְנִכְחַת (בר' כ, טז), תִּשְׁקֶר (בר' כא, כג), אִשְׁקָה (בר' כד, פסוקים יד, מו; לא יחידאית!), מִשְׁתָּאָה (בר' כד, כא), הִלְעִיטָנִי (בר' כה, ל), וַיִּמְשְׁאוּ (בר' כז, כב), יֶאֱהָבֵנִי (כט, לב), זָכַדְנִי (ל, כ), נִחֲשָׁתִי (ל, כז), גִּנְבִּיתִי (לא, לט), וּדְפָקוּם (לג, יג), בָּרַעְתּוּ (לו, כד), חִמְדָּן (לו, כז), פָּעוּ (לו, לט), חָנוּ (לט, כא), לִקְמָצִים (מא, מז), וַנִּשָּׁב (מג, כא), וְאִמְרָה (מו, לא), אֲמוּתָה (מו, ל), הִחַנְטִים (נ, ג).

שתיים או שלוש רשימות אלף-ביתיות כאלה לרשימה המקבילה באו"א מוכיחה כי הרשימה המקיפה של או"א הייתה המקור, ואילו הרשימות האלף-ביתיות נגזרו ממנה, שהרי באותיות שהרשימה המקיפה מביאה רק פריט אחד, כל הרשימות האלף-ביתיות מביאות את הפריט הזה. דותן מוכיח כי רשימת "ב' בתרי לישני" של "אכלה ואכלה" (שתידון להלן) קדמה לשלוש רשימות אלף-ביתיות הבאות בכתבי היד פטר', ב (עמ' 111–114). תופעה דומה ניתן לראות גם ברשימות העוסקות בה"א השאלה, ואף ברשימה הידועה של "אכלה ואכלה" הבאה בראש ספר "אכלה ואכלה" ועל שמה הוא נקרא.⁵

והנה, הטיפוס ה"מחורז" של המסורה המצרפת אינו מצוי בקובצי "אכלה ואכלה": לא בכ"י פריז, לא בחלקו הראשון של כ"י האלה ואף לא בחלקו השני. אמנם הערות ספורות המצרפות מילים שוות-סיומת באות כבר ב"אכלה ואכלה", אולם הן עוסקות בצורן דקדוקי סופי, כגון *ה* (או"א-פר 42), *ם* (או"א-פר 34), *נה* (או"א-פר 369), ושתי הראשונות שוות רק בתנועה ובעיצור ולא בהברה שלמה. זהו אכן הגרעין המקורי הקדום, וכמותו מצאנו גם במסורה הבבלית.⁶ אולם מצחפי המקרא פורצים את הגבול הדקדוקי ומרחיבים אותו אל עבר הברת החרוז גם כשאין לה משמעות דקדוקית, כגון החרוזים *הים, חת, כות, נון, קע, שע* ודומיהם. חרוזים שכאלה מצויים בעיקר בכתבי היד ב, ק, ש (וכאמור לעיל, גם בכ"י ק).⁷

נראה שהיעדרו של הטיפוס ה"מחורז" מקובצי "אכלה ואכלה" אינו מקרה. ככל הנראה, הטיפוס הזה לא היה מקובל בעת יצירתם של קובצי המסורה האלה. אנו מוצאים אותו בכתבי יד מראשית המאה העשירית, ולא רחוק לשער כי זו בקירוב התקופה שבה התפתח, וכי מקום התפתחותו הוא במסורה הגיליונית של מצחפי המקרא.

להמחשת שינוי התפיסה אצל מסרני כתבי היד, אביא שתי דוגמות של מסורה קדומה שזכתה לעיבוד במצחפי המקרא: רשימת או"א-פר 369 כוללת רק מילים בעלות סיומת דקדוקית – *נה, כגון תחתנה, תכלנה*. מסרן כ"י ק הביא את רוב המילים הכלולות בה וצירף אליהן את המילים *פננה, זוננה, מפני שתפס את הרשימה תפיסה פונטית ולא דקדוקית*.⁷ דוגמה שנייה: הערת או"א-פר 34 הובאה בידי שמואל בן יעקב בכ"י ל² (בר' לו, כב1): *אֶרְאֶלֶם ל', בּוֹדֶם ל', גְּבוֹרֶם ל' וכו'.* אולם המסרן החליט להביא את הרשימה במילת העיגון *וְהֵימָם* (שם פרטי של אחד מצאצאי שער החורי), ושילב אותה ברשימתו במקום *וְהֵמָם* שברשימה המקורית.

5. ראה מאמרי "ה' השאלה ברשימות המסורה המצרפת", מחקרים בלשון (בדפוס).

6. המסורה הבבלית דנה בסיומות *ים, ה, ג*. ראה עופר, מסורה בבליית, עמ' 113–115.

7. לייאנס, המסורה המצרפת, עמ' 71.

תיאור זה עשוי לחזק את השערתו של דותן, שהתפתחות החרוז והתפשטות בקרב הפייטנים היא שהשפיעה על תודעתם של המסרנים, וגרמה להם ליצור הערות מסורה מצרפת של מילים הנחרזות זו בזו. דותן מצביע על שתי תקופות בפייטנות בעניין זה. את ראשית היווצרות רשימות המסורה המחורזות הוא קובע בתקופת הפייטנות הקלאסית המגיעה עד סוף המאה השמינית; ואילו את כתבי היד מן המזרח שבהם אנו מוצאים את הרשימות האלה הוא קושר בתקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת, בסוף המאה התשיעית ובמאה העשירית (עמ' 46–47).⁸ לאור היעדרן של "הרשימות המחורזות" מקובצי "אכלה ואכלה" נראה לאחר את ראשית הופעתן למאה התשיעית או אף לראשית המאה העשירית.

ג. רשימות השורש

הקשר השני שמצא דותן בין רשימות המסורה המצרפת ובין המילונאות כרוך במושג השורש (עמ' 61–72). תפיסת השורש המזערי ששימשה את ראשוני המילונאים העבריים – יהודה בן קוריש בסוף המאה התשיעית ותחילת המאה העשירית, מנחם בן סרוק, דונש בן לברט ויהודה בן אברהם אלפאסי במאה העשירית – תפסה זו משתקפת בהערות המסורה המצרפת המקבצות מילים שונות מאותו שורש. ואף שאין המסרנים מדברים על השורש ואף אינם מציינים מהו, הרי עצם צירוף המילים מלמד על תודעת "שורש" שעמדה לנגד עיניהם. לדוגמה (עמ' 67): כ"י פטור' מקבץ יחד את המילים אָכַל, מִאָכַל (משורש אכ"ל), וְתָכַל, וְיָכַל (משורש כל"ה), וְכַל בשליש (משורש כו"ל), כָּל (כל"ל), וְכָלְלו (כלכ"ל). ניתן להניח כי המסרן ראה את היסוד כ"ל משותף לכולם, ואפשר שראה בו מעין "שורש".

בעניין זה מזכיר דותן (בעמ' 68) רשימת מסורה בכ"י ל"ב למדבר לא, טז. מקורה של רשימה זו במסורה הבבלית, ומסרן ל"ב לא הביאה בדיוקה. אביא אותה פה כפי שהיא באה בכ"י מס' 110 של המסורה הבבלית:⁹

לְמָסָר* (במ' לא, טז) ממסרת (צ"ל בְּמָסָרַת – יח' כ, לו) וּבְמָסָרָם (איוב לג, טז) – [חס' במ] סרה [] רה?
ויחנו בְּמָסָרֹת (במ' לג, ל) ויסעו מְמָסָרֹת (במ' לג, לא) וּמָסָרֹת ערוד (איוב לט, ה) – [מסרות כת]ב.
ושא[ר של']

8. דותן מצביע על כך שהסיומות קָה/כָּה, קָה, קָם באות גם ב"אכלה ואכלה" (עמ' 50–52) הערות 106–110), ובכך הוא רומז כי אין הוא מקבל את הסברה כי הרשימות ה"מחורזות" הן מאוחרות יותר.

9. עפר, מסורה בבליית, עמ' 501.

המסורה באה פה לקבוע את הכתיב המלא והחסר במילים הכוללות את האותיות מ-ס-ר. בעינינו יש כאן שניים או שלושה שורשים – מס"ר, יס"ר, ואולי גם אס"ר; בעיני מנחם יש שני שורשים: מס"ר, ס"ר. ואילו המסורה הבבלית רואה בכולם את היסוד העיצורי המשותף¹⁰ מס"ר.¹¹ והנה הערת מסורה נוספת מן המסורה הבבלית:¹²

הַמְרִיָּה קדמ' (בר' כב, ב) מַרְת רוח (בר' כו, לה) אשר אתה מְרָאָה * (שמ' כה, מ) את מְרָאָתוֹ (וי' א, טז) שמעו נא הַמְרִים (במ' כ, י) וּבְמָרָא דוּרְיָאֲנוּ (דב' כו, ח) הוי מְרָאָה (צפ' ג, א) מַרְת * נפשו (מש' יד, י) – הלין חס' בע.

מנקודת המבט שלנו, באות פה מילים מן השורשים יר"י, מר"י, רא"י, יר"א, מר"ר – ובכל זאת ראה בהם המסרן צד משותף המאפשר לצרפם יחד. יתר על כן, הערת המסורה טוענת כי המילים האלה הן הן החסרות בכל המקרא ואין עוד בלתן ("הלין חסר בעלמא"), ומכאן שבעיני המסרן אין פה סתם אוסף של מילים הדומות זו לזו; הוא רואה בעיני רוחו קבוצה סגורה של מילים שהוא בוחן ובודק את הכתיבים המלאים והחסרים בה.

ברור¹³ סבר כי הרשימה אינה שלמה, וציין לדוגמה את הצורות ומְרָק, לְמְרָטִים. אם אמנם כך, ניתן להוסיף עוד למעלה מעשרים מילים יחידאיות הכוללות את הרצף מר, כגון חַמְרִינִי, לְעַמְרָה, וְזַמְרַת, מְמַמְרִי. אולם מן הניסוח של המסורה הבבלית עולה כי בעיני המסרן כל אלה אינם שייכים לנדון המסורה, ולפיכך עלינו לומר כי המסרן דן בשמות שתחילתם מ"ם ורי"ש ואין מלבד האותיות האלה עוד אות שורש, להוציא אל"ף, יו"ד או תי"ו, הבאות לשרת.

אם אמנם כך, הרי משתקפת פה מעין "תפיסת שורש" של המסרנים, המגדירה קבוצת מילים השייכת לאותו שורש. ההגדרה המשתמעת פה משמשת לקביעת הכתיב, ועל כן היא חד-משמעית וחזקה יותר מן הצירוף הלא מחייב של מילים יחידאיות במסורה המצרפת הגיליונית ומן הצירוף של הערות המסורה המפרטת בסדרה השנייה של כ"י האלה (עמ' 68–69). אבל התפיסה המשתקפת פה שונה מתפיסתו הדקדוקית של מנחם, ונראית "פרימיטיבית" יותר: אין היא מבחינה (בהערת המסורה הראשונה) בין האותיות ס"ר שהן מגוף השורש ובין האות מ"ם הקודמת להן והבאה לשרת; כל שלוש האותיות הן בבחינת היסוד העיצורי המשותף של קבוצת המילים הזאת. לדעת דותן, מנחם בן סרוק ובני דורו (במאה העשירית)

10. המינוח – בעקבות לייאנס, המסורה המצרפת, עמ' 8–10, 16–19, המדבר על "תכונת העיקר העיצורי המשותף" ונמנע לחלוטין מן השימוש במונח שורש, משום שאין כל ראייה לכך שהמסרנים הכירו כמושג מופשט שכזה.

11. המסורה אינה מביאה את הצורות יִסַר (תה' קיח, יח), יִסַר (דה"א טו, כב), יִסַר (מש' ט, ז), ולפיכך לא ייתכן כי היסוד המשותף בעיני המסרן הוא ס"ר (כפי שהציע דותן בעמ' 68).

12. עופר, מסורה בבליית, עמ' 411; ל"ב, בר' כב, ב.

13. ברור, ל"ב, עמ' 132 הערה 4 לבראשית כב, ב2.

לא המציאו את תפיסת השורש המזערי: זו הייתה התפיסה משנים קדמוניות (עמ' 69). לאור הערות המסורה שראינו, מוטב למתן את הניסוח הזה ולומר רק שלתפיסתו של מנחם ניתן למצוא יסודות קדומים במסורה.

ד. רשימות "ב' בתרי לישני"

הקשר השלישי בין המסורה המצרפת ובין המילונאות הוא המעניין ביותר, והוא קשור לרשימות מסורה מסוג "ב' בתרי לישני". המסורה מעירה על מילה מסוימת שהיא באה פעמיים במקרא, ובכל פעם במשמעות אחרת. הערות מסוג זה הדנות במילה יחידה באות במסורה הגיליונית, כלומר בהערות המסורה הקטנה והמסורה הגדולה שבשולי המקרא. ואילו בילקוטים שונים של המסורה המצרפת באים מקבצים של זוגות רבים של מילים מסוג "ב' בתרי לישני".

בדיקה מורה כי במקורות המסורה השונים ניתן למצוא שתי רשימות גדולות של "ב' בתרי לישני". הרשימה הראשונה, ובה כמאה זוגות הסדורים בסדר אלף-ביתי, מצויה במקורות רבים, ונקראת אצל דותן "רשימת הא"ב". הרשימה השנייה, שדותן מכנה "הרשימה החדשה", באה בחמישה כתבי יד,¹⁴ ולפי הכותרת הבאה בראשה בכל כתבי היד מילות הרשימה הן "מה שלא נמצא במסורת גדולה ולא במסורת קטנה".

זאת לדעת: המונחים "מסורה גדולה" ו"מסורה קטנה" בפי הקדמונים, משמעם שונה מן המקובל כיום בקרב העוסקים במסורה. הביטוי "מסורה גדולה" (או מסורת גדולה) הוא כינוי לקובץ הערות המסורה הקרוי כיום, על שם תחילתו, "אכלה ואכלה", ואילו "מסורה קטנה" היא המסורה הבאה בגיליון המקרא, בין שהיא באה בראש הדף ובתחתית הדף ובין שהיא באה בין הטורים. מחברי הרשימה החדשה טוענים אפוא שהזוגות הכלולים בה אינם באים ברשימת הא"ב הכלולה בחיבור "אכלה ואכלה" ואף לא במסורה הגיליונית. בבדיקה השוואתית מדוקדקת שערך דותן התאמתה טענה זו במלואה ביחס לרשימת הא"ב (עמ' 105), ובאופן חלקי ביחס למסורה הגיליונית: שיעור ייצוגם של פריטי הרשימה החדשה במסורה הגיליונית הוא פחות משליש מייצוגם של פריטי רשימת הא"ב (עמ' 132–143; טבלה מסכמת בעמ' 138).

בהמשך הדברים אחזור ואדון בשתי הרשימות. אולם אקדים ואציג פה את החוליה המקשרת בינן ובין המילונאות העברית. הרשימות האלה כשלעצמן עוסקות בהבחנת המשמעות, וזה עצמו צעד הכרחי לקראת הכנת מילון. אולם כמה מגבלות הנובעות מאופייה של המסורה חוסמות את התפתחות הרשימות ומרחיקות אותן מלהיות מוגדרות כמילון: (א) יחידות התיבות וזוגיות ההשוואה – ברשימות יכולות לבוא רק

14. סימניהם אצל דותן: ג, ל, ת, פ, כ. ראה תיאור כתבי היד בעמ' 85–86.

מילים הבאות פעמיים בלבד במקרא, וכל אחת מהן יחידה במשמעות המיוחדת לה; (ב) הבאת הצורות כהווייתן – היינו בנטייתן ולעתים בתוספת אותיות השימוש בראשן, ולא בצורת היסוד שלהן המתאימה לבוא במילון; (ג) הימנעות מהסבר המשמעויות, והסתפקות בקביעה שלפנינו "שני לשונות".

והנה חושף לפנינו דותן שתי רשימות מן הגניזה המיוסדות על הדגם של "ב' בתרי לישנין", אך פורצות במעט או בהרבה את כל מגבלות המסורה. ברשימה הראשונה (עמ' 147–150) נפרצה חומת היחידאיות, וחלק מן המילים המובאות אינן יחידאיות (כגון "אֶפֶסֶס" – מנה אחת [שמ"א א, ה]; אֶפֶסֶס – וַיִּשְׁתַּחֲוּ; הצורה אֶפֶסֶס באה 27 פעמים במקרא), וכמו כן הובאה לפעמים צורת היסוד של המילה במקום הצורה הנוטה שבאשה אותיות שימוש (כגון: "כֶּפֶר – וְכִפְרָת אֶתָּה"; בפסוק: "כִּפְפָּר"). הרשימה השנייה צועדת צעד נוסף קדימה (עמ' 150–164): לא זו בלבד שחלק מערכיה הם צורות יסוד וחלק אינם יחידאיים, אף יש בה ערכים שלהם שלוש או ארבע משמעויות. יתר על כן, הרשימה מוסיפה הסבר (בערבית) לכל הוראה.

שני קטעי הגניזה, שדותן מנתחם בדקדקות ודן בהם בהרחבה, הם אפוא גשר מוחשי וממשי בין המסורה ובין העריכה המילונית. ונמצא שלפנינו תהליך שראשיתו נעוץ בשחר ימיה של המסורה, טרם התפתחות המילונאות בישראל ובעמים, וסופו מוליך אל עבר המילונים המשוכללים והמקיפים שנוסדו בימי הביניים.

ה. מבנה הפריטים ברשימות "ב' בתרי לישנין"

כלל גדול הוא במסורה, שנקודת המוצא שלה היא תמיד המילה ההגויה ולא המילה הכתובה. יכולה המסורה למנות כמה פעמים מופיעה מילה מסוימת ולהתעלם מן הכתיבים השונים שלה, ויכולה המסורה לעסוק בכתיב של מילה הגויה מסוימת ולקבוע כמה פעמים היא באה בכתיב מלא או בכתיב חסר. בין כך ובין כך, נקודת המוצא היא המילה ההגויה.

כל פריט ברשימות "ב' בתרי לישנין" כולל אפוא שתי מילים השוות בהגייתן (הומופונים), אך שונות במשמען. לעניין הכתיב אין משמעות כאן. המסורה מונה יחדיו בַּמֶּסָּה – בַּמֶּשָּׂא, הַסְּפִלְתִּי – הַשְּׁפִלְתִּי, וְאֵד – וְאִיד, הַחֹל – הַחֹל, כְּלִיתִי – כְּלֵאֲתִי ועוד. את כל הדוגמות האלה ודוגמות נוספות מביא דותן בעמ' 116–119, ומשום כך תמונה מאוד הקושיה החמורה שהוא מציב: "כלום כל שינוי כתיב באמות הקריאה שיש עמו שינוי משמעות עושה את הצמד כשר לבוא בקהל 'ב' בתרי לישני' לפי תפיסת בעלי המסורה? קשה להכריע". להבהרת הקושי הזה מביא דותן את הצמד מִלֵּל – מִלִּיל. בכמה מקומות המסורה מונה את שתי המילים האלה כאחת,¹⁵ אולם לדבריו אין הן נמנות עם "ב' בתרי לישני" "בשום מקור קדום".

15. "מִגֵּא יֵשׁ כֹּא, יֵא מוֹנֵה ב' וְאִינֵה מִזְכִּירָה אֶת הַכְּתִיב. מִקֵּל בֵּר' כֹּא, ז מוֹנֵה ב' וְאוֹמֶרֶת עַל הַכְּתִיב: 'ב' חֹד מִל' וְחֹד חֹס'".

אין כל סיבה שלא לראות כאן מקרה בעלמא. המסורה אינה נוהגת להעיר בכל מקום על שינוי המשמע, ויכולה היא למנות שתי מילים בלא להעיר עליהן "בתרי לישני". גם אם לא מצאנו הערה על השוני במשמעות, אין הדבר מלמד כלום. ואשר לזוג מִלֵּל-מִלֵּל, חיפשתי ומצאתי הערת "ב' בתרי ליש" בכתב יד משנת 1241.¹⁶

למרות הנאמר לעיל, לעתים המסורה מתעלמת מהבדלי הגייה ומונה יחדיו שתי מילים שאינן זהות לחלוטין בהגייתן. דותן דן בפירוט במקרים האלה ומחלק אותם לשלושה סוגים: ניגודי בג'ד-כפ"ת רפה ודגושה בראש המילה; ניגודי תנועות של הקשר-הפסק (או דמויי הקשר-הפסק) וניגודי הטעמה. בסוג הראשון המצב ברור: המסורה מתעלמת מהבדלי דגש ורפה בראש המילה ורואה אותם כחילוף בלתי נחשב בלשון. במלוא הזהירות ניתן לומר שראו את שתי הצורות כאלופונים, ומנו אותן יחדיו בין בהערות "ב' בתרי לישני" ובין בסתם הערות המונות יחדיו דגושות ורפופות. ככל הנראה אין המסורה מבחינה בשום מקום בין הצורות האלה. אין היא מונה למשל את צורותיה של מילה הדגושות בראשן בניגוד לצורות הרפות. הדגש הקל בראש המילה נדון רק במסגרת הכלל הדקדוקי של "אוי"ה ובדכפ"ת (דקה"ט-בר"ש, עמ' 28, סעיף 29).

שונה המצב במה שקשור לחילופי תנועות. רשימת הא"ב מונה יחדיו את הזוגות יֶשֶׁק-יֶשֶׁק, סָמֶר-סָמֶר, אָף שיש בין הצורות ניגודי פתח וקמץ. בעלי המסורה ראו לעתים בחילוף של הקשר והפסק חילוף בלתי נחשב לעניין מנייניהם עד כדי התעלמות מחילוף זה במנייני התיבות (עמ' 120). בניגוד לשני הזוגות האלה (ולזוג שלישי, כָּתֶם-כָּתֶם, שבו חילוף מותנה של חולם וקמץ קטן) עומד צמד הצורות יִפְתָּח ברשימת הא"ב. זוג זה כולל שתי צורות בקמץ (יה' טו, מג; שופ' יא, ט), אולם במקרא יש צורה שלישית המנוקדת בפתח: יִפְתָּח (איוב יא, ה) והמסורה מתעלמת ממנה.

דותן רואה פה קושי חמור ביותר: אם לפי הבנתם של המסרנים ההבדל בין קמץ ופתח בנסיבות האלה הוא אלופוני, הכיצד יכלו המסרנים להתעלם מן הצורה בפתח ולהביא רק את הצורות הקמוצות? הקושי הזה מביא את דותן למסקנה מרחיקת לכת ביותר: הוא קובע כי "תיבה זו אינה שייכת כאן", וחוזר על כך בניסוחים שונים לאורך הספר.¹⁷

אולם יש מקום להקשות על גישתו זו של דותן, שהרי הזוג יִפְתָּח מצוי בכל שש הרשימות השלמות (עמ' 80-81). זאת ועוד: הזוג הזה אינו יחיד, וכיוצא בו גם

16. כ"י ה, המסורה הקטנה לכראשית כא, ז.

17. בדיון הראשי, בעמ' 121, הניסוח זהיר יותר, ומדובר על "ספקות אשר למקומה של יִפְתָּח ברשימת או"א. ושם נשתרבה יִפְתָּח אגב גורת חברתה ההומוגרפית יִפְתָּח". וראה גם בהערה 3 בעמ' 78 ובעמודים 83, 140, 166.

הזוג טָרַף. המסורה מביאה את שני הפסוקים שבהם טרף קמוצה: "ותבא אליו היונה לעת ערב [והנה עלה זית טָרַף בפיה]" (בר' ח, יא), "לכו ונשובה אל ה' כי הוא [טָרַף וירפאנו]" (הו' ו, א), ומתעלמת מפסוק שלישי בפתח: "אפו טָרַף וישטמני" (איוב טז, ט).¹⁸ ועוד כיוצא בו ברשימה החדשה: המסורה מביאה את שני הפסוקים שבהם קָח קמוצה, ובאחד מהם צורת ציווי בהפסק: "אם אתה תקח לך קָח" (שמ"א כא, י), ואין המסורה מתייחסת לצורת הציווי בהקשר, קָח, הבאה 64 פעמים במקרא!

אמור מעתה: מנקודת ראותה של המסורה ניתן לעתים להתעלם מהבחנת פתח וקמץ ולמנות את שתי הצורות יחדיו, וניתן גם שלא להתעלם מהבחנה זו ולמנות רק את אחת הצורות תוך התעלמות מחברתה. ואין צורך לדבר כאן על הבדלי השקפה בין מסרן מוקדם ומאוחר או בין מסרן זה למסרן אחר: שתי הדרכים הן רשות, והבוחר יבחר. כך לגבי מניין הצורות בכלל, וקל וחומר הדברים כאשר מדובר בהערות "ב' בתרי לישני". המסרנים התאמצו בכל יכולתם למצוא זוגות רבים ככל האפשר המתאימים לתבנית הזאת: כאשר נמצא זוג צורות מתאים של קמץ ופתח, ניצלו המסרנים את האפשרות להתעלם מן ההבדל הזה; וכאשר נמצא זוג צורות קמוצות בשני לשונות, הם העדיפו להתעלם מן הצורות הפתוחות.

וכך בדיוק נהגו המסרנים בניגוד ההטעמה (עמ' 123–124). הם התעלמו מניגוד מלעיל ומלרע והביאו את הזוגות רוקָה (מלעיל) – רוקָא (מלרע); וְנִפְתָּחִי (מלרע) וְנִפְתָּחִי (מלעיל); ומצד שני הביאו את הזוג רָעָה במלרע (בר' כט, ט; מִשׁ' כה, יט) והתעלמו מהצורה המלעילית רָעָה (יש' כד, יט). והכול כדי ליצור מספר מרבי של זוגות "ב' בתרי לישני".¹⁹

18. השווה גם שתי הערות מסורה על טָרַף. הראשונה מתעלמת מהצורה בפתח והשנייה מזכירה אותה בעקיפין: מ"קָא הו' ו, א: "ב"; מ"קָל בר' ח, יא: "ב' קמץ". כי הוא טרף.

19. אין דעתו של דותן נוחה מן ההתעלמות ממקום הטעם. הוא מעלה את האפשרות שנוספו במאוחר, אך מציין שאינה עולה בקנה אחד עם עדותו של כ"ל (עמ' 124). על ההתעלמות ממקום הטעם בהערת המסורה "רָעָה ג' בתלת ליש" הוא אומר שהערה זו באה בדפוס, ולפיכך היא מאוחרת. אולם זר (מסורה ופרשנות, עמ' 50) מצא הערה דומה בכ"ל ש1 מן המאה העשירית.

מן הראוי להעיר כי ברשימה החדשה מצוי פריט אחד שהכללתו ברשימה אינה מובנת, והוא וְשָׁבְתִי (בר' כח, כא; תה' כג, ו – בשני המקומות ההטעמה מלרע). פריט זה בא בקבוצת כתבי היד כ, ת, פ, אולם המילה באה במקרא שמונה (!) פעמים בהטעמת מלרע ועוד פעמיים בהטעמת מלעיל (זר, שם, עמ' 54). יש לציין כי שתי ההיקריות שברשימה נבדלות משאר ההיקריות המלרעיות בכך שהפועל הוא פועל עומד ולא פועל יוצא, ובכך שהמילה התוכפת פותחת באות כ"ת. אינני יודע אם השינויים האלה כשלעצמם הצדיקו מניין נפרד, או שמא הייתה מסורת כלשהי שהבחינה בין הגיית הפועל העומד והפועל היוצא.

ו. הרשימה החדשה, אהרן בן אשר וכתר ארם צובה

חמשת כתבי היד שבאה בהם הרשימה החדשה שונים זה מזה בהיקפם ובייחוס הרשימה. שניים מכתבי היד כוללים רשימה מצומצמת ובה כ-25 זוגות, ואין היא מיוחסת לאדם מסוים;²⁰ ואילו שלושת כתבי היד האחרים מחזיקים רשימה רחבה יותר, ובה 57–83 זוגות, ורשימה זו מיוחסת בכותרתה לבן אשר: "מפי בן אשר מאולפים".

דוּתן מקבל את עדות שלוש הרשימות, המסתייעת גם בעדות חיצונית של הקראי יהודה הדסי בספרו "אשכל הכפר". הוא משרטט תהליך התפתחותי של הרשימה: השלב הראשוני שלה קדם לבן אשר ומיוצג ברשימות ל, ג. אחר כך הגיעה הרשימה לידי של אהרן בן אשר, והוא ערך אותה מחדש והרחיב אותה. בשלב הסופי הגיעה הרשימה עד כדי 80 תיבות ויותר.²¹

לאחרונה בחן את הרשימות האלה רפאל זר, ובמאמרו בלשוננו²² חלק על דוּתן והציע הסבר אחר למכלול הנתונים. זר אינו מקבל את ייחוסה של הרשימה לבן אשר, וטוען שהוא נובע מפירוש לא נכון של קולופון כ"י ל. לפי הסברו, כ"י ל גופו היווה חוליה משמעותית וקריטית בתהליך התפתחותה של הרשימה החדשה. לחלופין ניתן לטעון טענה כללית יותר, שהייחוס לבן אשר נעשה כדי לשבח ולפאר

20. דוּתן מראה כי הרשימה המקוטעת מן הגניזה (ג) קרובה ביותר לרשימת כ"י ל, אלא שהיא סדורה על סדר האלף-בית. בכל אחת משתי הרשימות באים שלושה פריטים באותיות אלף-ה"א (ופריט אחד אינו חופף). באות ו"ו באים שבעה פריטים ברשימת ל, ואילו ברשימת ג באים ארבעה והרשימה נקטעת. הסדר הפנימי של האיברים באות ו"ו אינו ברור, ולכן אין לדעת כמה פריטים היו באות ו"ו ברשימת ג. לפיכך אין לדעת איו מן השתיים הייתה קצרה מחברתה, בניגוד לקביעתו של דוּתן בעמ' 100–101.

21. הרשימה הרחבה ביותר, פ, מכריזה בכותרתה על 84 זוגות, אך כוללת 83 זוגות בלבד. שני פריטים באים ברשימת ת ואינם באים ברשימת פ, ולפי שפריטי שתי הרשימות האלה באים באותו הסדר, שיבצם דוּתן בסוגריים במקום שהם באים בו בכ"י ת. לאחר פריט 33 בא לְרָגְלִי, ולאחר פריט 46 בא נָפֵר. אחד משניהם הוא כנראה הפריט ה-84 החסר מרשימת פ. אם נָפֵר הוא הפריט ה-84, שמא יש במסורה הבבלית רמז לסיבת הסרתו מן הרשימה. המסורה הבבלית לשמ"א כו, ח (קטע הגניזה קמברידג' T-S D 1,7); מוסרת: "[סגָר] ג' דָק – אלהים (שמ"א כו, ח), אשר סגר (שמ"ב יח, כח), סגר אתו (שמ"א כג, ז)". בפסוק האחרון נוסחנו "נָפֵר אתו אֱלֹהִים בִּידִי", ומן המסורה עולה כי נוסח בבל היה סָגֵר ולא נָפֵר (וייל, מסורה, פרסם את קטע הגניזה, אך לא זיהה נכונה את הפסוק השלישי ולא עמד על משמעות ההערה. ראה שם, עמ' 168 והערה 8). לפי הנוסח הזה, אי אפשר למנות את הזוג נָפֵר בתוך רשימת "ב' בתרי לישנני". עם זאת, אינני יכול להצביע על קשר כלשהו בין סופר כ"י פ שהשמיט את הפריט הזה ובין המסורה הבבלית.

22. זר, תרי לישנני. מאמר זה הוא חלק מעבודת התזה של הכותב (זר, מסורה ופרשנות). חבל ששני אלה לא הגיעו לידי דוּתן בעת שכתב את ספרו, או שהגיעו לידי לאחר שהשלים את ספרו ולא יכול היה להתייחס אליהם כראוי להם.

את הרשימה, כמו שמשבחחים כתבי יד רבים (ודפוסים רבים, עד ימינו אלה) שמסורתם מתאימה למסורתו של בן אשר.

הקורא המתעניין יוכל להשוות את גישותיהם של דותן ושל זר. לדעתי, יש פנים לכאן ולכאן ורוב טענותיו של זר אינן מכריעות. הקושי העיקרי בייחוס הרשימה לאהרן בן אשר הוא העובדה שבכ"י ל המאוחר לבן אשר כמעט במאה שנה ואשר מסרנו מזהיר שכתב וניקד ומסר אותו "מן הספרים" [...] אשר עשה המלמד אהרן בן משה בן אשר, דווקא בו באה הערת המסורה בגלגולה הראשוני ששמו של בן אשר אינו קרוי עליו. לדעת דותן (עמ' 103–104 הערה 2), אין בכך כדי לשלול את הייחוס הבא בארבעה מקורות שונים, שהרי אף קונטרסי המסורה בכ"י ל משקפים נוסחים שקדמו לבן אשר.

בדיון על הייחוס לאהרן בן אשר מתעלם דותן כליל מכתר ארם צובה, שעל פי כתובת ההקדשה שלו נוקד ונמסר בידי בעל המסורה הידוע אהרן בן אשר. דותן דן בהרחבה ביחסים בין רשימות "תרי לישני" ובין המסורה הגיליונית בכמה כתבי יד ובהם כתר ארם צובה (עמ' 132–143). אין הוא מציין כל ייחוד בכתר ארם צובה לעומת שני כתבי היד הנוספים שבדק: ל, ק. קונטרסי המסורה של הכתר אינם כוללים רשימות "ב' בתרי לישני". המסורה הגיליונית שלו הביאה את רוב פריטי רשימת הא"ב, ושישה פריטים מתוך למעלה מ־80 הפריטים שברשימה החדשה. לפני שנים הרבה פקפק דותן בעדותו של כתב ההקדשה של הכתר, הקובע כי אהרן בן אשר ניקד ומסר את כתב היד.²³ מאמר זה נכתב בראשית מחקרו של הכתר, ובעת כתיבתו לא ניתן לדותן לעיין ישירות בכתר. התעלמותו של דותן מייחוסו של הכתר לבן אשר רומזת כנראה כי עמדתו לא השתנתה גם כיום. אולם אם נקבל את עדותו של כתב ההקדשה, שאהרן בן אשר הוא אכן מסר הכתר, הרי חוסר הקשר בין מסורת הכתר ובין הרשימה החדשה מחליש במקצת את ייחוסה של זו לבן אשר. הוכחה גמורה ודאי אין כאן, שהרי ייתכן שבן אשר גיבש את אוסף הזוגות שהוסיף לרשימת תרי לישני לאחר שהשלים את הכתר, או שלא ראה צורך לרשום אותה בגיליונות הכתר או בקונטרסים הנספחים לו. הקביעה הבאה בכותרת כל הנוסחים של הרשימה החדשה, ולפיה הרשימה כוללת תיבות שלא נזכרו "במסורת קטנה", כלומר במסורה הגיליונית (עמ' 87) – קביעה זו נכונה על דרך הכלל, ואף שנמצאו חריגים ספורים בכתר, אפשר שלא חש בן אשר לשנותה.

ז. רבנו תם ורשימת "בחד לישנא"

אחת הדוגמות הקדומות והמאלפות לשימוש פרשני שנעשה בספר "אכלה ואכלה" היא דבריו של רבנו תם בספר הכרעותיו בין מנחם בן סרוק ודונש בן לברט. מנחם

ודונש נחלקו במילה בְּשָׁרִים בפסוק "לא נאווה לכסיל תענוג אף כי לעבד מְשַׁל בְּשָׁרִים" (מש' יט, י). מנחם הביאו בשורש בש"ר, ודונש חלק עליו וטען כי יש להביאו בשורש ש"ר. דעתו של מנחם קשה להבנה, ובכל זאת נחלץ רבנו תם להגנתו, והוא עושה זאת בחריפות רבה.²⁴ בעניין זה הוא נזקק להערת המסורה על "ב' בתרי לישני" שבקובץ "אכלה ואכלה". הערת המסורה הזאת מסייעת למנחם, שהרי היא הביאה את הפסוק הנזכר במשלי לצד הפסוק "חיי בְּשָׁרִים לב מרפא" (מש' יד, ל), וראתה בהם "תרי לישני", ולכאורה האחד מלשון בְּשָׁר, והשני, "מְשַׁל בְּשָׁרִים", מלשון שָׁר.

שתי תשובות מציע רבנו תם לקושי זה. התשובה הראשונה היא סמנטית: גם אם שתי תיבות בְּשָׁרִים הן מלשון בְּשָׁר, ניתן למצוא ביניהן הבדל משמעות ולהבחין בין משמעות מוחשית (חיי בשרים = תענוגי הגוף) ובין משמעות מושאלת (בשרים = "אנשים בית אדוניו").

בתשובתו השנייה, החלופית, מפקפק רבנו תם באותנטיות הנוסח של המסורה שלפניו. הוא חושד בתלמידי דונש שזייפו את המסורה המקורית והוסיפו עליה את צמד התיבות בְּשָׁרִים, "כי לולי זה היה מביאו דונש לראיה".²⁵ ורבנו תם מביא הוכחה נסיכתית לגלגולים שעבר קובץ המסורה "אכלה ואכלה": רשימת מסורה אחרת בקובץ, הסמוכה לרשימתנו, עוסקת במילים בחד לישן, היינו במשמעות אחת, ויש בה כמה פריטים הכלולים גם במסורת "תרין לישנין". הסתירה הזאת מוכיחה כי חלו ידיים במסורה, ורשימותיה עובדו במהלך הדורות.

טענתו זו של רבנו תם בטעות יסודה. הערה מס' 70 באו"א"פר (מס' 13 באו"א"ס) היא רשימה המורכבת מרביעיות של מילים, וכל רביעייה בנויה משני זוגות מילים מאותו "שורש" (או מאותו יסוד), כגון אָן, אָן, אָנָה, אָנָה; וכגון בְּדָבָר, בְּדָבָר, בְּדָבָרִים, בְּדָבָרִים. את המבנה הזה מגדירה המסורה בנוסחה "א"ב מן תרין תרין בחד לישן כתיב". המילים בחד לישן מגדירות אפוא את היסוד המשותף לכל רביעיית מילים, ואינן אומרות דבר על משמעות המילים.

כל זאת למדתי ממחקרו של רפאל זר,²⁶ ואף על פי שהדברים אינם טעונים חיזוק, הוא הוסיף עוד שתי ראיות לדבריו: האחת, זוג המילים תָּרַשׁ כולל תואר הפועל (יהו' ב, א) ושם פרטי של אדם (דה"א ט, טו), וודאי שאינו יכול להיחשב כמשמעות

24. ראה את דברי דונש ורבנו תם בתוך תשובות דונש, עמ' 10-11.

25. מנקודת מבטנו טענה זו של רבנו תם אינה סבירה, שהרי הצמד בְּשָׁרִים בא בחמש משש הרשימות של רשימת האלף-בית (עמ' 80-81). זאת ועוד: הופעתו של הצמד בְּשָׁרִים בכ"י ק (לייאנס, המסורה המצרפת, עמ' 117), די בה לשלול לחלוטין את הטענה הזאת. אף רבנו תם עצמו אינו טוען טענה זו בתורת ודאי, ובסיום הצגתה הוא שב לדון בתשובתו הראשונה, הסמנטית.

26. זר, מסורה ופרשנות, עמ' 59-63.

אחת. השנייה, שימוש המונח חד לישן במשמעות 'מילים מאותו שורש' מצוי גם ברשימת או"א-פר מס' 56.

דותן עצמו רומז לכל זאת בהערה 14 בעמ' 109, בלשון של ספק: "ושמא ראוי להעלות גם אפשרות אחרת [...] וצריך עיון". אולם בגוף הספר הוא מביא בהרחבה את תפיסתו של רבנו תם (עמ' 105–109), וקובע: "אין ספק שדבריו של רבנו תם נכוחים וישרים".

ח. סיום

מחקר המסורה נשכר הרבה ממחקרו החדש של דותן. תחום המסורה, הנראה ללומדים ולחוקרים כתחום מיוחד, סגור ומסוגר בתוך עולמו המצומצם, מתגלה כאן כקשור בקשרים שונים אל פרשנות המקרא, אל דקדוק הלשון העברית ובייחוד אל המילונאות העברית בצעדיה הראשונים. קשרים אלה, שאינם גלויים על פני השטח, מתגלים מתוך הניתוחים וההשוואות שבספר, ואף בעזרת בדיקות סטטיסטיות שונות. וכך נחשפות בפנינו דרכי התפתחותה של המסורה וניצניה הראשונים של חכמת המילים שעסקו בה הקדמונים.

בסיום דברינו ראוי לשבח את דיוקו הרב של הספר,²⁷ את עיצובו הנאה ואת המפתחות המרובים והטובים הבאים בסופו. כל אלה שבח הם למחבר ושבח לבית ההוצאה של האקדמיה ללשון העברית.

כתבי יד של המקרא

א = כתב ארם צובה, רוב התנ"ך (מהדורת צילום, ירושלים תשל"ו)

ב = כתב יד המוזאון הבריטי Or. 4445, רוב התורה

ה = כתב יד ספרדי קדום (קודקס הללי) מאוסף הסמינר התאולוגי בניו יורק, תורה (מהדורת צילום, ירושלים תשל"ד)

ל = כתב יד סנט פטרבורג (לנינגרד), הספרייה הלאומית, Evr I B 19a, תנ"ך שלם (מהדורת צילום, ירושלים תשל"א)

ל^ב = כתב יד ליהמן, תורה, הסופר והמסרן שמואל בן יעקב (לשעבר קהיר, גוטהייל 14). ראה ברויאר, ל^ב

פטר' = כתב יד סנט פטרבורג (לנינגרד), הספרייה הלאומית, Evr I B 3, נביאים אחרונים, בניקוד בבלי (מהדורת צילום, סנט פטרבורג ולייפציג 1876)

27. שגיאות הדפוס בספר נדירות ביותר. אציין שלוש: עמ' 48 שורה 20: במקום "התורה" צ"ל "התנ"ך"; עמ' 91, פריט 32: יש לציין לצדו 'ל'; עמ' 183: במקום הקיצור הביבליוגרפי "דותן, הורים" צ"ל "דותן, הרהורים".

- ק = כתב יד הנביאים מקהיר (גוטהייל, 34)
 ק3 = כתב יד קהיר, גוטהייל 18, תורה (כמעט שלם)
 ש = כתב יד ששון 507 (כיום ירושלים 24° 5702 Heb.), תורה
 ש1 = כתב יד ששון 1053 (לשעבר), רוב התנ"ך

הקיצורים הביבליוגרפיים

- או"א-אס = F. Díaz Esteban, *Sefer 'Okhlah Wē-'Okhlah*, C.S.I.C Institute, Madrid 1975
 או"א-פר = ספר אכלה ואכלה, מהדורת זלמן פרנסדורף, הנובר תרכ"ד
 ברויאר, ל^ב = מ' ברויאר (מהדיר ומפרש), המסורה הגדולה לתורה מידי שמואל בן יעקב בכתב יד ל^ב, ניו יורק תשנ"ב
 דותן, כתר חלב = א' דותן, "האמנם ננקד כתר חלב בידי אהרן בן אשר?", תרביץ לד (תשכ"ה), עמ' 136-136
 דקה"ט-כו"ש = י' בר וה' שטראק, ספר דקדוקי הטעמים, ליפסיה 1879 (דפוס צילום: ירושלים תש"ל)
 וייל, מסורה = G. E. Weil, "La Massorah Magna Babylonienne des Prophetes", *Textus* 3 (1963), pp. 163-170
 זר, מסורה ופרשנות = ר"י זר, מסורה ופרשנות, עבודת גמר (בהנחיית י' עופר), טורו קולג', ירושלים תשנ"ט
 זר, תרי לישנין = ר"י (זינגר) זר, "בן אשר ורשימת ההומונימים 'תריין בתרי לישנין'", לשוננו סו (תשס"ד), עמ' 103-111
 לייאנס, המסורה המצרפת = ד' לייאנס, המסורה המצרפת: דרכיה וסוגיה, על פי כתב-יד קהיר של הנביאים, באר-שבע תש"ס
 מ"ג = מסורה גדולה
 מ"ק = מסורה קטנה
 עופר, מסורה בבליית = י' עופר, המסורה הבבליית לתורה, עקרונותיה ודרכיה, ירושלים תשס"א
 פנקובר, ק3 = י"ש פנקובר, "כתב-יד ירושלמי של התורה מן המאה העשירית שהגיעה מישאל בן עוזיאל (כתב-יד ק3)", תרביץ נח (תשמ"ט), עמ' 49-74
 תשובות דונש = צ' פליפובסקי (מהדיר), ספר תשובות דונש בן לברט עם הכרעות רבינו יעקב תם, לונדון ואדינבורג תרט"ו

על הארמית של יהודי כּוּי סַנְגִ'ק

Hezy Mutzafi, *The Jewish Neo-Aramaic Dialect of Koy Sanjaq (Iraqi Kurdistan)*, Semitica Viva, 32, Wiesbaden: Harrassowitz, 2004, XIV + 260 pp.

לפנינו מחקר ראשון על הניב היהודי של הארמית החדשה שהיה שגור בפי יהודי כּוּי סַנְגִ'ק (להלן: איכ"ס), עיירה בכורדיסטאן העיראקית, אשר כל תושביה היהודים, כ־350–400 איש בסך הכול, עלו לישראל בשנת 1951. כיום נמצא הדיאלקט על סף כליה ומספר דובריו החיים עדיין בישראל נאמד במאתיים נפש בקירוב. המחבר מגדיר רק בני 65 ומעלה מתוכם כדוברים מהימנים של איכ"ס, שהרי ילידי הארץ משתמשים בשפה העברית. כידוע, הארמית החדשה (להלן: א"ח), הן של היהודים הן של הנוצרים, מצטיינת ברכיגוניות עצומה וכמעט לכל עיר, לכל עיירה ולכל כפר דיאלקט ייחודי משלו. לא רק על הדיאלקטים היהודיים מרחפת סכנת היעלמות אלא גם על כמה ניבים חשובים של הנוצרים (במיוחד מאיראן ומטורקיה), וערנותם של הבלשנים לצורך הדחוף לתעד ולחקור דיאלקטים אלה הולכת וגוברת. הודות להרגשת דחיפות זו אנו עדים בעשורים האחרונים לכתיבת עבודות דוקטור המוקדשות לניבים אלה ולהופעת מחקרים חשובים ביותר בנושא זה.¹ כך גם ספרו של ד"ר חזי מוצפי, המבוסס על עבודת דוקטור שנכתבה באוניברסיטת תל-אביב בהדרכתו של המומחה הראשון במעלה כיום בישראל בתחום הדיאלקטולוגיה של א"ח, פרופ' סיימון הופקינס מהאוניברסיטה העברית.

ספרו של ד"ר חזי מוצפי הופיע בסדרה החשובה Semitica Viva שבעריכתו של פרופ' אוטו יסטור, המוציא לאור מחקרים על שפות שמיות מדוברות בלבד, ובעיקר על שפות שטרם תועדו. הסדרה מהווה מקור מדעי ראשון במעלה להכרת שפות

1. לרשימה מקיפה ומעודכנת של כל הפרסומים על א"ח ראה H. Younansardaroud, "A Bibliography of Modern Assyrian (Neo-Aramaic Dialects)", *Journal of Assyrian Academic Studies* 17/1 (2003), pp. 19–37, 17/2: pp. 74–92. תופעה סוציולוגית מעניינת, המשותפת לחקר הדיאלקטים היהודיים והנוצריים כאחד, אשר מקלה במידה ניכרת את הגישה של הבלשנים לדוברי הדיאלקטים השונים, נעוצה בעלייה לישראל מצד אחד, ומצד שני – בהגירת רבים מדוברי א"ח, לצד שכניהם הכורדים, למדינות שונות באירופה בחיפוש אחר עבודה או בעקבות דיכוי על רקע לאום או דת.

וניבים שמיים חיים. ספרו של מוצפי אינו חורג מכלל זה והוא מצטיין לא רק בחידוש שבצעם הופעתו כתיאור ראשון של ניב ארמי בלתי ידוע, אלא גם ברמתו המדעית הגבוהה, המשקפת ידיעה מושלמת של הניב המתואר לצד בקיאות מופלאה בדיאלקטים אחרים מאותו אזור. רבות מן ההשוואות לניבים אחרים, הן בפרקים על הפונולוגיה הן במילון, הן פרי התחקות העצמאית של המחבר. מוצפי לא הסתפק בתשאול אינפורמנטים דוברי איפ"ס ואספ חומר גם מפי דוברי ניבים רבים אחרים, יהודים ונוצרים. החיבור מבוסס על קורפוס גדול, מוקלט ברובו, של כ-120,000 מילים, ובו שלושה חלקים: הראשון, והוא עיקרו של הספר (עמ' 15–179), מכיל ניתוח פונולוגי ומורפולוגי, השני (עמ' 181–207) מביא מבחר טקסטים כפי שנרשמו מפי אינפורמנטים ותרגומם לעברית, ובשלישי מצוי המילון לטקסטים אלה (עמ' 211–254).

ההקדמה לספר (1–13) מביאה מידע מעניין על העיירה פוי סנג'ק ועל ההיסטוריה של תושביה היהודים, על מצבם הכלכלי ועל יחסיהם עם שכניהם הכורדים המוסלמים. מפורטים בה גם התחומים הבולטים ביותר שבהם הושפעה איפ"ס משכנתה הכורדית (בווריאנט הסוראני שלה) ומשפות אחרות ובהן העברית. רשימת דוגמאות קצרה מדגימה את ההבדלים בין איפ"ס לבין הדיאלקט הנוצרי של פוי סנג'ק ובה בולטת במיוחד התופעה של המעבר של t ו- d רפות ל- l בניב של היהודים, לדוגמה: בית גדול הוא $xa\ b\acute{e}ta\ \acute{r}\acute{a}ba$ בפי הנוצרים לעומת $xa\ bela\ ruwwa$ באיפ"ס, ויהודים נקראים $hud\acute{a}ye$ בפי הנוצרים ו- $hul\acute{a}'e$ בלשונם הם. המעבר של t ו- d רפות ל- l הוא אולי האיזוגלוסה הבולטת ביותר המפרידה בין הדיאלקטים הנוצריים והיהודיים באזור שממזרח לנהר זאב (Zab) הגדול. את קבוצת הדיאלקטים היהודיים האלה, שלה עוד ארבעה מאפיינים ייחודיים בתחום המורפולוגיה, מכנה המחבר Trans-Zab Jewish Neo-Aramaic. ה- l מפרידה גם את הקבוצה הספציפית הזאת מיתר הדיאלקטים היהודיים של א"ח. בחלק הפונולוגי שבספר מוקדש סעיף מיוחד לתיאור התנהגותם של כל עיצורי בגדכפ"ת ההיסטוריים (עמ' 34–39), כולל מעתק הגאים תמוה זה. מעניין מה דעתו של המחבר, כמי שאינו מסתפק בתיאור סינכרוני של תופעות פונולוגיות בולטות אלא מלווה אותן בהסברים דיאכרוניים מאלפים, על שורשיה ההיסטוריים של תופעה זו. ידוע, למשל, שגם בדיאלקט הכורדי של שבטי מופרי ($Mukri$) השוכנים מדרום לאגם אורמי,² לא הרחק מהאזור שבו אנו דנים, יש מעבר של d אחרי תנועה ל- l בכמה שמות פרטיים, וכן במילה אלהים, שהיא $Xwede$ בכל הדיאלקטים הכורדיים שמצפון לסוליימניה, אבל $Xu\acute{a}$ בפי אנשי שבט מופרי.³ הועלתה השערה שמא ה- l שבמקום d במופרי

2. ראה D. McDowell, *A Modern History of the Kurds*, London–New York 1997, עמ' 69 ואילך.

3. ראה M. L. Chyet, *Kurdish–English Dictionary*, New Haven 2003; T. Wahby and

בדיאלקט הנוצרי של אורמי, או *aqubra*, 'עכבר באיפ"ס, לעומת *aqubra*, אפילו ללא כל נחציות, באורמי. מעניינת במיוחד התופעה של אבדן נחציות היסטורית כתוצאה מהימצאות עיצור לועי באותה מילה, למשל *səḥya* (צמא) במקום *ṣəḥya* ההיסטורית.

הפרקים המוקדשים למורפולוגיה תופסים את רובו של החלק הראשון של הספר (עמ' 60–179) וכמובן, ככל דקדוק של א"ח, עיקר הדיון בו מוקדש לפועל (עמ' 67–132). אבל גם בסעיפים על הכינויים ומיליות בעלות תפקיד פרונומינלי (עמ' 60–66) מזכרות כמה תופעות מעניינות המעידות על השפעה חזקה, עקיפה או ישירה, של כורדית סוראני. כזו היא, למשל, היעלמות ההבחנה של מין בכינויי הגוף העצמאיים, שקבע המחבר כאיזוגלוסה נוספת לסימונה של קבוצת ה-*Trans-Zab* Jewish Neo-Aramaic (עמ' 10). נזכיר שבכורדית סוראני אין הבחנה של מין אך בכורדית כורמנג'י, המדוברת מצפון לה עד נהר זאב הגדול, השתמרה עד כה ההבחנה בין זכר לנקבה בכינוי גוף שלישי יחיד ביחסה העקיפה ובדומה לכך גם בדיאלקטים של א"ח באותו אזור, שבהם קיים עדיין ניגוד של מין בגוף שני ושלישי יחיד. לעומת זאת, תווית היידוע *-ake* שבאיפ"ס היא שאילה ישירה של *-eke* מכורדית, אשר, דרך אגב, מהווה איזוגלוסה בין כורדית סוראני לכורדית כורמנג'י, שבה אין תווית יידוע כלל, בדומה לא"ח של צפון עיראק עד נהר זאב הגדול. היות והחיבור שלפנינו דן בנושאים תחביריים רק דרך אגב, אין אנו למדים מתי בדיוק מופיעה תווית זו באיפ"ס, אבל מתוך עיון בטקסטים המצורפים לספר ניתן להסיק שהשימוש בה מחייב פחות וסדיר פחות מבעברית, למשל. קודם כול נראה שלעיתים בא במקומה כינוי רומז כנהוג באותם דיאלקטים של א"ח שאין בהם תווית יידוע כלל (ראה טקסט 2A-M פסקה 2, בדבר ה-*ya* המתורגם על ידי המחבר כ-*the*). יתר על כן, היא אינה באה אחרי מילת החיבור *-iš*. גם השימוש האנפורי הפשוט אינו סדיר לגמרי. כאשר שם המלווה ב-*-ake*, בעיקר נושא של משפט, משמש כנושא פרונומינלי בשורה של משפטים עוקבים נוספים, ניתן כנראה לוותר על תווית היידוע כשהשם מועלה שוב במפורש (ראה 1B-N פסקאות 19–20 בקשר ל-*šer*). ייתכן שהשימוש בתווית *-ake* קשור לשיקולים פרגמטיים והופעתה משמשת לשם הבטת יתר של המילה, מעין אמצעי של טופיקליזציה. אם אכן כך הדבר, אפשר להבין את אי-הופעת התווית לצד *-iš* שכמה מהופעותיה בטקסטים מרמזים שהיא אכן אמצעי לטופיקליזציה. יש לקוות שהמחבר יפרסם את כל הטקסטים שברשותו בליווי הסברים על התחביר.

הדיון בפועל הוא ללא ספק גולת הכותרת של הספר. יש בו סקירה בהירה וממצה על המורפולוגיה הסבוכה והבלתי סדירה (בפרט בכל הנוגע לכמה פעלים ששימושם שכיח במיוחד) של הדיאלקט, וכן כמה קביעות תחביריות חדשניות בעלות השלכות במישור הכללי של א"ח. מבחינה מתודולוגית המחבר סוטה מן הדרך המקובלת בדרך כלל בספרות על א"ח בהתבססו בתיאור נטיית הפועל בראש ובראשונה על

צורת הכינויים המצטרפים לבסיסים הפועליים ולא על הבסיסים עצמם, והדיון באלה האחרונים מפורז בכמה וכמה סעיפים בספר. תחילה נדונים הכינויים המשמשים כנושא (עמ' 80–86), ובאופן מפתיע גם האוגד נכלל בהם. מצד שני, טבלת כינויי המושא הסטנדרטית הכוללת שלושה מרכיבים – הכינויים האנקליטיים, כינויי l- ההיסטוריים (שצורתם בגוף שלישי יחיד זכר le- ונקבה la-) וכינויי הקניין – המשותפת כמעט לכל הניבים של א"ח, מורחבת לחמישה (עמ' 96–104). מתווספים אליה כינויים אנקליטיים הבנויים על בסיס מילת היחס -all- (לגוף שלישי יחיד זכר -llaw- בגוף שלישי יחיד נקבה) וכינויים שמשמעותם דטיבית הבנויים אף הם על יסוד l- אך הנוטים, בניגוד לצורה ההיסטורית, לפי הנטייה הפרונומינית הסינכרונית, למשל: hol + lawi + lū (תן לה אותם!). הכינויים האנקליטיים שיסודם במילת היחס -all- משמשים באיפ"ס בעבר (preterite) בכל הגופים חוץ מבגוף שלישי יחיד נקבה ובגוף שלישי רבים, שבהם עדיין נשמרת צורת הנטייה המקורית, למשל nšiq-le-llax (הוא נשק לך) אבל nəšq-ā-le (הוא נשק לה). בעזרת מערכת משלימה זו מנסה איפ"ס להתגבר על הקושי הכרוך בהבעת מושא פרונומינלי עם בסיס העבר, קושי המשותף למעשה לכל הדיאלקטים של הארמית החדשה. הפתרון נוסח איפ"ס נדיר והוזכר בעצם רק ביחס לצורה הלא-אנקליטית של -all- בניבים של סְלֶאמָס ושל תְּכֻמָּה.⁷ נראה שגם השימוש בכינויי הקניין החבורים לפועל לציון המושא, כמקובל בזמנים המורכבים הבנויים על בסיס המקור והבינוני, אינו רווח בקרב דוברי איפ"ס. על כן, כאשר הפועל הוא בגוף ראשון או שני, מוחלף כינוי הקניין בסדרת כינויי l- ההיסטוריים (כנהוג בבסיס הסובינוקטיב ובזמנים הנגזרים ממנו ובציווי), למשל mapsoxa+wət+lū (<mapsoxa+wət+lū) (אתם משמחים אותם).

בצורות היסוד מפתיע במיוחד הניגוד המורפולוגי שנצפה באיפ"ס בין המקור המופיע בתפקיד שמני לבין המקור המכונה כאן גרונדיום, והמשמש יחד עם האוגד כזמן מורכב (עמ' 72–73). ח"י פולוצקי נזקק לניגוד שבין מילת היחס bij לפני מקור שמני ול-b לפני מקור גרונדיאלי לשם הבחנה בין שני סוגי המקור.⁸ לעומת זאת, בספרו של מוצפי ההבדל ביניהם הוא פורמלי ועצם צורת המקור מצביעה על ההבדל התחבירי. כך בפעלים שאל"ף השורש שלהם רפה, המקור השמני הוא, למשל, 'imāra, לעומת הגרונדיום שהוא māra, ואילו בכניין הכבד

7. ראה דגם C אצל F. Pennacchietti, "Il preterito neoaramaico con pronome oggetto", ZDMG 144 (1994) עמ' 258–283. נוסף שבתמסיר שחילקה רוברטה בורגר בהרצאתה על הדיאלקט של Ashitha כנס לבלשנות אפרו-אסיאנית בברגמו בחמישה עד השבעה ביוני 2003 הובאו צורות של כינוי מושא -ill- אבל כתוכית (infix) ועם בסיס ההווה הנשלם ולא עם העבר הרגיל, למשל: qtilillaxile (<qtila+ill-ax+ile) 'he has killed you (f)'

8. ראה H. J. Polotsky, "Neusyrische Konjugation", *Orientalia Suecana* 33–35 (1984–1986), עמ' 323–332 (לעניינו עמ' 328–329).

התנועה הסופית שונה, למשל המקור הרגיל הוא maxlope (להחליף) והגרונדיום הוא maxlopa.

גם הנושא הסבוך, המשותף לניבים רבים של א"ח והכרוך בקביעת ההבדל בין בינוני עם אוגד המשמש כתיאור סטטי לבין זה המשמש כהווה נשלם (present perfect), מקובל באיפ"ס (עמ' 105–109). המעניין שבהם הוא ההבדל שנוצר בצורת היסוד ברבים: בעוד הבינוני האדייקטיבי שומר על סיומת הריבוי -e, מוחלפת סיומת זו בנטיית ההווה הנשלם בסיומת זכר יחיד, כגון šwiqé-wex (אנו עוזבים) לעומת šwiqá wex (עזבנו, we have left).⁹ ניתן להוסיף כי בתופעות המורפולוגיות הנזכרות יש מסר ברור של הגברת הפועליות של בסיס המקור והבינוני על חשבון אופיים השמני.

אלה רק כמה מן החידושים שבספר המצוין הזה, ולא נותר אלא לאחל למחבר שימשיך בעבודתו, המהווה לא רק תרומה מדעית חשובה כשלעצמה אלא אף משמרת נכס תרבותי נדיר העומד לעבור מן העולם.

9. תופעה דומה של התאבנות הבסיס של צורת הזכר היחיד בנטיית הרבים קיימת גם בהווה הנשלם של הסוביונקטיב כריאלקט היהודי של פֶּרְנֶד. השווה S. Hopkins, "Preterite and Perfect in the Jewish Neo-Aramaic of Kerend (Southern Iranian Kurdistan), *"Sprich doch mit deinen Knechten aramäisch, wir verstehen es!" 60 Beiträge zur Semitistik – Festschrift für Otto Jastrow zum 60 Geburtstag*, ed. W. Arnold and H. Bobzin, Wiesbaden 2002, עמ' 281–298 (לעניינו עמ' 292–298).

ספרים שנתקבלו במערכת

בלשנות עברית 56: כתב-עת לבלשנות עברית תיאורית, חישובית ויישומית, בעריכת זהר לבנת, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ה, 104 עמודים
בקר, דן, מקורות ערביים של "ספר ההשוואה בין העברית והערבית" ליצחק בן ברוך, מקורות ומחקרים בלשון העברית ובתחומים הסמוכים לה (בעריכת אהרן דותן), 12, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב תשס"ה, ח+227+VII עמודים
זולאי, מנחם ושלומית אליצור (עורכים), מפי פייטנים ושופכי שיח, מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, ירושלים תשס"ה, רסח עמודים
מלמד, אורי, שיחת דקלים: חיבור בלתי נודע לרב יוסף בן דוד קאפח, משפחת קאפח, ירושלים תשס"ה, 127 עמודים
רצון, הלוי, שירת ישראל בתימן: ממבחר השירה השבזית-תימנית, 2 כרכים, מכון משנת הרמב"ם, קריית אונו תשנ"ח
תלמוד בבלי, מסכת ברכות, עם כל המפרשים כאשר נדפס מקדם ועם הוספות חדשות כמבואר בשער השני, האלמנה והאחים ראם, ווילנא (מהדורה מנוקדת ירושלים תשס"ה), 278 עמודים

Bekkum, Wout Jacques Van, *The Qedushta'to of Yehudah according to Genizah Manuscripts*, Groningen 1988, XVV, 246 pp.

Bekkum, Wout Jacques Van, *Hebrew Poetry from Late Antiquity: Liturgical Poems*, of Yehudah, Arbeiten zur Geschichte des antiken Judentums und des urchristentums, 43, Brill, Leiden 1998, XXIX + 183 pp.

Zuckermann, Gil'ad, *Language Contact and Lexical Enrichment in Israeli Hebrew*, Palgrave Studies in Language History and Language Change, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2003, X + 294 pp.

Summaries

Meirav Tubul

Ø-Ending Nouns with Plural *-ōt* in Biblical and Mishnaic Hebrew

Although the plural morpheme *-īm* is the most common morpheme in Hebrew for nouns ending with the *ø* morpheme in the singular form, many nouns that end with *ø* have the *-ōt* morpheme in the plural (type *ø, -ōt*). This article considers the nouns of the *ø, -ōt* type in biblical and mishnaic Hebrew. It examines which criteria influence the choice of the plural morpheme and highlights the differences between the two corpora. In addition, the relationship between gender and plural morpheme is analyzed. Attention is directed to the special frequency, and regularity of, relations between plural morphemes.

Examples from a number of patterns reflect differences between plural morphemes in the Bible and in the Mishnah, predominantly influenced by phonological and morphological variables. Most significant among these variables is the appearance of the *o* vowel in the ultimate syllable of the noun, which means that the penultimate and ultimate syllables have the same vowel: *Xocot*. Found in the Bible, in mishnaic Hebrew this variable becomes a fixture.

Uri Mor

׳*Ellu Va ʿellu*: The Vocalization of Pre-tonic ״ל in the Mishnah according to MS Kaufmann

In the different phases of Hebrew we find the conjunction ״ and the prepositions ״, ״, and ״, whose morphemes are marked by a half-vowel (*šewa*) with a *qamaṣ*. These allomorphs appear only in pre-tonic positions.

According to the vocalization of the Mishnah in MS Kaufmann, ך is common in phrases and structures (e.g., יין וחומר, ק(ו)ל וחומר, (קב וחצי, ק(ו)ל וחומר, יין וחומר), due to its conjunctive character and the morpho-phonologic exclusiveness of the sequence [wā], whereas בכ"ל with *qamaṣ* appear mainly with single words (e.g., בָּנָה, שָׁלַצְמַר, לָבֹא) or in pronoun phrases (e.g., וְהָ בָּנָה).

As opposed to biblical Hebrew, the vocalization of the mishnaic ך does not seem to be determined by syntax, i.e., pause vs. context. ך expresses a syntactic and semantic kinship between two words, regardless of whether the whole phrase or structure has been lexicalized with ך as an idiom marker (e.g., קב וחצי, ק(ו)ל וחומר, בשר ודם), or if the ך is used as a one-time connector which indicates a relatively weak kinship (e.g., בהמה חיה וצוף, חלב ודם, חלב ודם, בכ"ל, and especially ל-, function mainly within morpho-phonologic boundaries.

Mordechai E. Kislev

Threshing Floor Product Terminology

Prof. Yehuda Feliks has published a comprehensive description and definition of the threshing floor product names found in ancient Hebrew, Aramaic, Roman, and Greek sources. Several additional meanings are presented here.

1. קוטעים – incompletely threshed ear fragments. Some charred, incompletely threshed 3300-year-old ear fragments, found in a storage jar full of wheat grains in a building at Middle Bronze Tell Batash (Timnah) are documented. In addition, some dry ear fragments of 2000-year-old wheat and barley from Roman Masada are reported.
2. תבן – heavy ear fragments. Aside from its common meaning as light, ground straw used for brickmaking and livestock feed, תבן can also denote the heavier fragments of the ear rachis and basal part of the cereal plant used for burning.
3. מרץ – awn fragments. This word covers not only the chaff, namely the palea, lemma, and glumes that cover the cereal grain, but can also refer to fragments of the long and rough awns, which may become wind-borne during winnowing and cause damage to vegetables and fruit or if consumed by domesticated animals.

4. קטניות – tail grains. Apart from its common meaning as pulses, קטניות is sometimes used to refer to tail grains, namely, small cereal grains that are sieved out as residue along with weed seeds.

Eljakim Wajsberg

The Aramaic Dialect of the Palestinian Traditions in the Babylonian Talmud

Source-critical and linguistic examination of the abundant Palestinian traditions in the Babylonian Talmud led to the conclusion that a substantial portion of these traditions preserve the form in which they originated in Palestine. Collection of the characteristic linguistic traits of these sources yields a uniform system, a language, which is no slavish imitation of a known dialect and thus not an artificial construct. This language partially matches the language of the Palestinian Targums and stages of Aramaic even earlier than the language of the Palestinian Talmud. The article provides examples of the grammar of this language in the realm of phonology and morphology and cites instances where its vocabulary differs from that of standard Babylonian Aramaic and from Galilean Aramaic as well. It argues that the Palestinian sources in the Babylonian Talmud are often more authentic than the parallel ones in the Palestinian Talmud. This source-critical statement is in harmony with the linguistic-diachronic setting of the Aramaic Palestinian dialect of the Babylonian Talmud, which is older than the Galilean Aramaic dialect of the Palestinian Talmud.

Daniel Sperber

פומבי – Disgrace

The word פומבי, from the Greek πομπή, usually means ‘publicly’ (whence the English ‘pomp’). But in *Genesis Rabbah* 86:2 (Theodor–Albeck ed., pp. 1052–1053), it appears, in variant corrupt readings, with a secondary meaning of ‘disgrace’, also attested in patristic sources.

Aharon Mondschein

Additional Comments on הסדרן and המסדר

The use of the term הסדרן for the editor of a biblical book, as distinct from its author, is first attested in the Byzantine exegetical scroll found in the Cairo Genizah, published by Nicholas De Lange (Tübingen 1996). Dated on codicological and paleographic grounds to the tenth century C.E., this scroll is considered the oldest Jewish exegetical composition from Christian Europe written in Hebrew.

The expression סדרן, which implies two stages in the development of a biblical book, first an author followed by an editor, appears in this sense in three commentaries to Chronicles: a commentary attributed to one of Saadya's students; the commentary attributed to Rashi; and the commentary found in MS Munich 5. In contrast, the same term, as found in *Midrash Leqah Tov* (1097) and *Midrash Sekhel Tov* (1139), whose authors also hailed from the Byzantine sphere, signifies a scribe-copyist, with no connotations of "higher criticism". This is also the case for Rabbi Moses Kimhi's commentary to Ezra, where he uses the term מסדרים הספר to denote those who wrote the book, with no reference to two stages of authorship and editorship. In addition, when Ibn Ezra mentions מסדר הפרשיות in his comment to Exod. 6:28, a synonym for בעל הכתוב that appears later in the passage, he is referring to the masorete who arranged the open and closed *parashot* and has no textual editing in the modern critical sense in mind.

Pablo I. Kirtchuk-Halevi

Several Verb-Classes in Hebrew: Morphology, Valency, Diathesis, Aspect, Semantics, Pragmatics

The prototypical Hebrew verb has a given morphological pattern and a given syntactic construction and valency. Changes in this valency are accompanied by shifts in morphological patterns and diathesis.

Here I define and explore the following verb classes, based on morphological, syntactic, and semantic criteria: *verba liquendi*; color verbs; verbs denoting filling/emptying; and the verb 'to pasture' (רע"ה). I

examine the links between valency, diathesis, aspect, meaning, and information structure. In so doing, I relate to the differential marking of their actants according to various degrees of focality and topicality, definiteness and animacy/humanity.

The linguistic approach taken here is cognitive-functional-typological. The syntactic framework is the one established by Tesnière (1959) according to which the argument of a verb may be an *actant* (a central actor, which participates in determining the verb's valency) or a *circumstant* (peripheral actor, which plays no role in that respect). The actants are marked according to a system developed in the French research group founded and directed by G. Lazard in Paris in the 1980s and 1990s. In this framework the first actant of the bivalent verb is marked by *X* and the second by *Y*, whereas the unique actant of the monovalent verb is marked by *Z*. The verb is marked by *Vb* and verbal concord by *x*, *y* and *z* attached to *Vb*. A possible third actant, like in the *verba dicendi*, is marked by *W*. These few symbols and the simple description they furnish do not replace explanations. This method allows the clear characterization of verbal constructions; makes differences or similarities immediately visible; and distinguishes between accusative languages, including Hebrew, and ergative ones, like Basque.

Brakha Dalmatzky-Fischler

Agnon and Yalon: Two Different Approaches

Notwithstanding the writer S. Y. Agnon's frequent consultations with his friend, the linguist Henoch Yalon, he did not always accept the latter's learned suggestions. At times, Agnon preferred the transmitted written formula to the one determined through linguistic principles, possibly open to controversy or to controversion by new discoveries. Consideration of the phrase טפח עליו רוחו and its alternates טפתה עליו רוחו, טפה עליו רוחו, and טפת עליו רוחו illustrates the distinct criteria of the writer and of the linguist.

Rivka Bliboim

Between Reason and Purpose

This article reexamines the reason–purpose interface. Whether considered linguistically or cognitively, there is an inherent vagueness in the attempt to distinguish between the two, attributable to the occasional use in Hebrew (and in other languages) of the same conjunctions to express both reason and purpose and to the similar sentence structure employed for both. Nor is our cognitive grasp of purpose versus reason entirely distinct, raising the possibility that the use of an identical conjunction for both roles is the consequence of, rather than the cause for, the above-mentioned ambiguity. In other words, it is either cognitive failure that causes identical linguistic use, or identical linguistic use that produces cognitive vagueness.

In rabbinic Hebrew, and in Agnon's writings (part of the corpus consulted for this article) some conjunctions express both purpose and reason. In Standard Modern Hebrew (*Ivrit Beinonit*), however, the tendency is to distinguish between the two by employing different conjunctions for reason and purpose; the sole exception being לרגל whose meaning moves from strict expression of reason in earlier strata of Hebrew to the denotation of purpose as well as reason, at least – as Maimonides terms it – purposive reason (סיבה–תכלית).

Our understanding of a conjunction as expressing either purpose or reason in rabbinic Hebrew and Agnon is determined by verb tense, and by tense sequence in clauses. When the conjunction precedes a noun phrase, examination of the deep structure is necessary to determine whether reason or purpose is being conveyed. Often, distinguishing reason from purpose must rely on semantic and pragmatic considerations as well: a clearly positive semantic load, on one hand, or a clearly preventative one, on the other, plays an important role in determining if the structure will be interpreted as purpose or as reason.

Michael Ryzhik

Sophie Kessler-Mesguich, *La Langue des Sages: Matériaux pour une étude linguistique de l'hébreu de la Mishna*, Paris: Peeters, 2002, xvii + 269 pp.

This excellent book opens a window to the world of mishnaic Hebrew research for European students unable to read Hebrew fluently. Nevertheless, Sophie Kessler-Mesguich's splendid book is more than simply an aid to such students. Its four chapters cover in depth the mishnaic Hebrew corpus, the state of research of mishnaic Hebrew, manuscripts and oral traditions, and the relationship between Mishnaic Hebrew, Aramaic, and Greek. The last third of the book contains texts subjected to linguistic analysis, with special attention paid to syntax, an often-neglected aspect of mishnaic Hebrew. Although it can guide the beginner to the field, its clear descriptions and critical analysis of the different aspects of mishnaic Hebrew research and its rich and up-to-date bibliography make it an extremely useful tool for every student of mishnaic Hebrew.

Yosef Ofer**The Accumulative Masorah and Word Study**

Aron Dotan, *The Awakening of Word Lore: From the Masora to the Beginnings of Hebrew Lexicography*, Jerusalem: The Academy of the Hebrew Language, 2005, viii + 223 pp.

The axis of Professor Aron Dotan's new book is the threefold link – grounded in masoretic comments of the type known as the accumulative masorah – between masoretic comments in biblical manuscripts, the ancient masoretic compendium *Okhla we-Okhla*, and Hebrew lexicography. Dotan points to the affinity between masoretic comments, the development of Hebrew rhyming, and Hebrew grammarians' understanding of the root. Of special interest is his consideration of the masoretic lists of the "Two in Two Meanings" type, which discuss word meaning and constitute the beginnings of Hebrew lexicography.

Olga Kepeliuk

Hezy Mutzafi, *The Jewish Neo-Aramaic Dialect of Koy Sanjaq (Iraqi Kurdistan)*, Semitica Viva, 32, Wiesbaden: Harrassowitz, 2004, xiv + 260 pp.

Koy Sanjaq is a village in Iraqi Kurdistan, whose Jewish population numbered three to four hundred individuals before their emigration to Israel in 1951. Today its dialect is on the verge of extinction; hence the great importance of this study, both as a description of a still-living dialect and as a *memento mori*. This dialect belongs to Trans-Zab Jewish Neo-Aramaic, which is characterized by the passage of the spirantized *z* and *t* into *l*, and by the loss of the gender distinction in the independent personal pronouns. Its distinctive characteristics include, among others, the two different forms of the infinitive and of the plural participle: one, ending in *-a*, is used in close juncture as part of a compound tense; the other, ending in *-e*, is used as an independent participle and infinitive.

English summaries edited by Dena Ordan